

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

JO‘RAYEV.M, MUMINOV.U, BEBITOV.M, ABDULLAYEV.J,
MAMARAJABOV.B, QODIRALIYEV.A

SHARQ ALLOMALARINING ILMIY MEROSI O‘QUV
QO‘LLANMA

UDK: 908.

Jo'rayev.M, Muminov.U, Bebitov.M, Abdullayev.J, Mamarajabov.B, Qodiraliyev.A Sharq allomalarining ilmiy merosi. // O'quv qo'llanma //, 2025. Bekshox print servis, 2025. 522- b.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, xalqimizning o'z tarixiga, ma'naviy ildizlariga, milliy qadriyatlari va buyuk ajdodlar merosiga bo'lgan qiziqishi yanada ortdi. Tarixiy manbalarni ilmiy asosda o'rganish, ulug' bobolarimizning ilmiy merosini tadqiq etish va uni kelajak avlodga yetkazish dolzarb vazifaga aylandi. Zero, ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi, ularning ibratli hayoti va faoliyatini bilmagan xalq o'z kelajagini to'g'ri belgilay olmaydi.

Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi, xususan, fiqh, hadis, falsafa, tibbiyot, matematika, astronomiya, tarix, mantiq va adabiyot sohalaridagi yutuqlari bugungi zamonaviy fanlarning shakllanishida mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilgan. Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Abu Mansur Moturidiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug'bek, Alisher Navoiy singari allomalar nafaqat Sharq, balki butun insoniyat tarixining eng buyuk siymolari sifatida tan olingan.

Bugungi globallashuv davrida yosh avlodni sog'lom mafkura, yuksak ma'naviyat ruhida tarbiyalash, ularning ongi va qalbini turli zararli g'oyalardan asrashda Sharq allomalarining ilmiy merosini o'rganish va targ'ib etish alohida ahamiyatga ega. Ularning asarlarida jamiyat taraqqiyoti, adolatli boshqaruv, insonparvarlik, ilm-fan va ma'naviyatning ustuvorligi haqidagi g'oyalar ilgari surilgan. Shu boisdan ham ajdodlarimiz merosi nafaqat tarixiy o'tmishimizni, balki bugungi kunimiz va kelajak taraqqiyotimizni yorituvchi ma'naviy chiroqdir.

Mazkur o'quv qo'llanma Sharq allomalarining ilmiy merosini talaba-yoshlar, tadqiqotchilar va keng jamoatchilik ongiga yetkazishga, ularning asarlari va qarashlarini chuqur o'rganishga qaratilgan. Shuningdek, mavjud ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish, yangi ilmiy yondashuvlar asosida boy tarixiy merosimizni talqin etish, uni zamonaviy ta'lim jarayoniga joriy etish ushbu qo'llanmaning asosiy maqsadlaridan biridir.

Mas'ul muharrir: Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD, dotsent. B.Nazirov

Taqrizchilar:

A.X.Mengliboyev – Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti “Tarix va falsafa” kafedrasida dotsenti, Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD;
M.F.Alimova – O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi “Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish UNESCO” kafedrasida dotsenti, Tarix fanlari nomzodi

O'quv qo'llanma Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Kengashining 2025-yil 28-apreldagi 9-sonli majlis bayoni bilan nashr etishga tavsiya etilgan.

**Jo'rayev.M, Muminov.U, Bebitov.M, Abdullayev.J,
Mamarajabov.B, Qodiraliyev.A 2025
©Bekshox print servis ashiriyoti 2025**

KIRISH

O'zbekistonning davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi tufayli xalqimizning asriy orzusi ushaldi, o'z taqdiri va kelajagini o'zi yaratadigan bo'ldi. Tarixan qisqa davrda jamiyatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida keskin burilish yasadi. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish, faol demokratik yangilanishlarni amalga oshirish bilan bog'liq qator islohotlar o'tkazildi. Jumladan, ana shu buyuk o'zgarishlarni asrlar davomida orzu qilgan xalqimizning ko'hna tarixiga bo'lgan munosabati tubdan o'zgardi. Ayniqsa, bugungi murakkab globallashuv davrida ma'naviyat sohasida vujudga kelayotgan dolzarb muammolar, xalqimiz ma'naviyatini asrash va yanada yuksaltirish, yosh avlodning qalbi va ongini turli zararli g'oya va mafkuralar ta'siridan saqlash va himoya qilishda Vatan tarixini har tomonlama va chuqur tadqiq etish, birlamchi manbalarga tayanib talqin etish, kelajak avlodga haqiqiy tariximizni o'qitish orqali ularni yuksak ma'naviyatli shaxslar etib tarbiyalash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mustaqillikka erishganimizdan keyin xalqimizning o'z yurti, tili, dini, madaniyati, qadriyatlari, urf-odatlar tarixini bilishga, o'zligini anglashga qiziqishi ortib bormoqda. Har qaysi mamlakat, har bir xalqning o'ziga xos bo'lgan uzoq va betakror tarixi bo'lgani kabi ona Vatanimiz O'zbekistonning ham, o'zbek xalqining ham boy va sarmazmun tarixi mavjuddir. qadim o'tmishda Turon, Turkiston, Movarounnahr deb atalgan ona zaminimiz turli tarixiy yozma va arxeologik manbalarga ko'ra Xitoy, Hindiston, Eron, Misr, Rim kabi qadimiy va buyuk mamlakatlar qatori dunyoga mashhurdir. Vatanimiz jahon tarixining turli xalqlar, sivilizatsiyalar tutashgan eng to'lqinli, shiddatli chorrahalaridan biri bo'lib, bu zaminda mahalliy aholining fors, hind, xitoy, yunon, arab, rus xalqlari bilan ma'lum darajada aralashuvi sodir bo'lib, ularning madaniyati, tili, dini, fani, san'ati, turmush tarzi bir-biri bilan uyg'unlashib ketgan.

Bugungi kunga kelib O'zbekiston nafaqat sharq, balki umumjahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganligini butun jahon tan olmoqda. Tariximiz ildizlari necha-necha ming yilliklarga borib taqaladi. O'zbek xalqining boy va davlat tuzilmalari, miloddan avvalgi birinchi ming yillik boshlaridayoq paydo bo'lib, qariyb 3 ming yil mobaynida takomillashib borgan va Dunyo davlatchiligi ravnaqiga eng yuksak darajaga ko'tarilganligi butun dunyoga ma'lumdir. Bundan qadimiy va tabarruk tuproqdan buyuk allomalar, fuzalolar, olimu-ulamolar, siyosatchilar, sarkardalar yetishib chiqqan. Diniy va dunyoviy ilmlarning asoslari mana shu zaminda yaratilgan, sayqal topgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev rahnamoligida milliy urf-odat va qadriyatlarimizni tiklash, muqaddas dinimizni, aziz avliyo va ulamalarimizning boy merosini teran o'rganish, ularning qadamjolarini obod qilish, tarixiy obidalarni asrab-avaylash yo'lida bir qator chora-tadbirlar amalga

oshrilmoqda. Xususan, muqaddas dinimizning ezgulik va insonparvarlik, mehr-shafqat kabi buyuk fazilatlari, milliy-diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash va rivojlantirish, shu asosda yosh avlodni ezgu g'oyalar ruhida tarbiyalash, ularning qalbida Vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'usini yanada kuchaytirish maqsadida 2017-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistondagi Islom madaniyati markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida", 2017-yil 14-fevralda "Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish to'g'risida", 2017-yil 27-martdagi 2855-sonli "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018 yil

16 apreldagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5416-son farmoni va 2020-yilda PQ-4802-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari bilan Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari, Islom sivilizatsiyasi markazi, O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi tashkil etildi. Ulug' ulamolarning nomlari bilan atalgan diniy majmualar, jome masjidlari, ilmiy markazlar bunyod etildi.

Bugun O'zbekistonda siyosiy-iqtisodiy jabhalar bilan birga, ma'naviy- ma'rifiy sohalarda ham tub ijobiy o'zgarishlar ko'zga tashlanmoqda. Bu jarayonda jahon ilmfan rivojiga betimsol hissa qo'shgan alloma bobolarimiz hayoti, ibratli faoliyati, tarixiy merosini keng va atroflicha o'rganish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMTning 75-Bosh Assambleyasida so'zga chiqib, mintaqamizning ko'hna va boy madaniy merosi global ahamiyatga ega ekanini qayd etib, kelasi yil YUNESKO bilan hamkorlikda qadimiy Xiva shahrida "Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyalari chorrahasida" mavzuida xalqaro forum o'tkazish taklifini kiritdi. 2021 yil 16 sentabrda "Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyalari chorrahasida" mavzuida xalqaro forum tashkil etildi.

Yangi jamiyat qurish, avvalo, yoshlarga, ularning ma'naviy dunyosi, kasb-mahoratiga bog'liq. Binobarin, yosh avlodda milliy g'oyani, yuksak ma'naviy fazilatlarni shakllantirishda, milliy ong va sog'lom fikrni uyg'otish, ularni Vatan, xalq va istiqlol taqdiri uchun g'oyaviy kurashchanlik ruhida tarbiyalashda, yuksak ma'naviyatli komil inson bo'lib shakllanishida, shuningdek, xalqimizning ma'naviy yuksalishi yo'lida biz yoritmoqchi bo'lgan mavzuimizning ahamiyati katta. Ushbu mavzuning barcha oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida o'qitilishi ham ana shu yuksak ahamiyat bilan belgilanadi. Shuningdek, talaba-yoshlar ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi to'g'risida chuqur bilimga ega bo'lishi, ularning ibratli hayoti va faoliyati bilan faxrlanish his- tuyg'usiga ega bo'lishi zarur. Yosh avlodni barkamol etib tarbiyalash borasida olib borilayotgan tadbirlar ular

ongida insoniyat uchun eng muhim bo'lgan ma'naviyatni shakllantirish hamda yanada yuksaltirishga e'tibor berilgan. Shuningdek, ular ongida yuksak ma'naviy fazilatlarni shakllantirish jarayonida milliy ong va sog'lom fikrni uyg'otish, tarixiy xotiraning yoshlarimizni Vatanga sadoqat hamda millatparvarlik ruhida tarbiyalashdagi mislsiz ahamiyatini ifoda etish, o'z taqdiri va kelajagini barpo etadigan yosh avlodni yangi jamiyatni yanada rivojlantirishga yo'naltirilgan g'oyalar asosida tarbiyalashga qaratilgan. Hozirgi kunda Markaziy Osiyodagi uyg'onish (Renessans) davri namoyondalarini ilmiy merosini o'qitish borasida milliy va xorijiy tajribalarni o'rganish va qiyosiy tahlil qilish va ular asosida ma'ruza matnlari, yangi avlod o'quv adabiyotlari, elektron adabiyotlarni yaratish va ta'lim jarayoniga bosqichma-bosqich joriy etish ishlari amalga oshirilmoqda.

1-MAVZU. KIRISH. “SHARQ ALLOMALARI ILMIY MEROSI” FANINING PREDMETI, MAQSAD VA VAZIFALARI

REJA.

1. Sharq allomalarining ilmiy merosi fanining predmeti, maqsad va vazifalari
2. Mustaqillik yillarida Markaziy Osiyo allomalari ilmiy merosining qayta tiklanishi
3. Markaziy Osiyo allomalari ilmiy merosining jahon hamjamiyatida e'tirof etilishi

Tayanch tushunchalar: Renessans, akademiya, uyg'onish davri, sharq, alloma, Xorazm, Afina, Bag'dod, sivilizatsiya, madaniyat, Buyuk ipak yo'li, Damashq, astronomiya

Mavzu o'quv maqsadi: Fanning predmeti, maqsad va vazifalari. O'rta Osiyo allomalarining faoliyati va ularni qoldirgan ilmiy meroslari jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyati. Moddiy va ma'naviy madaniyatimizning noyob merosi bo'lgan Sharq allomalari ilmiy merosini va milliy madaniyatlar rivojlanishida ularning qo'shgan hissasi kabi nazariy masalalari qamrab oladi.

Sharq allomalarining ilmiy merosi fanining predmeti, maqsad va vazifalari.

“Sharq allomalarining ilmiy merosi” kursining predmeti O'rta Osiyoda tug'ilib o'sgan va O'rta Sharqning turli madaniy va ilmiy markazlarida ilmiy faoliyat olib borgan allomalarning hayoti va faoliyati, ilmiy merosi. Kursning maqsadi talabalarga Markaziy Osiyolik allomalarning hayoti va faoliyati, butun dunyo ahliga qoldirgan ilmiy merosi tarixini o'rgatish, o'qitish usullarini ishlab chiqish. O'rta asrlarda Sharq olamida yashab ijod etgan buyuk alloma va mutafakkirlarning ilmiy merosini chuqur o'rganish va uning mazmun-mohiyatini teran anglash, uning zamonaviy sivilizatsiya tarixida tutgan o'rni va roliga bugungi kun ruhi bilan baho berishdan iboratdir. Ana shu bebaho ilmiy merosni yanada teran tadqiq etish va ommalashtirishga qaratilgan sa'y-harakatlarga yangi turtki berish, Sharqning ulug' allomalari tomonidan amalga oshirilgan kashfiyotlar zamonaviy ilm-fan va

taraqqiyot uchun naqadar dolzarb va zarur ekanligini his etish ilmiy ahamiyati jihatdan juda muhimdir. Sharq allomalarining ilmiy merosi kursi uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish belgilab olingan:

- Talabalarda “Sharq allomalarining ilmiy merosi” kursining predmeti, manbalari, o‘qitishning muammolarini hal qilish usullarini ishlab chiqish ko‘nikmalarini shakllantirish;

- Sharq allomalarining hayoti va faoliyati bilan chuqurroq tanishish;

- Sharq allomalarining ilmiy merosini tegishli manbalar asosida o‘rganish;

- Sharq allomalari qoldirgan ilmiy merosning xalqimizning ma'naviy hayotida tutgan o‘rnini talabalar ongiga singdirish;

- Sharq allomalari ilmiy merosining tarixiy xotirani tiklashdagi ahamiyatini ochib berish;

- Talabalarda “Sharq allomalarining ilmiy merosi” kursiga oid mustaqil ta'lim mavzularini bajarish ko‘nikmalarini shakllantirish;

- “Sharq allomalarining ilmiy merosi” kursini o‘qitish jarayonida ko‘makchi tarix fanlari bergan ma'lumotlarni tahlil qila olish va dars jarayonida qo‘llash.

“Sharq allomalarining ilmiy merosi” fani eng avvalo mustaqil O‘zbekiston tarixi bilan, shuningdek, falsafa, siyosatshunoslik, milliy istiqlol g‘oyasi, dinshunoslik, ma'naviyat asoslari kabi qator fanlar bilan uzviy aloqaga ega.

Mustaqillik yillarida Markaziy Osiyo allomalari ilmiy merosining qayta tiklanishi

Istiqlol tufayli milliy madaniyatimiz, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga bebaho hissa qo‘shgan buyuk bobokalonlarimizning ma'naviy merosi qaytadan o‘rganildi va tiklandi. Xalqimiz ulardan bahramand bo‘la boshladi. Mustaqillik yillarida xalqimiz ma'naviyati yulduzlari bo‘lgan buyuk allamalarimizning tavallud topgan tarixiy sanalari YUNESKO bilan hamkorlik mamlakatimizda va xalqaro miqyosida keng nishonlandi:

- 1991 yil – Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi;

- 1992 yil – Boborahim Mashrab tavalludining 350 yilligi;

- 1993 yil – Zahriddin Muhammad Bobur tavalludining 510 yilligi;

- 1994 yil – Mirzo Ulug’bek tavalludining 600 yilligi;
- 1996 yil – Amur Temur tavalludining 660 yilli;
- 1997 yil – Abdulhamid Sulaymon o’g’li Cho’lpon tavalludining 100 yilligi;
- 1998 yil – Ahmad al-Farg’oniy tavalludining 1200 yilligi;
- 1999 yil – «Alpomish» dostoni yaratilganining 1000 yilligi;
- 2000 yil – Burhoniddin Marg’inoniy tavalludining 910 yilligi;
- 2000 yil – Kamoliddin Behzod tavalludining 545 yilligi;
- 2001 yil – «Avesto» yaratilganining 2700 yilligi.

- 2004 yil – 25 mart – Vazirlar Mahkamasining “Xoja Ahror Valiy tavalludining 600 yilligini nishonlash to’g’risida”gi 143-son qarori qabul qilindi.

- 2004 yil – 16 iyul – Vazirlar Mahkamasining “Shohi Zinda yodgorlik majmuasida qayta tiklash va obodonlashtirish ishlarini tiklash to’g’risida”gi 337- son qarori qabul qilindi.

Buyuk allomalarimiz yubileyleri munosabati bilan ularning o’nlab noyob asarlari turli tillarda nashr etildi, ularga atab haykallar o’rnatildi, ziyorathoglar, bog’lar yaratildi. 1991 yilda buyuk bobomiz Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi keng nishonlandi. Shu yili O’zbekiston Fanlar akademiyasi Adabiyot institutiga Alisher Navoiy nomi berildi, Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti ta’sis etildi. Yubiley yilida «Lison ut-tayr», «Sab’ai-sayyor», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Hayrat-ul abror» asarlari nashr qilindi, kinofilmlar va sahna asarlari yaratildi. 1991 yil 28 sentyabr kuni Toshkent shahrida barpo etilgan Alisher Navoiy haykali va Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy bog’ining ochilishi marosimi bo’lib o’tdi. 1994 yil oktyabr oyida Mirzo Ulug’bek tavalludining 600 yillik yubileyi o’tkazildi. Ulug’bek madrasasi, Ulug’bek yashagan davrdagi astranomik asboblari, Toshkentdagi Ulug’bek haykali aks etgan pochta markalari muomalaga chiqarildi. O’sha yil 24 oktyabrda Parijda YUNESKO zalida “Ulug’bek va Temuriylar davri” mavzusida Xalqaro konferentsiya hamda “Ulug’bek va an’anaviy san’at” ko’rgazmasi bo’lib o’tdi. Bu tadbirlar Mirzo Ulug’bek qoldirgan ilmiy merosning umuminsoniy qadriyatga molik ekanligini yana bir bor isbot etdi. 1998-yil 23-oktyabrda Farg’onada buyuk alloma Ahmad al-Farg’oniyni 1200-yillik yubileyi

nishonlandi. Uning noyob ilmiy merosi xalqimizga qaytarildi. Farg‘ona shahrida al-Farg‘oniy bog‘i yaratildi va buyuk allomaga haykal o‘rnatildi. Tarixiy xotiraning tiklanishi. Jamiyat ma'naviyatini yuksalti-rishda tarixiy xotira, ajdodlar tarixini bilish, milliy ahloqiy qadriyat hamda an'analar va muqaddas dinimizning o‘rni va ahamiyati katta. Mustaqillik yillarida Vatanimiz tarixini yoritish va o‘rganish masalalari partiyaviylik, sinfiylik yondoshuvlardan hukmron kommunistik mafkura ta'siridan xalos etildi. Necha o‘n yillar davomida buzib ko‘rsatilgan yoki so‘z yuritilmay kelgan tarixiy voqealarni xolislik, tarixiylik, haqqoniylik tamoyillari asosida yoritilgan qator ilmiy asarlar, darsliklar va o‘quv adabiyotlari yaratildi. Amir Temur yubileyi munosabati bilan Samarqand va Shahrisabzda o‘nlab tarixiy obidalar ta'mirlanib, qayta tiklandi, yangi inshootlar qurildi, bog‘lar barpo etildi. Samarqand va Shahrisabz shaharlari markazida ko‘rkam Amir Temur maydonlari barpo etildi va ulug‘vor haykallari o‘rnatildi. Shuningdek, bu shaharlarga “Amir Temur” ordeni topshirildi. 1997 yilda Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligi, 1999 yilda buyuk vatanparvar siymo Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi nishonlandi, 2002 yilda Termiz shahrining 2500 yilligi nishonlandi. O‘zbekiston Prezidentining «Buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash to‘g‘risida»gi qarori qabul qilindi, qarorga ko‘ra, 2022-2023 yillarda buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligi YUNESKO shafeligida xalqaro miqyosda keng nishonlanadi. Islom hamkorlik tashkiloti har yili musulmon mamlakatlaridan 3 shaharni islom madaniyati poytaxti deb e‘lon qiladi. 2007-yil Toshkent shahri, 2020-yilda Buxoro islom madaniyati poytaxti deb e‘tirof etildi.

Markaziy Osiyo allomalari ilmiy merosining jahon hamjamiyatida e‘tirof etilishi

Shveytsariyalik sharqshunos Adam Mets o‘zining «Musulmon renessansi» asari bilan mutaxassislarga yaxshi tanish. Uning kitobi bir necha tillarga, xususan, rus va arab tillariga ham tarjima kilingan. Mazkur asar IX-X asrlarda musulmon Sharqida yuz bergan madaniy rivojlanishning tarixiga bag‘ishlangan, va umuman, u IX-X asrlardagi Sharq fani va madaniyatini yorituvchi noyob komus xisoblanadi.

Unda ijtimoiy xayotning barcha sohalari: boshqaruv, moliya, qonunlar, soliqlar, shahar hayoti, saroy va u yerdagi a'yonlar, hunarmandchilik, savdo-sotiq kabi masalalar bilan bir qatorda ilmiy va madaniy hayot, din, ulamolar, adiblar, she'riyat, nasr, filologiya va boshqa mavzular izchil yoritiladi. Asarda muallif ko'zlagan asosiy g'oya IX-X asrlarning musulmon Sharqidagi uyg'onish (renessans) davri ekanini ko'rsatishga intilish deyish mumkin, shuning uchun ham u o'z asarini «Musulmon renessansi» deb ataydi. Muallifning ta'kidlashicha, Yevropadagi renessans hamda musulmon mamlakatlaridagi yuksalishning umumiy ildizi, yunon fani yutuqlarining qayta tiklanishi bo'lgan.

O'rta asr Sharq xalqlari madaniyatini o'rganishda avstraliyalik Gustav fon Gryunebaumning xizmatlari ham tahsinga loyiq. Uning 1970 yili Londonda nashr etilgan «Klassik islom» kitobida Sharq xalqlari tarixi va madaniyatiga doir muhim ma'lumotlar aks etgan. Muallif qalamiga mansub «Zamonaviy islom: madaniy o'zlikni anglash bo'yicha tadqiqotlar» hamda uning rahbarligi va bevosita ishtiroki natijasida yuzaga chiqqan to'plamlardan «Musulmon sivilizatsiyasida umumiylik va har-xillik»lar ham muhim ahamiyatga molik.

Amerikalik mashhur fan tarixchisi Jorj Sartonning «Fan tarixiga kirish» nomli fundamental ishi qimmatli ma'lumotlarni o'zida mujassam etgani barcha mutaxassislarga ma'lum. Asarda o'rta asr fani rivojiga o'z hissasini qo'shgan ko'pgina olimlar va tarjimonlar ijodiga keng o'rin berilgan. AQShdagi Jon Xopkins universiteti professori, Markaziy Osiyo va Kavkaz tadqiqotlari instituti ta'sischi direktori Frederik Starrning “Yo'qotilgan ma'rifat” asarini ham Markaziy Osiyodagi uyg'onish davriga oid yirik tadqiqot sifatida aytish mumkin. Stiven Frederik Starr o'z intiluvchanligi, izanuvchanligi va zakovati tufayli Markaziy Osiyo Ma'rifatining asl haqiqati va go'zalligini to'la ochib bera olgan atoqli tadqiqotchilar toifasidandir. Olimning, ushbu hudud ziddiyatlarni mulohaza qilishi va sinchkovlik bilan amalga oshirilgan tahlillari o'sha davrning mantiqiy jarayonini beribgina qolmay, “Osiyoning o'zagidan” asta-sekin uning chekka hududga aylanishiga ta'sir qilgan barcha sabablarni anglashga ham yordam beradi. Eng asosiysi, o'quvchilar kitobda bayon etilgan askariyat voqealar va shaxslar – Ibn Sino, Umar Xayyom, Al-Forobiy va

Al-Beruniylarni tanishadi yoki ular haqida eshitganlar. Biroq, Starrning kitobi ularning uzuq-yuluq tarjimai holini bir butun qilib jamlaydi va Markaziy Osiyo Ma'rifatining buyuk olamiga sho'ng'ish imkonini beradi. Muallif VIII asrdan XII asrgacha bo'lgan davrdagi "sivilizatsiya chorrahasi"da ilm-fan va madaniyat rivojining asosiy lahzalarini sinchkovlik ila kuzatadi.

Maks Meyeroxofning «Fan va tabobat» nomli maqolasida o'rta asr Sharq xalqlari fani va tabobati haqida chuqur mulohazalar yuritiladi. Shuningdek, eronlik Sayyid Nasrning «Musulmon fani va sivilizatsiyasi» kitobida xam musulmon xalqlari madaniy taraqqiyotining dolzarb masalalariga to'xtab o'tiladi. Yana bir ingliz olimi Donal'd Xill IX asr poytaxt - Bag'dodda fan va texnikada yuz bergan muhim jarayonlarni tahlil qilsa, italiyalik sharqshunos Karlo Nallino o'zining o'rta asr falakiyot ilmi tarixiga bag'ishlab Qohira universitetida o'qigan ma'ruzalarida «Bayt al-hikma» va unda faoliyat olib borgan astronomlarni eslab o'tadi.

1898-1942 yillar mobaynida mashhur nemis olimi Karl Brokkelman «Arab adabiyoti tarixi» deb atalgan fundamental asarini yozdi. U hozirda Sharq mamlakatlari tarixi bilan shug'ullanuvchi barcha tadqiqotchilarning tom ma'nodagi doimiy va ishonchli qo'llanmasiga aylangan. Muallif «Arab adabiyoti tarixi» nomi ostida joxiliyat davridan boshlab, Abbosiylar xukmronligining oxirgi yillariga qadar bo'lgan ijtimoiy va madaniy xayotning deyarli barcha soxalarini umumlashtiradi. Albatta, K.Brokkelmanning bu biobibliografiya haqida ko'p ijobiy fikrlarni aytish mumkin, biroq uni kiskacha o'sha davrdagi barcha mavzular, shaxslar va kitoblar to'g'risidagi eng noyob va ishonchli qomus (ensiklopediya) deb baholash o'rinli. K.Brokkelman vafotidan so'ng, yangi ma'lum bo'lgan allomalar va ularning risolalari haqidagi qimmatli ma'lumotlarni turk olimi F.Sezginning «Arab merosi tarixi» kitobidan topish mumkin.

Umuman olganda, IX-XI asr fani va madaniyatini o'rganishda A.Braun, F.Vyustenfeld, A.Kremer, O.Sayili, G.Le Strenj, D.Surdel, R.Morelon, J.Saliba, D.King, E.Kennedi, G.Xudonnard-Roshe, R.Rashed, Mariya-Tereza Debarxot, Donald Xill, J.Anavati, E.Savaj-Smit, F.Mishe, Maxdiy Muhsin kabi xorij olimlarining asarlari, so'zsiz, asos vazifasini o'taydi.

Shunisi ahamiyatliki, IX-XI asrlarda Sharqdagi, xususan, Markaziy Osiyodagi ilmiy va madaniy jarayonlar mamlakatimiz olimlarining ham doimo diqqat e'tiborida bo'lib kelmoqda. Mazkur masalani yoritishda mashhur olimlarimizdan A.Ahmedov, M.Ahadova, O.Bo'riyev, B.Vahobova, R.Bahodirov, P.Bulgakov, J.Ibodov, U.Karimov, S.Karimova, G. Matvievskeya, I. Mo'minov, O.Fayzullayev, M.Xayrullayev, SH.Egamberdiyev, T. Qori-Niyozov, H.Hasanov, B.Abduhalimov va boshqalarning xizmatlari, shubhasiz, katta bo'ldi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. IX-XII asrlarda moddiy va ma'naviy madaniyatning o'sishiga qanday tarixiy shart-sharoitlar sabab bo'lgan?
2. Ilmiy tadqiqotlar rivojiga IX-XII asrlarda qaysi ilmiy markazlar ijobiy ta'sir ko'rsatdi?
3. Markaziy Osiyolik olim va mutafakkirlar hayotida, xarakterida, ijodiy faoliyatida qanday umumiy xususiyatlar mavjud edi?
4. G'arb va Sharq uyg'onish davri qaysi omillar sabab yuzaga keldi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. «Majlisi ulamo» (Xorazm Ma'mun akademiyasi)-o'rta asr Sharqining yirik ilmiy markazi. TDSHI, Markaziy Osiyo xalqlari tarixi kafedrası. Ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. -T.: TDSHI, 2006.
2. Xorazm Ma'mun akademiyasi (Xorezmskaya akademiya Ma'muna). Kitob-albom. Ma'mun akademiyasining 1000 yilligiga bag'ishlangan. -T.: Sharq, 2005.
3. Xorazm Ma'mun akademiyasi va uning dunyo ilm-fani taraqqiyotidagi o'rni. Xorazm Ma'mun akademiyasining 1000 yilligiga bag'ishlangan xalqaro konferentsiya materiallari. Toshkent-Xiva:-2006.
4. Babashev F. Xorazm Ma'mun akademiyasi – ma'rifat o'chog'i. -T.: Iqtisod-moliya, 2005.
5. M.Xayrullaev. «O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri madaniyati». Toshkent.1994y.
6. A.Irisov, A.Nosirov, I.Nizamiddinov. O'rta Osiyolik qirq olim. Toshkent. 1961y.

7. Abduhalimov B. Bayt al-hikma va Markaziy Osiyo olimlarining Bag'doddagi ilmiy faoliyati. Toshkent. O'zbekiston. 2010.

8. Ma'naviyat yulduzlari. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Toshkent. 2011.

2-MAVZU. O‘RTA OSIYODA ILM-FAN TARAQQIYOTI VA ILMIY MARKAZLAR DUNYOVIY ILMLAR RIVOJI VA ILMLAR TASNIFI (IX – XII ASRLAR)

Reja:

1. IX-XII asrlarda musulmon olamida uyg‘onish davri
2. Sharqda ilmlar tasnifiga doir qarashlar
3. Xorazm Ma‘mun akademiyasi tarixi
4. Xorazm Ma‘mun akademiyasida faoliyat olib borgan olimlar.
5. IX-XII asrlarda musulmon olamida uyg‘onish davri

Mavzuning o‘quv maqsadi:

- IX–XII asrlarda musulmon Sharqida yuz bergan ilmiy-ma‘naviy uyg‘onish davri mohiyatini anglash.
- Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi va ilmlar tasnifi bo‘yicha ilgari surgan g‘oyalarini o‘rganish.
- Xorazm Ma‘mun akademiyasining tarixi, ilmiy faoliyati va jahonga tanilgan olimlar faoliyatini tahlil qilish.
- Talabalarda o‘sha davr ilmiy markazlarining jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni va ahamiyati haqida chuqur bilim hosil qilish.
- Milliy tarixiy merosimizga hurmat, ilmga intilish va ma‘naviy yuksalish g‘oyalarini singdirish.

Tayanch tushunchalar:

- **Uyg‘onish davri (Renessans)** – IX–XII asrlarda Sharqda ilm-fan, falsafa, san‘at va madaniyatning yuksalishi jarayoni.
- **Ilmlar tasnifi** – mutafakkirlar tomonidan fanlarning turkumlarga ajratilishi, ularning mohiyat va mazmunini belgilashga oid nazariy qarashlar.
- **Xorazm Ma‘mun akademiyasi** – XI asrda Xorazmda tashkil topgan, Sharqning yirik ilmiy markazlaridan biri.
- **Ma‘muniylar davri** – Xorazmda ilm-fan va madaniyat rivoj topgan davr (X–XI asrlar).
- **Olimlar merosi** – Beruniy, Ibn Sino, Abu Sahl Masihiy, Abu Nasr ibn Iroq va boshqa allomalar ilmiy faoliyati.
- **Dunyoviy ilmlar** – tabiiy fanlar, matematika, tibbiyot, astronomiya, geografiya, falsafa kabi diniy bo‘lmagan ilmlar majmuasi.

- **Ma'naviy uyg'onish** – ilmiy va madaniy taraqqiyot orqali jamiyat ongida yuz bergan ijtimoiy-ma'naviy yuksalish.

Sharqu G'arbni o'zaro bog'lagan, buyuk sivilizatsiyalar tutashgan Markaziy Osiyo hududida ilm-fan, madaniyat azaldan rivojlangan. Ayniqsa, o'rta asrlarda bu zamindan minglab olimu shoirlar, buyuk mutafakkirlar yetishib chiqqan. Ularning matematika, fizika, kimyo, astronomiya, etnografiya, tibbiyot, tarix, adabiyot, axloq, falsafa kabi ko'plab sohalarga oid asarlari, Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Shahrisabz, Termiz va boshqa shaharlardagi qadimiy obidalar butun bashariyatning ma'naviy mulki hisoblanadi. Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo, O'rta va Yaqin Sharq, O'rta yer dengizi mintaqasi kabi hududlar o'rtasida savdo- sotiq aloqalarini, balki qit'alar va davlatlar o'rtasida axborot almashuvini ta'minlashga xizmat qildi, yangi texnologiya va ishlanmalarning (ipak, chinni buyumlar, porox, qog'oz va boshqa ko'plab mahsulotlar) tez tarqalishida, qishloq xo'jaligi ekinlari va agrotexnologiyalarning, madaniy qadriyatlarning rivojlanishida muhim vosita vazifasini bajardi, shu tariqa sivilizatsiyalararo muloqot va texnologiyalar almashuvi uchun shart-sharoitlar yaratdi. Bu davrlarda turli mamlakatlar xalqlarining ilmiy bilim va yutuqlar bilan bir-birini boyitib borishi bilan Buyuk ipak yo'li alohida rol o'ynadi. Buyuk Ipak yo'li orqali Yevropaga, Yevropadan esa Osiyoga Sharq va G'arb olamidagi ulug' alloma va mutafakkirlar faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar yetkazildi. Suqrot, Aflotun, Aristotel, Ptolomey va antik davrga mansub boshqa buyuk allomalarning ilmiy asarlari, g'oya va kashfiyotlarini o'rganish uchun amaliy imkoniyat vujudga keldi. Ma'lumki, o'sha davrlarning an'analari ko'ra, ma'rifatparvar mutafakkir va faylasuflar, olimlar va shoirlar odatda hukmdorlar va sultonlar saroylarida panoh topganlar.

Ular orasida IX-XI asrlarda Xorazmda tashkil etilgan Ma'mun akademiyasi va Bayt-ul hikma, ya'ni Donishmandlik uyi degan nom bilan shuhrat qozongan Bag'dod akademiyasida, shuningdek, XV asrda Samarqandda shakllangan Mirzo Ulug'bekning ilmiy maktabida samarali mehnat qilgan bir guruh olimlar butun dunyoga dong taratdilar. O'rta asrlarda Sharq ilm-fani rivojida Xorazm Ma'mun akademiyasi alohida o'rin tutgan. Ulkan kutubxona, madrasa, tarjimon va xattotlar

maktabi kabi tuzilmalarga ega bo'lgan bu dargohda yuzdan ortiq allomalar, iste'dodli talabalar ilmiy izlanishlar olib borgan. Abu Nasr ibn Iroq, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Xo'jandiy, Ahmad ibn Muhammad Xorazmiy va Ahmad ibn Hamid Naysaburiy kabi qomusiy olimlarning umumbashariy tafakkur rivojiga qo'shgan hissassi beqiyosdir. Markaziy Osiyo mintaqasi IX-XII va XIV-XV asrlar jahonning boshqa mintaqalari renessans jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Sharq uyg'onish davri-sharq renessansi sifatida dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan e'tirof etilgan. Agar Yevropa Uyg'onish davrining natijalari sifatida adabiyot va san'at asarlari, arxitektura durdonalari, tibbiyot va insonni anglash borasida yangi kashfiyotlar yuzaga kelgan bo'lsa, Sharq Uyg'onish davrining o'ziga xos xususiyati, avvalo, matematika, astronomiya, fizika, ximiya, geodeziya, farmakologiya, tibbiyot kabi aniq va tabiiy fanlarning, shuningdek, tarix, falsafa va adabiyotning rivojlanishida namoyon bo'ladi.

Fanda "Uyg'onish davri" deb ataladigan davr G'arbiy va Markaziy Yevropa mamlakatlarda XIV-XVI asrlardagi rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini ifodalash uchun ishlatilgan. Birinchi marotaba "uyg'onish" atamasini XVI asr italyan rassomi va tarixchisi J.Vazari o'z asarlarida ishlatadi. "Uyg'onish", "uyg'onish davri" atamalari XIV-XVI asr ijtimoiy- iqtisodiy rivojlanish mohiyatini ochib bermasdan, ko'proq antik davr merosini, ya'ni antik madaniyatga o'xshash madaniyatni qaytadan "tirilishi", "uyg'onishi" ma'nosida ishlatila boshlandi. Keyinchalik fanda bu atama keng qo'llanila boshlandi.

"Renessans" fr. renaissance– "tiklanish", "Uyg'onish davri" ma'nolarini anglatadi. Atama sifatida uning mazmuni ancha keng: madaniyatda, ilm-fanda, san'atda, ta'lim-tarbiyada, umuman, jamiyat hayotida uzoq muddatli turg'unlikdan keyin qayta jonlanib, tez rivojlanishni, ijtimoiy ong va qadriyatlar tizimi yangi sifat bosqichiga chiqishini bildiradi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, nasroniy dini hukumronligi davrida shakllangan sxolastik dunyoqarash ilm-fan, madaniyat va san'atning rivojlanishiga to'sqinlik qilib, ishlab chiqarishning rivojlanishi (feodal munosabatlarning yemirilishi, kapitalistik munosabatlarning shakllanishi) bilan vujudga kelgan yangicha dunyoqarashni Antik davr madaniyatining qayta

uyg'onishi deb talqin qilindi. Aslida esa bu madaniyat Antik davr madaniyatidan tubdan farq qiluvchi yangi gumanistik madaniyat edi. Ilk bor atama Yevropada o'rta asrlar mutaassibligidan keyin XIV-XVI asrlardagi rivojlanish davriga nisbatan qo'llanilgan. Renessans atalmish mazkur ijtimoiy hodisa o'zbek tiliga Uyg'onish davri deb tarjima qilingan. «Renessans» atamasi dastlab Italiyadagi madaniy-ma'naviy yuksalishga nisbatan qo'llanilgan, uni o'rta asrchilik turg'unligidan yangi davrga o'tish bosqichi deb baholaganlar. Renessansning asosiy alomatlari: tafakkurda va ilmu ijodda dogmatizm, jaholat va mutaassiblikni yorib o'tib, insonni ulug'lash (gumanizm), uning iste'dodi, aqliy-fikriy imkoniyatlarini yuzaga chiqarish; antik davr (yunonrum) madaniyatiga qaytib, uni tiklash, boyitish; cherkov sxolastikasidan qutulib, adabiyot va san'atda dunyoviy go'zallik, hayot taronalarini qizg'in kuylash; inson erki, hurfikrlilik uchun kurashish. Buning natijasi o'laroq, ijodiy qudrat va tafakkur kuchini namoyish etadigan ulug'vor badiiy asarlar, salobatli binolar yaratildi, ilm-fan rivojlandi. Italiyada shoir Petrarka va Dante, rassom Jotto, adib va mutafakkirlar Bokkachcho, Ariosto, Tasso, Byome Renessans g'oyalarining jarchilari bo'lib maydonga chiqdilar. Keyinchalik Mikelanjelo, Rafael, Shekspir, Servantes Yevropaning turli mamlakatlarida buni davom ettirdilar. Ammo Renessans, ya'ni Uyg'onish davri faqat Yevropaga xos hodisa emas. Dunyo madaniyatini yaxlit olib o'rgangan olimlarning ishlari shuni ko'rsatdiki, Osiyo markazida joylashgan Movarounnahr, Xuroson va Eronda Italiyaga qaraganda bir necha asr oldin IX–XII asrlarda) ulkan madaniy ko'tarilish yuz bergan, ilm-fan, matematika, riyoziyot, tib ilmi, astronomiya, falsafa, adabiyot kuchli rivojlanib, ilg'or insonparvarlik g'oyalari jamiyat fikrini band etgan, aqliy va ijodiy faollik gurkiragan.

Avstriyalik atoqli sharqshunos Adam Metsning 1909 yilda “Musulmon Renessansi” nomli fundamental asari chop etilgan. Shundan buyon Renessans faqat Yevropaga oid hodisa emasligi, uni Sharq xalqlari yevropaliklarga nisbatan avvalroq boshdan kechirgani to'g'risidagi qarashlar va tadqiqotlar paydo bo'la boshladi. Rossiyalik buyuk sharqshunos akademik N.N.Konrad Renessans VII– VIII asrlarda Xitoyda boshlanib, VIII asrda Hindistonda davom etgani, undan IX–

XII asrlarda islom mamlakatlari, aniqrog'i, bizning yurtimiz estafetani qabul qilgani, keyinchalik mo'g'ul istilosi tufayli ancha pasayib qolgan yuksalish Amir Temur va temuriylar davrida (XIV-XV asrlar) yana qayta gurkirab o'sganini ta'kidlaydi. U O'rta Sharq Uyg'onish davrini Alisher Navoiy zamonasigacha cho'zadi.

Darhaqiqat, barcha Sharq va G'arb olimlarining e'tirof qilishlaricha, Yevropada XIV–XV asrlarda yuzaga kelgan Birinchi va Ikkinchi Renessans yurtimizda undan bir necha yuz yil avval, ya'ni IX–XI asrlarda (Birinchi Renessans) ro'y bergan. Ushbu ulkan yuksalishning sodir bo'lishining o'z tarixiy sabablari bor, albatta. Chunki, mazkur davrda davlat taraqqiyoti uchun juda muhim bo'lgan yangi islohotlar va qonunlar joriy qilindi, yer- suv, qo'shnichilik munosabatlaridan soliqlargacha tub yangilanishlar sodir bo'ldi. Davlat yuritishdagi va siyosatdagi yangiliklar ilm-fan kishilarini ezgu g'oyalar tevaragida birlashtirdi, turli-tuman fanlarga, ayniqsa matematika, astronomiya, kimyo, tibbiyot, huquq, geodeziyaga qiziqish kuchaydi va dunyo tuzilishi haqidagi zamonaviy nazariyalarga aynan o'sha davrda asos solindi. E'tirof etish joizki, bu jarayonlarda Islom dinining paydo bo'lishi va tarqalishi hamda arab tilining elatlararo aloqa vositasi sifatida keng yoyilishi katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi.

Markaziy Osiyoda Uyg'onish davri madaniyatining belgilari quyidagicha:

- Dunyoviy ilmlarga intilish, din va diniy ilmlarni jamiyat, insonlar manfaati nuqtai nazaridan talqin etish;
- Turli xalqlarning ma'naviy-madaniy merosi o'tmish madaniy qadriyatlaridan (eron, arab, yunon madaniyati boyliklari) foydalanish;
- Tabiatni, mavjud hayotni, mavjudotni o'rganishga qiziqishning kuchayishi, uning sirlarini ochishga va undan foydalanishga intilishning ortib borishi, shu munosabat bilan tabiatshunoslik ilmlarining rivojlanishi;
- Bilishda aqlni mezon deb bilish, aqliy bilish, ratsionalistik usul, ilmiylik rolining oshib borishi;
- Insonga muhabbat, uning ahloqiy, aqliy hislatlarini, qobiliyatlarini o'rganish

va fazilatlarini ochib berishga intilish, mantiq ilmiga katta e'tibor berish, komil insonni tarbiyalash, yetuk fozil jamoa haqidagi fikrlarni asoslab berish;

- Diniy tasavvur, diniy ta'limotlar rivojida diniy ahloqiy mavzuning ustunligi, inson hulqi, manfaatlarining diniy g'oyalarda yetakchi mavzuga aylanishi, ichki ma'naviy kamolot, Allohga ishonchning ortishi, ma'naviy-ruhiy ko'tarilish, yuksalish yordamida erishish va uning sifatlariga muyassar bo'lishga qaratilgan faoliyat;

- Og'zaki va yozma so'zga katta e'tibor, uning ijtimoiy-ahloqiy qudratini kuylash, ta'riflash, she'riyat, filologiya, badiiy madaniyatning yuksak rivoji, so'z san'ati, ritorika bilan shug'ullanish madaniylikning muhim belgisiga aylanib qolishi kabilarni kiritish mumkin.

Sharqning eng yirik ilmiy muassasasi "Bayt ul-hikma" ("Donishmandlar uyi") arab xalifaligining poytaxti Bag'dodda, IX asr boshlarida vujudga kelib, X asr oxirigacha faoliyat ko'rsatdi va jahon sivilizatsiyasi ravnag'iga munosib hissa qo'shdi. "Bayt ul- hikma" qadim Yunonistonda Aflotun Akademiyasidan (mil. avval. IV asr) keyin vujudga kelgan eng yirik Fanlar akademiyasi bo'lganligini endilikda dunyo olimlari alohida qayd etmoqdalar. Zero, "Bayt ul-hikma" jahonga ilm-fanda bebaho kashfiyotlar yaratgan Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al- Farg'oniy kabi o'nlab qomusiy ilm sohiblarini yetkazib berdi. Sharq mualliflaridan Ibn Rusta (X-asr), Ibn an-Madim (X-asr), al-Beruniy (973-1048), Abdulvohid al-Marqash (XIII asr), Ibn al-Kiftiy (XIII asr), Jamoliddin Abul Faraj (1226-1286) va boshqa allomalarning asarlarida «Bayt ul-hikma» va unda taniqli olimlar ijodi haqida qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirilgan.

Xalifalikning madaniy yuksalishida ma'rifatparvar hukmdorlardan al-Mansur (754-775), Xorun ar-Rashid (786-809), al-Ma'mun (813-833) va boshqalarning alohida xizmatlari bor. Shuni ta'kidlash joizki, IX-XII asrlar Sharq xalqlari tarixida madaniy yuksalish davri sifatida ma'lum. Bu davr tarixda "Islom Renessansi" ("Islom Uyg'onishi") davri yoki "Musulmon madaniyati" nomi bilan tilga olinadi.

Al-Mansur (754-775), ayniqsa, Horun ar-Rashid (786-809) xalifalik davrida ilmiy-ma'rifiy ishlar ancha jonlandi. Xalifalik poytaxti Bag'dodga ko'chirilgandan (762) keyin ilmiy va tarjimonlik ishlariga katta e'tibor berildi. Saroyda maxsus

tarjimonlar guruhi tashkil etilib, Damashqdan va o'zining muvaqqat poytaxti bo'lgan al-Anbordan mashhur olim va tarjimonlar jalb etildi. Uning saroyida o'z davrining taniqli olim va tarjimonlaridan Habib al-Fazoriy, Yaqub ibn Toriq (vaf. 796 y), Jobir ibn Xayyon (721-789) va boshqalar ijod qildilar. Yunon, hind, sanskrit, fors, pahlaviy, suryoniy tillaridagi qo'lyozmalarni suryon va arab tillariga tarjima qilish rivojlantirildi. Bu davrda fanning muhim tarmoqlaridan biri - antik yunon ilmiy merosiga qiziqish kuchli edi. Yunon olimlaridan Yevklid, Arximed, Aristotel, Gippokrat, Apolloniy, Teon, Geron, Ptolomey, Diofant kabi olimlarning astronomiya, matematika, geometriya, geografiya, tibbiyotga doir asarlari chuqur o'rganilgan va ular suryoniy va arab tillariga o'ta mohirlik bilan tarjima qilingan.

Jumladan, Habib al-Fazoriy mashhur hind matematiki va astronomi Braxmaguptaning "As-Sindhind" yoki "Katta Sindhind" nomli asarini ayrim tuzatishlar bilan arabchaga tarjima qildiki, bu asar xalifa al-Ma'mun davrigacha arablar orasida katta shuhrat qozondi.

Xalifa Xorun ar-Rashid davriga kelib qadimgi yunon va rum, shuningdek, Eron, O'rta Osiyo va hind xalqlarining o'tmish tarixi va ilm-faniga qiziqish yanada kuchaygani bois saroyda turli soha va turli millatga mansub olimu tarjimonlarni birlashtirgan "Bayt ul-hikma" deb atalgan ilmiy markaz tashkil etildi. Ana shu ilmiy-ma'rifiy markaz qoshida alohida tarjimonlar maktabi ham shakllandi.

Tarjimonlik faoliyati endi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Xorun ar-Rashidning ilm-ma'rifat sohasidagi yana bir xizmati - u o'z saroyi katta kutubxona tashkil etib, Yunoniston, Vizantiya, Misr, O'rta Osiyo, Eron va Hindistondan keltirilgan nodir qo'lyozmalarni to'playdi. O'sha paytda xalifa saroyida Abu Hassan, Salmon, Abu Zakariya Yahyo ibn Masavayx, al-Hajjoj ibn Yusuf ibn Matar al-Kufiy kabi mashhur olimlar va mohir tarjimonlar faol ijod qilgan.

Al-Ma'mun mamlakatda osoyishtalikni o'rnatgach, 819 yilda poytaxtni Bag'dod shahriga ko'chirdi. Bu esa Bag'dodda ilmiy-ma'rifiy ishlarni qaytadan tiklash va jonlantirish imkonini berdi. O'z davrining nihoyatda ilmparvar va ma'rifatparvar kishilaridan bo'lgan xalifa al-Ma'mun Bag'dodda ilmiy-ma'rifiy ishlarning haqiqiy jonkuyari va tashabbuskori edi. Al-Ma'mun o'zi bilan birga

Marvdan, o'z saroyida xizmat qilgan xurosonlik va O'rta Osiyolik olimlarni ham olib keldi. Marvdan kelgan O'rta osiyolik olimlar bag'dodlik olimlar bilan hamkorlikda "Bayt ul-hikma"- "Hikmatlar uyi" nomi bilan mashhur yirik ilmiy muassasa - akademiya faoliyatini jonlantirib yubordilar va musulmon madaniyati rivojida muhim rol o'ynadilar.

Al-Ma'mun xalifa bo'lishi bilan birga ko'pgina ilmiy tadqiqotlarning bosh tashkilotchisi hamda bevosita ishtirokchisi hamdir. Uning zamonida Bag'dodda astronomiya, matematika, geometriya, geodeziya, geografiya, tabobat, falsafa, mantiq, tarix, adabiyot va boshqa fanlarga qiziqish yanada ortgan.

Nemis fan tarixchisi X.Zuter o'zining matematika va astronomiya tarixiga bag'ishlangan asarida IX-X asrlarda Bag'doddagi "Bayt ul-Hikma"da faoliyat olib borgan 500 dan ortiq olimlarning ro'yxatini keltiradi. Chex olimi Yu.Rushkaning tadqiqoticha, bu olimlarning aksariyati Xorazm, Farg'ona, Shosh va xurosonlik bo'lgan. Bu "aksariyat"ning ham deyarli uchdan ikki kismini xorazmliklar tashkil qilgan. Shunisi diqqatga sazovorki, mashhur arab geografi Ibn Xavkal o'zining "Yo'llar va mamlakatlar" nomli X asr birinchi choragida yozilgan asarida Xorazm mintaqasiga ta'rif berayotib, Xorazm aholisining ilmga chanqoqligi va zukkoligi haqida ham aytib o'tadi va "Hozir Bag'dodda xorazmlik shogirdi bo'lmagan birorta qozi, faqih yoki ilm-ma'rifatga aloqador shaxs yo'q", - deb yozadi.

Shubhasiz, al-Ma'mun "Bayt ul-Hikma"sining shuhrati tez orada xalifalikning barcha yerlariga yetadi. IX asr oxiri X asr boshlarida xalifalikdan mustaqillikka erishgan hududlarning hukmdorlari yo an'ana sifatida, yoki al-Ma'munga taqlid qilib, o'z saroylarida ma'rifat ahlini to'plashga urinadilar. Lekin bu urinishlarning ko'pi muvaffaqiyatsiz bo'lib chiqadi. Faqat ba'zi hollarda feodal saroylarida shoirlar va muarrixlar to'planib, ular asosan maddohlik bilan mashg'ul bo'lganlar.

Bu borada Xorazmning hukmronlari – Xorazmshohlar alohida o'rin tutadi. Xorazmda, uning qadimiy poytaxti Katda (hozirgi Beruniy) 305 yildan to 995 yilgacha afrig'iylar hukm suradi. Lekin 712 yildan boshlab Xorazmning ikkinchi qadimgi shahri Gurganch (Ko'hna Urganch) arablar tomonidan qo'yilgan amirning qarorgohi vazifasini bajaradi. Bu amirlar alohida Iroqiylar sulolasini tashkil qildi.

Ikkala sulola ham Xorazmshohlarning qadimgi odati bo'yicha o'z saroylarida maslahatgo'y sifatida islomgacha zardushtiylik kohinlarini, islom davrida esa obro'li olimlarni saqlab turardilar. 995 yili Gurganch amiri Ma'mun I ibn Muhammad ibn Iroq Afrig'iylar sulolasiga barham beradi va poytaxtni Gurganchga ko'chirib, o'zini Xorazmshoh deb e'lon qiladi. Aftidan, bu sulola almashinishi Xorazmdagi siyosiy barqarorlikka putur yetkazgan ko'rinadi, chunki ba'zi olimlar, jumladan Iroqiylarga xayrixoh bo'lgan Beruniy ham Xorazmni tark etishga majbur bo'ladilar. 998 yili Ma'mun I vafot etib, Ali ibn Ma'mun taxtga o'tirganidan keyin Xorazmdagi siyosiy ahvol barqarorlashadi. To'la ishonish mumkinki, uning otasiyoq Gurganchga Xorazmning barcha ilmiy salohiyatini mujassamlashtirishga uringan. Lekin uning vafoti bunga imkon bermadi. Bu ishni uning o'g'li Ali ibn Ma'mun sharaf bilan bajardi.

Ali ibn Ma'mun ana shunday og'ir siyosiy muhitda dono va zukko maslahatchilarga muxtoj edi. Uning baxtiga tog'asi Abu Nasr ibn Iroq o'z davrining o'ta bilimdon olim edi. U tirikligidayoq "o'z davrining Ptolemeyi" degan laqabni olgandi. Undan tashqari Abu Nasr, Beruniyni o'z xonadonida tarbiyalab, yetishtirgan. Ana shu ikki siymo tufayli Iroqiylar saroyida ilm ahli uchun ideal sharoit yaratiladi. Bu ikki shaxs yaqin va o'rta sharqdagi ko'plab olimlar bilan shaxsiy yozishmada edilar. Buning ustiga X asr oxiriga kelib Somoniylar sulolasiga barham beriladi. Ibn Iroq va Beruniyning takliflari bilan 1004 yildan boshlab Nishopur, Balx va Buxorodan va hatto arab Iroqidan ham olimlar Gurganchga kela boshladilar. Shu tariqa Gurganchda "Dorul hikma va maorif" nomini olgan ilmiy muassasa to'la shakllanadi. Bu ilmiy muassasada xuddi Bag'doddagi "Bayt ul-Hikma"dagi kabi ilmning barcha sohalarida tadqiqot va izlanishlar olib boriladi. Beruniy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, bu muassasada suryon va yunon tillaridan ba'zi tarjimalar ham bajarilgan. Ali ibn Ma'mun vafotidan keyin (1009) uning ukasi Ma'mun ibn Ma'mun xorazmshohlar taxtini egallaydi. U Beruniyni saroyga yaqinlashtiradi va o'ziga eng yaqin maslahatchi qilib oladi. Ma'mun akademiyasi faoliyati uchun yanada kattaroq imkoniyatlar ochiladi. "Xorazm akademiyasi" 1997 yil 11 noyabrdagi Prezidentning "Xorazm Ma'mun akademiyasini qaytadan tashkil etish to'g'risida"gi farmoni asosida

tiklangan. 2005 yilda “Xorazm akademiyasi”ning 1000 yillik yubileyi YUNESKO hamkorligida nishonlandi.

Sharqda ilmlar tasnifiga doir qarashlar

Sharq olamida ilmlar tasnifi muammosini qadimgi davr yunon olimlari Demokrit, Aflotun, Arastu, Epikur, Arximed kabi faylasuflarning mazkur sohadagi qarashlari bilan qiyosiy tahlil qilish va ilmiylik asosida ko‘rib chiqish bu borada amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarni yetarli anglab olishga yordam beradi. Shu o‘rinda islom olimlari o‘z qarashlarini shakllantirishda yangicha tafakkur mezonlariga tayanganlar. Shu sababli ularning ko‘pchiligi shaxsiy fanlar tasnifining mualliflari hisoblanadi. Sharqshunos olim R.Kamayeva bunday olimlar sirasiga Yaqub ibn Is‘hoq Kindiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Bakr ar- Roziy, Jaloliddin as-Suyutiy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Ibn an-Najmiy, Fahriddin ar-Roziy, Abu Homid G‘azzoliy, al-Hujvari, Ibn Xaldun va boshqalarni kiritish mumkin deb hisoblaydi. Qadimgi davr yunon falsafasida fanlarning differentsatsiyasi sodir bo‘lmagan edi. Shuning uchun ham yunon olimlari oldida ilmning turli yo‘nalishlari orasida o‘zaro munosabat muammosini tahlil qilish ko‘ndalang bo‘lib turar edi. Mavzuning aniq xususiyatini chuqur tushunishimiz uchun qadimgi davr fanlar tasnifiga murojaat qilishimiz kerak bo‘ladi. Masalan, Aflotun qarashlarida birinchi o‘rinda aqlni taqdim etuvchi dialektika (mulohaza san’ati ma’nosida) turgan bo‘lsa, unda dialektika bir tomondan fizikani(sezgi, idrok ma’nosida), boshqa tomondan– erkinlik va istakni tanishtirgan etikani o‘z ichiga qamrab olgan tasnif mavjud. Yana bir yunon faylasufi Demokritning falsafiy asarlarida esa bilish nazariyasi va mantiq, matematika va texnika, fizika va kosmologiya, biologiya va ijtimoiy hayot masalalari maxsus yoritilgan. Arastu taklif qilgan tasnif o‘ziga xos mazmunga ega. Chunki, unda bilim sohalarining birlashishi, Arastuning shaxsiy falsafiy tizimidek aks ettirilgan edi. Arastu o‘z davrida birinchi bo‘lib, bilimlarning barcha tizimini, falsafiy ilmlarning muayyan bo‘limini ko‘rib, ularni uch qismga bo‘ladi. Shu ma’noda, Arastuni ta’lim tizimiga predmetli bilimlarni (Yan Amos Komenskiydan ancha avval)olib kirgan birinchi shaxs deyish mumkin. Arastu fanlarning birinchi qismiga-nazariy falsafa abstraktlashtirishni ya’ni analitika (tahliliy

mantiq), mantiq, fizika, matematika, metafizikani kiritadi. Ikkinchi qism-amaliy falsafa ya'ni optika, ekonomika va siyosatni qamrab oladi. Uchinchi qism-tasviriylar yoki ijodiy falsafa, ya'ni poetika, ritorika va san'atni o'z ichiga olgan edi. Arastu fanlar tasnifining uch qismga bo'linishi asosida biz ilmning umumiy asosini nimalar tashkil etishini anglab olishimiz mumkin. Bu ma'noda Arastuning o'zi ham ularni "Boshlang'ich falsafa"deb nomlagan edi. Arastu nazariy bilimlar deganda tabiiy-ilmii va falsafii bilimlarni, amaliy bilimlar deganda esa ijtimoiy hodisalarga oid bilimlarni tushungan. Bunday bilimlar fizikadan keyin kelgan. Shuning uchun ham Arastu masalaning mohiyatiga ko'ra, metafizika tushunchasi zahirida barcha falsafii ilmlarni, fizika deganda esa tabiiy-ilmii bilimlarni tushungan. Bir-muncha muddat o'tib, falsafa tarixidan bizga yaxshi ma'lum bo'lgan ravoqiylar (mil av.IV-III a.) ham qadimgi davr umumiy ilmlarini uch qismga bo'lganlar: fizika(olam haqidagi ilm), mantiq(fikrlash haqidagi ilm) va Etika(ahloq haqidagi ilm). Epikur (mil.av. IV-III a.) naturfalsafani (tabiat haqidagi ta'limot), mantiq (mantiqni u kanonika deb nomlagan – olamni bilish yo'nalishlari haqidagi ta'limot) va etika (insonning baxtga erishish yo'llari haqidagi ta'limot)ni ajratgan edi. Avgustin (milodning IV-V a.) o'zining "Xristian ta'limoti" asarida bunday an'anaviy bo'linishni ilohiyot nuqtai-nazaridan sharhlashga harakat qilgan. Agar shaklan o'xshash ilmlar tasnifini taqqoslasak, ularning turlicha, tashkiliy-tuzilmaviy va funksional asosiga ko'ra qarama-qarshi ekanini ko'ramiz. Avgustin ishlab chiqqan fanlar tasnifi o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra, Epikurnikiga nafaqat teskari, balki Aflotunning ob'ektiv idealistik tasnifi bilan qiyoslanilganda ham ochiq-oydin ilohiyot tomonga o'zgartirilganini ko'rishimiz mumkin.

Tabiatshunos olim sifatida mashhur bo'lgan Katta Pliniyning tajribaviy xususiyatga ega tasnifidan "Tabiiy tarix"dagi ilmlar guruhini yuqoridagi tasniflardan farqlanishini qiyosiy o'rganamiz. Chunki, uning bilimlari va bilim ob'ektlari tasnifi zamonaviy talqinda quyidagicha ko'rinishga ega: 1.Astronomiya, geografiya, fizika, va ximiya. 2.Geografiya, mamlakatshunoslik va xalqshunoslik. 3.Antropologiya, anatomiya va inson fiziologiyasi, madaniyat tarixi, etnografiya, ekonomika. 4.Zoologiya, chorvachilik ilmi va uning mahsulotlaridan foydalanish.

5.Dorishunoslik, tibbiyot bo'yicha ma'lumotlar. 6.Metalshunoslik, metallurgiya, metalni qayta ishlash. 7.Tog' ishi. 8.Tasviriy san'at. 9.Ma'danshunoslik, silikat ishlab chiqarish, tosh va ma'danlar texnologiyasi. 10.Qorishma moddalar (qimmatbaho toshlar, oyna uchun bo'yoq va h.k.)

Ma'lumki, IX-X asrlarda arab tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda Arastuning ilmlar tasnifini o'rganish keng tarqalgan. Chunki Arastu asarlarining arab tiliga tarjimasi o'rta asrlar Yaqin va O'rta Sharq musulmonlari olamida batafsil tadqiq qilingan. Ilmiy-amaliy faoliyat yo'lga qo'yilib, ilmlar tasnifining alohida ko'rinishlari ishlab chiqildi. Musulmon mamlakatlaridagi olimlar avlodiga ta'sir ko'rsatgan ilmlar tasniflaridan biri Abu Nasr Forobiyning "Ihso al-ulum" ("Ilmlarni tasniflash") asarida bayon qilingan, keyinchalik Yevropa va lotin tiliga tarjima qilingan fanlar tasnifi edi. Forobiy tasnifiga muvofiq, barcha fanlar besh sinfga taqsimlangan: "til haqidagi ilm", mantiq, matematika, fizika (naturfilosofiya), ijtimoiy fanlar (yurisprudensiya, ritorika). Yana bir musulmon faylasuf olimi Ibn Sino tibbiyot bilan birgalikda fanlar tasnifi muammolarini ishlab chiqishga katta hissa qo'shgan edi. Uning fanlar tasnifi muammolarini ishlab chiqishga qaratilgan asari "Risala fi aqsam al-ulum" ("Ilmlarning bo'linishi haqida risola") deb nomlanadi. Bu faylasuf ham Forobiyga ergashib, o'zining tasnifida, o'z davrining barcha asosiy ilmlarining kelib chiqish sabablarini tushuntirishga uringan. Jumladan, u har bir ilmning "shahobchalar"i ostida unga tegishli amaliy usullar majmuini tushunib, "mohir usullar haqidagi ilm" ya'ni o'z davridagi amaliy mexanikani ilm sohasiga olib borib taqaydi. Geometriya shahobchasiga u masalan, odatda "ilm al-hiyal" (muvozanat) tarkibiga kirganlarning asosiy qismni kiritadi.

Xorazm Ma'mun akademiyasi tarixi

Bundan ming yil muqaddam Xorazmning poytaxt shahri Gurganjda (Ko'hna Urganch) ma'rifatparvar ma'muniylar sulolasiga mansub Xorazmshox Ali Ibn Ma'mun va Ma'mun ibn Ma'munning sa'yi-harakati hamda qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning bevosita rahnamoligida Sharqning yirik ilmiy markazi "Dor- ul hikma va ma'rifa" tashkil qilingan edi. Fanning dolzarb muammolari bilan shug'ullangan bu ilm dargohi shundan ikki asr avval Bag'dodda faoliyat ko'rsatgan

"Bayt-ul hikma" hamda O'rta Osiyo, xususan Xorazmda shakllangan qadimiy ilmiy-ma'rifiy an'analarni davom qildirib, jahon ilm-fani taraqqiyotida munosib o'rinni egalladi. "Dor-ul hikma va ma'orif"da ijod qilgan olimlar faoliyati o'tgan asrdayoq yevropalik va rus sharqshunos olimlarida juda katta qiziqish uyg'otdi. Yevropalik olim E.Zaxau, rus sharqshunoslaridan akad. S.P.Tolstov, I.Yu.Krachkovskiy, A.Yu.Yakubovskiy, P.G.Bulgakov, o'zbek olimlaridan akad.Ya.G'ulomov, I.Mo'minov, M.Xayrullaev, A.Ahmedov, B.Abduhalimov va boshqalar o'z tadqiqotlarida shu ilmiy dargoh faoliyatini chuqur o'rganib, uni o'z davrining Fanlar akademiyasi bo'lganligini asoslab berdilar. Bu ilmiy dargoh endilikda Xorazm Ma'mun akademiyasi nomi bilan yuritilib kelmoqda.

"Dor-ul hikma" yoki "Majlisi uloma" nomi bilan atalgan bu ilm maskani Xorazmshohlar shuhratini orttirish maqsadini ko'zlagan bir guruh olim, adib, shoirlarning tasodifiy yig'ini emas edi. Masalaga shu nuqtai nazardan qarash mutlaqo noto'g'ri bo'lar edi. Boshqacha aytganda u quruq yerda tasodifan vujudga kelmadi, aksincha o'zining mustahkam zaminiga ega edi. Ma'mun akademiyasi avvalo ko'hna Xorazmning uzoq o'tmishdagi ilm-ma'rifat ildizlari bilan bevosita aloqador, shuningdek, u ilk o'rta asr Uyg'onish davri madaniy yuksalishining qonuniy natijasi bo'ldi. Zero ko'hna Xorazmda ayniqsa, falakiyot (astronomiya), riyoziyot (matematika) va boshqa ilmlarga bo'lgan qiziqish ancha erta vujudga kelgan.

Kishilik sivilizatsiyasining qadimiy beshiklaridan bo'lgan Xorazm Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, ilk o'zbek davlatchiligining tamal toshi qo'yilgan muqaddas o'lkalardan biridir. Insoniyatning ma'naviy boyligi bo'lgan zardushtiylik dini va muqaddas "Avesto" kitobi aynan shu go'zal zaminda yaratilgan, Qadimiy Sharqning dastlabki qomusiy asari "Avesto" - ajdodlarimizning insonparvarlik g'oyalari bilan yo'g'rilgan ming yillik diniy- falsafiy, ilmiy-ma'rifiy qarashlarini o'zida mujassam qilgan.

Bundan uch ming yil avval shu muqaddas zaminda sun'iy sug'orishga asoslangan yuksak dehqonchilik madaniyati, noyob irrigatsiya inshootlari, go'zal shaharlar va mahobatli me'moriy qurilishlar bunyod etilganki, ularning xarobalari hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Shuningdek, xorazmliklarning bundan ikki yarim ming yil muqaddam oromiy yozuvi negizida o'z yozuvlariga ega bo'lganligi ularning savodxon va ma'rifatli kishilar bo'lganligini ko'rsatadi. O'tgan asr o'rtalarida Xorazmning Tuproq qal'a, Ayoq qal'a, Qo'yqirilgan qal'a, Hazorasp va boshqa antik qal'alarda akad. S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulomov, I.Yu.Yakubovskiy va boshqa qadimshunos olimlar tomonidan topilgan qadimgi yozuv namunalari, ro'zg'or buyumlari, zargarlik buyumlari, nozik did bilan ishlangan haykallar, saroy devorlariga yasalgan rangdor tasvirlar, Qo'yqirilgan qal'adagi qadimgi rasadxona va ilk astronomik asboblari, bularning barchasi Xorazmda antik davrda madaniy yuksalishning yuksak darajada bo'lganligini ko'rsatadi. Beruniyning guvohlik berishicha, qadimgi xorazmliklarda dehqonchilik ishlari bilan aloqador o'zlarining taqvim- kalendar tizimi bo'lgan. Qishloq xo'jaligi ishlarini davriy rejalashtirish ehtiyoji Xorazmda matematika va astronomiya ilmini kuchli taraqqiy etishda muhim rol o'ynagan. Qishloq xo'jaligining asosi bo'lgan yirik kanal va sug'orish inshootlari qurilishi, go'zal shahar, saroy va boshqa me'moriy qurilishlar ham matematika, geometriya, topografiya ilmlarining rivoj topishini talab etadi. Noyob zargarlik buyumlari va rangdor tasviriy san'at namunalari bu yerda kimyo va minerologiya ilmlarining yuqori darajada Xorazm Ma'mun akademiyasining shakllanishi va taraqqiy qilishida yuqoridagi omillardan tashqari antik yunon olimlarining asarlari hamda IX asrda Bag'doddagi "Bayt-ul hikma"da faoliyat ko'rsatgan eldoshimiz Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oni, Ahmad al-Marvaziy, Abbos al-Javhariy kabi olimlarning ilmiy kashfiyotlari ham muhim rol o'ynaydi. Ma'mun akademiyasi olimlari yuqoridanoqlari ko'rsatilgan allomalarning asarlaridan ma'naviy oziqlandilar, ularning ilmiy xulosa va kashfiyotlarini o'z tadqiqotlari bilan boyitdilar bo'lganligidan guvohlik beradi. Xorazmliklarning xorijiy mamlakatlar bilan olib borgan savdo va madaniy aloqalari geografiya, kartografiya va etnografiya ilmlarining ertadanoq taraqqiy etishga ta'sir ko'rsatdi. Demak, Xorazmda qadimdanoq aniq va gumanitar ilmlarning yaratilishi va rivojlanishi uchun moddiy va ma'naviy zamin mavjud bo'lgan.

Shuni ta'kidlash joizki, VIII asr boshlariga kelib butun Movarounnahr va

Xorazm arab sarkardasi Qutayba tomonidan istilo qilindi. Arab bosqinchilari Movarounnahrning shahar va qishloqlarini vayron qildilar va taladilar, qadimiy qo'lyozma va madaniyat durdonalarini o'tda kuydirib yo'q qilib yubordilar, olimu fuzolalarni qatl qildilar. Lekin shunga qaramasdan madaniy hayot to'xtab qolmadi. Sharoitning og'ir, murakkabligiga qaramay bu yerda tez orada ilma'rifat shu'lasini yana jonlana boshladi. Arablar istilosidan keyin Xorazmda ikki hokimiyatchilik qaror topdi Xorazmning janubiy qismi Kat shahrida afrig'iylar hukmdori Abu Abdulloh Muhammad tomonidan, shimoliy qismi esa xalifalik amiri Ma'mun ibn Muhammad (995-997) tomonidan boshqariladi. Ikkala hukmdor orasida kelib chiqqan jangda Ma'mun ibn Muhammad g'olib chiqib, butun Xorazmni o'z qo'l ostiga birlashtiradi hamda o'ziga Xorazmshoh unvonini qabul qilib, poytaxtni Gurganj shahriga ko'chiradi. Uning vorislaridan Ali ibn Ma'mun (997-1009) va Ma'mun II ibn Ma'mun (1009-1017) davrida Xorazmda qadimiy davlatchilik tizimi va madaniy-ma'rifiy an'analar qaytadan tiklandi, shahar hayoti, savdo va hunarmandchilik har qachongidan rivoj topdi. Arab tarixchisi Istaxriy asarida X asr boshlarida Xorazmda 9 dan 13 gacha shahar borligi qayd etilgan bo'lsa, shundan yarim asr o'tgach shaharlar soni uch marta o'sgan yoki 40 taga etgan. Gurganj, Xiva, Kat, Hazorasp, Ardaxushmison (Vayangan), Kardaranxos (Qalajiq) kabi shaharlar Sharqning yirik savdo- iqtisodiy va madaniyat markazlariga aylandi. Xorazmliklar hatto uzoq Ispaniyagacha borib savdo va madaniy aloqalarni yo'lga qo'yganlar. Ayniqsa poytaxt Gurganjning mavqei oshdi, shaharda obodonchilik va me'moriy qurilishlar rivoj topdi, qo'plab go'zal saroylar, karvon saroy, maxobatli masjidi madrasalar, jamoat binolari va arasta bozor rastalari bunyod etildi. Bu Xorazmda XII-XIII asrlarda rivoj topgan bunyodkorlik ishlarining debochasi edi.

«Ta'rifi shahri Xorazm» qo'lyozmasining muallifi o'sha davrda Gurganjda 170 o'rinda katta va kichik bozorlar, 5 mingga yaqin masjid, 700 ga yaqin madrasa va bir mingga yaqin hammom ishlab turganligi haqida habar beradi. jsha davrda bu erga tashrif buyurgan arab sayyohlari Xorazm va poytaxt Gurganjni Jayhun yoqasidagi benihoya go'zal, jannatmakon maskan, aholisi badavlat va ma'rifatli kishilar

bo'lganligini alohida qayd etadilar. Jumladan al-Muqadasiy (Xasr) "Xorazmliklar aql-idrok, ilm, fiqh, qobiliyat hamda bilim kishilaridir" - deb ta'riflaydi. Yoqut Hamaviy (XIII asr) esa "Men jahonning biror joyida Xorazmning poytaxti Gurganjga o'xshagan ulug'vor, boy va benihoya go'zal, aholisi bilimdon shaharni ko'rmaganman", - deb yozadi. Ibn Batuta (XIII asr) bo'lsa yuqoridagi fikrlarni rivojlantirib, "Butun jahonda menga hali xorazmliklar kabi ajnabiylarga nisbatan shunchalik hushfe'l, oliyjanob, mehmondo'st, fiqh ilmini suv qilib ichib yuborgan dono kishilarni uchratish nasib etmagandi", - deb xorazmliklar iste'dodiga yuqori baho beradi. Yuqorida bayon etilgan ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy muhit Xorazmda Ma'mun akademiasining faoliyat ko'rsatishi uchun zarur shart-sharoitni hozirlagan edi. Ma'rifatparvar shoh Ali ibn Ma'mun Gurganjda madaniy-ma'rifiy ishlarni juda rivojlantirib yubordi. Saroy qoshida shohona kutubxona barpo etib, uni Sharqning turli shaharlaridan keltirilgan nodir qo'lyozmalar bilan boyitdi. Saroy qoshida bino qilingan madrasada iqtidorli yoshlarga islomiy va dunyoviy ilmlardan ta'lim beriladi. Bu davr Xorazmda ilm-fanning ham guullagan davri bo'ldi. Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun Abu Rayhon Beruniyning Jurjondin chaqirib olib, uni o'ziga bosh maslahatchi qilib tayinladi hamda unga chet davlatlar bilan diplomatik aloqalar yuritish vazifasini topshirdi. 1004 yilda Ali ibn Ma'mun farmoni bilan Sharqning yirik ilm-ma'rifat markazi - "Dor-ul hikma va ma'rif" yoki Ma'mun akademiasini tashkil etildi. Beruniy shu ilm maskaniga rais etib tayinlandi. Sharqning turli mamlakatlariga maktublar yuborildi, u yerdagi ilmda nom taratgan olimlar fozillar ushbu ilm maskaniga taklif qilindi. Xorazmshoh Ma'mun II davrida "Dor-ul hikma"ning shuhrati yanada oshdi. Bu dargohda xorazmliklardan tashqari Buxoro, Samarqand, Jand, Marv, Nishopur, Balx, Eron, Iroq, Hindiston, Misr, Shom (Suriya) va boshqa viloyatlardan kelgan yuzdan ortiq olimlar, huquqshunoslar, adiblar, dinshunoslar tadqiqotlar o'tkazib, fanning turli sohalarida, buyuk kashfiyotlar qildilar. Ma'muniylar ilm-ma'rifatni qadriga yetadigan hukumdorlardan edi. Ular Ma'mun akademiasida xizmat qilgan olimlarga homiylik ko'rsatdi, ilmiy-ijodiy ishlarini har taraflama qo'llab-quvvatladilar, ularga zarur sharoitlarni yaratib berdilar. Xorazm Ma'mun akademiasida Abu Rayhon Beruniy boshchiligidan

xorazmlik olimlardan matematik va astronom Abu Nasr Iroq, al-Xorijiy, al-Xamdokiy, kimyogar olim Abul Hokim Muhammad ibn Abdumalik as Solih al-Xorazmiy al-Kosiy, Ahmad ibn Muhammad as-Suhayly al-Xorazmiy va boshqalar bilan bir qatorda, buxorolik qomusiy olim, mashhur tabib Abu Ali ibn Sino, tarixchi olim, faylasuf va shoir bag'dodlik Abul Xayir ibn Xammor, tabib va faylasuf Abu Sahl Iso ibn Yaxyo al-Masihiy al-Jurjoni, matematik va astronom Mahmud ibn Xidr al-Ho'jandiy, tarixchi olim va shoir Abu Mansur Abdumalik ibn Muhammad ibn Ismoil as Saolobiy, Abul Xayr al-Hasan ibn Sivar ibn Boba ibn Bixnam, Abu Sayd Ahmad ibn Muhammad ibn Iroq, al-Xamadoni, Abu Abdulloh Biyon Naysoburiy, Ahmad ibn Hamid as-Naysoburiy, tarixchi olim ibn Mixavayx, Abul Fazl Bayhakiy, tabiatshunos olim Abu Abdulloh Husayn ibn Ibrohim at-Tabariy an-Notiliy, Ahmad ibn Muhammad as-Sahriy va boshqa o'z zamonasining yetuk olimlari ko'plab ilmiy va amaliy muammolarni yechib, jahon fani rivojiga ulkan hissa qo'shdilar. Yuqoridagi nomlari zikr qilingan olimlar Ma'mun akademiyasida xizmat qilgan allomalarning hozircha aniqlangan, lekin to'liq bo'lmagan ro'yxati bo'lib, shular qatorida xorazmliklar aksar ko'pchilikni tashkil qilganligi ma'lum. Olimlar dunyoviy va tabiiy fanlar bilan, xususan astronomiya, matematika, fizika, kimyo, minerologiya, kartografiya, geografiya, geometriya, tabiatshunoslik, tibbiyot, falsafa, tarix, arab tili, mantiq, adabiyot, islom huquqshunosligi va boshqa ilmlar sohasida chuqur tadqiqotlar qildilar. Ular arab, fors, hind, lotin, yunon va turkiy tillarini mukammal bilganlar. Yunon olimlaridan Platon, Aristotel, Ptolemey, Yevklid, Pifagor va Galen asarlarini chuqur tahlil qilib, ularga bag'ishlab sharhlar bitganlar. O'zlari yuqoridagi ilmlar sohasida tadqiqotlar o'tkazib, fanni yangi g'oyalar bilan boyitdilar. Ayni vaqtda ular Gurganj madrasalarida yoshlarga ta'lim-tarbiya berib, iste'dodli shogirdlar tayyorlashga katta hissa qo'shdilar. Shuningdek, akademiya Beruniyning astronomiya, Abu Nasrning matematika, Abul Xayr Hammorning kimyo maktablarida ham yoshlarga chuqur bilim berildi. Bu davrga kelib Gurganj madrasalari va yuqoridagi maktablar haqiqiy ilm-maskanlariga aylandi. Ularda ta'lim olgan yoshlar keyinchalik Sharqning mashhur allomalari bo'lib yetishdilar. Xorazm Ma'mun akademiyasi olimlari aniq va gumanitar fanlarga doir ko'p asarlarni yozib,

meros qoldirdilar. Ular hozir ham o'z ahamiyatini saqlab kelayapti. Abu Rayhon Beruniy (973-1048) Ma'mun akademiyasining yetuk olimi, ajoyib rahbari va mohir tashkilotchilaridandir. U yoshligida ustozlari Abu Nasr Iroq, al-Masihiy va al-Xirojiylardan ta'lim olib, 21 yoshlaridayoq astronomiya, matematika, biologiya va tarix sohasida yetuk olim bo'lib etishdi. Beruniy turli ilmlarga doir 156 ta asar muallifi bo'lib, shulardan bizgacha 30 ga yaqini etib kelgan, xolos. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Minerologiya", "Qonuni Ma'sudiy", "Saydana" va boshqa asarlari olimga o'z zamonasidayoq ulkan shuhrat keltirgan asarlar bo'lib hozirgi kunda ham fan olamining nodir asarlaridan sanaladi. Olimning astronomiya sohasidagi buyuk xizmati shundaki, u Quyosh, Oy va sayyoralar haqida fikr yuritdi, ularning koinotdagi o'rnini haqida aniq xulosalar chiqardi. Yevropalik olimlardan deyarlik olti asr burun Yerning o'z o'qi atrofida aylanishligi haqidagi ilmiy g'oyani asoslab berdi. Uning Yer sharining o'lchamlari haqidagi ilmiy xulosalari ham hozirgi zamon faniga yaqin bo'lib, ancha aniq va mukammal xulosalardandir.

Beruniy arifmetika, algebra, geometriya va sonlar nazariyasi tushunchalarini ham ma'lum tartib bilan ta'riflab berdi, trigonometriyani mustaqil fan darajasiga ko'tardi. U o'zining geografiyaga doir tadqiqotlarida yetti iqlim bo'yicha joylashgan mamlakatlar, dengiz va orollarning aniq koordinatalarini ko'rsatib berdi, dunyoning eng mukammal xaritasini ishlab chiqdi. O'zi yaratgan astronomik asboblarni yordamida Yer sharining o'ziga hos shaklini-globusini kashf qildiki, bu insoniyat tarixida yaratilgan buyuk ixtirolardan edi. U yunon olimlaridan farqli o'laroq Hind va Atlantik okeanlarning tutashganligini original usulda isbotlab, Hristofor Kolumbdan besh yuz yil avval okean ortida bizga noma'lum bo'lgan yirik qit'a-Amerika qit'asi mavjudligini ilmiy bashorat qildi. Beruniy tarix, etnografiya, til, adabiyot va tabobat ilmlari sohasida ham boy meros qoldirgan qomusiy olimlardandir.

Xorazm Ma'mun akademiyasining peshqadam olimlaridan yana biri Abu Nasr Iroq (vaf.1039y.) dir. U o'zining matematika va astronomiya sohasidagi tadqiqotlari bilan olimlar orasida juda tanilgan va katta hurmatga sazovor bo'lgan. Olim yuqoridagi fanlarga doir 30 dan ortiq asarlar muallifidir. Shulardan 12 asari shogirdi

Beruniyga bag'ishlanadi. Abu Nasrning "{Al Majistiy ash-shohiy" ("Podsho al-Magesti") "Risola fil usturlob" ("Astrolyabya haqida kitob"), "Beruniyga yuborilgan taqvim jadvallari haqida kitob", "Menelayning "Sferikasi" va boshqa risolalari bizgacha yetib kelgan. Abu Nasr fanda tekis va sferik trigonometriyaning asoschilaridandir. Olimning bu sohadagi ilmiy xulosalaridan hatto binokorlik va me'morchilik ishlarida ham keng foydalanilgan. O'rta osiyolik mashhur matematik, faylasuf va shoir Al-Forobiy olim ijodiga yuksak baho berar ekan "Riyoziyot (matematika) bilan shug'ullangan buyuk olimlarning eng buyugi Abu Nasr Iroqdir", degan edi. Olimning asarlari o'z zamonasida unga beqiyos shuhrat keltirdi va u "Ptolemey Soniy" degan yuksak unvonga musharraf bo'lgan.

Tabobat ilmida nafaqat Sharqda va Yevropada ham mashhur bo'lgan Abu Ali ibn Sino (980-1037) Ma'mun akademiyasining sermahsul olimlaridandir. Ibn Sino Buxoroning Afshona qishlog'ida tavallud topgan. U Buxoro madrasalarida taniqli allomalardan tahsil olib, tabobat, matematika, astronomiya, tabiatshunoslik, kimyo, musiqa sohasida yetuk olim bo'lib yetishdi. 1004 - yilda u Beruniy taklifi bilan Gurganjga kelib, Ma'mun akademiyasida Abu Nasr Iroq, Abu Sahl Masihiy, Abul Xayr Xammor bilan bir safda xizmat qila boshladi. Ibn Sino fanning turli sohalari bo'yicha 450 ga yaqin risolalar yozib qoldirgan, shulardan 50 ga yaqini tabobat ilmiga aloqadordir. Olimning jahonga mashhur bo'lgan "Tib qonunlari" asarining dastlabki ikki kitobi va boshqa asarlari Gurganjda, shu ilmiy dargohda yozildi. Ibn Sinoning tibbiyotga doir asarlari o'sha davrda, shuningdek hozirgi kunda ham jahon tibbiyot fanining eng nodir asarlaridan hisoblanadi. Uning asarlari uzoq vaqt Yevropa oliygohlarida darslik va shifokorlar qo'lida, ishonchli qo'llanma sifatida foydalanib kelingan. Ibn Sino 1037 yili Eronning Hamadon shahrida 57 yoshida, og'ir kasallikdan vafot etadi. Abu Sahl al-Masihiy (970-1011) ham Ma'mun akademiyasida katta shuhrat qozongan olimlaridan bo'lib, astronomiya, matematika, tabiatshunoslik va falsafaga doir o'nlab asarlar muallifidir. Shulardan 8 risolasi tabobatga doir bo'lib, bizgacha yetib kelgan. Olimning "Tabobatga doir yuz masala" nomli asari qomusiy asar sifatida tanilgan bo'lib unda tabobatning nazariy masalalari, odam organizmida yuz beradigan kasalliklar, ularning kelib chiqish sabablari hamda

davolash usullari haqida soʻz yuritildi. Shu boisdan olimning yuqoridagi asari tibbiyotda ar-Roziy va Ibn Sino asarlari bilan bir qatorda turadigan qimmatli asar sifatida baholanadi. Xorazm Ma'mun akademiyasining yetakchi olimlaridan yana biri Abu Mahmud Hamid ibn al-Xizr al-Xo'jandiydir. U o'z davrining mashhur astronomi va ixtirochisi sifatida tanilgan bo'lib, Beruniy olimning bu boradagi ijodini "asrning noyob hodisasi" deb baholagan edi. Al-Xo'jandiy Ray va Gurganjda o'z davrining ulkan rasadxonalari qurilishiga bevosita boshchilik qildi. Ushbu rasadxonalar olim tomonidan ixtiro qilingan noyob astronomik asbob- uskunalar-sekstant bilan jihozlandi. Al-Xo'jandiy ana shu rasadxonalarda osmon yoritqichlari yuzasidan tadqiqotlar o'tkazib, astronomiyaga doir qimmatli risolalar yozib qoldirdi.

Olimning "Astronomiya qonunlari", "Umumiy astronomik asboblardan foydalanish qoidolari" va boshqa asarlari fan sohasidagi mashhur bo'lgan asarlardir. Al-Xo'jandiyning ilmiy merosi keyinchalik Sharqda falakiyot ilmi taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Jumladan, XIII asrlarda Eronda Nasriddin Tusiy tomonidan tashkil etilgan, Samarqandda Ulug'bek (XV asr) barpo qilgan va so'ngra XVII asrda Hindistonning Joypur shahrida qurilgan rasadxonalarda al-Xo'jandiy ixtiro etgan astronomik asbob-sekstant o'rnatilganligi ma'lum.

Darhaqiqat al-Xo'jandiy ixtiroosi uzoq davrgacha Sharqda o'zining mukammalligi bilan alohida ajralib turgandi. Ma'mun akademiyasida faoliyat ko'rsatgan olimlardan Abu Mansur as-Saolobiy (961- 1038) va Abul Xayr Hammor (942-1030) ning ham fanda alohida xizmatlari bor. As-Saolobiy tarix, falsafa, adabiyot, mantiq va arab tili ilmlari sohasida o'z davrining o'ta iste'dodli olimlaridan bo'lgan. U Nishopurda tavallud topgan, uzoq vaqt Jurjon, Marv, Buxoro, Gurganj va G'azna shaharlarida yashagan. Olim 1038- yilda Nishopurda vafot etgan. U yuqorida zikr etilgan ilmlarga doir 51 ta asar yozib qoldirgan. Ayniqsa, uning Ma'mun akademiyasidagi hayot yo'li juda sermahsul bo'ldi. As-Saolobiyning bizgacha yetib kelgan "Yatimat ad-dahr fi mahosin aql ul-asr" ("Zamona ahlining fozillari haqida yagona durdona"), "Latoif ul-maorif" ("Latif ma'lumotlar"), "G'urar axbor muluk ul-fors va siyaruxum" ("Eron podsholari haqida ma'lumotlar va ularning hayoti"), "Sehr ul-balog'at va sirr al-baro'at" ("Notiqlikning sehri va nutq

san'atining siri") va boshqa asarlari O'rta Osiyo, Xuroson va Eron halqlarining X-XI asrdagi tarixi va madaniy hayotini o'rganishda yagona manbadir. "Yitimat ad-dahr" risolasida yana o'sha davrda o'rta Osiyo va Xorazmda ijod etgan 124 olim, adib va davlat arboblari haqida qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirilgan. Asarning to'liq bo'lmagan arabcha matni, fransuzcha va lotincha tarjimalari 1883 va 1947-yillarda Yevropalik olimlar tomonidan chop etilgan. 1976 yili o'zbek olim I. Abdullaev asarning o'zbek tilida nashrdan chiqardi. Abul Xayr ibn Hammorning Gurganjda Ma'mun akademiyasida yozgan "Tabiblar tajribasi haqida kitob", "Homiladorlar kitobi", "Qariyalar tadbiri haqida kitob" va boshqa asarlari tibbiyotning nazariy va amaliy masalalariga bag'ishlangan bo'lib, ulardan shifokorlar hozir ham nodir qo'llanma sifatida foydalanib kelayapti. Abu Xayr ibn Hammor o'z davridayoq "Suqroti Soniy" degan yuksak unvonga sazovor bo'lgan olimdir. Arab tarixchisi Yoqut Hamaviy (1179 y. tug'ilgan)ning "Mu'jam ul-udabo" ("Adiblar ro'xhati") va boshqa asarlarida Ma'mun akademiyasida yana Abu Abdulloh an-Naysoburiy (vaf.1014y.), Ahmad ibn Muhammad al-Sahriy (vaf.1015 y.), Muhammad as-Suhayliy al-Xorazmiy (vaf.1027 y.) kabi sermahsul olimlar ijod qilganligi haqida so'z yuritiladi. Xorazm Ma'mun akademiyasining faoliyati 1017-yilgacha davom qiladi. Lekin shunga qaramasdan shu ilmiy dargohdan jahon fani xazinasini o'zining bebaho asarlari bilan boyitgan ko'plab qomusiy olimlar yetishib chiqdi. Shu ilm maskani fan olamida yorqin iz qoldirgan o'nlab, yuzlab iste'dodlarni tarbiyalab, voyaga yetkazdi va kamol toptirdi. Keyinchalik ular Sharq mamlakatlarida o'zlarining ijodiy faoliyatni davom ettirdilar. 1017-yili Xorazm Mahmud G'aznaviy tomonidan zabt qilindi va u g'aznaviylar saltanati tarkibiga qo'shildi. Ma'mun akademiyasining bir guruh olimlari G'aznaga Sulton Mahmud saroyiga olib ketildi. Olimlarning boshqa bir guruhi Sharqning turli mamlakatlariga tarqalishib shu joylarda ilmiy faoliyatini davom qildirdilar va oxirigacha Ma'mun akademiyasi an'analariga sodiq qoldilar. Beruniy, Abu Nasr Iroq, Bayhaqiy va boshqalar G'aznada Sulton Mahmud saroyida, Ibn Sino va shogirdlari esa Jurjon va Hamadonda Qobus ibn Vashmgir va Abu Tohir saroyida, al-Xo'jandiy Ray shahrida umrining oxirigacha o'zlarini fan xizmatiga bag'ishladilar. Yurtdoshimiz al-Beruniy

boshchilik qilgan Ma'mun akademiyasi olimlari yaratgan boy ilmiy meros nafaqat Sharqda ilmiy tafakkurning yuksalishiga, balki Yevropada ham ilm-fanning rivoj topishiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Xorazm ma'mun akademiyasida faoliyat olib borgan olimlar ABU RAYHON BERUNIY

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) Ma'mun akademiyasining yetuk olimi, ajoyib rahbari va mohir tashkilotchilaridandir. U yoshligida ustozi Abu Nasr Iroq, al-Masihiy va al-Xirojiylardan ta'lim olib, 21 yoshlaridayoq astronomiya, matematika, biologiya va tarix sohasida yetuk olim bo'lib yetishdi. Beruniy turli ilmlarga doir 156 ta asar muallifi bo'lib, shulardan bizgacha 30 ga yaqini etib kelgan, xolos. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Minerologiya", "Qonuni Ma'sudiy", "Saydana" va boshqa asarlari olimga o'z zamonasidayoq ulkan shuhrat keltirgan asarlar bo'lib hozirgi kunda ham fan olamining nodir asarlaridan sanaladi. Olimning astronomiya sohasidagi buyuk xizmati shundaki, u Quyosh, Oy va sayyoralar haqida fikr yuritdi, ularning koinotdagi o'rnini qaqida aniq xulosalar chiqardi. Yevropalik olimlardan deyarlik olti asr burun Yerning o'z o'qi atrofida aylanishligi xaqidagi ilmiy g'oyani asoslab berdi. Uning Yer sharining o'lchamlari haqidagi ilmiy xulosalari ham hozirgi zamon faniga yaqin bo'lib, ancha aniq va mukammal xulosalardandir. Beruniy arifmetika, algebra, geometriya va sonlar nazariyasi tushunchalarini ham ma'lum tartib bilan ta'riflab berdi, trigonometriyani mustaqil fan darajasiga ko'tardi. U o'zining geografiyaga doir tadqiqotlarida yetti iqlim bo'yicha joylashgan mamlakatlar, dengiz va orollarning aniq koordinatalarini ko'rsatib berdi, dunyoning eng mukammal xaritasini ishlab chiqdi. O'zi yaratgan astronomik asboblardan Yerdagi Yer sharining o'ziga xos shaklini-globusini kashf qildiki, bu insoniyat tarixida yaratilgan buyuk ixtirolardan edi. U yunon olimlaridan farqli o'laroq Hind va Atlantik okeanlarning tutashganligini original usulda isbotlab, Hristofor Kolumbdan besh yuz yil avval okean ortida bizga noma'lum bo'lgan yirik qit'a-Amerika qit'asi mavjudligini ilmiy bashorat qildi. Beruniy tarix, etnografiya, til, adabiyot va tabobat ilmlari sohasida ham boy meros qoldirgan qomusiy olimdir.

ABU ALI IBN SINO

Ibn Sino Ma'mun akademiyasida katta hurmatga sazovor bo'lgan, jahon ilm-fani taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan, Sharqda "Shayh -ur rais" ("Donishmandlar ustoz") degan yuksak nom bilan sharaf topgan qomusiy olim. Uning to'liq ismi Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh al-Hasan ibn Ali ibn Sino bo'lib, Yevropada "Avitsenna" deb atashgan. U tabiatshunos, tabib, faylasuf, matematik, astronom, fizik, musiqashunos, huquqshunos, adabiyotshunos va shoir bo'lgan, 980-yilda Buxoroning Afshona qishlog'ida tug'ilgan. Otasi Abdulloh asli balxlik bo'lib, somoniylar saroyida xizmat qilgan. Ibn Sino dastlab Buxorodagi xususiy muallimlardan - Abu Abdullo Notiliy, Ismoil Zohid va Abu Mansur Qamariy kabi olimlar qo'lida matematika, falsafa, tabobat, mantiq, huquqshunoslik ilmlaridan ta'lim olgan. So'ngra madrasa ta'limini olib, 17 yoshidanoq taniqli olim va tabib sifatida shuhrat qozongan. O'zining noyob qobiliyati, o'tkir zehni ila arab, fors, yunon tillarini mukammal o'rgangan, Buxoro amiri Nuh ibn Mansurning saroy kutubxonasidagi nodir qo'lyozmalarni mutolaa qilgan, Aristotel, Evklid, Ptolemey, Galen, Gippokrat, Pifogor va boshqalarning asarlarini chuqur o'rgangan. Xuddi o'sha paytda Ibn Sino Beruniy bilan xat orqali tanishib, uning va boshqa olimlarning ijodidan xabardor bo'lgan, fizika, astronomiya, mexanika va boshqa masalalarda bahslar va munozaralar olib borgan. 999-yilda Qoraxoniylar Buxoroni zabt etgach, somoniylar saltanati inqirozga uchradi va 1003-yilda ibn Sino Buxoroni tark etib, Gurganjga ketishga majbur bo'ldi. Bu erda mashhur olimlar bilan yaqindan tanishdi, do'stlashdi hamda Beruniyga yirik ilmiy muassasani tuzishda yaqindan ko'maklashdi. O'zining mashhur "Tib qonunlari" asarining dastlabki ikki kitobini shu erda, Ma'mun akademiyasida nihoyasiga etkazdi. Lekin Mahmud G'aznaviy ta'qibidan qo'rqib, Xorazmdan chiqib ketdi hamda darbadarlik hayoti boshlandi. Xuroson va Eronning Obivard, Tus, Nishopur, Jurjon va Hamadon, Isfahon shaharlarida bo'ldi. Jurjon hokimi Qobus ibn-Vashmgir saroyida tabib, Hamadonda Abu Tohir saroyida ma'lum vaqt vazirlik vazifasida xizmat qildi. So'ng bu vazifalarni tark etib, butun umrini ilmiy ishga bag'ishladi. "Tib qonunlari" kitobining qolgan qismini, "Kitob ush - shifo", "Kitob un - najot", "Kitob un-insof" va boshqa

asarlarini Hamadon va Isfahonda muhojirlikda yozdi. 1037-yilda og'ir kasallikdan so'ng Hamadon shahrida, 57 yoshida vafot etdi. Uning qabri hozirgacha saqlanib qolgan va u musulmonlarning ziyoratgoh joyi hisoblanadi. Ibn Sinoning ijodiy faoliyatida O'rta Osiyo, Eron, Hindiston, ayniqsa, Xorazm Ma'mun akademiyasi olimlari asarlarining, juda katta ta'siri bor. Olim jahon ilm-fani va madaniyati uchun juda katta ma'naviy meros qoldirdi. Fanning turli sohalariga doir 450 ga yaqin asarlar yozdi, shulardan 242 tasi bizgacha yetib kelgan. Asarlarining 80 tasi falsafa va tasavvufga, 43 tasi tabobatga, 23 tasi tabiat ilmiga, 8 tasi matematika va astronomiyaga, qolganlari musiqa, mantiq, axloq va adabiyotga aloqadordir. Olimning "Tib qonunlari" asari Sharqda va Yevropada ham tibbiyot sohasida asosiy qo'llanma hisoblangan. Bu kitobda tabobatning ko'pgina nazariy va amaliy masalalari, inson tanasida uchraydigan kasalliklar va ularni davolash usullari, turli giyohlar, o'simliklar, hayvon va ma'danlardan kimyoviy yo'l bilan tayyorlangan 800 dan ziyod dori-darmonlar, ularning tarkibi, davolash xususiyatlari va qo'llanish usullari ko'rsatilgan. "Yurak dorilari" asari esa XIX asrgacha Sharq tabiblariga muhim qo'llanma bo'lib keldi. Allomaning kasallikning oldini olish, inson salomatligini ta'minlashda ekologik muhit, tabiat musaffoligini saqlash haqidagi fikrlari hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Tabiiy muhitni ifloslanishi tufayli suv va havo orqali tarqaladigan, ko'zga ko'rinmaydigan mikroblar turli kasalliklarning asosiy sababchisi haqidagi fikri fanda katta kashfiyot edi. Ma'mun akademiyasining peshqadam olimi Ibn Sino tabobat bilan bog'liq holda anatomiya, ruhiyat, dorishunoslik, terapiya, jarrohlik, gigiena va ekologiya kabi ilmlar sohasida ham qator yangi kashfiyotlar yaratdi va ularni yangi bosqichga ko'tardi. Bulardan tashqari kimyo, minerologiya, geologiya, astronomiya, matematika, biologiya sohasida ham boy meros qoldirgan. Tog'larning paydo bo'lishi, yer yuzasining o'zgarib borishi, zilzilalarning vujudga kelish sabablari haqidagi teran fikrlari geologiya ilmini mustaqil fan sifatida qaror topishida muhim rol o'ynadi.

"Hikmat buloqlari" risolasida yoshlar tarbiyasi bilan aloqador fanlarning vazifalari haqida ham to'xtalib, quyidagi qimmatli fikrlarni bayon qiladi: "Bu fan shunday odamlarni tarbiyalab berishi kerakki, ular faqatgina o'zi uchun

yashamasdan, balki boshqalar va jamoat hamda uning manfaati uchun yashashga intilishi kerak. Insonda mehnatga muhabbat, yaxshi ahloqiy sifatlar va halollik doimo ustun turishi kerak". Ushbu fikrlar yoshlar tarbiyasida hozirgi kunda ham juda ahamiyatlidir.

ABU MANSUR AS-SAOLIBIY

Abu Mansur Abdalmalik ibn-Muhammad as-Saolibiy (961-1038) va Abul Xayr ibn al-Hammor (942-1032) Xorazm Ma'mun akademiyasining yetakchi olimlaridan bo'lganlar. Buyuk olim, shoir va tarixchi bo'lgan as-Saolibiy 961-yili Nishapurda tavallud topgan. U yoshligida tarix, adabiyot, mantiq va arab tilini chuqur o'rgangan. Og'ir sharoitda hayot kechirgan olim po'stindo'zlik kasbi bilan shug'ullanib tirikchilik qilgan. As-Saolibiy turli shahar va mamlakatlarda, shu jumladan, Marv, G'azna, Buxoro va Xorazmda bo'lib, yetuk olimlar bilan hamsuhbat bo'lgan. Keyingi hayoti Gurganjda Ma'mun akademiyasida kechib, olimlar orasida katta hurmatga sazovor bo'lgan. Ayrim manbalarga qaraganda as-Saolibiy tarix, mantiq, adabiyotga doir 51 ta asar muallifi bo'lib, bizgacha tubandagi asarlari: "Yatimat ad-dahr fi mahosin ahl ul-asr" ("Zamona ahlining fazilatlari haqida yagona durdona"), "Kitob al-g'urar" ("Ma'lumotlar kitobi"), "Tatimmat al-yatima" ("Yatimat al-dahr qo'shimchasi"), "Latoif ul-maorif" ("Latif axborotlari"), "Shams ul-adab fi iste'mol al-arab" ("Arab tilidan foydalanishda adab quyoshi"), "Kitob al-Tamsil va-l-muxadarat" ("Nodir so'zlar va suhbat kitobi"), "Makorim ul-ahloq" ("Afzal hulqlar") va "G'urar axbor muluk ul-furs va siyaruxum" ("Eron podshohlari haqida ma'lumotlar") yetib kelgan. As Saolibiyning "Yotimat ad-dahr" hamda "Kitob al-g'urar" asarlari O'rta Osiyo xalqlarining X-XI asrlardagi tarixiy madaniyatini o'rganishda qimmatli manbadir. As-Saolibiyning "Eron podshohlari haqida ma'lumotlar" asari to'rt jildidan iborat bo'lib unda Eronyo Afg'oniston va O'rta Osiyoda ro'y bergan ijtimoiy-siyosiy voqealar hikoya qilinadi. Umuman, tarixchi olim as-Saolibiy asarlarida Xorazm, Xuroson va O'rta Osiyoda yashab ijod etgan 124 nafar olim, adib va davlat arboblari haqida ishonchli ma'lumotlarni uchratish mumkin. Jumladan, olimning "Yatimat al-dahr" risolasida Beruniyga zamondosh va uning bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatgan

Abu Bakr Muhammad al-Xorazmiy, Abu Sa'id Ahmad ibn Shabib ash-Shabibiy, Abul Hasan Ma'mun ibn Muhammad ibn Ma'mun, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ibrohim ar-Raqqoshiy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Hamid al-Xorazmiy, Abul Qosim Ahmad ibn Zirg'on kabi xorazmlik alloma, adib va davlat arboblari haqida qimmatli ma'lumotlar bor. As-Saolibiyning ilmiy asarlari Yevropa va rus sharqshunos olimlari tomonidan yuqori baholangan. As- Saolibiy keyinchalik Sulton Mahmud saroyida Abu Rayxon Beruniy bilan hamkorlikda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan. Olimning "Yotimat ad-dahr" asari 1883 va 1947-yillarda arabcha matnda Bayrut va Kohirada nashr qilingan. O'tgan asr o'rtalarida asarning frantsuz, lotin, rus va o'zbek tilidagi tarjimalari ham nashrdan chiqarilgan. Atoqli arabshunos o'zbek olimi Ismatullo Abdullaev o'zining uzoq yillar ilmiy tadqiqotlari tufayli as-Saolibiyning arab tilida yozilgan ilmiy va badiiy asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilib, o'rta asrning bu noyob madaniy merosi bilan hozirgi avlodlarni tanishtirishga muvaffaq bo'ldi.

ABUL HAYR IBN AL-HAMMOR

Ma'mun akademiyasining yana bir yetakchi olimi Abul Xayr ibn al-Hammor (942-1032) xalifalik markazi Bag'dodda tavallud topgan. Bu erda u yetuk olimlardan tabobat, mantiq, falsafa ilmini o'rganib, o'z davrining taniqli olimi darajasiga ko'tarilgan. Uning iste'dodi ayniqsa tabobat sohasida namoyon bo'lib, Sharqda ikkinchi Suqrot degan faxrli nomga sazovor bo'lgan. Keyinchalik u Xorazmshoh Ma'mun taklifi bilan Gurganjga ko'chib kelib to 1017-yilgacha Beruniy va boshqa olimlar bilan hamkorlikda Ma'mun akademiyasida faoliyat ko'rsatgan. Shu yili ibn-Hammor ham boshqa olimlar bilan birga sulton Mahmud tomonidan G'aznaga olib ketiladi. Iste'dodli olim ibn Hammor 90 yoshlarida G'azna shahrida vafot etadi. Abul Xayr ibn al-Hammor arab, fors, suryoniy va yunon tillarini puxta o'rganib suryoniy va yunon tilidagi ko'pgina kitoblarni arab tiliga tarjima qilgan. U ayniqsa tabobat sohasida alohida shuhrat qozongan. Tabobatga doir o'nga yaqin asar yozgan bo'lsada ularning ko'pchiligi bizgacha etib kelmagan. Olimning bizgacha etib kelgan va Ma'mun saroyida yozgan asarlariga tubandagilar kiradi: "Maqola fi imtihon al-attibbo" ("Tabiblar tajribasi haqidagi kitob"). Bu asar Xorazmshoh Ma'munga atab

yozilgan. "Maqola fi xulq al-inson va tarkib a'zoih" ("Inson xulqi va a'zosining tarkibi haqida kitob"), "Kitob al-Havomil" ("Homiladorlar kitobi") va "Kitob tadbir al-mashoyix" ("Qariyalar tadbiri haqida kitob") kabilardir. Ibn-Hammorning yuqoridagi asarlari tibbiyotning nazariy va amaliy masalalarini o'z ichiga oladi. Ibn Sino o'zining "Tib qonunlari" asarini yozishda ibn-Hammor asarlaridan birinchi manba sifatida foydalangan. Ma'mun akademiyasida ijod qilgan boshqa olimlar qatori ibn-Hammor ham o'z asarlarini o'sha davrning ilm-fan tili bo'lgan arab tilida yozgan.

ABU MAHMUD XO'JANDIY

Abu Mahmud Xo'jandiy ham Ma'mun akademiyasida xizmat qilgan, Beruniyning yaqin do'sti, astronomik asboblarni yaratishda unga ustozlik qilgan olimdir. Yoshligidan astronomiyaga qiziqqan va bu sohada qator asarlar yozgan, asarlari akademiya olimlari orasida yuksak baholangan. Xo'jandiy asarlari va kashfiyotlarini Beruniy "asrning noyob hodisasi" deb ta'riflagan. Bizgacha yetib kelgan ma'lumotlarda olim taxminan X asr o'rtalarida Xo'jandda tavallud topgan. "Jahon ko'rki" nomi bilan shuhrat qozongan bu shahar O'rta Osiyoning hunarmandchilik, savdo va madaniy hayoti taraqqiy etgan shaharlaridan edi. Abu Mahmudning o'spirinlik yillari xuddi shu shaharda o'tgan va u boshlang'ich hamda madrasa ta'limini ham shu erda olgan, matematika, astronomiya, geometriya va tib fanlarini chuqur o'rgangan. U Marv va Gurganj madrasalarida o'qib, mashhur olimlardan ilm sirlarini o'rgangan. Ayrim manbalarga qaraganda Abu Mahmud poytaxt Bag'dod shahrida bo'lib, mashhur olimlar suhbatidan ham bahramand bo'lgan. Eronning Ray shahriga kelganida, endi u Sharqda tanilgan olim edi. Ray hokimi Fahuiddavla (976-997) olimni o'z saroyiga ishga taklif qiladi. Abu Mahmud bu yerda o'zining ijodiy va amaliy faoliyatini jadallashtirib yuboradi. U Ray yaqinidagi Taborak tog'ida rasadxona qurilishiga bevosita rahbarlik qiladi. Rasadxonaga uning o'zi tomonidan yasalgan va radiusi 43 metrlik astronomik asbob-sekstant o'rnatiladi. Olim ana shu astronomik asbob yordamida quyosh harakatining balandligi va yulduzlar muvozanatini kuzatgan. Abu Mahmud xuddi shu erda, 996-yilda 22 yashar Beruniy bilan uchrashib, do'stlashgan. Beruniy olimdan

astronomiyaga oid ko'p yangiliklarni va usturlab yasash sirlarini o'rgangan. Ular Ray shahrida, keyinchalik Gurganjda astronomik kuzatishlarni birgalikda olib borganlar. Abu Mahmud Xo'jandiy o'z zamonasidagi va undan avval Yaqin va O'rta Sharqda o'tgan mashhur astronomlarning ijodini chuqur o'rgangan. Shu yerdagi rasadxonalarning qurilish tajribasidan Taborak rasadxonasi qurilishida keng foydalangan. Abu Mahmud keyinchalik do'sti va shogirdi Beruniy taklifiga muvofiq Gurganjga kelib, Ma'mun akademiyasida ilmiy faoliyatini davom ettiradi. Gurganjda u to 1017-yilgacha faoliyat ko'rsatgan. Sulton Mahmud G'aznaviy istilosidan keyin Abu Mahmud yana Ray shahriga qaytib keladi va shu erda vafot etadi. Abu Mahmud o'z kuzatish va tajribalariga asoslanib astronomiya va matematikaga doir o'ndan ziyod asarlar yaratgan, hamda astronomik asboblarni ixtiro qilgan. Shulardan bizgacha "Astronomiya qonunlari", "Mamlakatning tuzilishi va joylashishini aniqlash haqida kitob", "Umumiy astronomik asboblardan foydalanish qoidalarini" va boshqa asarlari yetib kelgan. Abu Mahmud Xo'jandiyning ilmiy merosi keyingi asrlarda Sharq davlatlarida astronomiya ilmining taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Jumladan, Marog'a (Eron XIII asr), Samarkand (XV asr) hamda Jaypur (Hindiston, XVII asr) va boshqa shaharlarda qurilgan rasadxonalarga ana shu Xo'jandlik olim, Ma'mun akademiyasining faxriy a'zosi Abu Mahmud kashf etgan astronomik asboblarni sekstant o'rnatilgan. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi qurilishining rahbari Jamshid Koshiy o'z asarida ushbu rasadxonaga o'rnatilgan Abu Mahmud sekstantiga juda yuqori baho beradi. XVI asrda yashagan olim Birjandiy esa Sharq mamlakatlarida yaratilgan astronomik asboblarni va uskunalar orasida Abu Mahmud Xo'jandiy kashf etgan asboblarni o'zining mukammalligi bilan alohida ajralib turadi, deb ta'riflagan edi.

Xullas, Ma'mun akademiyasining taniqli olimi, Beruniyning do'sti va ustozini, astronomik asboblarni ixtirochisi Abu Mahmud Xo'jandiy nomi abadiy barhayot bo'lib qoladi.

ABU NASR IBN IROQ

Abu Nasr ibn Iroq - Beruniyning ustozini, Xorazm Ma'mun akademiyasining peshqadam siymolaridan biri, matematika, astronomiya va trigonometriya sohasida

shuhrat qozongan olim. Uning hayoti va faoliyati to'g'risida yetarli ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Ayrim manbalarda Abu Nasr Ofrig'iylarning so'nggi shohi Abu Abdullohga yaqin qarindosh bo'lgan deyilsa, boshqa manbada Ma'mun shohlarga aloqador, deb qayd etiladi. Abu Nasr Xorazmshohlar poytaxti Katda tavallud topgan. Katda mashhur olimlar ijod qilganlar, masjidida madrasalar muntazam ishlab turgan. Abu Nasr Kat madrasalarida tahsil olib, yetuk olimlar qo'lida tarbiyalangan. Unda yoshligidan tabiiy fanlarga qiziqish kuchli bo'lganligi bois, fors, yunon, lotin tillarini mukammal o'rganib, ana shu tillarda yozilgan qo'lyozmalarni, ayniqsa, qadimgi Yunon olimlaridan Evklid, Ptolemey, Minelay, Arximed, shuningdek, al-Xorazmiy va al-Forobiy asarlarini mukammal o'rganib, Ofrig'iylar saroyida yetuk olim sifatida tezda tanilib qoldi. U ilmiy tadqiqot ishlarini Kat madrasasida mudarrislik vazifasi bilan qo'shib olib bordi, iqtidorli yoshlarga o'z bilimini o'rgatdi. Bu erda yozgan bir qancha asarlarini shogirdi Beruniyga bag'ishladi. Abu Nasrning 996-yildan 1017-yilgacha bo'lgan ijodiy faoliyati Gurganjda, Ma'mun saroyida, Ma'mun akademiyasida o'tdi. Beruniy, ibn Sino, Abu Sahl Masihiy va boshqa olimlar bilan hamkorlikda matematika va astronomiya sohasida noyob asarlar yaratdi. 1017-yilda Mahmud G'aznaviy uni ham poytaxt G'azna shahriga olib ketdi. Biroq, uning G'aznadagi, sulton saroyidagi ilmiy faoliyati haqida etarli ma'lumotlar bizgacha etib kelmagan. U 1036 yilda G'azna shahrida vafot etadi. Abu Nasr ibn Iroq matematika va astronomiyaga doir yaratgan 30 ga yaqin asarlaridan "Al Majistiy ash - Shohiy" (999-1010-yillar oraliq'ida yozilgan va Xorazmshoh Ma'mun II ga bag'ishlangan), "Risola fi-l-usturlab" ("Astrolyabiya haqida risola"), "Risola fi-l-xall shubha arazat fi-l-maqolat as-sola ashar min kitob al-usul" ("Usul kitobining o'n uchinchi maqolasida yuz bergan shubhani hal qilish haqidagi risola"), "Risola fia-baraxin a'mol jadval at-Tavikim ar-saloha il-al - Beruniy" ("Beruniyga yuborilgan taim jadvallari ishlarining dalillari haqida risola"), "Meneloyning sferikasi", "Sind-Hind mulliflarda tenglama ikkilanishining sabablari haqida kitob", "Geometriyadan savollarga javob risolasi" kabi asarlari bizgacha etib kelgan. Bu asarlar o'z zamonasidayoq unga katta shuhrat keltirdi. Shu sababli Abu Nasr o'z davrida "Batlimus soniy" "Ikkinchi Ptolemey" degan yuksak unvonga sazovor bo'ldi.

Ibn Iroq arifmetika va geometriyaning kelib chiqish sabablarini, osmon jismlarining harakat tezligini ilg'or fikrlar asosida tushuntirib berdi. Matematikaning halq turmushi uchun ilmiy nazariy ahamiyati haqida gapirib, "Riyoziyot aqlni charxlaydi va tasavvurni mustahkamlaydi. Bu fan tugallanmagan fikrni tushunib olishga o'rgatadi, chunki uning boshlang'ich qoidalari ma'lum. Isbotlari esa oson. Unda ziddiyat kam bo'lib, aqlga ko'maklashadi, yagona g'oyani ilgari suradi", deb baholadi. Olimning ushbu fikri fan uchun alohida ahamiyatga ega. Sharq va Yevropa olimlari uning asarlarini chuqur o'rganib, tekis va sferik uchburchaklar uchun sinuslar teoremasining isboti matematika tarixida birinchi marta Abu Nasr Iroq tomonidan bajarilganini alohida qayd qiladilar. Haqiqatdan ham shunday ekanligini al-Beruniy va Nasriddin Tusiy (1201-1274) ham o'z vaqtida tasdiqlagan edi. Darhaqiqat, Beruniyning mehribon ustози, Xorazm Ma'mun akademiyasining taniqli olimi Abu Nasr ibn Iroq jahon matematikasi tarixida haqli ravishda tekis va sferik trigonometriya fanining asoschilaridan biridir. Matematika va astronomiya sohasidagi xizmatlari jahon olimlari tomonidan juda yuqori baholangan. Mashhur matematik, shoir va faylasuf al-Forobiy olimni "Riyoziyot (matematika) bilan shug'ullangan buyuk olimlarning eng buyugi Abu Nasr Iroqdir", deb ta'riflagan. Shayh ul-islom al-Hakim as-Samarqandiyning to'liq ismi Abul-Qosim Ishoq ibn Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn Zayd al-Hakim as-Samarqandiy bo'lib, u butun musulmon olamida o'z zamonasining mashhur hadisshunosi, fiqhshunosi, mutakallimi va voizi sifatida keng ko'lamda tanilgan edi.

ABU SAHL MASIHIY

Sharqning yirik tabiatshunos olimi Abu Sahl Masihiyning hayoti haqidagi ayrim ma'lumotlar Beruniy, Bayhakiy, ibn al-Kiftiy, ibn Abu Usaybia asarlarida mavjud. Beruniy "Geodeziya" risolasida olimning to'liq ismini Abu Sahl Iso ibn Yaxyo al-Masihiy deb tilga oladi. Abu Sahl Masihiy 970 yilda Kaspiy dengizining janubi-sharqiy sohilidagi Jurjon (Gurgan) shahrida tug'ilib, Bag'dod, Eron va Xuroson shaharlarida madrasa ta'limini olgan va Sharqda mashhur olim bo'lib yetishgan. Masihiy ancha vaqt Jurjon amiri Qobus ibn Vushmagir saroyida xizmat qiladi. 995-997-yillarda u Xorazmga, Gurganjga ko'chib kelib, dastlab Ma'mun ibn

Muhammad so`ngra Ali ibn Ma'mun xizmatida bo`lgan. 1004-yildan boshlab uzluksiz 16 yil davomida u Ma'mun akademiyasida Beruniy, ibn Sino, Abul Hayr Hammor va boshqa olimlar safida ijod qiladi va akademiyaning ilmiy kotibi vazifasini bajargan. Masihiy astronomiya, matematika, tabiatshunoslik, falsafa, mantiq ayniqsa, tabobatga doir asarlar yozib, Sharqda tabib-olim sifatida tanilgan. Abu Sahl Masihiy Beruniy va ibn Sinoning eng yaqin do`sti bo`lib, tabobat sohasida ularga ustozlik qilgan. Ibn Sino Masihiydan tabobatning ko`pgina nazariy va amaliy masalalarini o`rganib "Tib qonunlari"ni tayyorlashda ustoz maslahatlaridan bahramand bo`lgan. Biroq Masihiy Xorazmda uzoq yashamagan. Mahmud G`aznaviy istilosidan oldinroq shogirdi ibn Sino bilan Xurosonga jo`nab ketayotib, 1010-yilda yo`lda og`ir kasalga chalingan va 40 yoshida vafot etgan. Masihiyning ilmiy merosiga oid asarlar bizgacha to`liq yetib kelmagan bo`lsada uning bizgacha saqlangan matematika, geometriya, astronomiya, tabobat, falsafa va etikaga oid asarlari yirik iste`dod egasi ekanligidan guvohlik beradi. Jahonning turli kutubxonalarida olimning tabobat faniga oid 8 ta asari saqlanib qolgan, ular umumiy terapiya, odam fiziologiyasi, asab, chechak, vabo va boshqa masalalarga doir bo`lib, "Tabobat san`ati bo`yicha yuz masala", "Odamni yaratishda Alloh taolo donoliklarining sirini ochish", "Umumiy tibbiyot kitobi", "Chechak haqida risola" deb nomlanadi. Ushbu asarlarda tibbiyotdan tashqari falsafa, mantiq, biologiya, fiziologiya fanlariga doir qimmatli ma`lumotlar ham mavjuddir. Olimning eng katta asari -"Kutub al-mi`z fi-s-sino`at at-tibbiya" ("Tabobat san`ati bo`yicha yuz masala (kitob)") ni dunyo olimlari qomusiy asar deb baholaganlar. Asarning yagona to`liq bo`lmagan, arab tilida yozilgan nusxasi Toshkentda, Sharqshunoslik instituti kutubxonasida saqlanadi. Bu qo`lyozma 36 bobdan iborat bo`lib, unda tabobatning umumiy nazariy masalalaridan tashqari, odam organizmida yuz beradigan kasalliklar, ularning kelib chiqish sabablari, davolash usullari hamda dorishunoslikka oid ko`pgina masalalar o`z ifodasini topgan. Sharqning mashhur olimi Aruziy Samarqandiy Masihiyning yuqoridagi "Tabobat san`ati bo`yicha yuz kitob" asarini mashhur rum tabibi Galen (II asr), ar- Roziy va ibn Sino kabi olimlar asarlari bilan bir qatorda turadigan noyob asar sifatida baholash bilan birga, uni

chuqur o`rganishni tavsiya etgan. Afsuski Abu Sahl Masihiyning ilmiy merosi haligacha etarli darajada tadqiq etilmagan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. O`rta Osiyoda ilm-fan taraqqiyotining tarixiy shart-sharoitlari va o`ziga xos xususiyatlari qanday bo`lgan?
2. Markazlashgan davlatlarning vujudga kelishi O`rta Osiyoda ilm-fan rivojiga qanday ta`sir ko`rsatgan?
3. “Bayt ul-Hikma”, “Xorazm-Ma`mun akademiyasi” va “Ulug`bek akademiyasi” kabi ilmiy markazlar qanday tarixiy omillar ta`sirida vujudga kelgan?
4. Forobiy, Ibn Sino va Abu Abdulloh Xorazmiy kabi allomalarning ilmiy merosida ilmlar tasnifi qanday aks etgan?
5. Sharq allomalarining ilmiy merosini o`rganishning bugungi kundagi ahamiyati nimada?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Авесто. Асқар Маҳкам. -Т.: Шарқ, 2001.
2. Авесто. Яшт китоби. Мирсодиқ Исҳоқов таржимаси. -Т.: Шарқ, 2001.
3. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X начала XI в. – Т.: Фан, 1984.
4. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I жилд. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. -Т.: Фан, 1963.
5. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. – Т.: Издательство медицинской литературы им. Абу Али ибн Сины, 1996.
6. Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995.
7. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. IV жилд. Фармакогнозия. - Т.:Фан, 1974.
8. Абу Рейхан Беруни. Минералогия. -М.: Наука, ГРВЛ, 1958.
9. Бабашев Ф. Хоразм Маъмун академияси - маърифат ўчоғи. -Т.: Иқтисод-молия, 2005.

10. Гудкова. Ток-кала. - М.: Наука, 1966.
11. Жуманиязов М. Маъмун академияси. Урганч-1994.
12. Ибн Мискавайх. Жовидони хурд (Бокий тафаккур. Ўз ФА ШИ кўлёмалар фонди. Инв. № 2213/11.).
13. Топрак-кала. Дворец. - М.: Наука, 1984.
14. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: Наука, 1948.
15. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизatsii. - М.: Наука, 1948.
16. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. - М.: Наука, 1959.
17. «Мажлиси уламо» (Хоразм Маъмун академияси)-ўрта аср Шарқининг йирик илмий маркази. ТДШИ, Марказий Осиё халқлари тарихи кафедраси. Илмий-амалий конференция материаллари. -Т.: ТДШИ, 2006.
18. Хоразм Маъмун академияси (Хорезмская академия Маъмуна). Китоб- альбом. Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган. –Т.: Шарқ, 2005.
19. Хоразм Маъмун академияси. Илмий монографик тўплам. – Тошкент, 2005.
20. Хоразм Маъмун академияси ва унинг дунё илм-фани тараққиётидаги ўрни. Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган халқаро конференция материаллари. Тошкент-Хива:-2006.
21. Қарақалпақстан тарийхи. 1-3 китап. Ноқис, 2002-2004.
22. Ғуломов. Я.Ғ. Қадимги Хоразмнинг суғорилиш тарихидан. – Т.: Фан, 1957.
23. Матниёзов М., Сотлиқов А. Жаҳон тарихи ва маданиятида Хоразм. Хоразм - 1999.

3-MAVZU. MUSO AL-XORAZMIY, ABU ABDULLOH AL- XORAZMIYNING HAYOTI VA FAOLIYATI

Reja:

1. O'rta asr manbalarida Xorazm ijtimoiy, madaniy tarixining aks etishi
2. Xorazmiy hayoti va faoliyati haqida ma'lumotlar
3. Xorazmiyning ilmiy merosi va uning ahamiyati
4. Xorazmiyning ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasi
5. Abu Abdulloh Xorazmiy va uning ilmiy merosi
6. Abu Abdulloh Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida ilmlar tasnifi

Tayanch tushunchalar: Rasadxona, astronomiya, matematika, geografiya, asturlob, tarix, kalendar, yahudiy, hind, mudir, kutubxona, lotin, arab, nemis, fors, azimut, geodeziya

Mavzu o'quv maqsadi: Muso Xorazmiyning dunyo faniga katta hissa qo'shishi. "Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala" nomli risolasida "Algebra" so'ziga asos solinishi. Xorazmiyning "Zij" astronomiyaning rivojlanishiga turtki bo'lishi. Bog'doddagi xalifa al-Ma'mun saroyida Xorazmiy ijodi. Muso Xorazmiy "Bayt-ul Hikma"ning ilmiy mudiri. Muso Xorazmiyning 20 dan ortiq asar yaratishi. Uning algebrik risolasini XII asrda Ispaniyada lotin tiliga o'girilishi, Muso Xorazmiyning eng yirik astronomik asari—"Zij"dir. Ushbu asarning ahamiyati. Muso Xorazmiyning xizmatlarini jahon afkor ommasi tomonidan e'tirof etilishi.

O'rta asr manbalarida Xorazm ijtimoiy, madaniy tarixining aks etishi

Xorazm tarixiga oid o'rta asrlarda yaratilgan nodir qo'lyozmalar: jumladan, Ibn al-Asirning (1160-1234) "Al-komil fi-t- tarix" ("Mufasssal tarix") asari Sharq mamlakatlari xalqlari, shuningdek, O'rta Osiyo xalqlari tarixini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Asar 12-jildidan iborat bo'lib, dunyoning "yaratilishi"dan to 1231yilga qadar Sharq mamlakatlarida bo'lib o'tgan ijtimoiy-siyosiy voqealarni yilma-yil bayon etib beradi. Asarning VII-XII jildlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, 924-1231 yillar orasida Sharq mamlakatlarida, shuningdek, O'rta Osiyo va O'zbekistonda bo'lib o'tgan voqealarni o'z ichiga oladi va asosan, qo'lyozma

manbalar, shuningdek, voqealar guvohlari bergan axborot hamda muallifning shaxsiy kuzatuvlari bilan to'plangan aniq ma'lumotlar asosida yozilgan. Asarning, ayniqsa mo'g'ullar istilosiga bag'ishlangan XII jildi alohida ahamiyatga ega va O'rta Osiyo hamda Sharq mamlakatlarining XIII asrning birinchi choragidagi ijtimoiy- siyosiy tarixini o'rganishda asosiy manba vazifasini o'taydi. Shuningdek, muallifning "Tarix al-bahir fi-d-daula al- atabikiya" kitobida Otabeklar davlatini yoritish jarayonida Xorazmshohlar haqida ham qimmatli ma'lumotlar keltiradi. Yoqut al-Hamaviyning "Mu'jam al-buldon" (Mamlakatlar qomusi) asari qomusiy xarakterga ega bo'lib, unda O'rta Osiyo, xususan, Xorazm vohasiga oid qimmatli ma'lumotlar mavjud. Asarda, jumladan, Xorazm geografiyasi va uning mo'g'ullar istilosigacha bo'lgan davri tarixi, madaniy hayoti (taniqli shaxslar, ularning faoliyati) to'g'risida hikoya qiluvchi qimmatli ma'lumotlar to'plangan. Asardagi Xorazm vohasiga oid ma'lumotlar Xorazmning shahar va qishloqlari, ularning geografik o'rni, iqlimi, suvlari haqida ma'lumot beradi. Muallifning yana bir asari "Mu'jam al -udabo" ("Adiblar lug'ati") asarida esa zamonasiga qadar yashab, ijod etgan ming nafardan oshiqroq Sharq adib va shoirlarining tarjimai holi va asarlaridan namunalar berilgan. Shular qatorida xorazmlik o'n to'qqiz nafar adib va shoirning hayoti hamda ijodiy faoliyatiga alohida to'xtalib o'tilgan.

Rashiduddin ibn Fazlulloh ibn Imoduddavla Abulhayr Hamadoni (1247-1318)ning jahon tarixini o'z ichiga olgan "Jome' ut-tavorix" ("Tarixlar majmuasi") uning qalamiga mansub asarlar jumlasidandir. Olimning bizning davrimizgacha to'la tarzda yetib kelgan birdan-bir asari shu "Jome' ut tavorix" bo'lib, u o'rta asr tarixshunosligining o'ziga xos noyob asari hisoblanadi. Asar o'rta asr Sharq tarixchiligida yangi an'anani boshlab bergan asardir. Ma'lumki, Rashiduddindan avval o'tgan, shuningdek, undan keyingi davrlarda yashab ijod etgan tarixchilarning ko'pchiligi umumiy tarix deganda, faqat musulmon mamlakatlarining tarixini tushunganlar. Rashiduddin esa, ulardan farqli o'laroq, umumiy tarix deganda, Sharq mamlakatlari bilan bir qatorda, G'arb mamlakatlari, Xitoy hamda Hindiston tarixini ham nazarda tutdi; Sharq mamlakatlari tarixini jahon tarixining bir qismi deb hisobladi. Bu asar uch qismdan iborat: 1) mo'g'ullar va ular asos solgan davlatlar

(Ulug' yurt, ya'ni Mo'g'uliston); Elxoniylar davlati hamda mo'g'ullar asoratiga tushib qolgan mamlakatlar; Shimoliy Xitoy, O'rta Osiyo va Yaqin hamda O'rta Sharq mamlakatlari xalqlarining mo'g'ul istilosigacha bo'lgan qisqacha tarixi; 2) Sharq mamlakatlari xalqlarining islomiyatdan avvalgi tarixi; Arab xalifaligi va uning tarkibida tashkil topgan davlatlar (G'aznaviylar imperiyasi, Saljuqiylar davlati, Xorazmshohlar davlati va b.); Xitoy, qadimgi yahudiylar, franklar, Rim imperiyasi va Hindiston tarixi; 3) Yer kurrasi hamda yetti iqlim mamlakatlarining geografik holati haqida ma'lumot beradi. Asarning ayniqsa, turk-mo'g'ul xalqlari tarixini o'z ichiga olgan qismi Markaziy Osiyo xalqlari tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Asarning O'rta Osiyo, Eron va Kavkazorti xalqlarining XIII asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy hayotiga oid qismlari ham benihoyat qimmatlidir.

Abu Nasr Muhammad ibn Abduljabbor Utbiy (taxm. 961-1077 yoki 1036 yy.)ning "Tarixi Yaminiy" ("Yamin ud-davla tarixi") asari Sabuktagin va Sulton Mahmud davrida G'aznaviylar imperiyasi tarkibiga kirgan Afg'oniston, Xuroson, Xorazm va Movarounnahrning 975-1021 yillardagi ijtimoiy-siyosiy tarixini bayon etuvchi hamda qoraxoniylarning Movarounnahrni bosib olishi (992-996 yillari) haqida ma'lumot beradi. "Tarixi Yaminiy" asari benihoya qimmatlidir. Asarda hukmron sinfnining maqsad va manfaatlarini himoya qilish bilan birga, to'xtovsiz davom etayotgan urushlar, zulm, turli-tuman soliqlar tufayli azob chekayotgan mehnatkash xalqlarning og'ir turmushiga oid ma'lumotlar berilgan.

Nizomulmulk (Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn Is'hoq at-Tusiy) (1018-1092 yy.) davlatni idora qilish masalalariga bag'ishlangan "Siyosatnoma" (yoki "Siyar al-muluk"- "Podsholar hayoti") nomli asari bilan nom qoldirgan. Bu asar 51 bobdan iborat bo'lib, unda markaziy davlat apparatining tuzilishi va moliyaviy hisob kitob ishlari, qo'shinning tuzilishi, yuqori davlat mansablari va ularga tayinlash tartibi, qabul marosimlari va ularni tayyorlash hamda o'tkazish tartibi, mansabdorlarning faoliyati ustidan nazorat qilish kabi umumdavlat masalalari o'rta qo'yilgan. Asarda O'rta Osiyo va O'zbekiston tarixi haqida ham muhim va qimmatli ma'lumotlar bor. Somoniylar davrida turk g'ulomlarining davlatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o'rni, Turkiston xonlari (Qoraxoniylar) saroyida xizmat qiluvchi xodimlarning

maishiy ahvoli, Somoniylar xizmatida bo'lgan amirlarning unvonlari, Xorazmshoh Oltintosh (1017-1032) bilan Sulton Mahmud G'aznaviyning vaziri Ahmad ibn Hasan o'rtasidagi yozishmalar shular jumlasidandir. Asarda, bundan tashqari, qarmatlar, botiniylar harakati, Muqanna qo'zg'oloni haqida ham ayrim diqqatga sazovor ma'lumotlar mavjud.

Xorazmiy hayoti va faoliyati haqida ma'lumotlar

Buyuk matematik, astronom va geograf, «hozirgi zamon algebrasining otasi» Muhammad al-Xorazmiy VIII asr oxiri — IX asrning birinchi yarmida yashab ijod etdi. Bu davrda O'rta Osiyo yerlari arab xalifaligi tarkibiga kirar edi. Xalifalikdagi ilk ilmiy izlanishlar Damashqda boshlanadi. Xalifalikda kelasi asrlarda bo'ladigan ilmiy taraqqiyotning poydevori V—VI asrlardayoq shakllaigan edi. Bu davrda Surnya va Eronda yirik ilmiy maktablar bo'lib, ularga Vizantiyadan quvg'in qilingan dahriy yoki xristian-sektant olimlari, ko'proq nestorianlar kelgan edi. Ular ko'plab yunoncha kitoblarni suryon tiliga tarjima qilgan edilar. Umaviy xalifalar davrida ham qator suryoniy olimlar xalifalar saroyida xizmat qiladi. Bular orasida Sever Seboht (VII), Jirjis Usquf (VII), Ya'qub ar-Ruhaviy (640—702) va boshqalar bor edi. Ular tomonidan Ptolemeyning «Almagest», «Tetrabiblos» asarlari Iskandariyalik Teonning (IV) Ptolemey asarlariga sharhlari va qator olimlarning tibbiyot sohasidagi asarlarini suryoniy tiliga tarjima qiladilar. 762 yili xalifalikning poytaxti Bag'dodga ko'chiriladi va Bag'dod tezda xalifalikning eng birinchi yirik ilmiy markaziga aylanadi. Xalifalardan al-Mansur (754—775) va Horun ar-Rashid (786—809) tabiiy fanlar va matematikaning rivojlanishiga xayrixohlik bildiradi. Xususan, Mansur o'zi bilan Damashqdagi olimlarni Bag'dodga olib keladi. Horun ar-Rashid davrida esa yirik kutubxona ochilib, unga hatto Vizantiyadan ham kitoblar olib kelinadi. Bag'dodda o'nlab boshqa kutubxonalar ham ochiladi, ko'plab olimlar va xattotlar ilmiy asarlarni yunon va suryon tilidan arabchaga tarjima qilish hamda nusxa ko'chirish bilan band edilar. Fan tarixchisi Adam Mets iborasi bilan aytganda “Musulmon renessansi” deb ataladigan fan tarixidagi bu hodisa birinchi navbatda Xorazmiy nomi va ilmiy jasorati bilan bog'liq.

Olimning to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso Xorazmiy

Majusiyydir. Bu yerda ismning «Abu Abdulloh Muhammad» qismi islomga yangi o'tganlarga beriladigan an'anaviy ismdir, «Ibn Muso» «Musoning o'g'li» demakdir; «al-Majusi» laqabiga ko'ra, Xorazmiyning ajdodlari majusiyy kohinlaridan, ya'ni mug'lardan bo'lib, islomni otasi qabul qilganligi ko'rinadi. Olimning tug'ilgan va vafot etgan yillari hamda hayot yo'li haqida aniq ma'lumot saqlanmagan. U tug'ilgan yilni 783 yil Xiva shahrida deb tahmin qilinadi. Xorazmiyning boshlang'ich ta'limi va qanday sharoitda Xorazmni tashlab ketganligi ham fan uchun hozircha noma'lum. Ma'lumki, majusiyy kohinlari qadimiy dinin urf-odatlardan xabardor bo'lgan, yerli xalq yozuvini bilgan hamda diniy va ilmniy adabiyotlar ularning qo'lida saqlangan. Shunga ko'ra, Xorazmiy boshlang'ich ma'lumotni o'z uyida olganligiga ishonish mumkin. Xorazmni vatanini tashlab ketishiga kelsak, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, uning otasi majusiyy kohinlaridan bo'lgani uchun arab mutaassiblarning ta'qibidan qochib, Xorazmni tashlab ketishga majbur bo'lgan va Hurosonga, keyinroq esa, Bag'dodga kelib qolgan. IX asrning boshlarida xalifa Xorun ar-Rashid Eron va Xurosonga tayanib ish tutsada, bu yurt xalqidan qo'rqar va vazir Ja'far Yahyoni ularning tarafdori deb bilar edi. Arab zadogonlari ham vazir Ja'far Yahyodan norozi edilar. Xorun bahona topib, vazirni saroydan haydaydi, shundan keyin Eron va Xurosonda norozilik qo'zg'olonlari ko'tariladi. Bu qo'zg'olonlarni bostirish chorasini sifatida eroniy kanizakdan tug'ilgan to'ng'ich farzandi Ma'munni sharqiy hududlarga katta vakolat berib, hokim qilib tayinlaydi. Ma'mun Marv shahrida qarorgoh qiladi va otasidan farqli siyosat tutib, avvalo xalqni, olimu-fuzalolarni o'z atrofiga tortadi. Olimlarga katta imtiyozlar beradi. Olimlar orasida yosh Muhammad ibn Muso Xorazmiy Ma'munning e'tiboriga tushadi. U yosh Muhammadni matematika va astronomiyaga oid kitoblar yig'ib kelish uchun sharqiy Afg'oniston va shimoliy Hindistonga yuboradi. Xorazmiy u yerda hind hisobi borasida yangiliklarni o'rganib kelib, o'zidan yosh bo'lgan Ma'munga uztozlik qildi.

Xorun ar-Rashid olamdan o'tgandan keyin uning o'rniga o'g'li Amin taxtga o'tiradi. Ma'mun o'zining mavqeidan foydalanib, turkiy qo'shin bilan o'gay ukasi ustiga bostirib boradi va ukasini boshini olib, 813 yilda arab xalifasi bo'ladi.

U Marvdagi barcha olimlarni Bog'dodga ko'chirib keladi. O'sha yili xalif bilan birga Ahmad al-Farg'oniy, Abdulmalik, Ahmad ibn Abdulloh, Muso ibn Shokirlar kelib, Xorun ar-Rashid tuzgan "Bayt ul-Hikma", ya'ni "Donolar uyi"ga joylashadilar. 815 yilda, ya'ni 32 yoshida Al-Xorazmiy Bog'dodga 2 yil kechikib keladi, ammo do'sti Ma'mun "Bayt ul-Hikma" rahbarligi – bosh kitobdor vazifasini uning uchun saqlab qo'yadi Demak, al-Xorazmiy Bog'dodga yetuk alloma sifatida kelgan va xalifa al-Ma'mun (813-833) tomonidan tashkil qilingan "Baytul- hikma" ya'ni "Donishmandlar uyi"ga rahbarlik qilgan. Shuningdek, u xalifaning saroydagi ishonchli kishilaridan biri, maslahatchisi bo'lgan va u Bog'dod yaqinidagi Qatrabula shahrida yashaganligi tarixiy manbalarda keltiriladi. Xorazmiy ham o'z navbatida xalifa Ma'munning ilm fanga qaratgan diqqat-e'tiborini yuqori baholab, u haqida "ilmga muhabbati va limlarni o'z atrofiga yig'ishi, ularni o'zining davlandtmandlik qudrati qanotlari bilan himoyalab, ular uchun mushkul bo'lgan muammolarning oson hal bo'lishiga va ular uchun tushunarsiz bo'lgan hodisalarning tushunarli bo'lishiga doimo yordam beruvchi odil hukmdor" sifatida ta'riflaydi. Taxminan 830 yilda Xorazmiy xalifa Ma'munga bag'ishlangan ikkita asar yozadi, ulardan biri algebra haqida bo'lganligi ma'lum. XIII asr fransuz ensiklopedistlari Ma'mun faoliyatini va Bag'doddagi "Bayt ul-hikma"ning faoliyatini o'rganib chiqib, uni Afinadagi Platon Akademiyasiga juda o'xshatganlar va "Bayt ul-hikma"ni "Ma'mun Akademiyasi" deb ataganlar. Xalifa Ma'mun va Vosiqlar davrida kitob yig'ish uchun Xorazmiy boshchiligida uchta ekspeditsiya uyushtiriladi. Bularning biri 830 yilga yaqin G'arbiy Hindistonga uyushtirilgan edi. Shu sababdan xalifa Mansur davrida Hindistondan keltirilgan «Brahmaspxuta- siddhonta» asari hind matematikasi va astronomiyasi bilan islom mamlakatlari olimlari tanishgan birgina kitob bo'lmasa kerak, albatta. Ibn Qiftiy keltirgan xabarda mazkur asarda hind raqami va hisoblash sistemasining mavjudligi haqida aniq ma'lumot yo'q. Bizningcha, Xorazmiy o'z ekspeditsiyasidan ana shu ma'lumotlarni olib kelgan va shuning uchun ham ularni o'zining arifmetik asarida aks ettirgan. Xorazmiy boshchiligidagi ikkinchi ekspeditsiya Rumga (Vizantiya) yuborilgan. Bu ekspeditsiya ilmiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lmay, Efss (Afsus) shahri yaqinidagi g'or bilan bog'liq bo'lgan «As'hobi Kahf» haqidagi

rivoyatni aniqlash uchun xalifa tomonidan uyushtirilgan edi. Vizantiya, Hindistondan ko'plab kitoblar keltirilib, "Bayt ul-hikma"ning faoliyat doirasi birmuncha kengaytiriladi, uning qoshida ikkita yirik rasadxona: birinchisi 828 yilda Bag'dodning Shammosiya mahallasida, ikkinchisi Damashq yaqinidagi Kasiyun tog'ida 831 yilda barpo etiladi. Ikkala rasadxonaning ham faoliyatini Markaziy Osiyo va Xurosondan kelgan olimlar boshqaradi. Xorazmiy bu ilmiy markazning mudiri sifatida uning faoliyatini kuzatib turadi. Xorazmiy davrida "Bayt ul-hikma"da ishlagan yirik tarjimonlar orasida Hajjoj ibn Yusuf ibn Matar, Abu Zakariyo Yuhanno ibn Bitriq, Hunayn ibn Ishoq va Kusto ibn Luqo al-Ba'al- bakkiylar bor edi. Bag'dodga kelgan Markaziy Osiyolik olimlar orasida mashhur atsonom Ahmad ibn Kasir Farg'oniy (vafoti 865 yil)ning nomini eslatish lozim. Marvlik Yahyo ibn Abu Mansur Bag'dodning ash-Shammosiya mahallasidagi rasadxonaning asoschisi va rahbari bo'ldi. Rasadxonadagi ishlar haqida u "Bayt ul- hikma"ning mudiri Xorazmiyga hisobot berib turardi. Yahyo 831 yili vafot etganidan so'ng Xorazmiy bu rasadxonani ham boshqaradi va u yerdagi kuzatishlarda faol qatnashadi. Nihoyat uchinchi ekspeditsiya 842 yilda Xazariyaga - Volganng quyi oqimidagi o'lkaga uyushtirilgan edi. Xorazmiy Ma'mun akademiyasida olib borilgan ilmiy kuzatishlarda faol qatnashadi. Xususan, Bag'dodning Shammosiya mahallasi rasadxonasidagi astronomik kuzatishlar Xorazmiy va Yahyo ibn Abu Mansur boshchiligida olib borilgan. Bu haqda Beruniy ham «Geodeziya» asarida guvohlik beradi. U Ptolemeydan so'ng Quyoshning eng katta og'ishini o'lchash xalifa al-Ma'mun davrida boshlanganligini eslatib o'tadi.

U haqidagi so'nggi ma'lumot esa, 847 yilga tegishli bo'lib, unda xalifa Vosiqning vafot etgani va uning dafn marosimida yig'ilgan e'tiborli shaxslar orasida Xorazmiy ham tilga olinadi. Ma'lumot aniq bo'lmasa-da, Xorazmiyning vafotini 850-yil deb qabul qilingan.

Xorazmiyning ilmiy merosi va uning ahamiyati Olimning ilmiy merosi haqidagi ma'lumotlar ham uning hayoti haqidagi ma'lumotlar kabi juda kamdir. Saqlangan ma'lumotlarga ko'ra, uning qalamiga mansub asarlarning soni o'ndan ortiqdir:

1. Arifmetik asar, lotincha *Algoritmi de numero indorum* («Algoritmi hind hisobi haqida») nomi bilan ma'lum. Asarnng arabcha nusxalari saqlanmagan.

Bu yerda keltirilgan nom asarning XIV asrda ko'chirilgan va Kembrij unversitetida saqlanadigan nusxasida keltiriladi. Mazkur nusxaga asos bo'lgan lotincha tarjimani XII asrda Kremonalik Gerardo yoki Adelard Bat bajargan. Lotincha tarjimaning bu nusxasi B.Bonkompani va K.Fogel tomonidan nashr etilgan. K.Fogel lotincha tarjima nusxasining fotoreproduksiyasini ham chop etgan. Asarning tadqiqi bilan fotoreproduksiyasini A.P.Yushkevich ham nashr etgan. B. Bonkompani nashri asosida Y.X.Kopelevich bajargan ruscha tarjima B.A. Rozenfeldning izohlari bilan Xorazmiyning matematik risolalari to'plamida nashr etilgan. Bundan tashqari, A.P.Yushkevichning monografyasida ikki paragraf Xorazmiy asarnng tadqiqiga bag'ishlangan. Xorazmiyning arifmetik risolasi XII asr o'rtalarida Seviliyalik Ioann tomonidan qayta ishlangan. Uning asari «*Liber agorismi de pratica arismetrice*» («Algorizminng arifmetika amali haqida kitobi») deb ataladi, u B.Bonkompanining yuqorida eslatilgan nashrida keltirilgan. Mazmuni bo'yicha Xorazmiy asariga yaqin bo'lgan. XII asrga mansub lotincha «*Libe ysagogorum alchorsimi in artem astronomicam a magistro A compositum*» («Magistr A. tomonndan ta'lif etilgan Al Xorazmiyning astronomiya san'atiga kirish ktobi») nomli asar ham mavjud. «Magistr A.» deb ko'pchilik ingliz olimi Adelard Batni hisoblaydi. Xorazmiyning arifmetik risolasini ham Adelard Bat tarjima etganligi ehtimol.

2. Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muqobala («**Aljabr al muqobala hisobi haqida qisqacha kitob**»)

Xorazmiy «Algebra»sining arabcha nusxasi Oksford unversitetining Bodleyan kutubxonasida saqlanadi (№ Nip1 214, r. 1—34). Bu qo'lyozma 1342 yili ko'chirilgan. Uning arabcha nusxasi inglizcha tarjmasi bilan birga F. Rozen tomonndan 1831 yili nashr etilgan. Xorazmiy bu asarining yana ikkita arabcha nusxasi mavjudligi aniqlandi. Risolaning arabcha nusxalaridan tashqari ikkita lotincha tarjimasining nusxalari mavjud. Birinchi lotincha tarjima 1145 yili Ispaniyaning Segoviya shahrida Chesterlik Robert tomonidan bajarilgan. Bu tarjimaning Kolumbiya (Nyu-York) universiteti, Vena va Drezden Davlat

kutubxonalarida saqlanadigan qo'lyozmalariga ko'ra, lotincha tekstini inglizcha tarjmasi bilan birga 1915 yili. L.CH. Karninskiy nashr etgan. Ikkinchi lotincha tarjmasi ham XII asrda Kremonalik Gerardo tomonidan bajarilgan bo'lib, 1838 yili G. Libri tomonidan nashr etilgan. Seviliyalik Ioann (XII) tomonidan bajarilgan lotincha qisman tarjima uning Xorazmiy arifmetikasiga bag'ishlangan risolasi tarkibiga kirgan va B. Bonkompani tomonidan nashr etilgan. Risolaning arabcha nusxasidan nemischa tarjimasini Y.Rushka, frantsuzcha tarjimasini A.Marr va forschacha tarjimasini X. Xedivjam nashr etgan. Risolaning geometrik qismi S.Gandts tomonidan nashr etilgan. Asarning ruscha tarjimasini Y.X. Kopelivich va B.A.Rozenfeld tomonidan nashr etilgan. Xorazmiy «Algebra»sini ko'pchilik olimlar tahlil va tadqiq qilgan. Y. Rushka risolaning ayrim boblarini tarjima etish bilan birga uni tanqidiy nuqtai nazardan qarab tahlil qiladi, arab raqamlarining tarixi ustida qamda Xorazmiydagi matematik iboralar va meros ulashish masalalari ustida to'xtaladi. Xorazmiy asarini S.Gandts ancha chuqur o'rgangan, G. Vileytner meros ulashish haqidagi bobni to'la tahlil etgan.

Xorazmiy risolasi bilan bog'liq bo'lgan turli masalalar, xususan, uning Yevropa matematikasiga ta'siri masalalarini L.Rode, M. Simon, O.Neygebauer, H.Zuter, J.Sarton, A.P.Yushkevich, G.Enestrem, X.Bosmans, F.Sezgin, G.P.Matvievskayalar tomonidan o'rganilgan.

3. Ziji al-Xorazmiy («Xorazmiy Ziji») arabcha nusxada saqlanmagan.

Astronomik jadvallardan iborat "Zij" asari o'sha davrning amaliy ehtiyojlaridan kelib chiqib o'ta muhim asar va amaliy qo'llanma bo'lganligini e'tirof etish joiz. Qadimgi davrlarda dehqonchilik va yerga ishlov berish ishlari, dengizga chiqish va savdo karvonlarining yo'lga chiqish vaqtlari, mazkur turdagi amaliy qo'llanmalarsiz mavjud bo'la olmas edi. IX asrga kelib mashriqda, arab tilidagi ilk Zij - astronomik jadvallar paydo bo'ldi. Bu zijlarda asosan quyosh va oy tutilishlari davriyligi, osmon jismlarining holati va harakat o'zgarishlarini aniqlash mumkin edi. Ma'mun "Bayt-ul hikma"si olimlari ham astronomik tadqiqotlar borasida jiddiy shug'ullanishardi. Sohaning amaliy ahamiyati, mavjud bilimlarni mukammallashtirish va boyitishni taqozo qilganligi bois, Xorazmiy o'zidan avvalgi

astronomlarning natijalarini qayta ishlab, o'z kuzatishlari asosida tuzatishlar va aniqliklar kiritish bilan o'zining yangi "Ziji al-Xorazmiy" jadvallarini tuzib chiqqan. Xususan, u o'z Zijida qadimgi hind astronomi Braxmaguptaning "Braxmagupxuta Siddxanta", forslarning Yazdigard erasi davri boshlanishi va yahudiylar erasining hisoblash nazariyasini tahliliy bayon qiladi. Kitob turli hil taqvimlarni tahlil qilish bilan boshlanadi. Unda har xil taqvimlarning qo'llanish sohalari, ularni bir-biriga o'girish qoidalarini va aniq sanalarni belgilash borasida ulardan foydalanish yo'l-yo'riqlari ko'rib chiqiladi. U turli xalqlarda tarixan har xil boshlang'ich sanaga ega bo'lgan eralarni mufassal bayon qilib o'tib, ularni o'zaro taqqoslaydi va islom taqvimi (hijriy yil hisobi) ga keltirish qoidalarini bayon qiladi. U Islom erasi (622 – milodiy yildan boshlab), Hindiston erasi (er.av. 3101 yildan boshlab) va Iskandar erasi (er.av. 1-oktyabr 312 yildan boshlab) ning o'zaro qiyosiy jadvallarini keltiradi. Xorazmiy hisoblari bo'yicha Islom yil hisobi 622 yil 16 iyuldan boshlanadi.

Asarning 1007 yili ispaniyalik arab astronomi Maslama al-Majritiy (X—XI) qayta ishlagan nusxasidan XII asrda Adelard Bat bajargan lotincha tarjimanisi nusxalari mavjud. Bu nusxalar Oksford universitetining Bodleyan kutubxonasida (№ Cod. auct. F. 1. 9, Shartrdagi (Fransiya) kutubxonada (.№ 214/173), Parijda Mazarini kutubxonasida (№ 642/1258) va Madriddagi Milliy kutubxonada (N» 10036) saqlanadi. Shu lotincha qo'lyozmalar asosida asarni A.Byornbo va R. Besthorn tanqidiy nuqtai nazardan qayta ishlab, uni nemischa izohlar bilan 1914 yili H.Zuter nashr etgan. H.Zuter nashri asosida O.Neygebauer asarning inglizcha (jadvallarsiz) nashrini bajardi. «Zij»ning trigonometriya qismini Y.X.Kopelevich va B.A.Rozenfeld nashr etgan. Bulardan tashqari, E.S.Kennedi va V. Ukasha, B.A.Rozenfeld va N.D.Sergeeva hamda E.S.Kennedining «Zij»ga bag'ishlangan tadqiqotlari mavjud. «Xorazmiy ziji» o'rta asrlardagi eng avvalgi zijlardan bo'lgani uchun birinchilarga xos kamchiliklardan ham xoli emas edi. Bu kamchiliklarga Xorazmiyning o'z zamondoshlari va undan keyingi asrlardagi astronomlar ham ahamiyat bergan. Bular orasida olimning hamkasbi, zamondoshi va vatandoshi Ahmad ibn Kasir al-Farg'oniyni (IX) «Ta'lil li-Zij al-Xorazmiy» («Xorazmiy

zijiga izooh»), Abul Fazl ibn Moshoollohning (IX) «Ziji», Muhammad ibn Abdulaziz al-Hoshimiyning (X) «Ta'lil zij al-Xorazmiy» («Xorazmiy zijini tushuntirish») asari kiradi. Buyuk matematik va astronom, Xorazmiyning vatandoshi Beruniy «Xorazmny ziji»ga atab (hozirgacha saqlanmagan) uchta asar yozgan. Ularning biri «Kitob al-masoil al-mufida val-javobot as-sadida» («Foydali savollar va to'g'ri javoblar kitobi») deb ataladi. Beruniy aytishicha, bu asari 250 varaqdan iborat bo'lib, unda olim Xorazmiy zijini nazariy dalillar bilan himoya qilmoqchi bo'lgan. Beruniy asarlarining ikkinchisi «Ibtol al-buxton bi-irod al-burhon ala amol al-Xorazmiy fi zijihi» («Xorazmiy zijidagi amallarni dalillar bilan isbotlab, (u haqdagi bo'htonni fosh etish») deb ataladi. Bu asar 360 varaqdan iborat bo'lib, unda Beruniy Abu Talha nomli bir tabibning Xorazmiy ziji haqidagi noto'g'ri qarashlarini rad etgan. Nihoyat Beruniyning uchinchi asari «Kitob al-vosita bayna Abu-l-Hasan al-Ahvaziy va al-Xorazmiy» («Abul Hasan al-Lvazny va Xorazmiy ikkisi o'rtasidagi vosita kitobi») deb ataladi. Bu asar Beruniy asarlarni eng yiriklaridan bo'lib, 600 varaqni tashkil qilgan. Beruniy bu risolasida ham buyuk vatandoshi haqidagi noto'g'ri qarashlarni rad etadi. Nihoyat, o'rta asrlarda «Xorazmny ziji»ni sharhlashga bag'ishlangan asarlardan biri XI asrda yashagan ispanyalik astronom Ahmad ibn al-Musanno ibn Abdulkarim yozgan sharhdir. Bu asar XII asrda Abraham ibn Ezra tomonidan yahudiychaga tarjima qilingan. Ibn al-Musanno asarining ispancha, inglizcha tarjimalari va bularga bag'ishlangan tadqiqatlar mavjud.

«Xorazmiy ziji» muqaddima, 37 bobdan va ularga taalluqli 116 jadvaldan iborat. Muqaddima sarlavhasida asar nomi lotincha harflarda Zij deyilgan, ya'ni tarjima qilinmagan. Muqaddimaning o'zida Xorazmiy zij tuzishdan maqsadini va jumladan, sayyoralar harakatlarini Arin (hozir Hindistondagi Ujayn) shahri meridianiga ko'ra aniqlamoqchi ekanligini aytadi.

1—5-boblar kalendarlarga doir. 1-bob —«Arab yilining ta'rifi» deb ataladi; unda hijriy-qamariy kalendarining yillari, oylari va ulardagi kunlarning soni aniqlanadi. 2-bob — «Rum yilining ta'rifi»da Vizantiya (Rum) imperiyasida tarqalgan yulian kalendar ta'riflanadi. Bobning davomida: 1) «to'fon erasi» (lotinchada athofen), 2) «Iskandar Zulqarnayn erasi» (lotinchada elkarnain), 3) ispan

erasi, 4) xristian erasi va 5) hijriy eralari birgalikda qaraladi. «Zij»da aytilishicha, to'fon erasining boshidan Iskandar erasi boshigacha 2793 yil 2 oy va 5 kun o'tgan; Iskandar erasining boshidan ispan erasi boshigacha 273 yil 9 oy 17 kun o'tgan; ispan erasi boshidan xristian erasigacha — 38 yil; xristian erasidan hijriy era boshigacha 621 yil 6 oy 15 kun utgan. Aslida «to'fon erasi» — hindlarning Kaliyuga erasi bo'lib, u mil.av. 3101 yil 17 fevralida boshlangan. Iskandar erasi esa mil.av. 312 yil 1 oktyabrdan boshlangan Selevk erasidir. Mazkur boblarga 1 a)

«Rumlarning 28 ga karrali birlashgan yillari», 1 b) «Eralar boshi oraligidagi vaqt muddati» jadvallari taalluqlidir. Eslatilgan eralardan tashqari, oxirgi jadvalda yana «Buxtunassar erasi» (mil.av.746 yil 26 fevralda boshlangan), «Filipp erasi» (Filipp Arridey erasi mil.av. 323 yil 12 noyabrda boshlangan), «Diokletian erasi» (boshi 284 yil 29 avgust) va «Yazdigard erasi» (boshi 631 yil 16 iyun) ko'rsatilgan.

3-bobda Quyosh, Oy va beshta sayyoralar efemeridaları jadvallarini tuzish, ularda bu yoritgichlarni kuzatish yillari, oylari, kunlari, soatlari va daqiqalarini hamda ularning ekliptikadagi o'rinlarini ko'rsatish aytiladi.

4-«Arab oylarining boshlari haqida» bobida arab oylarining boshi jadvaldan aniqlanadi. Bu bobga 2-jadval taalluqli bo'lib, unda arab oylarining boshlaridan tashqari, eroniy Yazdigard erasi oylarining boshi va Iskandar erasi oylarining boshlari ko'rsatiladi; shu bilan birga, jadvalda oy boshi to'g'ri keladigan hafta kunlari ham ko'rsatiladi.

5-bob «Kabisa yilini aniqlash haqida»dir. Bu bobga 3 va Za jadvallar taalluqli bulib, bunda uch asosiy eraning biridan boshqasiga o'tish usuli ko'rsatiladi.

6-bob «Doiralarning taqsimlanishi haqida» bo'lib, bunda doirani 12 burjga, bir burjni 30 darajaga, darajani 60 daqiqaga, daqiqani 60 soniyaga, soniyani 60 solisaga va hokazo taqsimlanishi aytilgan.

7-22-boblar Ptolemeyning geotsentrik sistemasi bo'yicha Quyosh, Oy va besh sayyoraning harakati masalalariga bag'ishlangan.

7-bob «O'rtacha sayyoralarni aniqlash haqida», ya'ni ularning deferentdagi (yoki ekstsentrik doiradagi) o'rtacha uzunlamasi Ya'ni Δ ak Δ iy uzunlama X va tenglama 6 ga ko'ra aniqlash bayon etiladi. Sarlavhada o'rtacha («alvasat») suzini

tarjima qilinmay, lotincha transkripsiyada Elwazat keltirilgan. Sayyora o'rtacha uzunlamada bo'lgan paytni Arin (hozir Hindistondagi Ujayn) meridiani vaqtiga moslashtirish ham aytilgan.

8-bobda jadval yordamida Quyosh o'rnini aniqlash tavsiflanadi. Haqiqiy Quyosh o'rnini, ya'ni Quyoshning ekliptik uzunlamasi ya'ni aniqlash uchun jadvaldan «O'rtacha Quyosh»ni, ya'ni Quyosh epitsikli markazining deferentdagi uzunlamasi X ni Hamal boshidan burjlar, darajalar va daqiqalarda aniqlanadi. $v = A$ ayirmaning Xorazmiy «Quyosh tenglamasi» deb ataydi va uni «anomaliya» $x = Ya - Yal$ ning funktsiyasi sifatida jadvaldan aniqlaydi; bu yerda XA — Quyosh apogeyining uzunlamasi bo'lib, Xorazmiy uni Javzoning $17^{\circ}55'$ da deb hisoblaydi. Bu bobga 4—5— «Quyoshning o'rtacha o'rnini» jadvallari va 21—26— «Quyosh va Oy tenglamalari» jadvallarining 1—3-ustunlari taalluqlidir.

«Xorazmiy ziji»da yulduzlar jadvali keltirilmagan. Xalifalikda «Xorazmiy ziji»dan avval ham astronomik asarlar bo'lganligi shubhasizdir. Biroq bu «Zij» o'zining originalligi va yangiligi bilan ularning barchasini siqib chiqardi. Ungacha bo'lgan barcha astronomik asarlar yo 1) al-Fazoriy «Siddontasi» yoki Yaqub ibn Toriqning «Osmon sferasining tuzilishi» kabi ilmiy astronomik asarlarining tarjimasi yoki 2) islomdan avvalgi eroniy astronomik asar «Ziji Shahriyoriy»ning qayta ishlangan nusxalari yoki 3) Ptolemey «Almajistiy»sining suryoncha nusxalarining qayta ishlanganlari bulgan. Xorazmiy esa o'zidan avvalgi ana shu uch yo'nalishdagi astronomik asarlarning eng yaxshi taraflarini o'zida mujassamlashtirgan original asar yaratdi. Xorazmiyning arifmetika va algebra kabi astronomiya sohasidagi buyuk xizmati shundaki, u ehtiyoj tug'ilgan paytda shunday asar yaratdiki, bu bilan u astronomiyani Ulug'bek davrigacha, ya'ni bir necha asrga «standartlashtirdi». Xorazmiydan keyingi barcha astronomlar uz zijklari uchun uning «Zij»ini namuna sifatida dastak kilib ol- dilar. «Ishonch bilan aytish mumkinki,— deb yozgan edi akademik I. Yu. Krachkovskiy, — Xorazmiyning al- Majritiy qayta ishlagan astronomik jadvallari Rarbiy Yevropadagi keyingi davrlardagi astronomik asarlar uchun asos vazifasini o'tadi». Krachkovskiyning bu so'zlari «Xorazmiy ziji»ning boshka mualliflar tomonidan qayta ishlanganlariga ham taalluqli deyish mumkin.

Yevropada Kolumbgacha keng tarqalgan astronomik asarlardan biri Xorazmiydan bir oz keyin yashagan al-Battoniyning (IX asr) «Zij»i edi. O‘z «Ziji»da u «Xorazmiy ziji»dan foydalanganligi ma’lum. Demak, al-Battoniy «Zij»i Xorazmiy astronomik asarining Yevropa faniga ta’sir ko‘rsatgan yo‘nalishlaridan biridir.

«Xorazmiy ziji» o‘zining yana bir xususiyati bilan fan tarixida muhim rol o‘ynadi. Biz yuqorida ko‘rdikki, Xorazmiy uz «Zij»ida markaziy meridian deb «Arin meridiani»ni tanlagan. Bunga sabab hind astronomogeografik an’anasiga ko‘ra Arinda qubba mavjud deb tasavvur qilingan. «Arin» aslida Hindistondagi Uzayn (hozirgi Ujayn) shahri bo‘lib, uning nomi arabchada «Xorazmiy ziji»ning Maslama al-Majritiydagi nusxasida «Arin» shaklida yozilib qolganligini Krachkovskiy isbotlagan.

Xorazmiy asarining Adelard Bat va kremonalik Gerardo tarjimalarida \am uzunlamalar Arin meridianidan boshlab \isoblanadi. Rojer Bekon bilan Buyuk Al\bert \am Arin meridian i ^akidagi nazariya tarafdori edilar. Birok Yevropa fani va geografik kashfiyotlar uchun Ayilik Petrning (1330—1420) «Ymago mundi» nomli asari favqulodda muhim rol o‘ynadi. Bu asar 1410 yili yozilib, 1480-1487 yillar orasida nashr etilgan edi. Bu asarda va undagi xaritalarda Arin nazariyasi tula akslangan edi. Xristofor Kolumb ham Arin nazariyasi bilan shu kitob orqali tanishgan. Shu kitobning Kolumbga tegishli nusxasida uning o‘z qo‘li bilan yozib qo‘ygan mulohazalari saqlanib qolgan. Lekin shuni ham aytish kerakki, Ptolemey «Geografiya»sining lotincha tarjimasi 1478 yili nashr etilgan bo‘lsa ham, u Kolumbga noma’lum bo‘lgan. Kolumbning mazkur mulohazalaridan shunisi ma’lum bo‘ladiki, Arin nazariyasiga ko‘ra, u yerni nok shaklida deb tasavvur qilgan va u g‘arbiy yarim sferada «Arin qubbasi»ning qarama-qarshi tomonida undan ham baland qubba bor bo‘lishi kerak, deb hisoblagan. Demak, bu aytganlardan ko‘rinadiki, Xorazmiy «Zij»ida keltirilgan ma’lumotlar Yevropada faqat astronomiya va trigonometriyaning rivojlanishidagina katta rol o‘ynab qolmay, balki g‘arbiy yarim sharning kashf etilishida ham ma’lum ahamiyat kasb etgan.

Xorazmiy «Zij»i xalifalikning ilk davriga xos astronomik asar bulgani uchun ayrim kamchiliklardan ham xoli emas edi. Bu undan keyingi davrda, ayniqsa X—

XI asrlarda, ya'ni Sharqda aniq, fanlar beqiyos rivojlangan bir pallada aniq, sezilgan. Mana shu davr anik, fanining eng yirik namoyandasi va Xorazmiyning vatandoshi Abu Rayhon Beruniyning Xorazmiy «Zij»i haqidagi fikrlarini ob'ektiv va haqqoniy deb qarab, uning asarlaridan mazkur «Zij» haqida sitatalar keltiramiz.

Beruniy «Geodeziya»da aytadi:

«Ammo yoritgichning og'ishiga kelsak, Xorazmiyning «Zij»ida “Sindh” ga ergashuvchi barcha mualliflarda uni [yoritgichning] ekvator chizig'idan uzoqligi deb ataladi».

«Kichik Sindh»ning mualliflari «Katta Sindh»dagi kunlarining old [qismlari] va nollarini tashlaganlaridek va quyosh aylanishlaridan ulardagi teng sanoqdagi nollarni tashlaganlaridek, bu yerda ham shunday qilganlar va diametrning aylanaga nisbatini 40000 ning 125664 ga nisbati deb olganlar. Bu haqda Xorazmiy «Zij»ida va «Al-jabr val-muqobala»sida ularning har birini yarimlaganidan keyin eslatgan». Beruniy «Qonuni Mas'udiy»da aytadi: «Ptolemey o'z kitobi [al-Majisti]ning varaqlarini taqsimlash va jadvallarini chizishga muvofik bo'lishi uchun u yillar to'plamlarini o'n sakkiztadan qilgan, nihoyat jadvallarning soatlar bilan birgalikdagi satrlari oylarning kunlar bilan birgalikdagi satrlari singari bo'lgan. Teon u to'plamlarni yigirma beshtadan, al-Xorazmiy o'ntadan qilgan. Bu haqda hamda astronomiya istilohida shu sonlar o'ttiztadan qilinsa, juda to'g'ri bo'lar edi».

«Zamonlarni nazarda tutganlarga kelsak, ular al-Fazoriy, Ya'qub ibn Toriq, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy va bularga ergashgan kishilardir. Ular buni hindlardan olganlar va uni zamonlarga ko'chirganlar» .

«Al-Xorazmiyga kelsak, uning amaliyoti hindlarning amalidek noto'g'ri yo'lga asoslangan. U yo bir marta tenglashtirilgai Oyni ko'zda tutgan, bunda Oyning o'tish darajasi [hosil bo'ladi] yoki ikki marta tenglashtirilgai Oy mo'ljallanadi, bunda Oyning botish darajasi [hosil bo'ladi]. Lekin bunda tutilgan yo'l noto'g'ridir». Beruniy «Hindiston»da aytadi: «hindlarning «Karanasora» kabi zijida ikki yoritgich diametrlarini hisoblash usullariga kelsak, ular al-Xorazmiy «Zij»idagi usulning o'zidir. «Kadandak kadyaka»dagi soya diametrini [hisoblash] ham al-Xorazmiy «Zij»idagidekdir».

«Lekin men aytamanki, al-Xorazmiy «Zij»idagi tutilishlar turlarining bayonida tartib bo'lsa ham, ko'z bilan kuzatiladiganga xilofdir. Undagidan ko'ra hindlarning zijlarida aytilganlari to'g'riroqdir».

4. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ajoyib ishlaridan:
“Asturlab

yordamida azimutni aniqlash” yagona arabcha qo'lyozmasi Istanbulda Ayo Sofiya kutubxonasida 4830/13 raqamli inventar (198—200 varaqlar, hijriy 622 yili ko'chirilgan) bo'lib saqlanadi. Ruscha tarjimasini nashr etilgan

5. Marmar soat haqida kitob (Kitob ar-ruhama), Ayo Sofiya kutubxonasida

4830 (231—235 varaqlar, hijriy 620 yili ko'chirilgan) raqam bilan saqlanadi. Ruscha tarjimasini nashr etilgan.

6. Tarix kitobi (Kitob at-tarix).

Bu asardan parchalarni Ibn an-Nadim, al-Mas'udiy, at-Tabariy va Hamza al-Isfahoniylar keltiriladi. Beruniy ham uni «Yodgorliklar»da eslatadi: “Bu (voqea] Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning <Kitob at-tarix> [asaridagi] so'ziga ko'ra, dushanba kuni daymohning o'n yettinchi, Anushervon podshohligining qirq ikkinchi yilida yoki Iskandar tarixning sakkiz yuz sakkiz ikkinchi yili naysonning yigirma ikkinchi kunida edi”. Ma'lumotlarga ko'ra, bu asar xalifalik tarixiga doir bo'lib, u tufayli Xorazmiy xalifalik tarixidagi eng birinchi tarixchilardan biri ham bo'lib qaydalanadi.

7. Abu Maslama al-Majritiy o'zining «G'oyat al-hakim» nomli asarida Xorazmiyning astro-magik ma'noga ega asaridan iqtibos keltiradi. Bu asar saqlanmagan.

8. Yahudiylar eralari va bayramlari haqida risola

Bu asar taqvimga taalluqli asar sanaladi.

9. Surati-l-ard kitobi Geografiyaga doir asar.

10. Asturlablar bilan amal tutish haqida kitob.

Bu risolaning matni Berlindagi kutubxonada 5093 raqam bilan saqlanadigan anonim risola qo'lyozmasi tarkibiga kirgan. I. Frank uning qisman nemischa

tarjimasini nashr etgan. E. Videman bilan birgalikda I. Frank undagi ikki bo‘limning tarjimasini nashr etgan. Risola K.Shon tomonidan ham o‘rganilgan. B.A.Rozenfeld va N.D.Sergeeva uning ruscha tavsifini nashr etgan. Mazkur qo‘lyozmada risola muallifining nomi keltirilmagan. Qo‘lyozmaning 5-bo‘limi

«Qola Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy» («Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy aytdi») iboralari bilan boshlangan. Biroq qo‘lyozma Ahmad ibn Kasir al-Farg‘oniyning «Kitob amal al-asturlab» («Asturlab yasash haqida kitob») asaridan keyin kelgan va ikkisi ham bir qo‘l bilan yozilganlign uchun yaqnn davrlargacha tadqiqotchilar bu asarni ham Farg‘oniyniki deb hisoblardi. Hozir qo‘lyozmannng o‘zi umuman Xorazmiynng asari ekanligi isbotlangan. Berlin qo‘lyozmasi ikki qismdan iborat bo‘lib, uning birinchi qismi «San'at al-asturlab» («Asturlab yasash») deb ataladi. Rozenfeld va Sergeevaning fikricha, bu qism Xorazmiy risolasining qayta ishlangan bir variantidir. U to‘rt bo‘limdan iborat: 1) parallellar radiuslarinnng ta'rifi, 2) jadvallar, 3) almuqantarotlarni yasash, 4) asturlab zuhridagi soyalarni yasashdir. Qo‘lyozmannng ikknchi qismi Xorazmiyning «Asturloblar bilan amal tutish haqida kitob» asaridir. Asar 48 bo‘limdan iborat.

11. “Quyosh soatlari haqida kitob”.

12. “Astronomik san'atga kirishlar kitobi”.

13. “Qo‘shish va ayirishlar haqida kitob”.

Xorazmiyning ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissasi

Xorazmiyning arifmetika va algebraik asarlari matematika tarixida yangi davrni - o‘rta asrlar davri matematikasi davrini boshlab berdi. Bu matematikaning keyingi asrlardagi rivojlanishiga beqiyos zo‘r ta'sir ko‘rsatdi. Umuman olganda Xorazmiyning ilm fanning turli sohalarini qamrab olgan ilmiy asarlari mavjud. Afsuski, ulardan faqat 7 tasi bizgacha Xorazmiyning o‘z qo‘lyozmasi, yoki lotin tilidagi tarjimasi shaklida yetib kelgan. Ikkitasi – “Usturlab yasash kitobi” va “Usturlab yordamida qilinadigan harakatlar haqida kitob” lar esa boshqa mualliflar, xususan Farg‘oniy asarlarida, Xorazmiydan iqtibos keltirilgan o‘rinlarda tilga olinganligi uchun nomi ma'lum bo‘lib, asarning o‘zi saqlanib qolmagan.

Ziji al-Xorazmiy. Astronomik jadvallardan iborat “Zij” asari o‘sha davrning

amaliy ehtiyojlaridan kelib chiqib o'ta muhim asar va amaliy qo'llanma bo'lganligini e'tirof etish joiz. Qadimgi davrlarda dehqonchilik va yerga ishlov berish ishlari, dengizga chiqish va savdo karvonlarining yo'lga chiqish vaqtlari, mazkur turdagi amaliy qo'llanmalarsiz mavjud bo'la olmas edi. IX asrga kelib mashriqda, arab tilidagi ilk Zij - astronomik jadvallar paydo bo'ldi. Bu zijlarda asosan quyosh va oy tutilishlari davriyligi, osmon jismlarining holati va harakat o'zgarishlarini aniqlash mumkin edi. Ma'mun "Baytul hikma" si olimlari ham astronomik tadqiqotlar borasida jiddiy shug'ullanishardi. Sohaning amaliy ahamiyati, mavjud bilimlarni mukammallashtirish va boyitishni taqozo qilganligi bois, Xorazmiy o'zidan avvalgi astronomlarning natijalarini qayta ishlab, o'z kuzatishlari asosida tuzatishlar va aniqliklar kiritish bilan o'zining yangi "Ziji al- Xorazmiy" jadvallarini tuzib chiqqan. Xususan, u o'z Zijida qadimgi hind astronomi Braxmaguptaning "Braxmagupxuta Siddxanti", forslarning Yezdigerd erasi davri boshlanishi va yahudiylar erasining hisoblash nazariyasini tahliliy bayon qiladi. Kitob turli hil taqvimlarni tahlil qilish bilan boshlanadi. Unda har xil taqvimlarning qo'llanish sohalari, ularni bir-biriga o'girish qoidolari va aniq sanalarni belgilash borasida ulardan foydalanish yo'l-yo'riqlari ko'rib chiqiladi. U turli xalqlarda tarixan har xil boshlang'ich sanaga ega bo'lgan eralarni mufassal bayon qilib o'tib, ularni o'zaro taqqoslaydi va islom taqvimi (hijriy yil hisobi) ga keltirish qoidalarini bayon qiladi. U Islom erasi (622 – milodiy yildan boshlab), Hindiston erasi (mil.av. 3101 yildan boshlab) va Iskandar erasi (mil.av. 1-oktyabr 312 yildan boshlab) ning o'zaro qiyosiy jadvallarini keltiradi. Al-Xorazmiy hisoblari bo'yicha Islom yil hisobi 622 yil 16 iyuldan boshlanadi.

Hind hisobi haqida kitob. Ushbu kitobning dunyo ilm fani tarixida tutgan o'rniga mutloq baho berish mushkul. Sababi, aynan ushbu asar qadimgi dunyo matematiklarining eng muhim muammolari – sanoq tizimlaridagi chalkashliklar, noqulayliklar va raqamlash tizimining o'tkir kamchiliklarini bartaraf etgan, zamonaviy sanoq va raqamlash tizimiga asos solgan buyuk ilmiy manba hisoblanadi. Aynan "Hind hisobi haqidagi kitob" tufayli, o'nlik sanoq tizimining qulayliklari va hind raqamlash tizimining afzalliklari fanga aniq-tiniq ma'lum bo'ldi. Hind hisobida sonlar 1 dan 9 gacha bo'lib, hind hisob tizimida manfiy sonlar va nol umuman

matematik tushuncha sifatida mavjud bo'lmagan. Al- Xorazmiyning matematika oldidagi yana bir buyuk xizmati shu ediki, u fan tarixida ilk marotaba nol sonini arifmetik va algebraik amallarga tadbiq etdi, ya'ni Xorazmiy nol sonini fanga kiritdi! Ungacha bo'lgan barcha matematik ilmiy asarlarlarda sanoq boshi birdan boshlanar va nol soni haqida tushunchalar qayd etilmas edi. Kitob qo'lyozmasi ilmiy ommaga tarqalishi bilan u halifalik bo'ylab juda tez va ko'plab nusxalarda, Movarounnaxrdan to Andalusiyagacha bo'lgan ulkan hududda shiddat bilan ommalashdi va madrasa va ilmiy muassasalarda darslik sifatida o'qitila boshlandi. “Hind hisobi haqida” asarida bayon etilgan hind raqamlarining hisoblashlardagi qulayligi tezda butun ilm ommasiga ma'lum bo'ldi va u keyingi davr Yevropa faniga “arab raqamlari” sifatida kiritildi. “Arab raqamlari” haqidagi dastlabki ma'lumot 1200 yilga oid bo'lib, unda italyan savdogarlarining mazkur raqamlardan foydalanib yuritgan hisob-kitoblari aks etadi. 1299 yilda esa Florentsiyada “arab raqamlaridan foydalanishni ta'qiqlash” to'g'risidagi qonun qabul qilingani ham tarixiy manbalarda mavjud. Bu qonunga nima sabab bo'lganligi aniq emas, balki, kibor italyan sen'orlari o'z mahalliy raqamlari foydasiga mazkur qonunga imzo chekishgandir, lekin baribir “arab raqamlari” ning amaliy afzalliklari o'rta asr feodal qonunchiligidan ustun keldi. XVI asrga kelib butun madaniylashgan tamaddun “arab raqamlari” ga deyarli o'tib bo'ldi. Al-Xorazmiyning “Hind hisobi haqida” asari “Algoritmi de numero Indorum” nomi bilan XII asrda lotin tiliga tarjima qilingan. Mazkur kitobning ham arab tilidagi matni yo'q bo'lib ketgan, lotin tilidagisi esa salqanib qolgan.

Yer surati haqida kitob. “Kitab surat al-Ard” - Arab tilidagi geografiyaga bag'ishlangan birinchi asar bo'lib, unda geodeziyaga oid mulohazalar ham keng o'rin tutgan.

Ushbu asarda al- Xorazmiy 2402 ta aholi yashash joylarini, shuningdek, tabiiy ob'ektlarning bir nechtasini aniq koordinatalar asosida xarita – tasvirini keltirgan. U shuningdek, geografik masalalarni hal etishda matematik yechimlarni kiritish usullarini bayon qilib, topologik hisoblashlar va joy koordinatalarini aniqlash usullarini matematik jihatdan asoslab beragan. Yuqorida ta'kidlanganidek, mazkur asarida al-Xorazmiy Ptolomey va boshqa geograflarning asarlariga aniqliklar

va tuzatishlar kiritdi. Uning tuzgan xaritasi Ptolomey xaritasiga nisbatan, aniqroq bo'lganligi tarixiy faktdir. U mazkur asarni mukammallashtirish maqsadida Xazar, Xuroson, va Vizant yerlariga ekspeditsiyalar uyushtirdi, joyning geografik (sharqiy, g'arbiy) uzunligi va kengligi (shimoliy va janubiy) tushunchalariga ta'riflar va tushuntirishlar keltirdi.

Al Jabr val-Muqobala. Al-Xorazmiy dunyoga birinchi navbatda o'zining “Kitab Muxtasab Al jabr val-muqobala” (“Tiklash va qarama-qarshi qo'yish haqida muxtasar kitob”) asari bilan mashhur. Asar nomining so'zma-so'z ma'nosi shundan iborat: “Al-Jabr” – tiklash va “val-Muqobala” - qarama-qarshi qo'yish. Bularning al-Xorazmiy asaridagi tom ma'nosi va mohiyati, asarda tahlil qilingan chiziqli va ikkinchi darajali tenglamalarni yechish jarayonida, tarixda ilk marotaba al- Xorazmiy tomonidan qo'llanilgan usul – tenglamaning ma'lum va noma'lum hadlarini guruhlash, ya'ni tenglikning o'ng tarafiga ma'lum qiymatlarni, chap tarafiga esa noma'lumlarni tartiblash – “Tiklash”, ularni o'zaro matematik amallar yordamida soddalashtirish, qisqartirish va yechish – “qarama-qarshi qo'yish” deb atalganligidir. Ushbu asar nomidagi “Al-Jabr” so'zidan keyinchalik talaffuzdagi o'zgarishlar (Yevropa tillari tufayli) “Algebra” so'zi paydo bo'ldi. Mazkur asarning asl qo'lyozma matni yo'q bo'lib ketgan, ammo uning 1140 yilda ingliz matematigi Robert Chesterski tomonidan tarjima qilingan lotin tilidagi nusxasi saqlanib qolgan. Bu asar nomi “Book algebra and val muqobala” bo'lib, hozirda Kembridjda salanadi. Shuningdek, “Al jabr val-muqobala” ning ispaniyalik yahudiy Iogann Sevilskiy tomonidan o'girilgan tarjima nusxasi ham mavjud bo'lib, uni mazkur muallif o'zining “Boshlang'ich arifmetika” asarining birinchi qismiga kiritgan. Kitob mantiqan ikki qismga bo'lib tasnif qilingan: nazariy va amaliy qismlar. Nazariy qismda al-Xorazmiy birinchi va ikkinchi darajali tenglamalarning yechish muammolari, ularning ma'lum qoida va belgilar bo'yicha tasniflash (klassifikatsiyalash) borasida so'z yuritadi va aniq misollar yordamida mazkur turdagi tenglamalarni yechish usullarini keltiradi. Al-Xorazmiy tenglamalarni quyidagi sinflarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi:

- 1) Kvadratlar ildizlarga teng, masalan $5x^2=10$;
- 2) Kvadratlar songa teng, masalan $5x^2=80$;
- 3) Ildizlar songa teng, masalan $4x=20$;
- 4) Ildizlar am kvadratlar am songa teng, masalan $x^2+ax+b=c$;
- 5) Kvadratlar va sonlar ildizlarga teng, masalan $x^2+21=10x$;
- 6) Ildizlar va sonlar kvadratlarga teng, masalan $3x+4=x^2$.

Al-Xorazmiy “Al jabr val-muqobala” ning bu qismida 40 ta turli murakkablikdagi misollar yordamida ushbu turlardagi tenglamalarning yechish usullarini batafsil bayon etarkan, shuningdek, ularning isbotini geometrik shakllar yordamida ham yaqqol, ya'ni, amaliy ko'rsatib boradi. Shuningdek “Al jabr val-muqobala” ning bu qismida geometriyaga oid masalalar, asosan, shakllarning yuzasi va hajmini hisoblashga doir muammolarning yechimlari bayon qilinadi. Xususan, “O'lchovlar haqida bob” da u turli hil ko'pyoqlarning yuzini hisoblash usullari va formulalari, aylananing yuzasini aniqlash formulasi va piramidaning hajmini hisoblash formulalarini batafsil mulohazalar yordamida keltirib o'tadi.

Amaliy qismda esa, muallif, “Al jabr val-muqobala” da keltirilgan matematik tenglamalarning amaliy qo'llash muammolarini ko'rib chiqadi va mamlakatda sun'iy suv yo'llari (kanallar) qurish, yer maydonlarini o'lchash, xo'jalik va maishiy masalalar, shuningdek “Al jabr val-muqobala”da, shariat qonunlari asosida meros taqsimoti masalalari kabilarga tadbiq etishga misollar va yo'riqnomalar keltirilgan alohida bob – “Vasiyatlar kitobi” mavjud bo'lib, bu esa, al-Xorazmiyning musulmon shariati qonun-qoidalaridan ham mukammal ilmga ega bo'lganligidan darak beradi. Keyingi davrlarda “Al-jabr val-muqobala” sharq va g'arbda ko'plab matematiklar tomonidan sharhlandi va unga ilovalar bitildi. Xususan, Ibn Turk, Abu Komil, Al-araji kabi matematiklar sharhlar bag'ishlashgani ma'lum. Pizalik Leonardo (Fibonachchi) ham o'z asarlarini al-Xorazmiyning kuchli ta'siri ostida yozgan va umuman olganda “Al jabr val-muqobala” algebra va tenglamalar nazariyasining keyingi rivojini asoslab unga tamal toshini qo'yib bergan. Bir so'z bilan aytganda al-Xorazmiyning “Al jabr val-muqobala” asari bugungi algebra faniga asos solgan!

“Arifmetika” asari. Al-Xorazmiy birinchi bo'lib, sinuslar jadvalini tuzgan edi,

tangens kiritildi, uning astronomiya bo'yicha jadvalidan keyinchalik Sharq va Yevropa olimlari keng foydalanganlar. Olimga katta shuhrat keltirgan uning matematik asarlari hisoblanadi.

Uning arifmetik risolasi Yevropani hind pozitsion sistemasi nol, arab raqamlari, butun sonlar va kasrlar ustida amallar bilan tanishtirdi. Xorazmiyning qimmatbaho asarlaridan biri bo'lmish "Arifmetika" faqat matematika tarixida emas, balki umuman fan va madaniyat tarixida ham juda katta ahamiyatga egadir. Bu kitob orqali o'nli pozitsion sanoq sistemasi yaqin va O'rta Sharq mamlakatlariga, Yevropaga tarqala boshlagan. Bu sanoq sistemasi o'sha davrda hukm surayotgan, harfli sanoq sistemasi va rim sanoq sistemasiga nisbatan juda mukammallashgan bo'lib, turmush ehtiyojlari uchun tez orada qabul qilina boshlagan progressiv sanoq sistemasi edi. Xorazmiyning bu asari asosida juda ko'p kitoblar yozildi, bularda Xorazmiyning pozitsion sanoq sistemasini tadbiq etishdan iborat progressiv g'oyalari davom ettirildi, Xorazmiyning bu asari uning "Al-jabr val-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob" asaridan keyin yozilgan bo'lib, uning original nusxasi hozirgacha topilmagan. Bu asarning lotincha tarjimasi (XIV asr qo'lyozmasi) Kembridj universitetida saqlanmoqda. Xorazmiy o'zining arifmetikasida hindlarning to'qqiz raqam 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 va nol yordami, ya'ni o'nli pozitsion sistema bilan istalgan sonning oson va qisqacha ifodalanishini bayon etish maqsadida ekanligini yozadi. Shuningdek, bu kitobda arifmetikaga doir masalalarni, sonlarni ko'paytirish va bo'lish, qo'shish va ayirishni bu sistema orqali juda osonlik bilan bajarish mumkinligi qayd qilinadi. Xorazmiy avval sonlarning pozitsion sistemasini tushuntiradi, so'ngra butun sonlar va kasr sonlar ustida amallar bajarish qoidalarini va nihoyat, kvadrat ildiz chiqarish qoidalarini bayon etadi. Yevropada bungacha rim raqamlari ishlatilar edi, bu raqamlar o'zining murakkabligi bilan noqulay edi. Sharqda esa raqamlarni so'zlar yoki harflar bilan ifodalar edilar. VIII asrning 70-yillaridan hind raqamlari astronomik jadvallar bilan bir qatorda Bag'dod va boshqa Sharq mamlakatlariga kira boshladi. Yarim asrdan keyin esa o'nlik pozitsion sistema boshqa xalqlarga ma'lum bo'la boshladi. Bu sohada mashhur olim Xorazmiyning jahon fani va madaniyati oldida buyuk xizmati shuki, boshqa

xalqlar hindlarning oʻnlik pozitsion sistemasi bilan uning asarlari orqali tanishdilar. Xorazmiyning bu asari XII asrda Iogann Sevilskiy tomonidan lotin tiliga tarjima qilindi. Mana shu asrdan boshlab oʻnlik pozitsion sistema Yevropa xalqlariga tarqala boshlaydi. Xorazmiyning arifmetikasi matematika tarixida, sanoq sistemasi tarixida – umuman, fan va madaniyat sohasida yangi davr ochdi. Xorazmiy Bagʻdod shahrida bir necha yillar boʻlib, undagi observatoriyada kuzatishlar olib bordi. IX asrning 20- yillarida u “Zij” (“astronomik jadvallar”)ni tuzib chiqdi. Bular arab tilidan lotin tiliga tarjima qilinib, ikki asrdan ortiq davr ichida turmush ehtiyojlari uchun foydalanildi. Xorazmiyning bu asari original nusxada bizgacha yetib kelmagan. 1007 yili ispaniyalik Maslam al-Majriti bu jadvallarni qayta ishlab chiqadi. Mana shu Zijning 1126 yilda yozilgan lotin tiliga tarjimasi hozirgacha saqlangan. “Zij” asarining bu qayta ishlangan nusxasi uzoq vaqt davomida Sharqda va Gʻarbda astronomiya fanidan asosiy qoʻllanma boʻlib keldi. Xorazmiy “Astrolyabiya”(“Asturlob”) va “Quyosh soati” haqida ham asarlar yozgan. Xorazmiy aniq astronomik jadvallar tuzish bilan bir qatorda Bagʻdod observatoriyasida olib boriladigan turli astronomik va geografik kuzatishlarda aktiv ishtirok etdi. Bu sohada Xorazmiy Oʻrta Osiyolik mashhur astronom va matematiklardan Muhammad ibn Kasir Fargʻoniy, Ahmad Marvaziy va boshqalar bilan ish olib bordi.

Abu Abdulloh Xorazmiy va uning ilmiy merosi

Milodning IX—XI asrlari Markaziy Osiyoda ilm-fan yuksak taraqqiy etgan va buyuk allomalar davri edi. Oʻsha davrning keng bilimli, peshqadam olimlaridan biri Abu Abdulloh al-Xorazmiy boʻlgan. Bu olim haqida saqlanib qolgan maʼlumotlar juda kam. Muhammad ibn al-Abbos Abu Bakr al-Xorazmiy, yoki Abu Bakr al-Xorazmiy nomi bilan mashhur boʻlgan. Xorazmlik shoir va kotib boʻlib, oʻzining umri davomida Hamadoniylar, Somoniylar, Safforiylar va Buyidlar saroyida xizmat qilgan. U arab tilidagi “Mafotih al-ulum” (“Ilmlar kaliti”) nomli ilk qomusiy asar muallifi sifatida tanilgan. Olimning toʻliq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf Xorazmiydir. U 935 yilda Xorazmda tugʻilgan. Uning onasi Tabaristonning Amol shahridan edi. U oʻzini al-Xorazmiy yoki at-Tabariy deb atasa,

boshqa manbalarda uni Tabarxazmiy yoki Tabarxoziy deb ataydi. Xorazmiy taniqli arab tarixchisi Tabariyning jiyani bo'lgan bo'lishi mumkin. Uning yoshligi Xorazmning Xiva, Zamaxshar va Qiyot shaharlarida o'tgan. Bu shaharlarda u tug'ilgan, voyaga yetgan, yashagan, ta'lim olgan. Olim Xurosonda ham yashagan. Uning mashhurligi vazir Abul Hasan al-Utbiy huzurida kotib bo'lib xizmat qilgan davrida cho'qqisiga chiqqan. Shu vazifasi tufayli u "al- kotib al-Xorazmiy" nomi bilan ham tanilgan. O'z xizmat vazifalari yuzasidan Buxoroga tez-tez borib turgan va ko'pgina allomalar bilan hamsuhbat bo'lgan. Ayni vaqtda ilmga chanqoq olim xizmat asnosida amirning boy kutubxonasidan foydalanish huquqini qo'lga kiritgan. Olimning dunyoqarashi o'sha davrda keng tarqalgan qadimgi yunon falsafasi va madaniyati, Sharq namoyandalari Yoqub ibn Ishoq al-Kindiy, Abu Nasr al-Forobiy hamda Abu Bakr ar-Roziy ta'siri ostida shakllandi. Somoniylar saroyida bo'lganida u o'zining eng mashhur asari "Mafotih al-ulum" ("Ilmlar kalitlari") nomli ilk islom fanlariga oid ensiklopediyasini tuzib, saroy amaldorlari uchun ma'lumotnoma sifatida taqdim etadi. U Amir Nuh ibn Mansur (976-997) II saroyida vazir bo'lgan Abul-Hasan al-Utbiyning iltimosiga ko'ra yozilgan bo'lib va asar al-Utbiyga bag'ishlangan, uning tugash sanasi taxminan 977 yildir. Al-Xorazmiy Nishopurda bir qancha rihla (sayohat haqida qisqa, hazil-mutoyiba; qisman nazm va qisman adabiy nasrda yozilgan) yozgan, ulardan faqat parchalari saqlanib qolgan. O'z davrida u yetuk olim va yozuvchi sifatida katta shuhrat qozongan. Ammo 383/992-yilda intiluvchan yosh olim va yozuvchi Badi' az-Zamon al-Hamadoniylar kelishi ortidan uning obro'si pasayib ketdi. Hamadoniylar nasrning yangi shaklini yaratib, dastlab Nishopurda, keyinroq arab tilida so'zlashuvchi mamlakatlar orasida katta shuhrat qozongan. Ushbu yangi janr maqoma nomi bilan mashhur bo'ldi. Abu Abdulloh al-Xorazmiy Kotib Chalabiy bergan ma'lumotga ko'ra 997 yilda vafot etgan va buna boshqa tadqiqotchilar tomonidan ham qabul qilingan.

Abu Abdulloh Xorazmiyning bizgacha yetib kelgan, ko'pchilik asarlari singari o'sha davrning ilm tili – arab tilida bitilgan, yagona ma'lum asari – "Mafotih al-ulum" ("Ilmlar kalitlari")dir. "Mafotih al-ulum"ning qo'lyozma nusxalari juda ko'p emas. Yaqin-yaqingacha uning to'rt nusxasi bor deb hisoblanib kelinar edi. Ana

shu to'rt nusxadan uchta Buyuk Britaniya muzeyida 7528, 23429 va 2524 raqamlari hamda Berlin kutubxonasida 1051 raqami ostida saqlanadi. Amerikalik olim K.Bosvort XX asrning 60-yillarida ushbu asarning yana olti nusxasini Turkiya kutubxonalarida borligini aniqladi. Barcha olti nusxa Istanbul shahridagi kutubxonalardadir. Abu Abdulloh Xorazmiyning bu asari o'rta asarlardagi fanlar rivojlanishi tarixiga oid kamyob manba sifatida ko'pgina olimlarning diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etdi. Birinchi bo'lib bu manbani o'rgangan va 1895-yilda nashr qilgan olim – gollandiyalik sharqshunos Van Flotendir. Akademik I.Krachkovskiyning fikricha, bu asar 976 va 991-yillar orasida yaratilgan. Olim K.Brokelman uni qisqa va aniq ma'lumotlarni o'z ichiga olgan hamda ko'p fanlar yoritilgan qomusiy asar deb baholasa, E.Videman asar muallifi – Abu Abdulloh Xorazmiyni birinchi musulmon ilmlar tasnifini tuzuvchilaridan deb ta'kidlaydi. Fan tarixi va rivojlanishi bo'yicha ko'pgina asarlar yaratgan G.Sarton bu asarni o'rta asrlar fanlari va madaniyatini o'rganishda asosiy manbalardan biri muallifning o'zini esa X asrning ikkinchi yarimdagi mavzuiy olimlardan deb hisoblaydi. Yu.Ruska "Islom" jurnalida ushbu asarni X asr kimyosi bo'yicha manba, F.Sezgin esa "Mafotih al-ulum"ni mavzuiy xarakterdagi ma'lumotlarga ega bo'lgan hamda 15 fanni o'z ichiga qamrab olgan manba sifatida baholab, ayniqsa tib bo'limi, garchi unda jarrohlik va gigiyena haqida ma'lumotlar bo'lmasa ham, alohida yuksak o'ringa ega ekanligini yozadi. Bu qomusiy manba o'z qimmatini, kamyobligi, ahamiyati jihatidan ko'pgina olimlar etiborini jalb qildi. Shu kungacha asar H.Xadyujam tomonidan faqat fors tiliga to'liq tarjima qilingan bo'lib, boshqa tillarga esa ba'zi bir bo'limlar yoki boblarigina tarjima qilingan. Masalan, tib bo'limini E.Zaydel, musiqa bo'limini E.Videman va V.Myuller nemis tiliga, G.Frmer – ingliz tiliga, tarix bo'limining beshinchi va oltinchi bobini M. Unvala ingliz tiliga, riyoziyotga oid bo'limlarni E.Videman, V.Xins esa undagi o'lchov birliklarinigina nemis tiliga tarjima qilgan va o'z ishida foydalangan. Asarning falsafa qismini A.Sharipov rus tiliga tarjima qilgan. Bu qimmatbaho asar uning ko'pgina bo'limlarini olimlarimiz o'rganib, tadqiq qilgan bo'lishlariga qaramay, hozircha o'zbek yoki rus tiliga to'liq holda tarjima qilinmagan. Bu asarga V.Bartold Somoniylar davridagi sug'orish shoxobchalari tartibi, davlatni

boshqarish va ish yuritish bo'yicha, I.Krachkovskiy esa fan va madaniyat tarixi bo'yicha qomusiy manba sifatida yondashganlar. U.Karimov, M.Xayrullayev va G.Matviyevskayalar ham ishlarida Abu Abdulloh Xorazmiy asarida ilmlar tasnifining berilishi haqidagi ba'zi bir ma'lumotlarni keltirganlar. Asarning kimyo bo'limini U.Karimov, riyoziyotga oid bo'limlarni G.Matviyevskaya, geografiyaga oid boblarni H.Hasanov, mexanikaga oid bo'limlarni M.Rojanskaya, mantiqqa oid bo'limni A.Sharipov, she'riyat va aruzga oid bo'limni M.Ziyovuddinova tadqiq qilganlar. Abu Abdulloh Xorazmiyning hayoti, ijodi va bizgacha yetib kelgan yagona asari haqidagi ma'lumotlar ana shulardangina iborat.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida ilmlar tasnifi

Abu Abdulloh Xorazmiyning bizgacha yetib kelgan, ko'pchilik asarlari singari o'sha davrning ilm tili – arab tilida bitilgan, yagona ma'lum asari – “Mafotih al-ulum” (“Ilmlar kalitlari”)dir. Asarning qo'lyozma nusxalari juda ko'p emas. Yaqin-yaqingacha uning to'rt nusxasi bor deb hisoblanib kelinar edi. Ana shu to'rt nusxadan uchta Buyuk Britaniya muzeyida hamda Berlin kutubxonasida saqlanadi. XX asrning 60-yillarida ushbu asarning yana olti nusxasi Istanbul kutubxonalarida borligi aniqladi. Barcha olti nusxa Istambul shahridagi kutubxonalardadir. “Mafotih al-ulum” (“Ilmlar kalitlari”) o'ziga xos qomusiy asar bo'lib, o'sha davrdagi deyarli hamma asosiy fan sohalarini o'z ichiga qamrab olgan. Muallif o'rta asrlardagi har bir ilm mazmunini sharhlash yo'li orqali tushuntirib beradi. “Mafotih al-ulum” o'ziga xos qomusiy asar bo'lib, o'sha davrdagi deyarli hamma asosiy fan sohalarini o'z ichiga qamrab olgan. Muallif o'rta asrlardagi har bir ilm mazmunini sharhlash yo'li orqali tushuntirib beradi. Olim ilmlarni ikkiga bo'lib, ularga “arab – shar'iy” va “arab bo'lmagan”larga ajratadi. Bu hol olim o'z davrining namoyandalari singari ilmlar tasnifida ularni ikki qismga bo'lish an'anasiga sodiq qolganligini ko'rsatadi. Uning birinchi an'anaviy “arab” ilmlari qismi o'n bir bobdan iborat fiqh, yetti bobdan iborat kalom, o'n ikki bobdan iborat grammatika (sarf va nahv), sakkiz bobdan iborat ish yurgizish, besh bobdan iborat she'r va aruz hamda to'qqiz bobdan iborat tarixdan tashkil topgandir. Ikkinchi qismiga esa “arab bo'lmagan” quyidagi ilmlar kiritilgan: ular – uch bobdan iborat falsafa, to'qqiz bobdan iborat mantiq, sakkiz bobdan iborat

tib, besh bobdan iborat arifmetika, to‘rt bobdan iborat handasa, shuningdek, to‘rt bobdan iborat ilm an-nujum, uch bobdan iborat musiqa, ikki bobdan iborat mexanika va uch bobdan iborat kimyodir. Shunday qilib, asar ikki qismdan iborat bo‘lib, unda o‘n besh ilm to‘qson uch bobda bayon etilgan. Abu Abdulloh Xorazmiy ilmlar tasnifining shakli quyidagicha:

I. Shariat va u bilan bog‘liq “arab” ilmlari:

1. Fiqh, ya’ni musulmon huquqshunosligi.
2. Kalom, ya’ni din asoslari.
3. Grammatika.
4. Ish yurgizish.
5. She’riyat va aruz.
6. Tarix.

II. “Arab bo‘lmagan” ilmlar (yunon va boshqa xalqlar):

1. Nazariy falsafa:

a) tabiiy ilmlar – tibbiyot (tib, samoviy hodisalar – meteorologiya, mineralogiya, alkimiyo, mexanika) – quyi;

b) riyoziyot ilmlari (arifmetika, handasa, ilm an-nujum, musiqa) – o‘rtanchi;

v) ilohiy, ya’ni metafizika – oliy ilm;

g) mantiq.

2. Amaliy falsafa:

a) axloq – etika (odamni boshqarish);

b) uyshunoslik (uyni boshqarish);

v) siyosat (shaharni, mamlakatni boshqarish). “Mafotih al-ulum”da ilmlar tasnifi har bir fanning predmetini aniqlash hamda ularning asosiy atamalarini qisqa va aniq bayon etish bilan birgalikda olib boriladi. Bu yerda, biz zikr etganimizdek, Abu Abdulloh Xorazmiy o‘z tasnifida o‘sha davr an’anasi, ya’ni ilmlarni ikkiga bo‘lishni qo‘llab-quvvatlab, shar’iy va falsafiy ilmlarga ajratadi. An’anaviy “Arab” ilmlari. Shu ilmlardan biri, fiqhda muallif islom qonunshunosligining asosi bo‘lgan va islom huquqi posbonining doimiy dasturi Qur’on, Payg’ambar so‘zlari, hikmatli gaplari va hayotlarini aks ettiruvchi Sunnat, Hadis va uning xillari; Ijmo – islom jamoasining

yakdillik bilan tan olgan qarori; shariat qonun-qoidalariga amal qilishni, ya'ni tahorat qilish, namoz o'qish, azon aytish, ro'za tutish, zakot berish ustida to'xtab o'tadi. Ikkinchi bo'lim kalamda o'sha davrda Yaqin va O'rta Sharqda mavjud bo'lgan ko'pgina mazhablar haqida ma'lumotlar berilgan. Xususan, bu mazhablarning yettiga bo'lib bayon etilishi, ayniqsa, mu'taziliylar haqidagi mukammal tafsilotlar muhim ahamiyatga egadir. Shu bilan birga grek- xristian mazhablari, islomgacha bo'lgan davrdagi Eron va Yamandagi diniy e'tiqodlar, Hindistonda tarqalgan ba'zi dualistik mazhablar va oqimlar hamda zardushtiylik bayon etiladi. Bu ma'lumotlar Yaqin va O'rta Sharq hamda Markaziy Osiyodagi xalqlarning dinlari tarixini o'rganishda g'oyat katta ahamiyatga egadir. Arab adabiy tili grammatikasi, uning qonun-qoidalari grammatika bo'limida bayon etilgan. Ayni paytda muallif arab she'riyati va uning tarkibiy qismlaridan bo'lgan aruz ustida ham mufassal to'xtalib o'tgan. Ish yurgizish bo'limi davlat devoni, soliq turlari va olinishi, soliq yig'uvchilarning vazifalari, askarlar ro'yxati, ularning kiyim-kechagi va to'lanadigan maoshlari, irrigatsiya shahobchalarida foydalaniladigan atamalar, kanal xillari, suv uskunalari, ikki daryo oralig'idagi sug'orish tizimlari haqidagi ma'lumotlarni yoritib berishi bilan muhimdir. Asarning tarix bo'limida afsonaviy podshohlardan boshlab, tartib bilan turli davr va mamlakatlar maliklari, Umaviylar va Abbosiylar xalifaligi, islomgacha bo'lgan davrdagi Yaman tarixi, Rum va Yunon tarixi haqida mufassal ma'lumotlar keltirilgan. O'rta asrlarda odamlar jamoasini tabaqalarga bo'linishi ham shu bo'limda zikr etiladi. An'anaviy bo'lmagan - "Arab bo'lmagan" ilmlar. Bu ilmlar qatorida birinchi bo'lib falsafa qayd etilib, unda ushbu ilm atamalarining sharhi bilan bir qatorda ilmlar tasnifi masalasi yoritilgan. Arastuning mantiqqa oid kitoblari sharhi Xorazmiy asarining mantiq bo'limida o'z aksini topali. Unda muallif Yaqin va O'rta Sharq hamda Markaziy Osiyodagi ushbu ilm haqidagi ma'lumotlar, oldinga surilgan ajoyib g'oyalardan foydalanib, ularni yanada boyitdi. Asarning tabiiy ilmlarga oid bo'limlari O'rta asr Sharqida ilmiy yuksalish darajasini o'rganish nukta nazaridan nihoyatda ma'lumotlarga boydir. Tibga oid bo'limda kasalliklar, sodda va murakkab dorilar haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu bo'limda o'sha davr tabobatida ma'lum bo'lgan va keng tarqalgan mijoz hamda qon tomiri urushiga qarab kasallikni

aniqlash to'g'risidagi nodir tavsiflar berilgan. Kimyo bo'limida ham Xorazmiy o'rta asr Sharqidagi kimyoviy bilimlar haqida nihoyatda qimmatli ma'lumotlarni keltiradiki, ular Sharqda tabiiy fanlar rivojini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir. Riyoziyot bo'limida o'rta asr Sharqidagi matematik ilmlar holati bayon etiladi. Alloma matematik tushunchani aqlning ixtiyoriy ijodi emas, balki obyektiv olamning ma'lum tomonlari, predmetlar munosabatlarining in'ikosi deb talqin etadi. Masalan, muallif Forobiy g'oyalarini davom ettirib, arifmetikani ikkiga: nazariy va amaliyga ajratadi. U kub sonlar bilan bir qatorda shakliy sonlarni ko'rib chiqish bilan nazariy arifmetikaning ba'zi bir tomonlarini boyitdi. Handasa (geometriya) ham nazariy va amaliy qismlarga bo'linadi, bu esa o'sha davrda uning boshqa riyoziyot ilmlari kabi yuqori darajada rivojlanganligidan dalolat beradi. Astronomiya bo'limida uning vazifasi bilan birga tarixiga oid masalalar ham ko'rib o'tiladi. Xorazmiy o'z tasnifida musiqani riyoziyot ilmlariga qo'shadi va unda musiqaviy asboblarni, tovushlarning o'zaro mutanosibligi, tartibi, sozi (lad) tavsiflanadi va oxirida ritm haqidagi ta'limot ko'rib chiqiladi. Mexanika bo'limida, og'ir yuklarni va dalalarni sug'orish maqsadida ishlatiladigan qurilmalar, ya'ni sodda mashinalar, ularning tuzilishi va vazifalari ustida to'xtab o'tiladi, Xorazmiy dunyoviy ilmlar ustida to'xtaganda, ularning amaliy ahamiyatini ochib berishga harakat qiladi. Umuman, asarda Abu Abdulloh Xorazmiy o'z davri tabiiy va riyoziyot ilmlarini yaxshi bilganligi, ularni nazariy falsafaga kiritish bilan, bir tomondan, ularning ahamiyatini oshirish va ta'kidlash, ikkinchi tomondan, falsafani boyitishga intilganligi o'z ifodasini topgan. Abu Abdulloh Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asari o'rta asr madaniyati va ilm-fan tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Al-Xorazmiy ilmiy faoliyati haqida ayting?
2. Al-Xorazmiyning matematika ilmiga qo'shgan hissasi?
3. Al-Xorazmiyning astronomiya ilmi rivojida tutgan o'rni?
4. Al-Xorazmiy ilmiy merosini bugungi kundagi ahamiyati?
5. Xorazmda XI-XII asrlarda ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy muhit?
6. Abu Abdulloh Xorazmiyning ilmiy faoliyati haqida ayting?

7. Sharq va g'arbda ilmlar tasnifiga oid asarlar haqida ayting?
8. Mafotih al-ulum asari ilmlar tasnifiga doir muhim manba?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. M.Ahadova. O'rta Osiyolik olimlarning matematikaga doir ishlari. "O'qituvchi", T., 1984.
2. М.Я.Выгодский. Арифметика и алгебра в древнем мире. "Наука", М., 1967.
3. С.С.Демидов. У истоков современной алгебры. "Знание", М., 1971.
4. Э.Кольман. История математики в древности, "Физ-матгиз", М., 1961.
5. С.Х.Сиражидинов. Хорезми-выдающийся математик и астроном средневековья. "Просвещение", М., 1983.
6. Д.Я.Стройк. Краткий очерк истории математики. М., Гл. ред. физ-мат. лит., "Наука", 1990.
7. А.Ф.Файзуллаев. Научное творчество Мухаммад ал-Хорезми. "Фан", Т., 1983.
8. П.Г.Булгаков и др. Мухаммед ал-Хорезми. "Наука", М., 1983.
9. Г.Г.Цейтен. История математики в древности в средние века. М.: Гостехоргиздат, 1932.
10. S.S.Sadaddinova. Al Xorazmiy va algoritm. Toshkent. 2014.
11. A. Ahmedov. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy. 1983.
12. Skirbekk G, Gile N. Falsafa tarixi. T., "Sharq", 2002.
13. Falsafa qomusiy lug'at. T., "Sharq", 2004.
14. Bahodirov R.M. Abu Abdulloh al-Xorazmiy va ilmlar tasnifi tarixidan / Masul muharrir M.M.Xayrullayev. – T: O'zbekiton, 1995. –144 b
15. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqning falsafiy tafakkuri. T.:Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010

4-MAVZU. AHMAD AL-FARG'ONIY VA AHMAD AL-MARVAZIYNING HAYOTI VA FAOLIYATI

Reja:

1. Markaziy Osiyoda astronomiya ilmining rivojlanish bosqichlari
2. Ahmad Farg'oniylarning hayoti va ilmiy faoliyati
3. Ahmad Farg'oniylarning ilmiy merosining mazmuni
4. Ahmad Marvaziylarning hayoti va ilmiy merosi

Tayanch tushunchalar: ilmiy nujum, falakiyot, asturlob, rasadxona, ziyorat, nilometr, vaqt, qibla

Mavzu o'quv maqsadi: Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir Farg'oniylarning O'rta Osiyolarning mashhur mutafakkir allomadir. Farg'oniylarning Marvda ijod qilishi. Farg'oniylarning Bog'doddagi faoliyati. Farg'oniylarning rasadxonada kuzatishlar olib borishi. Farg'oniylarning tomonidan 861-yilda Nil daryosi suvining satxini o'lchovchi nilometrni yasashi.

Farg'oniylarning "Samoviy harakatlar va umumiy ilmiy nujum kitobi" asari va uning XII asrdayoq Yevropada lotin tiliga tarjima qilinishi. "Alfraganus" nomi bilan uning asarlarini Yevropada chop etilishi va universitetlarda asosiy qo'llanma sifatida o'qitilishi. Farg'oniylarning o'rta asrlarda tabiiy – ilmiy bilimlarning rivojiga ulkan hissa qo'shgan alloma. 1998-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni bilan allomaning 1200 yillik tavallud sanasining nishonlanishi.

Ahmad Marvaziy (taxminan 780-880 yy.)ning Bog'dod ilmiy maktabida tutgan o'rni. "Xabash al-Hosib (Xabash hisobchi)" Ahmad Marvaziylarning "Zij" va uning ahamiyati. Marvaziy xalifa Ma'mun davrida olib borilgan tajriba va ilmiy tadqiqotlarning faol ishtirokchisi. Marvaziylarning 20 ga yaqin asarlar yaratishi va uning fan tarixidagi o'rni.

Markaziy Osiyoda astronomiya ilmining rivojlanish bosqichlari

Markaziy Osiyo yer yuzidagi sivilizatsiya markazlaridan biri bo'lib, unda ilmiy fan rivojlanishi ancha qadimgi davrga borib taqaladi va tabiiyki, astronomik bilimlar insonning kundalik ehtiyojida yetakchi mavqeda turganligi sababli ana shu rivojda mudom o'rin egallagan. O'lkamizda astronomik bilimlar taraqqiyoti o'rta asrlarda

ham o'ziga xos tarzda davom etdi. Hozirgi zamon fan tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarda bu davrda Markaziy Osiyo xalqlari tarixida fan va madaniyat yuksalishining ikki bosqichi aniqlangan: birinchisi — IX~ XII asrlar, ikkinchisi — XV asr. IX asrdan boshlab O'rta Osiyo va Xurosonda ilm-fan jadal rivojlana boshladi. Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar va Temuriylar hukmronlik qilgan davrda O'rta Osiyo hamda Hurosonda iqtisod va madaniyat nisbatan yuksalib, shaharlar, hunarmandchilik va savdo rivojlandi, ma'muriy, xo'jalik, diniy va madaniy inshootlar qad ko'tardi.

O'rta asrlarda aniq fanlar tarkibida falakiyot fani keng tarqalgan bo'lib, o'sha davrlarda u ilm al-hay'a, ilm al-falak, ilm an-nujum, tanjim deb nomlangan. Musulmon dunyosida vaqt va makon muammolari, Makka, ya'ni Ka'ba tomonni, yer yuzida geografik koordinatalarni, namoz vaqtini, diniy bayramlar kunlarini aniqlash, kun, oy, yil davomida vaqtni bilish masalasida taqvimlar, zijlar tuzishda falakiyot kuzatuvlariga tayanilardi. Musulmon Sharqda falakiyot ilmining rivojlanishida vorisiylik an'anasi kuzatiladi, aniqrog'i hind va yunon falakiyot ilmi merosi muhim omil bo'lganini ham ta'kidlash joizdir. Chunonchi, Klavdiy Ptolemeyning «Almagest» va hind olimlari Aryabhata (476-550) Brahmagupta (VI-VII)larning «Aryabhata» «Brahmasphutasiddhanta» asarlarining tarjimalari

VIII asrning oxirlaridagina musulmon sharqida ma'lum bo'ldi. «Almagest» esa yunon tilidan arab tiliga bevosita IX asrning oxirlarida tarjima qilindi. Bizgacha yetib kelgan yodgorliklarni, jumladan, yozma yodgorliklarni o'rganish jarayonida, o'rta asrlarda Markaziy Osiyoda falakiyot ilmi quyidagi to'rt aspekt bo'yicha taraqqiy etgan degan fikrga kelish mumkin:

1. Astronomik jihozlar yasash va ularni takomillashtirish.
2. Ilmiy markazlarning vujudga kelishi va ularda astronomiya rivoji.
3. Rasadxonalarning bunyod etilishi.
4. Falakiyot ilmining turli nazariy hamda eksperimental muammolari bo'yicha izlanishlar.

Hozircha bu tarixiy aspektlar majmuasi zamonimiz tadqiqotchilarining o'rganish manbalariga aylanganicha yo'q. Ammo aspektlarning ayrim masalalari,

masalan, astronomik jihozlar, ilmiy markazlar, rasadxonalar, shuningdek nazariy va eksperimental muammolar bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Bunday tadqiqotlar, tabiiyki, O'rta Osiyolik olimlarning falakiyot sodasidagi izlanishlarida ham kuzatiladi.

1. Astronomik jihozlarning kashf etilishi va takomillashuvi ko'p yillik tarixga ega. Eng dadimgi astronomik asbob oddiy tayoq, gnomon (miqyos) bo'lgan. O'rta asrlarga kelib, miqyosning soyasi o'zgarishini kuzatish bilan peshin va asr namozi vaqtlarini aniqlash mumkin bo'lgan, masjid va madrasalar yaqinida bunyod etilgan minoralar miqyos vazifasini bajargan. O'rta asr musulmon falakiyotida boshqa jihozlar masalan, masalan, astrolyabiya (usturlob), armilyar sfera «zot al-xalaq», trikvetr «zot ash-shu'batayn», quyosh soati «ruhoma», osmon sferasi (kurra falakiyya), sirkul, quyosh va Oy tutilishi vaqtlarini aniqlovchi asboblardan foydalanilgan.

2. Ilmiy markazlarning vujudga kelishi o'z tarixiga ega. Ushbu aspektni to'raligicha tadqiq etish juda murakkab ish ekanligi aniq va biz umumiy ma'lumot berish maqsadida ular bilan bog'liq, ba'zi nuqtalarga to'xtalish mumkin. Tarixdan ma'lumki, ilmiy markazlar u yoki bu hududda, ma'lum omillar ta'sirida shakllangan. Chunonchi, ilmiy markazlar Markaziy Osiyo hududida ham tashkil

topgan. Musulmon olamida ilmiy markazlar hududlarning geografik joylanishlari bilan bog'liq o'ziga xos sharoitlarda tashkil etilgan. Chunonchi, Osiyodan Markaziy Osiyo orqali Kavkaz bo'ylab Yevropaga Buyuk ipak yo'li o'tgan. Aynan ana shu yo'l chorrahalari shu yerlardagi davlatlarning poytaxtlari yoki yirik shaharlari joylashgan. Ularda qizg'in savdo, faol iqtisodiy va madaniy Hirot kechirilgan. Masalan, Marv, Buxoro, Samarqand, Kat, Gurgon, Gurganj, Ray, Balosog'un, Qoshg'ar, Hirot kabi shaharlarda ana shunday ilmiy markazlar yuzaga keldi.

Ahmad Farg'oniylarning hayoti va ilmiy faoliyati

Farg'oniylarning yashagan davrda Bag'dod xalifaligida ilmiy ishlar ko'lami keng bo'lib, unda mavjud ilmiy yutuqlar o'zlashtirilib, yangi tadqiqotlar asosida rivojlantirildi va boyitildi. Chunonchi, ikkita observatoriya qurilganligi (birinchisi Bag'dodning Shammosiya mavzesida, ikkinchisi—Damashq shahri yaqinidagi

Qasiyun tog'ida; ikkala observatoriya ham 828-831 yillar oraligida qurilgan va ularning faoliyatini O'rta Osiyolik olimlar boshqarganlar) va astronomiya sohasida katta ko'lamda kuzatishlar olib borilganligi (osmon jismlari—Quyosh, Oy, sayyoralar, yudduzlar, 12 burj hamda Makka shahri (Qibla) ning koordinatini aniq, bilish kabilar haqida turli ilmiy xulosalar bayon etilgani), ilmiy tadqiqotlar uchun zarur o'lchov asboblari (astrolyabiya, gnomon va b.) yasalganligi, Yerning kattaligini aniqlash bo'yicha o'lchov ishlari olib borilganligi, tadqiqotlar asosida chuqur ilmiy asarlar (jumladan "Zij" lar) va solnoma (kalendar)lar yaratilganligi, xaritalar (dunyo kartasi, viloyatlar kartalari) tuzilganligi, ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etilganligi haqida manbalarda qayd etilgan. Bu tadqiqotlarda O'rta Osiyolik olimlar, jumladan, Ahmad Farg'oniy faol ishtirok etgan. Bag'dod xalifaligida IX asrda tabiiy fanlar bilan bir qatorda ijtimoiy fanlar—tarix, falsafa, fiqh, filologiya va boshqa yo'nalishlar ham rivojlandi.

Olimning to'liq ismi Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir Farg'oniydir. Uning hayoti haqida yetarli ma'lumot yo'q, Farg'onada tug'ilgan, deb taxmin qilinadi. Tarixiy manbalarda ism zanjiri turlicha berilgan. Masalan, Ibn'n-Nadim faqat Muhammad ibn Kasir (al-Fihrist, 389-bet), Ibn Ebu Usaybiy esa Ahmad ibn Kasir ('Uyunu'l-anbâ', 287-bet), Ibnu'l-qiftiy, Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir va Muhammad ibn Kasir. U ikki alohida shaxsni ota va o'g'ilni Kasir shaklida zikr qiladi (Ihbaru'l-'ulama, 56, 188-bet). G'arbda u Alfraganus nomi bilan mashhur. Ibn Xallikon Farg'oniy haqida gapirar ekan, unga Ahmad ibn Muhammad Karsoniy deb beradi (Vafayat, III, 112). Ushbu matndagi "Farg'oniy" so'zi, shubhasiz, nusxa ko'chirish xatosi natijasida "Karsoniy"ga aylangan.

Sharq mualliflaridan Ibn Rusta (X asr), Ibn Nadim (X asr), Abu Rayhon Beruniy (973-1048), Abdulvohid al-Marokashiy (XII-XIII asrlar), Ibn Qiftiy (XII-XIII asrlar), Jamoliddin Abul Faraj (1226- 1286), HoJi Xalifa (XVII asr) asarlarida Farg'oniyni hayoti va ijodi haqida ba'zi ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, Marokashda tug'ilib, Misrda yashab ijod etgan Marokashiy "Kitob al-mu'jib fi (talhis) axbor al-Mag'rib" ("Mag'rib xalqlari haqidaagi hikoyalar bayoniga oid ajoyib kitob") nomli tarixiy-geografik asarining oxirgi, geografiyaga oid qismida bu

haqida juda ko'p kitoblar yozilgani hamda Abu Ubayda Bakriy Andalusiy, Ibn Fayyoz Andalusiy, Ibn Xurdodbex Forsiy, Farg'oniy va boshqalarning kitoblari shular jumlasidandir, deydi.

Manbalarda uning Farg'onalik ekanligidan tashqari deyarli boshqa ma'lumotlar saqlanmagan. Lekin shuni ham e'tiborga olish kerakki, o'rta asrlarda musulmon o'lkalarida bo'lgan an'anaga binoan, mamlakat poytaxti yoki markazini ham mamlakat nomi bilan atashgan. Masalan, 995 yilgacha Xorazmning poytaxti bo'lgan Katni, keyingi poytaxti Gurganjni ham Xorazm deyishgan. Ba'zi arab mamlakatlarida bu odat hozir ham saqlanib qolgan. Misrning poytaxti qohirani — Misr, Shom (Suriya)ning poytaxti Damashqni — Shom deyilishi shundan. Ana shu odatga ko'ra, o'rta asrlardagi Farg'ona vodiysining markaziy shahri Axsikatni ham Farg'ona deyishgan. Farg'oniy Farg'ona vodiysining Qubo (Quva) qishlog'ida tug'ilgan. Shunisi ma'lumki, Farg'oniy xalifa Horun ar-Rashidning sharqiy yerlaridagi muovini, o'g'li Abdullohning (bo'lajak xalifa al-Ma'munning) Marvdagi olimlari doirasiga kirgan. Ehtimol, Abdulloh yoshligidan bilimga chanqoq bo'lgani uchundir, 806 yili Marvga noyib bo'lib tayinlanganida, Movarounnahr, Xuroson, Xorazmdan olimlarni va iste'dodli yoshlarni to'play boshlagan. Bu olimlarning asosiy qismi Abdulloh u yerga kelganidan avvalroq to'plangan bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas, chunki Marv avvaldan, Sosoniylar davridanoq yirik ilmiy markaz hisoblangan. 615 yili eng so'nggi Sosoniy shahanshoh Yazdigard ibn Shahriyor arablar ta'qibidan qochib bu yerga kelganida poytaxtdagi kutubxona kitoblarini ham olib kelganligi ma'lum. Marv arablar qo'l ostida ham o'z mavqeini yo'qotmadi, aksincha, to mo'g'ul istilosigacha o'sabordi. Shunga ko'ra, uning IX asr boshida xalifalikning yirik ilmiy va madaniy markazi bo'lganligi tabiiydir.

Xalifa Horun ar-Rashid 809 yili Tusda to'satdan vafot etadi va uning vasiyatiga ko'ra, Bag'dodda taxtga katta o'g'li — Muhammad Amin nomi bilan o'tiradi. Saroydagi xurosonlik a'yonlar esa Abdullohni taxtni qo'lga olishga da'vat etadilar. 811 yildan 813 yilgacha aka-uka Muhammad va Abdulloh o'rtasida taxt uchun olib borilgan kurash Abdullohning g'alabasi bilan tugaydi va Muhammad qatl qilinadi. O'sha yili Abdulloh taxtga al-Ma'mun nomi bilan o'tiradi. Lekin u Bag'dodga

bormay 819 yilga qadar Marvda yashaydi. Natijada, Marv 813 yildan to 819 yilgacha xalifalikning vaqtincha poytaxti bo'lib turadi. 819 yili al-Ma'mun butun saroy a'yonlari va ulamolari bilan birga Bag'dodga ko'chadi. Ular orasida Farg'oniy ham bor edi.

Shunday bo'lsa ham Ma'mun qo'l ostida u tuzgan ilmiy markaz «Bayt ul-hikma»da ishlagan olimlar orasida Farg'oniyni nomi eslatilmaydi. Buning sababi, bizningcha, shunday bo'lishi mumkin: u davrda xalifalikda ikkita rasadxona faoliyat olib borardi, biri Bag'dodning Shammosiya mahallasida va ikkinchisi Damashq yaqinidagi Qasiyun tepaligida edi. Bu rasadxonalarning har birida «Bayt ul-hikma» olimlarining ikkita doimiy guruhlari ishlar edi. Ana shu olimlarning o'zi rasadxonalari hojatidan kelib chiqib, ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirardilar va umumiy rahbarlik Bag'doddan turib boshqarilardi. Balki al-Farg'oniy Damashqdagi olimlar guruhida bo'lishi, al-Ma'mun uni Bag'dodga kelishi bilanoq u yerga yuborgan bo'lishi mumkin. Abu Rayhon Beruniyning bir xabari shunday taxminga asos bo'ladi. Uning aytishiga ko'ra, Bag'dod rasadxonasining ishida Yahyo ibn Abu Mansur, Xorazmiy va boshqa olimlar, Damashq rasadxonasida esa Xolid ibn Abdumalik va Farg'oniy bilan birga ikkinchi guruh olimlar ishlaganlar. U shuningdek, Farg'oniyni Suriya shimolida, Sinjor sahrosida 832—833 yillar Tadmur va Raqqa oralig'ida yer meridiani bir darajasining uzunligini o'lchashda ishtirok etganini ham aytgan.

Nihoyat, Farg'oniyni hayoti haqidagi eng so'nggi va eng aniq xabar 861 bilan bog'lanadi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, u shu yili Qohira yaqinidagi Ravzo orolida nilometrni, ya'ni Nil daryosi suvi sathini belgilovchi uskunani yasagan yoki ta'mirlagan. Biroq Farg'oniy qanday qilib va qanday sharoitda Misrga borib qolgani haqida ham aniq ma'lumot yo'q.

Ma'lumki, Ma'mun Marvdan Bag'dodga nafaqat olimlarni, balki g'ulomlari bo'lmish turk askarlarini ham olib kelgan edi. Bag'dodga kelishi bilan u ma'lum ma'noda lashkarni turklashtirdi: ana shu turk askarlaridan lashkarboshilar tayinladi. Turk g'ulomlaridan biri buxorolik To'lunni xalifa Suriya, Falastin va Misr-dagi lashkarlarning amiri etib tayinladi. Uning o'g'li Ahmad esa Suriya va Misrni

mustaqil deb e'lon qilib, To'luniylar sulolasiga asos soddi. Al-Xorazmiy xalifa al-Ma'munning yaqin odami va maslahatchisi bo'lgani kabi Farg'oniyni Misrda paydo bo'lganidan ajablanmasa ham bo'ladi.

Farg'oniyni hayotining muddati haqida ham qiyoslar qilish mumkin. Agar uning hayotini Xorazmiyni hayoti bilan qiyos qilsak, quyidagi xulosaga kelish mumkin. Ma'lumki, Xorazmiyni nomi yozma manbalarda oxirgi marta 847 yili xalifa Vosiqning o'limi munosabati bilan eslatiladi va shundan so'ng uchramaydi. Shunga ko'ra, uning o'lgan yili deb 850 yil qabul qilingan. Farg'oniyni nomi oxirgi marta 861 yili Nilning sathini o'lchagich uskunasi ta'mirlash munosabati bilan eslatiladi. Yana bir ma'lumotga ko'ra, Farg'oniyni Misrda nasroniylar orasida yashab, ularning diniga o'tganligi va shuning uchun u qatl qilinganligi qayd etiladi. Lekin qatl qilingan yili eslatilmaydi. Lekin bu «Farg'oniyni» o'sha mashhur astronom Farg'oniymi yo boshqasimi — bu noma'lum. Har holda Farg'oniyni 861 yildan keyin ko'p yashamagan va uning o'lgan (yoki qatl qilingan) yili deb 865 yilni qabul qilish mumkin. Agar u Ma'mun bilan 819 yili Marvdan Bag'dodga ketayotganda 20—25 yoshlar chamasida bo'lgan desak, u holda uning tug'ilgan yili deb 797 yoki 798 yilni qabul qilish mumkin. Musulmon mamlakatlari bo'ylab safarga chiqqan Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi ekspedisiya a'zolari 1997 yil 5 dekabrda Misr Arab Respublikasida bo'lib, Ahmad Farg'oniyni hayotini o'rganishlari natijasida u Misrning Fustat shahrida vafot etganligi, Munattam tog'ining sharqiy qismidan sal narida joylashgan Imom ash-Shofe qabristoniga dafn etilganligini aniqlashdi. Vaqt o'tishi bilan u kishining qabri yo'qolib ketgan. U yerdan olib kelingan tuproq Farg'ona vodiysining Quva shahrida 1998 yili barpo etilgan ramziy qabrga qo'yildi.

Farg'oniyni hayoti haqidagi ma'lumotlar juda kam bo'lganligiga qaramay, o'rta asrlarda Sharqda uning nomi mashhur bo'lgan. Ibn an-Nadim (X asr), Ibn al-Qiftiy (XII—XIII asrlar), Abul Faraj Bar Ebrey (XIII asr), Xoji Xalifa (XVII asr) kabi Sharq fihristchilari uni o'z asarlarida eslatadilar.

Ahmad al Farg'oniyni ilmiy merosining mazmuni

Ahmad Farg'oniyni ilmiy merosi, aniqrog'i uning qalamiga mansub hozirda ma'lum sakkizta asari qayd etilgan. Shu bilan birga, ta'kidlab o'tish kerakki,

Rizoulloh Ansoriyning dalolat berishicha, uning qoldirgan asarlari soni oʻn bitta. Bu kitoblarning har birida astronomiyaga oid yangi, qimmatli fikrlar aytilgan. Ulariing qoʻlyozmalari hozirgi vaqtda Misr, Iroq, Tunis, Marokash, Turkiya, Hindiston, Eron, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Niderlandiya, Irlandiya, Rossiya kabi jahonning turli davlatlari kutubxonalaridan oʻrin olgan. Fargʻoniy asarlarining nomlari quyidagicha:

1. «Yulduzlar ilmi elementlari haqida kitob» (Kitab fi usul ilm an-nujum), ikkinchi nomi: «Osmon jismlari harakati va yulduzlar ilmi toʻplami» (Kitab fi harakat as-samaviya va javami ilm an-nujum), uchinchi nomi: «Oʻttizta fasldan iborat falakiyot kitobi» (Kitab ilm al-haya al-usul al-salasuna), toʻrtinchi nomi: «Almagest muqaddimasi uchun oʻttizta fasl» (Al-usul madhal fi Majistiy va huva salasuna faslan), beshinchi nomi: «Osmon sferalari sabablari» (Ilal al-aflak), oltinchi nomi: «Osmon sferalari tuzilishi» (Tarkib al-aflak), yettinchi nomi: «Almegest» (Al-majistiy), sakkizinchi nomi: «Astronomiya fani» (Ilm al-haya). Bu kitob quyidagi oʻttizta fasldan iborat:

1) Taqvim haqida (arablarning qamariy (ya'ni Oy), yunon, suriyalik va forslarning quyosh taqvimi); 2) Osmonning sfera shaklida ekanligi haqida; 3) Yerning shar shaklida ekanligi haqida; 4) Yer osmon sferasining markazi ekanligi haqida; 5) Osmon jismlarining ikki koʻrinma harakati haqida (Quyosh, Oy va sayyoralarning sutkalik harakati); 6-7) Oʻzlashtirilgan yer choragining xossalari haqida; 8) Yer oʻlchamlari va yetti iqlim haqida; 9) Har bir iqlimdagi mamlakatlar va shaharlar nomlari haqida; 10) Burj yulduzlarining toʻgʻri sferada (ya'ni Yer ekvatorida) va ogʻma sferada (ya'ni ixtiyoriy kenglikda) chiqishlari; 11) Kun va tun vaqti haqida; 12) Sayyoralar sferasi shakli va tartibi haqida; 13) Quyosh, Oy va qoʻzgʻalmas yulduzlarning uzunlik boʻyicha harakati; 14-15) Sayyoralarning uzoqlik boʻyicha harakati; 16) Sayyoralarning epitsikllari, ularning deferentlari oʻlchamlari haqida; 17) Yoritgichlarning aylanish davrlari haqida; 18) Yoritgichlarning kenglik boʻyicha harakatlari haqida; 19) Qoʻzgʻalmas yulduzlarning kattaligi boʻyicha tasniflash (ya'ni klassifikatsiyalash), ularning ichida 15 ta eng yorugʻini tavsiflash; 20) Oyning toʻxtash joylari haqida; 21)

Yerdan sayyoralar va qo'zg'almas yulduzlarga masofalar haqida; 22) Yoritgichlarning hajmlari haqida; 23-26) Yoritgichlarning chiqishi, botishi va Oyning fazalari haqida; 27) Oy parallaksi haqida; 29-30) Quyosh va Oyning tutilishlari haqida.

Olim nomini dunyoga tanitgan asari "Kitob al-harakat as-samoviya va javomi ilm an-nujum" ("Samoviy harakatlar va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob") yoki "Astronomiya negizlari" deb ham yuritiladi. U sharqda arab tilida ilmi nujumdan ilk bor yaratilgan asarlarning biridir. Muallif unda o'z davrigacha bo'lgan ilmi nujumga oid bilimlarni tartibga soldi, o'zining Ma'mun observatoriyasida olib borgan kuzatishlari natijalari bilan boyitdi. Asar XII asrda Toledoda ikki marotaba lotin tiliga, XIII asrda esa yevropa tillariga tarjima qilingan va mintaqada keng tarqalib, shuhrat qozongan. "Kitob"da Farg'oniy astronomiya fanining asoslari haqida boy ma'lumot beradi. Farg'oniy asarining so'ngida turli jug'rofiy joylarni sharqdan g'arbga yo'nalishda yetti iqlimga joylashtirib, ularning koordinatlarini ham beradi. Farg'oniy sayyoramizning shar shaklida ekanini hozirgi tushunchalar bilan isbotlab bergan.

Astronomiyaga oid bilimlar qomusi bo'lgan Farg'oniyning risolasi qayta-qayta tarjima qilinib, Kopernikkacha bo'lgan ilmi nujumdan asosiy qo'llanma vazifasini ado etdi. Olimning asari va nomi Yevropada alohida hurmat bilan tilga olinib, astronomiya fanining shakllanishi va rivojiga ko'rsatgan ta'siri e'tirof etiladi. Buyuk ital'yan shoiri Aligeri Dantening (1265-1326) kosmogonik qarashlari aynan Farg'oniyning "Kitob al- harakat as-samoviya" asari ta'sirida shakllangani mutlaq aniqdir. Farg'oniyning astronomik asari «Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi» («Kitob al-harakat as-samoviya va javomi' ilm an-nujum») 833-857 yilar orasida yozilgan bo'lib, bu asar Ptolomeyning (100-170) Almagest asarining tavsifiy xuloasasi hamdir. Farg'oniyning ushbu kitobi ilk marta 1135 yilda Sevilyalik Ioann tomonidan, keyinroq 1175 yilda Kremonlik Gerard(1114-1187) tomonidan lotin tiliga tarjima qilinadi. Ushbu tarjimalar Yevropada Regiomontan davrigacha juda katta shuhrat qozondi. Uning bu kitobi shu asrlar davomida Yevropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'tadi. Keyinchalik

ushbu asar Yakob Anatoliy (1194-1256) tomonidan 1231-1235 yillar orasida ibroniy tiliga tarjima qilindi. Ushbu tarjimada Ptolemeyning 48 yulduz turkumi haqida soʻz yurituvchi qoʻshimcha boʻlim mavjud boʻlib, uni Fargʻoniy ham yozgan boʻlishi mumkin, ammo kitobning boshqa tarjimalarida uchramaydi. Fargʻoniy asarining lotincha tarjimasi 1493 yilda nashr etilgan boʻlib, u eng qadimgi nashr qilingan kitoblardan hisoblanadi. Asosan Anatoliyning ibroniycha tarjimasidan, shuningdek, Ioann Sevilyaning avvalgi lotincha tarjimasidan foydalangan Yakob Kristman (1554-1613) 1590 yilda kitobning yana bir lotincha tarjimasini amalga oshirdi. XVII asrda mashhur Golland matematigi va arabshunosi Yakob Golius(1596-1667) Fargʻoniy asarining arabcha matnini yangi lotincha tarjimasi bilan nashr etganidan soʻng, Fargʻoniy va uning asarining Yevropadagi shuhrati yanada ortdi. Yevropa Uygʻonish davrining buyuk namoyandalaridan biri boʻlgan mashhur olim Regiomontan (asl ismi Yohan Myuller lekin Regiomontan nomi bilan tanilgan, yashagan yillari 1436-1476) XV asrda Avstriya va Italiya universitetlarida astronomiyadan maʼruzalarni Fargʻoniy kitoblaridan oʻqigan. 1986 yilda Frankfurtida Fuat Sezgin(1924-2018) Yakob

Goliusning faksimilini nashr ettirdi. Abu Sakr Qabisiy (vaf. 967 yoki 990 yildan keyin) tomonidan ushbu asarga “sharhu kitabil fusul lil Fargʻoniy” nomli sharh yozilgani maʼlum. Bu sharhning yagona nusxasi bugungi kunda Turkiyadagi Sulaymoniya kutubxonasida 4832/16 raqam ostida saqlanmoqda.

«Astronomiya ilmi asoslari» B.Rozenfeld, I.Dobrovolskiy va N.Sergeeva tarjimasida rus tilida birinchi marta 1998 yili Toshkentda nashr qilindi. Bu tarjima qoʻlyozmasining ayrim parchalarini tarjimonlar ruxsati bilan O.Fayzullaev 1976 yili nashr ettirgan edi. Ruscha va oʻzbekcha toʻla nashrini amalga oshirishda esa A.Ahmedov va A.Abdurahmonov katta xizmat qildilar. Fargʻoniy tushuntiradi:

«Quyosh va Oyning sharq va gʻarbdagi miqdorlari osmonning oʻrtasidagi miqdoridan katta koʻrinadi, biz Quyoshni botayotganida, yaʼni jismning boshi ufqqa yaqinlashib oz-ozdan koʻrinmay qolayotganida koʻra olamiz. U ufqni jismning oxirgi qismi botguncha kesib oʻtadi. Oy ham shunday: ufqning sharqi va gʻarbida meridiandagidan kattaroq koʻrinadi. Chunki unda Oy meridiandagidan bizga

yaqinroq ko‘rinadi. Lekin dengiz sathi doimo matematik ufqdan baland turadi, shuning uchun bizning ko‘zimiz turgan sath bilan matematik ufq orasida farq bor. Ularni sovuq kunlari yoki yomg‘ir tufayli, bahor havosida, namlik katta bo‘lganda, qish kunlarida kattaroq ko‘ramiz. Shunday kunlarda Quyosh va Oy chiqish va botish oldidan juda katta bo‘lib ko‘rinadi. Xuddi shu singari odam toza suvning qa‘rida biror narsani ko‘rsa, u narsaning haqiqiy shaklidan katta ko‘radi. Sof suvdagi narsalar chuqurroqda ko‘rinadi. Yoritgichlarning ufq yaqinida katta bo‘lib ko‘rinishining sababi ham xuddi shunday». Farg‘oniy izohlagan bu hodisa ilmi keyinchalik geometrik optika, undan keyin fizik optika va hozir optalmologiya fanlarining tarixiy zamini bo‘lib qoldi. Olam, kosmos manzarasi va u haqdagi fan doimo o‘zgarib turadi. Yerni o‘z tarkibiga olgan Quyosh sistemasining paydo bo‘lganiga o‘rtacha hisob bilan olti milliard yil bo‘ldi. Yigirma milliard yil ilgari yulduzlar, galaktikalar, pulsarlar, kvazarlar ham yo‘q edi. Lekin ular o‘rnida materiyaning boshqa ko‘rinishlari bor edi. Al-Farg‘oniy zamonida osmon manzarasi qanday edi? U aytadi: «Haqiqatan, barcha yoritgichlar harakatlarini o‘z ichiga oluvchi sferalar soni sakkizta. Ularning yettitasi harakatlanuvchi yoritgichlar uchun, sakkizinchisi esa oliy sfera bo‘lib, barcha qo‘zg‘almas yoritgichlarni o‘z ichiga oladi, ya‘ni bu ekliptika sferasidir. Ular shar shaklida bo‘lib, bir-birlarining ichiga joylashgan. Ularning eng kichiklari Yerga eng yaqinlari bo‘lib, ular Oy sferasi, ikkinchisi — Merkuriyniki, uchinchisi — Veneraniki, to‘rtinchisi — Quyoshniki, beshinchisi — Marsniki, oltinchisi — Yupiterniki, yettinchisi — Saturnniki, sakkizinchisi — qo‘zg‘almas yulduzlarniki». Bu fikr hammaga ma‘lum edi. Lekin quyidagi fikrni al-Farg‘oniy aytgan: «Ammo qo‘zg‘almas yoritgichlar sferasi bu ekliptika sferasi bo‘lib, uning markazi Yerning ham markazi. Ammo harakatlanuvchi yoritgichlarning yettala sferalari markazlari Yer markazidan chetda, turli tarafda joylashgan. Mana shu sferalarning hammasidan eng kattasi — sakkizinchisidir». Bu—ajoyib fikr, ya‘ni ilgarilari olamning markazi Yer, binobarin, Yerning markazi olamning markazi, deyilar edi. Vaholanki, al- Farg‘oniy fikricha, endi markaz ikkita, hatto undan ham ko‘p.

U yana davom etadi: «Yetti sfera har birining qarama-qarshi ikki vaziyati

mavjud. Ulardan biri sferaning Yerdan eng uzoq masofasi, ikkinchisi eng yaqin masofasidir. Ulardan eng uzog'i yoritgichlarning apogeyi, eng yaqini esa peregeyi deyiladi. Agar yoritgichlar o'z sferasi eng uzoq masofasining yarmida, ya'ni apogeyli qismida bo'lsa, uning ekliptikadagi ko'rinma harakati sekin bo'ladi. Agar uning Yerdan uzoqligi ortsa, sferadagi o'rtacha harakati kamayadi. Agar u sferaning eng yaqin yarmisida bo'lsa, uning ekliptikadagi ko'rinma harakati tezlashadi, o'rtacha harakati esa ortadi. O'zgarmas o'rtacha harakat yoritgichning bir xil holatdagi harakatidir. Yoki yoritgichning deferentdagi tekis harakatidir. Turg'un harakat ekliptikada ro'y beradigan ko'rinishdir». Mana bu yerda harakatning miqdori har xil ekanligi aniqlanib qoldi: samoviy jism vaqt o'tishi bilan o'z joyini o'zgartiradi, ya'ni, harakat qiladi degan fikr boyidi. Harakatning ham katta-kichigi bo'lar ekan! Ular: «sekin harakat», «o'rtacha harakat», «tezlanishli harakat», «tekis harakat», «turg'un harakat». Ularning har xilligini keyinchalik kinematika tekshira boshlagan, sababini esa Nyuton dinamikasi aniqlagan.

Shunday qilib, Farg'oniyni bu asari Yevropa Uyg'onish davridagi va undan ancha keyingi davrdagi madaniyat rivojida sezilarli rol o'ynadi. Asarning iqlimlar nazariyasiga ko'ra bayon qilingan geografik bo'limi diqqatga sazovordir. Mamlakat va shaharlarning nomlariga qaraganda, Farg'oniy Xorazmiyning geografik asari bilan tanish bo'lgan yoki u ham Xorazmiy foydalangan manbadan foydalangan, chunki ikkala muallifda ham bu nomlar bir xil. Geografik bo'lim (9- bob) bunday atalgan: «Yerdagi ma'lum mamlakatlar va shaharlarning nomlari va har bir iqlimdagi narsalar haqida». Bundan so'ng, yetti iqlimning hammasi ulardagi mamlakatlar viloyatlari va shaharlari bilan birga tavsiflanadi. Shuni ham aytish kerakki, o'rta asrlarda arab tilida yozilgan geografik asarlarning eng birinchisi al-Xorazmiyning «Kitob surat-ul-ard» asari edi. Unda Xorazmiy yetti iqlimdagi dengizlar, mamlakatlar, tog'lar, daryolar, ko'llar va shaharlarning tavsifini keltirgan edi. Bunda u tavsifni rub'i ma'murning eng g'arbiy chekkasidan, ya'ni Afrikaning Atlantika okeani qirg'og'igacha, ya'ni Tinch okeanidagi Yaponiya orollarigacha davom ettiradi. Tavsif kenglama yo'nalishida ekvatorial yerlardan to shimoliy

qutbiy yerlargacha davom etadi. Iqlimlarning Farg'oniy keltirgan tavsiflash usuli Xorazmiynikidan farq qiladi. Xorazmiy o'zining tavsiflash usulida Ptolemey an'anasiga asoslangan bo'lsa, Farg'oniy hindlarning an'anasiga asoslanib, rub'i ma'murning tavsifini eng sharqiy chekkasidan boshlaydi. Uning iqlimlar tavsifida 3, 4, 5, 6 va 7- iqlimlarning tavsifi diqqatga sazovordir. Chunki bularda Markaziy Osiyoning va unga tutash yerlarning shahar va viloyatlari tavsiflanadi. Shuning uchun quyida o'sha tavsiflarni o'z ichiga olgan parchani keltiramiz.

«Uchinchi iqlim Sharqdan boshlanib, Xitoy mamlakatining shimolidan, so'ng Shind mamlakatidan va so'ngra Kobul va Kermon viloyatlaridan o'tadi.

To'rtinchi iqlim Sharqdan boshlanadi va Tibetdan, so'ngra Xurosondan o'tadiki, bunda Xo'jand, Ushrushona, Farg'ona, Samarqand, Balx, Buxoro, Hirot, Amuya, Marvarrud, Marv, Saraxs, Tus, Nishopur shaharlari bor. Undan so'ng Jurjon, Qumis, Tabariston, Demovand, Qazvin, Daylam, Ray, Isfahondan o'tadi.

Beshinchi iqlim Sharqda Yajuj mamlakatidan boshlanadi, so'ng Xurosonning shimolidan o'tadi, unda Toroz shahri — savdogarlar shahri bor, Navokat (Navkat), Xorazm, Isfijob (Sayram), Turarband (O'tror—hozirgi Aris) va Ozarbayjon, Arminiya (Armaniston) viloyati, Barda'a (Barda), Nashava (Naxchivon) shaharlari bor.

Oltinchi iqlim Sharqdan boshlanadi va Yajuj mamlakatidan o'tadi, so'ng Xazar mamlakatidan (Shimoliy Kavkaz va quyi Volga bo'yi), Jurjon (Kaspiy) dengizining o'rtasidan kesib o'tadi va Rum (Vizantiya) mamlakatigacha boradi.

Yettinchi iqlim Sharqda Yajuj mamlakatining shimolidan boshlanadi, so'ng turkiy mamlakatlardan (Markaziy Osiyo), so'ng Jurjon dengizining shimolidan, so'ng Rum dengizini (qora dengiz) kesib, saqlablar (slavyanlar) mamlakatidan o'tadi va g'arb dengizida (Atlantika) tugaydi». Keltirilgan parchadan ko'rinadiki, al-Farg'oniy katta kenglikdagi o'lkalarni tavsiflagan bo'lsa ham, o'zining asl vatani Movarounnahrni mufassalroq tavsiflagan. Undan tashqari shuni ham ta'kidlash kerakki, Farg'oniyni rub'i ma'mur haqidagi tasavvuri ancha aniq bo'lib, har xil afsonaviylikdan xolidir. Chunonchi, u Yajuj mamlakati deb Sharqdagi afsonaviy yerni emas, balki hozirgi Mo'g'ulistonning sharqi va Xitoyning shimoli-sharqiga

mos keladigan aniq geografik hududni aytgan.

“Yettinchi iqlim sharqda Ya'juj mamlakatining shimolidan boshlanadi, keyin Turk mamlakatidan o'tadi, so'ngra Jurjon dengizining shimolidan Rum dengizigacha kesib o'tib, G'arb dengizida tugaydi. Biz bilamizki, bu iqlimdan odamzot istiqomat qiladigan joygacha bo'lgan yer Ya'juj mamlakatidan sharqda boshlanib, To'qqizo'guz mamlakati va Turklar yurtidan o'tib, Allanlar mamlakati orqali, so'ngra Tatar, keyin Burjondan o'tib, Saqlabgacha boradi va G'arb dengizida tugaydi.

Keltirilgan parchadan ko'rinib turibdiki, Ahmad Farg'oniy turkiy xalqlar yashagan hududni batafsil tasvirlashga harakat qilgan. Ya'juj mamlakati deyilganda, hozirgi Qozog'iston va Mo'gulistonning sharqi hamda Xitoyning shimoli-sharqiy qismidagi jug'rofiy hudud ko'zda tutilgan. Mahmud Koshg'ariy uni “Ya'juj va Ma'juj yeri” deb ataydi. Ma'lumki, bu hudud nisbatan olganda hozirgi Oltoy o'lkasiga mos keladi va bu yerda turkiy xalqlarning ilk ajdodlari yashagan. Jurjon dengizi deyilganda Kaspiy dengizi kuzda tutilgan. Bu dengiz o'rta asr muarrix va geograf olimlari asarlarida Xazar, Tabariston, Xuroson nomlari bilan ham keltiriladi. Rum dengizi hozirgi Qora dengizning nomi. "O'sha paytda bu yerlar Sharqiy Rim - Vizantiya imperiyasi tasarrufi ostida bo'lganligi uchun dengiz shunday atalgan. G'arb dengizi esa O'rta Yer dengizining nomi bulib, sharqshunos olim A.Ahmedov va boshqa tadqiqotchilar bu o'rinda Atlantika okeani kuzda tutilgan ham deyishadi. Bu fikrda jon bor. Ma'lumki, O'rta Yer dengizi Gibraltar (at-Toriq) bug'ozi orqali Atlantika okeani bilan tutashib ketadi.

Yana shunisi xarakterliki, O'rta Yer dengizi Mag'ribda Yevropa va Afrika qit'alarining so'nggi qirg'oqlarini yuvib turadi. Bu yerlar esa VIII-IX asrlarda yashagan sharqlik olimlar, shu jumladan, Ahmad Farg'oniy nazarida ham “rub'i maskun”ning oxiri hisoblangan. To'qqizo'guz mamlakati va Turklar yurti hususida. Ahmad Farg'oniyni kichik zamondoshlari va undan sal keyin yashab o'tgan Yaqubiy (IX asr)ning “Kitob al-buldon” (“Mamlakatlar haqida kitob”), ibn Xurdodbex (820-913)ning “Kitob masolik al-mamolik” (“Yo'llar va mamlakatlar haqida kitob”), Tabariy (839- 923)ning “Tarix ar-rusul va-l-muluk”

(“Payg’ambarlar, podsholar tarixi”), Istaxriy (850-934)ning “Masolik ul-mamolik” (“Mamlakatlarga boriladigan yo‘llar haqida”), al-Mas’udiy (vafoti 956)ning “Muruj az-zaxab...” (“Oltin va gavharlar koni”), ibn Xavkal (vafoti 976)ning “Surat al-ard” (“Yerning surati”), Mahmud Koshg’ariy (XI asr)ning “Devonu lug’atit turk” va Yoqut Hamaviy (1179 -1229)ning “Mujam ul-buldon” (“Mamlakatlar lug’ati”) kitoblariga tayanib, shuni aytish mumkinki, O‘guzlar yohud to‘qqizo‘guzlar turkiy urug‘lardan biri bo‘lib, IX-X asrlarda ular hozirgi Markaziy Osiyo respublikalari, Afg‘oniston, Rossiya, Xitoy, Tibet, Mongoliya davlatlari hududlarida yashashgan. Bu payt O‘guz davlatini ng eng kuchaygan

davri hisoblanadi. Ahmad Farg‘oniyning buyuk zamondoshi Muxammad ibn Muso Xorazmiy (783-850)ning “Suratu-l-ard kitobi”da ham yettinchi iqlim va bu yerdagi shaharlar xususida qimmatli ma’lumotlar mavjud. Ahmad Farg‘oniy Allanlar mamlakati deganda Dog‘iston, Shimoliy Kavkaz va Kubandagi Xazar xokonligini, Tatar va Burjon deb yozganda Volga bo‘yidagi Bulg‘or podsholigini ko‘zda tutgan. Bu davlatlarning aholisi ham turkiy urug‘lar bo‘lgan. Saqlab esa slavyanlar yashaydigan makondir. Shunday qilib, buyuk alloma Ahmad Farg‘oniy o‘z asarlarida Sharq va G‘arb mamlakatlari geografiyasi va tarixiga oid nodir ma’lumotlarni keltirib o‘tadi. Ahmad Farg‘oniyning ilmiy fikrlarini yevropalik olimlar asrlar davomida jiddiy qiziqish bilan o‘rganishdi, o‘z asarlarida uni sharhlashdi.

2. Handasa, hisob yordamida mukammal shimoliy va janubiy asturloblarni yasash» (Al-kamil fi sana al-asturlab ash-shimali va-l-janubi bi-l-xandasa va-l-hisab), ikkinchi nomi: «Astrolyabiyani qurish haqida kitob» (Kitab fi sana al-asturlab), uchinchi nomi: «Al-Farg‘oniyning mukammal kitobi» (Kitab al-kamil al-Farg‘oni). Qo‘lyozmalari Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya va Eron kitob xazinalarida saqlanmoqda. U haqda V.Alvardt va E.Videman tadqiqot olib borganlar va asarni nemis tiliga tarjima qilganlar. Unda matematika ilmidagi stereografik proektsiyalarga oid teoremlarning isboti berilgan. U teoremlarning bizgacha yetib kelgan birinchi isbotidir. Olim amaliyotdan ham chetda turgan emas. U Damashq yaqinidagi Qaysiyun, Bag‘doddagi Shammasiya

rasadxonalarining qurilishida Xorazmiy bilan bir qatorda rahbarlik qilgan, Ptolomeyning "Yulduzlar jadvali" asaridagi ma'lumotlarni tekshirishda qatnashgan, Misrda Nil daryosi suvini o'lchaydigan asbob yasagan, 812 yilda ro'y bergan Quyosh tutilishini hisoblash natijasida oldindan aniqlagan, rasadxonalarda kuzatish ishlari olib borgan va h.k. Farg'oniy Misrning Nil daryosida suv oqimining hajmi va tezligini o'lchaydigan asbobni yuksak bilimdonlik bilan ta'mirlaydi. Uning nomi nilomer deb ataladi, u miqyos an-Nil yoki Miqyosi jadid ham deyiladi.

A.Muhammadjonov: «Yozma manbalarning guvohlik berishicha, agar Nil daryosida sug'orish mavsumida suv sathi faqat 12 tirsakkacha ko'tarilsa, dehqonchilikda hosil mutlaqo bo'lmay, mamlakatda ocharchilik boshlangan; 13 tirsakda bug'doy hosil bermagan; 14da o'rtacha hosil yetishtirilgan; 15 tirsakda ekinlar yaxshi hosilga kirgan; 16 tirsakda esa hosil nihoyatda ko'p bo'lib, mamlakatda ma'murchilik boshlangan. Xullas, Nil daryosi oqimidagi mavsumiy o'zgarishlar va ularning darajotlari muttasil kuzatilib, oqim sathini belgilash, shubhasiz, Misr dehqonchiligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan».

Dehqonlardan soliq olish mana shu ko'rsatkichlarga asoslangan.

A.O'rolov: «Nilomer joylashgan joyda arab tilida toshga o'yib ishlangan yozuvlar joylashtirilgan. Unda ushbu nilomerning Ahmad al-Farg'oniy tomonidan bunyod etilgani ham ko'rsatilgan bo'lib, yozuvlar bizgacha saqlanib qolgan..., nilomer o'ta nozik did bilan ishlangan me'moriy bezaklarga boy moddiy san'at asari hamdir. O'lchagich ustunning nozik o'lchamlari, ustun boshasi(kapiteli)ning jimjimadorligi, bezaklari... o'z davrining yuqori professional saviyasida ishlangan me'moriy yodgorligi tarzida ham saqlanishi zarur bo'lgan noyob inshootdir».

Nilomer daryo suvining oqishini o'lchaydi, degan so'zning ma'nosi, avvalo, suv hajmining o'zgarishi qonuniyatini aniqlash demakdir. Ya'ni u borgan sari ko'paymoqdami yoki kamaymoqdami, taqdiri nima bo'ladi? Dehqonchilikning, binobarin, aholining iqtisodiy taqdirini oldindan bilish imkoniyatlaridan biridir bu o'lchash vositasi.

Afsuski, Farg'oniy hayoti va ijodi haligacha ilmiy tadqiq etilmay kelmoqda, vaholanki qo'lyozmalari kutubxonalarda ko'plab saqlanmoqda.

Ahmad Farg'oniyning «Usturlobni yasash haqida kitob»i 7 ta «ko'rinish» (anv'a), ya'ni fasllardan iborat:

1) «Handasadagi tasdiqlarning muqaddimalari». 2) «Astrolyabiya shakllari sabablarini ushuntirish». 3) «Hisoblash yordamida markazlar xolati, astrolyabiya tekisligida hosil bo'ladigan doiralar kattaliklarini aniqlash haqida». 4) «Bilish zarur bo'lgan barcha raqamlarni jadvallarga joylashtirish haqida». 5) «Shimoliy astrolyabiyani chizish tartibi haqida». 6) «Janubiy astrolyabiyani chizish haqida». 7) «Biz yozgandan tashqari astrolyabiyani qurish haqidagi hamma farazlar mumkin emasligi va noto'g'ri ekanligi haqida» Farg'oni yozadi: «Usturlob konstruksiyasi qadimdan bor. Lekin uning nazariyasi haqida hech kim hech narsa yozmagan. Asbob yordamidagi hisoblar to'g'rimi, noto'g'rimi — hech kim bilmaydi. Shuning uchun men bu kitobni yozdim, bundan maqsad — osmon sferasidagi barcha doiralarni Yerdagi usturlob tekisligida tasvirlash»dir. Kitob yetti bobdan iborat, birinchisi stereografik proektsiya nazariyasiga bag'ishlangan. Farg'oniylar konus qirqimlari haqida gapiradi. Bu sohadagi Apolloniyning fikrlari borligi al-Farg'oniylar ma'lum emasligi bilinib turibdi. Ta'kidlash lozimki, Farg'oniylar konus qirqimlari nazariyasini o'zining yondashishi bilan rivojlantirgan. Farg'oniylar Yevklid geometriyasi mazmunini muayyan darajada takomillashtirdi.

Bu haqda hatto X asrda Ibrohim ibn Sinon aytgan: Ptolemey kitobida usturlob masalasi tushunarli emas. Farg'oniylar asarida nazariyani tushuntirish uchun hamma zaruriyatlar e'tiborga olingan.

Qadim zamonda nazariy mexanika, osmon mexanikasi, astrofizika bo'lgan emas, lekin samoviy jismlar harakatining geometrik-kinematik tasavvurlari bo'lgan. Buning nomi, umuman, kosmografiya. U kuzatishlar, o'lchov asboblari va dunyoqarashga asoslangan. «Qadimda olimlar yulduzlar o'lchami bilan shug'ullanib, osmon sferalari harakatlarini kuzatishda o'lchov vositalaridan foydalanishgan. Asosiy asbob armillyar sfera bo'lgan». Darhaqiqat, Quyosh, Oy, sayyoralarning sferalardagi harakatlarini tekislikka proektsiya tushirish yordamida ifodalangan. Lekin hali bu sohada proektsiyaning matematik tasviri yo'q edi. Farg'oniylar davom etadi: «Osmon sferasidagi doiralar astrolyabiya tekisligida doira

va to'g'ri chiziq shaklida ko'rinadi». Mana shu proektsiya usuli haqidagi g'oya astronomiya, geodeziya, kartografiyada nihoyatda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu nazariyani Farg'oniy kashf etdi va keyin undan ilm ahli foydalana boshladi.

B.A.Rozenfeld va N.D.Sergeeva bu masala tarixini chuqur o'rganib, quyidagi xulosaga kelishdi: «Stereografik proektsiya nazariyasini jahonda birinchi bo'lib Ahmad Farg'oniy kashf etgan». Bu nazariyaning asosi — sferada yotgan aylanalarning tekisligidagi proektsiyasi aylana shaklida, agar sferadagi aylanalar proektsiya markazidan o'tgan bo'lsa — to'g'ri chiziq shaklida bo'ladi.

Sferaning uning nuqtalari, egri chiziqlarining tekislikka tushiriladigan proektsiyalarini amalga oshirishning qiyinligi, avvalo, shundan iboratki, uning negizida egri chiziqni to'g'ri chiziq shaklida ifodalash muammosi bor: ilgari ham, hozir ham. Bu masala Pi soniga borib taqaladi. Bu miqdor cheksizdir. Axir, Yer globusidagi nuqtalarni geografik xaritaga tushirishni ko'z oldingizga keltiring: globusdagi A, V, S nuqtalari orasidagi munosabat ularning proektsiyalari a, v, s oralaridagi munosabatning aynan o'zi emas-da. Lekin, buyuk matematik Eyler (1707—1783) Farg'oniyning stereografik proektsiya nazariyasini qo'llagani tufayli «Rossiya imperiyasining bosh xaritasi»ni tuzishga muvaffaq bo'ldi.

Hozir XXI asrda proektiv geometriya, oliy geometriya, oliy geodeziya, kosmik geodeziya masalalarini yechishda Apolloniyning konus qirqimlari nazariyasi kabi Farg'oniyning stereografik proektsiya nazariyasidan ham unumli foydalanilmoqda.

3. "Kitob amal bil asturlob" ("Astrolyabiya bilan ishlash kitobi") qo'lyozmasi Hindistonning Rampur shahri kutubxonasida.

4. "Jadval al-Farg'oniy" ("Al-Farg'oniy jadvallari") qo'lyozmasi Hindistonning Patna shahri kutubxonasida.

5. "Risola fi ma'rifa al-avqot allatiy yakun al-qamar fiha fauq al-ard av taxtaha" ("Oyning Yer ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola") qo'lyozmasi Qohira shahri kutubxonasida.

6. "Hisob al-aqolim as-sab'a" ("Yetti iqlimni hisoblash") qo'lyozmasi Qohirada.

7. "Kitob amal ar-ruxomot" ("Quyosh soatini yasash kitobi") qo'lyozmalari

Halab (Suriya) va Qohira (Misr) kitob xazinalarida saqlanmoqda.

8. “Ta’lil li zij al-Xorazmiy” ("Al-Xorazmiy "Zij"ining nazariy qarashlarini asoslash'), bu asarning nomini Abu Rayhon Beruniy "Doiradagi xordalarni undagi sinish chiziqlar yordamida aniqlash kitobi" asarida eslatib o'tgan.

Farg'oniy nomini Dante (XV asr) va Shiller (XVIII asr) ham eslagan. Yevropa olimlaridan Dalambr, Brokelman, X.Zuter, I. YU. Krachkovskiy, A.P.Yushkevich va B.A.Rozenfel'dlar Farg'oniyning ijodini yuqori baholaganlar.

Farg'oniyning ikki asaridan boshqalari hali hech kim tomonidan o'rganilmagan. Shubhasiz, ular o'rganilib tahlil qilinishi bilan Farg'oniy ijodining yangi qirralari ochiladi va olimning o'rta asrlarda, undan keyin Sharq va g'arbda bu qadar mashhur bo'lishi sabablari ham ayon bo'ladi.

Yevropada Farg'oniy asarlari tarjima qilinganda uning ismi lotinchada «Alfraganus» shaklida yozilib, shu shaklda fan tarixiga kirib qoldi.

Mashhur polyak astronomi Yan Geveliy(1611-1687) 1647 yilda nashr qildirgan “Selenografiya yoki Oy relyefining bayoni” kitobida oydagi kraterlardan ikkitasini ikki buyuk olimlar Ahmad Farg'oniy va Mirzo Ulug'bek nomalari bilan ataydi.

Ahmad Marvaziyning hayoti va ilmiy merosi

Bag'dod ilmiy maktabida faoliyat ko'rsatgan yirik astronom va matematiklardan yana biri Ahmad ibn Abdulloh al-Marvaziy bo'lib, u «Habash al-Hosib» («Habash hisobchi») laqabi bilan tanilgan. Uning ismidagi al-Marvaziy rutbasi esa muallifni hozirgi Turkmanistonning Bayram Ali shahri yaqinidagi Marvdan ekanligini ko'rsatadi. Olimning ismi va ba'zi asarlari o'rta asr mualliflaridan Ibn an-Nadim (X asr), Ibn al-Qiftiy (1173—1248) va Hoji Xalifalar (1609—1657) tomonidan zikr etiladi. Jumladan, Ibn an-Nadim uni yuz yildan ortiq yashagan, deb ma'lumot berib, Marvaziyning yettita kitobining nomini sanab o'tadi. Ibn al-Qiftiy esa uning asli marvlik bo'lib, xalifa al-Ma'mun va al-

Mu'tasim zamonida Bag'dodda faoliyat ko'rsatganligini aytadi. Bu shaharda uzoq vaqt faoliyat olib borganligi uchun uni ba'zida Bog'dodiy nisbasi bilan ham atagan. Habash uning ismi yoki taxallusi ekanligi noma'lum, ammo u qora terisi tufayli shunday tanilgan deb taxmin qilinadi. Uning Hosib laqabi matematik mahorati bilan

bog'liq. Olimning yashagan umrini Ibn al-Qiftiy yuz yillar atrofida, deb xabar beradi. Ibn al-Qiftiydan olingan ma'lumotlarga ko'ra, uning o'g'li Abu Jafar ham astronomiya ilmi va asboblari yasash bilan mashhur bo'lgan. Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Ahmad al-Marvaziy uzoq umr ko'rgan. Fan tarixiga oid bibliografik kitoblardan bu olimni 770—870 yillar mobaynida yashab o'tgan deb taxmin qilinadi. Fan tarixi bo'yicha ko'zga ko'ringan olim Jorj Sarton Marvaziyni 864-874 yillar orasida vafot etganligini keltiradi. Manbalarda, islom astronomiyasi olimlari va matematiklarining birinchi avlodidan bo'lgan Marvaziyning ilmiy hayotining boshida hind matematika va astronomiya modeliga amal qilganligi va o'zi tayyorlagan ilk zijni Sindhindga asoslaganligi qayd etilgan. Halifa Ma'mun himoyasi ostidagi astronomiya kuzatuvchilari guruhida bo'lganligi aniq bo'lmasa-da, uning Zijul-mumtahan asarida ularning ishlarini yaqindan kuzatib, natijalarini birlashtirib, sinovdan o'tkazganini anglash mumkin. Marvaziy bu asarida va keyingi asarlarida hind astronomiyasi kabi yunon astronomiyasini ham yaxshi bilishini isbotlab, ba'zi joylarda undan chetga chiqqan bo'lsa-da, zijlarini Ptolemey modeliga ko'ra tartibga solgan. Uning tadqiqotlari keyingi hamkasblari orasida kuchli ta'sir o'tkazgan ko'rinadi. Marvaziyning Bag'dodda o'ttiz besh yil davomida kuzatuvlar qilgani haqidagi ma'lumotni yetkazgan Abu Hasan ibn Yunus Zijul-Hakimil-kabir nomli asarida uning Venera va Merkuriy kengliklari haqidagi ta'riflarini tanqid qilgan bo'lsa-da, boshqa mualliflar uni maqtaganligini ko'rish mumkin. Masalan Abu Nasr ibn Iroq o'zining "Risola fi barohini amali jadvalit taqvim fi ziji Habashi Hosib" asarida bu zij haqida so'z ochgan bo'lsa, boshqa "davair sumut fil usturlob" asarida esa Marvaziyning usturlobda azimut halqalarini ko'rsatishning ikkita usulini ko'rib chiqadi. Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida Marvaziyni Hakim deya zikr qilib "Zijul-mumtahan" asariga ishora qilgan

holda, Oyni ko'rish masalasini hal qilishda Battoniyning "Zij"i bilan birga keltirib o'tadi. Beruniyning Zijul-mumtahanga bo'lgan qiziqishi bu bilan cheklanib qolmagan, u haqida «Takmilu Ziji Habash bi'l-'ilal va tahzibi a'malihî minaz-zilal» nomli mustaqil asar ham yozgan. Habash Hosib asarlaridan to'g'ridan-to'g'ri

foydalanilgan holda tayyorlangan ziji ham mavjud. Marvaziyning eng katta yutug'i uning trigonometrik funksiyalarni sferik astronomiya muammolariga qo'llashidir. 829-yildagi quyosh tutilishi holida Marvaziy birinchi bor balandlik orqali(bu holda quyoshning balandligi) vaqtni aniqlash usulini ko'rsatib beradi. Bu usul keyinchalik Musulmonlar astronomlar tomonidan keng qabul qilinadi. Marvaziy ufqdan quyosh chiqishini kuzatish orqali vaqtni aniqlashning yangi usulini topdi va bu usuldan keyin kelgan astronomlar ham foydalandilar. Ushbu usulga ko'ra, quyosh chiqishida ufqdan yuqorida bo'lib, uning balandligi nolga teng bo'ladi va keyin o'sishni boshlaydi, peshin vaqtida eng yuqori nuqtasiga etadi; Keyin u asta-sekin kamayadi va quyosh kechqurun ufqda yo'qoladi. Bunda quyoshning balandligi quyosh chiqqandan keyin o'tgan vaqt, ya'ni bu davrda o'tgan soatlar miqdoridir.

U 825-yildan 835-yilgacha kuzatuvlar olib boradi va uchta astronomik jadvalni tuzadi. Birinchisi hamon Hind uslubida, ikkinchisi, "tekshirilgan" deb atalgan jadval, eng muhim hisoblanib, ular "Ma'muniy" yoki "Arab" jadvallariga o'xshab ketadi va al-Ma'mun astronomlarining umumiy asari bo'lishi ham mumkin. Uchinchisi esa kichikroq bo'lib Shoh jadvallari deb ataladi.

830-yilda u "soya" tushunchasini, zamonaviy ko'rinishida hozirgi trigonometriyadagi tangensga mos keluvchi tushunchani kiritadi. Bundan tashqari u shunday "soyalar"ning ilk jadvalini tuzib chiqadi. Bundan tashqari u kotangens tushunchasini ham kiritadi va uning jadvalini tuzadi.

Al-Hasib Bag'doddagi Shammasiyya rasadxonasida ko'plab izlanishlar olib boradi va bir nechta geografik raqamlar va astronomik qiymatlarni hisoblashga erishadi. U natijalarni o'zining Jismlar va masofalar kitobida yig'adi. Ulardan ba'zilar quyida keltirilgan.

Yer

Yer aylanasi uzunligi: 32,444 km

Yer diametri: 10323.201 km

Yer radius: 5161.609 km Oy

Oy diametri: 3036.5 km

Oy aylanasi uzunligi: 9538.622 km

Oyning eng uzoq nuqtasi diametri: 662,406.338 km

Oyning eng uzoq nuqtasi aylana uzunligi: 2,081,848.873 km

Quyosh

Quyosh diametri: 56,777.6966 km

Quyosh aylanasi uzunligi: 178,444.189 km

Quyosh orbitasi diametri: 12,491,093.2 km

Quyosh orbitasi aylana uzunligi: 39,256,038 km

Quyosh orbitasi orqali bir daraja: 108,952.67 km

Quyosh orbitasi orqali bir daqiqa: 1817.405 km

Ahmad al-Marvaziy «Zij» («Astronomik jadvallari») deb ataladigan «Damashq ziji» («az-Zij al-ma'ruf bi-d-Damashqiy»), «Zij» (bu zij Bag'dod shahri uchun tuzilgan) va «al-Ma'munning tekshirilgan ziji» («az-Zij al-Ma'muniy al-mumtahan») asarlarining muallifidir. Ibn al-Qiftiy al-Marvaziy «Shoh uchun zij» («az-Zij al-Shahiy») nomli yana bir kichik hajmdagi risolaning ham muallifi, deb ko'rsatadi. Lekin bu risola yuqoridagi zikr etilgan «zij»larning birortasi bo'lishi mumkin. «Damashq ziji» hozirda Istambulda saqlanmoqda. Al-Marvaziy o'zining bu asarini o'sha davrda «Sindhind» nomi bilan mashhur bo'lgan hind astronomik jadvallarini qayta ishlash asosida yozgan. Undagi ba'zi masalalar Ibrohim al-Fazariy, Muhammad al-Xorazmiyning «zij»laridan farqlanadi. Olimning Bag'dod shahri uchun yozilgan ikkinchi «Zij»i Berlinda saqlanmoqda. Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» va «Geodeziya» asarlaridagi ma'lumotlarga qaraganda, bu kitob keyingi davr astronomlari tarafidan hurmat bilan tilga olingan. Uchinchi «al-Ma'munning tekshirilgan «ziji» ham o'z vaqtida katta shuhrat qozongan bo'lib, halifa al-Ma'mun bir guruh olimlarga qadimgi yunon astronomlarining kitoblarida keltirilgan ma'lumotlarni tajribalar asosida qaytadan tekshirib chiqish vazifasi-ni yuklagan va tajriba natijalari o'laroq, ushbu asar dunyoga kelgan. Bu asarda o'sha davr astronomiyasining barcha yutuqlari mujassam etilgan va O'rta asr manbalarida, ba'zan Yahyo ibn Mansur va Ahmad al-Marvaziy, ba'zan esa o'sha davrning boshqa astronomlari tarafidan bitilgan, deb keltiriladi. Bunday asarning yaratilishida ko'pchilik ishtirok etgan bo'lishi kerak,

degan xulosa kelib chiqadi. Shunga qaramasdan, mutaxassislar al-Ma'mun «ziji»ni Yahyo ibn Mansur boshlab, Ahmad al-Marvaziy yakunlagan bo'lishi kerak, degan taxminni qiladilar. Umuman esa, al-Marvaziy al-Ma'mun davrida olib borilgan tajriba va ilmiy tadqiqotlarda eng faol ishtirok etgan olimlardan bo'lib, 832—833 yillarda Sinjar sahrosida yer meridianining bir darajasini o'lchash ishlarida ham qatnashgan.

Al-Marvaziyning yigirmaga yaqin nomdagi asarlari ro'yxatida biz astronomik jihozlar — astrolyabiyalar, quyosh soati va zat al-halaqlarga bag'ishlangan risolalarni uchratishimiz mumkin. Afsuski, ularning katta qismi bizgacha yetib kelmagan.

1. **Zij ala mazhabis-Sindhind.** Solih Zakiy tomonidan nashr etilgan asar, Siddhanta Brahmagupta (598-668) Sindhind nomli hind astronomiya-matematikasi asari asosida Marvaziy tomonidan tayyorlangan birinchi astronomik jadvaldir.

2. **Zijul-mumtahan.** Bu uning eng mashhur asari bo'lib, Ma'mun davrida kuzatuvlar asosida Ptolemey modeli bo'yicha tuzilgan. Beruniy va uning ustози Ibn Iroq bu zij ustida tadqiqotlar olib borgan.

3. **Zijud Damashqiy** Solih Zakiy fikriga ko'ra Zijul-mumtahan bilan ayni bir asar. Biroq, Sulaymoniya kutubxonasi(raq 784/2) va Berlin ktubxonasida (raq 5750) saqlangan ikki nusxadan birinchisida Zijga turli xil havolalar mavjud. Mumtahan XIII asrda ko'chirilganligi ma'lum. Astronomiya va matematik qoidalar va parametrik qiymatlarni o'rganib chiqqan Benno van Dalenning so'zlariga ko'ra, Sulaymoniya nusxasining katta qismi Marvaziyning asl nusxasidan ko'chirilgan. Ushbu nusxani tekshirgan Mari-Terez Debarno ham xuddi shunday xulosaga kelgan.

4. **Zijus-sag'ir.** Zijus-shoh nomi bilan ham tanilgan asar bugungi kungacha yetib kelmagan. Uning nomi Pahlaviy davri astronomiya usullariga ko'ra tayyorlanganligini ko'rsatadi.

5. **Zijul-Ma'muniy.** Solih Zakiyning fikricha, bizning zamonamizgacha yetib kelmagan bu asar Zijud-Damashqiy va Zijul-mumtahan bilan bir xil asardir.

6. **Kitabu Amali'l-usturlab.** Ibn Nadim, Andalusiy va Ibn Qiftiy tilga olgan kitob, ehtimol Risala fi usturlabil-kuridir (Sulaymoniya kutubxonasi 1654/3) va al-

amal bil usṭurlabil-kuri va ajoyibuh (Ahmad kutubxonasi 3475/2) nomlari bilan bugungi kungacha saqlanib qolgan asarlar bilan bir xil boʻlishi kerak.

7. Kitab fi maʼrifatil-kura val-amal biha. Bu sferaning taʼrifi va undan astronomik kuzatishlarda foydalanish boʻyicha yozilgan qisqa, ammo qizgʻin asar boʻlib, islom olamida bu mavzuda yozilgan ilk asarlardan biridir. Tanqidiy nashr R. Lorch va P. Kunitzsch tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan va ilovalar bilan birga nashr etilgan (“Habash al-Hāsib's Book on the Sphere and it's Use”, Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften [tahr. Fuat Sezgin], II [Frankfurt 1985], s. 68-98) va yana bir ilmiy nashr Adnan Ali Kirmush al-Farraji tomonidan tayyorlangan (1988 Quvayt).

8. Maʼrifatu kayfiyatil-irshad val-amal bizatil-ḥalaḳ. “Zatul-halak” nomli astronomiya asbobidan qanday foydalanishni tasvirlovchi asarning ikki nusxasi maʼlum (Ahmad, r. 3475/2, vr. 89a-97b; Sulaymoniya Ktb., Ayasofya, r. 1654/4, vr. 105b-109b).

Bulardan tashqari, turli manbalarda Marvaziyning “Kitabul-abad val-ajram” (Beruniy bu asarni sakkiz marta eslab oʻtgan), Kitabud-davair salasa mumassa va kayfiyatul avsol, Kitabur rahoim va maqoyis, Kitabu amalis-suṭuhil-mabsuṭ val-qaim val-mail val munharif kabi asarlari ham qayd etilgan.

Olimning astronomiyadagi yutuqlariga qaramasdan, uning asosiy xizmatlari trigonometriyada deb topilgan. Bu fiqrimizning magʻzini al-Marvaziyning fanga birinchi boʻlib olib kirgan tangens va kotangens tushunchalari va ularning funktsiyaviy jadvallari tashkil etadi. Olimning asarlarida bayon qilingan tangens, kotangens va kosekans tushunchalari trigonometriya rivojiga qoʻshilgan ulkan hissa boʻldi.

Ibn an-Nadim oʻzining «al-Fihrist» kitobida al-Marvaziygʻa oid yana ikki muhim maʼlumotni keltiradi. Ulardan biri al-Marvaziyning Abu Jaʼfar ibn Ahmad ibn Abdulloh ibn Habash ismli oʻgʻli boʻlib, u ham astronomiya bilan shugʻullangan va «Yassi astrolyabiya» («Kitab al-asturlab al-musattah») nomli kitobning muallifi ekanligidir. Ikkinchisi esa, IX asrdagi mashhur astrolog va astronomlardan biri Muhammad ibn Bazyar biz hikoya qilayotgan al-Marvaziyning oʻquvchilaridan deb

e'tirof etilishidir. Bu esa Ahmad al-Marvaziyni nafaqat mashhur olim, balki yetuk shogirdlar tayyorlagan mohir ustoz bo'lganydan ham dalolat beradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Markaziy Osiyoda astronomiyaga oid ilmlarning rivojlanishiga asosiy sabablarni ayting?
2. Astronomiyaga oid tadqiqotlar qaysi hududlarda rivoj topdi?
3. Astronomiyaning rivojda Farg'oniyning tutgan o'rnini izohlab bering?
4. Farg'oniylarning ilmiy merosini bugungi kundagi ahamiyati haqida ayting?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Xayrullayev.M.M. O'rta Osiyoda ilk Uyg'onish davri madaniyati. Toshkent. «FAN». 1994.
2. Ahmedov.A Matematika va astronomiya. Xorazm Mamun akademiyasi. Toshkent: Fan, 2005.
3. Irisov A, Nosirav A., Nizomiddinov I. O'rta Osiyolik qirq olim. T. O'zbekiston 1961.
4. Usmonov.T Ahmad Farg'oniylar va Bayt ul-hikma. Toshkent. O'qituvchi. 1998.
5. Bo'riyev.O. Al-Farg'oniylar va uning ilmiy merosi. Toshkent. O'zbekiston. 1998. Fayzullayev.O. Ahmad Al-Farg'oniyning fanniy olami. "Ma'rifat".
6. Ahmedov.A Ahmad Farg'oniylar. T.1998
7. Ахмад ал-Фарғоний. Астрономия илми асослари / Таржимон А Абдурахмонов. – Тошкент, 1998.

5-MAVZU. O‘RTA OSIYODA DINIY ILMLAR TARAQQIYOTI. IMOM AL-BUXORIY VA ABU ISO MUHAMMAD AT-TERMIZIYNING HAYOTI VA ILMIY MEROSI

Reja:

1. Sharq va g‘arbda hadis ilmining o‘rganilishi
2. Imom al-Buxoriy hayoti va faoliyati
3. Imom al-Buxoriy ilmiy merosi va o‘rganilishi
4. Imom Termiziy va uning hayot yo‘li
5. Imom Termiziy ilmiy faoliyati va merosi

Tayanch tushunchalar: Hadis, sunnat, musnad, siyrat, shamoil, roviy, sanad, sahoba, sharh, safar

Mavzu o‘quv maqsadi: Hadis ilmining rivojida oltin davr. Islom dunyosidagi eng nufuzli manbalar deb tan olingan 6 ta ishonchli hadislar (As sihoh as-sitta). “Hadis ilmida Amir al-Mo‘minin” degan sharaflilik nomiga sazovor bo‘lgan Imom al-Buxoriyning ilm izlab sayohat qilishlari. Imom Buxoriyga saboq bergan ustozlar. Termizlik mashhur muhaddis Abu Iso at-Termiziy al-Buxoriyga ham shogird, ham safdosh. Imom al-Buxoriyning Nishopurdagi faoliyati. Imom al-Buxoriyning Buxoro amiri Xolid ibn Ahmad az-Zuhaliy bilan aloqasining buzilishi.

Imom al-Buxoriyning “Al-Jome’ as-sahih”, “Al – Adab al-mufrad” asrlari. Imom al-Buxoriyning hadislar to‘plami. Qur’ondan keyingi ikkinchi o‘rinda turadigan manba. 1998 – yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni bilan buyuk hadisshunos olimning 1225 yillik tavallud kunining nishonlanishi. Imom al-Buxoriy maqbarasining qayta tiklanishi tarixiy voqea.

Abu Iso Muhammad at-Termiziyning hadisshunos olim bo‘lib yetishishidagi omillar. Uning sharq mamlakatlariga safari. Allomaning ustozlari. Buyuk muhaddis maktabidan yetishib chiqqan shogirdlar. At-Termiziyning “Al-Jomi”, “Ash-Shamoil an-Nabaviya”, “Al-ilal fi-l-hadis” kabi asrlari va ularning islom olamidagi ahamiyati.

“Ash-Shamoil an-Nabaviya” asari payg‘ambar Muhammad alayhissalomning shaxsiy hayotlari, surat va siyratlari, odatlari haqidagi 408 hadisni o‘z ichiga olgan

muhim manbadir.

At-Termiziyni 1200 yillik yubileyini 2024-yilda o'tkazilishi.

Sharq va g'arbda hadis ilmining o'rganilishi

IX asr hadis ilmi tarixida oltin davr hisoblanadi. Chunonchi VIII asrning o'rtalaridan boshlab tobora rivojlangan hadis ilmi bilan keyingi ikki-uch asr davomida to'rt yuzdan ziyod mualliflar shug'ullanganlar. Hattoki, bu davrda hadislarni ishonchli manbalarga asoslanib, maromiga yetkazib ilmiy ravishda tartibga solish olimlar orasida eng sevimli, zaruriy mashg'ulot darajasigacha yetgan. Shuningdek, bu asrda to'plangan hadislar ilmiy nuqtai nazardan muayyan qonun-qoidalarga tayangan holda tartibga tushirilgan. Hijriy ikkinchi asrda hadis fiqh ilmining bir bo'lagi sifatida o'rganilgan bo'lsa, uchinchi asrga kelib, alohida soha bo'lib ajralib chiqdi va mustahkam asosga ega bo'lgan mustaqil ilm sifatida qaror topdi. Hadis ilmining fiqh ilmidan alohida fan sifatidagi farqini birinchi bo'lib Imom Shofiiy ko'rsatib bergan.

Islom ilmlari tarixidan kuzatish mumkinki, hadis ilmining alohida yo'nalish sifatida ajralib chiqishi ko'proq taba' tobe'inlar davriga to'g'ri keladi. Zero, sahobalar va tobe'inlar davrida ilmlar ko'proq yaxlit holda saqlanar, ular islomiy ilmlarning turli yo'nalishlarini o'zlarida jamlagan shaxslar edi. Taba' tobe'inlarda ham bu sifatlar qisman kuzatilsa-da, ularning davriga kelib musulmonlar yanada ko'paygan, islomiy ilmlar esa turli saviyadagi shaxslar va xalqlarning turli shakldagi munosabatlaridan himoyalanişga muhtoj xolga kelgandi. Shuning uchun aynan toba' tobe'inlar orasidan hadis ilmiga alohida xoslangan ko'plab shaxslar yetishib chiqdi. Islom olamida hadis ilmida markaziy o'rinlarida faoliyat yuritgan taba' tobe'inlar sifatida ushbu muhaddislarni aytish mumkin.

Ular safiga Kufada: Sufyon Savriy (97-161/716-778) va Vaki' (vaf. 197/812), Yahyo ibn Abdulhamid Himmoniy (vaf. 228/842); Basrada: Hammod ibn Salama (vaf. 167/784), Hammod ibn Zayd (98-179/717-795), Shu'ba (82-160/701-776), Abdurahmon ibn Mahdiy (135-198/752-814), Yahyo ibn Sa'id Katton Basriy (120-198/737-813); Vositda: asli buxorolik deyiladigan ikki mashhur hofiz: Yazid ibn Horun Vositiy (117-206/735-821) va Xushaym ibn Bashir Vositiy (104-

183/722-799), Is'hoq ibn Yusuf Azraq Vositiy (117–195/735-811), Xolid ibn Abdulloh Vositiy (110-182/728-798), Muhammad ibn Yazid Vositiy (vaf. tahm. 190/806);

Hijozda: Abdulmalik ibn Abdulaziz ibn Jurayj Makkiy (80-150/699-767), Imom Molik Madaniy (93-179/711-795) va Sufyon ibn Uyayna Kufiy (107-198/725-814); Yamanda: Ma'mar ibn Roshid Basriy (95-153/713-770), Abdurazzoq ibn Himmam Yamoniy San'oniy (126-211/744-827); Shomda: Abdurahmon ibn Amr Avzo'iy (88-157/707-774) va uning ikki taba' tobe'in as'hobi Ismoil ibn Ayyosh Himsiy (106–182/724-798) va Iso ibn Yunus Kufiy (vafoti 187/803 yoki 191/806 yilda), ayrim olimlar Avzo'iy bilan tenglashtirgan, ayrimlari esa hatto undan ustun ham sanashgan Sa'id ibn Abdulaziz Dimashqiy (vaf. 167/784 yoki undan so'ng), Savr ibn Yazid Himsiy (vaf. taxm. 150/767), Valid ibn Muslim Dimashkiy (vaf. 194/809); Misrda: Abdulloh ibn Lahiy'a (97-174/715-790), Lays ibn Sa'd (tahm.94-175/713-791), Abdulloh ibn Vahb (125-197/743-813); Hurosonda Ibrohim ibn Tihmon Haraviy Hurosoniy (vaf. 168/784), Abdulloh ibn Muborak Marvaziy (118-181/736-797), Nazr ibn Shumayl Basriy Marvaziy (vaf. 204/819), Ali ibn Hujr Marvaziy (154-244/771-858) kabi mashhur taba' tobe'inlarni misol tarzida eslash mumkin.

Sharqda hadisshunoslikga oid jumladan, Hadis ilmi undagi tushunchalar, istilohlarni sharhlash bo'yicha ko'plab ulamolar mehnat qilganlar. Jumladan, Abu Mahmud Romahurmuziy (vaf. 320/932 y.) «Mustalah ul-hadis» («Hadis istilohlari») sohasida kitob yozgan ulamolar ichida eng birinchilardan hisoblanadi.

Undan keyingi muallifardan Hokim Abu Abdulloh Nisoburiy (vaf. 261/875 y.) «Ma'rifat 'ulum al-hadis» kitobini yozdi. Xatib Abu Bakr Bag'dodiy (vaf.463/1071 y.) «al-Kifoya», Qozi Iyoz (vaf. 544/1149 y.) «al-Ilmo'» («Ko'rsatma»), Ibn Saloh Dimashqiy (vaf. 704/1305 y.) «Muqaddimat Ibn Saloh» («Ibn Saloh Muqaddimasi»), Ibn Kasir Dimashqiy (vaf. 774/1373 y.) «al-Bois al- hasis ixtisor 'ulum al-hadis» («Hadis ilmlarini tez tushunish bo'yicha muxtasar kitob»), Ibn Hajar Asqaloniy (vaf. 852/1448 y.) «Nuxbatul fkar»)«Tanlangan fikrlar»(nomli kitoblarni yozdilar. Zamonaviy olimlar ham bu sohada faol shug'ullanmoqdalar,

jumladan, doktor Mahmud Tahhonning «Taysir mustalah al- hadis» («Hadis istilohlarini osonlashtirish»), Abdurahmon Itrning «Maolim as- sunna an-nabaviya» («Payg'ambar sunnati alomatlari»), doktor Nuriddin Itrning «Manhaj an- naqd f ulum al-hadis»)«Hadis ilmlarini tanqidiy o'rganish uslubi» (va boshqa asarlarni misol qilib keltirish mumkin. Hadis ilmi tarixi bo'yicha ham hozirda ko'plab olimlar tadqiqotlar olib borib o'z asarlarini yaratmoqdalar. Masalan, Muhammad Abu Zahvning «al-Hadis va al-muhaddisun» («Hadis va muhaddislar»), Muhammad Ijoj Xatibning «as-Sunna qabla at-tadvin» («Tadvindan avvalgi sunnat») kabi asarlari bunga dalildir.

Hadis ilmi, muhaddislar hayoti va ilmiy faoliyati bo'yicha turk olimlari ham qator ishlarni amalga oshirdilar. Ulardan doktor Mujteba Ugurning «Hadis istilohlarining ensiklopedik lug'ati»)«Do3. Dr. Muzteba Uğur. Ansiklopedik hadis terimleri so'zlugi. Ankara: Turkiye Diyanet vakfi yayinlari, 1992), doktor, professor Talat Kochyigitning «Hadis asoslari») Prof. Dr. Talat Kozyigit. Hadis usuli. Ankara: Turkiye Diyanet vakf yayinlari, 2004) kitoblarini misol tariqasida keltirish mumkin. Mazkur nashrlar hadis ilmi bo'yicha qo'llanma va qomusiy lug'atlar tarzda tuzilgan.

Yevropada hadis ilmi tarixini o'rganish XIX asrning ikkinchi yarmida rivojlana boshladi. Sohaga oid ilk tadqiqotlar I.Golsier, D.G.Pfan-Myuller, G.X.Yeynboll, N.Y.Kulson kabi olimlar tomonidan amalga oshirildi. Qur'oni karimning xorijiy tillarga tarjima qilinishi hadislar ustida tadqiqot olib borishga yo'l ochdi. Buning natijasida esa, hadislar nafaqat chet tillariga tarjima qilindi,

balki ular g'arb hadisshunoslari tomonidan chuqur tadqiq etilib, tizimlashtirilgan holda o'rganildi va ularning sa'y-harakatlari tufayli g'arbda hadis manbalari vujudga keldi. G'arb sharqshunoslari Qur'onning muhimligini shak-shubhasiz tan oladilar, lekin sunnaning ahamiyati haqida so'z ketganda ularda bunga bir oz shubha bilan qarash holati mavjud. 13 asr davomida sunnat nafaqat muhaddislar, balki XIX asrdan boshlab sharqshunos va dinshunoslar tomonidan shubha ostiga olindi. Yevropada hadis ilmi bilan shug'ullangan tadqiqotchilar haqida qimmatli asar yaratgan Sankt-Petrburglik olim D.V.Ermakov qayd qilishicha, hadisshunoslik sohasi islomshunoslikka oid fanlar ichida eng kam o'rganilgan yo'nalishdir. Qayd

etish lozimki, yevropalik qator olimlar o'rtasida an'anaviy tus olgan tanqidiy hadisshunoslikni har doim ham haqqoniy (ob'ektiv) deb baho berib bo'lmaydi. Bu haqda taniqli olim I.Goldsierning qator ilmiy izlanishlarida ham qayd etilgan. O'ziga xos nozik jihatlariga ega bo'lgan bu ilm tarixini o'rganishda alohida xolislik bilan yondashish talab qilinadi. Hadisshunoslik o'zining ilk davridan e'tiboran, hadis manbalariga tanqidiy qarash va ularning ishonchliligini isnod orqali aniqlash yo'lini tanladi. Ayni vaqtda ta'kidlash joizki, A.Shprenger va U.Myuir kabi olimlar hadis adabiyotining rivojlainishi haqida yetarli darajada to'la tasavvurga ega bo'lmay turib, uning biryozlamaligi haqida xulosa chiqardilar. XIX asrning ikkinchi yarmida hadislar tarqalishining qonuniyatlari haqida so'z yuritilib, uning huquqiy va diniy-siyosiy faoliyat bilan bog'liqligi A.Fon Kremer, K.Snuk- Xyurgrone tadqiqotlari tomonidan ta'kidlandi. Mazkur davrda G'arbda hadisshunoslik sohasida talay ishlar amalga oshirildi. Masalan, Gustav Veyl (1808- 1889) «Xalifalar tarixi» («Geschichte der Chaliphen»), Alois Shprenger (1813- 1893) «Muhammadning hayoti va ta'limoti» («Das Leben und die Lehre des Mohammad»), Reynxart Dozi (1820-1883) «Islomiyat tarixi» («Het Islamisme»), Ignas Goldsier (1850- 1921) «Muhammadiy tadqiqotlar» («Muhammedanische Studien», «Muslim Stadies»)(va boshqa sharqshunoslar o'z asarlarida hadis ilmi borasida fikr va mulohazalarini bildirganlar. Mazkur mualliflar muayyan muhaddis yoki uning merosiga alohida asar bitmagan bo'lsalar-da, umumiy holda ularning hadis ilmidagi faoliyatlari bo'yicha tahlillarni amalga oshirganlar. XX asrda hadis

borasida ko'zga ko'ringan sharqshunoslardan biri gollandiyalik A.Vensink (1882-1939) «Konkordans» («Concordans») loyihasida ishtirok etib, «To'qqizta ishonchli to'plam» («as-Sihoh at-tis'a») fihristini tuzishda qatnashdi. Bundan tashqari, manbashunos K.Brokkelman, F.Sezgin va boshqa olimlar ham muhaddislar va ularning asarlari haqida qimmatli ma'lumotlar berganlarki, ular hanuzgacha o'z qiymatini yo'qotgani yo'q.

Yurtimiz mustaqillikka erishgandan buyon respublikamizda madaniy merosni, o'tmishdagi allomalar ijodini o'rganish orqali milliy qadriyatlarni tiklashga katta e'tibor berilmoqda. Ilgari o'rganilmagan olimlar hayoti va ijodi, asarlari tadqiq etila

boshladi. Boshqa sohalar namoyandalari qatori muhaddislar faoliyati va ularning asarlari tadqiq etilib kelinmoqda.

Imom al-Buxoriy hayoti va faoliyati

Imom al-Buxoriyning ismi-Muhammad, kunyasi-Abu Abdulloh, laqabi ba'zan "Imom al-muhaddisiyn" (Muhaddislarning imomi, peshvosi), ba'zan "Amir ul-mo'miyn fil-hadiys" (Hadis ilmining amiri, sultoni) va nasabi-Muhammad ibn Ibrohim ibn al-Mug'iyra ibn Bardazbeh ibn Bazazbehdur. So'ngi ismi - ibn Bardazbeh ibn Bazazbehdan ko'rinib turibdiki, Imom al-Buxoriyning asl nasabi ajamliklarga borib taqaladi. Bu fikr talay adabiyotlarda qayd qilingan bo'lib, ko'pchilik muhaddislarning ta'kidlashicha, "Bardazbeh" so'zi arabcha zori' (ziroat, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi kishi) ma'nosini bildiradi. Mashhur olim Imom as-Subkiy "At-Tabaqot ash-shofe'iyya al-kubro" (Shofe'iy ulug' tabaqalar) nomli yirik asarida Bardazbehning otasini Bazazbeh deb ko'rsatgan. Imom al-Buxoriy haqida yozgan ko'pchilik olimlar esa u zotning nasabini faqat Bardazbehga bog'lab tugatganlar.

Yoshlik chog'idayoq otasi vafot etib, onasining qo'lida tarbiya olgan. Shuningdek, Abdulloh ibn Al-Muborak va Vakiy kabi olimlarning hadis to'plamlarini yod olgan, ustoz Shayx Dohiyli bilan hadis rivoyatchilari haqidagi qizg'in bahslarda qatnashgan. 16 yoshida esa onasi va akasi bilan Hijozga qarab yo'l tutadi, Makka va Madina shaharlarini ziyorat qilib, Hijozda 6 yil yashab, Damashq, Qohira, Basra, Kufa, Bag'dod kabi shaharlarda yashab bu yerlarda hadis bilan bir qatorda fiqh fanini ham o'rganadi.

Nishopurlik Al-Hakimiyning yozishicha, ustozlarining soni 90 talar atrofida bo'lgan. Ular: Yusuf Al-G'aryobiy, Musa Al-Abasiy, Ibn Rohaviyh nomi bilan mashhur bo'lgan imom Isxoq ibn Ibrohim kabilardir.

Buxoriy hijratning 194-yili (milodiy 810) dunyoga kelib, 256-yili (milodiy 870) vafot etgan.

Imom al-Buxoriyning otasi Ismoil (kunyasi Abul-Hasan) o'sha davr yetuk muhaddislaridan, Imom Molikning shogird va as'hoblaridan biri edilar. U kish tijorat ishlari bilan ham shug'ullangan. Afsuski, hozirgacha Ismoilning qalamiga mansub

biror asar mavjudligi haqida aniq ma'lumot yetib kelmagan. Biroq Hammod ibn Zayd, Imom Molik, Abu Muoviya kabi o'z davrining yirik muhaddislaridan bir qancha hadislar rivoyat qilganlari hamda Abdulloh ibn Muborakning suhbatida bo'lib, undan tarbiyat olganlari haqidagi xabarlar ba'zi manbalarda keltirilgan. U kishining shogirdlaridan iroqlik bir qancha olimlar — Ahmad ibn Hafs, Nasr ibn Husayn va boshqalarning ismlarini keltirish mumkin. Imom al-Buxoriy «At-Ta'rix al-kabir» («Katta tarix») nomli asarida otasi xususida talay ma'lumotlar keltirganlar. Tarixchi Al-Hofiz ibn Habbon o'zining «Kitob as-siqot» («Buyuk insonlar haqida kitob») nomli asarida Ismoil ibn Ibrohim, ya'ni Imom Buxoriyning otasi Hammod ibn Zayd va Imom Molikdan hadislar rivoyat qilganlar, u kishidan iroqliklar rivoyat qilgan deb ta'kidlaydi.

Imom al-Buxoriy ilmiy merosi va o'rganilishi

Manbalarda qayd etilishicha, Imom al-Buxoriy ijodiy faoliyati mobaynida 20 dan ziyod asar yaratgan. Ta'kidlash joizki, Imom al-Buxoriyning shoh asari "Al-Jome' as-Sahih" (Ishonchli to'plam) hadis ilmida Qur'oni karimdan keyingi o'rinda turuvchi eng muhim manba sanaladi.

1. **"Al-Adab al-mufrad"** (Adab durdonalari). Imom al-Buxoriyning odob-axloq xususidagi eng sahih hadislarini o'zida mujassam etgan ushbu asar zo'r tarbiyaviy ahamiyatga molik benazir to'plamdir. O'zbekistonda bu asarni o'rganishga muhim ahamiyat berilgan. Uning arabcha nashri ikki marta bosilib, 1990 yilda esa olim Shamsiddin Boboxonov o'g'irgan o'zbekcha tarjimasi ham nashr etilgan. Imom al-Buxoriyning bu asarida 1322 hadis va xabar 644 bobda jamlangan bo'lib, u Hindiston, Turkiya va Misrda bir necha bor chop etilgan. Asarning bir talay qo'lyozma, nusxalari ham saqlangan.

2. **"Kitob al-kuna"** (kunyalar haqida kitob). Azaldan muhaddislar o'rtasida roviylarni ko'pincha asl ismlari bilan emas, kunyalari bilan atash odat bo'lgan. Bu hol o'z navbatida roviylarni bir-biri bilan almashtirib yuborilishiga va xatoliklarga yo'l quyilishiga sabab bo'lgan. Shu boisdan Imom al-Buxoriyning roviylarning kunyalariga bag'ishlangan ushbu asari muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu asar Hindistonda 1940 yilda chop etilgan.

3. **"Kitob al-Favoid"** (Foydali ashyolar haqidagi kitob). Imom al-Buxoriyning ushbu asari Imom at-Termizyning "Al-Jome'" nomli asarining "Kitob al-Manoqib" qismida zikr etilgan.

4. **"Juz' Raf' al-yadayn"** (Ikki qo'lini ko'tarish haqida). Ushbu asarda namoz ichida, ikki qo'lni ko'tarishga oid hadislar jamlangan bo'lib, qo'lni ko'tarmaslikka oid rivoyatlar bilan bahs yuritilgan. Asardagi hadislar Imom al-Buxoriydan Buxoro shahrida ta'lim olgan ul zotning ohirgi shogirdlaridan biri hisoblangan Mahmud ibn Is'hoq al-Haza'yi rivoyat qilgan.

5. **"At-Ta'rix al-kabir"** (Katta tarix). Imom al-Buxoriy ushbu asarini 18 yoshida Madinai munavvaradagi Al-Masjid an-Nabaviyda (Payg'ambar masjidida) yaratgan. Ushbu asar yozib tugatilgach, Imom Is'hoq ibn Rohvayh zo'r mamnuniyat bilan uni amir Abdulloh ibn Tohir al-Xurosoniyga taqdim qila turib: "Senga har qanday kishini sehrab qo'yadigan bir asarni ko'rsataymi?", deya xitob qilgan. Imom al-Buxoriyning ushbu asari Turkiyada 9 jildda nashr qilingan.

6. **"At-Ta'rix al-avsat"** (O'rta tarix). Bu kitobni Imom al-Buxoriydan Abdussalom al-Affof va Zanjaviyh ibn Ahmad al-Lubod rivoyat qilganlar. Ushbu asarning bir qo'lyozma nusxasi Hindistonning Haydarobod shahrida saqlanishi zikr qilingan.

7. **"At-Ta'rix as-sag'ir"** (Kichik tarix). Bu ham hadis tarixiga oid qimmatli asardir. Imom al-Buxoriy unda mashhur sahobalar, tobe'inlar va tobe'inlarning izdoshlarini, ularning vafot etgan yillari, naslu nasabi, o'zaro muloqotlari haqida bayon qiladi, ko'p hollarda noqis (jarh) va isloh qilganlarini ham qayd etadi. Muallif asariga voqealarning yilma-yil kechishiga qarab tartib bergan, agar bir sanani tugatsa, u sanada vafot yetgan mashhur shaxslarni, ular bilan bog'liq muhim ishlarni zikr etib, undan so'ng keyingi voqealarni hikoya qilishni boshlaydi. Asar 42 bobdan iborat bo'lib, 2997 nafar hadis rivoyat qiluvchilar haqida ma'lumot beradi. Unda o'quvchiga tushunish oson bo'lishi uchun 305 ta izoh va sharh, 145 ta tushuntirish yozilgan, 150 ga yaqin geografik joy nomlari berilgan. Kitob hadis ilmi va hadis rivoyat qiluvchilar tarixi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar uchun mo'ljallangan qimmatli ilmiy manba hisoblanadi. Bu asar Hindistonda va Qohirada

nashr etilgan. 2024 yil Imom Buxoriy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi xodimlari tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilindi.

8. Imom al-Buxoriyning hadislarga oid "**Al-Jome' al-kabir**" (Katta to'plam) asari xususida ba'zi manbalarda zikr qilinsada, u haqida batafsil ma'lumotga ega emasmiz. Asarning ayrim qo'lyozma nusxalari saqlangani xususida ba'zi taxminlar bor. "Kashf az-zunun" asarida ham shu tarzda ma'lumot berilgan, xolos.

9. "**Xolqu af'ol al-ibod**" (Bandalar ishlarining yaratilganligi). Sahobalar va tobe'inlarning Qur'oni karim oyatlari va hadisi sharif hikmatlariga tayanib sohta guruhlariga raddi javob qilishi hadisshunoslik tarixida mavjud edi. Ushbu kitob ham shu yo'nalishda. Imom al-Buxoriydan bu asarni Yusuf ibn Rayhon ibn Abdussamat al-Firabriy rivoyat qilgan. Imom al-Buxoriyning bu asari 1958 yilda Makkai mukarramada va 1886 yilda Hindistonda nashr etilgan.

10. "**Kitob az-zuafo as-sag'ir**" (Zaif roviylar haqida kichik kitob). Bu asar "**Kitob az-zuafo**" nomi bilan ham zikr qilinadi. Muallif ushbu asarida zaif roviylarning ismlarini alifbo tartibida keltirgan. Aksar hollarda zaiflikning sabablari roviyning ustozlari zikri bilan birga bayon qilinadi. Bu kitobda roviylarning nuhsolari va qusurlari o'ta diqqat-e'tibor bilan ko'rsatilib, ular rivoyatining zaiflik negizlarini aniqlashga Imom al-Buxoriy juda ehtiyotkorlik va zo'r mas'uliyat bilan qaraganlar. Allomaning bu asari 1885 yilda Hindistonda chop etilgan.

11. Imom al-Buxoriy "**Al-Musnad al-kabir**" (Katta musnad) nomli asar yozgan bo'lsa-da, uning bizgacha etib kelgani haqida aniq ma'lumot yo'q. Lekin uning bir qo'lyozma nusxasi Ikkinchi jahon urushidan oldin Olmoniyada saqlangani haqida taxmin qilinadi.

12. Imom al-Buxoriyning "**At-Tafsir al-kabir**" (Katta tafsir) asari haqida allomaning shogirdlaridan biri Al-Firabriy zikr qilgan. Nemis sharqshunosi Karl Brokkelmanning yozishicha, bu asarning bir qo'lyozma nusxasi Jazoirda, yana bir nusxasi Parijda saqlanar ekan.

13. "**Kitob al-Hiba**" (Xayr-ehson haqida kitob). Imom al-Buxoriyning, bu kitobi haqida allomaning shaxsiy kotibi Muhammad ibn Abu Hotam al-Varroq: "Imom al-Buxoriy xayr-ehson haqida bir kitob ta'lif etdilar, unga besh yuzga yaqin

hadis kirgan", deb yozgan. Lekin, afsuski, bu asarning bironta qo'lyozma nusxasi bizgacha yetib kelgani ma'lum emas.

14. Imom al-Buxoriyning boshqa bir asari **"Asomiy as-sahoba"** (Sahobalarning ismlari) deb ataladi. Imom al-Buxoriydan avval biron muallif ushbu mavzuda kitob yozgani ma'lum emas. Imom al-Buxoriydan keyin esa ibn Munda, ibn Abdulbir, Ibn al-Asir, al-Hofiz ibn Hajar al-Asqaloniy va boshqa talay mualliflar sahobalarning ismlari, ularning siyratlari va ular bilan bog'liq voqealar haqida asarlar yaratgan. Kezi kelganda aytish kerakki, bu juda muhim mavzu bo'lib, uning ilmiy ahamiyati beqiyosdir.

15. **"Kitob ul-vuhdon"** (Yagonalar haqida kitob). Alloma ushbu asarida faqat bir hadis rivoyat qilgan sahobalarni zikr qilganlar. Imom al-Buxoriy bu mavzuda ham birinchilardan bo'lib asar yaratganlar. Ul zotdan keyin Imom an-Naso'iy ham (ayni shu tarzda) "Kitob al-vuhdon" nomli asar yaratgan. Shuningdek al-Buxoriyga taqlid qilib Imom Muslim ham "Kitob al-vuhdon" nomli asar yozgan. Imom al-Buxoriyning bu asari ham bizgacha yetib kelganligi hozircha ma'lum emas.

16. Imom al-Buxoriyning **"Kitob al-Mabsut"** (Mufasssal kitob) asari haqida olim Al-Xaliliy "Al-Irshod" asarida zikr qilgan. Asarni Imom al-Buxoriydan Muhiyb ibn Salim rivoyat qilgan bo'lib, uning mavzui haqida aniq yozilmagan.

17. **"Kitob al-ilal"** (Illatli hadislar haqida kitob). Illatli hadislarini bilish g'oyatda nozik va muhim ish bo'lib, ushbu ilmni idrok etish uchun muallif keng ko'lamda ma'lumotga ega bo'lishi va g'oyatda iqtidorli bo'lishi talab etilgan. Ehtimol Imom al-Buxoriyning "Kitob al-ilal" asari ushbu mavzuga bag'ishlangan dastlabki asari bo'lishi mumkin.

18. **"Biru-l-volidayn"** (Ota-onaga yaxshilik qilish). Manbalarda ta'kidlanishicha, bu asarni Imom al-Buxoriydan Muhammad ibn Dallaviyx rivoyat qilgan. Unda ota-onani e'zozlash, duosini olish, xizmatida qoim bo'lish haqida so'z yuritiladi. Ota-onasiga yaxshilik qilgan kishining duosi ijobat bo'lishi, ota-ona musulmon bo'lmasa-da silai rahmdan voz kechmaslik, haqorat qilmaslik, ko'ziga tik

boqmaslik, gap qaytarmaslik, huzurida “uff” tortmaslik zarurati ta’kidlanadi. Ota-onaga oq bo’lish gunohi kabiralardan biri ekani, ularga osiylikning salbiy oqibatlari tilga olinadi. Shuningdek, ota-onaning farzand oldidagi burchlari va farzandning ota-ona oldidagi vazifalari kabi masalalarni yoritib beruvchi hadisi shariflar keltiriladi. Ushbu kitob ixcham, mo’jazgina bo’lib, uni shogirdi Ibn Dilluyah Imom Buxoriydan rivoyat qilgan. Bu asar bir necha asrlar davomida odamlar orasida Ibn Dilluyahdan naql o’laroq tarqalgan. Keyinroq hadis rivoyat qilinadigan ilm majlislarida bu asar asta-sekinlik bilan yo’qola borgan va oqibatda bizga qadar yetib kelmagan asarlar qatoriga kirib qolayozgan edi. Ushbu kitob o’zbek tiliga tarjima qilingan.

19. **"Kitob al-ashriba"** (Sharbat ichimliklar haqidagi kitob). Ushbu asar haqidagi ma’lumotlar qisman ad-Doruqutniyning "Al-Mu’talaf va al-muxtalaf" kitobida keltirilgan.

20. **"Qazoyo as-sahoba va-t-tob’in"** (Sahobalar va tobe’inlar masalalari) asarini Imom al-Buxoriy 837 milodiy (212 hijriy) yilda "At-Ta’rix al-kabiyr" (Katta Tarix) asaridan ham oldin tasnif qilganlar. Sahobalar va tobe’inlar haqidagi qimmatli ma’lumotlarni ular to’g’risidagi amaliy munosabatlarni o’zida mujassam etgan ushbu asar, ming afsuski, bizgacha etib kelmagan.

21. **"Kitob ar-Riqoq"** (Nafosat haqidagi kitob). Imom al-Buxoriyning ushbu asari haqida juda oz ma’lumotga egamiz. Olim Hoji Halifa bu asar haqida qisqagina, "Al-Buxoriyning "Kitob ar-Riqoq" asari hadis kitoblaridan biri, degan iboradan boshqa hech qanaqa ma’lumot keltirmagan. Aftidan, allomaning ushbu asari bizgacha yetib kelmagan.

22. **"Al-Jome’ as-sag’ir fi-l-hadis"** (Hadis haqida kichiq to’plam). Imom al-Buxoriyning ushbu asari haqida Hoji Halifa: "Bu asarni Imom al-Buxoriydan Abdulloh ibn Muhammad al-Ashqar rivoyat qilgan", deb yozgan. Shayx Al-Muborakfuriyning yozishicha, al-Hofiz ibn Hajar: "Bu Imom al-Buxoriyning mavjud asaridandir", deb ta’kidlagan.

23. **"Al-Qiroatu xolfa-l-imom"** (Imom orqasida turib o’qish). Imom al-Buxoriyning qalamiga mansub bu mashhur risolada hadislar va boshqa manbalarga

tayanilgan holda imomning orqasida turib qiroat qilish mumkinligi isbot etilgan. Imom al-Buxoriy ushbu asarida o'zi qo'llagan nafis uslub vositasida o'zi bilan munozara qilganlarga o'rinli javob etgani ham tahsinga sazovor. Imom al-Buxoriyning ushbu asari bundan bir necha yil ilgari Qohirada, undan keyin Hindistonda chop etilgan.

Imom Buxoriyning “Al-jomi’u-s-sahih” asari

Islom dinida Qur’oni karimdan so‘ng ikkinchi manba bo‘lib e’tirof etilgan kitob “al-Jomi’u-s-sahih” - (Ishonarli hadislar to‘plami)dir. Hadis ilmining sultoni, mo‘minlarning amiri, Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy tomonidan ta’lif etilgan bu asar qancha-qancha nusxalarda musulmon xalqlari o‘rtasida tarqalib, unga yuzlab sharhlar bitilgan hamda dunyoning turli tillariga tarjima qilingan va hozirda ham tarjima qilinmoqda. Nusxasining adadi va istifoda etilishi jihatidan Qur’oni karimdan keyingi o‘rinda turgan bu asarning shunchalik yuksak darajaga yetganligining sababi nima? Islom olamida “as-Sahih”, “al-Jomi’u-s-sahih”, “Sahihu-l-Buxoriy” nomlari bilan mashhur - ikki dunyo saodatiga eltuvchi yo‘l bo‘lgan bu kitobning yozilish tarixiga va uslubiga bir nazar solsak.

Imom Buxoriyning mazkur asarining to‘liq nomi "Al-Jome al-musnad as-sahih; al-muxtasar min umuri Rasululloh sallallohu alayhi va sallam va su-nani va ayyomihi" ("Rasululloh sallallohu alayhi va sallamning faoliyatlari, sunnatlari va hayotlari davomida bo‘lgan voqealardan qisqacha xabar beruvchi asosli, sahih to‘plam") deb ataladi.

Mazkur asarning yozilish sabablaridan biri, Imom Buxoriy hazratlarining ustozi, hadis ilmida mo‘minlarning amiri Is’hoq ibn Rohavayhning so‘zlari deb ko‘rsatilgan. Ibrohim ibn Ma’qal an-Nasafiydan rivoyat qilinadi: Imom Buxoriy: “Is’hoq ibn Rohavayh bir kuni: Qaniydi sizlar Rasululloh sallallohu alayhi va sallamning hadislaridan sahihlarini to‘plab bir asar ta’lif etsalaringiz,- deb aytdi. Mana shu so‘z mening qalbimga qattiq o‘rnashib qoldi. Natijada “al-Jomi’u-s- sahih – Ishonarli hadislar to‘plami”ni jamlashga kirishdim”,- dedi.

Imom Buxoriy hazratlari bu kitobni yozishdan oldin nafaqat ustozlaridan ko‘rsatma olgan, balki u Alloh taolodan ham ilohiy bir irshod olgan desak xato

bo'lmaydi. Chunki Imom Buxoriyning ko'rgan tushlari buning yorqin dalilidir. Muhammad ibn Sulaymon ibn Forisdan rivoyat qilinadi: Imom Buxoriyning: "Tushimda Payg'ambar sallollohu alayhi va sallamni ko'rdim. Men u zotning huzurlarida turib, qo'limdagi yelpig'ich bilan payg'ambarimizni yelpib turgan ekanman. Bu tushning ta'birini ba'zi ta'burchilardan so'raganimda ular: "Sen Payg'ambar sallollohu alayhi va sallamni yolg'ondan himoya qilar ekansan",- dedilar. Bu tush meni "al-Jomi'u-s-sahih"ni yozishimga undadi",- deb aytayotganini eshitdim. Kimki janob Payg'ambarimizni tushida ko'rgan bo'lsa, haqiqatdan ham uni hayotda ko'rgan hisoblanishini ham alohida ta'kidlab o'tish joiz. Imom Buxoriyning bu tushlari ham aslida Alloh taolodan bo'lgan ilohiy bir ko'rsatma edi.

Imom Firabriy shunday rivoyat qiladi: Muhammad ibn Abu Hotamning shunday deb aytayotganini eshitdim: "Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyni tushimda ko'rdim. U kishi Payg'ambar sallollohu alayhi va sallam ortidan yurib ketayotgan edi. Payg'ambar sallollohu alayhi va sallam har qachonki qadamlarini ko'tarsalar, u zotning qadamlarini izlariga Imom Buxoriy o'z qadamini qo'yar edi". Jumladan, mazkur tushni Najm ibn Fuzayl ham ko'rganligi manbalarda rivoyat qilingan.

Imom Buxoriyning mazkur shoh asarini qayerda ta'lif etilgani to'g'risida manbalarda turli fikr-mulohazalar mavjud. Shulardan; Imom Buxoriy bu asarining sharh va izohlarini Payg'ambarimiz sallollohu alayhi va sallam qabrlari va minbarlari o'rtasidagi joyda yozgan. Abu Fazl al-Maqdisiyning yozishicha, uni Buxoroda tasnif qilib chiqqan. Ba'zi manbalarda bu asarning yozilishi Basra deb, ba'zilarida Makka deb ko'rsatilgan. Umar ibn Muhammad ibn Bajir as-Samarqandiydan esa quyidagicha rivoyat qilinadi: Imom Buxoriyni: "Al-Jomi'" kitobimni Masjidu-l-Haramda tasnif qilib chiqdim. Bu kitobga biror hadisni kiritishdan oldin g'usl qilib, ikki rakaat istixora (Alloh taolodan bir ishda yaxshilik so'rab qilinadigan ibodat) namozini o'qib, so'ng o'sha hadisni sahihligiga to'liq ishonch hosil qilgandan keyingina uni kitobimga kirgizganman,- deb aytayotganini eshitganman. Bu rivoyatlar zohiran qaraganda bir-biriga qarama-qarshiga o'xshaydi. Bu manbalarni umumlashtirib, diqqat bilan qarasak ularning hammasi to'g'riligi

ma'lum bo'ladi, chunki Imom Buxoriy bu asarini ta'lif qilishni taxminan m.833 (217-hijriy) yillarda 23 yoshlarida Masjidu-l-Haramda boshlab, m. 849 (h.233) yillarda, qirq yoshga to'lmasdan 16 yil davomida Masjidu-l-Haramda yozib tugallagan va bu muddat davomida faqat Masjidu-l-Haramdan chiqmay o'tirishi mumkin emas, albatta. Imom Buxoriy bu sahih asarini ta'lif, tasnifotlarini boshqa shaharlarda amalga oshirgan bo'lsada, uning boblarga ajratib, tartibga keltirishni faqat Masjid-l-Haramda amalga oshirgan.

Imom Buxoriy kitobni yozib tugatgandan keyin imom Ahmad, Yahyo ibn Ma'in, Ali ibn Madiniy va ulardan boshqa muhaddis ulamolarga ko'rsatadi. Ular bu kitobni sahihligini e'tirof etishib, imom Buxoriyning bu ishlariga tasannolar aytadi.

Imom Buxoriydan muqaddam hadislar darajasiga qarab sahihga ajratilib jamlanmagan. O'sha vaqtda hadis ahli orasida hadisning roviysining istilohiy holatini, uning ishonchli yoki ishonchsiz ekanligini o'rganish mashhur bo'lgan. Ulardan rivoyat qilingan hadislar darajasi ajratilib ko'rsatilmasdan kitoblarga kiritilgan. Imom Buxoriy hazratlari hadisshunoslik sohasida mutlaq yangicha bir yo'lni kashf etdiki, bu bilan hadisshunoslik sohasida "oltin asr"ni boshlab berdi.

Imom Buxoriydan oldin hadis ilmi bilan shug'ullangan muhaddis ulamolar olayotgan hadislarini sahih, hasan va zaifligiga e'tiborlarini qaratishmaganlar, balki to'plamlariga ularni ajratmasdan kiritishganini aytib o'tdik. Imom Buxoriy hazratlari esa har bir hadisni eshitib yod olishdan oldin uning roviylarini kimligiga, taqvosiga, shariatga amal qilish-qilmasligiga hamda diniy va dunyoviy adolatiga juda qattiq e'tibor bergan. E'tiqodi sust va yolg'onchilik bilan ozgina bo'lsada tanilgan kishilardan umuman hadis olmagan.

Soxta hadislarini esa faqat boshqalarga bildirish uchun yod olgan xolos. Imom Buxoriy Payg'abarimiz sallollohu alayhi va sallamning hadisi muboraklarini sanadi muttasil va roviylari ishonchli bo'lganlarini tanlab olib, kitob shakliga keltirdi. Shundan so'ng hadisshunoslik sohasida sahih hadislarini ajratib, to'plam holiga keltirila boshlandi. Abu Mu'ammara Muborak ibn Ahmaddan rivoyat qilinadi: "Imom Buxoriyning hadis rivoyat qilishdagi sharti – sanadining sahihligiga ixtilof qilinmagan, ishonchli roviylardan rivoyat qilingan, hadis sanadi ixtilofsiz holda

sahobai kiromlarga muttasil bog'langan bo'lsa, u hadisning sanadi muttasil deb e'tirof etgan".

Shuningdek Imom Buxoriy nazdida hadis sanadidagi tabaqalarda roviylarning oz bo'lishi ham hadisning sahihligiga dalolat qilgan. Masalan; agar sanaddagi tobe'inlar tabaqasida ikki roviy bo'lsa, u holda hadis "hasan – rivoyat qilinish uslubi chiroyli" martabasida bo'lgan, agar bu tabaqada bir roviy keltirilgan bo'lsa, u hadisni "sahih" deb e'tirof etgan. Imom Buxoriyning bunday yo'l tutishining o'ziga xos sabablari mavjuddir, chunki hadis qanchalik ko'p roviydan o'tib muhaddisga yetib kelsa, uning iboralaridagi xato va adashishlar shunchalik ko'p bo'lish ehtimoli mavjuddir. Shuningdek, Imom Buxoriy hadis sohasida "haddasano – bizga hadis aytdi" iborasini va uning o'rniga qoim bo'ladigan boshqa iboralarni hamda "an–an – falonchi falonchidan, u esa falonchidan hadis aytdi" iborasini ham istilohiy ma'noda qo'llaganki, bu sanaddagi roviylarning darajasiga ham dalolat qiladi. Jumladan, Imom Buxoriy "al-Jomi' as-sahih"ni ta'lif etishda hadislarni

boblarga tasnif qilib, ularni fiqhiy masalalarga muvofiq tartib bilan keltirganki, bu ham o'quvchiga kitobdan istifoda qilishni yengillashtiradi. Har bir kitobning va boblarning avvalida oyat va sharhlarning keltirilishi ham o'ziga xos bir uslub bo'lib, bu o'quvchining fikr doirasini kengaytirishga imkon beradi. Shuningdek, Imom Buxoriy hazratlari mazkur hadis to'plamini "Vahiyning boshlanishi" kitobidan boshlab "Tavhid" kitobi bilan yakunlashligini ham bir hikmati bo'lib, o'qish jaryonida e'tiborli kitobxon bu bilan Imom Buxoriy hazratlarining nimaga ishora qilayotganini teran payqab oladi.

"Sahihu-l-Buxoriy" hadislar to'plami 97 kitob va 3881 bobdan iborat bo'lib, undagi barcha hadislar soni, takroriylari bilan qo'shib hisoblaganda 7563 tadir. Kitobning hoshiyasidagi mua'allaq hadislar 1391ta, biror hadisga tobe' bo'lib kelgan hadislar 344ta va bu kitobdagi barcha hadislar adadi 9082 taga yetadi. Agar hadislarni har birini oldin g'usl qilib, ikki rakaat namoz o'qigandan keyin o'z to'plamiga kiritganligini ham yodga olsak, bu qiymat yanada ravshanroq ko'rinadi. Bu haqda Imom Firabriydan shunday rivoyat qilinadi: Imom Buxoriyning: "Mana bu "as-Sahih" kitobimga har bir hadisni g'usl qilib, ikki rakaat namoz o'qiganimdan

keyingina kiritdim”,- deb aytayotganini eshitganman.

Imom Buxoriy bu hadislarini olti yuz ming hadis orasidan yuz ming sahih hadisni. Yuz ming sahih hadislar ichidan eng-eng sahihlarini ajratib olganligini hisobga olsak, bu kitobning yana bir beqiyos qiymati ko‘z oldimizda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Akademik Ne‘matulla Ibrohimov va shoir Mirzo Kenjabek tahriri ostida tarjimonlar Zokirjon Ismoil, Xoja Muzaffar Nabixon o‘g‘li, Xoja Baxtiyor Nabixon o‘g‘li, Rahmatulloh qori Qosim o‘g‘li, Abdulg‘ani Abdulloh kabi tarjimonlar tomonidan Imom Buxoriyning asari o‘zbek tiliga tarjima qilindi. Olimlar tomonidan nashr ettirilgan Imom Buxoriyning «al-Jome as- sahih» (Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. al-Jomi as-sahih (ishonarli to‘plam): 4 jildli. – T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1991-1997), 2008 yilda Shayx Abdulaziz Mansur tomonidan 2 jildda, 2013 yilda Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf boshchiligidagi tarjimonlar guruhi tomonidan al-Jomi‘u-s-sahih asarini 8

juzda o‘zbek tilida izohli tarjimasi nashr qilingan bo‘lsa, 2022 yilda al-Jomi‘u-s-sahih asarini reja bo‘yicha 25 juzdan iborat bo‘lishi ta’kidlangan akademik sharhning ilk 4 qismi nashr qilindi.

Imom Buxoriyning “al-Jomi’ as-sahih” hadis to‘plamiga saksondan ortiq sharhlar yozilgan, shulardan ayrimlari;

1. “Sharh ala-l-Buxoriy”. 20 jild. Firuzobodiy yozgan.
2. “Sharh an-Navaviy” Sahih Buxoriyning bir bo‘lagi: Vahiyning boshlanishi va imon kitobi, keyin muallif vafot etib qolgani chala qolgan. Roviylar haqida ko‘p yozilishi bilan ajralib turadi.
3. “At-tanqih li alfoz al-jome’ as-sahih”. Zarkashiy yozgan. Sharh to‘liq yozilmagan, “ash-Shurut fil-vaqfi” bobigacha borgan.
4. “Fathu-l-Boriy”. 13 jild. Ahmad ibn Ali ibn Hajar al-Asqaloniy.
5. “Fathu-l-Boriy”. 6 jild. Abdurrohman ibn Shihobiddin ad- Bag‘dodiy al-hanbaliy. Muallif “Janoiz” kitobigacha borgan, qolgani chala qolib ketgan, agar to‘liq yozilganida ‘di tolibi ilmlar uchun katta zafar bo‘lur edi. Sharhda sahobiy va tobe’inlar fikri ham aytilgan, mazhablarni berilmay zikr qilgan.

6. "Al-Kavokib ad-Daroriy sharh Sahihi-l-Buxoriy". Muhammad ibn Yusuf ibn Ali ibn Sa'id Al-Kirmoniy yozgan. Juda foydali sharh.
7. "Najoh al-Qoriy sharh sahih Buxoriy", Yusufzoda yozgan.
8. "Umdatul-qori" sharh Buxoriy. Badriddin al-Ayniy yozgan, alohida e'tiborga molik tomoni mazkur sharh hanafiy mazhabiga mansub ravishda yozilgan.
9. "Irshod as-soriy ila Sahih Buxoriy". Imom Qastaloniy yozgan. Alohida e'tiborga molik tahliliy sharh. Sanadlar, matnlar va boshqa jihatlarda rivoyatlar farqini keltirgan. Uning aqidaviy mazhabi Ash'ariydir.
10. "Sharhu Sahihi-l- Buxoriy". Abu Hasan Ali ibn Xalaf ibn Abdulmalik ibn Battol al-Kubro al-Qurtubiy.
11. "Sharh sahih Buxoriy". 9 jild. Abu Is'hoq al-Huvayniy al-Asariy Hijoziy Muhammad Sharif.
12. "Sharhu Sahihi-l- Buxoriy". Shamsiddin As-Sufayriy.
13. "Fayzu-l-Boriy sharhu Sahihi-l-Buxoriy". Muhammad Anvarshoh al-Kashmiriy.

"Al-adab al-mufrad" asari

Imom al-Buxoriy mashhur kitobiga "Jome'us-sahih" kitoblarida alohida "Kitobul adab" degan qism ochib, uning ichida odob axloqqa oid hadisi shariflardan bir yuz yigirma sakkiz bobda uch yuzdan ortig'ini keltirgan.

Lekin insoniyat uchun odobni juda zarur ekanligini bilgan Imom al-Buxoriy bu bilan kifoyalanmay, "Jome'us-sahih"ni "Kitobul adab" qisimga o'zlariga yetib kelgan hadislarini ham qo'shib, "Al-adab al-mufrad"nomli kitobini tasnif qilganlar.

Bizning tilimizda "odob" so'zi arabchada "adab" deyilib aslida "ma'daba" o'zagidan olingandir. "Ma'daba" esa odamlar chaqirilgan ziyofatni anglatadi. Odob ham odamlarni doimo chaqiradigan ma'naviy ma'daba – ziyofat bo'lgani uchun shu nomni olgan.

"Al-mufrad" so'zi fard – yolg'iz ma'nosini anglatadi. Ya'ni, "Al-adab al-mufrad" (Odob durdonalari) degani Imom al-Buxoriyning "Al-adab al-mufrad" asari juda mo'tabar hisoblanadi. Unda Imom al-Buxoriy faqat adabga doir 1322 ta hadisi sharifni keltirganlar va o'z odatlari binoan, ularni 644 ta bobga bo'lganlar. Bu

kitobda ijtimoiy aloqalarga va kishilarning bir-birlari bilan bo'ladigan muammolariga oid odoblarga bog'liq hadisi shariflar keltirilgan. "Al-adab al-mufrad"da ham Imom al-Buxoriy "Al-Jome' as-sahih" asaridagi uslubni qo'llaganlar. Ba'zi joylarda Qur'oni karim oyatlarini va sahobalarning asarlarini ham keltirgan. Shuningdek "Al-adab al-mufrad" Imom al-Buxoriy "Al-Jome' as-sahih"da sanadi yetmay qolgan hadislarining sanadini oxiriga yetkazganlar. Ko'p muhaddislar aniqlay olmagan roviy va ba'zi so'zlarni aniqlab berganlar. "Al-adab al-mufrad"da boshqa kitoblarda yo'q xabarlar kelgan. Ayni paytda, ushbu kitobga kiritilgan ba'zi hadislarining yana o'xshashi bo'lsa Imom al-Buxoriy o'sha o'xshash rivoyatning roviylar sanadini bayon qilib, ular ham yuqoridagiga o'xshash rivoyatni keltirganlariga ishora qilganlar.

Shubhasiz bu kitob Rasululloh s.a.v.ning odoblarini o'zida jam qilgan, islomiy odob va ahkomlarni keng targ'ib qilgan asardir.

Ko'pchilik olimlarimizning ta'kidlashicha, "Al-adab al-mufrad" kitobi odob va axloq bobida bitilgan eng yaxshi kitoblardan biridir. Unda keltirilgan odob va axloqlarni o'zida mujassam etish har bir musulmon uchun zarurdir.

"Al-adab al-mufrad"ni Imom al-Buxoriydan Ahmad ibn Muhammad Bazzor rivoyat qilgan.

Bu asar Hindiston, Turkiya va Misrda bir necha bor chop qilingan. Asarni bir talay qo'lyozma nusxalari ham saqlangan. Hindistonlik olim As-Sayd Fazlulloh al-Jiloniy bu asarning tanqidiy nashrini sharhi bilan birgalikda "Fazlullohi Samad fi tavzihil adab al-mufrad" nomi bilan chop etilgan. O'zbekistonda bu asarni o'rganishga muhim ahamiyat berilgan. Uning arabcha nashri ikki marta 1970,1980 yillarda bo'ldi.

"Al-Adab al-Mufrad"da boshqa mualliflarning asarlarida uchramaydigan bir qancha hadis va xabarlar bor. Tanqidchi muhaddislardan ba'zilarining so'ziga qaraganda "Al-Adab al-Mufrad"dagi hadislarining isnodlari e'timod jihatidan muallifning "al-Jome' as-Sahih"-laridagi hadislarining isnodiga yaqinroq bo'lib, "Olti kitob"dagi hadislar isnodidan yuqori hisoblanadi.

"Al-Adab al-Mufrad" kitobi 1306/1889 yili Hindistonning Bihar viloyatidagi

“al-Haliliy” matbaasida, ikki marta Konstantinada va 1349/1930 yili Qohiradagi “al-G’oziiya” matbaasida chop etilgan. Bundan tashqari ko‘p mamlakatlarda uning qo‘lyozma nusxalari ham saqlangan, lekin, afsuski bu qimmatli asarga sharh, hoshiya yoki ta’liqlar yozishga deyarli e’tibor berilmagan.

As-Sayid Siddiq Hasanxon 1306/1889 yili asarni urdu tiliga tarjima qilib, shu yilning o‘zida na’r qildirgan va unga “tavfiqul boriy” (“Xoliqning yordami”) deb nom qo‘ygan. Shundan keyin mavlono Abdug‘affor degan kishi ham tarjima qilgan va 1309/1891 yili “al-Haliliy” matbaasida chop etdirgan. Bu ikkala tarjimada ham isnodlari tushirib qoldirilgan va foydalangan manba’larida ba’zi xato va g‘alatlar bo‘lishiga qaramay, ularni tuzatmasdan tarjima qilganliklarini mutarjimlarning o‘zlari ham e’tirof qilganlar.

Keyinchalik Haydarobodagi “Usmoniiya” dorusfununining professori as-Sayyid Fazlulloh al-Jiloniy “Al-Adab al-Mufrat”ning bir qancha qo‘lyozmalarini topib, bir-biriga taqqoslagandan keyin to‘g‘ri bir nusxasini aniqlab, uni tartibga solishga muvaffaq bo‘ldi va bu qimmatli asrga o‘zi sharh yozib, “Fazlu-lalohi-samad fi tavzixi-l-Adabi-l-Mufrad” (“Al-Adabu-l mufradni tushintirishda Allohning Fazli”) deb qo‘ydi. O‘rta Osiyo va Qozog‘iston musulmonlari diniy boshqarmasining tashabbusi bilan bu asarning matni 1390/1970 va 1400/1980 yillari ikki marotaba arab tilida chop etildi.

1990 yilda esa, olim Shamsiddin Boboxonov tomonidan o‘zbekcha tarjimasi ham nashr etildi. 2008 yil Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf tomonidan ham 4 jildda tarjima va sharh qilindi. Shuningdek, alloma Munozir Ahsan Kiydoniy "Al-adab al-mufrad" haqida quyidagilarni aytadi: "Eng ajablanarlisi, ummat hadisi nabaviy xizmatiga o‘ta berilgani va unga oid kitoblarni sharh qilishga shavqlori bo‘lishga qaramay, meningcha, bizning zamonamizgacha ushbu nodir durdonani sharh qilishga e’tibor bermagandir".

1970 yilda ofset bosmaxonasida arab tilida chop etilgan "Kitob al-adab al-mufrad" kitobi Imom al-Buxoriy xalqaro markazi kutubxonasida saqlanayapti. 1980 yilda ofset bosmaxonasida chop qilingan "Kitob al-adab al-mufrad" kitobi ham ushbu markaz kutubxonasida saqlanadi.

Bugungi kunda dunyo fondlarida imom Buxoriy asarlari

Hozirgi kunda Imom Buxoriyning **“Al-Jome' as-sahih”** qo‘lyozma asari dunyoning ko‘plab mamlakat kutubxonalarida saqlanmoqda, jumladan:

Saudiya Arabistonining Riyoz shahridagi “Markazu-l-malik Faysal li-l-buhus va-d-dirosoti-l-islomiya” kutubxonasida 201 dona qo‘lyozma asarlari va uning ma'lum juzlari.

“Al-maktabat-l-markaziya” kutubxonasida 189 dona. “Maktabatu-l-ifto” kutubxonasida 86/315, 483 – 86/480, 86/565, 86/764 – raqamlarda. “Maktaba” kutubxonasida 114, 119, 148, 182 - raqamlarda.

“Al-maktabat-l-markaziya” kutubxonasida 19 dona, “Maktaba Makka Mukarrama” kutubxonasida 34, 105, 105-raqamlarda.

Jidda shahridagi “Al-maktabat-l-markaziya” kutubxonasida 7 dona “Al-Jome' as-sahih” qo‘lyozma asarlari saqlanmoqda.

Hoil shahridagi “Maktabat-sh-Shayx Ali as-Solih as-Solim” kutubxonasida “Al-Jome' as-sahih” qo‘lyozma asarlari mavjud.

Toif shahridagi “Maktaba Abdulloh ibn al-Abbos” kutubxonasida 3/171, 3/177 - raqamlarda.

Saudiya Arabistonidagi “Maktabatu-l-Jome'ati-s-Sa'udiya li-s-siqofati va-l-funun”

kutubxonasida ?/10, ?/11 - raqamlarda.

Ahso shahridagi “Malik Faysal instituti” markaziy kutubxonasi fondida 37, 38, 39-raqamlarda.

Aniza shahridagi kutubxonada 2 dona “Al-Jome' as-sahih” qo‘lyozma asarlari saqlanmoqda .

Shuningdek, Qatarning Doha shahridagi “Doru-l-kutubi-l-Qatariya” kutubxonasida 17 dona.

Suriyaning Halab shahridagi “Maktabatu-l-avqof bi Halab” kutubxonasida 7 dona.

Irlandiyaning Dublin shahridagi “Shistirbit” kutubxonasida 29 dona. Kuvaytdagi “Markazu-l-maxtutot va-t-turos va-l-vasoiq” kutubxonasida 64-

158 - raqamda.

“Maktabatu-l-maxtutot” kutubxonasida 60 dona.

“Al-maktaba” kutubxonasida 18-14, 4-2 - raqamlarda.

“Maktaba kulliya al-Odob va-l-maxtutot” kutubxonasida 10 dona. “Maktabatu-l-malik Abdulloh ibn Abdulaziz” kutubxonasida birinchi juzi

1176-raqamda . 338-raqamda o‘n varaqlisi mavjud.

Yamanning Hariza shahrining “Maktabatu Ahmad ibn Hasan al-Attos” kutubxonasida 330-raqamda.

Marokashning Fos shahridagi “Xizonatu-l-qurviyin” kutubxonasida 91 dona, Tatvon shahridagi “Xizonatu tatvon” kutubxonasida 6 dona, Rabot shahridagi “Al-xizonatu-l-omma” kutubxonasida 8 dona, Salo shahridagi “Al-xizonatu-l-ilmiyati-s-sabihiya” kutubxonasida 10 dona, Marokash shahridagi “Xizonatu ibn Yusuf” kutubxonasida 86 dona.

Ummonning Masqat shahridagi “Doru-l-maxtutot va-l-vasoiq” kutubxonasida 7-raqamda.

Birlashgan Arab Amirliги mamlakatining Abu Dabi shahridagi “Doru-l-kutubi-l-vataniya” kutubxonasida 3/? 5/193 – raqamda.

Yamanning San'o shahridagi “Al-maktkba” kutubxonasida “Al-Jome' as-sahih” qo‘lyozmasi 105-raqamda. “Makaba Ol al-vazir” kutubxonasida 58-raqamda. “Makaba Abdulloh ibn Muhammad ibn Muhammad G‘umzon” kutubxonasida 606-raqamda. “Maktabatu-l-Jome'i-l-kabir” kutubxonasida 21-raqamda.

Tunisdagi kutubxonalarda 166 dona.

Bahraynning Manama shahridagi “Maktabatu markazu-l-vasoiqi-t-tarixiya” kutubxonasida 7 dona.

Misrdagi “Al-Azhar” kutubxonasida 197 dona.

AQShning Barnston shahridagi “Barnston” kutubxona fondida 13 dona “Al-Jome' as-sahih” qo‘lyozma asarlari mavjud .

“Al-adab al-mufrad” qo‘lyozma nusxalari:

Saudiya Arabistonining Riyoz shahridagi “Markazu-l-malik Faysal li-l-buhus

va-d-dirosoti-l-islomiya” kutubxonasida 1651-, 0354-, 2072-, 2781-1-, 2781-2--raqamlarda

“Al-maktabat-l-markaziya” kutubxonasi fondida 2142 – raqamda. “Maktabatu-l-ifto” 86/387 – raqamda.

Hoil shahridagi “Solih al-Ali at-Tuyrab” va “Shayx Ali al-Abdulloh al-Ya'qub” kutubxonalarida “Al-adab al-mufrad” qo‘lyozmalari mavjud.

Madina shahridagi “Orif hikmat” kutubxona fondida 1-raqamda . “Al-Malik Abdulaziz” kutubxonasida 354 5/232, 2/825-raqamlarda .

Yamanning San'o shahridagi “Al-maktabatu-l-g‘arbiya” kutubxonasida 3 – raqamda.

Iroqning Sulaymoniya shahridagi “Makabatu-l-boboniyin” kutubxonasida 79/? – raqamda.

Livanning Bayrut shahridagi “Maktabatu-l-Jome'a” kutubxonasida 267, 918, 1058, – raqamlarda.

Frantsiyaning Strasburg shahridagi “Strasburg” kutubxonasida 4306, 4321-4319-raqamlarda.

Germanining Xalle shahridagi Sharqshunoslik instituti kutubxonasi fondida 12-raqamda.

Hindistonning Haydarobod shahridagi Batna shahridagi “Bankbur” kutubxona fondida 2/5, 370 – raqamlarda.

Suriyaning Damashq shahridagi “Az-zohiriya” kutubxona fondida 84, 88, 95 – raqamlarda.

Kuvaytdagi “Al-maxtutot” kutubxonasida 6 dona. “Kulliyotu-l-odob va-l-maxtutot” kutubxonasida 5 142 – raqamlarda.

Misrning Qohira shahridagi “Al-Azhar” kutubxonasida (466) 3778-raqamda.

“At-Tarix al-kabir” bu kitob bugungi kundagi siz bilan bizning tushunchamizdagi umumiy tarix haqida emas, balki, hadis rivoyat qiluvchi roviylarning tarixlari haqidagi, boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, tarjimai hollari va rivoyat qilish borasidagi sifatlari haqidagi kitobdir.

Bu asar Hindistonda nashr etilgan.

“At-tarix al-kabir” qo‘lyozma nusxalari:

Saudiya Arabistonining Riyoz shahridagi “Markazu-l-malik Faysal li-l-buhus va-d-dirosoti-l-islomiya” kutubxonasida -1968, -1-1968, -1968-5, -2325, ?-2761, -1-2786 - raqamlarda,

“At-tarixu-l-kabir alo hurufi-l-mu‘jam” asari 5908- - raqamida. Makka shahridagi “Maktaba Makka Mukarrama” 675/16 - raqamda. Irlandiyaning Dublin shahridagi “Shistirbit” 3433/2 - raqamda.

Turkiyaning Istanbul shahridagi “Ayo sofiya” kutubxona fondida 3071-3069 – raqamda.

Frantsiyaning Parij shahridagi “Vatan” kutubxona fondida 5908 – raqamda.

Hindistonning Haydarobod shahridagi “Osifiya” kutubxona fondida 63, 1/775 – raqamlarda.

Iroqning Basra shahridagi “Abbosiya” kutubxona fondida bir nusxasi.

Suriyaning Damashq shahridagi “Az-zohiriya” kutubxona fondida 202 – raqamda.

Marokashning Fos shahridagi “Xizonatu-l-qurviyin” kutubxona fondida bir nusxasi saqlanayapti.

Misrdagi “Dorul kutubil misriyya” kutubxonasida 10340 raqamda saqlanmoqda.

“At-Tarix al-avsat” bu kitobning qo‘lyozmasi Hindistonning Haydarobod shahrida, Saudiya Arabistonining Riyoz shahridagi “Markazu-l-malik Faysal li-l-buhus va-d-dirosoti-l-islomiya” kutubxonasida 1832-?, 2326-?- raqamlarda va Aniza shahridagi kutubxonada 1 dona mavjud.

“At-Tarix as-sag‘ir”. Asar 1325 hijriy yilda Hindistonda chop qilingan.

“At-tarix as-sag‘ir” qo‘lyozma nusxalari:

Saudiya Arabistonining Riyoz shahridagi “Markazu-l-malik Faysal li-l-buhus va-d-dirosoti-l-islomiya” kutubxonasida -10-1498, -1833- raqamlarda.

Hindistonning Batna shahridagi “Xudobaxsh” kutubxonasida 2/304 2411, 2/371 2557, 687/12,

12/688-689-raqamlarda. Rambur shahridagi “Rambur” kutubxonasida 623-raqamda. Bihar shtatidagi “Bihar” kutubxonasida 221-raqamda.

Germaniyaning Berlin shahridagi “Davlat” kutubxona fondida 9914-raqamda saqlanmoqda.

“Kitob az-Zuafo” bu kitobda hadis rivoyat qiluvchilar ichida Imom Buxoriy nazarida zaif – kuchsiz hisoblangan shaxslar haqida ma'lumotlar berilgan. **Asarning qo'lyozma nusxasi** Yamanning San'o shahridagi “Al-maktaba” kutubxonasida 62-raqamda saqlanmoqda. “Nabza mil kitobi-z-zuafo” qo'lyozmasi esa, mazkur kutubxonaning Tarix bo'limining 193-raqamida saqlanmoqda.

“Kitob as-sunan fil fiqh” bu kitobning ismidan sunnat asosida fiqhiy masalalar bayoni ekanligi ko'rinib turibdi. Asardan hozirgi davrdagi ko'plab fiqhiy masalalarning javoblarini topish mumkin bo'lar edi. Ammo, bu kitob bizgacha yetib kelmagan.

“Xalq af'oli-l-ibod” bu kitobning nomidan unda bahs yuritilgan masala ko'rinib turibdi. Qadimda ko'plab tortishuvlarga sabab bo'lgan “bandaning amalini kim xalq qiladi – yaratadi” degan masalaga bag'ishlangan kitobligida shubha yo'q. “Xalq af'oli-l-ibod” kitobi 1306 hijriy yili Dehlida va Jiddada chop qilingan.

“Xalq af'oli-l-ibod” qo'lyozma nusxalari:

Saudiya Arabistonining Riyoz shahridagi “Markazu-l-malik Faysal li-l-buhus va-d-dirosoti-l-islomiya” kutubxonasida ?-1-0654, ?-1-1145 - raqamlarda saqlamoqda.

Makka shahridagi “Maktaba Makka Mukarrama” kutubxonasida 349 – raqamda.

Jidda shahridagi “Al-maktabat-l-markaziya” kutubxonasida “230 - raqamda.

Kuvaytdagi “Kulliyotu-l-odob va-l-maxtutot” 2??142?-raqamda.

Misrning Qohira shahridagi “Al-Azhar” (2895) 36424-raqamda . Hindistonning

Haydarobod shahridagi “Sa'idiya” kutubxonasida 352 (1?-31?)-raqamda.

“Ravzatu-l-hadis” kutubxonasida 359-raqamda.

Turkiyaning Istanbul shahridagi “Rais al-kuttob” kutubxonasida 139-raqamda saqlamoqda.

Madina shahridagi “Al-Malik Abdulaziz” kutubxonasida 641-raqamda. Mazkur kutubxona “Masjidu-n-nabaviy” masjidining yonida joylashgan.

Liviya mamlakatining Bing'oziy shahridagi "Qori Yunus" universiteti kutubxonasida 1552-raqamda.

Saudiya Arabistonining Makka shahridagi "Ummu-l-quro" universiteti kutubxonasida 349 – raqamda.

Riyoz shahridagi "Doru-l-kutubi-l-vataniya" kutubxonasida 45-raqamda.

Jidda shahridagi "Al-maktabat-l-markaziya" kutubxonasida 2764-2817 - raqamlarda saqlanmoqda.

"Al -Asmo va Kunya" bu kitob hadis roviylarining ismlari va kunyalariga bag'ishlangan. Uni Hindistonda 1360 hijriy yilda chop qilingan. Asarning qo'lyozmasi Al-Azharning kutubxonasida 3518 raqamida saqlanadi.

"Al-qiroa xalfa-l-imom" bu kitobning nomidan imomning ortida turib qiroat qilish masalasi haqida ekani ochiq ko'rinib turibdi. Asar Hindistonda va Qohirada nashr qilingan. Turkiyadagi "Fotih" kutubxonasida "Al-qiroa xalfa-l-imom" asarining qo'lyozmasi 1131 – raqamda saqlanadi.

"Raf'u-l-yadayn fi-s-solati" Namozda ikki qo'lni ko'tarish haqida kitob. Asarda hozirgi kunda namoz o'qish borasidagi tortishuvli masalalarga yechimlarni topishimiz mumkin. Asar Hindistonda nashr qilingan. Asarning qo'lyozmasi Hindistonning Haydarobod shahridagi "Osifiya" kutubxona fondida 1/604, 307-raqamlarda saqlanmoqda.

"At-Tafsir al-kabir" bu kitobning bir qo'lyozma nusxasi Jazoir milliy kutubxonasida va yana biri Parijdagi milliy kutubxonada mavjud.

Imom Buxoriyning yana bir qancha asarlarining qo'lyozma nusxalari dunyo kutubxona fondlarida saqlanmoqda:

Saudiya Arabistonining Riyoz shahridagi "Markazu-l-malik Faysal li-l-buhus va-d-dirosoti-l-islomiya" kutubxonasida "Sulosiyotu-l-Imomi-l-Buxoriy" qo'lyozma asarlari -1884, -1885, -3-1148 - raqamlarda. "Markazu-l-malik Faysal li-l-buhus va-d-dirosoti-l-islomiya" kutubxonasida "Al-qiroa xalfa-l-imom" qo'lyozmasi 1983- – raqamda.

Makka shahridagi "Maktaba Makka Mukarrama" kutubxonasida "Avoliy as-sihoh lahu" qo'lyozmasi 679/4 - raqamda.

Jidda shahridagi “Al-maktabat-l-markaziya” kutubxonasida “Al-hadisu-sh-sharif” qo‘lyozmasi 1026 – raqamda.

Madina shahridagi “Al-maktabatu-l-Mahmudiya” kutubxonasida “Maxtut fi-l-hadis va taroji-r-rushvoh” qo‘lyozmasi 1/2679-raqamda. “Risola fi bayoni-l-mubhamot va zabti-l-kalimot” risolasi 4/2719-raqamda.

Misrning Qohira shahridagi “Al-Azhar” kutubxonasida “Xayru-l-kalomi fi-l-qiroati xalfa-l-imom” asari (2032) 22407-raqamda.

Tunisdagi “Doru-l-kutubi-l-vataniya” kutubxonasida “Risola fi man basat lahu fi-r-rizq bi silati-r-rahm” risolasi 2473-raqamda.

“Risola fi karohiyati-s-saxb va-s-suq” risolasi 2625-raqamda.

“Fazl savobu-s-sujud va huva alo-l-jabhati va-l-anf” risolasi 2632-raqamda.

“Risola fi fazli-l-hajji-l-mabrur” risolasi 2638-raqamda. “Xatmu-l-Buxoriy” asari 2656-raqamda.

“Risola fi bob ma jaa fi anna-l-a'mol bi-n-niyot” risolasi 2700, 2703-raqamlarda.

“Majmu'a ahodis nabaviya” asari 2910-raqamda.

“Bob man xassa bi-l-ilmi qavman duna qavm” asari 4454-raqam ostida saqlanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish to‘g‘risida 2016-yilning oktabr oyida Toshkent shahrida o‘tkazilgan Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashining 43-sessiyasida O‘zbekiston Respublikasi tomonidan ilgari surilgan tashabbus asosida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-martdagi PQ-2855-son „O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida“gi qarori hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 10-iyuldagi 483-son „O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida“gi qarori bilan Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi davlat muassasasi shaklida tashkil etildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 11-yanvarda Samarqand

viloyatiga tashrifi chogʻida zamonaviy va milliy arxitektura yutuqlari asosida yangidan bunyod etilgan va jihozlangan Markaz binosi hamda manzarali daraxt va gul koʻchatlari oʻtqazilib, koʻkalamzorlashtirilgan 6,5 ga maydon foydalanish uchun topshirildi.

Shavkat Mirziyoyevning 2018 yil 16 aprelda imzolangan “Diniy-maʼrifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi 5416-sonli farmonida Islom ilm-fani va madaniyatiga beqiyos hissa qoʻshgan buyuk ajdodlarimizning ibratli hayoti va boy ilmiy merosini chuqur oʻrganish, mamlakatimiz dovrugʻini jahon miqyosida keng yoyish ishiga munosib hissa qoʻshib kelayotgan shaxslarni ragʻbatlantirish maqsadida “Imom Buxoriy” davlat mukofotini taʼsis etish belgilandi. 2022 yil 15 avgust kuni Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan «Imom Buxoriy» ordenini taʼsis etish toʻgʻrisidagi [OʻRQ- 789-son] qonun imzolandi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 16 apreldagi PF-5416 Farmoniga asosan islom dini va hadis ilmi rivojiga beqiyos hissa qoʻshgan buyuk ajdodlarimizning boy merosini chuqur oʻrganish, ular tomonidan asos solgan hadis maktablari faoliyatini qayta tiklash va rivojlantirish, ular qoldirgan boy ilmiy merosni oʻrganish, tadqiq qilish orqali xalqimiz va keng jamoatchilikka yetkazish va targʻib qilish, xususan hadis va unga doir ilmlarni chuqur oʻzlashtirgan yetuk mutaxassislarni tayyorlash maqsadida 2019 yilda Hadis ilmi maktabi tashkil etildi.

Imom Termiziy va uning hayot yoʻli

Imom Termiziyning toʻliq ismi Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn az-Zaxxokdir. Baʼzi manbalarda Muham—mad ibn Iso ibn Yazid ibn Savra ibn Sakan deb kelti- rilsa, boshqa birida Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Shaddod deyilgan. Alloma Ibn Kasir (rahmatullohi alayh) bu alloma nomiga Ibn Isoni qoʻshadi. Ammo al-lomaning toʻliq va mukammal ismini Muhammad ibn Iso ibn Savradir, deb keltirgan tarixchi olimlar xam boʻlib, shunday ekaniga koʻpchilik tomonidan ittifoq qilingan. Mizziy “Tahzib al-kamol” kitobida u zot nomiga “Yazid” degan yana bir qoʻshimcha nomni qoʻshadi. Biroq bu maʼlumotni kimdan olgani aniq emas. Bu nomdan oldin bir qancha bobolari nomini sanab oʻtadi. Shu kabi maʼlumotlar Ibn

Kasirning “Al-Bidoya va an-nihoya” asarida ham mavjud. Bu muhaddis allomaning Termiziydan tashqari Bug’iy, Zaririy, Sulamiy degan nisbalari borligi qayd etilgan. Termiziy deb nisba berilishi Termiz shahri nomi bilan bog’lik. Imom Termiziy Termiz shaxridan olti farsax uzoqlikda joylashgan

Bug’ (hozirgi Sherobod tumani) qishlog’ida vafot etib, o’sha joyga dafn etilgani uchun Bug’iy nisbasi nomiga qo’shilgan. Zaririy nisbasi unga umrining oxirlarida ko’zlari ko’rmay qolgani uchun berilgan. Sulamiy nisbasi mashhur arab qabilalaridan Sulaym ibn Mansurga nisbatan berilgan. Sulaym ibn Faxm ibn Fonamga nisbatan emas. Xofiz Yusuf ibn Ahmad Bog’dodiydan naql qilinishicha, allomaning bobolari asli Marvlik bo’lib, Abu Lays ibn Sayyor davrida Termizga ko’chib kelib, muqim yashab qolishgan.

Kunyalariga kelsaq Abu Iso ekaniga hech kim ixtilof qilgan emas. Ushbu kunyalari mashhur. Biroq ba’zi ulamolar bu kunya bilan atash yahshi emas deyishgan. Zero, Ibn Abu Shayba rivoyat qilgan hadisda shunday deyiladi. «Bir kishi o’ziga “Abu Iso” deb ism quyganida Rasululloh, sollallohu alayhi va sallam: “Isoning otasi bo’lmagan”, dedilar».

Bunga Mulla Ali al-Qoriy qo’yidagicha javob berganlar: “Bu yerdagi qaytarishlik kunyani dastlab qo’ygan kishiga nisbatan aytilgan. Lekin shu nom bilan mashhur bo’lib ketsa zarari yo’q”.

Imom Termiziy uchinchi hijriy asrda, aniqrog’i, hijriy 209 sanada tavallud topgan. Xofiz Zahabiy “Siyaru a’lam an-nubalo” asarida hijriy 210 yil atrofida dunyoga kelgan desa, Xalil as-Sifdiy “al-Vofiy bil-vafoyot” kitobida “ikki yuz nechanchi (ungacha bo’lgan sanoqni nazarda tutgan) yilda tug’ilgan”, deb qayd etadi. Xofiz Ibn Asir “Jome’ al-usul” kitobida hijriy 209 yilni tug’ilgan sanasi sifatida keltiradi. Buni Muhammad ibn Qosim Jassus “Shamoilga sharh”ida, Sulaymon Jamal “Shamoil”ga yozgan sharhida, Muhammad ibn Muhammad al-Amir “Fihrist”ida, Muhammad Abdulxay Laknaviy Sayyid Sharif Jurjoniyniing “Muhtasar”iga yozgan “Zofar al-amaniy” nomli sharhida keltirib o’tadilar. Imom Termiziyning tug’ilgan joyi haqida ma’lumotlar manbalarda aniq-ravshan emas. Aniqrog’i, u zot o’zi nisbat berilgan shaharda tug’ilgan. Negaki, u zotning

tugʻilganlik nisbati boshqa biron joyga berilmagan.

Abu Saʼd al-Idrisiy al-Xofiz aytadi: "Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn Zahhok as-Sulamiy al-Xofiz az-Zarir (koʻzi ojiz) Termiziy hadis ilmida ergashiladigan imomlardan biridir. Jomeʼ, ta-rix, ilal borasida yozgan asarlari haqiqiy mahorat kasb etgan olim kishining kitobidir. U kishining xotiralari zarbulmasal qilingan". Al-Idrisiy Imom Termiziy haqida yana qoʻshimcha qilib shunday deydi: "Abu Bakr Muhammad ibn Ahmad ibn Xoris faqih, al-Marvaziydan bunday deyayotganini eshitdim: "Ahmad ibn Muhammad ibn Abduloh ibn Dovud Al-Marvaziy bunday deganini eshitdim. Abu Iso Muhammad ibn Iso Termiziy shunday dedi: "Men Makkaga ketayotgan edim. Bir shayhning hadislaridan ikki juzni yozib olgandim. Soʻng ana shu shayh yonimizdan oʻtib qoldi. U haqida soʻrasam "Falonchi", deb aytishdi. Oldiga bordim. Men oʻzim bilan birga ikki juzni koʻtarib olgandim. Ularni mana shu shayhniki deb gumon qildim. Shayhning oldiga borib oʻzidan soʻradim. Ana shu haqida javob berdi. U ikki juzni oldim, ular oppoq edi. Soʻng hayron boʻldim. Shayh menga yodlab olganlarini oʻqiy boshladi. Soʻng menga qaradida, qoʻlimdagi boʻsh varagʻimni koʻrib, "Uyalmaysanmi?", dedi. "Yoʻq" dedim men ham va boʻlgan voqeani aytib berdim va "Uning hammasini yodlab olganman", dedim. Shunda u "oʻqi", deb buyurdi. Menga oʻqib berganlarini ketma-ket oʻqib berdim. Meni maʼqullamadi va shunday dedi: "Oldimga kelishdan ilgari yodlaganmisan?", dedi. "Boshqa hadisni aytib bering", dedim. Menga qirqta notanish hadisni aytib berdi. Soʻng "Ayt" dedi. Men unga oʻqiganidek qilib boshidan oxirigacha aytib berdim. Bitta harfda ham xatoga yoʻl qoʻymadim. Soʻng menga qarab: "Senga oʻxshashini koʻrmaganman", dedi.

Xofiz Abu Yaʼlo al-Xoliliy: "Abu Iso.... ishonchli, bunga (ulamolar tomonidan) ittifoq kilingan. Omonatdorlik va ilmi bilan tanilgan", degan. As-Samʼoniy shunday deydi: "U oʻz asrining tengi yoʻq imomidir". Ibn Asir Jazariy aytadi: "U imom xofiz boʻlib, chiroyli tasniflari bor edi. Hadis fani boʻyicha kitoablari koʻp boʻlib, ulardan eng mashhuri "Al-Jomeʼ al-kabir" kitobidir". Yana aytadi: "(U zot) mashxur xofiz olimlardan biridir va fikhdagi ham zabardast edi". Abul Fido aytadi: "U Xofiz, imom, shu barobari koʻzi ham ojiz edi. Hadis ilmida unga ergashiladigan ulugʻ imomlardan

edi” . Xokim Abu Akmad aytadi: «Umar ibn Ilkning bunday deganini eshitdim: “Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy vafot etdi. O’zidan keyin Xurosonda ilm va taqvoda Abu Iso (Imom Termiziy)ga teng

keladigan merosxo‘r qoldirmadi. (Abu Iso Buxoriyning o‘limi sabab ko‘p) yig‘ladi, so‘ng ko‘zi ojiz bo‘lib qoldi».

Abu Fazl Al-Baylamoniy: «Nasr ibn Muhammad ash-Sherkuxiyning: “Muhammad ibn Iso at-Termiziyning Muhammad ibn Ismoilning mendan foydalanganingdan ko‘ra, men sendan ko‘proq foydalandim”, dega—nini eshitdim», deydi. Abu Xotam ibn Hibbon: “Termiziy hadislarni to‘plab yozgan, ularni yodlab aytib berguvchi zokirlardan edi”, degan. Is’ardiy aytadi: “Abu Isoning fazilatlari ko‘p bo‘lib, ular boshqalar tomonidan to‘planib, rivoyat qilingan va ko‘pchilik bu xabarlardan voqif edi. Uning kitobi maqbul, boblari va fasllarida keltirilgan hadislar sahifligiga ulug‘ olimlar, fazilatli shayhlar, faqihlar va o‘z ilmining bilimdoni hisoblangan hadis xofizlari ittifoq qilgan besh kitobning biridir”.

Xofiz Abul Xajjoj al-Mizziy aytadi: “Abu Iso mashhur xofiz imomlardan biri va Alloh, uni musulmonlarga yetkazgan insondir”. Abu Ja‘far ibn az-Zubayr aytadi: “Hadis faniga oid ilmlarda Termiziyga biror kimsa tenglasha olmaydi. Mulla Ali al-Qoriy: “(U zot) Xujjat (deb nomlangan, aytgani surishtirilmasdan dalil bo‘ladigan) yagona imom. Ishonchli va mohir xofizdir”, deydi. Ibn Imod al- Xanbaliy Termiziyini: “Ibn Iso zamondoshlari orasida eng mashhur, kuchli xotira va mohirlikda tengsiz mo‘‘jiza edi” , deb maqtaydi. Olimlar va xofizlar tomonidan Imom Termiziy haqidagi aytilgan bu maqtovlar u zotning hadis ilmida poyqadami qutlug‘, yurgan yo‘li to‘g‘ri, tabarruq salafi solihlarning ishlarini puxta va ishonchli egallagani va bundan tashqari taqvo va zuhdga tengsiz ekaniga ittifoq kilinganini ko‘rsatib beradi. Imom Termiziy ilm va amalning o‘rtasini jamlagan zot edi. Bu fazilat esa o‘tgan salafi solihlarning siyratidir.

Imom Abu Iso Termiziy hadis ilmini egallash va uni yozib qoldirish istagida safarlar bilan kechgan mazmunli umrdan so‘ng hijriy 279 yil, rajab oyida Termizga qarashli, undan olti farsah uzoqlikda joylashgan Bug‘ kishlog‘ida vafot etdi. U zotning hayoti haqida ma‘lumot bergan ba‘zi olimlar uni Termizda vafot etgan ,

deyishadi. Doktor Ahmad Mu'bid Abdul Karim "An-naf- xush-shaziy" ga yozgan sharhida "Imom Termiziy Termizda vafot etgan, ammo Bug' qishlog'iga dafn qilingan. Chunki odatda mashhur kishilar vafotidan keyin vasiyatiga ko'ra yoki o'sha joy tug'ilgan joyi bo'lgani yoki bundan boshqa bir qancha sabablarga ko'ra dafn qilish uchun boshqa joyga ko'chirilgan.

2016 yil 11 oktyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev Surxondaryo viloyatiga tashrif buyurdi. Viloyatga safarini Hakim Termiziy majmuasi ziyorati bilan boshlagan Shavkat Mirziyoev O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov ushbu vohaga tashrifini odatda mazkur muborak qadamjoni ziyorat qilishdan boshlashini esga oldi. Shavkat Mirziyoev ulug' allomalar merosini o'rganish, targ'ib etish, qadamjolarini obod qilish yuzasidan tavsiya berar ekan, Termizlik allomalar qo'nim topgan ushbu maskanda Islom Karimov tashabbusi bilan keng ko'lamli obodonlashtirish ishlari amalga oshirilgani, ziyoratchilar uchun barcha qulay sharoitlar yaratilganini alohida ta'kidladi. Shu bilan birga termizlik allomalar merosini o'rganish bo'yicha qilinadigan ishlar ko'pligi, ayniqsa Abu Iso Termiziy ziyoratgohini obodonlashtirish ishlariga alohida e'tibor qaratilayotganiga urg'u berdi. Prezident Sh.Mirziyoevning Surhon zaminiga bo'lgan tashrifi termizlik allomalar ilmiy- ma'naviy merosini o'rganish ishlariga yangi ruh va kuch-quvvat bag'ishladi. Ushbu ishlarning uzviy davomi sifatida 2017 yil 14 fevral kuni e'lon qilingan "Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PK-2774 sonli davlat rahbarining qarori asosida termizlik allomalar ilmiy-ma'naviy merosini o'rganish va xotirasini abadiylashtirishga doir ishlar tizimlilik va muntazamlilik kasb etadi. 2024 yilda Imom Termiziy 1200 yilligi xalqaro miqyosda keng nishonlandi. Surxondaryo viloyatida Imom Termiziy nomida o'rta maxsus islom bilim yurti (madrasa), Imom Termiziy nomida Islom instituti va Imom Termiziy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi o'z faoliyatini boshladi.

Imom Termiziy ilmiy faoliyati va merosi

Shuni unutmaslik kerakki, asarlari ko'pligi olimning ilm darajasi balandligini

bildirmaydi. Har bir asar o'zining qanchalik foydali va manfaatli ekani bilan e'tibor qozonadi. Ana shuning o'zi insonni qay darajada ilimli ekanini oshkor etadi. Zero, shunday olimlar yashab o'tganki, butun hayoti davomida bor-yo'g'i bir yoki ikki asargina yozib qoldirgan. Shunday bo'lsada, shu birgina asarning u zotning ilm bobi-da tengi yuk ekanidan darak beradi va unday asarlar barchaning e'tiborini jalb qilgan manbaga aylanadi. Ibn Abdurrobbix, al-Andalusi va uning "al-Iqdul-farid" asarini, Zayla'iyning "Nasbur-ro'ya li ahadisil-Xidoya" xamda "Taxriju ahodisil-Kashshof" asarlarini misol keltirish mumkin. Ular ana shulardan boshqa kitob tasnif qilishmagan.

Imom Termiziyning ham qoldirgan asarlari soni unchalik ko'p bo'lmasa-da, yozib qoldirgan kitoblari boshqa joyda uchramaydigan muhim va qiziqarli ma'lumotlarga to'la. Masalan, u zotning Imom Buhoriy, Ali ibn Madiyniy kabi olimlar bilan qilgan bahs-muzokaralari hakidagi qimmatli ma'lumotlarni boshqa joydan topish qiyin.

Tarixiy manbalarni o'rganar ekanmiz, Imom Termiziyning ushbu asarlari mavjud ekaniga guvoh bo'lamiz:

1. "Al-Jome'ul muxtasar minas-sunan 'an Rosulillaxi sollalloxu alayxi va sallam va ma'rifatus saxixi val ma'lul va maa alayxil- amalu".

Bu asar muhtasar holda "Jome' at-Termiziy", "al-Jome' al-kabir" deb ataladi va shu nomlar bilan tanilgan

"Al-Ilal (as-sag'ir)". Muhaddis bu asarini "Jome'"larining oxirida keltirganlar. Kitob bir necha marta chop qilingan.

2. "Al-Ilal al-mufrad" yoki "Al-Ilal al-ka-bir". Ushbu asarni Abu Tolib Qozi fikhiy boblarga ajratib chiqqan. Xamza Diyab Mustafo tomonidan o'rganilib, hijriy 1406, milodiy 1986 yilda Ummondagi "Maktabatul Aqso" nashriyoti tomonidan chop etilgan.

3. "Tasmiyatu asxobi Rosulillah sollolloxu alayxi va sallam". Imoduddin Ahmad Haydar izlanishlari asosida hijriy 1406, milodiy 1986 yilda Bayrutdagi "Dorul jinon" nashriyotida chop qilingan. Mazkur asarga nisbatan "Asmous saxoba" nomi ham qo'llanadi.

4.“Shamoylun nabaviyya val fazoilul mustofaviyya”. Ushbu asar ham ko‘p marta nashr etilgan.

1.“Kitob az-zuhd” Ibn Xajar: “U bizgacha yetib kelmagan”, degan.

2.“At-Tarix”.

3.“Al-Asmo val kuna”.

4.“Kitob at-tafsir”.

5.“Ar-Ruboiyyot fil hadis. “Kitob fil jarh vat ta’dil.

1.“Kitob fil-osoril- mavquf”. Imom Termiziyning o‘zi bu haqda: “Biz buni o‘z o‘rnida mavquf rivoyatlar jamlangan kitobda keltirganmiz”, deydi.

Ma’lum bo‘lishicha, Imom Termiziyning bulardan tashqari yana uch-to‘rtta asari bo‘lgan.

"Jome' at-termiziy"

Mazkur asar 3956 hadisni o‘z ichiga olgan bo‘lib, ular qirq yetti “kitob” deb atalgan katta bo‘limlarga ajratilgan. Asar tahminan 2228 ta bobga bo‘lingan. Imom Termiziy mazkur asarni 270 hijriy yili Qurbon hayiti kuni yozib tugatgan. Bu milodiy 884 yilning 9 iyuniga to‘g‘ri keladi. Muallifning o‘zi ajratib chiqqan boblar qo‘yidagilar: pokliq namoz, zakot, ro‘za, xaj, janoza, nikoh, emizish, taloq lion, savdolar, Rasulullohning hukmlari, to‘lovlar, xadlar, ov, qurbonliklar, nazr va qasamlar, siyratlar, jihod, kiyim, taomlar, ichimliklar, yaxshilik va silai rahm, tib, meros, vasiyatlar, vasiyliq sovg‘a, qadar, fitnalar, tush, guvohliklar, taqvo, jannat vasfi, jahannam haqida, iymon, ilm, izn so‘rash, odoblar, adabiyot, misollar, Qur’on savobi, qiroatlar, Qur’on tafsiri, duolar, fazilatlar.

Ushbu boblarga e’tibor qaratsaq Imom Termiziyning kitobi fiqhiy mavzulardan tashqari siyrat, qiroatlar, Qur’on tafsiri va fazilatlarga taalluqli ma’lumotlarni ham o‘z ichiga olganini ko‘rish qiyin emas. Sunan kitoblari esa faqat fiqhiy boblardan iborat bo‘ladi. Demak Imom Termiziyning “Jome’”lari sunan kitoblari sirasiga emas, Jome’ kitoblari sirasiga kiradi.

Bu haqda o‘zi shunday degan: “Ushbu kitobni, ya’ni “al-Musnad as-sahih,”ni yozib, uni Iroq ulamolariga ko‘rsatganimda e’tiroz bildirishmadi. Ulardan keyin

Huroson ulamolariga ko'rsatdim. Ular ham e'tiroz bildirishmadi. Kimning uyida ushbu kitob bo'lsa, go'yo Payg'ambar (sollallohu alayhi va sallam) uyida gapirib turgandek bo'ladi".

Abul Fazl Muhammad ibn Tohir al-Maqdisiy: «Men Shayhul Islom Abdulloh, ibn Muhammad al-Ansoriyning shunday deganlarini eshitganman: "Abu Iso Termiziyning kitobi menga Imom Buxoriy va Imom Muslimning kitoblaridan foydaliroq", deb yuqori baholaydi. Men undan "Nima uchun?" deb so'raganimda u: "Chunki ularning kitobidan olimlarga foydalana oladi. Bundan esa hamma: faqih, ham, olim ham, boshqasi ham foydalana oladi", deb javob berdi». Ibn Hoyr al-Ishbily o'zining "Fahrost" kitobida qo'yidagi ma'lumotni keltiradi: Shayh Abu Umar ibn Abdulbar: "Uch muhtasar kitob borki, men uchun boshqa barcha kitoblardan afzal: Abu Iso Termiziyning "Sunan"i, Ibn Bakrning "al-Ahkom fil Qur'on" asari, hamda Ibn Abdulhakamning "Muhtasar"i", der edi.

Aksar olimlar hayotiga nazar tashlaydigan bo'lsak kitoblarni, ayniqsa, hadis kitoblarini rivoyat qilish katta va dolzarb masala bo'lganiga guvoh bo'lamiz. Chunki kitoblarda kelgan ma'lumotlarni o'zlashtirish juda aniqlikni talab etib, unga birorta ham o'zgartirish kiritilmasligi shart bo'lgan. Sufyon Savriy shunday degan: "Sanad mo'minning qurolidir. Quoli bo'lmasa qanday kurashadi?!" Abdulloh ibn Muborak: "Sanad bilan rivoyat qilish dindandir. Agar sanad bo'lmasa, har kim og'ziga kelganini gapiraveradi".

Imom Shofi'iyning shunday degani keltiriladi: "Hadisni sanadsiz o'rganayotgan kishi huddi kechasi o'zi bilmagan holda ichida zaharli iloni bor o'tinni orqalab ketayotgan o'tinchiga o'hshaydi". Xofiz ibn Abdulbar: "Ilmda ijozat olish katta (yoki ko'p) sarmoyadir", degan.

Bu o'rinda Imom Termiziyning "Jome'" kitobini muallifning o'zidan bevosita o'rganib, uni rivoyat qilgan muhaddislar sanab o'tamiz. Izlanishlar natijasida buni bevosita o'rgangan muhaddislar adadi yettita ekani ma'lum bo'ldi:

1- Abul Abbas Muhammad ibn Ahmad ibn Mahbub ibn Fuzayl Tojir Marvaziy Mahbubiy,

2- Abu Said Xaysam ibn Kulayb Buxoriy Shoshiy,

- 3- Abu Xotam Ahmad ibn Abdulloh Tojir Marvaziy,
- 4- Abu Zar Muhammad ibn Ibrohim ibn Muhammad Termiziy,
- 5- Abu Muhammad Hasan ibn Ibrohim Qatton,
- 6- Abu Ali Muhammad ibn Muhammad Yahyo Qarrob Haraviy,
- 7- Abul Hasan Ali ibn Umar ibn Taqiy ibn Kulsum Samarqandiy Vazoriy.

Abul Abbos Muxammad ibn Axmad ibn Mahbub ibn Fuzayl Tojir Marvaziy Mahbubiyning rivoyati bilan “Jome” kitobi nashr qilingan. Mahbubiy uni Abu Isodan hijriy 265 yili Termizda eshitgan. Boshqa bir rivoyatda “266 yili Termizga borgan yili eshitgan” deyilgan. U kishining rivoyati tufayli “Jome” kitobi shuhrat kozongan.

Abu Bakr Muhammad ibn Mansur Sam’oniyl shunday degan: “Abul Abbos Muhammad ibn Ahmad ibn Mahbub ibn Fuzayl Tojir Marvaziy Marvdagi muzakkiy va muaddil, o’z asrining tengi yo‘q muhaddisi, boshqa hadis bilimdonlari ichida peshqadami bo’lib, Marvga aynan hadis ilmini deb ko’chib borgan edi. U yerda Ahmad ibn Sayyor, Muhammad ibn Jobir, Said ibn Mas’ud, Nazr ibn Shumaylning shogirdi Fuzayl ibn Abduljabbor Boxiliy, Muhammad ibn Lays Isqof, Nazr ibn Ahmad ibn Abu Savra va boshqalardan tahsil olgan. Keyin Abu Isoning oldiga borib “Jome”ni o‘rgangan. Bundan tashqari, Termizda Muhammad ibn Solih ibn Sahddan ham ta’lim olgan”. Abul Abbos Mahbubiy hijriy 249 yilda tug‘ilib, 346 yilning 27 ramazonida vafot etgan.

Abu Said Haysam ibn Kulayb Buxoriy Shoshiyning rivoyati haqida Qozi Iyoz shunday degan: “Bu olimning rivoyatida kelgan hadislar boshqa joydan topilmaydi.” Xaysam ibn Kulayb Shoshiy siqd, xofiz muhaddis bo’lib, Movarounnhrda yashagan, “al-Musnad al-kabir” asari muallifi. Hijriy 335 yilda vafot etgan.

Abu Xomid Ahmad ibn Abdulloh, Tojir Marvaziyning rivoyatini Ibn Xoyr keltirgan. Bundan tashqari, Abu Ja’far ibn Zubayr va Ibn Atiyya xam keltirishgan.

Abu Zar Muhammad ibn Ibrohim ibn Muhammad at-Termiziyning rivoyatini Ibn Xoyr va Ibn Atiyya keltirishgan.

Ibn Xajar “Nuzhatul albob” asarida uning laqabi “Dankana” bo’lganini

keltiradi. Tarjimai xoli borasida boshqa biror gap keltirmagan.

Abu Muhammad Hasan ibn Ibrohim Kattonning ri-voyatini Ibn Xoyr keltirgan. Sam'oniylar u haqda shunday degan: "Nisopuriylar Abu Muhammad Ja'far ibn Durustavayx, Hammod ibn Mudrik Forisiy, shuningdek Bag'dodda Abdulloh, ibn Muhammad ibn Nojiya, Ahmad ibn Hasan ibn Abduljabbor Sufiy va ularga aloqador kishilardan ta'lim olgan". Ayni vaqtda u kishidan Hokim Abu Abdulloh ta'lim olgan bo'lib, "Tarix" asarida shunday deydi: "Abu Muhammad Forisiy Katton Nishopurga ko'chib kelgan, taqvodor olim, hadisda ishonchli roviy, rivoyati purma'no kishi bo'lib, Nishopurga hijriy 340 yili kelgan. Unga ko'p e'tirozlar bildirilgan. Nishopurda 343 yilning zulhijja oyida vafot etgan.

Abu Ali Muhammad ibn Muhammad ibn Yahyo Kirrob Haraviyning rivoyatini Xofiz Zaxabiy "Siyaru a'lom an-nubalo" da keltirgan. Zaxabiy uning tarjimai holida: "Usmon ibn Said Dorimiy va boshqalardan ta'lim olgan. Undan esa Abu Abdulloh ibn Abu Zuhayl ta'lim olgan", degan.

Abu Hasan Ali ibn Umar ibn Takiy ibn Kulsum ibn Abdulloh ibn Abdurrahmon Samarkandiy Vazoriyning rivoyatini Abu Ja'far ibn Zubayr va Ibn Nuktalar keltirishgan. Sam'oniylar Vazoriy haqida (Vazoriy ham deyiladi) shunday degan: Salmon ibn Axvas Dabbusiylar va Abu Iso Muhammad ibn Iso ibn Savra at-Termiziydan ta'lim olgan. U kishidan esa o'g'li Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Umar Vazoriy Muaddib, Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad ibn Shoxin Forisiy va boshqalar ta'lim olishgan.

Ibn Nukta: "Jome' Termiziy u kishining kitobidan rivoyat qilingan va undan Abu Ali Hasan ibn Xusayn Tobasiy hadis aytgan," degan ma'lumotni keltiradi. Najm Nasafiy o'zining "Qand" asarida u kishi haqida: "U Qutayba ibn Muslimning mavlosi bo'lib, undan (ya'ni at-Termiziydan) bitta hadis keltirgan" deydi.

"Jome' at-termiziy"ga yozilgan sharhlar

«Orizat al-Ahvaziy fi sharh Al-Jomi' lit-Termiziy». Muallifi Al-Hofiz Abu Bakr Muhammad ibn Abdulloh al-Ashbily (Ibn al-Arabi al-Molikiy). Qo'lyozma nusxasi Madinai Munavvaradagi kutubxonada saqlanadi. Qohirada nashr qilingan.

«Sharh Al-Jomi' lit-Termiziy». Muallifi Abulfath Muhammad ibn Muhammad

Sayyid an-Nos al-Ya'muriy ash-Shofi'iy (—1333). Qo'lyozma nusxasi Maʼdinai Munavvaradagi kutubxonada saqlanadi.

«Al-Lubb al-lubob fi-mo yaqulu at-termiziy «va fil-bob». Muallifi Shayxulislom al-Hofiz ibn Hajar al-Asqaloniy (—1448). Qo'lyozma nusxasi Madinai Munavvaradagi kutubxonada saqlanadi.

«Qut al-mug'tadiy». Muallifi Jaloliddin as-Suyutiy (—1505).

«Naf' Qut al-mug'tadiy». Muallifi As-Sayyid Ali ibn Sulaymon ad-Dumantiy al-Bajam'viy al-Mag'ribiy al-Molikiy ash-Shoziliy (—1877). Qohira va Dehlida chop etilgan.

«Sharh Al-Jomi' lit-Termiziy». Muallifi Ash-Shayx Abulhasan ibn Abdulhodiy as-Sindiyl al-Muduniy (—1723).

«Sharh Al-Jomi' lit-Termiziy». Muallifi Abu at-Tayyib (Muhammad ibn at-Tayyib) as-Sindiyl (al-Muduniy) (—1698).

«Joizat ash-Sha'uziy». Muallifi Badiy'uzzamon (? —1892). Bu asar «Sahih at-Termiziy»ning urdu tilidagi tafsirli tarjimasidir.

Imom Termiziyning mazkur kitoblari juda ko'p marotaba chop etilgan. Xususan, Hindiston, Misr, Xims va Bayrutdagi nashrlarini misol keltirish mumkin. Misrning Buluq shahrida 1292 hijriy yili ikki mujallad bo'lib chop qilingan. Dexdida hijriy 1269,1270, 1328 yillar, Laknauda hijriy 1317 va 1310 yillarda bir necha marta nashr etilgani bu asarga qizikdsh katta ekanini bildiradi. Jumladan, milodiy 1937 yili Qohiradagi Mustafo Bobiy Xalabiy matbaasida besh jild hajmida o'quvchilar qo'liga yetib borgan. Birinchi va ikkinchi juzlarini Shayx Ahmad Muhammad Shokir, uchinchisini Muhammad Fuod Abdulboqiy, to'rtinchi va beshinchi juzlarini Shayh Ibrohim Atva Avaz nashrga tayyorlashgan. Shayh Ahmad Muhammad Shokir o'zi tadqiq qilgan ikki juzini hijriy 1292 yili Buluqda chop etilgan nushasi asosida nashrga tayyorlagan. Uni otasi alloma Shayh Muhammad Shokirdan o'rgangan. Shu bilan birga, Hindistonda chop qilingan nushasi bilan solishtirgan. Axmad Rifoiy Molikiyning tadqiqi asosida Buluqda Obid Sindiylning nushasi bilan solishtirgan.

Misrda hijriy 726 yildagi nashr nushasi mavjud. Pajma'aviyning sharhi «Naf'u

kutil mugtaziy” nomi bilan Dehlida 1328 yilda nashr qilingan. Bundan tashqari, Hindiston ulamolari, xususan, alloma Muborakfuriy tomonidan yozilgan sharh, xam kitob holida chop etilgan. “Zaxoirut-turos al-arabiy al-Islomiy” asarida qayd etilishicha, Ali Adhamning 1927 yildagi tahqiq asosida ushbu kitobning Qohirada olti juzdan iborat nashr nushasi mavjud. Shuningdeq Abdulvahhob Abdullatifning tadqiqotlari asosida Madinai munavvaradagi “al- Maktabatus salafiyya” nashriyotida chop etilgan. Biroq biz suyanishimiz mumkin bo’lgan birdan-bir manba Abdussamad ibn Bakr ibn Ibroxim Oli Obidning hijriy 1414 yilda Madinada chop etilgan tadqiqi sanaladi. U kishi to’qqizta asl va ishonchli qo’lyozmalar asosida tadqiq qilgan. Mazkur qo’lyozma nushalar qo’yidagilar: Istanbul, Sulaymoniyadagi Mahmud Posho kutubxonasi, raqam (130), hijriy 655 yilda nusha ko’chirilgan, Zohiriyya nusxasi (9778) va (9387), hijriy 540 yilda nusha ko’chirilgan, Sulaymoniyadagi Lolali kutubxonasidagi nushasi (463), hijriy 536 yilda nusha ko’chirilgan, Sulaymoniyyadagi Jorullox kutubxonasi (293), hijriy 558 yilda nusha ko’chirilgan, Ahmad Uchinchi kutubxona-si (284), hijriy 578 yilda nusha ko’chirilgan, Sulaymoniyyadagi Fayzullox Afandi kutubxonasi (344), hijriy 582 yilda nusha ko’chirilgan, Sulaymoniyyadagi Lolali kutubxonasi (461), hijriy 707 yilda nusha ko’chirilgan, o’sha kutubxona nusxasi (462).

Ko’rinib turibdiki, foydalanilgan manbalar juda ishonchli va aniq. Shundan ma’lum bo’ladiki, kitobning haqiqiy nomi “Al-Jome’ul muhtasar minas sunan ’an Rosulillahi sollallohu alayhi va sallam va ma’rifatus sahih val ma’luli va maa alayhal amalu” ekan.

Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimlari tomonidan 2022 yildan boshlab “Sunani Termiziy sharhi” nashrini amalga oshirish boshlandi, hozirgi kungacha 4 juzi nashr qilindi (jami 10 juz bo’lishi reja qilingan).

"Al-ilal as-sag'ir" kitobi

Muallif bu kitobni “Jome’” asarining oxiriga qo’shib, unda Sufyon Savriy, Molik ibn Anas, Abdulloh ibn Muboraq Shofi’iy va Ibrohim ibn Ishoq kabi ba’zi hofizlarga borib bog’lanadigan isnodlarini keltirib o’tadi. Bundan tashqari, Buhoriy va Abu Zur’a bilan ba’zi hadislarda munozaralar qilishgan hadislar, roviylar va tarix

borasida uchraydigan illatlar hakida xabar beradi. Shundan keyin

“tajriyhur-rijol” (roviy kishilarni aybli deb topish) g’iybat emasligi, hadis ma’nosini rivo-yat qilish, olimga o’kib berish huddi eshitish kabi e’tiborda bo’lib, rivoyatsiz ijozaning ahamiyati, shayh o’z kitobini bir kishiga munovala (berish) qilsa, o’sha kishi undan hadis rivoyat qilishi joizligi, “haddasana va haddasaniy”, “axbarona va axbaroniy” lafzlari o’rtasidagi farqlar, mursal hadis va undagi ihtiloflar kabi hadis ilmi bilan bog’liq mavzular haqida so’z boradi. Yana “bu hasan hadisdir”, “bu g’arib hadisdir” so’zlari ma’nolari va hadisdagi ziyodalik uning g’arib hadis ekani borasidagi mulohazalar bayon etilgan.

Is’ardiy (rahimahulloh,) bunday dedi: “Mu’taman ibn Ahmad as-Sohiy musnadning eski nushasiga shunday deb yozib qo’yganiga ko’zim tushib qoldi: «Bu kitob Abulfazl Nasafiy haqida bo’lib, u kishi Mu-hammad ibn Mahmud ibn Anbardir. Nazarimda, mazkur kitob yozilishiga u kishi sabab bo’lgan”. Matn davomida: “Ushbu Jome’ 51 kitobni o’z ichiga olgan”, deyilgan. Keltirilgan shunday ma’lumotlar “Ilal”- ning oxirida ham bor. Boshqa bir eski nushada: “Abu Iso Samarqandda “Jome’”ga “Ilal”ni qo’shdi” va yana boshqa bir eski nushada “U (ilal)ni hijriy 270 yili Qurbon hayiti kuni yozib tugatdi”, degan ma’lumotni uchratdim».

Imom, hofiz Abdurrahmon ibn Ahmad ibn Rajab al-Hanbaliy (vaf. 795 h) bu kitobga o’zi sharh yozib, tadqiq qilgan. Mazkur sharh Nuriddin Itrning izohlari bilan boyitilib, hijriy 1398 (1978 milodiy) yilda Damashqdagi “Dorul mallah” matbaasida “Sharhu ilalit-Termiziy” nomi bilan chop etilgan. Mazkur sharhda juda ko’plab kerakli foydalar mavjud.

Garchi Imom Shofi’iy (rahimahulloh) o’zining “Risola” nomli kitobida va Imom Muslim “Sahih”ning muqaddimasida hadis ilmlari haqida fikr-mulohazalarini bayon etgan bo’lsa-da, “Al-ilal as-sag’ir” kitobini hadis ilmlari haqida yozilgan birinchi kitob deb xulosaga kelsaq noto’g’ri bo’lmaydi. 2017 yili bu asar o’zbek tiliga tarjima qilinib nashr etildi.

"Al-ilal al-kabir" kitobi

Bu kitobning yana bir nomi “Al-ilal al-mufrad” bo’lib, “Jome’ at-

Termiziy”ning oxiriga qo’shib qo’yilgan “Al-ilal as-sag’ir”dan boshqasidir.

Musannifni qayd etishicha, “Al-Ilal al-kabir” yo’qolgan kitobdir. Lekin Abu Tolib al-Qoziy (Mahmud ibn Ali ibn Abu Tolib al-Isfahoniy ash-Shofi’iy, (vaf. 575 h) ning tartiblariga ko’ra mavjud. Chunki o’z asrining hadis ilmidagi xiloflarni yaxshi bilgan mazkur faqih, Imom Termiziyning kitobini fiqhiy boblarga ajratib, tartiblab chiqqan. Shunga ko’ra, mazkur kitob 467 ta bobdan iborat bo’lib, har bir bob bir qancha ha—dislarni o’z ichiga olgan.

Imom Termiziy o’z kitobida hadis ilmi bo’yicha ustozlari Imom Buhoriydan rivoyat qilingan hadislarining illatlarini ko’proq zikr qilib, Abu Zur’a va Dorimiy hadislarini keltiradi. Bundan tashqari, bu kitobda Imomlarning jarh va ta’dil haqidagi fikrlariga ham o’rin ajratadi. Afsuski, Imom Buhoriyning o’zi hadis illatlari haqida yozgan alohida kitoblari bizgacha yetib kelmagan. Chunki Imom Termiziy (rahimxullohning u zot huzuriga borib, shogird tushishi va u zotdan hadis rivoyat qilishi bizlar uchun ulkan zahira bo’lishga kifoya qiladi. Imom Termiziy o’zidan ko’rgan har bir odam qadri oliyligiga iqror bo’ladigan meros qoldirdi.

Xamza Diyob Mustafo “Ummul-Quro” universitetida Kitob va sunnat borasida magistrlik darajasini olish uchun mazkur kitobni tadqiq qilib, o’z nomzodlik ishini taqdim qilgan. Kitob “Maktabatul-aqso” matbaasida 1406 hijriy yilda (1976 milodiy) to’liq holida nashr etilgan.

"Rasululloh sollallohu alayhi va sallam sahobalarining ismlari" kitobi

Bu kitob nusxalari Turkiyada juda ko’p bo’lib, doktor Fuat Sezgin ulardan ikkitasiga ishora qilgan:

Ulardan biri “Lolali” nusxasi. U (1-11/a) varaqlardan iborat bo’lib, 1/2089 raqami ostida saqlanadi, uning yozilishi hijriy VII asrga borib taqaladi. Ikkinchi biri “Shahid Ali” nusxasi, 10-26 varaqlardan iborat, 1/2830 raqami ostida. Bu kitob hijriy 776 yilga borib taqaladi.

Har ikki kitob nusxalarining belgilaridan, kitob nomi muhaqqiq muqaddimasida keltirilgan bo’lsa kerak. “Lolali” nusxasida Rasululloh sollallohu alayhi va sallam sahobalarining ismlari zikr etilgan. “Shahid Ali” nusxasida esa

Badrda qatnashgan va qatnashmagan sahobai kiromlarning ismlari bayon qilingan.

Imom Termiziy 120 sahifa atrofida chop etilgan mazkur kitobni dastlab “Jannat bashorati berilgan o‘n (sahobai kirom)”lar bilan boshlagan. Undan oldin “A”, keyin “B” va hokazo qilib sahobai kiromlarning ismlarini alifbo tartibida joylashtirib chiqqan. Biroq boblar ichida ham shu alifbo tartibida yozilgan emas, urfdagi mashhur tartib shunday bo‘lsa ham.

Shu sabab “Shin” bobida Imom Termiziyning Shayba ibn Usmon (roziyallohu anhu)ni Shurayd ibn Suvayddan oldin keltirganini ko‘rish mumkin. Kitobning oxirida ismlari ma’lum bo‘lmagan kunyalarni keltirib o‘tilgan. Mazkur kitobdagi ismlar soni 767 ismni tashkil qiladi. Imom Termiziy ismlarni zikr qilishda avval ismi, keyin nisbasi, keyin esa ba’zan kunyasini keltirish uslubidan foydalangan. Yana ularning Badrda yoki Xudaybiyada qatnashganini ham bayon qilib o‘tgan. Lekin bu kitobda sahobiya ayollarning nomlari keltirilmagan. O‘zbek tiliga tarjima qilingan.

“Shamoili Muhammadiyya” asarining ahamiyati

Imom Termiziyning “Shamoili Muhammadiyya” asari ba’zi manba’larda «Ash-Shamoil fi shamoil an-nabiy sallallohu alayhi va sallam» va «Ash-Shamoil at-Termiziy» nomlari bilan ham keltirilgan. Bu asar Payg‘ambar alayhissalomning vasfalari, siyratlari, ajoyib fazilat va, odatlariga oid uch yuz to‘qson yetti hadisi sharifni o‘zida jamlagan qimmatli manba’dir. Termiziyning ushbu kitobi bizgacha yetib kelgan bu bobdagi eng qadimgi va eng yaxshi asardir. Undan oldin ham bu mavzuda ba’zi kitoblar bo‘lsada. ular bizgacha yetib kelmagan. Bular Abulbuxtariy Vahb ibn Vahb ibn Kabir Asadiyning (vaf. 200/815) va Abulxasan Ali ibn Muhammad ibn Abdulloh Madoiniyning (135-225/752-840) “Sifat un-nabiy” (Payg‘ambar sifati) nomli kitoblari, yana zoxiriyya mazhabi asoschisi Abu Su-laymon Dovud ibn Ali ibn Xalaf Asbaxoniy Zohiriyning (201-270/816-884) “Sifatu axlok un-nabiy” (Payg‘ambar xulklari sifati) kitobidir.

Imom Termiziy bu kitobga 397 ta hadisni kiritib, ularni 56 bobda bayon qilgan. Bu boblar quyidagilardir:

Rasululloh, (sollallohu alayhi va sallam)ning yaratilishi, xotimun - nubuvvat

(nubuvvat oxiri), u zotning sochlari, yigitliklari, qariliklari, misvok ishlatishlari, surma qo'yishlari, liboslari, maxsilari, oyoq kiyimlari, uzuklari, o'ng qo'lga uzuk taqqanlari, qilichlari, sovutlari, sallalari, qadam tashlashlari, yuzlarini tusib yurishlari, o'tirishlari, hassalari, (biror narsaga) suyanishlari, turmush tarzlari, tanovul taomlari, yeydigan nonlari holati, idom (non bilan qo'shib yeydigan taom)lari, taomdan oldingi poklanishlari, taomdan oldin va keyin aytadigan duolari, qadahlar, iste'mol qiladigan meva (yoki shirinlik) lari, ichimliklari, ichmoqliklari, xushbo'ylanishlari, gapirishlari, kulishlari, hazil-mutoyiba qilishlari, she'r ishlatib gapirishlari, yig'inlardagi gaplari, uxlashlari, ibodatlar, zuhr namozi, uyda o'qiydigan nafl namozlari, ro'za tutishlari, qiroatlari, yig'lashlari, tushaklari, tavozelari, xulqari, hayolari, hijoma (qon oldirish)lari, ismlari, tishlari, vafotlari, meroslari, tushlari (yoki u zotni tushda ko'rish). Ushbu asarda Imom Termiziy birinchi bobni Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam)ning ko'rinishlarining bayoni bilan boshlanib, u zot (sollallohu alayhi va sallam)ni tushda ko'rish haqidagi hadis bilan tugaydi. Ba'zida bobdagi hadislariga sharh berib o'tsalar, ba'zida hadisning sanadiga taalluqli masalalarga to'xtalib o'tgan.

Hozirgi kunda ushbu asarning turli xil nashriyotlarda chop qilingan nusxalari ko'p.

Bu kitobning juda ko'p qo'lyozma nusxalari bo'lib, ular dunyoning turli joylariga tarqalgan. Bu haqda Fuat Sezgin (1924-2018) aytib o'tgan.

Bu kitob, sharhlardan xoli tarzda ko'p marotaba Kalkutta (1292 h) da, Fas (1310 h da, Buloq, (1280 va 1290 h) da, Hims (1388 h)da va Bayrutda chop etilgan. Fas shaxrida toshbosma holida chop etilgan. Shuni aytib o'tish lozimki, Marokash davlatidagi toshbosmada birinchi nashr qilingan kitob aynan «Shamoili Muhammadiyya» kitobi hisoblanadi. Bu kitobga hozirgi kunga qadar 50 dan oshiq sharhlar yozilgan.

Bu asarning Sayyid Mahmud Taroziy tomonidan o'zbek tiliga qilingan tarjimai Toshkentda 2 marta nashr qilindi. Sayyid Mahmud Taroziy tomonidan ona tilimizga qilingan muxtasar tarjimai 1990 yili Imom Termiziyning 1200 yillik yubileyi munosabati bilan Toshkentda qaytadan nashr qilindiki, bu hol buyuk

muhaddisning qimmatli asarini o'rganishda katta ahamiyat kasb etishi shubhasizdir. "Shamoili Muhammadiyya"ning XVI asrga oid qo'lyozmasi Toshkentda, O'zbekiston musulmonlari diniy idorasi kutubxonasida saqlanmoqda. 1980 yilda Toshkentda mazkur diniy boshqarma buyurtmasi bilan "Shamoili Muhammadiyya"ning ushbu qo'lyozmasi ofset tariqasida nashr etilgan bo'lib, undagi qisqacha so'zboshi O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi hay'atining sobiq raisi, marhum muftiy Ziyovuddinxon ibn Eshon Boboxon hazratlari tomonidan yozilgan. Bundan tashqari "Shamoili Muhammadiyya"ning 1510 va 1533 yillarda ko'chirilgan qo'lyozmalari O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida ham saqlanmoqda.

"Shamoili Muhammadiyya"ning Ubaydulla Uvatov va Mirzo Kenjabeklar tomonidan amalga oshirilgan nashrlari ham mavjud.

Ushbu asar Ziyovuddin Rahim tomonidan 2021 yilda 2 juzda sharhi ham nashr qilindi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Markaziy Osiyoda hadis ilmining rivoj topishining tarixiy asoslarini ayting?
2. Hadis ilmi rivojida Imom Buxoriyning tutgan o'rnini izohlang?
3. Imom Buxoriy ilmiy merosini O'zbekiston va jahonda o'rganilishini tushuntiring?
4. Imom Termiziyning ilmiy merosini bugungi kundagi ahamiyatini ayting?
5. Imom Termiziy ilmiy merosiga mustaqillik yillarida qanday e'tibor berilmoqda?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Muborakfuriy. Siyrat al-Imom al-Buxoriy / tarjimon U.Uvatov. – T.: TIU, 2008.
2. Goldziher I. Muslim studies (muhammedanische studien). Volume two. London. George allen & unwinn ltd. 1969. Translated from the german by c. R. Barber and s. M. Stern.

3. Murodov D. Xadisshunoslik atama va iboralari (qisqacha izoxli lug‘at). – T.: Fan, 2009. – 96 b.
4. Abu Xafs Umar ibn Muxammad an-Nasafiy. al-Qand fiy zikri ulamoi Samarqand (Samarqand ulamolari xotirasiga doir qand(dek shirin kitob) / Arabchadan qisqartirib tarjima qiluvchilar: Usmonxon Temurxon o‘g‘li va Baxtiyor Nabixon o‘g‘li. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001. – 304 b.
5. Hadisshunoslik: o‘quv qo‘llanma / tuzuvchilar: D.Rahimjonov, D.Muratov, R.Obidov, M.Alimova; O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Toshkent islom universiteti. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2013. – 268 b.
6. Obidov R. Sunnat, xadis va muxaddislar. – T.: Movarounnaxr, 2012.
7. Cho‘tmatov.J. Imom Abu Iso Termiziy. T. «O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi nashriyot-matbaa birlashmasi»: 2019.
8. Xamroqulov.J. Imom Abu Iso Muxammad Termiziy Toshkent-Movarounnaxr: 2017
9. Kitobul ilal (Xadis illatlari xaqida risola). Toshkent- Movarounnaxr: 2017
10. Doktor Toxir Azxar Xaziriy. Imom Termiziyning “Al-Jome’ as- saxix” asariga kirish. Tarj. S.Siddiqov, J.Shodiev, U.Mirsodiqov. – Toshkent: Movarounnaxr, 2017.

6-MAVZU. ABU NASR FOROBIY O'RTA ASRNING BUYUK QOMUSIY OLIMI

Reja:

1. Abu Nasr Forobiy hayoti
2. Forobiy shaxsiyati va falsafiy qarshlar
3. Forobiy ilmiy merosi
4. Forobiy haqida zamonaviy tadqiqotlar

Tayanch tushunchalar: Forobiy, falsafa, ilmlar tasnifi, fors, turk, arab, yunon, yahudiy, nestoriyan

Mavzu o'quv maqsadi: Abu Nasr ibn Muhammad ibn Uzlug' Tarxon Forobiy jahon madaniyatiga katta hissa qo'shgan Markaziy Osiyolik mashhur faylasuf. "Muallim us-soniy" Forobiy ijodida Bog'dod davri. Forobiyning o'z ilmini oshirishdagi sa'yi harakatlari. Forobiyning Damashqdagi faoliyati. Forobiyning o'rta asr davri tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilimlarining qariyb barcha soxalarida 160 dan ortiq asarlar yaratishi. Forobiyning qadimgi Yunon mutafakkirlari asarlariga sharhlar yozishi. Uning falsafaning umumiy masalalarga bag'ishlangan asarlari. Falsafa va tabiiy fanlarning fan sifatidagi mazmuni, tematikasi haqidagi asarlari. Uning ijtimoiy-siyosiy, davlatni boshqarishga, axloq, tarbiyaga oid asarlari.

Forobiyning tabiiy-ilmiy fanlar haqidagi qarashlari.

Abu Nasr Forobiy hayoti.

Abu Nasr Muhammad Forobiy (arabcha: أبو نصر محمد الفارابي; taxminan 873–950/951), G'arbda Alfarabius nomi bilan tanilgan, islom dunyosining dastlabki falsafiy va musiqiy nazariyotchilaridan biri edi. U "Islom neoplatonizmining otasi" va "Islom siyosiy falsafasining asoschisi" sifatida tanilgan. Forobiy taxminan 258 (872-873) yilda hozirgi Qozog'iston hududida joylashgan qadimgi O'tror shahri yaqinidagi Vosij qishlog'ida tug'ilgan deb taxmin qilinadi. Noto'g'ri tushuncha natijasida Ibn an-Nadim faylasufning Xuroson mintaqasidagi Faryobda tug'ilganini qayd etadi (*al-Fihrist*, 368-bet). U Lotin o'rta asrlarida *Alfarabius* yoki *Abu Nasr* nomi bilan mashhur bo'lgan. Uning otasi Vosij qal'asi qo'mondoni bo'lgani haqida ma'lumot mavjud bo'lsa-da, oilasi haqida boshqa aniq ma'lumotlar saqlanib qolmagan.

Forobiy falsafaning turli sohalariga, jumladan, jamiyat va din falsafasi, til va mantiq falsafasi, psixologiya va epistemologiya, metafizika, siyosiy falsafa va axloqqa oid asarlar yozgan. U nafaqat amaliy musiqachilik, balki musiqiy nazariya bo'yicha ham mutaxassis edi. Uning asarlarida astronomiya, matematika, kosmologiya va fizika masalalari ham o'z aksini topgan.

Forobiy islom dunyosida falsafani izchil tizim sifatida taqdim etgan birinchi musulmon falsafa hisoblanadi. U o'zining falsafiy tizimini yaratib, unda Yunon-Rim neoplatonizmi va Suriyalik Aristotelchilarning an'analari ancha uzoqlashgan. Keyingi davr mualliflari uni "Ikkinchi ustoz" deb atashgan, bu uning falsafadagi mavqeiini ko'rsatadi.

Forobiy falsafaga juda katta ta'sir ko'rsatgan. Uning ta'siri Yahyo ibn Adiy, Abu Sulaymon Sijistoniylar, Abu al-Hasan al-Amiriylar, Abu Hayyon at-Tavhidiy, Ibn Sino, Suhravardiy, Mulla Sadro, Avempace, Ibn Tufayl, Ibn Rushd, Maymonid, Albertus Magnus va Leo Strauss kabi shaxslarga yetgan. U G'arbda ham, islom dunyosida ham tanilgan.

Forobiy haqidagi ma'lumotlar ko'p jihatdan noaniq. Uning kelib chiqishi va nasl-nasabi haqida turli taxminlar mavjud. Uning hayoti haqida kam ma'lumot saqlanib qolgan. U Bag'dodda suriyalik nasroniy olimlar, jumladan Yuhanno ibn Haylon, Yahyo ibn Adiy va Abu Ishoq Ibrohim al-Bag'dodiy bilan birga yashagan. Keyinchalik Damashq va Misrda bo'lib, nihoyat Damashqqa qaytib, 950–951 yillarda vafot etgan.

Somoniylar davlati hukmronligi ostida ilm-fan va madaniyat markazlaridan biri bo'lgan Farob shahrida ta'lim tizimi asosan diniy yo'nalishda bo'lib, o'qitish tili arab tili edi, fors tili esa qisman adabiyot tili sifatida o'qitilgan. Bu sharoitda Forobiyning yaxshi ta'lim olgani aniq bo'lsa-da, u yerdagi ta'limining tafsilotlari va ustozlari haqida aniq ma'lumotlar mavjud emas. Ayrim manbalarga ko'ra, Forobiy shu yerda ta'lim olgandan so'ng qisqa muddat qozilik lavozimida ishlagan, biroq ilm-fan va madaniyatga qiziqishi tufayli bu kasbni tark etgan va ilmiy izlanishlarga bag'ishlangan. Ushbu rivoyatning (*Ibn Abu Usaybi'a*, III, 224) qanchalik to'g'riligini aniqlash qiyin bo'lsa-da, uning ilm olish maqsadida o'z yurtini tark etgani va

umrining ko'p qismini sayohat bilan o'tkazgani barcha manbalarda qayd etilgan.

An'anaviy manbalarda aniq ma'lumotlar bo'lmasa ham, Forobiyning dastlab Buxoro, Samarqand, Marv va Balx kabi ilmiy va madaniy markazlarga tashrif buyurgani, so'ngra esa Bag'dodga borganligi taxmin qilinadi. Bag'dodga yetib kelganida u qirq yoshdan oshgan edi. Chunki barcha manbalar uning Bag'dodda o'z davrining eng mashhur tilshunoslaridan biri bo'lgan va 929 yilda vafot etgan

Ibn as-Sarrojdan arab tilini o'rganganini va hatto unga mantiq fanidan saboq berganini ta'kidlaydi. Bu esa Forobiyning Bag'dodga juda erta kelganligini ko'rsatadi. Shuningdek, u Ibn as-Sarroj bilan ilmiy suhbatlar olib borgan bo'lsa, demak, u Bag'dodga kelishidan oldin ham yuqori darajada bilimdon bo'lgan, mantiq fani bo'yicha yetuk bilimga ega bo'lish bilan birga arab tilini ham yaxshi bilgan.

Bag'dodda Forobiy nestoriy xristian bo'lgan tarjimon va sharhlovchi Abu Bishr Matta ibn Yunusdan mantiq ilmini o'rgangan. Manbalar Forobiyning o'qituvchisidan yoshroq bo'lsa-da, undan ziyrakroq bo'lganini va murakkab masalalarni sodda uslubda tushuntirish metodikasini undan o'rganganini qayd etadi (*Ibn Xallikon*, V, 153-154). Ammo uning mantiq va falsafa sohasida eng ko'p foydalangan ustози Harronlik Yuhanno ibn Haylon bo'lgan. Qozi Said va undan iqtibos keltirgan Ibn al-Qifti hamda Ibn Abu Usaybi'a Forobiyning Ibn Haylondan Bag'dodda ta'lim olganini aytadi. Biroq kechroq davr tarixchilaridan bo'lgan Ibn Xallikon esa Forobiyning avval Harronga borib, u yerda Ibn Haylondan mantiq fanini o'rganganini ta'kidlaydi.

Ibn Abu Usaybi'a Forobiyning yo'qolgan deb taxmin qilingan asarlaridan biridan iqtibos keltirgan holda, uning Aristotelning *Ikkinchi Analitikalar* (*Kitab al-Burhon*) asarini oxirigacha o'qiganini va Iskandariya falsafa maktabi an'alariga ko'ra, nasroniylikka tahdid solishi mumkinligi tufayli oldin taqiqlangan "al-Ashkal al-Vujudiya" bobini ham o'rganganini ta'kidlaydi (*Uyuni al-Anba*, III, 225-226).

Shuningdek, ba'zi zamonaviy falsafa tarixchilari (Mas'ud Fahri, *Tarixi falsafai islomiy*, 91-bet) Forobiyning avval Damashqda ta'lim olganini, keyin esa Bag'dodga borganini ta'kidlaydi. Biroq bu fikrni tasdiqlovchi hech qanday tarixiy manba mavjud emas.

Forobiy qariyb yigirma yil Bag'dodda yashab, asarlarining katta qismini shu shaharda yozdi. Biroq 330 (941) yoki undan bir yil keyin u shaharda yuz bergan tartibsizliklar sababli Damashqqa ko'chib o'tdi. Ibn al-Ibriy uning avval Halabga borganini, u yerda sufiyona kiyimda Hamdoniylar amiri Sayf ad-Davla saroyida kutib olinganini va undan keyin u bilan birga Damashqqa yo'l olganini qayd etadi, (*Tarix al-muxtasar ad-duval*, 295-296-betlar). Forobiyning Damashqdagi hayoti haqida so'z yuritgan manbalar uning Sayf ad-Davla bilan yaqin munosabatlarini alohida ta'kidlab, asossiz rivoyatlar keltirganliklari kuzatiladi.

Forobiy Damashqqa kelgan paytda bu shahar Ixshidiylar davlatining qo'l ostida edi va faqat 334 (945) yilda Sayf ad-Davla tomonidan egallangan. Halab esa undan bir yil oldin uning nazoratiga o'tgan edi. Shunday ekan, falsafiy ustoz Sayf ad-Davla bilan yaqin aloqasi aynan shu yillardan keyin o'rnatilgan bo'lishi va eng ko'pi bilan uch yil davom etgan bo'lishi mumkin. Keksayganiga qaramay, Forobiy 337 (948) yilda Misrga qisqa safar qilgan, so'ng Damashqqa qaytgan va 339 yil Rajab oyida (950 yil dekabr) taxminan sakson yoshida vafot etgan (*Mas'udiy*, 106- bet). Uning dafn marosimida davlatning yuqori martabali o'n besh vakili (Ibn Xallikonga ko'ra to'rt) va Sayf ad-Davla ishtirok etgan, jasadi Damashqdagi Bob as-Sag'ir qabristoni tashqarisiga dafn etilgan.

Ba'zi manbalarda Bayhaqiy o'sha davrning mashhur shoirlaridan bo'lgan Mutanabbiy bilan bog'liq dramatik o'lim voqeasini Forobiyga taalluqli qilib, uni Damashq bilan Asqalon oralig'ida qaroqchilar o'ldirganini da'vo qiladi (*Tatimmat as-Sivan*, 19-bet). Biroq bu rivoyat haqiqatga to'g'ri kelmaydi va shunchaki uydirma bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Forobiyning hayotini to'liq yoritish mavjud ma'lumotlar asosida imkonsiz. Mashhur tarixiy shaxslar haqida yaratilgan afsonalar Forobiyga ham tegishli bo'lib, bu rivoyatlar asosan uning vafotidan taxminan 300 yil keyin yozilgan madaniy-tarixiy manbalarda uchraydi. Masalan, bir rivoyatga ko'ra, u Sayf ad-Davla saroyiga ilk bor hayoti davomida kiyib yurgan turkcha kiyimida kirgan. Amirdan o'tirishga ruxsat olganida, "O'zinga yarasha joyga o'tiraymi yoki sizning joyingizga?" deb so'ragan. Amirdan javob olgach, saroy ahli orasidan o'tib borib, Sayf ad-Davlaning

yoniga o'tirgan, hatto amirni biroz surib qo'ygan.

Shundan so'ng Sayf ad-Davla o'zining maxsus tilida davlat arboblari Forobiyni sinab ko'rishini buyurgan, agar u javob bera olmasa, saroydan chiqarib yuborishni aytgan. Biroq Forobiy ushbu tilni tushunib, amirga sabr qilishni va natijani kutishni maslahat bergan. Amir undan, "Sen bu tilni bilasanmi?" deb so'raganda, Forobiy: "Men yetmishdan ortiq til bilaman", deb javob bergan. Keyinchalik saroyda bo'lgan olimlar u bilan bahslashgan, biroq ularning hammasi Forobiyning bilimiga tan bergan va uni tinglab, daftarlarga yozib olishgan.

Mehmonlar tarqalgach, amir musiqachilarga kuylashni buyurgan, lekin Forobiy ularning ijrosini yoqtirmay, noto'g'ri joylarini aytib o'tgan. So'ngra o'zi cholg'u asbobini sozlab, xushchaqchaq kuy chalgan va barchani kuldirgan. Keyin esa qayta sozlab, g'amgin kuy chalgan va yig'latgan. Nihoyat, og'ir kuy chalib, hammani, hatto qo'riqchilarni ham uxlatgan va shu orada saroyni tark etgan (*Ibn Xallikon*, V, 155-156).

Manbalarga ko'ra, ilk bor "qonun" deb atalgan cholg'u asbobini Forobiy ixtiro qilgan. U mashhur musiqashunos bo'lsa-da, yuqoridagi rivoyat haqiqatga yaqin emas. Aslida, ushbu voqea taxminan 334/945-yillarda yozilgan *Ixvon as- Safa risolalarida* ham uchraydi (I, 196). Biroq u yerda qahramon sifatida Forobiyning nomi emas, balki noma'lum bir shaxs tilga olingan.

Yetmish til bilishi haqidagi rivoyatga kelsak, bu, albatta, uning ko'p tillarni bilganligini anglatgan mubolag'ali ifoda bo'lishi mumkin. Forobiyning *Kitab al-Huruf*, *al-alfaz al-musta'mala fi'l-mantiq* va *al-Musiqqa al-kabir* asarlarida arabcha so'zlarning yunoncha, suryoniycha, forsha va so'g'dcha ekvivalentlari keltirilganiga qaraganda, u hech bo'lmaganda besh-olti tilni ma'lum darajada bilgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Shuningdek, Forobiyning yunoncha "sofist" so'zining etimologiyasida xato qilganligi uning yunon tilini bilmaganini anglatmaydi. Chunki arab tiliga tarjima qilingan ellinistik madaniyat yodgorliklarida bu kabi xatolar uchrab turadi, demak, bu avvalgi noto'g'ri talqindan kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

Forobiyning Damashqdagi hayoti haqida bog'bon bo'lib ishlagani va tunlari

qo‘riqchi fonusi yorug‘ida kitob o‘qigani haqidagi rivoyatlar (Ibn Abū Usaybi‘a, III, 223) haqiqatga mos emas. Chunki u hayotligidayoq katta shuhrat qozongan va umrining so‘nggi sakkiz yilini shu hududda o‘tkazgan bo‘lib, jamiyatning turli qatlamlari orasida ulkan hurmatga sazovor bo‘lgan bo‘lishi kerak.

Forobiy shaxsiyati va falsafiy qarashlari

Forobiy past bo‘yli, siyrak soqolli va zaif jussali bo‘lib, umr bo‘yi O‘rta Osiyo turk kiyimini tark etmagan (Ibn Xallikon, V, 155). U moddiy boylikka ahamiyat bermagan, shuhrat va tashqi ko‘rinishdagi dabdabani yoqtirmagan, ruhiy va axloqiy poklikni eng oliy qadriyat deb bilgan zohid edi. Ilm-fan va san‘at ahlini yuksak qadrlagan Hamdoniy amiri Sayfuddavla unga moddiy ko‘mak taklif qilgan bo‘lsa-da, Forobiy kunlik ehtiyojlari uchun kerak bo‘lgan 4 dirham kumushdan ortig‘ini qabul qilmagan (Ibn Abū Usaybi‘a, III, 224). U odatda yolg‘izlikni afzal ko‘rib, hech qachon uylanmagan va mol-mulk orttirmagan. Bo‘sh vaqtlarida daryo bo‘ylarida va bog‘larda sayr qilib, shogirdlari bilan shu joylarda uchrashgan.

"Tahsilu's-sa'oda" asarida mukammal faylasufning sifatlarini quyidagicha ta'riflaydi:

"U o‘qish jarayonida duch kelgan qiyinchiliklarga bardosh bera olishi, yuksak zehn va tushunish qobiliyatiga ega bo‘lishi, haqiqatni va adolatni sevishi, oliyjanob shaxs bo‘lishi, oltin-kumush va boshqa dunyoviy boyliklarga qiziqmasligi, taom va shahvoniy nafslariga berilmasligi, haqiqatga yetishish uchun mustahkam iroda va qat‘iyatga ega bo‘lishi lozim" (s. 94). Ushbu tavsif, go‘yo uning shaxsiy fazilatlarini aks ettirgandek.

Islom dunyosida Kindiy tomonidan boshlangan falsafiy harakatni davom ettirgan Forobiy, mashshoiylik oqimini yanada rivojlantirib, unga o‘zining ilohiyot, nubuvvat va ma‘od (oxirat) haqidagi qarashlarini hamda Platon va neoplatonizm falsafasidan olingan ayrim unsurlarni qo‘shib, eklektik tizim yaratgan. Aristoteldan keyin "Muallimi soniy" ("Ikkinchi muallim") degan sharafl unvon bilan tanilgan. Undan *"Senmi bilimdonroq, yo Aristotel?"* deb so‘raganlarida, u *"Agar Aristotel davrida yashagan bo‘lganimda, uning eng sodiq shogirdlaridan biri bo‘lardim"* deb kamtarlik bilan javob bergan.

U *“Tinimsiz tomgan suv toshni ham teshadi”* maqoliga asoslanib, muvaffaqiyat siri bir mavzuga chuqur e’tibor qaratishda ekanligini ta’kidlaydi (Risāla fīmā yanbaghī, s. 63). Shu bois u Aristotelning *Kitābu’n-Nafs* (De Anima) asarining chetiga *“Men bu kitobni yuz marta o‘qib chiqdim”* deb yozgan, As- *Samā‘u’t-tabī‘ī* (Fizika) asari haqida esa *“Men bu kitobni qirq marta o‘qigan bo‘lsam ham, yana o‘qishga ehtiyoj sezaman”* degan (Ibn Abu Usaybiya, III, 227; Ibn Xallikon, V, 156).

Forobiyning islomdagi diniy mansubligi bahsli mavzudir. Ba’zi tarixchilar uni sunniy deb hisoblasa, boshqalari uni shia yoki shia ta’sirida bo‘lgan deb da’vo qiladilar. Fauzi Najjar Forobiyning siyosiy falsafasiga shia mazhablarining ta’siri bo‘lganligini ta’kidlaydi. Nadia Maftouni esa Forobiyning asarlaridagi shia jihatlarini ijobiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. Uning ta’kidlashicha, Forobiy o‘zining al-Millah, al-Siyasah al-Madaniyah va Tahsil al-Sa’adah kabi asarlarida Payg‘ambar va uning vorislari—Imomlar tomonidan boshqariladigan utopiyaga ishonishini ifodalaydi.

Boshqacha qilib aytganda, Forobiyning diniy qarashlari haqidagi bahslar uning asarlarida turli mazhablar ta’sirini ko‘rsatadi. Uning falsafiy qarashlari va siyosiy g‘oyalari islom dunyosidagi turli oqimlar bilan bog‘liq bo‘lib, bu uning merosini yanada boyitadi. Biroq, uning aniq diniy mansubligi haqida yakdil fikr mavjud emas va bu mavzu olimlar orasida davom etayotgan muhokamalarga sabab bo‘lmoqda.

Forobiyning shialikning Imomiylik yoki Ismoililik yo‘nalishiga mansub bo‘lgani haqidagi da’volarni (Corbin, s. 160) tasdiqlovchi hech qanday ishonchli manba mavjud emas. Uning asarlarida shialikning asosiy tushunchalari bo‘lgan vasiyat, ismat, taqiyya yoki Payg‘ambar avlodiga ortiqcha hurmat kabi g‘oyalarga ishora ham uchramaydi. U o‘z davridagi mazhablar yoki oqimlarning hech biriga tarafkashlik qilmagan. Shu bois uning *“Madina fozila”* (fazilatli shahar) konsepsiyasi bilan shia davlat tuzilishi o‘rtasida o‘xshashlik izlash ilmiy asosga ega emas va faqatgina sun’iy taqqoslash bo‘lib qoladi.

Forobiyning etnik kelib chiqishi olimlar orasida bahs mavzusi bo‘lib, turli manbalar uning fors yoki turkiy kelib chiqishi haqida fikr bildiradi. Uning aniq etnik mansubligi noaniq bo‘lsa-da, turli nuqtai nazarlardan kelgan dalillar va argumentlar

muhokamaga nozik tushuncha beradi.

Fors kelib chiqishi haqida dalillar:

1. O'rta asr tarixchilari:

Ibn Abi Usaybiya (vaf. 1270), Forobiyning eng qadimgi tarjimai holi mualliflaridan biri, o'zining Uyun asarida Forobiyning otasi fors millatiga mansub ekanligini ta'kidlaydi.

Al-Shahrazuriy (vaf. 1288), yana bir qadimgi tarjimai hol muallifi, Forobiylarning fors oilasidan chiqqanligini yozadi.

Majid Fahriy, islom falsafasi sohasining taniqli olimi, Forobiyning otasi "fors millatiga mansub qo'shin sardori" ekanligini ta'kidlaydi.

2. Lingvistik dalillar:

Dimitri Gutas, islom falsafasi sohasining yetakchi olimi, Forobiyning asarlarida fors, sog'd va yunon tillarida izohlar va havolalar mavjudligini, ammo turkcha izohlar yo'qligini ta'kidlaydi. Bu fors yoki eroniy tilli madaniyatlar bilan kuchliroq aloqani ko'rsatadi.

So'g'd tili uning ona tili sifatida taklif qilingan, chunki bu til Farob (hozirgi Markaziy Osiyo) mintaqasida gapirilgan. Sog'd tili sharqiy eroniy tillardan biri bo'lib, bu eroniy aloqani yanada mustahkamlaydi.

3. Madaniy va ilmiy kontekst:

Forobiyning Bag'doddagi intellektual muhiti fors va suriyalik nasroniy olimlar ta'sirida bo'lgan, bu fors tilida so'zlashuvchi mintaqalarning madaniy va lingvistik muhitiga mos keladi.

Muhammad Javad Mashkoor va boshqa olimlar Markaziy Osiyoning eroniy tilli kelib chiqishini ta'kidlab, fors dunyosi bilan madaniy va lingvistik aloqalarni ta'kidlaydilar.

4. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar:

Christoph Baumer Forobiyning sog'diy kelib chiqishi ekanligini ta'kidlaydi, bu xalq eroniy madaniy doirasining bir qismi edi.

Thérèse-Anne Druart (2020) ta'kidlashicha, ba'zi oldingi da'volar turkiy kelib chiqishni ko'rsatgan bo'lsa-da, zamonaviy tadqiqotlar fors kelib chiqishini ko'rsatadi.

Turk kelib chiqishi haqida dalillar:

1. Ibn Xallikonning hisobi:

O'rta asr tarixchisi Ibn Xallikon (vaf. 1282) turkiy kelib chiqishni taklif qilgan eng qadimgi manbadir. Uning Vafayot asarida Forobiyning Farob yaqinidagi Vosij qishlog'ida (hozirgi O'tror, Qozog'iston) turkiy ota-onadan tug'ilganligi yozilgan.

Ba'zi olimlar, ayniqsa zamonaviy Markaziy Osiyo identifikatsiyasi kontekstida, Forobiyning turkiy merosini ta'kidlash uchun ushbu hisobga tayanadilar.

2. Zamonaviy millatchilik talqinlari:

XX va XXI asrlarda ba'zi turk va Markaziy Osiyo olimlari Forobiyning turkiy kelib chiqishini ta'kidlab, uni "turk" faylasufi sifatida ko'rsatishga harakat qilishgan.

Biroq, Dimitri Gutas bu talqinni tanqid qilib, Ibn Xallikonning hisobi forsga asoslangan oldingi hikoyalarga qarshi qaratilgan va nisba "al-Turk" (turk) qo'shilishi keyinchalik qo'shilgan bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi.

3. Madaniy kontekst:

C.E. Bosworth, Oksford professori, Forobiylarning turkiy kelib chiqishi haqidagi haddan tashqari da'volarga qarshi ogohlantiradi va ularning asarlarida turkiy ko'chmanchi madaniyatining izlari yo'qligini ta'kidlaydi. Buning o'rniga, ularning intellektual hissasi fors va islom ilmiy an'alariga chuqur ildiz otgan.

Forobiylarning etnik kelib chiqishi haqidagi bahs murakkab va ko'pincha tarixiy, madaniy va siyosiy omillar ta'sirida bo'lgan. Ba'zi o'rta asr manbalari va zamonaviy olimlar lingvistik va madaniy dalillarga asoslanib fors yoki eroniy tilli kelib chiqishni ta'kidlasa, boshqalar, ayniqsa zamonaviy Markaziy Osiyo identifikatsiyasi kontekstida, turkiy merosni ta'kidlaydilar. Biroq, lingvistik va tarixiy tahlillarga asoslangan ilmiy dalillar fors yoki eroniy tilli kelib chiqishni ko'rsatadi.

Oxir oqibat, Forobiyning falsafa, fan va musiqaga qo'shgan hissasi etnik tasniflardan tashqarida bo'lib, uning merosi turli madaniyatlar va mintaqalarda nishonlanadi. Uning ishlari islom dunyosining boy intellektual an'alarining guvohi bo'lib qolmoqda, uning aniq etnik kelib chiqishi qanday bo'lishidan qat'i nazar.

Forobiy va ilmiy merosi

Forobiydan 100 dan ortiq asar qolgan. Uning asarlari turli tillarga tarjima qilingan, jumladan lotin, ibroniy, turk, fors, ingliz, fransuz, italyan, ispan va rus tillariga. Biroq, uning asarlarining aniq soni va nomlari haqida hali ham bahslar mavjud. Masalan, Ibn an-Nadimning "Al-Fihrist" asarida Forobiyning 7 ta asari, Qodiy Saidning "Tabaqot al-umam"ida 4 ta, Ibn al-Qiftiyning "Ixbor al-ulamo" asarida 74 ta, Ibn Abu Usaybiyaning "Uyun al-anbo" asarida esa 113 ta asari qayd etilgan. Biroq, bu asarlarning ko'pi hozirgacha saqlanib qolmagan.

Forobiyning eng mashhur va saqlanib qolgan asarlari quyidagilardan iborat:

1. Ihso al-ulum ("Ilmlar tasnifi") – Bu asarda Forobiy ilmlarni tasniflab, ularning mohiyati va o'rni haqida so'z yuritadi.
2. Al-Madina al-fozila ("Fozil odamlar shahar") – Ideal davlat va jamiyat haqidagi falsafiy risola.
3. As-Siyosat al-madaniyya ("Madaniy siyosat") – Davlat boshqaruvi va siyosiy falsafa haqida asar.
4. Fusus al-hikam ("Hikmatlar qalqoni") – Falsafiy masalalar haqida qisqa risolalar to'plami.
5. Kitob al-musiqqa al-kabir ("Katta musiqiy kitob") – Musiqqa nazariyasi va amaliyoti haqida asar.
6. Kitob al-ibora ("Ifoda kitobi") – Mantiq va til falsafasi haqida risola.
7. Kitob al-huruf ("Harflar kitobi") – Til va mantiqning falsafiy tahlili.
8. Risola fi al-aql ("Aql haqida risola") – Aqlning mohiyati va turlari haqida falsafiy tadqiqot.

Forobiyning asarlari nafaqat o'z davri, balki keyingi davrlar uchun ham falsafiy va ilmiy tadqiqotlar uchun manba bo'lib qolmoqda. Uning g'oyalari Islom falsafasi, shuningdek, G'arb falsafasi uchun katta ahamiyatga ega bo'lib, hozirgi kungacha o'z ta'sirini saqlab kelmoqda. Forobiyning eng mashhur asarlari haqida qisqacha ma'lumot:

1. al-Madinatu'l-fozila ("Fozil odamlar shahar")

Forobiyning falsafiy doktrinasini asosiy jihatlari bilan ifodalovchi eng yetuk asari hisoblanadi. U Bag'dodda yozishni boshlab, Damashqda 941-942 yillarda

tugatgan va Misrda yana ko‘rib chiqqan. Bu asar ideal davlat va jamiyat haqidagi g‘oyalarni o‘z ichiga oladi.

Birinchi marta F.Dieterici tomonidan nashr etilgan (Leiden, 1895). Keyinchalik 15 dan ortiq nashri chop etilgan. Albert Nasri Nodir tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1968).

Nemis, fransuz, ingliz va ispan tillariga tarjima qilingan. Turk tiliga Nafiz Danişman (1956) va Ahmet Arslan (1990) tomonidan tarjima qilingan.

2. as-Siyosatu’l-madaniyya ("Madaniy siyosat")

Bu asar ba’zi manbalarda "Mabodi’u’l-mavjudot" nomi bilan ham ataladi. Forobiyning hayotining so‘nggi davrlarida yozilgan deb hisoblanadi. Asar "al-Madinatu’l-fozila" bilan bir-birini to‘ldiradi.

Birinchi nashri Luvis Shayho tomonidan amalga oshirilgan (Bayrut, 1902). Keyinchalik Haydarobod, Leiden va Bombayda nashr etilgan. Favzi Mitri Najjor tomonidan ilmiy nashri qilingan (Bayrut, 1964).

Ibroni, nemis va turk tillariga tarjima qilingan. Turk tiliga Mehmet Aydın, Abdulqodir Shener va M. Rami Ayas tomonidan tarjima qilingan (1980).

3. Kitabu’l-Milla ("Din kitobi")

Ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismida din, diniy rahbar va fiqh ilmining falsafa bilan aloqasi muhokama qilinadi. Ikkinchi qismida "madaniy ilmlar" haqida so‘z boradi.

Muhsin Mahdiy tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1967).

4. Ihsou’l-‘ulum ("Ilmlar tasnifi")

Ilmlarni tasniflashga bag‘ishlangan asar. Beshinchi bobida "madaniy ilmlar", fiqh va kalom ilmlari haqida so‘z yuritiladi.

Birinchi ilmiy nashri Usmon Amin tomonidan amalga oshirilgan (Qohira, 1931). Turk tiliga Ahmet Ateş tomonidan "Ilmlarning sanalishi" nomi bilan tarjima qilingan (1955).

5. Tahsilu’s-sa‘oda ("Baxtni qo‘lga kiritish")

Ijtimoiy, siyosiy va axloqiy masalarni qamrab olgan asar. Ilmlar tasnifiga ham o‘rin berilgan.

Haydarobod va Bombayda nashr etilgan. Ja'far Aliy Yasin tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1983).

Turk tiliga Hilmi Ziya Ülken va Kivâmu'ddin Burslan tomonidan tarjima qilingan (1940). Hüseyin Atay "Baxtni qo'lga kiritish" nomi bilan tarjima qilgan (1974).

6. at-Tanbih 'ala sabili's-sa'oda ("Baxt yo'li haqida ogohlantirish")

Baxt axloqini o'rganuvchi asar. "Tahsilu's-sa'oda"ning davomi sifatida qaraladi.

Haydarobod, Bombay va Qohirada nashr etilgan. Ja'far Al-i Yasin va Sahbon Halifat tomonidan ilmiy nashrlari amalga oshirilgan.

Turk tiliga Hilmi Ziya Ülken va Kivâmu'ddin Burslan tomonidan tarjima qilingan (1940). Lotin va ibroniy tillariga ham tarjima qilingan.

7. Fusulu'l-madaniy ("Madaniy fasllar")

Siyosat, axloq va boshqa masalarga oid qisqa fasllardan iborat asar.

Birinchi marta D. M. Dunlop tomonidan inglizcha tarjimasi bilan nashr etilgan (1961). Favzi Mitri Najjor tomonidan "Fusulun muntazo'a" nomi bilan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1971).

Turk tiliga Hanifi Özcan tomonidan "Siyosat falsafasiga doir fikrlar" nomi bilan tarjima qilingan (1987).

Forobiyning bu asarlari nafaqat o'z davri, balki keyingi davrlar uchun ham falsafiy va ilmiy tadqiqotlar uchun manba bo'lib qolmoqda. Uning g'oyalari Islom falsafasi, shuningdek, G'arb falsafasi uchun katta ahamiyatga ega bo'lib, hozirgi kungacha o'z ta'sirini saqlab kelmoqda.

8. al-Jam' bayna ra'yayi'l-hakimayn ("Ikki hakimning fikrlarini birlashtirish")

Bu asar Aflotun va Aristotelning fikrlarini yarashtirish maqsadida yozilgan. Unda 13 ta ixtilof masalasi ko'rib chiqilgan va ularning turli jihatlari tahlil qilingan.

Birinchi marta F. Dieterici tomonidan "ass-Samaratu'l-marziyya" to'plamida nashr etilgan (Leiden, 1890). Keyinchalik "al-Majmu'" nomi bilan Qohirada nashr qilingan (1907).

Nemis tiliga tarjima qilingan. Turk tiliga Mahmut Kaya tomonidan "Aflotun bilan Aristotelning fikrlarini yarashtirish" nomi bilan tarjima qilingan (1984).

9. al-İbona ‘an g’arazi Aristotolis fi kitabi ma ba‘da’t-tabi‘a ("Aristotelning Metafizika asaridagi maqsad haqida bayon")

Forobiy Aristotelning "Metafizika" asarini tushuntirish maqsadida yozgan. Ushbu risolada Aristotelning asarining mohiyati va uning teologiya bilan aloqasi tahlil qilinadi.

Birinchi marta Dieterici tomonidan nashr etilgan (Leiden, 1890). Keyinchalik Qohira, Haydarobod va Bombayda nashr qilingan. Muhsin Mehdî tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1960). Ibroniya va nemis tillariga tarjima qilingan.

10. Ma‘ani’l-‘aql ("Aqlning ma’nolari")

Bu asarda Forobiy "aql" tushunchasining oltita turli ma’nosini tushuntiradi. Aristotelning "De Anima" va "II. Analitiklar" asarlaridagi aql tushunchasini chuqur tahlil qiladi.

Birinchi marta Dieterici tomonidan nashr etilgan (Leiden, 1890). Keyinchalik Qohirada nashr qilingan. M. Boyges tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1938).

Lotin tiliga tarjima qilingan. Turk tiliga Hilmi Ziya Ülken va Kivâmüddin Burslan tomonidan tarjima qilingan (1940).

11. Risala fima yanbag’i an yuqaddam qobla ta’allumi’l-falsafa ("Falsafani o’rganishdan oldin bilish lozim bo’lgan masalalar")

Falsafa o’rganuvchilar uchun qo’llanma sifatida yozilgan. Unda qadimgi yetti falsafiy maktab va Aristotelning asarlari tasnifi haqida so’z boradi.

Birinchi marta M. A. Schmölders tomonidan lotincha tarjimasi bilan nashr etilgan (Bonn, 1836). Keyinchalik Dieterici tomonidan nashr qilingan (Leiden, 1890).

Nemis tiliga tarjima qilingan. Turk tiliga Mahmut Kaya tomonidan "Falsafani o’rganishdan oldin bilish lozim bo’lgan masalalar" nomi bilan tarjima qilingan (1987).

12. Uyunu’l-maso’il ("Masalalar manbalari")

Forobiy falsafasining qisqacha umumiy ko’rinishi. Axloq va siyosatdan

tashqari falsafiy masalarni qamrab oladi.

Birinchi marta M. A. Schmölders tomonidan nashr etilgan (Bonn, 1836). Keyinchalik Dieterici tomonidan nashr qilingan (Leiden, 1890).

Nemis tiliga tarjima qilingan. Turk tiliga Mahmut Kaya tomonidan "Falsafaning asosiy masalalari" nomi bilan tarjima qilingan (1984).

13. Fususu'l-hikam ("Hikmatlar qalqoni")

Bu risola Forobiyning eng ko'p sharhlangan asarlaridan biri. Uning ishrokiy falsafaga yaqinligi sababli muallifligi haqida bahslar mavjud.

Birinchi marta Istanbulda (1291), keyin Dieterici tomonidan nashr etilgan (Leiden, 1890). Qohira, Haydarobod va Bombayda nashr qilingan. Nemis tiliga tarjima qilingan.

14. al-Maso'ilu'l-falsafiyya va'l-ajvibatu 'anho ("Falsafiy masalalar va ularga javoblar")

Falsafa va mantiq sohasidagi 43 ta savolga javoblar to'plami.

Birinchi marta Dieterici tomonidan nashr etilgan (Leiden, 1890). Keyinchalik Qohira, Haydarobod va Bombayda nashr qilingan. Ja'far Al-i Yasin tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1987).

Ibroniya va nemis tillariga tarjima qilingan. Turk tiliga Hilmi Ziya Ülken va Kivâmüddin Burslan tomonidan tarjima qilingan (1940).

15. an-Nuqat fima yasihhu ve ma la yasihhu min ahkomi'n-nujum ("Yulduzlar haqidagi to'g'ri va noto'g'ri hukmlar")

Bu asarda astronomiya (astrologiya) haqida to'g'ri va noto'g'ri ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, Forobiyning falsafiy qarashlari ham aks ettirilgan.

Birinchi marta Dieterici tomonidan nashr etilgan (Leiden, 1890). Keyinchalik Qohira va Haydarobodda nashr qilingan. Ja'far Al-i Yasin tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1987).

Nemis tiliga tarjima qilingan. Turk tiliga Hilmi Ziya Ülken va Kivâmüddin Burslan tomonidan "Fazilatu'l-'ulum" nomi bilan tarjima qilingan (1940).

16. at-Ta'liqot ("Qisqa eslatmalar")

Falsafiy masalarga oid 101 ta qisqa eslatmalardan iborat risola.

Haydarobod va Bombayda nashr qilingan. Jaʼfar Al-i Yasin tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1958).

Turk tiliga Hilmi Ziya Ülken va Kivâmüddin Burslan tomonidan tarjima qilingan (1940).

17. ad-Daʼavaʼl-qalbiyya ("Qalbiy daʼvolar")

Forobiy falsafasining asosiy masalari haqida qisqacha maʼlumot beruvchi asar.

Haydarobod va Bombayda nashr qilingan. Turk tiliga Hilmi Ziya Ülken va Kivâmüddin Burslan tomonidan tarjima qilingan (1940).

18. Sharhu rislati Zinun al-kabir al-Yunoniy ("Buyuk Yunoniy Zinon risolasiga sharh")

Aristotelning shogirdi Buyuk Zinon va al-Yunoniy (Plotinus [?]) ga oid risolalarga sharh. Biroq, asarning Forobiya tegishli ekanligi shubhali.

Haydarobod va Bombayda nashr qilingan.

Turk tiliga Hilmi Ziya Ülken va Kivâmüddin Burslan tomonidan tarjima qilingan (1940).

19. Isbatuʼl-mufaraqot ("Ajrilib turuvchi narsalarning isboti") Oy ustidagi olamda moddiy boʻlmagan aqllar haqida risola. Qohira, Haydarobod va Bombayda nashr qilingan.

Turk tiliga Hilmi Ziya Ülken va Kivâmüddin Burslan tomonidan tarjima qilingan (1940). Hüseyin Aydın tomonidan yangi tarjimasi qilingan (1986).

20. Falsafatu Aristotolis ("Aristotel falsafasi")

Aristotelning axloq va siyosatdan tashqari asarlariga tanqidiy yondashuv.

Muhsin Mahdî tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1961). Turk tiliga Hüseyin Atay tomonidan tarjima qilingan (1974).

21. Falsafatu Aflotun ("Aflotun falsafasi") Aflotun falsafasini tushuntiruvchi asar.

Franz Rosenthal va Richard Rudolf Walzer tomonidan nashr etilgan (London, 1943). Abdurrahman Badaviy tomonidan "Aflotun fiʼl-islom" toʻplamida nashr qilingan (Tehron, 1974).

Turk tiliga Hüseyin Atay tomonidan tarjima qilingan (1974).

22. Talhisu navomisi Aflotun ("Aflotun qonunlarining qisqacha mazmuni")
Aflotunning "Nomoi" (Qonunlar) asarining qisqacha mazmuni.

Abdurrahman Badaviy tomonidan "Aflotun fi'l-islom" to'plamida nashr qilingan (Tehron, 1974).

Turk tiliga Fahrettin Olguner tomonidan "Aflotun qonunlarining qisqacha mazmuni" nomi bilan tarjima qilingan (1985).

23. Kitabu'l-huruf ("Harflar kitobi")

Aristotelning "Metafizika" asariga sharh. Til falsafasi va mantiq masalalari muhokama qilinadi.

Muhsin Mahdi tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1970).

24. Risala fi'l-halo ("Bo'shliq haqida risola")

Atomizmga qarshi moddiy olamda bo'shliq yo'qligini isbotlovchi risola.

Necati Lugal va Aydın Sayılı tomonidan turkcha tarjimasi bilan nashr etilgan (Anqara, 1951).

25. Vujubu sino'ati'l-kimyo ("Kimyo san'atining zarurati") Kimyo san'atining ahamiyati haqida risola.

Aydın Sayılı tomonidan turkcha tarjimasi bilan nashr etilgan (1951).

26. al-Alfozu'l-musta'mala fi'l-mantiq ("Mantiqda ishlatiladigan so'zlar")

Mantiq va til o'rtasidagi aloqaga oid asar.

Muhsin Mahdi tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1968).

27. at-Tavti'a ("Qisqa mantiqiy masalalar") Mantiq masalalariga qisqacha yondashuv.

Dunlop tomonidan inglizcha tarjimasi bilan nashr etilgan (1956-1957).

Mübahat Türker tomonidan turkcha tarjimasi bilan nashr qilingan (1958).

28. al-Fusulu'l-hamsa ("Besh qism")

Mantiqni yangi o'rganuvchilar uchun qisqacha tushuntiruvchi risola.

Dunlop, Mübahat Türker va Refik el-Acem tomonidan nashr etilgan (1955-1985).

29. Isog'uji (al-Madhal) ("Kirish")

Aristotelning "Kategoriylar" asariga kirish sifatida yozilgan.

Dunlop tomonidan inglizcha tarjimasi bilan nashr etilgan (1956-1957). Refik el-Acem tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (1985).

30. Kitabu'l-maqulot ("Kategoriylar kitobi") Aristotelning "Kategoriylar" asariga sharh.

Nihat Keklik tomonidan doktorlik dissertatsiyasi sifatida o'rganilgan (1958). Dunlop tomonidan inglizcha tarjimasi bilan nashr etilgan (1958-1959).

31. Kitabu'l-'ibora ("Ifoda kitobi")

Aristotelning "Peri Hermeneias" asariga sharh. Mantiq va til falsafasi haqida asar. Refik el-Acem tomonidan nashr etilgan (Bayrut, 1985).

32. Kitabu'l-qiyos ("Qiyos kitobi")

Mantiqiy qiyoslar haqida asar. Refik el-Acem tomonidan nashr etilgan (Bayrut, 1986).

33. Kitabu'l-qiyosi's-sag'ir ("Kichik qiyos kitobi")

Qisqa mantiqiy qiyoslar haqida risola.

Mubahat Türker tomonidan turkcha tarjimasi bilan nashr etilgan (1958). Refik el-Acem tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1986)

34. Kitabu't-tahlil ("Tahlil kitobi") Mantiqiy tahlil haqida asar.

Refik el-Acem tomonidan nashr etilgan (Bayrut, 1986).

35. Kitabu'l-amkinati'l-mug'la'a ("Murakkab joylar kitobi")

Mantiqiy murakkab masalalar haqida asar. Refik el-Acem tomonidan nashr etilgan (Bayrut, 1986).

36. Kitabu'l-jadal ("Munozara kitobi")

Mantiqiy munozaralar haqida asar. Refik el-Acem tomonidan nashr etilgan (Bayrut, 1986).

37. Kitabu'l-burhon ("Isbot kitobi")

Mantiqiy isbotlar haqida asar. Majid Fahri tomonidan nashr etilgan (Beyrut, 1987).

38. Kitabu shara'iti'l-yaqin ("Ishonch shartlari kitobi")

Ishonch va isbot shartlari haqida asar. Mubahat Türker tomonidan turkcha

tarjimasi bilan nashr etilgan (1965). Majid Fahri tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (Bayrut, 1978).

39. Kitabu'l-hataba ("Xitoba kitobi")

Nutq san'ati va ritorika haqida asar. J. Langhade va M. Grignaschi tomonidan fransuzcha tarjimasi bilan nashr etilgan (Bayrut, 1971).

40. Risala fi qavonini'sh-she'r ("She'r qonunlari haqida risola")

She'riyat qonunlari haqida risola. Abdurrahman Badaviy tomonidan nashr etilgan (Bayrut, 1952).

41. Sharhu'l-Forobiy li-kitabi Aristotolis fi'l-'ibora ("Aristotelning ifoda asariga sharh")

Aristotelning "Ifoda" asariga keng sharh. Wilhelm Kutsch va Stanley Marrow tomonidan nashr etilgan (Bayrut, 1986).

42. al-Vohid va'l-vahda ("Birlik va yagona")

Birlik va yagona tushunchalari haqida asar. Istanbuldagi Sulaymaniya kutubxonasida saqlanadi (Ayasofya, nr. 3336/2, 4839/2).

43. al-musiq'a'l-kabir ("Katta musiqa kitobi")

Musiqa nazariyasi va amaliyoti haqida keng qamrovli asar. Gattos Abdulmalik Hashaba tomonidan nashrga tayyorlangan va Mahmud Ahmad al-Hafni tomonidan nashr etilgan (Qohira, 1967).

Forobiyning bu asarlari mantiq, til falsafasi, she'riyat, musiqa va boshqa sohalarda chuqur ta'sir ko'rsatgan. Uning g'oyalari nafaqat Islom dunyosida, balki G'arb falsafasida ham keng qo'llanilgan va hozirgi kunda ham tadqiqotchilar uchun manba sifatida qo'llanilmoqda.

Forobiyning hayoti, shaxsiyati va asarlari haqida klassik manbalarda keng ma'lumotlar mavjud. Masalan, Mas'udiyning "at-Tanbih va'l-ishrof", Ibn an-Nadimning "al-Fihrist", Said al-Qurtubiyning "Tabaqot al-umam", Ibn Abu Usaybiyaning "Uyun al-anba fi tabaqot al-atibba" kabi asarlarda Forobiy haqida muhim ma'lumotlar berilgan. Bundan tashqari, Ibn Sino, G'azzoliy, Ibn Rushd, Fahriddin ar-Roziy, Nasiruddin at-Tusiy, Ibn Taymiyya kabi ko'plab Islom olimlari va faylasuflarining asarlarida Forobiy falsafasining qabul qilinishi yoki tanqid

qilinishi haqida boy adabiyot mavjud.

Forobiy haqida zamonaviy tadqiqotlar

Forobiy haqidagi ilk zamonaviy tadqiqotlar XIX asrdan boshlab G'arbda boshlanib, monografiyalar, yodgorlik kitoblari, asarlar tahlili va nashri, maqolalar, konferensiyalar, tezislar, tarjimalar, ensiklopediya maqolalari, yilliklar, bibliografiyalar va boshqa shakllarda G'arb va Sharq ilmiy doiralarida hozirgacha davom etmoqda. Ushbu tadqiqotlarning barchasi haqida batafsil ma'lumot berish qiyinligi bois, ayniqsa Forobiyga oid adabiyotni keng o'z ichiga olgan bir necha bibliografik ishlarni tilga olish bilan chegaralanamiz.

Bu boradagi ilk muhim ish Morits Steynshnayderning *Al-Farabi (Alpharabius), des arabischen Philosophen Leben und Schriften* nomli bibliografiyasidir (Sankt-Peterburg, 1859; 2-nashr, Amsterdam, 1966). G'arb ilmiy doirasida Forobiyni birinchi marta batafsil tanishtirgan ushbu tadqiqot, asosan, uning lotin va ibroniy tillariga tarjima qilingan asarlariga e'tibor qaratgan.

Zamonaviy tarjimalar

Ingliz tilida

- *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De interpretatione*, Oksford: Oxford University Press, 1981.
- *Short Commentary on Aristotle's Prior Analytics*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1963.
- *Al-Farabi on the Perfect State*, Oksford: Clarendon Press, 1985.
- *Alfarabi, The Political Writings. Selected Aphorisms and Other Texts*, Ithaka: Cornell University Press, 2001.
- *Alfarabi, The Political Writings, Volume II. "Political Regime" and "Summary of Plato's Laws"*, Ithaka: Cornell University Press, 2015.
- *Alfarabi's Philosophy of Plato and Aristotle*, tarjima va muqaddima bilan Muhsin Mahdi tomonidan tayyorlangan, Ithaka: Cornell University Press, 2001.
- *Fusul al-Madani: Aphorisms of the Statesman*, Kembrij: Cambridge University Press, 1961.
- *"Al-Farabi's Long Commentary on Aristotle's Categoriae in Hebrew and*

Arabic", *Studies in Arabic and Islamic Culture*, Vol. II, muharrir: Binyamin Abrahamov, Ramat: Bar-Ilan University Press, 2006.

D. M. Dunlop tomonidan tarjima qilingan matnlar:

- *"The Existence and Definition of Philosophy. From an Arabic text ascribed to al-Farabi"*, Iraq, 1951, 76–93-betlar.
- *"Al-Farabi's Aphorisms of the Statesman"*, Iraq, 1952, 93–117-betlar.
- *"Al-Farabi's Introductory Sections on Logic"*, *The Islamic Quarterly*, 1955, 264–282-betlar.
- *"Al-Farabi's Eisagoge"*, *The Islamic Quarterly*, 1956, 117–138-betlar.
- *"Al-Farabi's Introductory Risalah on Logic"*, *The Islamic Quarterly*, 1956, 224–235-betlar.
- *"Al-Farabi's Paraphrase of the Categories of Aristotle [Part 1]"*, *The Islamic Quarterly*, 1957, 168–197-betlar.
- *"Al-Farabi's Paraphrase of the Categories of Aristotle [Part 2]"*, *The Islamic Quarterly*, 1959, 21–54-betlar.

Fransuz tilida

- *Idées des habitants de la cité vertueuse*, tarjima qilgan: J. Karam, A. Chlala, A. Jaussen, 1949.
- *Traité des opinions des habitants de la cité idéale*, tarjima qilgan: Tahani Sabri, Parij: J. Vrin, 1990.
- *Le Livre du régime politique*, muqaddima, tarjima va sharh bilan: Philippe Vallat, Parij: Les Belles Lettres, 2012.

Ispan tilida

- *Catálogo De Las Ciencias*, Madrid: Imp. de Estanislao Maestre, 1932.
- *La ciudad ideal*, tarjima qilgan: Manuel Alonso, Madrid: Tecnos, 1995.
- *"Al-Farabi: Epístola sobre los sentidos del término intelecto"*, *Revista Española de filosofía medieval*, 2002, 215–223-betlar.
- *El camino de la felicidad*, tarjima qilgan: R. Ramón Guerrero, Madrid: Ed. Trotta, 2002.
- *Obras filosóficas y políticas*, tarjima qilgan: R. Ramón Guerrero, Madrid: Ed.

Trotta, 2008.

• *Las filosofías de Platón y Aristóteles. Con un Apéndice: Sumario de las Leyes de Platón. Prólogo y Tratado primero*, tarjima, muqaddima va izohlar bilan: Rafael Ramón Guerrero, Madrid, Ápeiron Ediciones, 2017.

Portugal tilida

• *A cidade excelente*, tarjima qilgan: Miguel Attie Filho, São Paulo: Attie, 2019.

Nemis tilida

• *Der Musterstaat*, tarjima qilgan: Fridrix Diterici, Leyden: E. J. Brill, 1895.

Forobiy haqidagi zamonaviy tadqiqotlar 19-asrdan boshlab G'arbda rivojlana boshladi. Bu tadqiqotlar monografiyalar, eserlar tahlili, tarjimalar, maqolalar, konferensiyalar, bibliografiyalar va boshqa shakllarda davom etmoqda. Quyida Forobiy haqidagi eng muhim bibliografik ishlar qisqacha keltirilgan:

1. Moritz Steinschneider, "Al-Farabi (Alpharabius), des arabischen Philosophen Leben und Schriften" (1859, 2-nashr, Amsterdam, 1966). Bu asar Forobiyning lotin va ibroniy tillariga tarjima qilingan asarlariga bag'ishlangan va G'arb olamiga Forobiyni keng tanishtirgan birinchi bibliografik ish hisoblanadi.

2. Khalil Georr, "Bibliographie critique de Forobiy" (Paris, 1945). Forobiy haqidagi tanqidiy bibliografiya.

3. Ahmet Ateş, "Farâbî'nin eserlerinin bibliyografyası" (TTK Belleten, XV/57 [1951], s. 175-192). Forobiy asarlarining bibliografiyasi.

4. Nicholas Rescher, "al-Fārābī: An Annotated Bibliography" (Pittsburgh, 1962). Forobiy haqida izohli bibliografiya.

5. Müjgân Cunbur, İsmet Binark, Nejat Sefercioğlu, "Forobiy bibliyografyası kitap-makale" (Anqara, 1973). Forobiy haqidagi kitob va maqolalarning bibliografiyasi.

6. Korkis Avad va Mihail Avad, "Ra'idu'd-dirasa an Abu Nasr al-Forobiy" (al-Mavrid, IV/3 [Bag'dod, 1975], s. 165-265). Forobiy haqidagi tadqiqotlar haqida ma'lumot.

7. Husayin Ali Mahfuz va Ja'far Al-i Yasin, "Mu'allafatu'l-Forobiy" (Bag'dod, 1975). Forobiyning asarlari haqida bibliografik ma'lumotlar va ularning

turli tillarga tarjimalari keltirilgan.

Bu manbalar orqali Forobiyning 110 ta asaridan 64 tasi turli tillarga tarjima qilinganligi ma'lum bo'ladi. Forobiy haqidagi boshqa tadqiqotlar va manbalar uchun Müjgân Cunbur, İsmet Binark va Nejat Sefercioğlu tomonidan tayyorlangan "Forobiy bibliyografiyası" asariga murojaat qilish tavsiya etiladi.

Forobiy haqidagi adabiyotlar nafaqat uning hayoti va asarlarini o'rganishda, balki Islom falsafasi va umumiy falsafiy merosni tushunishda ham katta ahamiyatga ega. Uning g'oyalari G'arb va Sharq falsafasida chuqur iz qoldirgan va hozirgi kunda ham tadqiqotchilar uchun manba sifatida qo'llanilmoqda.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Forobiy etnik kelib chiqishi haqida qanday fikrlar mavjud? Uning fors yoki turkiy kelib chiqishi haqidagi dalillarni qisqacha izohlang.

2. Forobiy asarlarida qaysi tillarda izohlar va havolalar mavjud? Bu uning qaysi madaniyatlar bilan aloqadorligini ko'rsatadi?

3. Forobiy siyosiy falsafasiga qaysi diniy oqimlar ta'sir ko'rsatgan? Uning g'oyalarida shia ta'siri haqida qanday fikrlar mavjud?

4. Forobiy "Ikkinchi Ustoz" (Muallim as-Saniy) laqabi bilan tanilishining sababi nimada? Uning falsafiy merosi qanday ahamiyatga ega?

5. Forobiy asarlarida qanday ilmiy sohalar o'z aksini topgan? Uning musiqiy nazariya va amaliyotga qo'shgan hissasi haqida nima deyish mumkin?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. T., "O'zbekiston", 2000. –267 b.

2. Abdullayeva M.N., Abdurashidov M. va boshqalar. Falsafa. Qisqacha izohli lug'at. –T.: Sharq, 2004. –345 b.

3. Falsafa Nazarov Tahriri ostida T 2000.

4. Falsafa ensiklopedik lug'at. –T., "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. –344 b.

5. Fozil odamlar shahri. Abu Nasr Forobiy Toshkent "A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi"-1993.

6. Jahon falsafasi tarixidan lavhalar. 1-kitob T-2004.

7. История философии в кратком изложении. М., «Наука», 1989.
8. История философия в кратком изложение. М.,1991.
9. Мапелмон В. М.,Пенкова Э.М. История философия. М.,-1997.
10. Мир философии в 1-2-х томах. М.: «Мысль», 1989.
11. Фараби. Комментарии к «Категориям» Аристотеля// В кн.: Избранные произведения мыслителей стран Бижнего и Среднего Востока.
12. Философия. Учебник, под.ред В.Д .Губина. М., 1998.

7-MAVZU. ABU MANSUR AL-MOTURUDIY – KALOM IMOMI VA FIQH ALLOMASI QAFFOL ASH-SHOSHIY O‘RTA OSIYOLIK BUYUK ALLOMA

Reja:

1. Somoniylar davrida siyosiy va ilmiy muhit
2. Movarounnahrda Moturidiya ta’limotining rivojlanishi va uning bosqichlari
3. Tarixiy manbalarda Moturidiy siymosining yoritilishi
4. Abu Mansur Moturidiy hayoti va ilmiy merosi
5. Qaffol ash-Shoshiyning fiqhiy bilimlari va uning ahamiyati

Tayanch tushunchalar: Kalom, tavhid, aqida, fiqh, Shosh, usul, Mu’tazila, Ash’ariya.

Mavzu o‘quv maqsadi: Abu Mansur al-Moturdiy sunniy e’tiqodidagi ikki yirik oqimlardan biri bo‘lmish Moturudiya oqimining asoschilaridan. Moturudiyning Samarqandda dastlabki ilmlarni o‘rganishi. Somoniylar hukmronlik yillari alloma yashagan davr. Al-Moturudiyning ustozlari. Uning Hanafiya mazhabi olimlaridan saboq olishi. Faqihlar va muhaddislar bilan muloqotlar. Abu Mansur al-Moturudiyning “Kitob at-tavhid” asari va uning ahamiyati. Uning islom dinidagi sunniylarning to‘rtta asosiy mazhabi asoschilarining asarlarini o‘rganib, fiqh va kalomga oid kitoblar yozishi. “Ta’vilot al-Qur’on ” asari

Qaffol ash-Shoshiyning “Odob al-qozi”, “Odob al-bahs” asarlari. Qaffol ash-Shoshiyning qonunshunoslikga oid asarlarining islom mamlakatlariga keng tarqalishi. Qaffol ash-Shoshiyning diplomatik nomalari. Qaffol ash-Shoshiyning “Hazrati imom” deya ulug‘lanishi.

SOMONIYLAR DAVRIDA SIYOSIY VA ILMIY MUHIT

Somoniylar davlatida III/IX asrning oxirlarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohalarda muhim o‘zgarishlar yuz bergani va bir necha yillar davomida tinch siyosat va sharoitlar hukmron bo‘lib turgani Movarounnahrning asosiy ilmiy markazlaridan hisoblangan Samarqand shahrida ilmiy jarayonlarning yanada jonlanishiga zamin yaratdi. Tarixiy manbalarda hatto somoniylar davlatining poytaxti bo‘lgan Samarqand o‘sha davrning eng muhim ilm markazi hisoblangan Bag’dodni ham

ortda qoldirgani haqida ma'lumotlar kelgan. Ayniqsa, Samarqandning Buyuk Ipak yo'lida joylashgani tijorat, san'at va ilm markazlaridan biriga aylanishiga sabab bo'lgan. Somoniylar davrida Samarqandda nafaqat islom dinining, balki boshqa dinlarning ham ta'lim markazlari faoliyat olib borgan.

Siyosiy muhit. Movarounnahr mintaqasining somoniylar davridagi tarixi haqida birinchilardan bo'lib Astaxoriy "Suvar al-aqolim val masolik val mamolik",

Ibn Havqal "Surat al-arz", Maqdisiy "Ahsan at-taqosim" nomli asarlarida batafsil ma'lumot berib o'tganlar.

O'tgan asr tarixchilaridan ingliz sharqshunosi Key Lastronj "Sharqiy xalifalik shaharlari", venger sharqshunosi Armeniyus Folmbriy "Buxoro tarixi" hamda yevropa sharqshunosi V.Madelungning ilmiy maqolalarida ham biz o'rganayotgan davr haqida ma'lumotlar berilgan.

Movarounnahr o'lkasi Damashqdan so'ng Ma'mun davriga qadar Bag'doddagi xalifalikka bog'liq bo'lgan. Ma'mun xalifa bo'lgach, As'ad ibn Somonning farzandlarini o'ziga yaqin kishilardan bilib, Movarounnahrda boshliq qilib tayinlagan. Shu bilan Movarounnahr somoniylar qo'lga o'tgan. Lekin 261/875 yilga qadar ular markaziy xalifalikka bo'ysunar edilar. 261/875 yildan boshlab ular mustaqil imperiya sifatida somoniylar davlatini barpo qildilar.

Mashhur tarixchi olim Ibn al-Asir: "Somoniy davlati yer yuzida keng yoyilib, ko'p joylarni egallagan hamda siyrat va adolat jihatidan eng yaxshi davlatlardan edi", deb e'tirof etgan. Yana bir ensiklopedik olim Ibn Hallikon somoniylar davlati amirlarini shunday sifatlagan: "Somoniy podshohlari Movarounnahr va Xuroson sultonlarining siyrat jihatidan eng yaxshilari edi. Ulardan kim podshohlikka o'tirsa, "sultonlar sultoni", deb atalar va shu nom bilangina tanilar edi. Bu nom unga go'yo belgi bo'lib qolar edi. Odatda ular adolatli, zakovatli va ilimli kishilar bo'lganlar".

Ibn al-Asir somoniylar davlatining sultonlaridan Ahmad ibn Asadni shunday ta'riflagan: "Ahmad ibn Asad tama' qilmaydigan, hamma yaxshi ko'radigan kishi bo'lib, uning odamlari pora olmas edi". Ushbu sultonning o'g'li Ismoil haqida ham shunday fikrlarni bildirgan: "Ismoil oqil, adolatli, xalqiga yaxshi munosabatda

bo'ladigan, yumshoq odam edi".

Maqdisiy "Ahsan at-taqosim" asarida somoniy hukmdorlar haqida shunday e'tirof bildirgan: "Ular siyrat, ilm va ilm ahlini hurmat qilish va ulug'lash jihatidan podshohlarning eng yaxshilaridir".

Somoniylar davlatida Movarounnahr shaharlarida mo'l-ko'lchilik bo'lgan. Turli fitnalarga barham berilgan. O'sha davrda hatto mahalliy aholi, "agar biron daraxt Somon oilasiga qarshi chiqsa, albatta qurib qoladi", deb aytishardi.

Somoniylar davlatining gullab yashnashi va o'lkadagi farovon hayot, to'kinchilik 388/998 yilga qadar davom etdi. Shu yili Somoniylar davlati bir tarafdin Sabuktegin oilasi, ikkinchi tarafdin esa Turk xoqonligi tomonidan qulatildi.

Ilmiy va ma'naviy muhit. Somoniylar podshohlari ilmga va uning ahliga katta e'tibor bergan edilar. Buning tasdig'i o'laroq o'lkada ko'plab umumiy va xos kutubxonalar barpo etilgan. Ibn al-Asir somoniylar podshohi Ismoil ibn Ahmad ibn Asadni shunday ta'riflagan: "Ismoil yaxshi inson bo'lib, ilm va din ahlini yaxshi ko'rar va ularni hurmat qilar edi".

Manbalarda Ismoilning o'zi haqida shunday rivoyat qilinadi: "Samarqandda yashayotgan edim. Bir kuni zulm bilan olingan narsalar xususida o'ylanib o'tirgan edim. Shunda, Abu Abdulloh Muhammad ibn Nasr al-Faqih ash-Shofi'iy kirib qoldi. Men u zotning ilmi va dinini ulug'lab darhol o'rnimdan turdim".

- O'z davrida somoniy sulton huzurida ilmiy muno-zaralar tashkil qilinar va sultonning o'zi turib biron bir masalani so'rar edi. So'ng hozir bo'lgan ulamolar bunga javob berar edilar. Sultonlikdagi har bir jome masjidida kutubxona mavjud bo'lib, eng kattasi Marv shahrida joylashgan edi. Mazkur kutubxona turli lug'atlardagi nafis kitoblarni qamrab olgan. Shuningdek, sultonning maxsus kutubxonasi ham bo'lgan.

- Abu Ali ibn Sino Sulton Nuh ibn Mansur kutubxonasi haqida shunday deydi: "O'sha davrda Buxoro sultoni Nuh ibn Mansur edi. Bir kuni u qattiq kasal bo'lib qoldi. Uni davolash uchun ko'plab tabiblar chaqirildi. Men ham u yerga bordim va sultonni davolay boshladim. Uning xizmatiga qattiq kirishdim. Bir kuni kutubxonasiga kirib, u yerdagi tabobat ilmiga oid kitoblarni mutolaa qilishga ruxsat

so‘radim. Menga ijozat berildi. Shunda bir necha xonadan tashkil topgan kutubxonaga kirdim. Xonalarda sandiqlar bo‘lib, ular ustma-ust taxlangan edi. Ba’zi xonalarda arab tili va she’riyatiga oid kitoblar bo‘lsa, boshqasida fiqhga oid kitoblar joy olgan edi. Shu tarzda har bir fan uchun alohida xonalar bo‘lib, ular kitob bilan to‘la edi. Men u yerda avval bironta kishidan nomini eshitmagan, oldin ham, keyin ham ko‘rmagan kitoblarga duch keldim”.

- Somoniyilar davrida Movarounnahr o‘lkasi hadis, fiqh, lug‘at va boshqa islomiy ilmlar bo‘yicha yetuk olimlarni yetishtirib chiqargan. Ular o‘zlarining jiddu jahdlari, ilm yo‘lidagi qiyinchiliklarga sabr qilishlari bilan katta matonat ko‘rsatganlar. Ular har qancha uzoq bo‘lmasin, olis shaharlarga borib, mashaqqat bilan ilm olgan edilar⁶⁶. Shuningdek, somoniyilar davrida Movarounnahr va Xuroson o‘lkalarida turli islomiy aqidaviy oqimlar bilan bir qatorda g‘ayriislomiy oqimlarni ham uchratish mumkin edi. Tabiiyki, ular o‘rtasida turli fikriy qarashlar bo‘lib, o‘zaro doimiy g‘oyaviy kurashlar ham davom etardi.

- Maqdisiy o‘sha davrlarda Movarounnahr va Xuroson o‘lkalarida o‘zi shohid bo‘lgan turli oqimlar haqida shunday yozgan: “Ushbu o‘lkada ko‘p sonli yahudiylar va oz sonli nasroniylar yashaydi. Bu o‘lka turli ilmlar, jumladan, fiqh eng ko‘p tarqalgan maskandir. Mova- rounnahr va Xurosonda asosan ahli sunna val jamoa mazhablari faoliyat olib borgan. Lekin Sijiston va Hirot kabi ayrim shaharlarda xorijiylar, Nishopurda mu‘taziliylar ham uchrab turardi. Shuningdek, ayrim hududlarda shialar va karromiylarni ham uchratishimiz mumkin edi. Lekin bu o‘lkada Abu Hanifa mazhabi asosiy mazhab hisoblangan. Shosh, Tus, Naso shaharlarida shofiiy mazhabiga e‘tiqod qiluvchilar ham ko‘p edi. Ta’kidlash joizki, o‘lkada shialar bilan karromiylar, shofiiylar bilan hanafiylar o‘rtasida o‘zaro tortishuvlar bo‘lib turardi. Bunday tortishuvlarga oxir-oqibat sultonning o‘zi aralashib, ularning orasini isloh qilishiga to‘g‘ri kelar edi”.

- Maqdisiy keltirgan ushbu ma’lumotlarga Moturidiy- ning “Kitob at-tavhid” asaridagi turli firqalarga, xu- susan, mu‘taziliylarga berilgan raddiyalar orqali ham ishonch hosil qilishimiz mumkin.

- Ibn an-Nadim somoniyilar davrida manoniya firqasi a’zolaridan besh yuzga

yaqini Samarqandda yashaganini, ularning boshliqlari bu yerga Bobildan ko'chib kelganini ta'kidlab o'tgan. Shuningdek, olim Movarounnahrda sumaniya firqasi tarqalganini, yahudiy va nasroniylar ham ko'pligini zikr qilgan.

- Yuqoridagi ma'lumotlardan somoniylar davrida mintaqada turli firqalar orasida fikriy kurashlar yuzaga kelganidan va Abu Mansur al-Moturidiy aynan o'z davrida yetishib chiqqani va uning ilmiy merosi o'sha davrda nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lganidan dalolat qiladi.

- Lekin yuqorida qayd etilgan fikriy kurashlar avj olganiga qaramay, somoniy hukmdorlar o'z davrining yetuk olimlarini Samarqandga taklif qilib, ularga katta ehtirom ko'rsatganlar hamda ta'lim sohasida keng imkoniyatlar yaratib berganlar. Bunday siyosat natijasida Movarounnahrda boshqa o'lkalardan, xususan, Xuroson, Shom, Iroq, Onado'li kabi o'lkalardan ko'plab olimlar ilm istab kela boshlagalar.

- Somoniy davrida Samarqand tarixidagi geografik va ijtimoiy-madaniy omillar ta'lim jarayonlari, ayniqsa hanafiylikning mintaqada taraqqiy etishiga turtki bo'ldi. Shuningdek, Abul Muin an-Nasafiy "Tabsirat al- adilla" asarida ta'kidlashicha, Movarounnahr va Xurosonning Marv va Balx kabi shaharlarida mu'taziliya ta'limotini qabul qilganlardan tashqari Abu Hanifa izdoshlarining asosiy qismi usul va furu' mavzularida islom kirib kelgan davrning dastlabki kunlaridanoq hanafiya ta'limotini qabul qilgan edilar. Nasafiyning mazkur asaridagi "Movarounnahrda mu'taziliya ta'limotini qabul qilmagan hanafiylar" degan iborasidan, bu o'lkada hanafiya olimlari ikki guruhga bo'lingani ma'lum bo'ladi: 1. Hanafiy mu'taziliylar. 2. Moturidiy tomonidan rivojlantirilib tizimga solingan va mu'taziliya fikrlarini rad qilgan hanafiy moturidiylar.

- Abul Muin an-Nasafiy Xuroson va Movarounnahrda xalqlarning mazhablari haqida tushuntirish bergandan so'ng, "usul va furu' ilmlarini birlashtirgan samarqandlik olimlarimiz ash-Shayx Abu Bakr Ahmad ibn Is'hoq ibn Sabih al-Juzjoniyni zamonidan beri shu fikrda edilar" deydi.

- Turk tadqiqotchisi Axmet Akning fikriga ko'ra, Nasa- fiyning "samarqandlik olimlarimiz" iborasini "Samarqand maktabi" va "shu fikrda edilar" iborasini "hanafiya- moturidiya ta'limotida edilar" deb tushunish o'rinli bo'ladi.

•Ibn Zakariyo Yahyo ibn Is'hoqning "Sharh jumal usul ad-din" asaridari bir rivoyat e'tiborga molikdir: Mova- rounnahrda yoki Xurosonda yangi musulmon bo'lgan kishi musulmonlarning yetmish uch firqaga ajralib ketganini eshitadi. Shunda u qadariy-mu'taziliydan insonning fe'llari haqida so'raydi. Mu'taziliy quyidagicha javob beradi: "Men istaganimni qila olaman va o'zim xohlagan har narsaga kuchim yetadi". Yangi musulmon uning fikriga raddiya berib deydi: "Men bu e'tiqodni tanlamayman. Chunki bu e'tiqod orqali Allohning xohish va qudrati chetga chiqib qolmoqda". Shunda qadariy-mu'taziliy: "Agar mening fikrimni qabul qilmasang, ahli sunna val jamoa mazhabiga borib qo'shil", deb javob beradi. Shundan so'ng yangi musulmon o'zi yashayotgan joydagi jamiki firqalar vakillaridan inson fe'li haqida so'rab chiqadi va birontasining aqidasi qabul qilmaydi. U murojaat qilgan firqalarning barchasi: "Agar bizning aqidamizni qabul qilmasang, ahli sunna val jamoa mazhabiga borib qo'shil", degan fikrni aytishadi.

U firqalar vakillaridan ahli sunna val jamoa kimlar ekanini so'raganida, ular quyidagicha javob beradilar: "Ular har yerda ahli sunna val jamoa nomi bilan tanilganlar. Samarqandda "Dor al-juzjoniya" va "Dor al- iyodiya" a'zolari, Buxoroda "As'hobi Abu Hafs" (Abu Hafs al-Kabir tarafdorlari), Balxda Nusayr ibn Yahyo taraf- dorlaridir. Ular ahli sunna val jamoa qarashlarini tarqatayotgan ilm ahli hisoblanadilar".

Bu rivoyatdagi voqealar turlicha talqin qilinadi. Ammo bu yerda kelgan Balx, Samarqand va Buxoro Movarounnahrning mashhur shaharlaridan bo'lgani aniqdir. Shu nuqtai nazardan yuqoridagi ma'lumotlarga suyanan holda mintaqada tashkil topgan "hanafiya ta'limoti" tushunchasini "Movarounnahr hanafiy maktabi" deb atash o'rinli bo'ladi. Lekin yuqorida nomlari tilga olingan "Dor al- juzjoniya" va "Dor al-iyodiya" maktablari Samarqandda tashkil topgani uchun, ularni Movarounnahr emas, "Samarqand maktabi" deb ham e'tirof etiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Samarqandda ahli sunna val jamoa mazhabiga mansub olimlar "Dor al-juzjoniya" va "Dor al-iyodiya" nomli maktablarda faoliyat olib borganlar.

Movarounnahrda Moturidiya ta'limotining rivojlanishi va uning

bosqichlari

Kalom ilmi – islom ilohiyoti ilmi sifatida VIII asrda paydo bo‘ldi. Bu ilm islom diniy ta’limotini asoslashga harakat qiladi. Kalom tarafdorlari mutakallimlar deyiladi. Kalom ilmi turli diniy-siyosiy guruhlar (xorijiylar, qadariylar, jabariylar, murjiylar) paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bahslar jarayonida vujudga keldi va taraqqiy topdi.

Ma’lumki, Aqoid – arab tilida “aqida” so‘zining ko‘pligi bo‘lib, lug‘atda “Bir narsani haq deb bilib, uni ko‘ngilda mustahkam tutmoq” ma’nosini ifoda etadi. Islom aqoidi esa – Alloh taolo va Undan kelgan hamma narsa haqida to‘g‘ri e’tiqodda bo‘lish demakdir. Kalom ilmining mohiyati ana shundan iborat.

Aqoid ilmi turli davrlarda har xil “al-Fiqh al-akbar”, “Ilm al-kalom”, “Usul ad-din”, “Ilm at-tavhid” va nihoyat so‘ngi nomi “Ilm al-aqoid” degan nomlar bilan atalgan. “Ilm al-kalom” aqoid fanining eng mashhur ismi hisoblanib, “al-Fiqh al-akbar” ismi bilan bir asrda, ya’ni VIII asrda yuzaga kelgan. Chunki, bu ism imom Abu Hanifa, imom Shofiiy, imom Molik va boshqa ulamolardan rivoyat qilingan. Ular o‘z ijtihodlarida kalom ilmi va mutakallimlarga tegishli hukmlar haqida bahs yuritganlar.

Hozirgi davrga kelib g‘arb va turk sharqshunoslari ushbu ilmga nisbatan “Ilohiyot” va “Teologiya” kabi nomlarni ishlatmoqdalar. Chunki, keyingi asrlarda aqoid ilmi to‘rtta tasnifga bo‘lingan. 1. *Ilohiyot*. Bunda Iloh va U zotga tegishli masalalar haqida bahs yuritiladi. 2. *Nubuvvat*. Bunda vahiy, payg‘ambarlik, rasullar va ularga tegishli masalalar haqida bahs yuritiladi. 3. *Kavniyot*. Bunda borliqdagi mavjud inson, farishta, jin va sababiyat qonunlari haqida bahs yuritiladi. 4. *Sam‘iyot*. Bunda eshitish bilangina, ya’ni asosan naqlga tayanilgan holda sobit bo‘ladigan aqidalar haqida bahs yuritiladi. Bular asosan g‘ayb olamiga tegishli masalalar hisoblanadi. Shuning uchun mazkur qismni “g‘aybiyot” ham deyiladi.

Dastlab ko‘pchilik, xurosonlik va movarounnahrlik ulamolar Kufada Abu Hanifa ta’limoti bilan tanishadi va uning qarashlarini o‘z sayohatining samarasi o‘laroq ona yurtiga olib keladi. Jumladan, Buxoro va Samarqand kabi shaharlarga mazkur ta’limot bir oz kechroq bo‘lsa-da, to‘qqizinchi asrda yetib keladi. X asrga

kelib esa, ayniqsa, Samarqand Movarounnahr miqyosida yirik va yetakchi islom ilmi markazlaridan biriga aylandi. Bu zamin farzandlari bo'lmish Abu Muqotil Samarqandiy, Abu Muhammad Dorimiy, Abul-Yusr Pazdaviy va Abu Hafs Nasafiy kabi yirik olimlar kalom ilmining rivojiga katta hissa qo'shdilar. O'sha davrda qarmatiy, qadariy, jahmiy, jabariy, xorijiy va mo'taziliy kabi adashgan va bid'atchi firqalar paydo bo'ldi. Ular o'rtasidagi aqidaviy tortushuvlar keskin tus oldi. Islom olamida aqida borasida ahvol ancha mushkul edi. Ulamolar o'rtasida avj olayotgan bahs munozaralar sunnat ahli o'rtasiga tafriqa sola boshladi. Ana shunday bir vaziyatda, ahli sunna val-jamoa aqidalarini bir biriga zid bo'lgan xilma-xil bid'atchi firqalardan muhofaza qilish maqsadida kalom ilmi vujudga keldi.

Umaviy xalifasi Umar ibn Abdulaziz, ulamolardan Zaynul-obidin, Hasan Basriy va Imom A'zamlar kalom ilmining dastlabki rahnamolari hisoblanadi. Imom A'zam birinchilardan bo'lib, aqida ilmida "al-Fiqh al-akbar" kitobini yozdilar. O'sha paytlarda aqida (kalom) ilmi fiqhdan ajralmagan edi. Noto'g'ri aqidada bo'lgan bid'atchi firqalar ko'paygach, kalom ilmi fiqh ilmidan ajralib chiqib, tafsir va hadis ilmlari kabi asosiy ilmlardan biriga aylandi. Mazkur ilm tobeinlar davridan boshlab, ya'ni hijratning ikkinchi asrida mustaqil fan sifatida zohir bo'la boshlagan. Mashhur tobeinlardan Hasan Basriy aqida masalalari

bo'yicha dars aytgani, mo'tazila oqimining boshlanishi ham o'sha paytda ro'y bergani tarixiy manbalardan ma'lum. Abu Hanifa yashagan davrda esa islom niqobi ostida turli oqim va firqalarning yuzlab turlari vujudga kelgandi. Ular bilan kurashish uchun esa aqida mustahkam bo'lishi zarur edi. Bunday dolzarb masalaga Abu Hanifa befarq qarab tura olmagan boisi, aqida faniga oid birinchi asar – "al-Fiqh al-akbar" shuningdek Usmon al-Battiy (al-Bustiy)ga atab bitilgan raddiyasi va beshta vasiyatnomasini yozib qoldirganlar. Demak, hanafiy mazhabi asoschisi Abu Hanifa No'mon ibn Sobit nafaqat faqihlar peshvosi, balki kalom ilmiga ham asos solgan buyuk siymolardan bo'lgan. Bu ilmning asoschilari samarqandlik Abu Mansur Moturidiy va iroqlik Abul-Hasan Ash'ariy islom olamining osmonida yorqin yulduzlar kabi porladilar. Avvalo, shuni qayd etib o'tish lozimki, moturidiya ta'limotini faqat Abu Mansur Moturidiyning o'zi tartibga solgan emas. Balki,

ta'limotning asoslari ungacha ham ma'lum darajada shakllangan edi. Kalom ilmi bilan bir qatorda hadis va fiqh ilmi rivojiga ulkan hissa qo'shgan alloma Abu Mansur Moturidiy hanafiy mazhabi fiqhini mukammal o'rganib, o'z aqidaviy ta'limotlarida Abu Hanifaning "al-Fiqh al-akbar" kitobiga asoslanadi. Imom Moturidiy yashagan davrda islom olamida e'tiqod masalalari bo'yicha bir-biriga qarama-qarshi fiqhlar o'rtasida munozaralar kuchayib, ba'zan qonli mojarolar bilan yakunlanar edi. Ana shunday ziddiyatli davrda Abu Mansur Moturidiy qilichlar hal eta olmagan, musulmonlarni tarqoqlikka olib borayotgan e'tiqodiy oqimlarga qarshi o'z aqlu zakovatlarini, oyat va hadislardan olingan, har qanday aqlni taslim qiladigan dalillar asosida o'ta muhim muammolarni hal etdilar.

Samarqand ilohiyot maktabi Abu Mansur Moturidiy nomi bilan chambarchas bog'liq. Bu maktab haqida ma'lumotga ega bo'lish uchun esa, uning Movarounnahrda rivojlanish tarixi haqida tasavvurga ega bo'lish lozim. Movarounnahrda islomiy ilmlar bo'yicha, jumladan kalom ilmi sohasida ham ko'plab olimlar yetishib chiqqanligi tarixdan ma'lum. Movarounnahr mutakallim olimlari orasida Abu Mansur Moturidiy va u yaratgan kalom maktabining o'rnini nihoyatda beqiyosdir.

Abu Mansur Moturidiy asos solgan moturidiya ta'limotini o'rganilishi ko'pgina olimlar orasida bahsli munozaralarga sabab bo'lgan. Chunki, bu ta'limot vakillarining Abu Hanifa mazhabida e'tiqod qilganligi ma'lum. Shunday bo'lsada, kalom ilmida "Hanafiya kalomi" degan ibora umuman uchramaydi. Ammo, dastlabki davrlarda Moturidiy Movarounnahrda chiqqan kalom ilmidagi eng mashhur alloma sifatida tan olingan bo'lsada, uning ta'limoti alohida maktab sifatida shakllanmagan edi. Imom Moturidiy yashab, faoliyat ko'rsatgan IX asrning ikkinchi yarmi va X asrning birinchi yarmiga kelib ham kalom ilmining turli masalalari hali keng ko'lamda idrok etilmagan, qat'iy bir ta'limot sifatida qaror topmagan edi. Alloma o'zining eng asosiy asari – "Kitob at-tavhid"da islom aqidalarini aqliy va naqliy uslubda tavsif va talqin etdi. Bunda olim, asosan, Qur'on oyatlariga suyanan bo'lsada, ammo ba'zi o'rinlarda imom Buxoriy va imom Termiziy kabi buyuk muhaddislar to'plagan hadislardan ham dalil sifatida

foydalandi.

Moturidiy Samarqandda yashab, shu yerda asarlar bitdi. Bu yerga boshqa hududlardan turli g'oyalar yetib kelar, ammo Samarqandda qanday fikrlar hukm surgani g'arbiy hududlarda, ayniqsa, Bog'dodda hech kimni qiziqitmas edi. Oqibatda, Moturidiyning ta'siri uzoq vaqt Samarqand va Movarounnahr bilan cheklanib qoladi. Bu holat keyingi asrlarga kelib o'zgaradi ayniqsa, Abul-Yusr Pazdaviy, Abu Shakur Solimiy, Abul Muin Nasafiy, va Abu Hafs Najmiddin Umar Nasafiy yashagan XI asrning ikkinchi yarmi va XII asrning boshlarida bu ilm o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tariladi.

Imom Moturidiy Movarounnahrdagi ilohiyot ilmlari taraqqiyotida burilish nuqtasini belgilab berdi. U ma'lum an'anaga amal qilib, unga chuqur hurmat bilan qaradi. Ammo bu an'ana Moturidiyning ta'sirida ham shaklan, ham mazmunan tobora o'zgarib bordi. O'zgarganda ham, sekin-asta tadrijiy tarzda emas, balki shu qadar tez o'zgardiki, u butunlay yangi sifat kasb etdi. Natijada Samarqand hadis va ilohiyot maktabi namoyandalari Hijoz, Suriya, Iroq, Misr va Xuroson kabi yirik markaz vakillariga bu ilmlardan saboq berdilar.

Moturidiy xoh o'zi yashagan asrda, xoh keyingi asrlarda bo'lsin, ta'siri kuchli mutakallim bo'lgan. Shuning natijasida uning kalom ilmidagi o'ziga xos uslublari va fikrlari XI asrga kelib Movarounnahrda alohida maktab sifatida qabul qilinish arafasida edi. Zero Sa'duddin Mas'ud ibn Umar Taftazoniy movarounnahrlik hanafiy mutakallimlarini "Moturidiya" degan umumiy nom bilan ataydi. Lekin hozirgi davr sharqshunoslarining bir qator vakillari Moturidiy ta'limotiga nisbatan "Hanafiy-moturidiya" atamasini qo'llab kelmoqdalar. Masalan fransiyalik sharqshunoslar Luis Garde va Daniel Jimare moturidiya ta'limoti vakillarini shunday nomlagan. Bundan ko'rinib turibdiki, ular moturidiya kalom maktabini mustaqil kalom maktabidan ko'ra, ko'proq, hanafiya mazhabining bir bo'lagi sifatida baholaganlar. Ularning bu fikrga kelishiga ehtimol, Abul-Yusr Pazdaviy va Abul-Muin Nasafiyning qarashlari sabab bo'lgandir. Ularga ko'ra Movarounnahrda rivojlanib borayotgan Moturidiy ta'limotiga asoslangan ilohiy an'analarning shakllanishida Abu Mansur Moturidiyning qo'shgan hissasi hal qiluvchi ahamiyatga

ega. Shunday bo'lsada na Pazdaviy, na Nasafiy Moturidiyning Movarounnahrda sunniylik ilohiyotining asoschisi deb e'lon qilish niyatini ko'zlamaydi. Ular Moturidiyga ko'proq o'zlarining atoqli hamkasbi, ya'ni mavjud ilohiy ta'limotni qoyilmaqom bayon etgan va sharhlagan mutafakkir sifatida qaraydilar. Abu Hanifaga esa ushbu maktabning asoschisi sifatida qaraganlar. U diniy ta'limotning barcha asosiy masalalari bo'yicha nima degan bo'lsa, haqiqat sifatida qabul qilinishi, nimani targ'ib etgan bo'lsa, hech qanday o'zgarishsiz yetkazilishi va talqin etilishi lozimdir degan fikrda bo'lganlar. Abul-Yusr Pazdaviyda bu niyat ikkiyoqlama namoyon bo'ladi. U, bir tomondan, o'z e'tiqodini "Moturidiya" deb emas, balki ongli ravishda "As'hobi Abu Hanifa" deb ataydi. Ikkinchi tomondan, u yoki bu nazariya Abu Hanifa ta'limotida allaqachonlar mavjud ekanini qayta-qayta ta'kidlashga urinadi. Ammo yuqoridagi fikrlarga qaramasdan, moturidiya ta'limotini alohida ilohiyot maktabi sifatida e'tirof etgan olimlarni ham uchratish mumkin. Lekin ayni damda yurtimizning ayrim sharqshunoslari ham Moturidiyga nisbatan o'z fikrlarini boshqacharoq bildirib o'tmoqdalar. Shunday olimlardan H. Islomiy Moturidiyga nisbatan umuman

boshqacha tarzda, ya'ni allomani mashhur mutasavvif avliyo martabasiga ko'taradi. H. Islomiy Alisher Navoiyning "Nasoim al-muhabbat" asaridagi ma'lumotlarga tayanib shunday xulosaga keladi. Movarounnahrda aqidaviy ta'limot va oqimlar tarixi, islom ilohiyoti, aqidaviy mazhablar va kalom ilmi tarixi mavzularida tadqiqot olib borayotgan olim Saidmuxtor Oqilov H. Islomiyning mazkur fikrlarini noto'g'ri deb hisoblaydi. U, Moturidiy haqida eng qimmatli va aniq ma'lumotlar keltirilgan "Tafsirat al-adilla"da ham allomaning tasavvufga oid asarlari va uning ushbu soha bilan bog'liq jihatlari haqida ma'lumotlar uchramaydi. Navoiy esa o'z asarida Moturidiyga nisbatan hurmat yuzasidan "shayx" nisbasini qo'llagan bo'lishi mumkin. Qolaversa H. Islomiy maqolasida ta'kidlashicha, Navoiy "Nasoim"da vasf etgan Moturidiy nomi Fariduddin Attorning "Tazkirat al-avliyo", Abdurahmon Jomiyning "Nafahot al-uns min hazarot al-quds" kabi tabaqot asarlaridan ham o'rin olmagan. Demak, mutasavvif avliyolar zikr etilgan boshqa mashhur tabaqot asarlaridan o'rin olmagan ushbu ma'lumot birgina Navoiyning tavsifi bilan

Moturidiyni soʻfiy avliyo boʻlgan, degan xulosani keltirib chiqarmaydi. Shunday boʻlgach uni avliyo deb aytish notoʻgʻri boʻladi. Bizning fikrimizcha, Moturidiy zohid boʻlgan va butun umri davomida kalom, tafsir ilmlari va maʼlum darajada usul-fiqh bilan shugʻullangan, deb taʼkidlaydi.

Mazkur ikki olimning fikrlari tahlil qilinsa, H. Islomiyning Moturidiyni mutasavvif avliyo martabasiga koʻtargani toʻgʻri, degan xulosaga kelish mumkin. Chunki, hayoti va ijodini oʻrganiyotganimiz Abul-Yusr Pazdaviy bizning eng dastlabki shohidimiz boʻlib, u oʻz maʼlumotlarida Moturidiyning shogirdi boʻlgan katta bobosiga tayanadi. Uning taʼkidlashicha, Moturidiy zohid boʻlgan shu bilan birga undan koʻp karomatlar zohir boʻlgani Pazdaviylar sulolasida uzoq vaqt hikoya qilib yurilgan. Maʼlumki avliyolik darajasiga yetmagan kishidan karomatlar sodir boʻlmaydi. Shunday ekan H. Islomiy keltirgan maʼlumotlar Pazdaviydan naql qilingan rivoyatga uygʻun, degan xulosa kelib chiqadi. Tadqiqotchi olim Saidmuxtor Oqilov esa “avliyo” soʻzini “mufasssir”, “muhaddis” yoki “faqih” kabi

ilmiy unvon maʼnolarida tushungan koʻrinadi. Bu esa bir oz notoʻgʻri tushuncha hisoblanadi.

Moturidiya taʼlimotining Movarounnahrda rivojlanish bosqichlari haqida olmon tadqiqotchisi U. Rudolf ushbu taʼlimotning rivojlanish bosqichlarini uchga boʻlib koʻrsatadi.

Birinchi bosqich X asr oxirigacha boʻlgan davr hisoblanib, uning fikricha, bu davrda moturidiyaning taraqqiyoti uchun hech qanday oʻzgarish sodir boʻlmagan. Rudolf bunda faqat Moturidiyning tarafdori sifatida Abu Saloma Samarqandiy va uning “Jumal usul ad-din” asarini koʻrsatadi va Movarounnahr hanafiylarining koʻpchiligi Moturidiyni oʻsha davrda jiddiy qabul qilmas edilar, deb taʼkidlaydi. U oʻz fikrining isboti uchun Abu Lays Samarqandiy asarlarida umuman Moturidiyni tilga olmaganligini misol tariqasida keltiradi. Tadqiqotchi olim Saidmuxtor Oqilov: “Rudolfning ushbu fikriga qoʻshilib boʻlmaydi chunki, bitta olimning Moturidiyga murojaat qilmagani bunday xulosaga kelishga asos boʻla olmaydi”, deydi. Oʻz fikrining isboti oʻlaroq “Abul-Muin Nasafiy ilmiy merosi va moturidiya taʼlimoti” nomli kitobida oʻsha davrda movarounnahrlik hanafiy olimlar orasida moturidiyning

tarafdorlari haqida soʻz yuritgani, Abul-Muin Nasafiy “Tabsira”da ularni bayon qilib oʻtgani hamda “Bunday olimlar haqida gapiraversam, kitobim tugamaydi”, deganini misol tariqasida keltiradi. Olim oʻz fikrini davom ettirib, Nasafiy oʻndan ortiq hanafiy ulamolar haqida xabar berar ekan, ularni Moturidiyga xayrixoh boʻlganligini bir qancha rivoyatlar bilan koʻrsatib oʻtadi. Shu bilan bir qatorda, mazkur davrda Abu Mansur Moturidiyning oʻzi ham faoliyat olib borganini unutmaslik kerak. Abu Lays Samarqandiy esa asosan Balx olimlaridan taʼlim olgan. Uning ustozlaridan Abu Jaʼfar Handavoniy, Xalil ibn Ahmad Qozi Sijziy va Muhammad ibn Fazl Balxiy kabi olimlarni sanab oʻtish mumkin. Koʻrinib turibdiki, Abu Lays Samarqandiy balxlik olimlardan taʼlim olgani bois, movarounnahrlik olimlar ijodiga unchalik ahamiyat bermagan boʻlishi mumkin. Shuning uchun Rudolfning fikriga bu olimning qarashlari asos boʻla olmaydi. Demak, X asrdan boshlab Moturidiyning taʼlimoti bu mintaqada hanafiya taʼlimoti

taʼsiri ostida endigina yuzaga kelayotgan edi, degan xulosaga kelish mumkin, deydi.

Rudolf ikkinchi bosqichni XI asr deb koʻrsatadi va ushbu davrda ashʼariylarning mavqei Xurosonda sezilarli darajada oshib borganini taʼkidlaydi. Ushbu davrda ashʼariylar va movarounnahrlik hanafiylar oʻrtasida turli tortishuvlar, bahs va munozaralar boʻlib turar edi. Munozaraning asosini Allohning sifati azaliymi, yoki muvaqqatmi, degan muammo tashkil qilar edi. Rudolf bu tortishuvlarda ashʼariylardan Abu Bakr ibn Furak (v.1015 y.) va Abu Isʼhoq Isfaroyiniy (v.1027 y.), movarounnahrlik hanafiylardan Abu Shakur Solimiyni misol tariqasida keltiradi va ikki tomon vakillari, ayniqsa Solimiyni Moturidiyga umuman murojaat qilmaganiga taajjublanadi.

Shu tariqa ushbu bosqichda ham moturidiya taʼlimoti uncha taraqqiy etmagan degan xulosaga keladi. Rudolfning ushbu fikrlariga nisbatan tadqiqotchi olim S.Oqilov tomonidan quyidagicha fikr bildiriladi. Abu Shakur Solimiyni “at-Tamhid fi bayon at-tavhid” asarining ayrim oʻrinlarida haqiqatda ashʼariylar bilan boʻlgan munozara va tortishuvlar oʻrin olgan. Lekin Solimiy oʻz asarida ashʼariylarga raddiya berar ekan, Moturidiy fikrlarini birinchi ustunga qoʻyganiga guvoh boʻlamiz. Shuning uchun Rudolfning ushbu fikri ham mulohazalidir. Chunki

Rudolf, dastlab moturidiya ta'limotining rivojlanish bosqichining yuqoriga ko'tarilgan davrini XI asr deb ko'rsatadi va keyingi gapi bilan o'z fikriga o'zi qarshi chiqadi. U XI asr oxirlariga to'xtalar ekan, Abul-Muin Nasafiyning nomini tilga oladi va ushbu davrda moturidiya ta'limotining rivojlanishida uning o'rni nihoyatda katta bo'lganini alohida qayd etadi. Rudolfning fikriga ko'ra, Moturidiy bilan Nasafiy davrlari o'rtasida ushbu ta'limotning rivojida bo'shliq davr paydo bo'lib, bu yerda Nasafiyga moturidiya ta'limoti kim orqali yetib kelgan, degan savol tug'ilishi tabiiy. Bizning fikrimizcha, Nasafiy moturidiya ta'limotini Abdulkarim Pazdaviy va Abul-Yusr Pazdaviylar orqali o'rgangan bo'lishi mumkin.

Demak, xulosa qilish mumkinki, XI asrda moturidiya ta'limoti garchi ushbu nom bilan hali atalmagan bo'lsada, hanafiy ulamolari tomonidan rivojlanib borayotgan edi.

Yuqorida keltirilgan jumalarda tadqiqotchi S. Oqilov U. Rudolfning qarashlarini bayon qila turib, Allohning sifatleri haqida "u azaliymi yoki muvaqqatmi" degan iborani ishlatgan. Tadqiqotchi bu so'zi bilan aqida borasida jiddiy xatoga yo'l qo'ygan. U ham bo'lsa, Allohning sifatlariga nisbatan "muvaqqat" lafzini ishlatganidir. Aslida tadqiqotchi bu yerda "muvaqqat" lafzining o'rniga "hodis" lafzini ishlatsa to'g'ri bo'lar edi. Chunki "muvaqqat" lafzi biror narsaning qanchadir muddat bor bo'lib, keyinchalik yo'q bo'lib ketishini anglatadi. Alloh taoloning sifatleri haqida so'z borganda bunday deyish mumkin emas.

Abul-Muin Nasafiy davriga kelib, ash'ariya ta'limotining ta'sir doirasi oshadi va Bog'dodgacha kengayib, Xuroson shaharlaridan bo'lmish Nishopurda ham keng tarqala boshlaydi. Hatto, Nishopur va Xurosonning boshqa shaharlarida XI asrlarda ash'ariylarning bir guruh namoyondalari ta'lim bera boshlaydilar. Aynan shu Nishopurda ash'ariya maktabining mashhur namoyondalari ustoz va shogird Abul-Maoliy Abdulmalik ibn Abdulloh Juvayniy (1028-1085 y.) hamda Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G'azzoliy (1058-1111 y.) kabi mutakallimlar keng faoliyat olib borganlari bois bu o'lkada ash'ariya ta'limotining ta'sir doirasi sezilarli darajada oshdi. T.f.d. A. Mo'minovning ta'kidlashicha, movarounnahrlik hanafiy ulamolarning xurosonlik shofiiylar bilan o'zaro g'oyaviy raqobatlari natijasida

hanafiylarning ilmiy faoliyatlarida shofiiylarga nisbatan asosiy yo‘nalishni belgilab berdi. Bu davrga kelib X asrda samarqandlik hanafiylarning “Juzjoniya”, “Iyodiya” kabi nomlar bilan shakllangan aqidaviy ta’limoti Abul- Muin Nasafiy, Abul-Yusr Pazdaviy, Abu Shakur Solimiy hamda Alouddin Samarqandiy kabi olimlarning say’-harakatlari natijasida “Moturidiya” degan shaklga aylanib borar edi. A. Mo‘minovning ta’kidlashicha, XII asrda Abu Hafs Nasafiyning “Aqoid” asarining paydo bo‘lishi moturidiya ta’limoti tarixida katta voqea bo‘ldi.

XI asr oxirlarida Nasaf vohasidan yetishib chiqqan uch buyuk alloma – Sadrul-islom Abul-Yusr Muhammad ibn Muhammad Pazdaviy (v. 493/1100), uning akasi Faxrul-islom Abul-Hasan Ali ibn Muhammad Pazdaviy (v. 482/1089) va Abul-Muin Nasafiylarning mushtarak tarzda olib borgan ilmiy faoliyatlari Samarqandda moturidiya ta’limotining rivojlanishi uchun ulkan xizmat bo‘ldi. Lekin keyingi davrlarga kelib moturidiya ta’limotining mavqei Buxoroda ham sezilarli darajada ko‘tarilib bordi. Buxoroda ushbu ta’limotning rivojlanishida Alouddin Samarqandiy (v.1143 y.), Nuriddin Sobuniy (v.1184 y.) va Ibrohim Saffor (v.1139 y.) kabi olimlarning say’-harakatlarini ham alohida ta’kidlash lozim. Biroq XIII asrning oxirlaridan boshlab moturidiya ta’limotiga nisbatan e’tibor yanada susayib ketgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Movarounnahrda kalom ilmining rivojlanishida, shubhasiz buyuk mutakallim Abu Mansur Moturidiyning (v. 333/944 y.) o‘rni nihoyatda katta bo‘lgan. U yashagan davrga kelib (IX asrning oxiri - X asrning birinchi yarmi) islom dinida paydo bo‘la boshlagan turli guruh va firqalarning soni ko‘payib ketgan edi. Bu hol imon-e’tiqod masalalarida ko‘plab ixtiloflarni keltirib chiqardi. Shunday guruhlardan biri mu’taziliylar bo‘lib, ular aqidaviy masalalarni sharhlashda naqliy dalillardan (Qur’on va hadis) aqliy dalillarni ustun qo‘yar edilar. Natijada salaf hamda ahli hadis ulamolari orasida kalom ilmiga nisbatan tanqidiy fikrlar paydo bo‘la boshladi. Mana shunday murakkab sharoitda ulug’ alloma-mutakallim Abu Mansur al-Moturidiy faoliyat olib borgan va vujudga kelgan muammoli vaziyatni ilmiy asosda bartaraf etishda o‘zining katta hissasini qo‘shdi. Shu tariqa Moturidiy hanafiy mazhabi asoschisi Abu Hanifaning ta’limotiga suyangan holda o‘ziga xos kalom maktabini yaratdi va

uni imkon boricha rivojlantirib takomillashtirdi.

Tarixiy manbalarda Moturidiy siymosining yoritilishi

Islom tarixiga oid manbalar, tarixiy kitoblar yoki tabaqot-tarojimlarga oid manbalarda Abu Mansur al- Moturidiy ilmiy merosi va moturidiya ta'limoti haqida yetarli darajada ma'lumotlar kelmagan. Misol uchun, Moturidiyning zamondoshi Abul Hasan al-Ash'ariy "al- Maqolot", Bag'dodiy "al-Farq baynal firaq", Ibn Hazm "al-Fasl", Isfaroyiniy "at-Tabsir", Shahrisoniy "al-Milal van nihol" kitoblarida Moturidiy ilmiy merosi va moturidiya ta'limoti haqida ma'lumot bermaganlar. Vaholanki, ushbu olimlar Moturidiyning asrdoshi bo'lganlar. Ajablanarlisi, ular o'z asarlarida mu'taziliyaning mashhur vakili Abdulloh ibn al-Ka'biy va uning izdoshlari to'g'risida to'xtalib o'tganlar.

Bizga ma'lumki, Moturidiy deyarli barcha asarlarida Ka'biyning aqidasiga qarshi raddiyalar bergan. Masalan, "Kitob at-tavhid"da ko'p marotaba, shuningdek, "Radd avoil al-adilla", "Radd tahzib al-jadal" va "Radd vaid al- fussoq" nomli asarlarida ham Ka'biyga o'z raddiyalarini bergan.

Ibn Hazm o'zining "al-Fasl" nomli asarida ash'a- riylar haqida to'xtalib, ularga raddiya bergan. Lekin moturidiya ta'limoti haqida so'z ochmagan.

Abul Fath ash-Shahrisoniy "al-Milal van nihol" asarining "sifatiya" bobida ash'ariylar va boshqa ta'li- motlar haqida ma'lumot bergan. Lekin moturidiya ta'limoti haqida hech narsa demagan. Ammo Faxriddin ar-Roziy moturidiya ta'limoti vakillari bilan bir qancha ilmiy munozaralar qilgan va "Munoqasha Faxriddin ar-Roziy fi bilad Movarounnahr" nomli alohida kitob ham yozgan. Shunday bo'lsa- da, u "E'tiqod firaq al-muslimin val mushrikin" nomli kitobida Moturidiy va moturidiya ta'limotini zikr qilmagan. Ammo "Muhassal afkor al-mutaqaddimin val mutaaxxirin" nomli kitobida "takvin" masalasida so'z yuritib, ushbu masalani ilgari surganlarni umumiy nom bilan hanafiylar deb atagan.

Ibn al-Asir "al-Komil", Ibn Kasir "al-Bidoya van nihoya", Ibn al-Imod "Shazarot az-zahab" kitoblarida somoniylar davlati haqida gapirganlar. Lekin somoniylar davlatining eng katta olimlaridan Abu Mansur al- Moturidiy ilmiy merosi haqida ma'lumot berishmagan.

Yana shunday olimlardan Ibn an-Nadim ham “al- Fihrist” kitobida Moturidiy yashagan davrdagi ilmiy hayot haqida ma’lumotlar keltirgan holda, Moturidiyning ilmiy merosiga ahamiyat bermagan. Mashhur qomusiy olim Sam’oniy ham “al-Ansob” asarida Moturidiyning tug’ilgan qishlog’i “Moturid” haqida ma’lumot berib: “Moturiddan ko‘plab olim va fozillar chiqqan”, deyish bilan chegaralangan. Yana bir tarixchi olim Ibn al-Asir Sam’oniyning ushbu

jumlasini dalil qilib Moturid qishlog’i haqida so‘z ochgan. Lekin u ham Abu Mansur al- Moturidiyni tilga olmagan. Az-Zahabiy “Siyar a’lom an-nubalo” kitobida Buxoro va Samarqand sultoni Nuh ibn Mansur as-Sam’oniyning hamda moturidiya ta’limoti yirik namoyondalaridan bo‘lgan. Abul Yusr al-Pazdaviy va Abu Hafs Umar an-Nasafiyning tarjimai hollarini keltirgan. Biroq, Abu Mansur al-Moturidiyning ilmiy merosi uning ham nazaridan chetda qolgan.

Hofiz ibn Hajar al-Asqaloniy “Lison al-mezon” nomli asarida Abu Mansur al-Moturidiyning ustozlari Muhammad ibn Muqotil ar-Roziy haqida so‘z yuritgan. Moturidiyaning vakili Abu Hafs an-Nasafiy ham tilga olgan. Biroq, Moturidiyning o‘zi haqida hech narsa demagan.

Ammo, hanafiy olimlar to‘g‘risidagi tabaqot kitob- larida ham Abu Mansur al-Moturidiyning tarjimai holi haqida yuzaki ma’lumotlar berilgan. Masalan, hanafiy olimlar tabaqoti to‘g‘risidagi birinchi kitob hisoblangan Abdulqodir ibn Muhammad al-Qurashiy al-Hanafiyning “al-Javohir al-muziyya fi tabaqot al-hanafiya” kitobida Moturidiy haqidagi ma’lumot bir necha satrdan oshmaydi.

Qosim ibn Qutlubug‘o al-Hanafiy hanafiy olimlar- ning tabaqotlari to‘g‘risidagi “Toj at-tarojim” nomli kitobida faqat Moturidiyning asarlari haqida ma’lu- motlar berib o‘tgan.

Abdulhay al-Laknaviy ham “al-Favoid al-bahiya” nomli kitobida Moturidiyning muxtasar tarjimai holini kel- tirgan. Hanafiylarning boshqa tabaqot kitoblarida ham Moturidiyning tarjimai holi bir qancha satrdan osh- maydi.

Shuningdek, aqida-kalom ilmiga oib kitob yozgan moturidiya ulamolari Moturidiyni yuzaki zikr qilib o‘tganlar. Lekin Abul Muin an-Nasafiyning “Tabsirat al- adilla” nomli asarini alohida ta’kidlash joiz. Chunki unda Moturidiyning imiy

merosiga oid daqiq ma'lumotlar berilgan. Yuqorida nomlari ta'kidlab o'tilgan tabaqot shaklida asarlar yozgan hanafiya olimlarining barchasi Abu Mansur al-Moturidiy haqidagi muxtasar ma'lumotlarni aynan ushbu manbaga suyanib keltirganlar.

Arab tadqiqotchisi Ahmad ibn al-Hazbiy tarixiy manbalarda Abu Mansur al-Moturidiy ilmiy merosi va moturidiya ta'limotiga nisbatan bu qadar sust munosabat bo'lganiga quyidagi omillarni sabab qilib ko'rsatadi:

- Moturidiy makon jihatidan xalifalikning barcha o'lkalarining ulamolari to'planadigan markazlardan uzoqda bo'lgani;

- moturidiya ta'limoti o'z davrida mu'taziliya va ash'ariya ta'limotlarini qo'llab-quvvatlagan siyosiy kuchlar kabi alohida siyosiy himoya kuchlariga ega bo'lmagani;

- Abu Mansur al-Moturidiyning islom olamidagi ilmiy markazlarga safar qilmagani. Masalan, u o'sha davrdagi Makka, Madina, Bag'dod, Damashq kabi ilm markazlariga safar qilib, ulamolar bilan uchrashib o'zaro munozaralar qilganida mashhur bo'lar, tanilar va u shaharlarning tarixlarida zikr qilinardi;

- Hanafiy ulamolarning tabaqot kitoblari kech yozila boshlangani. Bu yo'nalishdagi birinchi kitob 775/1374 yili vafot etgan Abdulqodir al-Qurashiyning "al-Javohir al-muziyya" asari hisoblanadi;

Fikrimizcha, arab tadqiqotchisi Hazbiyning ushbu xulosalari biroz mulohazalidir. Abu Mansur al-Moturidiyning xorij safarlariga chiqmagani uning nomi tanilmaganiga sabab bo'lolmaydi. Unda bunday safarlarga zarurat bo'lmagan va u o'z diyorida ijod qilishni afzal deb bilgan, xolos. Lekin boshqa olimlarning ilmiy meroslari bilan yaqindan tanish bo'lgan. Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan mu'taziliya imomi Ka'biyga nisbatan yozgan asarlarini bunga misol qilib keltirish mumkin.

Ushbu masala yuzasidan bizning fikrimiz quyidagicha:

- Moturidiy nomining tarixiy manbalarda kam kelganiga eng katta sabablardan biri, uning qarashlari hayotlik davrida alohida maktab sifatida e'tirof etilmaganligidir. Shu bois, u dastlab, biz yuqorida ta'kidlab o'tgan "juzjoniya",

“iyodiya” kabi maktablarning bir vakili sifatida tanilgan;

-Moturidiy davrida movarounnahrlik barcha ulamolar umumiy hanafiya nomi bilan atalgan. Shu nuqtai nazardan manbalarda Moturidiy haqidagi ma'lumotlar boshqa hanafiy ulamolar bilan bir xil hajmda keltirilgan;

-Ahmad al-Hazbiy ta'kidlaganidek, hanafiy tabaqot kitoblarining kech yozilgani ham moturidiya ta'limoti kam yoritilganiga sabab bo'lolmaydi. Chunki aynan keyingi davrlarda, ayniqsa, V-VI/XI-XII asrlarda moturidiya ta'limoti keng tarqala boshlagan. Abu Mansur al-Moturidiyning ilmiy merosi uning vafotidan ikki asr o'tgandan keyingina izdoshlari tomonidan keng tarqatilgan va “moturidiya” ta'limoti nomi bilan alohida maktab sifatida e'tirof etilgan.

Hazbiy misol keltirgan Qurashiyning (vaf. 775/1374 y.) “al-Javohir al-muziyya” asari kabi tabaqot kitoblariga kelsak, ularning aksariyati VIII/XIV asrlardan keyin yozilgan. Bu davrlarda esa, Movarounnahrning barcha shaharlarida nafaqat kalom ilmi, balki tafsir, hadis va fiqh ilmlari ham biroz susayib, tasavvuf ilmi, turli tariqatlar keng rivojlangan edi. Shu nuqtai nazardan, o'sha davrda yozilgan tabaqot kitoblarida Abu Mansur al-Moturidiyning ilmiy merosi boshqa ulamolar qatorida berilgani oddiy holat bo'lgan.

Abu Mansur Moturidiy hayoti va ilmiy merosi

Moturidiy ismi va nasl-nasabi. Moturidiyning to'liq ismi Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud Abu Mansur al-Moturidiy as-Samarqandiy. Ulamolar orasida hurmat bilan Imom al-Moturidiy deb atalgan. Shuningdek, “Imom al-huda”, “Imom al-mutakallimin”, “Rais ahli sunna val jamoa”, “al-Imom az-zohid”, “Musahhih ahli sunna val jamoa” kabi laqablar bilan ham tanilgan.

Moturidiyning nomi Samarqand yaqinida joylashgan “Moturid” qishlog'iga nisbat berilgan.

Zubaydiy “Ithof as-soda al-muttaqin” nomli kitobida ta'kidlashicha, u ba'zi manbalarda Moturidiyning ismidagi Mahmuddan keyin Muhammad ismi va al-Ansoriy nisbasini ko'rgan va bu ulug' nisba ekanligiga e'tibor qaratgan.

Yana bir arab tadqiqotchisi Doktor Muhammad Ayyub Ali Moturidiyga nisbatan al-Ansoriy nisbasini qo'llash asosli deb hisoblagan. U bunga Moturidiyning

“Kitob at-tavhid” asarining bir qo‘lyozmasi hoshiyasida o‘qigan quyi- dagi jummalarni dalil keltiradi: “Imom Abu Mansur al- Moturidiy Abu Ayyub Xolid ibn Zayd ibn Kulayb al-Ansoriy avlodlaridandir. Rasululloh sallollohu alayhi va sallam Madinaga borganlarida Abu Ayyub al-Ansoriyning uyiga tushib, u yerda o‘n yetti oy yashaganlar”.

Biroq, boshqa arab tadqiqotchisi Ahmad ibn Avazulloh al-Hazbiy Moturidiyga al-Ansoriy nisbasi berilganini asossiz deb xulosa qilgan.

Moturidiy tavallud topgan va vafot etgan sanalar. Allomaning tavallud sanasi xususida ham turli ixtiloflar bo‘lgan. Aksariyat manbalarda bu sana 256/870 yil deb ko‘rsatilgan. Biroq, arab tadqiqotchisi Muhammad Ayyubning ta’kidlashicha, Moturidiy taxminan 238/853 yil atrofida tug‘ilgan. Uning e’tibor berishicha, Moturidiyning ustozlaridan Muhammad ibn Muqotil ar- Roziy 248/862 yili, Nusayr ibn Yahyo al-Balxiy esa 268/881 yili vafot etgan. Agar Moturidiy 256/870 yili tug‘ilgani taxmin qilinsa, utozi Muhammad ibn Muqotil vafot etganida u hali dunyoga kelmagan, Nusayr ibn Yahyo vafot etgan paytda o‘n bir yoshli bola bo‘lganligi kelib chiqadi. Bu esa haqiqatdan yiroqdir.

Bizning fikrimizga ko‘ra, Moturidiyning 238/853 yil atrofida tavallud topgani mantiqqa yaqinroqdir. Bunga yuqoridagi statistik ma’lumotlar ham guvohlik bermoqda. Shuningdek, Moturidiyning yana bir asosiy ustози Abu Nasr al-Iyodiyning (vaf. 275/889 y.) vafot etgan sanasiga e’tibor bersak, o‘sha paytda Moturidiy endi o‘n to‘qqiz yoshga to‘lgan o‘smir bo‘lgan. Bu yoshda uning Iyodiydan kalom ilmi bo‘yicha to‘liq saboq olishga ulgurganini tasavvur qilish qiyin.

Biz yuqorida keltirgan statistik ma’lumotlardan qat’i nazar, faqat ayrim manbalardagina Moturidiy yuz yilga yaqin umr ko‘rgan, degan iboralar ishlatilgan. Lekin aksariyat tabaqot kitoblarida uning tavallud sanasi 256/870 yil deb ko‘rsatilgan.

Allomaning vafot etgan sanasi haqida barcha tabaqot kitoblarida bir xil ma’lumot, ya’ni 333/944 yil deb ko‘rsatilgan.

Moturidiy oilasi. Allomaning hayoti va ilmiy merosi aks etgan tarixiy

manbalarda o‘zi va otasining ismi Muhammad va bobosining ismi Mahmud ekanligi haqidagi qaydlardan boshqa ma’lumotlar uchramaydi. Lekin uning Abu Mansur deb atalishidan shu ismli o‘g‘li bo‘lgan degan taxminga borish ham mumkin. Biroq, birona manbada uning o‘g‘li bo‘lgani haqida ma’lumot yo‘q. Fikrimizcha, Moturidiyning Mansur ismli o‘g‘li bo‘lganida, birinchi navbatda Abul Muin an-Nasafiy “Tabsirat al-adilla” asarida bu haqida ma’lumot bergan bo‘lardi. Shundan kelib chiqib, Moturidiyning o‘g‘li bo‘lmagan, degan to‘xtamga kelish mumkin.

Moturidiyning ilmiy merosini tadqiq qilgan zamona- viy sharqshunoslar ham uning o‘g‘il farzandi bo‘lmaganini ta’kidlab o‘tganlar. Masalan, U.Rudolf, V.Madelung kabi g‘arb sharqshunoslari va yurtdoshimiz A.Mo‘minov o‘z tadqiqotlarida uning o‘g‘il farzandi bo‘lgani haqida so‘z ochmaganlar.

Turk tadqiqotchisi Shukru O‘zenning ta’kidlashicha, Moturidiyning o‘g‘il farzandi bo‘lganida, albatta, manbalarda bu haqda ma’lumot berilgan bo‘lar edi.

“Abu Mansur” nomiga kelsak, manbalarda kelgan rivoyatlarga ko‘ra, Moturidiy o‘g‘il farzand ko‘rish orzusida o‘zini shunday nomlagan. Tadqiqot natijalarida Moturidiy nomi bilan bog‘liq ikki kishi haqidagi ma’lumotlarga duch kelamiz. Bular Moturidiyning ikki evarasi, ya’ni qizining nevaralari deb taxmin qilingan.

Qomusiy manbalarda bizgacha Abu Mansur al-Moturidiyning ko‘plab asarlari haqidagi ma’lumotlar yetib kelgan. Manbalarda ta’kidlanishicha, Moturidiy uch yo‘nalishda, ya’ni kalom, tafsir va fiqh bo‘yicha asarlar yozgan. Moturidiya ta’limotining mashhur vakili Abul Muin an-Nasafiy “Tabsirat al- adilla” asarida Moturidiy qalamiga mansub quyidagi asarlarni ko‘rsatib o‘tgan:

1. “Kitob at-tavhid”;
2. “Ta’vilot al-Qur’on al-karim”;
3. “Kitob al-maqolat” ;
4. “Kitob radd al-avoil al-adilla lil Ka’biy”;
5. “Kitob radd tahzib al-jadal lil Ka’biy”;
6. “Kitob bayon vahm al-mu’tazila”;

7. “Kitob fir radd alal qaromita”;
8. “Radd vaid al-fussoq lil Ka’biy”;
9. “Radd kitob al-imoma li ba’z ar-ravofiz”;
10. “Radd al-usul al-xamsa li Abi Umar al-Boxiliy”,¹⁶⁴;
11. “Sharh al-jomi’ as-sag’ir”;
12. “Kitob al-jadal fi usul al-fiqh”;
13. “Ma’xaz ash-sharia fi usul al-fiqh”.

Yuqorida nomlari keltirilgan asarlardan tashqari Moturidiyga yana boshqa ba’zi asarlar ham nisbat berilgan. Bunga misol qilib, Abu Hanifaning “al-Fiqh al-akbar” risolasiga sharh tarzida yozilgan “Sharh al-fiqh al-akbar” nomli asarni olish mumkin. Ushbu asar ham ba’zi manbalarda Moturidiyga tegishli deb ta’kidlangan. Hatto Xaydarobod shahrida 1946 yil Moturidiy nomi bilan nashr etilgan.

Ayrim tadqiqotchilar ushbu asarni Moturidiyga emas, balki uning zamondoshi Abu Lays as-Samarqandiyga (vaf. 370/980 y.) tegishli deb e’tirof etadilar. Asarni ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak, uning bir qancha joylarida ash’ariylarning e’tiqodlari tanqid qilingan. Ma’lumki, Moturidiy davrida ash’ariya ta’limoti keng rivojlanmagan edi. Balki, shunig uchundir, Moturidiy asarlarida unga oid ma’lumotlarga duch kelmaymiz. Abu Lays as-Samarqandiy esa, Moturidiydan biroz keyinroq, ya’ni IV/X asrning ikkinchi yarmida yashagan. U davrda ash’ariya ta’limoti tanilib bo‘lgan edi. Shu nuqtai nazardan ushbu asarni Abu Lays as-Samarqandiyga tegishli deb taxmin qilish mumkin. Lekin olmon tadqiqotchisi U.Rudolf “Sharh al-fiqh al-akbar” nomli risolaning Abu Laysga ham tegishli emasligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, risola matnida Abu Lays fikr- larining berilgani, uning muallifligiga asos bo‘lolmaydi. Bu yerda risolaning noma’lum muallifi Abu Laysdan iqtibos keltirgan bo‘lishi mumkin, xolos. Shuningdek, matnda, payg‘ambarlar payg‘ambarligidan oldin kichik gunohlar qilgan bo‘lishi mumkin, degan jumla uchraydi. Abu Lays esa payg‘ambarlar doim har qanday gunohlardan pok bo‘lganligini qat’iy ta’kidlagan.

Shuningdek, turk tadqiqotchisi Axmet Ak manbalarda quyidagi asarlar Moturidiyga yanglish ravishda nisbat berilganini aytib o‘tgan:

1. “Risola fit tavidh”;
2. “Kitob al-usul”;
3. “Vasiya va munojot”;
4. “Pandnomai Moturidiy” (fors tilida);
5. “Favoid”;
6. “Kitob at-tafsir al-asmo vas sifat”

Yuqoridagi asarlardan qat’i nazar, bizgacha Moturidiyning “Kitob at-tavidh” va “Ta’vilot al-Qur’on al-karim” nomli asarlari yetib kelgan va ular haqida aniq tasavvurga egamiz. Quyida olimning mazkur ikki asari haqida muxtasar ma’lumot berib o’tiladi.

“Ta’vilot al-Qur’on al-karim”. Moturidiyning tafsir yo’nalishida yozgan ushbu asari “Ta’vilot ahli sunna” yoki “Ta’vilot al-Qur’on al-karim” nomi bilan tanilgan. Bu tafsir moturidiya ta’limotida ma’lum va mashhur bo’lib, moturidiya ulamolari nazdida, boshqa biror avvalgi va keyingi tafsirlar unga tenglasha olmagan.

Mazkur kitob bizga to’liq holda etib kelgan bo’lib, dunyoning ko’plab qo’lyozma fondlarida nodir qo’lyozma nusxalari mavjud.

Ushbu asarning eng qadimiy nusxasi Makkadagi “Maktaba al-Haram al-makkiy” kutubxonasi qo’lyozmalar fondida saqlanadi.

Mazkur asar bo’yicha bir necha bor tadqiqot ishlari olib borilgan va u nashr etilgan. 1972 yili Qohirada Ibrohim va Sayyid Avziylar kitobning bir qismini tadqiq etganlar va “Fotiha” surasidan “Baqara” surasining yarmigacha nashr qildirganlar.

Hoji Xalifa “Kashf az-zunun” asarida “Ta’vilot al-moturidiya fi bayon usul as-sunna va usul at-tavidh” nomli kitob haqida ma’lumot berib o’tgan. Uning ta’kidlashicha, Alouddin Muhammad ibn Ahmad ibn Abu Ahmad as-Samarqandiy jamlagan ushbu kitob allomaning boshqa kitoblari orasida tili va uslubi jihatidan eng oson va ravon o’qiladigan asar bo’lgani sababli moturidiya ulamolarining asosiy manbai hisoblangan.

Mazkur kitobning bir nusxasi Hindistondagi Xudobaxsh nomli kutubxonada 294 raqam ostida saqlanadi. Ushbu manba ustida tadqiqot olib borgan Doktor Ayyub Ali bu kitob Alouddin as-Samarqandiy tomonidan Moturidiyning tafsiriga

yozilgan sharhdir, degan xulosaga kelgan.

Abul Muin an-Nasafiyning shogirdi Alouddin as- Samarqandiy “Ta’vilot ahli sunna” tafsiriga “Sharh kitob at-ta’vilot” nomli sharh yozgan.

Moturidiyning mazkur tafsiri o‘z davrida katta shuhrat qozongan. Bunga moturidiya ulamosi Abul Muin Nasafiyning “Tabsirat al-adilla” asarida aytilgan quyidagi so‘zlarni misol keltirish mumkin: “Moturidiyning Qur’onga yozgan tafsiri barcha chigalliklarni ochib beruvchi, inson qalbidagi shubhali qora bulutlarni xaydovchi hamda nihoyatda balig’ vasf ila yaratilgan asardir. Alloh shunday kitobni yozgan zotga o‘z salomini yo‘llasin”.

“Ta’vilot ahli sunna” kitobi 2009 yili turk olimi Bekir Topalo‘g‘li tomonidan ikkinchi marotaba ko‘p jildda nashr etildi.

“*Kitob at-tavhid*”. Mazkur asar Moturidiyning kalom ilmiga oid eng ahamiyatli asari hisoblanadi. Chunki unda olimning kalom ilmidagi aqidaviy qarashlari o‘z aksini topgan. Shu tufayli “Kitob at-tavhid” asari moturidiya ta’limotini bilishdagi eng asosiy manba sifatida e’tirof etilgan.

“Kitob at-tavhid”ni moturidiya ulamolari orasida birinchilardan bo‘lib Abul Yusr al-Pazdaviy “Usul ad-din” asarida va Abul Muin an-Nasafiy “Tabsirat al-adilla” asarida ta’kidlab o‘tganlar hamda undan iqtiboslar keltirganlar.

Asar bir necha bor nashr etilgan. Birinchi nashri 1971 yili Bayrutda “Dor al-mashriq” nashriyotida Fathulloh Xulayf tomonidan amalga oshirilgan. Bunda Angliyaning Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanayotgan bir qo‘lyozma nusxasidan foydalanilgan.

Keyinchalik ushbu nashr Turkiyaning Anqara shahrida qayta amalga oshirilgan. “Kitob at-tavhid” asarining mazmuniga to‘xtaladigan bo‘lsak, o‘z davrida unga turlicha munosabatlar bildirilgan. Chunki asar til va mazmun jihatidan nihoyatda qiyin uslubda yozilgan edi. Shuning uchun ham, keyinchalik madrasalarda aqid ilmini o‘qitishda ushbu asardan emas, balki, uning mazmunini aks ettirgan boshqa asarlardan foydalanilgan.

Asarning qiyin tilda, mantiq ilmiga asoslangan holda yozilgani bois, uni ko‘plab olimlar, hatto, moturidiya ulamolari ham tanqid ostiga olganlar. “Kitob at-

tavhid” asarini birinchi bo‘lib Abul Yusr al-Pazdaviy tanqid ostiga olgan. Lekin u “Tavhid”dagi ma’nolarning yopiqligi, keraksiz jumlar ko‘p ishlatilgani borasida so‘z yuritgan, xolos. Moturidiyning asarda ifodalangan aqidaviy qarashlariga e’tiroz bildirmagan. Ayrim sharqshunoslar Abul Yusr al-Pazdaviyning ushbu tanqidlaridan kelib chiqib, u to‘liq moturidiya ta’limotini tanqid ostiga olgan, degan fikrga kelganlar.

Moturidiya ulamolarining “Kitob at-tavhid” asariga bunday munosabatlarining oldini olish maqsadida Abul Muin an-Nasafiy “Tavhid”ga sharh sifatida “Tabsirat al-adilla” asarini yozib, undagi murakkab, ma’nosi yopiq jummalarni sharhlab bergan. Abul Muin an-Nasafiyning bu harakati natijasida zamonamizning ayrim sharqshunoslari uni moturidiya ta’limoti interpretatori (ochib, yoritib beruvchisi) deb ataganlar.

Ilk davr manbalarida Moturidiyning hayotidan ko‘plab narsalar tilga olinmagan. qayerda o‘tdi, qanday ta’lim oldi, nimalardan ta’sirlandi, ilm olish maqsadida qaysi o‘lkalarni kezdi. Mutarjimlar har qachon bunga e’tiborsizlik bilan yondoshganlar.

Zamonaviy manbalarga tayanib quyidagi shaxslarni u zotning ustozlari sifatida bilamiz.

1. Muhammad ibn Mukotil ar-Roziy (v 248/862) Ray shahri tarixi haqida naql qilinishicha Muhammad ibn Mukotil Roziy Raydagi Hanafiylik mazhabi imomi bo‘lib fiqhda ko‘zga ko‘ringan olimlardan bo‘lib tanilganlar. Muhammad ibn Ayubning rivoyat qilishicha 249/862 yil vafot etganlar.

2. Abu Nasr Iyoziy, to‘liq ismlari: Ahmad ibn Abbos ibn Xusain ibn G‘olib ibn Jobir ibn Navfal ibn Iyoz ibn Yahyo ibn Qayz ibn Sa’d ibn Uboda Ansoriy Samarkandiy Abu Nasr Iyoz. U kishi Abu Bakr Ahmad Ibn Isxoq Juzjoniyan fiqhdan saboq oldi. So‘ngra bir guruh kishilar undan tahsil olishdi. Ular orasida ikki o‘g‘li Abu Bakr Muhammad va Abu Ahmad xam bor edi. Idrisiy u zot haqida «Tarix as-Samarqand» kitobida zikr kilib: «U zot ilm va jihot ahlidan edi» deydi, lekin u hakda biror rivoyat keltirib o‘tmaydi. U zotni kofirlar asir qilib Nasr ibn Ahmad ibn Ismoil ibn Asad ibn Sam‘on davrida Turk diyorida qatl qilishadi.

3. Abu Bakr Ahmad ibn Is'hoq Juzjoniyy (v 268/881) u kishi «Usul ad-din» va «Furu'» da ham yuqori darajadagi olim edi. Abu Bakr al-Juzjoniyy Samarqanddagi hanafiya maktabining rivojiga katta hissa qo'shgan olimdir. Agar Nasafiyya ishonsak u bu maktabga asos ham solgan. Uning ma'lumotiga ko'ra Abu Bakr avval, Samarqanddan uzoqda, Abu Sulaymon Juzjoniyydan tahsil olgan, so'ngra olgan bilimlarini yoyish maqsadida Movarounnahr markaziga kelgan. U kishining «Al-farq va-t- Ta'miz», «Tavba» kabi kitoblari mavjud.

4. Nasr ibn Yahyo Balxid (v 268/881) u kishi Abu Sulaymon Juzjoniyy, Abu Mukotil Hafs ibn Muslim Samarqandiydan tahsil oladi. U kishi haqida boshqa ma'lumot mavjud emas.

Moturidiy davrida va undan keyingi vaqtlarda ham, alloma asarlarini va uning fikrlarini targ'ib etadigan shogirdlari va davomchilari ko'p bo'lgan. Moturidiy aqoid ilmida fikriy (g'oyaviy) maktabga asos soldi. Ushbu g'oya Movarounnahr va unga qo'shni bo'lgan mintaqalarga yoyildi. Abu Mu'in Nasafiyyning aytishicha: “bu mazhabda Buxoro va barcha Movarounnahr diyorida urush chegarasida turgan yerlariga qadar, shuningdek, Marv va Balx shaharlari shu tarkibda bo'lgan.

Moturidiylik aqidaviy yo'nalishini keng quloq yozishi, xususan usmoniylar davlati davrida ortib ketdi. Quyida Moturidiyning shogirdlari haqida qisqacha ma'lumot keltiriladi.

1. Abul Qosim Hakim Samarqandiy u kishi tasavvuf ilmini Balx Shayxlaridan olib, fiqh va kalomni esa, Moturidiydan o'rganadi.

Abul Qosim Hakim Samarqandiy Moturidiyning ko'zga ko'ringan shogirdlaridan hisoblangan. Samarqand shahrida uzoq muddat qozi lavozimida ishlab, «Hakim» (Dono) laqabini oladi. Abu Mu'in Nasafiyyning aytishicha (335/948) vafot etgan va Samarqanddagi Chokardiza qabristoniga dafn etilgan. U kishining «Saodul A'zam» nomli kitoblari bo'lib bu asar Moturidiyada katta qiymatga ega asar hisoblanadi. Shuningdek imon haqida «Risalatul fiy bayan annal- iman juzun minal-aman» nomli kichik risola ta'lif kiladilar.

2. Abul Hasan Ali ibn Sa'id Rustag'foniyy (v. taxm 350/960) uning nisbasidan ma'lum bo'lishicha, olim Samarqanddagi qishloqlardan birida tug'ilgan . Yozgan

asarlari: «Rishad al-muhtadid», «Azavaid va-l Favaid fiy-Anva' al-Ulum», «Asilatu va-l Ajviba», «Bayan as- sunna va-l jamoa».

3. Abu Ahmad ibn Abu Nasr Ahmad ibn Abbos Iyoziy. Bu kishi Moturidiyning ustozlari Abu Nasr Iyoziyning o'g'lidir. Hakim as- Samarqandiy shunday degan: «Xuroson va Movarounnahrda 100 yildan beri ilmda, fiqhda, tilshunoslikda, bayonda, taqvoda, iffatda faqih Abu Ahmad Iyoziy singari kishi chiqmagan ».

4. Abu Muhammad Abdul Karim Pazdaviy. Pazdaviy nisbasi Buxoro yo'lidagi Pazda qishlog'iga nisbatdir. Abu Mansur Moturidiydan ta'lim oladi. U kishiga "Fahr al-islom" degan nom berilgan. Shu bilan bir qatorda asarlarini tushunish qiyin.

X-XII-asrlarda faoliyat ko'rsatgan olimlar

Shosh vohasida o'rta asrlarda islom ilmlari bo'yicha faoliyat yuritgan 100 dan ortiq olimlar nomlari aniqlangan. Jumladan, ishonchli muhaddis sifatida tanilgan Abu Said Xaysam ibn Qulayb Shoshiy, Abu Bakr Kaffol Shoshiy, Abu Bakr Muhammad ibn Ahmad Shoshiy nomlarini alohida qayd etish mumkin.

Abu Said Xaysam ibn Qulayb Shoshiy ishonchli muhaddis bo'lib, hadis ilmiga katta hissa qo'shgan. U Toshkent vohasining bosh shahri Binkasda tug'ilgan. Uning hayoti va faoliyati Movarounnahr, Xurosonda hadis ilmi rivojlangan oltin davr xijriy 3-asrga to'g'ri keladi. Abu Said Xaysam ibn Qulayb Shoshiy ilm-ma'rifat o'rganish maqsadida Buxoro, Samarqand, Nasaf va Termiz kabi shaharlar hamda islom dunyosining turli markazlariga safar qilgan. Uning ustozlari juda ko'p bo'lib, 50 dan ortiq mashhur olim va mashoyixlardan hadis o'rgangani haqida ma'lumotlar bor. Uning mashhur ustozlaridan termizlik buyuk muhaddis Abu Iso Muhammad Termiziy, makkalik Abu Xasan Bagoviylarni ko'rsatish mumkin.

O'z navbatida Abu Said Xaysam ibn Qulayb Shoshiy ko'plab shogirdlar yetishtirgan. Ular orasida Abu Abdulloh Muhammad ibn Is'hoq, Abul Qosim Muhammad ibn Ahmad, abu Nasr Buxoriy, Mansur ibn Nasr kabi taniqli olimlar bor. Shoshlik muhaddis ilmiy faoliyatining aksar qismi Buxoro va Samarqand shaharlarida kechgan. Umrining oxirgi yillari Buxorodan Shoshga kelgan va u yerda

335-yilda vafot etgan.

O'sha davrda kitobga qiziqish ularni to'plash va saqlash ma'rifatga intilishning muhim qismiga aylandi. Masjid, madrasa, saroylarda va ayrim shaxslarning uylaridagi shaxsiy kutubxonalar soni ortib borgan. Ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Urganch kabi madaniyat o'choqlaridagi katta kutubxonalar mashhur bo'lgan.

Imom Abdulloh ibn Abu Avona Shoshiy, Imom Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Homid Shoshiy, Abu Said Iso ibn Solim Shoshiy, Abu Muhammad Ja'far ibn Shuayb Shoshiy, Abu Is'hoq Ibrohim ibn Xuzaym Shoshiy, Abu Ali Xasan ibn Sohib ibn Hamid Hofiz Shoshiy, Abu Lays Nasir ibn Xasan ibn Qosim Shoshiy, abu Is'hoq Ibrohim ibn Xuzaym ibn Kumayr ibn Hoqon Shoshiy kabi ko'plab muhaddislar islom dunyosining turli shaharlaridagi madrasalarda hadis ilmidan saboq berishgani, kutubxonalarda turli bilimlarining ayrim masalalari bo'yicha munozaralar o'tkazilgani arab manba'larida zikr etilgan.

Ko'rinib turibdiki, Shosh vohasida hadis ilmi rivojlangan vohada yashab faoliyat ko'rsatgan muhaddislar nafaqat yurtimizda, balki turli sharq mamlakatlarida ham shuhrat qozongan.

Qaffol ash-Shoshiyning fiqhiy bilimlari va uning ahamiyati

Islom olamida Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom al-Moturidiy kabi «imom» darajasiga erishgan ko'plab buyuk allomalar orasida Imom Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiy ham alohida o'rin egallaydi. Zamondoshlari «Hazrati Imom» deb ulug'lagan bu zotning to'liq ismi Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil al-Qaffol ash-Shoshiy bo'lib, arab manbalarida unga alohida hurmat bajo keltirish uchun nomiga «katta», «ulug'» ma'nosini ifodalaydigan «al-Kabir» so'zini qo'shib yozadilar. Alloma mohir hunarmand bo'lib, qulf-sozlikda shuhrat qozonganligi bois «al-Qaffol», ya'ni qulfchi, qulfsoz degan nom bilan e'zozlangan va bu so'z uning taxallusiga aylanib ketgan. Bu haqda mashhur tarixchi Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad Sam'oni o'zining «Al-Ansob» («Nasabnoma») asarida shunday yozadi: «al-Qaffol — qulfsozlik kasbiga nisbat berilgan. Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil al-Qaffol ash-Shoshiy Shosh ahlidan bo'lib, qulfsozlikda shuhrat qozongan. U o'z zamonasining imomi (peshvosi) bo'lib, fiqh, hadis, usul,

tilshunoslik ilmlari bo'yicha tengi yo'q olim edi. Qaffol ash-Shoshiyning nomi Mag'ribu Mashriqqa yoyilgan».

Shamsuddin az-Zahabiy zsa uni nafaqat Movarounnahr, balki Xuroson olimi sifatida ham e'tirof etadi: «Alloma, lug'at, usul, fiqh imomi, Xuroson olimlaridan Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil ash-Shoshiy ash-Shofi'iy «Katta Qaffol» nomi bilan mashhur bo'lgan. U zot Movarounnahrda o'z davrining imomi bo'lib, bir necha kitoblar musannifi bo'lgan».

Shayx Muhyiddin an-Navaviyning aytishicha, agar Qaffol Shoshiy deb zikr qilinsa, bundan maqsad ana o'sha biz tanigan buyuk imom Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiy tushuniladi. Agar Qaffol Marvaziy deb aytilsa, unda bu zotdan keyin yashab, faoliyat ko'rsatgan «Kichik Qaffol» tushuniladi. Shoshiy («Katta Qaffol») atamasi tafsir, hadis, usul, kalom ilmlarida takror-takror zikr etiladi. Ammo Marvaziy («Kichik Qaffol») so'zi esa fiqhga taalluqli asarlardagina uchraydi.

Tojuddin as-Subkiy esa vatandoshimizni quyidagicha ta'riflaydi: «U zamonasining ulug' imomlaridan biri, bir qancha ilmlarda keng qobiliyat va ochiqqo'l egasi bo'lgan buyuk insondir. Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiy tafsir, hadis, kalom, usul, furu', lug'at va she'riyat ilmlarida hamda zuhd va gaqvoda imom(peshvo)lardan biri bo'lgan. U ko'plab ilmlarni muhofaza qilgan, o'zi keltirgan narsalarni tahqiq etib, ularni go'zal tasarruf qiluvchilardan biri edi».

Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiyning islom olamidagi obro'-e'tibori va mavqei, ilmiy salohiyati haqida o'rta asr arab mualliflari o'z asarlarida alohida ta'kidlab o'tishgan. Jumladan, Ibn Xallikon o'zining «Va-foyot al-a'yon» kitobida: «Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiy o'z zamonasining imomi bo'lgan. U fiqh, hadis, usul, tilshunoslik fanlari va she'r bitish bo'yicha Movarounnahrda shofi'iy mazhabiga mansub olimlar orasida tengi yo'q edi. U Xuroson, Iroq, Hijoz, Shom va Sug'ur (shimoliy Suriya) safarida bo'lgan, uning dong'i bu o'lkalarda ham keng tarqalgan», deb qayd etgan.

Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad Sam'oni o'zining «Al-Ansob» («Nasabnoma») kitobida Toshkentni shunday ta'riflaydi: «Sayxun daryosi ortidagi, turklar bilan chegaradosh shahar bo'lib, u «Shosh» deb ataladi. Bu erdan qo'plab

imomlar etishib chiqqan». Sam'oniylar shoshlik imomlar to'g'risida ma'lumotlar keltirib, jumladan, Qaffol ash-Shoshiy haqida shunday yozadi: «Imom Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil Qaffol ash-Shoshiy bo'lib, tafsir, hadis, fiqh, tilshunoslik ilmlari bo'yicha zamonasida unga teng keladigan olim yo'q edi... Qaffol ash-Shoshiy to'g'risida shunday naql mavjud bo'lgan: «Bu Abu Bakr — qulfsiz faqih, Fiqh bilan qiyin qulflar (masalalar)ni ochuvchidir». Ma'lumki, Qaffol ash-Shoshiy 291/904 yilda Shoshda tug'ilib, dastlabki bilimni o'z yurtida, keyinchalik, Movarounnahrda mavjud ma'rifat o'choqlarida oladi. Samarqand, Buxoro, Termiz kabi shaharlarni kechib, bu yerlarda o'zidan sal oldinroq o'tgan va bebaho diniy-ilmiy meros qoldirgan Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy kabi yirik olimlar asarlari bilan tanishadi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) hadislarini eshitadi va o'rganadi.

Shuningdek, Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiy Xurosonga borib, Muhammad ibn Ishoq ibn Xuzayma, Muhammad ibn Ishoq as-Sarroj, Umar ibn Muhammad ibn Buxayr as-Samarqandiydan, Iroqda buyuk mufassir Muhammad ibn Jarir Tabariy, Muso ibn Abdulhamid va Abdulloh ibn Muhammad al-Bag'oviy, ibn Abu Dovud, ibn Sog'iddan, Kufada esa Abdulloh ibn Zaydon, Ali ibn Abbas al-Muqoni'iydan, Shomda Abulhamiydan, Jazira (Arabiston yarim oroli)da esa Abu Aruba al-Harroniy kabi katta olimlardan dars olgan va boshqa tabaqalardan hadislar eshitgan.

Shamsuddin az-Zahabiy «Siyar a'lom an-nubalo» («Olijanob allomalar siyratlari») asarida keltirishicha, «Hokim aytadi: Movarounnahrda usul ilmi va hadis talabi ila eng ko'p safar qilgan olim Qaffol ash-Shoshiy edi». O'z navbatida, Qaffol ash-Shoshiydan ham ba'zi olimlar hadislar eshitishgan va o'rganishgan.

«Tadvin fi axbori Qazvin» («Qazvin xabarlariga haqida bitiklar») nomli kitobda bu xususda ma'lumotlar berilgan. 350/962 yildan keyin Qaffol ash-Shoshiy Qazvin shahriga keladi. Bu yerda Abu Mansur al-Qatton va shunga o'xshash olimlar Qaffol ash-Shoshiyning majlislari da hozir bo'lishib, undan hadislar va ba'zi ma'lumotlarni yozib olishgan.

Turli manbalarda Qaffol ash-Shoshiydan rivoyat qilingan hadislar mavjud: «Abu Hotam Muhammad ibn Abdulvohid Abu Bakr Muhammad ibn Ali Ismoil

Qaffol Shoshiydan, undan Abu Ali Hasan ibn Sohib Shoshiy, undan Yunus ibn Ibrohim Adaniy, undan Abdulhamid ibn Solih, undan Solih ibn Abduljabbor al-Hazramiy, undan Muhammad ibn Abdurahmon Baylamoniy, bu zot otalaridan, otalari esa Ibn Umardan, Ibn Umar Rasululloh (s.a.v.)dan rivoyat qilishgan. Rasululloh (s.a.v.): «She'rni o'rganinglar, chunki unda hikmat va masallar bordir», deb marhamat qilgan».

Shuningdek, Abula'lo Muhammad Abdurahmon ibn Abdurahim al-Muborakfuriy (1283-1353) «Tuhfat al-Ahvoziy» («Ahvoziy tuhfasi») asarida Abu Bakr Qaf-fo'l ash-Shoshiydan quyidagi xabarni rivoyat qilgan: «Qozi Husayn va Abu Sa'id Mutavalliy: «Ba'zi kishilarning xayrlashayotganda salom berish odati bor. Bu salomning javobi mustahab bo'lgan. Lekin vojib emas. Chunki uchrashganda ham, xayrlashganda ham salom beriladi. Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiy bufikrni inkor etib, shunday degan: «Xayrlashayotganda salom berish uchrashgandagi kabi sunnatdir. Xayrlashganda salomga alik olish uchrashgandagi kabi vojibdir». Bu sahihdir, to'g'ridir». Qaffol ash-Shoshiy she'rlar bitganligi to'g'risida ham manbalarda ma'lumotlar bor. Bu borada Tojuddin Subkiyning «Tabaqot ash-shofi'iya al-kubro» asarida al-Qaffol ash-Shoshiyning she'rlaridan ham parchalar keltirilgan:

Bisotim keng ochiqdur mehmonlarimga,
Taomim haloldur, kelgil yonimga, Armug'on
etamiz neki qo'lda bor,
Sirka va ko'kat bor, boq dasturxonimga.
Ko'ngli keng odashar bo'lg'usi mamnun,
Baxilga mutlaqo beg'arazdurman.

Arab tilining balog'atida bitilgan ushbu she'riy misralarning mazmun-uyimga mehmon bo'lib keladigan bo'lsa, dasturxonim doimo uning uchun yozilgan bo'ladi. Kimki mening dasturxonimdan biror narsa esa, (bilsinki) undagi barcha nozu ne'mat peshona terim bilan topilgan, (ya'ni) halol bo'ladi. Biz bor-budimizni mehmon oldiga qo'yamiz. Bordiyu (qo'yishga) narsa topolmasak, u holda sabzavot bilan sirka qo'yamiz. Shunda beg'araz, ko'ngli ochiq odam bo'lsa, u bunga

rozi bo‘lib qo‘nadi; bordiyu baxil bo‘lsa, u holda uni men tuzata olmayman».

Tojuddin Subkiyning «Tabaqot ash-shofi‘iya al-kubro» asarida Vizantiya imperatori bilan Arab xalifasi o‘rtasidagi diplomatik yozishmalar haqidagi tarixiy ma‘lumotlar ham berilgan. Bu haqda Xoja Ahrorning shogirdi Shayx Abu Ahmad Muhammad Qoziy Shoshiy qalamiga mansub «Silsilat al-orifin» («Oriflar silsilasi») kitobida batafsil yozilgan.

Ta‘kidlanganidek, Qaffol Shoshiy islom dunyosining turli o‘lkalariga ilm-ma‘rifat izlab safar qilgan. O‘z navbatida, u tez-tez hajga - Makkaga borgan va qaytayotganida Bag‘dodda birmuncha vaqt itsiqomat qilib, o‘z bilimlarini yanada oshirish maqsadida u yerdagi yirik olimlar bilan ilmiy muloqotlar olib borgan. Bir gal Qaffol ash-Shoshiy Bag‘dodda to‘xtaganida noxush voqea ustidan chiqib qoladi. Bu esa hijriy sananing to‘rtinchi asriga to‘g‘ri kelib, Vizantiya imperatorining qo‘mondoni Tag‘fur abbosiylar xalifaligiga tegishli Shomning Shimoliy qismi va Antokiyani bosib olib, xalifalik poytaxtiga ham xavf solgan edi.

Qaffol Shoshiy merosining ahamiyati

Sharqshunos olim Bahriddin Mannonovning yozishicha, o‘z vaqtida, ya‘ni IV asrda Rum imperiyasining ikkiga bo‘linib ketishi oqibatida uning sharqiy qismida qaror topgan mustaqil Vizantiya imperiyasi X asrga kelib, o‘z sarhadlarini qayta tiklash yo‘lida katta muvaffaqiyatlarga erishadi va uning ta‘sir doirasi nafaqat Bolqon yarim oroli hamda Sharqiy Yevropaning ma‘lum qismi, balki Qora dengiz qirg‘oqlari, Kavkazning g‘arbiy qismi, Kichik Osiyoning sharqigacha bo‘lgan joylarda ham mustahkamlanadi. Shunday bir sharoitda Konstantinopol Arab xalifaligi tasarrufiga o‘tgan sarhadlarni qaytadan zabt etish, iloji boricha uni mahv qilish rejalarini amalga oshirishga kirishadi. Shu maqsadda olib borilgan janglarda Vizantiya qo‘shinlari bir necha bor g‘alabaga erishadilar... Ana shunday bir tarixiy vaziyatda Vizantiya imperiyasining Bag‘dod xalifaligi, umuman, islomga qarshi xurujlari har taraflama avj olib ketadi. Shu jarayonning ko‘rinishlaridan biri sifatida Tag‘fur tomonidan Bag‘dod xalifasiga yuborilgan va bizgacha etib kelgan she‘riy maktub — ultimatum vujudga kelgan.

O‘sha davrda Vizantiya va Arab xalifaligida she‘riyatga qiziqish yuksak

darajada bo'lgan. Davlatlar o'zaro aloqalaridagi diplomatik yozishmalar she'rlar va qasidalarda o'z aksini topgan. Vizantiya imperatori Arab xalifaligiga do'q-po'pisa bilan murojaat qilib, bir vaqtlar go'yo uning erlari bo'lgan, hozir esa Bag'dod xalifasi egallab turgan o'lkalarni tinchlik bilan, yaxshilikcha ularga qaytarib berishni talab qiladi. Vizantiya hukmdorlari maktubning balandparvoz chiqishi uchun uni arab tilida she'r bilan bitadilar.

«Hoshimiylar xonadonidan bo'lmish hukmron xalifaga» deya atalgan she'riy maktubda «Biz sherdek otilib chiqib, o'z erlarimizni egalladik. Damashq o'lkasi esa ota-bobolarimiz maskani edi, biz bu diyor mol-mulkiga ega bo'lamiz. Misrni ham qilichimiz tig'i bilan egallaymiz. Hijoz, Bag'dod, S'heroz, Ray, Xuroson, Quddus, Sharqu G'arb hammasini egallaymiz», degan mazmundagi do'q-po'pisalar bilan xalifa va uning sarkardalariga dag'dag'a soladi, ularni ayyorlik bilan qo'rqitmoqchi va nihoyat, o'lxalarni osonlikcha qo'lga kiritmoqchi bo'ladi. Huddi mana shu voqealar bo'lgan kezda Qaffol ash-Shoshiy Bag'dod shahrida edi. U xalifalikda iqtidori zo'r olim, saroy a'yonlari o'rtasida yaxshigina qonunshunos, zabardas shoir sifatida tanilgan edi. O'sha vaqtda Bag'dodda ko'zga ko'ringan olim va shoirlar ko'p bo'lsa ham, hech kim Tag'furning bu tahdid xatiga javob yozishga botina olmaydi. Xalifa tahdid xatiga javob yozishni Imom Qaffol Shoshiyga topshiradi.

Shubhasiz, Tag'fur tahdid xati orqali musulmonlarning o'sha vaqtdagi ma'naviy saviyasini bilmoqchi bo'lgan. Imom Qaffol Shoshiyning she'riy maktubi esa unga munosib javob bo'lib, sezilarli zarba bo'lib tushgan. Hatto Vizantiya adiblari, kohinlari ham: «Musulmonlarning shunday shoirlari borligini bilmas ekanmiz», deb tan olishlari juda e'tiborlidir. Ba'zi rivoyatlarda, ayni shu qasida evaziga Imom Shoshiy Hazrati Usmon mushafini olgan, deb aytiladi.

Rossiyalik sharqshunos prof. S.Prozorovning ham ta'kidlashicha, Vizantiya imperatori Nikifor Foki (963—969) nomidan musulmonlarga yuborilgan haqoratli she'riy maktubga javoban Qaffol Shoshiyning qasidasi yuksak darajada yozilgani vizantiyalik adiblar tomonidan e'tirof etilgan.

Muhimi, o'sha paytda Arab xalifaligining poytaxti Bag'dodda kanchadan-qancha mashhur va zabardas shoirlar bo'lishiga qaramasdan, Xalifa Muti'lilloh

(946-974) tomonidan Vizantiya hukmdoriga raddiya yozishdek o'ta muhim vazifaning Qaffol Shoshiyga topshirilishi uning qanchalik zo'r iste'dod sohibi, ayni paytda, kuchli diplomat ekanligini ko'rsatadi.

Qaffol Shoshiy mashhur olim va tarixchi Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir at-Tabariy (vaf. 923), Abu Bakr ibn Xuzayma (vaf. 933), Abu Bakr Muhammad al-Bog'andiy, Abu Zayd al-Marvaziy va boshqalardan fiqh ilmini o'rgangan. Yirik tarixchi Abu Sa'd Sam'oniylar Abu Bakr Qaffol Shoshiy ilm talabida Xuroson, Iroq, Hijoz, Shom, Sug'ur (Shimoliy Suriya)ga safar qilganligini ta'kidlab, uning ustozlari sifatida Abu Bakr Muhammad ibn

Ishoq ibn Huzayma, Abulabbos Muhammad ibn Ishoq as-Sarroj, Abulqosim Abdulloh ibn Muhammad al-Bag'aviy, Abu Aruba al-Husayn ibn Mo'shar as-Sullamiy, Abuljahm Ahmad ibn al-Husayn ibn Tilab al-Mashg'aroilarni ko'rsatadi.

Qaffol Shoshiyning shogirdlariga asli jurjonlik, bolaligidan Buxoroda, keyin Nishopurda yashab, hadis to'plagan, Buxoro va uning tevaragida hadis ahllariga rahnamolik qilgan, turli shaharlarda qozilik lavozimida faoliyat olib borgan, o'zining «Shua'b al-imon» («Imonning tarkibiy qismlari») asarida ustozi Qaffolni «o'z asrining olimlari ichida undan bilimdonrog'ini uchratmadim», deb sifatlagan Abu Abdulloh al-Halimiy (339/950-430/1012), ko'pgina asarlari qatorida hadis ilmining peshvolaridan bo'lmish Abu Dovud (202/ 817-275/888)ning «Musnad»iga sharh bitgan mashhur muhaddis Abu Sulaymon al-Bustiy (vaf. 388/998), «Nishopur voqealari» muallifi Abu Abdulloh al-Hokim an-Nisoburiy (vaf. 405/1014), «Ahli tasavvuf siyrati» muallifi Abu Abdurahmon as-Sulamiy (vaf. 412/1021), Ibn Mandah, faqihlardan Abu Abdurahmon al—Ibrisamiy, Abu Ishoq ash-Shoshiy, Nosir ibn al-Husayn al-Marvaziy, Abu Nasr Umar ibn Qatodani misol qilib keltirish mumkin. Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiy dunyo kezib, bir necha olimlardan nafaqat ta'lim olgan, balki o'zi ham ilm o'rgatgan. Shuning uchun shoshlik alloma qomusiy ilmlar bilimdoni sifatida shuhrat qozongan.

Allomaning ilmiy merosiga to'xtaladigan bo'lsak, tadqiqotlar davomida uning qalamiga mansub 9 ta asari mavjud ekanligi aniqlandi. Shundan ikkitasi sharh bo'lib, bittasi Imom Shofi'iyning mashhur «Ar-Risola» asariga yozilgan. Ikkinchisi

Abulabbos Ahmad ibn Yoqub ibn ash-Qos at-Tabariy (vaf. 335)ning «At-Talhis fi-l-furu'» («Furu'dagi qisqartma») asariga yozgan sharhidir. Shoshlik allomaning asarlari to'g'risida o'rta asr arab manbalarida alohida qayd etilgan. Jumladan, «Imom Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiyning ko'plab asarlari mavjudki, hech bir kishi hali shuncha asarlarni tasnif etmagan, — deb yozadi Shayx Ishoq ash-Sheroziy. — Qaffol ash-Shoshiy faqihlar ichida birinchi bo'lib «Al-Jadal al- hasan» («Yaxshi bahs-munozara») bo'yicha asar yozgan. Shuningdek, uning «Kitob fi usul al-fiqh» («Fiqh asoslari bo'yicha kitob»), «Sharh ar-risola» («Risola sharhi») asarlari bor».

Ma'lumki, fiqh ilmini rivojlantirishda Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Idris ibn Abbos ash-Shofi'iy (767-820)ning xizmatlari katta. Uning «Ar-Risola», «Al-Umm» asarlari islom olamida mashhurdir.

Hoji Xalifaning ta'kidlashicha, Imom Shofi'iyning «Risola ash-Shofi'iy fi-l-fiqhi alo mazhabih» («O'z mazhabi fiqhi haqida Shofi'iy risolasi») asari mashhur bo'lib, uni Imom Shofi'iydan bir jamoa kishilar rivoyat qilishgan va bu asarni sharhlashda o'zaro bahslashishgan. Bu kitobni Abu Bakr Muhammad ibn Abdulloh ash-Shayboniy an-Nisoburiy (vaf. 388), Abulvalid Hasson ibn Muhammad al-Qurashiy al-Umaviy (vaf. 349) hamda Imom Abu Bakr Muhammad ibn Ali al-Qaffol al-Kabir ash-Shoshiy (vaf. 365) va boshqalar sharhlagan.

Shuningdek, shofi'iya olimlaridan Abulabbos Ahmad ibn Muhammad ibn Yoqub ibn al-Qos at-Tabariy ash-Shofi'iy (vaf. 335) qalamiga mansub «At-Talhis fi-l-furu'» («Furudagi qisqartma») asar mavjud. Bu kitob hajmi kichikligi va vazni yengilligiga qaramay, usul va furu'larni jamlagan asardir. Uning bir qancha sharhlari bo'lib, ular orasida Imom Abu Bakr Muhammad ibn Ali al-Qaffol ash-Shoshiy sharhi ham bor.

Imom an-Navaviyning xabar berishicha, Qaffol Shoshiyning bir necha asarlari mavjud. U birinchi bo'lib jadal (bahs-munozara) bo'yicha «Al-Jadal al- hasan» («Yaxshi bahs-munozara») degan asar yozgan.

Imom an-Navaviy ham «Qaffol ash-Shoshiy jadal ilmi bo'yicha birinchi kitob ta'lif etgan zotdir. Shayx Abu Ishoq o'z «Tabaqot»ida zikr qilishicha, biron-bir kishi

Qaffol Shoshiydek ko‘p kitob tasnif etgan emas. Bundan tashqari, u «Usul al- fiqh» kitobi va Imom Shofi‘iyning «Risola»siga sharh yozgan», deb ta’kidlagan.

Abu Bakr Qaffol Shoshiyning yana bir asari «Adab al-qozi» («Qozining odobi») deb nomlanadi. Hoji Xalifaning ta’kidlashicha, xuddi shu nomda Abulabbos Ahmad ibn al-Qos at-Tabariy (vaf. 335), Abu Sa’id Hasan ibn Ahmad al-Istaxriy (vaf. 328)lar ham kitob tasnif etishgan. Lekin ular orasida Qaffol Shoshiyning kitobi mashhur bo‘lib ketgan.

Hoji Xalifaning xabar berishicha, Abu Bakr Qaffol Shoshiy «Vuzu‘i qoziy» («Qozining tahorati») degan nomda asar ham yozgan. Tarixchi Abu Sa’d Abdulkarim as-Sam’oniyni zikr qilishicha, Qaffol Shoshiy «Daloil an- nubuvvat» («Payg‘ambarlik dalillari»), «Mahosin ash-sharia» («Shariat go‘zalliklari») kitoblarini ham ta’rif etgan. Imom an-Navaviy esa: «Men Qaffol Shoshiyning yurakdan yozilgan «Daloil an-nubuvvat» kitobi va «Mahosin ash- sharia» katta kitobini ko‘rganman», deydi.

Hoji Xalifaning xabar berishicha, «Mahosin ash~ sharia fi furu’ ash- shofi‘iya» («Shofi‘iya furu’larida shariat go‘zalliklari») asari muallifi al-Qaffol ash-Shoshiy deb tanilgan Imom Abu Bakr Muhammad Alidir. Ushbu asar ajoyib masalalarni o‘z ichiga olgan. Lekin kitobning adadi juda kam. Uning bir nusxasi Qohiradagi «Foziliya» madrasasiga 3 jildda vaqf qilingan. Qaffol ash— Shoshiyning unda zikr qilishicha, kitobni shariat dalillari haqida so‘raganlar uchun yozgan.

Abdulkarim ibn Muhammad ar-Rofi‘iy al-Qazviniiy esa bu borada quyidagi ma’lumotlarni keltirgan: «Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiy buyuk imomlardan va shofi‘iy mazhabi olimlaridan edi. Bu zot tafsir, hadis, usul va fiqh ilmlarida peshqadam edi va ko‘plab asariar yozgan. U kishining «Mahosin ash-sharia» kitoblari bo‘lib, ukda Rasululloh (s.a.v.) mo‘jizalarini badiiy uslubda jamlagan. Ushbu kitobda 1000 dan oshiq hadislar bor».

Shuningdek, uzoq yillar O‘rta Osiyo Qozog‘iston musulmonlari diniy boshqarmasi (hozirda O‘zbekiston musulmonlari idorasi) kutubxonasida faoliyat olib borgan marhum olim Nodirxon Maxdum Alouddiya o‘g‘li «ba’zi mualliflar «Usul-Shoshiy» kitobini Qaffol Shoshiyning asari deb hisoblaydilar.

Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiyning shaxsiyati va ilmiy salohiyati nafaqat o'rta asr Sharq mualliflari, balki G'arb olimlari tomonidan ham e'tirof etiladi. Ayniqsa, nemis sharqshunosi K. Brokkelmak va yirik rus olimi V. Bartoldlar Qaffol Shoshiy ilmiy faoliyatiga yuksak baho berishgan.

Xulosa qilib aytganda, Qaffol Shoshiy qomusiy olim sifatida ham diniy, ham dunyoviy bilimlarni chuqur bilganligi tufayli ilm-fanning qator sohalari rivojida muhim o'rin tutgan.

«Javomi' al-kalim» asari haqida Abu Bakr Qaffol ash-Shoshiy ilmiy merosida «Javomi' al-kalim» («Hikmatli iboralar to'plami») asari yetakchi o'rinni egallaydi. «Javomi' al-kalim» kitobi Imom Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil Qaffol Shoshiy qalamiga mansub bo'lib, unda Imom al-Buxoriy sharhi majmualaridagi Rasululloh (s.a.v) kalimalaridan to'plangan. Ushbu asar qo'lyozmasining foto nusxasi O'zbekiston musulmonlari idorasi kutubxonasida saqlanadi. Marhum muftiy Ziyovuddinxon ibn Eshon Boboxon hazratlari 1970 yili Damashq shahridagi «Zohiriya» kutubxonasida saqlanadigan «Jayumi' al -kalim» asarining qo'lszmasi (32 sahifaden iborat) fotonusxasini olib kelgan.

Qaffol ash-Shoshiy «Javomi' al-kalim» asarining xususiyatini qo'lyozmada quyidagicha ta'riflaydi: «Bu kitobimda Rasululloh (s.a.v.) hadislari ichida eshitganlarimdan mingta so'z (kalima) to'pladim. Ularning tuzilishi murakkablikdan xoli, ma'nolari chigallikdan yiroq, payg'ambar hidoyati bilan qo'llab-quvvatlangan va tarbiyalanganligi sababli fasihlarning fasohatidan va balog'at ahlining balog'atidan ustundir. Men ularni o'zlashtirish va eslab qolishni osonlashtirish maqsadida biri ikkinchisining ketidan keladigan, isnodlari olib tashlangan, so'zlarning yaqinligiga ko'ra boblarga bo'lingan holda keltirdim».

«Javomi' al-kalim» asarida Qaffol ash-Shoshiy hadislarni quyidagi holatda keltirgan:

Amallar niyatlarga bog'liqdir.

Maslahatgo'y omonatdordir.

Karam sohibi bo'lish taqvodir.

Qur'on dardlarga davodir.

Duo ibodatdir.

Avval salom, keyin kalom. Yaxshi

savol ilmning yarmidir. Jamoat

bilan bo'lish rahmatdir Firqalanish

ayni azobdir.

الأعمال بالنيات
المستقبل مؤتمن
الكرم التقوى
القرآن هو الدواء
الدعاء هو العبادة
السلام قبل الكلام
حسن السؤال نصف العلم
الجماعة رحمة
الفرقة عذاب

Ko'rinib turibdiki, Qaffol ash-Shoshiy to'plagan hadislar qisqa, lo'nda hamda ma'nolarga boydir. Muhimi, har qanday; o'quvchi uchun tushunarli shaklda berilgan. Ayni paytda «Javomi' al-kalim» ma'rifiy va didaktik ahamiyatga egaligi bilan boshqa hadis to'plamlari ichida ajralib turadi. Shuningdek, Qaffol Shoshiy asarida berilgan hadislarda islom dini ahkomlaridan tashqari odob-axloq, ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiyaga doir hikmatli iboralar qayd etilgan. Undan xalqimiz orasida keng Ibrohim ibn Mahdiydan, u Hasan ibn Muhammad Abu Muhammad al-Balxiydan, u Ismoil ibn tarqalgan matal, maqollar, nodir va qimmatli aforizmlar ham o'rin olgan. Bu esa hadislarining keng xalq ommasi uchun ravon va tushunarli bo'lishi, tarqalishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Sahih hadis to'plamlari ichidan hikmatli iboralarni saralab olish Qaffol Shoshiydan katta mehnat va mashaqqatni talab ettan. E'tirof etish kerakki, islom ilmlari bo'yicha yetuk alloma o'zining ulkan ilmiy salohiyatini namoyon etib, «Javomi' al-kalim» asarini yaratishga muvaffaq bo'lgan. Fikrimizning isboti sifatida ushbu hadislardan ba'zilarining roviy va isnodlariga murojaat qilaylik:

«Amallar niyatlarga bog'liqdir». Bizga xabarni Abdulloh ibn Zubayr al-Hamidiy Sufyondan bergan. Unga Yahyo ibn Sa'id al-Ansoriy Muhammad ibn Ibrohim at-Taymiydan xabar bergan. U Alqama ibn Vaqqos al-Laysiy Umar ibn al-Xattob (r.a.) minbarda turib shunday deganlarini eshitganligini aytgan. Umar ibn al-

Xattob minbardan turib, Rasululloh (s.a.v.): «Albatta, barcha amallar niyatga bog'liqdir. Har bir kishi o'z niyatiga etgusidir. Biror kishi Alloh taolo va Uning Rasuli (payg'ambari) uchun hijrat qilsa, Alloh va uning Rasuli uchun hijrat qilganlik savobini topadi. Har kim dunyo uchun hijrat qilsa, dunyoga, ayol uchun hijrat qilsa, ayolga etishgusidir. Bas, nimani niyat qilib hijrat qilsa, o'shanga etishgusidir», — deganlarini aytdi». Ushbu hadis sahih bo'lib, uni Imom al- Buxoriy Molikdan keltirgan. Bundan tashqari, bu hadis bir necha hadis to'plamlarida ham mavjud. Qaffol ash-Shoshiy ushbu hadasdan bor-yo'g'i ikkita kalimani ajratib olgan va u omma orasida mashhur bo'lib ketgan. «Maslahatgo'y omonatdordir». Abu Muhammad Abdurrahmon ibn at-Tajibiy Abu Sa'id Ahmad ibn Donuqo al-Jamoldan, u Muslimdan, u Hasandan, u esa Samura ibn Jundubdan Rasululloh (s.a.v.): «Maslahat beruvchi xiyonatchi emas, balki omonatdordir (ishonchga loyiqdir), zero, u xohlasa, maslahat beradi, xohlasa, sukut saqlaydi. Agar maslahat bersa, o'zi o'sha ahvolda nima qilsa, o'shani maslahat beradi», — dedilar.

Yana bir rivoyatda hadisning davomida shunday deyilgan: «Shuning uchun (maslahat beruvchi birovning sirini saqlashga ishonchli bo'lganligi uchun) u istasa, maslahat beradi (omonatni sir tutishga ko'zi etsa), xohlasa sukut saqlaydi (omonatni sir tutishga ko'zi etmasa)». Majlislar omonat bilandir (ularda aytilgan so'zlarning sir saqlanishiga bog'liq).

Boshqa bir hadisda: «Bir odam bir so'zni aytib bo'lganidan so'ng (hadiksirab) u yoq-bu yoqqa qarab qo'ysa, demak, uning so'zi (eshituvchi uchun) omonatdir (sirdir)», -deyilgan.

Islom dini ta'limotiga ko'ra, bir odamning boshqa bir odamga ishonib berib qo'ygan puli, moli va boshqa narsalari omonat bo'lganidek, uning boshqalar eshitmasligini nazarda tutib aytgan gapi ham omonat, ya'ni sir hisoblanadi. Omonat so'zga xiyonat qilib birovning sirini fosh qilish ham molu dunyoga xiyonat qilingani kabi qoralanadi.

Abu Muslim Ibrohim ibn Abdulloh ibn Muslim Abu Osimdan, u Ibn Jurayjdan, u Abdulkarimdan, u Usmon ibn Affonning xizmatkoridan, u Abdulloh ibn Ma'qildan, u Abdulloh ibn Mas'uddan rivoyat qilishlaricha, Rasululloh (s.a.v.):

«Pushaymonlik (nadomat chekish) tavbadir», — dedilar.

«Bemaza gap jafo keltiradi». Bu hadis aslida quyidagicha: Muhammad ibn Solih ibn Zurayh Ismoil ibn Muso al-Fizoriydan, u Hushaymdan, u Mansurdan, u Hasandan, u Abu Bukradan xabar berishlaricha, Rasululloh (s.a.v.) dedylar: «Bemaza gap jafo keltiradi, jafo esa do‘zaxga olib boradi. Hayo imondandir, imon esa jannatga kiritadi.

O‘zbek xalki orasida «Oltin olma, duo ol» degan naql mavjud. Qaffol ash-Shoshiy o‘zining «Javomi’ al-kalim» asarida «Duo ibodatdir» degan hadisni keltiradi. Ushbu hadis deyarli barcha muhaddislarning to‘plamlarida uchraydi. Bu o‘rinda «Javomi’ al-kalim»da berilgan 1000 dan ortiq hadislarini sharhlashning imkoni yo‘q, albatta. Muhimi, Qaffol ash-Shoshiyning ushbu asari hadis ilmida katta ahamiyatga ega. Chunki unda berilgan hadislar keng xalq ommasi o‘rganishi uchun juda ravon va qulay yozilgan.

Qaffol ash-Shoshiy «Javomi’ al-kalim» asarining muqaddimasida «hadis isnodlariga bir kitob bag‘ishladimki, ularni bilish uchun o‘sha kitobga murojaat qilinadi» deb yozadi. Demak, muallifning hadis ilmiga oid «Javomi’ al-kalim»dan boshqa yana bir asari mavjud ekanligi ma’lum bo‘lmoqda. Unda olim o‘zi to‘plagan sahih hadislarining roviy va isnodlarini to‘liq keltirgan.

«Javomi’ al-kalim» tom ma’noda mo‘tabar asarlar sirasiga kiradi. Zero, unda Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning hikmatlari, hadislar o‘z ifodasini topgan. «Javomi’ al-kalim», ya’ni «Hikmatli iboralar to‘plami» nomidan ham ma’lumki, undan dini, millatidan qatiq nazar har bir inson uchun kundalik turmush va ijtimoiy hayotda zarur bo‘lgan odob-axloq mezonlari, bebaho ko‘rsatmalar o‘rin olgan.

Xulosa qilib aytganda, Qaffol Shoshiy hayoti davomida musulmon dunyosi bo‘ylab safar qilgan, eng mashhur olimlarga shogird tushib, ulardan ilm o‘rgangan. Mashhur ulamolar bilan suhbatlashgan Qaffol Shoshiy diniy ilmlardan tashqari dunyoviy bilimlarni ham chuqur o‘rgangan. Shuning uchun ham, xalq uni Hazrati Imom — Hastimom deb ulug‘lagan.

Marhum muftiy Ziyovuddinxon ibn Eshon Boboxon qazratlari «Imom al-Qaffol o‘lkamizda diniy bilimlarning, arab tilining tarqalishida, musulmon

qonunshunosligining asosiy qonun-qoidalarini ko'rsata bilishga muhim o'rin tutadi», - deb e'tirof etganlar. Tafsir, hadis, fiqh va adabiyotga doir xo'plab manbalarda Imom Qaffol Shoshiyning asarlaridan iqtiboslar keltirilgan. Bu ilmiy e'tiroflar esa uning islom ilmlari bobida yetuk alloma ekanligini ko'rsatadi. Toshkentning xalq orasida «Hastimom» (Hazrati Imom) deb ataladigan, istiqloq tufayli obod maskanga aylangan tabarruk go'shasi ul zotga nisbatan chuqur ehtirom namunasidir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Abu Mansur al-Moturudiy kim bo'lgan va uning Moturudiya ta'limotidagi o'rni qanday?
2. Abu Mansur al-Moturudiyning "Kitob at-tavhid" va "Ta'vilot al-Qur'on" asarlarining ahamiyati nimada?
3. Abu Mansur al-Moturudiyning Hanafiya mazhabini Movorounnahrda tarqatishdagi roli qanday?
4. Qaffol ash-Shoshiyning ilmiy faoliyati va uning ustozlari kimlar edi?
5. Qaffol ash-Shoshiyning "Odob al-qozi" va "Odob al-bahs" asarlarining islom dunyosidagi ahamiyati nimada?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий ва "Табсират аладилла" асарининг аҳамияти // ТИУ илмий таҳлилий ахбороти. – 2002. – № 1. – Б. 32-35.
2. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий мотуридия таълимотининг давомчиси // ТИУ илмий таҳлилий ахбороти. – 2004. – № 1. – Б. 13-19.
3. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Тошкент: "Нур полиграф", 2008. – 190 б.
4. Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс Насафий. – Тошкент: "Тошкент ислом университети" нашриёт матбаа бирлашмаси, 2010. – 39 б.
5. Рудольф У. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. Рус тилидан таржима. – Тошкент: Имом алБухорий халқаро жамғармаси, 2001. – 398 б.

8-MAVZU. ABU ALI IBN SINO – O‘RTA OSIYOLIK BUYUK ENSIKLOPEDIST ALLOMA

Reja:

- 1. Ibn Sino hayoti va faoliyati**
- 2. Ibn Sino ilmiy merosi**
- 3. Ibn Sino zamonaviy ilm fanga ta’siri**
- 4. Ibn Sino hayoti va ilmiy merosi tadqiqotlar**

Tayanch tushunchalar: Ibn Sino, falsafa, Somoniylar, G‘aznaviylar, Eron, Hamadon, tibbiyot, yunon, fors, fiqh, shia

Mavzu o‘quv maqsadi: Abu Ali ibn Sino yashagan davrga xarakteristika. Ibn Sinoning dastlabki saboq olishlari. Ibn Sinoning Ma’mun Akademiyasidagi faoliyati. Uni Isfahonga qochishi. Ibn Sino hayoti haqida Juzjoniyni ma’lumotlari. Ibn Sinoning 450 dan ziyod asar yozishi. Uning “Kitob ush-shifo”

asari. “Donishnoma” Ibn Sinoning falsafiy asari. Ibn Sino zamonasining yetuk shoiri. “Urjuza” nomli tibbiy asar. Ibn Sinoning “Tib qonunlari” asari va uning ahamiyati.

“Qonun”ning 800 yil davomida hakimlar uchun asosiy qo‘llanma bo‘lishi. Ibn Sinoning anatomiyaga bir qator yangiliklar olib kirishi. Jarrohlikning rivojlanishida Ibn Sinoning o‘rni. Ibn Sinoning Musulmon Sharqidagi qadimgi dorishunoslikdagi o‘rni. Ibn Sinoning falsafiy qarashlari. Uning “Shayx ur-rai” nomiga sazovor bo‘lishi. Ilmlar tasnifida uning tabiiy fanlarni birinchi o‘ringa qo‘yishi. Ibn Sinoning izdoshlari va shogirdlari. Ibn Sino asarlarini Yevropada XII asrda boshlab lotin tiliga o‘girilishi. Tib qonunlarini XV asrdan boshlab 40 marotaba nashr qilinishi. Abu Ali ibn Sino Sharq Uyg‘onish davrining buyuk mutafakkiri.

Ibn Sino hayoti va faoliyati

Ibn Sino (980-981 yillarda) Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog‘ida tug‘ilgan. Uning shogirdi Abu Ubayd al-Juzjoniyni yozdirgan tarjimai holi va Juzjoniyni qo‘shimcha ma’lumotlari Ibn al-Qiftiy va Ibn Abu Usaybiya tomonidan yetkazilganligi sababli, boshqa islom faylasuflariga nisbatan uning haqida ko‘proq

ma'lumotlar mavjud. Islom dunyosida Ibn Sino tahallusi bilan mashhur bo'lib, o'rta asr olimlari va mutafakkirlari tomonidan unga berilgan "ash-shayx ar-ra'is" (bosh shayx) unvoni bilan ham tanilgan. Bu unvon uning ilm va falsafadagi noyob mavqeini ifodalash maqsadida berilgan. Shuningdek, u "hujjat al-haq" (haqiqatning dalili), "sharaf al-mulk" (davlat sharafi), "ad-dustur" (qonun) kabi sifatlar bilan ham atalgan. G'arbda odatda Avitsenna nomi bilan tanilgan va "faylasuflar shahzodasi" deb ta'riflanadi.

Ibn Sinaning otasi Abdulloh asli Buxorolik bo'lib, Somoniylar hukmdori Nuh ibn Mansur davrida poytaxt Buxoroga ko'chib kelgan. Yaxshi ta'lim olgan va ismoiliy qarashlarni qabul qilgan Abdulloh ismoiliy da'vatchilar bilan doimiy aloqada bo'lgan. Bu aloqalar natijasida ularning uyi falsafa, geometriya va hind matematikasi bilan bog'liq mavzular muhokama qilinadigan markazga aylangan. Ibn Sino o'zini bu muhokamalar ichida topib, erta yoshdan falsafiy mavzularga yaqindan qiziq boshlagan.

Ibn Sino g'ayrioddiy aql-idrokka ega bo'lganligi uchun yoshligidan ham hamma e'tiborini jalb qilgan. Dastlab Qur'onni yod olgan; til, adabiyot, aqida va fiqh sohalarida ta'lim olgan. Uning tarjimai holida bu davrdagi ustozlari orasida faqat Hanafiy faqihi Abu Muhammad Ismoil ibn Husayn az-Zohidning ismi tilga olinadi, biroq u asosan til va adabiyot sohasida Abu Bakr al-Barqiydan dars olgan deb taxmin qilinadi (DMI, I, 203). Diniy ilmlar sohasida juda qattiq o'qish faoliyati bilan shug'ullangan va yuqori darajaga erishgan Ibn Sina, shuningdek, otasidan geometriya, arifmetika va falsafa bo'yicha dastlabki bilimlarini olgach, otasining iltimosiga ko'ra Mahmud al-Massohdan (Massohiy/Misohiy [?]) hind arifmetikasini o'rgangan. Abu Abdulloh an-Notiliy Buxoroga kelgach, otasi uni o'g'liga dars berish uchun uyida mehmon qilgan. Ibn Sino Notiliydan Furfuriyusning (Porfiri) "Isog'uji" (Eisagoge) nomli mantiq asarini o'qishni boshlagan va bu doirali munozaralar olib borgan. Uning ajoyib yutuqlaridan mamnun bo'lgan ustoz, otasiga uning faqat ilm bilan shug'ullanishi kerakligi haqida maslahat bergan. Biroz vaqt o'tgach, mantiq sohasida ustozining yetarli emasligini his qilgan Ibn Sina, bu sohaga oid asarlarni mustaqil ravishda o'qishni va sharhlarni o'rganishni boshlagan. Shu

bilan birga, Evklidning “Elementlar” asarining birinchi besh-oltita bobini yana Notiliydan o‘qigan, kitobning qolgan qismini esa mustaqil hal qilishga harakat qilgan. Keyin Batlamyusning “Al- Majistiy” (Almagest) asariga o‘tgan; asarning boshlang‘ich qismlarini tugatib, geometrik shakllar bilan bog‘liq bo‘limiga yetgach, ustoz kitobning qolgan qismlarini mustaqil o‘qiy olishini aytgan. Natijada, Ibn Sinoastronomiyada ham juda yuqori darajaga ko‘tarilgan. Notiliy Gurganjga ketish uchun Buxorodan ketgach, Ibn Sinofizika, metafizika va boshqa falsafiy mavzularga oid matnlar va ularning sharhlariga qiziqqa boshlagan. Ushbu tadqiqotlar natijasida falsafaning barcha sohalarida yaxshi tayyorgarlikka ega bo‘lgan Ibn Sina, keyin tibbiyotni o‘rganishni boshlagan. Manbalarda Ibn Sinaning tibbiyot sohasidagi ustozlari

orasida Abu Sahl Iso ibn Yahyo al-Masihiy va Somoniylar saroy shifokori Abu Mansur Hasan ibn Nuh al-Qumriyning ismlari zikr qilinadi (Goodman, s. 14; Elr., III, 69). Ibn Sino boshqa sohalarda bo‘lgani kabi, bu sohada ham ustozlaridan bir muddat dars olgach, tibbiyotga oid asarlarni mustaqil ravishda o‘qishni boshlagan. Shu tariqa tibbiyot va farmakologiyada ham yuqori darajaga ko‘tarilgan Ibn Sina, o‘z ifodasiga ko‘ra, o‘n olti yoshida bo‘lganida ko‘plab tabiblar uni tibbiyot arbobi sifatida tan olib, uning bilimlaridan foydalanganlar. Ibn Sino tibbiyotda nazariyadan amaliyotga o‘tib, bilimlarini yanada rivojlantirgan.

Ibn Sino shu bilan birga fiqh sohasidagi ta’limini ham davom ettirib, munozaralarda qatnashadigan darajada bilimini oshirdi. Keyinchalik mantiq va falsafa kitoblarini qayta ko‘rib chiqishga kirishdi. Bir yarim yil davom etgan bu davr mobaynida u mantiq, matematika va fizika sohalarida muhim yutuqlarga erishdi va metafizika sohasidagi asarlarni o‘rganishga qiziqqa boshladi. Bu vaqt ichida Aristotelning “Metafizika” (Ma Ba‘da’t-tabi‘a) asarini bir necha marta o‘qigan bo‘lsa-da, ehtimol arabcha tarjimasining yomonligi sababli uning mazmuni va muallifining maqsadini to‘liq tushuna olmadi. Biroq Forobiyning “Aristotelning ‘Metafizika’ asaridagi maqsad haqida bayon” (al-Ibona ‘an g’arazi Aristotolis fi kitabi ma Ba‘da’t-tabi‘a) nomli asarini tasodifan topib o‘qigach, bu muammosini hal qildi.

Falsafa va tibbiyot sohasida katta shuhrat qozongan Ibn Sino, Somoniylar hukmdori Nuh ibn Mansur og‘ir kasallikka chalinganida saroyga taklif qilindi. Saroy shifokorlari bilan birgalikda olib borgan ishlari natijasida sultonni davolashda nisbiy muvaffaqiyatga erishdi. Shu tariqa, o‘n sakkiz yoshida saroy shifokori etib tayinlangan Ibn Sina, boy saroy kutubxonasiga kirib, tibbiyotga oid asarlarni o‘qish va o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Biroz vaqt o‘tgach, yonib ketgan bu kutubxonada ilgari ismini ham eshitmagan ko‘plab tabiblar va mutafakkirlarni o‘qish imkoniyatini qo‘lga kiritdi.

Nuh ibn Mansur (vafoti 387/997)dan keyin Mansur ibn Nuh va Ismoil ibn Nuh al-Muntasir davrida ham saroydagi vazifasini davom ettirgani ma‘lum bo‘lgan Ibn Sino(Ibn Xallikon, II, 158-159)ning bu davrdagi faoliyati haqida ko‘p ma‘lumotlar mavjud emas, biroq uning faoliyati orasida ilmiy asarlar yozish ham bor edi. Masalan, Abu-l-Husayn al-Arudiylar unga ilm va falsafa mavzularida keng qamrovli kitob yozishni taklif qilgach, u matematikadan tashqari barcha ilmlarni qamrab olgan “al-Hikmat al-arudiyya” nomli asar yozdi. Shuningdek, Abu Bakr al-Barkiyning iltimosiga binoan “al-Hosil min al-Mahsul” (taxminan 20 jild) va “al-Bir va-l-ism” nomli risolalar yozdi.

Ibn Sinoning hayotida otasining vafotidan (393/1003) keyin siyosiy aloqalar kuchaydi. Bu o‘zgarishning sababi aniq ma‘lum emas, biroq ehtimol Somoniylar davlatining ichki ahvoli bunga katta ta‘sir ko‘rsatgan. Chunki davlat Ibn Sinoning otasi vafot etganidan bir necha yil oldin jiddiy inqirozlarga duchor bo‘lgan va 396 (1005) yili qulagan. Shu sababli Ibn SinoBuxoroni tark etishga majbur bo‘ldi va o‘ziga mos joy topish maqsadida turli mintaqalarga sayohat qildi. Birinchi navbatda Xorazmning Gurganj (Urganch) shahriga bordi. Bu yerda vazirlik qilgan va falsafiy ilmlarga qiziqqan Abu-l-Husayn as-Suhayliy (as-Sahliy [?]) uni mahalliy amir Ali ibn Ma‘munga taqdim etdi. Vaziri singari o‘zi ham faylasuf tabiatli, fazilatli va sevimli shaxs bo‘lgan Amir Ali (Nizomiy-i Arudiylar, s. 21) Ibn Sinoga Gurganjda qolgan muddat davomida maosh taqsimladi. Amir saroyida Beruniy, Abu Sahl al-Masihiy, Ibn al-Hammar va Ibn Iroq kabi olimlar ham bor edi. Ibn Sinova Biruniy o‘rtasida fizika va astronomiyaga oid ba‘zi munozaralar shu davrda bo‘lib o‘tdi.

Nizomiy-i Arudiyning ma'lumotlariga ko'ra, bu olimlar do'stona muhitda ilmiy faoliyatlarini davom ettirar ekan, bir voqea ularning tinchligini buzdi. G'aznalik Mahmud, Amir Ali ibn Ma'munga maktub yuborib, majlisidagi olimlarni o'z saroyiga yuborishni talab qildi. Ibn Iroq, Ibn al-Hammar va Beruniy taklifni qabul qilishdi, Ibn Sino va Abu Sahl al-Masihiy esa bormaslikka qaror qilishdi, biroq Gurganjda qolishni xavfli deb bilgan holda u yerni tark etishdi. G'aznalik Mahmud Ibn Sinoni topish uchun uning suratini chizdirib, ko'paytirib, turli mintaqalarga yubordi, biroq hech qanday natijaga erisha olmadi.

Ibn Sino Niso, Bovard, Tus, Shakkon, Samnikon va Jojarm shaharlariga tashrif buyurganidan so'ng, Ziyoriylar davlati hukmdori Qobus ibn Vashmgir bilan uchrashish maqsadida Jurjonga yo'l oldi. Biroq bu vaqtda Amir Qobus qamoqqa olinib, qal'ada qamalgan va u yerda vafot etganligi sababli, Ibn Sina Jurjon va Xorazm oralig'idagi Dehistonga ko'chdi. Bu mintaqada bo'lganida, 403 (1012) yili qattiq kasallikka chalingan Ibn Sino shu yili ichida Jurjonga qaytib keldi va bu yerda keyinchalik undan hech ajralmagan va uning tarjimai holini yozgan Abu Ubayd al-Juzjoniylar bilan tanishdi. Uning bir she'ridagi ifodasiga ko'ra (Ibn al-Qiftiy, s. 272; Ibn Abu Usaybiya, s. 439), u bor joylarda qadri bilinmagan va o'ziga munosib homiylik ko'rsatilmaganligi sababli yetti yil davomida sayohat qilgani ma'lum bo'ladi. Ibn Sinoning Jurjonda tinch va qulay muhitga ega bo'lgani ko'rinadi. Chunki ilmga qiziqqan shaxs bo'lgan Abu Muhammad ash-Shiroziy unga uy sotib bergan va ba'zi imkoniyatlar yaratgan. Bunday sharoitda Ibn Sina bir tomondan asarlarini yozar, ikkinchi tomondan ilmiy va falsafiy mavzularda dars berardi. Juzjoniylarning yozgan tarjimai holiga ko'ra, Ibn Sina bu shogirdiga mantiq haqida "al-Muxtasar al-avsat" nomli kitobni dikte qilgan; Abu Muhammad ash-Shiroziy uchun esa "al-Mabda' va-l-ma'od" va "al-Arsad al-kulliyah" asarlarini yozgan. Shuningdek, "al-Qonun fi-t-tibb"ning boshlang'ich qismi va "Muxtasar al-Majistiylar" kabi ko'plab asarlarini shu yerda yozgan.

Jurjonda ehtimol ikki yil qolgan Ibn Sino, Ray shahriga borib, Buvayhiylar davlati hokimi Faxruddaulaning rafiqasi Sayyida va o'g'li Majduddaula bilan uchrashdi. Bu yerda ilmiy obro'sini mustahkamlab, melankoliyaga chalingan

Majduddaulani davolashni o'z zimmasiga oldi. Majduddaula Buvayhiylar oilasining a'zosi bo'lganligi sababli, bu voqea Ibn Sino bilan Buvayhiylar o'rtasidagi munosabatlarning boshlanishi bo'ldi. Rayda bo'lganida "al-Ma'od" nomli asarini yozgan Ibn Sino, ehtimol Majduddaulani davolagandan so'ng Qazvinga, keyin esa Hamadonga bordi. Bu shaharda Kazbonavayhning xizmatiga kirdi. Keyinchalik qorin kasalligiga (kolik) chalingan Buvayhiylar hukmdori Shamsuddaulani davolash uchun uning saroyida bo'ldi. Bu yerda hukmdorni sog'aytirishga muvaffaq bo'lgan Ibn Sino ko'plab mukofotlar bilan birga hukmdarning do'stligini ham qo'lga kiritdi. Shamsuddaula Karmisinga yurish uyushtirganida, Ibn Sino uning yonida jangga qatnashdi. Jang mag'lubiyat bilan

tugagach, Shamsuddaula bilan birga Hamadonga qaytdi. Bu voqeadan so'ng unga vazirlik taklif qilingan Ibn Sino bu vazifani qabul qildi. Biroq qo'shin ichida boshlangan noroziliklar natijasida isyon ko'tarildi. Ibn Sinoning uyini qamal qilgan isyonchilar uni qamoqqa tashlab, barcha mol-mulkini musodara qilishdi; shuningdek, Shamsuddauladan faylasufni o'ldirishni talab qilishdi. Bu talabni qabul qilmagan hukmdor isyonchilarni tinchlantirish uchun uni vazifasidan chetlatdi. Ibn Sino qirq kun davomida Shayx Abu Sa'd ad-Dahdukning uyida yashirinishga majbur bo'ldi. Biroq kasalligi qaytadan avj olgan Shamsuddaula yana uni davolashni talab qilgach, Ibn Sino uni davolashni boshladi va yana vazirlik lavozimiga qaytarildi, bundan tashqari avvalgidan ham ko'proq ikram va e'tiborga sazovor bo'ldi. Bu vaqtda Ibn Sino shogirdlar tayyorlashni ham unutmasdi. Kunduzlari davlat ishlari bilan shug'ullanganligi sababli, kechalari dars berar, ayniqsa "ash-Shifo" va "al-Qonun fi-t-tibb" kabi asarlarining yozilgan qismlarini shogirdlariga o'qitar edi. Bu shogirdlarning kimligi aniq ma'lum emas, biroq ular orasida Abu Abdulloh al-Ma'sumiy, Abu Mansur Ibn Zayla va Bahmanyor ibn Marzuban al-Ozarbojaniyning ismlari zikr qilinadi (Ali ibn Zayd al-Bayhaqiy, s. 73).

Keyinchalik Ibn Sino Shamsuddaulaning Tarimga qilgan yurishida qatnashishga majbur bo'ldi. Tarim yaqinida hukmdor yana kasalanganida, askarlar uni Hamadonga olib borishni istashdi, biroq Shamsuddaula yo'lda vafot etdi va

oʻrniga oʻgʻli Samauddaula taxtga oʻtirdi (412/1021). Yangi hukmdor Ibn Sinodan vazirlik vazifasini davom ettirishni soʻradi, biroq faylasuf buni rad etdi. Bu munosabati tufayli Buvayhiylar bilan munosabatlari keskinlashgan boʻlsa-da, Ibn Sino Hamadondan ketolmay, bir muddat Abu Gʻolib al-Attor ismli shaxsning uyida yashirilib yashadi. Ibn Sino bu yerda yashagan vaqt mobaynida Juzjoniyning iltimosiga binoan yozishni boshlagan “ash-Shifo” asarining tabiiyot boʻlimining “al-Hayavon” va “an-Nabot”dan tashqari qismlarini va ilohiyot boʻlimini tugatdi, shuningdek, mantiq boʻlimining bir qismini ham yozdi.

Ibn Sino bilan Buvayhiylar oʻrtasidagi keskinlik yanada kuchaydi, hatto Shamsuddaulaning boshqa oʻgʻli Tojulumulk, Ibn Sinoning Kokuylar hukmdori Alouddaula Muhammad ibn Rustam bilan maxfiy yozishmalar olib borayotganini daʼvo qildi. Ibn Sino bu ayblovni rad etdi, biroq unga dushmanlik bildirgan baʼzi shaxslarning ham unga qarshi chiqishi natijasida Fardakon qalʼasiga qamaldi (414/1023). Qalʼada toʻrt oy qolgan faylasuf, Alouddaula Hamadonga yurish uyushtirib, uni egallaganidan keyin ozod qilindi va Hamadonda vazirlik qilgan Abu Tolib al-Ulviy (al-Alaviy [?])ning uyida joylashdi. Qalʼada boʻlganida “al-Hidoya”, “Hay ibn Yaqzon” va “al-Qulanj” kabi kitoblarini yozgan Ibn Sino, Abu Tolib al-Ulviyning uyida boʻlgan vaqtida “ash-Shifo”ning yarim qolgan mantiq boʻlimini tugatdi.

Bu voqealardan soʻng ham uni qoʻyib yubormoqchi boʻlmagan Tojulumulkning vaʼdalariga ishonmagan Ibn Sino, ehtimol 415 (1024) yili Isfahonga ketish maqsadida ukasi, ikki xizmatchisi va shogirdi Juzjoniylar bilan birga Hamadondan maxfiy ravishda chiqib ketdi; qiyin sayohatdan soʻng Isfhon atrofidagi Taboronga yetib keldi. Doʻstlari va Alouddaula Muhammad ibn Rustamning yaqinlari tomonidan kutib olindi va Abdulloh ibn Bobiyning uyida mehmon qilindi.

Bir muddatdan soʻng Alouddaulaning majlisiga qatnashgan Ibn Sino bu yerda hurmatga sazovor boʻldi. Nizomiy-i Arudiy, Alouddaula Ibn Sinoni vazirlikka tayinlagan va eng muhim ishlarni uning ixtiyoriga topshirganini taʼkidlab, “Haqiqatan ham Aristotelning Iskandarga vazir boʻlganidan keyin hech bir hukmdorga Abu Ali kabi vazir nasib etmagan”, deb yozadi (“Chahor Maqola”, s.

201). Alouddaulaning uyushtirgan ilmiy majlislari faylasufning shuhratini Isfhon atrofida tarqatishiga sabab bo'ldi. Bu davrda ilmiy ishlarini ham davom ettirgan faylasuf "ash-Shifo" kabi yarim qolgan ba'zi asarlarini tugatishga harakat qildi; matematika, astronomiya va musiqa mavzularida yozgan ba'zi asarlarini yanada takomillashtirdi. "an-Najot" va Alouddaula nomiga nisbatan "Donishnoma-i Alo'iy" deb nomlangan kitoblarni ham o'z ichiga olgan yangi asarlar yozdi. Ibn Sino Alouddaula bilan birga Soburhost va Hamadonga uyushtirilgan ba'zi yurishlarda qatnashdi. Shuningdek, taqvimlardagi xatoliklarni tuzatish uchun hukmdarning buyrug'i bilan astronomiyaga oid kuzatishlar olib bordi, to'liq natijaga erisha olmadi, biroq turli masalalarni aniqlashtirdi.

Isfahonda yashagan yillari davomida nisbatan tinch bir hayot kechirgan Ibn Sino, G'azna hukmdori Sulton Mas'udning Isfahonni egallashi va uning uyi va kutubxonasining talon-taroj qilinishi natijasida katta hayajonga tushdi. Bu davrda uning sog'lig'i ham yomonlashdi; davrda keng tarqalgan qorin kasalligiga (kulunch) chalinib qoldi. O'zini davolashga urinib ko'rgan Ibn Sino, bir muddat yana sog'ayib ketgandek tuyulsa-da, to'liq tuzalolmadi. Alouddaula Hamadonga yurish uyushtirganida, unga hamrohlik qilgan vaqtida yo'lda yana kasal bo'lib, Hamadonga yetib kelganlarida vafot etdi. Qabri Hamadonda joylashgan.

Kindiy bilan boshlangan Islom falsafa an'anasining cho'qqisida turgan Ibn Sino falsafiy tizimida ayniqsa Forobiyga juda ko'p narsa qarzdor. U bir ma'noda Forobiyning shogirdi va vorisi sifatida qaralishi mumkin. Biroq u ustozidan ham oshib ketgan va tarix davomida uning nomini ikkinchi darajaga tushirgan. Chunki u o'zidan oldingi mutafakkirlarga qaraganda ancha yorqin va tizimli muallif edi. Ibn Sinoni tanqid qilgan G'azzoliy va Faxriddin ar-Roziy kabi Islom faylasuflari ham undan ta'sirlangan. Asrlar davomida Islom falsafa an'anasiga hukmronlik qilgan mukammal falsafa tizimini yaratgan yagona shaxs Ibn Sino bo'lgan deyish mumkin.

Ibn Sinoning Shialikni qabul qilgani, ayniqsa Ismoiliiy ta'limotining ta'sirida qolgani va asosan falsafasini shu doirada qurgani haqidagi tezis, ayniqsa 1950-yillardan buyon ba'zi mualliflar tomonidan ilgari surilgan (Corbin, s. 171; Turk-Kuyel, s. 131). Bu da'voning paydo bo'lishida Ibn Sinoning otasining Ismoiliiy

da'vatchilar bilan aloqasi borligi, shuningdek, falsafiy tizimida ilgari surgan fikr va tushunchalarning ham ta'siri bor. Biroq Ibn Sino, otasining uyida Ismoililarning falsafiy qarashlarini eshitganini yozsa-da, otasi va ukasining Ismoilii da'vatchilariga rozi bo'lganini ta'kidlaydi, lekin o'zi bu qarashlarni qabul qilmaganini aytadi (Ibn Abu Usaybiya, s. 437). Bundan tashqari, ustozlari orasida Hanafiy faqihi Ismoil Zohidning bo'lishi ham uning diniy ta'limini Shia yoki Ismoiliiy muhitdan olmaganligini ko'rsatadi. Ibn Sinoning falsafiy tizimi va bu tizimda ishlatgan qudsiy qudrat, imom, orif, sudur kabi tushunchalar haqida esa, da'vo qilinganidan farqli o'laroq, bu tushunchalar uning tizimida Shialar, ayniqsa Ismoiliiylar ishlatgan ma'noda qo'llanmagan. Bundan tashqari, mutafakkirning falsafasida vasiyat, ismat, taqiya, o'n ikki imom kabi tushunchalar ham mavjud emas. Shu nuqtai nazardan, uning Shialikka mansubligi yoki Shia qarashlari doirasida falsafasini qurgani haqidagi tushuntirishlar haqiqatdan yiroq ko'rinadi.

Ibn Sino ilmiy merosi

Islom faylasuflari orasida eng ko'p asar yozgan mualliflardan biri bo'lgan Ibn Sinoning mantiq, tabiiyot, riyoziyot va metafizika kabi sohalarga oid asarlari juda keng hajmli bo'lib, Kindiy va Roziy kabi undan oldingi faylasuflar tomonidan yozilgan ishlardan ancha shumullidir. Uning uslubi va undan oldin yuzaki ko'rib chiqilgan masalalarni diqqat va batafsil bayon qilishi jihatidan oldingi faylasuflardan, hatto ustodi Forobiy ham ilgariroqda turadi. Bundan tashqari, Qur'onning ba'zi suralarini tafsir qilishi; namoz, qadar, nubuvvat va oxirat kabi mavzularni muhokama qilib, to'g'ridan-to'g'ri diniy masalalar ustida to'xtalishi, Islom dunyosida uning asarlarining ko'proq qabul qilinishiga sabab bo'lgan. Sharqda V (XI) va VI. (XII) asrlardan keyin Kindiy va Forobiyning ismlari unutila boshlaganida, Ibn Sinaning asarlari juda keng geografiyaga tarqalib, ma'lum darajada Islom dunyosida bugungi kungacha davom etgan falsafiy ta'limning asosini tashkil etgan. Uning asarlarining mavjud nusxalari ham bu holatni ko'rsatadi. Masalan, Kindiyning asarlaridan faqat ikkita qo'lyozmaga erishish mumkin bo'lgan, Forobiyning asarlarining muhim qismi yetishmay qolgan bo'lsa, Ibn Sinaning ishlarining deyarli barchasi ko'plab nusxalar shaklida bugungi

kungacha yetib kelgan. George C. Anawati “Muallafotu Ibn Sina” nomli tadqiqotida dunyo kutubxonalarida faylasufga nisbat berilgan 276 ta asarni aniqlagan. Biroq bu asarlarning bir qismining haqiqiyligi masalasi hali to‘liq aniqlanmagan. Ibn Sinaga tegishli deb qabul qilingan bir necha varakdan iborat ko‘plab risolalarning qanchaligi mustaqil ish ekanligi masalasi ham hali aniq emas. Masalan, Yahyo Mahdaviy “Fihrist-i Nusxahoi Musannafoti Ibn Sina” nomli

kitobida Ibn Sino nomiga qayd etilgan 242 asarning 100 tasi shubhali yoki mustaqil ish deb qabul qilinmasligini aytadi.

Kitoblari. 1. ash-Shifo. Falsafaga oid eng muhim asari bo‘lib, ensiklopedik uslubda yozilgan. Mantiq, tabiiyot, riyoziyot va ilohiyot bo‘limlaridan iborat. Birinchi marta Ibrohim Madkur rahbarligidagi guruh tomonidan 22 jildda nashr etilgan (Qohira 1952-1983), keyin bu nashr 10 jild qilib qayta amalga oshirilgan (Tehron 1984). Asarning “Kitobun-nafs” bo‘limi Fazlurrahmon (Oxford 1959), “as-Samau-t-tabiiy” bo‘limi Ja’far Oli Yasin (Bayrut 1996) tomonidan alohida nashr etilgan. Asarning ba’zi bo‘limlari turk, fors, suryon, lotin, ingliz, fransuz, nemis, ispan va rus tillariga tarjima qilingan. Asarning metafizika bo‘limi boshqa ko‘plab qismlariga sharhlar, talxis, hashiya va ta’liqlar yozilgan (Anawati, s. 29-78; Yahyo Mahdaviy, s. 125-174; Janssens, s. 3-13).

2. an-Najot. Falsafaning asosiy mavzularida o‘quvchilarga ma’lumot berish va bu sohaga qiziqqanlarni tayyorlash maqsadida 417 (1026) yoki 418 (1027) yilda yozilgan. Ash-Shifoning mantiq, tabiiyot va ilohiyot bo‘limlarining qisqacha mazmunini o‘z ichiga oladi. Riyoziyot bo‘limi Juzjoni tomonidan Ibn Sinaning asarlaridan foydalanib tuzilgan. Ibn Sinoning yozgan shakli bilan birinchi marta Rimda chop etilgan (1593), keyin Muhyiddin Sabriy al-Kurdiy tomonidan nashr etilgan (Qohira 1912, 1938), Majid Faxriy bu nashrni qayta ko‘rib chiqib, asarni qayta nashr etgan (Bayrut 1985). Ilmiy nashri uzun kirish yozuvi bilan birga Muhammad Taqi Donishpajuh tomonidan amalga oshirilgan (Tehron 1364 h.sh./1985). Asarning riyoziyot bo‘limining ko‘plab qo‘lyozma nusxalari mavjud (Topkapi Saroyi kutubxonasi, III. Ahmad, № 3448; Ko‘prulu kutubxonasi, № 904; Nuruosmoniya kutubxonasi, № 2718). An-Najotning “Kitobun-nafs” bo‘limi

Fazlurrahmon tomonidan inglizcha tarjimasi bilan birga doktorlik dissertatsiyasi sifatida nashr etilgan (Oxford 1952).

3. al-Ishorot va-t-tanbihat. Falsafaning mantiq, tabiiyot, ilohiyot va axloq mavzularida yozilgan bo‘lib, ash-Shifodagi tegishli bo‘limlarning qisqacha mazmunini o‘z ichiga oladi. Biroq uslubi va ishlatilgan tushunchalarning farqli, shuningdek, ilgari surilgan fikrlarning yangi tizimli shaklda taqdim etilishi jihatidan o‘ziga xos asardir. Birinchi marta Jak Forget tomonidan nashr etilgan (Leiden 1892), keyin esa Nasiruddin Tusiy sharhi bilan birga Sulaymon Dunyo tomonidan ilmiy nashri amalga oshirilgan (I-III, Qohira 1948-1949). Keyinchalik bu nashrga asoslanib, ko‘plab nashrlari chop etilgan va fors, fransuz, ingliz, rus va ispan tillariga tarjima qilingan. Bundan tashqari, asarga ko‘plab sharh va talxislar yozilgan.

4. Donishnoma-i Alo‘iy (Hikmat-i Alo‘iy [Alo‘iyya], Kitob-i Alo‘iy). Falsafa sohasida fors tilida yozilgan birinchi ensiklopedik asar bo‘lib, Alouddaula Muhammad ibn Rustanga bag‘ishlangan. Mantiq, tabiiyot va ilohiyot bo‘limlaridan iborat bo‘lib, riyoziyot bo‘limi keyinchalik Juzjoni tomonidan Ibn Sinaning asarlaridan foydalanib tuzilgan. Uslubi va mazmuni jihatidan al-Ishorot va-t-tanbihat va an-Najotdan farq qiladi va fors tilidagi falsafa terminologiyasining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Birinchi marta “Maye-yi Donish-i Alo‘iy Mashhur bi-l-Hikmati-l-Alo‘iyya” nomi bilan mantiq, tabiiyot va ilohiyot bo‘limlari nashr etilgan (Haydarobod 1309/1891). Ilmiy nashri Muhammad Muin va Sayyid Muhammad Mishkot tomonidan amalga oshirilgan (Tehron 1952, 1975), Taqi Binish esa asarning yangi nashrini chop etgan (Tehron 1992). G‘azzoliyning “Maqosidu-l-falasifa” asari Donishnoma-i Alo‘iyning arab tiliga tarjima qilingan va sharhlangan shakli ekanligi haqida da‘volar mavjud (Janssens, s. 17; EI., III, 102). Muhammad Achena va Henri Masse riyoziyot bo‘limini ham o‘z ichiga olgan holda asarni “Le livre de science” nomi bilan 2 jildda fransuz tiliga (Parij 1955-1958), A. Bogoutdinov rus tiliga (Ibn Sina: Izbrannye proizvedeniya [tahr. Muso Dinorshoev] ichida, Dushanbe 1980, s. 69-203), Parviz Morewedge metafizika bo‘limini “The Metaphysica of Avicenna (Ibn Sina)” nomi bilan ingliz tiliga (Nyu-York 1973), M.

Gogacz metafizika bo‘limini “Metafizika ze zbioru pt: Ksiega wiedzy” nomi bilan polyak tiliga (Varshava 1973), B. Skladanek esa riyoziyot bo‘limidan tashqari to‘liq asarni “Awicenna-Ksiega wiedzy” nomi bilan polyak tiliga tarjima qilgan (Varshava 1974).

5. al-Mabda’ va-l-ma’od. Metafizika va axloq mavzularida yozilgan bo‘lib, uch bo‘limdan iborat. Birinchi bo‘limda mavjudot va uning qismlari, birinchi tamoyilning isbotlanishi va uning xususiyatlari kabi masalalar ko‘rib chiqiladi. Ikkinchi bo‘limda mavjudotlarning birinchi tamoyildan ierarxik tuzilma bo‘yicha chiqishi, olamning paydo bo‘lishi va Xudo-olam munosabati kabi masalalar o‘rganiladi. So‘nggi bo‘limda nefis nazariyasi, inson nefsi va uning abadiyligi, o‘limdan keyingi holat, haqiqiy baxt, nubuvvat va vahiy kabi mavzular muhokama qilinadi. Asar Abdulloh Nuroniy tomonidan nashr etilgan (Tehron 1984).

6. Uyunu-l-hikma. Mantiq, tabiiyot va metafizika bo‘limlaridan iborat bo‘lgan asarning tabiiyot bo‘limi birinchi marta “Tis’u rasail” ichida nashr etilgan (Istanbul 1298, s. 2-25). To‘liq shakli Hilmi Ziya Ulkan tomonidan “Rasail” ichida chop etilgan (Anqara 1953), keyinchalik ko‘plab nashrlari amalga oshirilgan. So‘nggi nashri Muvaffaq Favziy al-Jabr tomonidan chop etilgan (Damashq 1996). Ibnul-Ibriy tomonidan suryon tiliga tarjima qilingan asarga Faxriddin ar-Roziy sharh yozgan (Topkapi Saroyi kutubxonasi, III. Ahmad, № 3250; Ko‘prulu kutubxonasi, № 884; Leyden kutubxonasi, № 1447, 1448).

7. at-Ta’liqot. Bahmanyor ibn Marzubonning ustoz Ibn Sinodan dars olayotganida yozib olgan qaydlari asosida tuzilgan. Falsafaning asosiy mavzulariga oid turli ma’lumot va fikrlarni o‘z ichiga oladi va Ibn Sinoning ensiklopedik asarlari bilan parallel ravishda yozilgan. Birinchi ilmiy nashri Abdurrahmon Badaviy tomonidan amalga oshirilgan (Qohira 1392/1973), keyinchalik bu nashrga asoslanib qayta chop etilgan (Tehron 1985). Asarning ba’zi bo‘limlari Andreas Alpago tomonidan lotin tiliga tarjima qilingan (Avicennae philosophi praeclarissime ac medicorum principis ichida, Venetsiya 1546, s. 102-121) va bu tarjima keyinchalik qayta nashr etilgan (Farnboro 1969).

8. al-Mubohasot. Ibn Sino bilan Bahmanyor ibn Marzubon va Ibn Zayla kabi

shogirdlari o'rtasida bo'lgan falsafiy suhbatlar va unga yo'naltirilgan savollarga bergan javoblardan tashkil topgan asar. Falsafaning turli masalalarini o'z ichiga oladi va Abdurrahmon Badaviy tomonidan nashr etilgan (Aristo inda-l-Arab: Diras va nusus g'ayri manshura ichida, Qohira 1947, s. 117-239), keyinchalik bu nashrga asoslanib qayta chop etilgan (Quvayt 1978). Asarning ilmiy nashrini Muhsin Bidarfer amalga oshirgan (Qum 1992), turli bo'limlari ingliz va fransuz tillariga tarjima qilingan (Janssens, s. 22).

9. Hay ibn Yaqzon. Ramziy hikoya uslubida yozilgan asar. Kitobda insonning jismoniy va nefsiy qudratlaridan oshib, bilimning samoviy manbai bilan aloqa o'rnatishi va shu orqali mavjudot darajalari ichida o'z o'rnini anglashi g'oyasi yoritilgan. Asar August Ferdinand Mehren (*Traites mystiques d'Avicenne*, Leyden 1889), turkcha tarjimasi bilan birga M. Sharafettin Yaltkaya (Istanbul 1937), Ahmad Amin (Qohira 1952) va fransuzcha tarjimasi bilan birga Anri Korben (Tehron-Parij 1954) tomonidan nashr etilgan.

10. al-Hikmatu-l-mashriqiyya. 418 (1027) yoki 419 (1028) yilda yozilgan asar Ibn Sinoning boshqa ensiklopedik ishlarida bo'lgani kabi mantiq, tabiiyot, riyoziyot va ilohiyot bo'limlaridan iborat. Qisman hozirgi kungacha yetib kelgan asar, sarlavhasi sababli turli bahslarga sabab bo'lgan (Kutluer, s. 61 va boshqalar). Ibn Sino, hozir mavjud bo'lgan mantiq bo'limining kirish qismida mantiqni Mashriqiy (Sharq) mutafakkirlarining boshqacha nomlaganini, biroq bu asarida mantiq atamasini ishlatishni davom ettirishini aytadi va ash-Shifoni yoshligida oddiy odamlar uchun yozganini ta'kidlab, bu kitobni o'z darajasidagilar uchun yozganini bildiradi. Biroq asar mazmun jihatidan ash-Shifo bilan parallel, faqat uslub jihatidan undan farq qiladi. Ahmad Ozcanning ikkita nusxaga asoslanib nashrga tayyorlagan al-Hikmatu-l-mashriqiyya (qarang: adabiyotlar)ning tabiiyot mavzusidagi bo'limi ash-Shifoning tabiiyot bo'limidan ba'zi qismlarni o'z ichiga olgan holda tuzilgan. Asarning mantiq bo'limi birinchi marta Muhyiddin al-Xatib tomonidan "Mantiq al-Mashriqiyya" nomi bilan nashr etilgan (Qohira 1338), keyinchalik Tehron (1973, 1984) va Bayrutda (1982) qayta chop etilgan. Dimitri Gutas asarning kirish bo'limini ingliz tiliga (Leyden 1988), Ali Durusoy ba'zi bo'limlarini qisqartirib va

sharhlab turk tiliga tarjima qilgan (Istanbul 1994-1995).

11. al-Insof. 397-398 (1006-1007) yillarda yozilgan va 20 jilddan iborat bo'lgan asar, Sulton Mas'udning 425 (1034) yili Isfahonni egallashi paytida yo'qolgan, faqat "Sharh Kitob Asulujiya" (aslida Aristotelga tegishli bo'lmagan "Teologiya"ning sharhi), "Sharh Kitob harf al-lom" ("Metafizika"ning "Lambda" bo'limining sharhi) va "at-Ta'liqot ala havashi Kitab an-nafs" ("De Anima"ga izohlar) nomli bo'limlari hozirgi kungacha yetib kelgan. Ibn Sina, Abu Ja'far al-Kiyo ismli do'stiga yozgan maktubida (qarang: pastga), Masha sharhlovchilari Aristotelni yetarlicha tushunmaganliklarini va unga qilingan tanqidlarning nohaq ekanligini ta'kidlab, "al-Insaf" nomli asar yozganini, bu asarda olimlarni Mashriqiy va Mag'ribiy (Sharq va G'arb) guruhlariga bo'lganini, birinchisini ikkinchisiga qarshi qo'yganini va o'zining masalalarga "insof" bilan yondashganini aytadi. Asarning hozirgi kungacha yetib kelgan bo'limlari Abdurrahmon Badaviy tomonidan "Aristo inda-l-Arab" ichida nashr etilgan (Qohira 1947, s. 22-116) va bu nashrga asoslanib qayta chop etilgan (Quvayt 1978).

12. al-Hidoya. Ibn Sinoning 414 (1023) yili Fardakon qal'asida qamoqda bo'lganida ukasi uchun yozgan asari. Falsafaning mantiq, tabiiyot va ilohiyot bo'limlari haqida tizimli va qisqacha ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ma'lum bo'lgan ikkita nusxaga asoslanib Muhammad Abduh tomonidan nashr etilgan (Qohira 1974), so'nggi bo'limi Jan Mishot tomonidan fransuz tiliga tarjima qilingan (Luvayn 1988).

13. al-Hikmatu-l-arudiyya (al-Majmu'). Abu-l-Husayn al-Arudiyning iltimosiga binoan 392-393 (1001-1002) yillarda mantiq, tabiiyot va ilohiyot mavzularida yozilgan ensiklopedik asar. Asarning muhim qismi hozirgi kungacha yetib kelgan (Uppsala, № 364; Nuruosmoniya kutubxonasi, № 4894). Ikkita bo'limi "Kitob Ritorika" (Qohira 1950) va "Kitob ash-Shi'r" (Qohira 1969) nomlari bilan Muhammad Salim Solim tomonidan nashr etilgan. Bundan tashqari, "Fi-l-Axloq va-l-infi'oloti-n-nafsaniyya" kichik sarlavhasi ostidagi bo'lim Denise Remondon tomonidan qisqacha kirish va fransuzcha tarjimasi bilan birga nashr etilgan (Miscellanea [Memorial Avicenne], Qohira 1954, IV, 19-29).

14. Ahvolu-n-nafs. Nafsning ta'rifi, paydo bo'lishi, qudratlari, tanasi bilan aloqasi, abadiyligi va baxti kabi mavzularni o'z ichiga olgan asarni Ahmad Fuod al-Ahvaniy nashr etgan (Qohira 1952), shuningdek, kitob Hilmi Ziya Ulkan tomonidan ham chop etilgan ("Rasail" ichida, Istanbul 1953, II, 109-154).

Asarning 13-bo'limi Jan Mishot tomonidan fransuz tiliga (Luvayn 1983), 16-bo'limi Dimitri Gutas tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan (Leyden 1988).

15. Lisonu-l-Arab. Muallif Isfahonda bo'lganida yozgan arabcha lug'at. Kalom va tasavvufga oid ba'zi tushunchalarning ham tushuntirilgan asarining mavjud matni Ihsan Yorshotir tomonidan nashr etilgan ("Panj Risala" ichida, Tehron 1332/1913, 1373/1953, s. 1-31).

16. al-Qonun fi-t-tib. Ibn Sinoning tibbiyot sohasidagi eng muhim asari. Tibbiyot fanining umumiy mavzulari, oddiy dorilar, a'zolarning kasalliklari, qismlarga oid kasalliklar va murakkab dorilar kabi beshta asosiy bo'limdan iborat. Asar birinchi marta 1593 yili Rimda chop etilgan, keyinchalik Qohira (1290), Bulak (1294), Laknau (1298) va Lahor (1905) kabi ko'plab joylarda nashr etilgan. Idvor al-Qashsh (I. Al-Qashsh) Bulak nashriga asoslanib, asarni izohlar bilan birga to'rt jildda qayta nashr etgan (Bayrut 1987, 1993). Gerard de Cremone tomonidan lotin tiliga tarjima qilingan nusxasi 1473 yili Milanoda, 1279 yili Rimda amalga oshirilgan ibroniy tilidagi tarjimasi esa 1491 yili Neapolda chop etilgan. Bundan tashqari, Tokatli Mustafo Efendi tomonidan 21 jildda turk tiliga (Topkapi Saroyi kutubxonasi, III. Ahmad, № 1903; Sulaymoniya kutubxonasi, Hamidiya, № 1015; Rog'ib Posho kutubxonasi, № 1335), besh jildda o'zbek tiliga (Toshkent 1954-1960), to'rt jildda fors tiliga (Tehron 1984) tarjima qilingan, shuningdek, ba'zi bo'limlari turk, urdu, fransuz, nemis, ingliz va rus tillariga tarjima qilingan. Asarga arab, fors, ibroniy va lotin tillarida ko'plab sharhlar va hashiyalar yozilgan.

17. al-Urjuza fi-t-tib (al-Manzuma fi-t-tib, al-Alfiya). Ibn Sinoning "al-Qonun fi-t-tib" asarining qisqacha mazmuni bo'lib, asosiy tibbiy bilimlarni osongina yodda saqlash maqsadida "urjuza" an'anasiga mos ravishda she'r shaklida yozilgan. Ikki bo'limdan iborat asarning birinchi bo'limi unsurlar, mizajlar va ba'zi kasalliklar kabi nazariy, ikkinchi bo'limi esa umumiy sog'liqni saqlash qoidalari, ovqatlanish, dorilar

va turli davolash usullari kabi amaliy mavzularga bag'ishlangan. 1829 yili Kalkuttada, 1845 yili Laknauda chop etilgan asarni Anri Jahier va Abdulqodir Nuriddin lotin va fransuz tillariga tarjima qilib nashr etishgan (Parij 1956). Ilmiy nashri Muhammad Zuhayr al-Bobo tomonidan amalga

oshirilgan kitob ("Min Muallafoti Ibn Sina" ichida, Halab 1984, s. 89-194) 1260 yili Moise Ibn Tibbon tomonidan nasr, 1261 yili Salomon Ibn Ayyub va keyinchalik Xayim Isroil tomonidan she'r shaklida ibroniy tiliga, XII asrda Gerard de Cremone, 1284 yili Armengaud Blaise nasr va Jan Foshye she'r shaklida (Nimes 1630) lotin tiliga tarjima qilishgan. Asarning bir bo'limi A. Borruso tomonidan "Ibn Sina-Dieta e igiene nel 'Poema della Medicina' di Aviceno" sarlavhasi ostida italyan tiliga tarjima qilingan (Islâm. Storia e Civiltà, № 10 [IV/1], Rim 1985, s. 42-55), Ibn Rushd boshqa ko'plab mualliflar she'rga sharh va zayl yozishgan.

18. Daf'u-l-mazarr al-kulliyya an al-abdan al-insaniyya (Tadariku anva'i-l-xato'i-l-voqia fi-t-tadbir). Vazir Ahmad ibn Ahmad as-Sahliy uchun yozilgan. Birinchi marta Abu Bakr ar-Roziyning "Manofiu-l-aghziya" asari bilan birga nashr etilgan (Qohira 1305), keyinchalik ko'plab nashrlari amalga oshirilgan (Bayrut 1975, 1982). Asarning ilmiy nashri Muhammad Zuhayr al-Bobo tomonidan amalga oshirilgan ("Min Muallafoti Ibn Sina" ichida, Halab 1984, s. 11-73). 1547 yili lotin tiliga va keyinchalik Jamoluddaula Husayn Tarxonga bag'ishlab fors tiliga tarjima qilingan asarni Husayn al-Jobir al-Ansoriy yana fors tiliga (Dehli 1310/1892), E. Talabova esa "Traktat Ibn Siny po Gigiene" nomi bilan rus tiliga tarjima qilgan (Toshkent 1978, 1982). Ibn Sinaning 22-23 yoshida Buxoroda Xorazmlik faqih Abu Bakr al-Barkiyning iltimosiga binoan falsafiy adabiyotga sharh sifatida yozgan 20 jildlik "al-Hosil va-l-Mahsul" nomli asari hozirgi kungacha yetib kelmagan.

Risolalari. 1. al-Adhoviyya fi amri-l-ma'od. Ibn Sinoning qurbon bayrami sovg'asi sifatida Amir Abu Bakr Muhammad ibn Ubayd uchun yozgan risolasi o'limdan keyingi hayot haqidadir. Sulaymon Dunyo (Qohira 1368) va turli nusxalarga asoslanib Hasan Osiy (Bayrut 1407/1987) tomonidan nashr etilgan asarni Andreas Alpago lotin tiliga tarjima qilgan ("De Mahad id est de Dispositione seul loco ad quem Revertitur homo vel Anima post Mortem", Venetsiya 1546), Husayn

Hodiyejam esa risolaning klassik davrda qilingan, tarjimoni noma'lum fors tilidagi tarjimasini nashr etgan (Tehron 1972, 1985). Asar

shuningdek, K. Olimova tomonidan rus tiliga tarjima qilingan ([tahr. Muso Dinorshoev] "Ibn Sina, Izbrannye proizvedeniya" ichida, Donish 1980, s. 329-362).

2. Maqola fi-n-nafs. Somoniylar hukmdori Nuh ibn Mansur uchun yozilgan bo'lib, o'n bo'limdan iborat. Birinchi nashri nemis tilidagi tarjimasi va izohlar bilan birga L. Landauer tomonidan amalga oshirilgan ("Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft", Shtutgart 1876, XXIX, 335 va boshqalar; bu nashrning tipkibasimi uchun qarang: "Islamic Medicine" [tahr. Fuad Sezgin], Frankfurt 1996, X, 65-148). Edward Abbot van Dykning bu nashrga asoslanib "Hedyyatu-r-Rais li-l-Amir" nomi bilan qayta nashr etgan risolasini (Qohira 1325) Ahmad Fuod al-Ahvaniy "Ahvolu-n-nafs" ichida nashr etgan (Qohira 1952, s. 147-178). Asar Andreas Alpago tomonidan lotin tiliga ("Avicenna Philosophy Praeclarissimi ac Medicorum Principis Compendium De Anima", Venetsiya 1546), Edward Abbot van Dyk tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan ("A Compendium on the Soul", Verona 1906).

3. Fi Ma'rifati-n-nafsi-n-natiqa va ahvoliha. Muhammad Sobit al-Fendiy (Qohira 1934), Ahmad Fuod al-Ahvaniy (a.g.e., s. 181-192) va Albert Nasriy Nosir tomonidan ("an-Nafsu-l-bashariyya inda Ibn Sina" ichida, Bayrut 1986, s. 29-38) nashr etilgan risola, klassik davrda ismi noma'lum tarjimon tomonidan fors tiliga tarjima qilingan, asarni shuningdek, Jan Mishot fransuz tiliga tarjima qilgan ("Revue philosophique de Louvain", LXXXII [Luvayn 1984], s. 479-499).

4. al-Qasidatu-l-ayniyyatu-r-ruhiyya fi-n-nafs. Yigirma baytdan iborat bo'lgan bu risola insoniy nefsnig tanasi bilan aloqasi va undan ajralishini mavzu qiladi. Qohirada nashr etilgan (1288) va keyinchalik bu nashrga asoslanib ko'p marta chop etilgan (Tehron 1296, 1303, 1331) asarni turkcha tarjimasi va sharhi bilan birga Mustafo Kamil (Istanbul 1307), fransuzcha tarjimasi bilan birga Carra de Vaux (IV [Parij 1899], s. 157-173) nashr etgan, shuningdek, "an-Nafs" ("Mantiq al-mashriqiyyin" ichida, Qum 1984, s. kb-kc) va "Qasida fi-n-nafs" ("an-Nafsu-l-bashariyya inda Ibn Sina" ichida, Bayrut 1986, s. 113-114) sarlavhalari ostida chop

etilgan. Qasidani Arthur Arberry ingliz tiliga (“Avicenna on Theology” ichida, London 1951, s. 77-78), Y. Kolovskiy va T. Mardonov tojik va rus tillariga (“Ibn Sina-Saturna Predel” ichida, Irfon 1980; shuningdek, boshqa ruscha tarjimasi uchun qarang: “Sadoi Sharq”, VIII [Dushanbe 1971], s. 115-117), izohi va arabcha matni bilan birga Hayroniy Altintash turk tiliga tarjima qilgan (“Xalqaro Ibn Sina Simpoziumi Materiallari” ichida, Anqara 1984, s. 241-253). Risola, Abu Ubayd al-Juzjoniyy, Suyutiy, Muhyiddin Ibn al-Arabiy kabi ko‘plab mualliflar tomonidan sharhlangan.

5. al-Ajramu-l-ulviyya. Quyida zikr etilgan sakkizta risola bilan birga “Tis’u rasail” ichida nashr etilgan (Istanbul 1298; Bombay 1316; Qohira 1326; tahr. Hasan Osiy, Bayrut 1406/1986).

6. al-Quvva-l-insaniyya va idrokotiha. “Majmuatu-r-rasail” ichida qayta nashr etilgan risola (Qohira 1328/1910, s. 210-223), shuningdek, faylasufning Hasan Osiy tomonidan nashr etilgan “Fi-t-tasavvuf” nomli asarining (“at-Tafsiru-l- Qur’oniyy va-l-lugatu-s-sufiyya fi falsafati Ibn Sina” ichida, Bayrut 1403/1983, s. 126-147) 136-143-betlaridagi bo‘limini tashkil etadi. George C. Anawati “Fi-t- tasavvuf” asarini Forobiyga tegishli deb da’vo qilsa-da, Sholmo Pines, Halil al-Jar va Hasan Osiy kabi tadqiqotchilar olib borgan ishlar natijasida risolaning Ibn Sinaga tegishli ekanligi aniqlandi (Hasan Osiy, “at-Tafsiru-l-Qur’oniyy”, s. 127).

7. al-Hudud. Yetmishga yaqin falsafiy terminlarning ta’rifini o‘z ichiga oladi va yangi nashrini Asin Palacios (Qohira 1963) va Abdulamir al-A’sam (“al-Mustalahu-l-falsafiy inda-l-Arab” ichida, Bag‘dod 1985, s. 229-263) amalga oshirgan. Risolani Andreas Alpago lotin tiliga (“De Diffinitionibus et Quaesitis”, Venetsiya 1546), Anne Marie Goichon fransuz tiliga (“Introduction à Avicenne, son épître des définitions”, Parij 1933) va Muhammad Mahdiy Fulandvend fors tiliga tarjima qilgan (“Hudud ya Ta’rifot”, Tehron 1399/1979).

8. Aqsamu-l-ulumi-l-aqliyya. Zamaxshariyning “Kitobu-l-Mufasssal” asari bilan birga (Dehli 1309/1891; Laknau 1323/1905) va “Majmuatu-r-rasail” bilan (qarang: yuqorida, s. 224-242) “al-Mazhabu-t-tarbaviy inda Ibn Sina” (tahr. Abdulamir Z. Shamsiddin, Bayrut 1988, s. 261-272) ichida nashr etilgan. Ibroniyy

tiliga (Brockelmann, GAL Suppl., I, 817) va Andreas Alpago tomonidan lotin tiliga tarjima qilingan asarni (“De Divissionibus Scientiarum”, Venetsiya 1546)

Anawati fransuz tiliga (“Les divisions des sciences intellectuelles d’Avicenne”, MIDEO, XIII [Qohira 1977], s. 323-335) va bir bo‘limini Muhsin Mahdiy ingliz tiliga tarjima qilgan (“On the Division of the Rational Sciences” [tahr. Ralph Lerner – Muhsin Mahdiy], “Medieval Political Philosophy”, Nyu-York 1993, s. 95-97).

9. Isbotu-n-nubuvvat va ta’vilu rumuzihim va amsolihim. Kirish va izohlar bilan birga Maykl Marmura (Bayrut 1968, 1991) va Abdulamir Z. Shamsiddin (“al-Mazhabu-t-tarbaviy inda Ibn Sina”, s. 298-309) tomonidan nashr etilgan asar fors tiliga (Nuruosmoniya kutubxonasi, № 4894) va Marmura tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan ([tahr. Ralph Lerner – Muhsin Mahdiy], “Medieval Political Philosophy”, Nyu-York 1993, s. 112-121).

10. an-Nayruziyya. Navro‘z kuni sovg‘asi sifatida Amir Abu Bakr Muhammad ibn Ubayd uchun yozilgan bo‘lib, mavjudotlarning ierarxik tuzilishi, harflarning mavjudotlarga ishora qilishi va huruf-i muqatta’aning ma’nolarini mavzu qiladi (tahr. Abdussalom Muhammad Horun, “Navodiru-l-maxluqot” ichida, Qohira 1954, II, 30-42).

11. al-Ahd. Axloqga oid bo‘lgan asar, shuningdek, Mulla Sadroning “Sharhu-l-Hidoyati-l-Asiriyya” asari bilan birga (Tehron 1313/1895) va “Majmuatu-r-rasail” bilan (s. 203-209) “Aristo inda-l-Arab” (Qohira 1328/1910, s. 247-249) ichida nashr etilgan.

12. Ilmu-l-axloq. “Sharhu-l-Hidoyati-l-Asiriyya” (qarang: yuqorida), “Majmuatu-r-rasail” (s. 189-202) va “al-Mazhabu-t-tarbaviy inda Ibn Sina” (s. 369-377) ichida ham chop etilgan. “Sharhu-l-Hidoyati-l-Asiriyya”dagi matn bundan mustasno, boshqa nashrlarda bu risola bilan “al-Ahd” risolasi o‘rtasida o‘zaro ta’sirlar mavjud (Ibn Sina, “Tis’u rasail”, s. 8-9).

13. Salomon va Absol. Ramziy hikoya uslubida yozilgan bo‘lib, insoniy nefsning dunyodan uzoqlashib kamolga yetishi va faol aql bilan aloqasi haqidadir. Risolaning asl matni hozirgi kungacha yetib kelmagan, faqat Nasiruddin Tusiyning Ibn Sinaning “al-Ishorot va-t-tanbihat” asariga yozgan sharhi orqali uning qisqacha

mazmuni ma'lum. Anri Korben matnni, tahlili va bahosi bilan birga fransuz tiliga tarjima qilgan ("Avicenne et le récit visionnaire" ichida, Tehron-Parij 1954), Willard R. Trask bu tarjimaga asoslanib asarni ingliz tiliga (Texas 1980), S. Huseynzoda va A. Sapirova rus tiliga tarjima qilgan ("Piruzinoma" ichida, Dushanbe 1980, s. 63-72).

14. at-Tayr. Yana ramziy hikoya uslubida yozilgan risolada inson nefsining dunyoviy yomonliklardan tozalanishi orqali haqiqatni topishi va shu orqali eng oliy baxtga erishishi g'oyasi yoritilgan. Birinchi marta Avgust F. Mehren tomonidan quyida zikr etilgan beshta risola bilan birga nashr etilgan ("Traites mystiques d'Abou Ali Hossein b. Abdollah b. Sina ou d'Avicenne" [I-IV] ichida, Leyden 1889-1899), keyinchalik Luvis Shayxo ("Maqolat falsafiyi" ichida, Bayrut 1908, 1911, 3-nashr; Qohira 1985, s. 65-70) va Hasan Osiy ("at-Tafsiru-l-Qur'oni" ichida, Bayrut 1403/1983, s. 336-343) tomonidan chop etilgan. Umar ibn Sahlan as-Soviy va Shahobuddin as-Suhraverdiy (Tehron 1935) va Mavlono Vajihiddinning fors tiliga, Avgust F. Mehren va Anri Korbenning fransuz tiliga ("Avicenne et le récit visionnaire" ichida, Parij-Tehron 1954, s. 215-222), S. Huseynzoda va A. Sapirova rus tiliga tarjima qilgan risolaga beshta sharh yozilgan.

15. al-Ishq. Faylasuf bu risolani shogirdi Abu Abdulloh al-Ma'sumiy uchun yozgan. Qisqacha kirish bilan yetti bo'limdan iborat risola "Jomiu-l-badoyi" ichida (Qohira 1335/1916, s. 68-91) va turkcha tarjimasi bilan birga Ahmad Atash ("Rasailu Ibn Sina" ichida, Istanbul 1953, III, 1-30), shuningdek, Hasan Osiy ("at-Tafsiru-l-Qur'oni", s. 241-269) tomonidan nashr etilgan. Asarni Avgust F. Mehren (qarang: yuqorida), kirish va izohlar bilan birga Tahani Sabri fransuz tiliga ("Revue des études islamiques", LVIII [Parij 1990], s. 109-134), Ziyoddin Durriy (Tehron 1318/1900), A. Samandar Ghuryani ("Ibn Sina and Sufism" ichida, Kobul 1980, s. 59 va boshqalar) fors tiliga, Emil Fackenheim ingliz tiliga ("Mediaeval Studies", VII [Toronto 1945], s. 208-228) va S. Srebryakov rus tiliga tarjima qilgan ("Traktat Ibn Siny o lyubvi", Tiflis 1976).

16. Mahiyyatu-s-solat. Kirish bilan uch bo'limdan iborat risolada insonning ruhiy va moddiy jihatlariga parallel ravishda namozning ham zahiriy va botiniy

jihatlari borligi ta'kidlanadi, bu ibodat harakati axloqiy, ontologik va epistemologik asoslari bilan ko'rsatiladi. Ko'p marta chop etilgan (Tehron 1313; Qohira 1335; Qum 1980) va Hasan Osiy tomonidan qayta nashr etilgan ("at- Tafsiru-l-Qur'oniy" ichida, s. 203-222) risolani Avgust F. Mehren fransuz tiliga (qarang: yuqorida), Ziyoddin Durriy fors tiliga (Tehron 1318/1900), Arthur Arberry ingliz tiliga ("Avicenna on Theology" ichida, London 1951, s. 50-63) va Mehmet Naji Bolay turk tiliga tarjima qilgan ("Ibn-i Sina" ichida, Anqara 1988, s. 90-100).

17. Ma'na-z-ziyora va kayfiyyatu ta'siriha. Asarda birinchi tamoyil, osmon jismlari va insoniy nefsning mavjudotlarga ta'siri va uning shartlari ko'rib chiqiladi. Ko'p marta chop etilgan (Qohira 1315; Qum 1980; Bayrut 1988) va Hasan Osiy tomonidan qayta nashr etilgan (Bayrut 1403/1983) risolani Avgust F. Mehren fransuz tiliga tarjima qilgan (qarang: yuqorida).

18. Daf'u-l-gham min al-maut. Ibn Sinoga nisbat etilib turli nashrlari chop etilgan (Bayrut 1911, 1403/1983, 1988; Frankfurt 1974; Qum 1980), fransuz (qarang: yuqorida) va turk tillariga (tarj. M. Naji Bolay, "Ibn-i Sina" ichida, Anqara 1988, s. 101-120) tarjima qilingan risolaning Ibn Miskavayhning "Tahzibu-l-axloq" asarining bir bo'limi ekanligi da'vo qilingan bo'lsa-da (Yahyo Mahdaviy, s. 276), Abdulamir Z. Shamsiddin risolaning Ibn Sinoga tegishli ekanligini ta'kidlaydi ("al-Mazhabu-t-tarbaviy inda Ibn Sina", s. 221-222).

19. al-Qazo va-l-qadar. "Jomiu-l-badoyi" ichida nashr etilgan risola (s. 43-68) ismi noma'lum shaxs tomonidan fors tiliga (tahr. Muhammad Donishpajuh, "Farhang-i Eron-zamin", Tehron 1979, XXIV, 1-85) va Avgust F. Mehren tomonidan fransuz tiliga tarjima qilingan (qarang: yuqorida).

20. Tafsiru surati-l-Ixlos. "Sharhu-l-Hidoyati-l-Asiriyya" (Tehron 1313/1895, s. 299-311) va quyida zikr etilgan beshta risola bilan birga "Jomiu-l-badoyi" ichida chop etilgan risola (Qohira 1335/1916, s. 15-24) fransuzcha tarjimasi bilan birga Jan Mishot ("MIDEO", XIV [Qohira 1980], s. 317-328), shuningdek, Hasan Osiy ("at-Tafsiru-l-Qur'oniy" ichida, s. 104-113) tomonidan nashr etilgan. Faxriddin ibn Ahmad Ruzoriy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan risola turk (1893) va urdu tillariga ham (Dehli 1905) tarjima qilingan, Davvoniy asarga hashiya

yoʻzgan (Sulaymoniya kutubxonasi, Hamidiya, № 1441; Rogʻib Posho kutubxonasi, № 1469; Tehron Milliy kutubxonasi, № 872).

21. Bayanu-l-huviyya va-l-ilohiyya va-l-ahadiyya.

22. Tafsiru surati-l-Falaq (Dehli 1311/1893). Bundan tashqari, koʻp marta chop etilgan asarning ilmiy nashrini Hasan Osiy amalga oshirgan (“at-Tafsiru-l-Qurʻoniy” ichida, s. 114-121).

23. Tafsiru surati-n-Nos (Dehli 1311/1893). Ilmiy nashri Hasan Osiy tomonidan amalga oshirilgan (a.g.e., s. 121-125).

24. Ajviba ala masaili Abi-r-Rayhon al-Biruniy. Ibn Sinoning Beruniyning yoʻnaltirgan falsafiy savollariga bergan javoblaridan tashkil topgan risolaning ilmiy nashrini Hilmi Ziya Ulkan amalga oshirgan (“Rasail” ichida, Istanbul 1953, II, 2-36). Keyinchalik Sayyid Husayn Nasr bilan Mahdiy Muhakkik (“Abu Rayhon al-Biruniy va Ibn Sina: al-Asʻila va-l-ajviba” ichida, Tehron 1393/1972, s. 1-37) va turkcha tarjimasi bilan birga Muhammad Tanjiy (“Beyruniyga Armugʻon” ichida, Anqara 1974, s. 230-301) tomonidan qayta nashr etilgan asarni Murtazo Mutahhariy fors tiliga (“Barresiha dar Bora-i Abu Rihon Biruniy”, “Essays on al-Bīrūnī” ichida, Tehron 1973, s. 116-164), I. Muminov (“Al-Bīrūnī and Ibn Sīnā, Peripiska”, Toshkent 1973) va Yu. Zavadovskiy ([tahr. M. Dinorshoev], “Ibn Sina, Izbrannye proizvedeniya” ichida, Donish 1980, s. 365-390) rus tiliga tarjima qilgan.

25. Illatu qiyami-l-arz fi vasati-s-samaʼ. Kirish bilan oʻn boʻlimdan iborat boʻlib, “Rasailu-sh-Shayxi-r-Rais Ibn Sina” ichida qayta nashr etilgan (Qum 1980, s. 441-454).

26. Sirru-l-qadar. Qadar masalasini ontologik, axloqiy va eskatologik jihatdan koʻrib chiqadigan va koʻp marta chop etilgan risola (Tehron 1895; Qohira 1328/1910; Haydarobod 1934; Qum 1980) oxirgi marta Hasan Osiy tomonidan nashr etilgan (“at-Tafsiru-l-Qurʻoniy” ichida, s. 302-305), George Fadlo Hourani esa ingliz tiliga tarjima qilgan (“Ibn Sīnā’s ‘Essay on the Secret of Destiny’”, BSOAS, XXIX [Hertford 1966], s. 25-48).

27. al-Mabdaʼ va-l-maʼod. Ibn Sinoning yuqorida shu nom bilan zikr etilgan kitobidan farqli boʻlib, birinchi marta “Majmuatu-r-rasail” ichida nashr etilgan

(Qohira 1328, s. 250-255).

28. al-Af'al va-l-infi'olat. "Sirru-l-qadar" va quyida zikr etilgan beshta risola bilan birga "Sab'u rasail" ichida nashr etilgan asar (Haydarobod 1353/1934), "Rasailu Shayxi-r-Rais Ibn Sina" ichida qayta chop etilgan (Qum 1980, s. 221-230). O'rta asrlarda lotin tiliga tarjima qilingan asarni (Leyden 1989) Ziyoiddin Durriy fors tiliga (Tehron 1318/1900), muhim bir bo'limini Jan Mishot fransuz tiliga tarjima qilgan (Luvaniy 1986).

29. al-Arshiyya. Ibrohim Hilol tomonidan Haydarobod nashrida qilingan qisman tuzatishlar bilan qayta nashr etilgan risola ("Dirasa fi-l-Islom" ichida, Qohira 1982, II, 1-42; shuningdek, qarang: MMMA [Qohira], XXVI/1 [1400/1980], s. 65-106) "Rasailu Shayxi-r-Rais Ibn Sina" ichida qayta chop etilgan. Asarni Ziyoiddin Durriy fors tiliga (Tehron 1318), Arthur Arberry qisman ingliz tiliga ("Avicenna on Theology", London 1951, s. 25-37), George F. Hourani ikkita parchasi tanqidiy tarzda fransuz tiliga ("The Philosophical Forum", IV/1 [Boston 1972], s. 76-78), E. Meyer ma'lum bo'limlarini keng tahlil bilan birga nemis tiliga tarjima qilgan ("ZDMG", CXXX [1980], s. 226-278).

30. as-Sa'oda va-l-hujaju-l-ashara. Inson nafsining johar ekanligi, buzilishga uchramasligi, ilohiy feyzdan istimdod etishi, osmon jismlarining nefs-i notiqaga ega bo'lishi, nefsning tanadan ajralgandan keyingi holati kabi mavzularni o'z ichiga oladi. "Rasailu Shayxi-r-Rais Ibn Sina" ichida qayta chop etilgan asarni Ziyoiddin Durriy fors tiliga tarjima qilgan ("Risala-i Tuhfa", Tehron 1319).

31. al-Musiqqa. "Rasailu Shayxi-r-Rais Ibn Sina" ichida qayta nashr etilgan.

32. al-Hassu ala-z-zikr. "Rasailu Shayxi-r-Rais Ibn Sina" va "at-Tafsiru-l-Qur'oniy" (Bayrut 1403/1983) ichida qayta chop etilgan, Ziyoiddin Durriy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan.

33. Asbabu-r-ra'd. Fuad Sezginning (GAS, VII, 223) Theophrastosning "Meteorology" asarining bir bo'limi ekanligini aytgan risola, "Rasailu Shayxi-r-Rais Ibn Sina" ichida qayta chop etilgan.

34. Tafsiru oyati-n-nur. Quyida zikr etilgan o'n birta risola bilan birga Hasan Osiy tomonidan nashr etilgan ("at-Tafsiru-l-Qur'oniy" ichida, Bayrut 1403/1983, s.

86-91).

35. Tafsiru oyati “summa-stava ila-s-sama’ va hiya duxan”. Ilgari “Sharhu-l-Hidoyati-l-Asiriyya” ichida nashr etilgan (Tehron 1313/1895, s. 296-298).

36. Tafsiru surati-l-A’lo.

37. at-Tasavvuf. Hasan Osiy tomonidan nashr etilgan (qarang: 6-risola).

38. Kalimatu-s-sufiyya. Hasan Osiy, yagona nusxasi mavjud bo’lgan risolaning boshqa bir nashrida Yahyo Mahdaviyning ham ta’kidlaganidek (“Fihrist-i Nusxahoi Musannafoti Ibn Sina”, s. 291) asarning Suhraverdiyga tegishli ekanligini aytadi (“MMMAr.”, XXVII [Quvayt 1983], s. 139-186).

39. al-Ilmu-l-ladunniy. Ibn Sinoga tegishli ekanligi bahsli. Yahyo Mahdaviy risolani G’azzoliyga nisbat etadi (“Fihrist-i Nusxahoi Musannafoti Ibn Sina”, s. 282), boshqa ba’zi tadqiqotchilar esa muallifi noma’lumligini da’vo qiladi (Janssens, s. 69).

40. al-Karomat va-l-mu’jizat va-l-a’ojib. Hasan Osiydan keyin Abdulamir Z. Shamsiddin ham Ibn Sinoga nisbatan nashr etgan risola (qarang: pastga) aslida Umar ibn Sahlan as-Soviyga tegishli ekanligi qayd etilgan (Yahyo Mahdaviy, “Fihrist-i Nusxahoi Musannafoti Ibn Sina”, s. 277; Janssens, s. 70).

41. al-Malo’ika.

42. ad-Du’o’.

43. Kalomu-sh-Shayx fi-l-mavo’iz.

44. Mahiyyatu-l-huzn. 1937 yili Istanbulda chop etilgan asar, oldingi ikkita risola va boshqa ba’zi risolalar bilan birga Abdulamir Z. Shamsiddin tomonidan ham nashr etilgan.

45. al-Virdu-l-a’zam.

46. as-Siyosatu-l-manziliyya. Kirish bilan olti bo’limdan iborat risolada axloq, uy xo’jaligi va siyosat kabi mavzular ko’rib chiqiladi. Birinchi marta Luvis Ma’luf tomonidan nashr etilgan risola (“Majallatu-l-Mashriq”, IX [Bayrut 1906], s. 2-17) “Maqolat falsafiyya” va “Majallatu-l-Murshid al-Iroqiyya” (Bag’dod 1929) ichida qayta chop etilgan, asarni F. Ahmad kirish yozuvi va ba’zi tuzatishlar bilan birga qayta nashr etgan (“Majmu’ fi-s-siyosa” ichida, Iskandariya 1982, s. 61-111).

Abdulmir Z. Shamsiddin, yuqorida zikr etilgan ba'zi risolalar va quyida zikr etilgan to'qqizta risola bilan birga asarning yangi nashrini amalga oshirgan ("al-Mazhabu-t-tarbaviy inda Ibn Sina" ichida, Bayrut 1988, s. 232-260) va Muhammad Najmiy Zanjoni tomonidan fors tiliga tarjima qilingan ("Ibn Sina va tadbiru manzil", Tehron 1319/1901).

47. al-Arzoq. Risolada, odamlar orasida kuzatiladigan rizq bilan bog'liq farqlarining sabablari va oqibatlari metafizik va axloqiy jihatdan tahlil qilinadi.

48. Tadbiru manzili-l-askar. Bir sahifadan iborat risola qo'shin qo'mondoniga qilingan ba'zi maslahatlarni o'z ichiga oladi.

49. Fazoilu-sh-sharab va siyosu-l-badan.

50. Tadbiru-l-musofir. Risolada sayohatga chiqadigan shaxsning tibbiy jihatdan nimalarga e'tibor berishi kerakligi tushuntiriladi. Hazmiy Turaning turkcha tarjimasi bilan birga arabcha matnning tipkibasimi A. Suhayl Unver tomonidan amalga oshirilgan ("Turk Tib Tarixi Arxivi", III/10 [Istanbul 1938], s. 33-48; turkcha tarjimaning keyingi nashri uchun qarang: Unver, s. 77-85).

51. Nasoihu-l-hukamo li-l-Iskandar.

52. Ta'vilu-l-ahlom (Ta'biru-r-ru'yo, al-Manamiyya). Inglizcha tarjimasi bilan birga Abdulmuid Xon tomonidan nashr etilgan risola ("Avicenna Commemorative Volume" ichida, Kalkutta 1956, s. 255-307; bu inglizcha tarjimaning boshqa nashri uchun qarang: "Indo-Iranica", IX/3 [Kalkutta 1956], s. 15-30)ning o'n bo'limini Ali Akbar-i Shahabiy fors tiliga (Tehron 1316), 6-9, 15, 25 va 39-bo'limlarini baho yozuvi bilan birga Sholmo Pines fransuz tiliga tarjima qilgan ("Israel Oriental Studies", IV [Tel Aviv 1974], s. 104-153).

53. al-Bir va-l-ism. Ibn Sinoning yigirma bir-yigirma ikki yoshida Buxoroda Abu Bakr al-Barkiyning iltimosiga binoan yozgan risolasidir (tahr. A. Zayour, Sion 1970). Bakir Karlig'a bu risolaning "Ilmu-l-axloq"ning davomi ekanligini aniqlagan ("al-Axloq: Ibn Sinoning Hozirgacha Noma'lum Yangi Bir Axloq Risolasi").

54. Risala ila Ibn Kokuya. Ibn Sinoning Alouddaula Muhammad ibn Rustamga Hamedonda yashirinayotgan yoki Fardakon qal'asida qamoqda bo'lganida yozgan maktubi (tahr. Hilmi Ziya Ulkan, "Rasail", II, 44-45).

55. al-Uqul. Faylasufga tegishli ekanligi shubhali (Yahyo Mahdaviy, s. 282; Abdulamir Z. Shamsiddin, s. 228).

56. al-Kalom ala-n-nafsi-n-natiqa. Nuh ibn Mansur uchun yozilgan risola Ahmad Fuod al-Ahvaniy tomonidan nashr etilgan (“Ahvolu-n-nafs” ichida, s. 195-199).

57. al-Axloq. Axloqga oid ko‘plab terminlarning tushuntirilgan risolasi Bakir Karlig‘a tomonidan turkcha tarjimasi bilan birga nashr etilgan (qarang: yuqorida; risolaning turkcha tarjimasi bilan birga qo‘lyozma nusxasining tipkibasimi uchun qarang: Karlig‘a – Kazanjiyil, VI [Istanbul 1996], s. 121-142).

58. Rasail xossa bi-Ibn Sina. Faylasufning ismi noma‘lum shogirdiga yozgan ikkita maktubini o‘z ichiga oladi. “al-Mubohasot”ning qo‘lyozma nusxasi ichida joy olgan bu maktublar Abdurrahmon Badaviy tomonidan nashr etilgan (“Aristo inda-l-Arab” ichida, s. 240-246), Dimitri Gutas, Badaviy nashrida ikkinchi o‘rinda turgan maktubni ingliz tiliga tarjima qilgan (“Avicenna and the Aristotelian Tradition”, Leyden 1988, s. 56-60).

59. Risala fi-r-rad ila-sh-Shayx Abi-l-Faraj Ibn at-Tayyib. Abu-l-Farajning tabiiy qudratlar haqidagi risolasiga raddiya. Hilmi Ziya Ulkanning quyida zikr etilgan o‘n uchta risola bilan birga nashr etgan asari (qarang: “Rasail”, I, 57-65) Mirza Masud Baykal “Kuvayi Erbaa” nomi bilan turk tiliga tarjima qilgan (“Turk Tib Tarixi Arxivi”, III/9 [Istanbul 1938], s. 17-25).

60. Ajvibat an sittata ashrata masail. Abu Rayhon al-Beruniyning falsafaning turli mavzulari bilan bog‘liq savollariga berilgan javoblardan iborat. Yahyo Mahdaviyning “al-Mubohasot”ning bir bo‘limi deb hisoblagan risolasi (“Fihrist-i Nusxahoi Musannafoti Ibn Sina”, s. 211-212), ilgari “Sharhu-l-Hidoyati-l- Asiriyya” ichida nashr etilgan (qarang: yuqorida), Murtazo Mutahhariy risolani bu yerda joy olgan ba’zi savollarning tahlili bilan birga fors tiliga tarjima qilgan (“Barresiha dar Bora-i Abu Rihon Biruniy” ichida, Tehron 1973, s. 116-164).

61. Maktubu Abi Sa‘id ila-sh-Shayx va javabuhu. Ibn Sinoning Abu Sa‘id-i Abu-l-Hayr bilan axloqiy mazmundagi yozishmalaridan iborat.

62. al-Intifo’ an ma nusiba ilayh. Faylasufning Abu Ubayd al-Juzjoniya

javobiy maktubi.

63. Risala li-sh-Shayx ila Abi Tohir ibn Hassul.

64. Risala li-sh-Shayx ila Ja'far al-Koshoniy.

65. Risala ila-sh-Shayx Abi-l-Fazl ibn Mahmud.

66. Risala ila-sh-Shayx Abi-l-Qosim ibn Abi-l-Fazl.

67. Ibtalu ahkami-n-nujum.

68. Ahvolu-r-ruh. Risolaning Ibn Sinoga tegishli ekanligida jiddiy shubhalar mavjud (Yahyo Mahdaviy, s. 260; Janssens, s. 55).

69. Risala ila Abi Ubayd al-Juzjoniy. Mavjudot va uning qismlari haqidadir.

70. Javabu-l-masail.

71. Ajviba an ashri masail. Manbalarda savollarni so'ragan shaxs Beruniy ekanligi qayd etilgan bo'lsa-da, olib borilgan tadqiqotlar natijasida bu noto'g'ri ekanligi aniqlandi (Turk-Kuyel, s. 83 va boshqalar). Turkcha tarjimasi bilan birga ilmiy nashrini Mubahat Turk-Kuyel amalga oshirgan asar (a.g.e., s. 95-112) Andreas Alpago tomonidan qisman lotin tiliga tarjima qilingan (Venetsiya 1546; Farnboro 1969).

72. al-Vus'a (al-Fazo). Sholmo Pines tomonidan qayta nashr etilgan ("Studies in Abu'l-Barakat al Baghdadi" ichida, Leyden 1979, s. 96-173).

73. Risala ila Abi Ja'far al-Kiyo. Ibn Sinoning ba'zi falsafiy mavzular va asarlar haqida Abu Ja'far al-Kiyoga yozgan maktubi. Abdurrahmon Badaviy tomonidan nashr etilgan ("Aristo inda-l-Arab" ichida, Qohira 1947, s. 119-122) va Dimitri Gutas tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan ("Avicenna and the Aristotelian Tradition" ichida, s. 60-64).

74. Risalatu-sh-Shayx ila-l-Barqiy. Faylasufning 391 (1001), 392 (1002) yillari orasida Abu Abdulloh al-Barkiyning kimyo mavzusidagi savoliga javoban yozgan maktubi (tahr. Ekmaliddin Ihsanoglu, "Xalqaro Ibni Sino Simpoziumi Materiallari" ichida, Anqara 1984, s. 105-116).

75. al-Iksir. Kirish bilan to'qqiz bo'limdan iborat. Ahmad Atashning baho yozuvi bilan birga nashr etgan asari, shu nashrga asoslanib lotin va fransuz tillariga tarjima qilingan holda qayta chop etilgan ("Oriente e Occidente nel Medioevo:

Filosofia e Scienze. Convegno Internazionale 9-15 Aprile 1969”, Rim 1971, s. 286-341). Bir necha marta lotin tiliga tarjima qilingan va ulardan biri “Epistola ad Regem Hasen de re recta” nomi bilan nashr etilgan (“Theatrum Chemicum” ichida, IV, 863 va boshqalar), shuningdek, klassik davrda ikki alohida muallif tomonidan fors tiliga tarjima qilingan (Topkapi Saroyi kutubxonasi, III. Ahmad, № 3063; Istanbul Universiteti kutubxonasi, № 1458).

76. Ash’aru-sh-Shayx. Ibn Sinoning arab va fors tillarida yozgan she’rlari. Arabcha she’rlari birinchi marta “Mantiq al-mashriqiyyin” ichida nashr etilgan bo’lib, bundan tashqari turli nashrlari chop etilgan (Qohira 1910, 1938; Tehron 1973; Qum 1405/1984). I. Ormos, Ibn Sinoning ilgari noma’lum bo’lgan ibroniy harflari bilan yozilgan bir she’rini topib, arab harflariga o’g’irgan va inglizcha tarjimasi bilan birga nashr etgan (“The Arabist” ichida, Budapesht 1988, s. 134-141). Tadqiqotlar natijasida yangi qo’shimchalar qilingan fors she’rlari esa nemis tilidagi tarjimasi bilan birga Hermann Ethe (“Göttinger Nachrichten”, XXI [Göttingen 1875], s. 555-567), qisman turkcha tarjimasi bilan Sharafettin Yaltkaya (“Buyuk Turk Faylasuf va Tib Ustodi Ibni Sina” [“Ibni Sinadan Tarjimalar” bo’limi] ichida, Istanbul 1937, s. 40-51), Said-i Nafisiy (“Mihr”, XII [Tehron 1937], s. 1199-1211; shuningdek, “Pur-i Sina” ichida, Tehron 1954, s. 34-54) va bir qismining turkcha tarjimasi bilan birga Saime Inal-Savi (“Xalqaro Ibni Sina Simpoziumi Materiallari” ichida, Anqara 1984, s. 458-464) tomonidan nashr etilgan. S. Huseynzoda va Kh. Sharifov faylasufning arab va fors tillaridagi she’rlarini rus tiliga tarjima qilishgan (“Ibn Sina-Saturna Predel”, Dushanbe 1980).

77. at-Tamjid. Metafizika haqida bo’lib, Leydenda chop etilgan (1629), zamonaviy davrda esa Said-i Nafisiy tomonidan Umar Xayyomga nisbat etilgan fors tilidagi tarjimasi bilan birga nashr etilgan (“Bu Sina: Zindegi va Kor va Andishe va Ruzgor” ichida, Tehron 1954, 1976, 1980, s. 260-265). Ahmadmian Akhtar, bu tarjimaga asoslanib asarni “A Tract of Avicenna” nomi bilan ingliz tiliga (“IC”, IX [Haydarobod 1935], s. 218-231), Abdulbaki Golpinarli esa muallifning sharhi bilan birga turk tiliga tarjima qilgan (“Ruboiyyot” ichida, Istanbul 1953, s. 175-185), asarga oltita sharh yozilgan.

78. al-Hay'a (Fuod Sayyid, s. 29). G. Scrimieri, bir nusxasiga asoslanib risolani qisman italyan tiliga tarjima qilgan ("Testimonianze medievali e pensiero moderno" ichida, Levante 1970, s. 171-192).

79. al-Olotu-r-rasadiyya. Nemis tilidagi tarjimasi bilan birga Eilhard Wiedemann va Teodor Juynboll tomonidan nashr etilgan ("Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae" ichida, Budapesht 1927, s. 1122-1154).

80. Sababu ru'yati-l-kavokib bi-l-layl la fi-n-nahar. Turk hukmdori G'iyosiddin Muhammad ibn Malikshohning astronomiyaga oid savoliga javoban yozilgan risola (Sulaymoniya kutubxonasi, Oysofiya, № 4832; British Museum, № 757) Fatin G'okmen tomonidan turk tiliga tarjima qilingan ("Buyuk Turk Faylasuf va Tib Ustodi Ibni Sina" ["Ibni Sinodan tarjimalar" bo'limi] ichida, Istanbul 1937, s. 1-4; shuningdek, qarang: Unver, s. 106-110).

81. Ta'aqqubu-l-mavzi'i-l-jadaliy (tahr. Muhammad Donishpajuh, "Collected Texts and Papers on Logic and Language" [tahr. M. Mohaghegh – Toshihiko Izutsu] ichida, Tehron 1974, s. 63-77).

82. Masailu-l-g'arbiyya. Mantiqqa oid yigirma masalani o'z ichiga olgan risola Muhammad Donishpajuh tomonidan nashr etilgan (a.g.e. ichida, s. 80-105).

83. Asbabu hudusi-l-huruf (Qohira 1332; Tehron 1954, 1970; Qohira 1979). Muhammad Hasan at-Tayyon va Yahyo Mir Alamning tanqidiy nashrini amalga oshirgan risolani (Damashq 1983) Alessandro Bausani qisqartirib bir bo'limini italyan tiliga ("L'Enciclopedia dei Fratelli della Purita" ichida, Neapol 1978, s. 195-208), A. Rashod sharhlab qisman urdu tiliga tarjima qilgan (Kobul 1981).

84. Aqvolu-sh-Shayx fi-l-hikma. Jan Mishot tomonidan "Paroles d'Avicenne sur la sagesse" sarlavhasi ostida fransuzcha tarjimasi bilan birga nashr etilgan ("Bulletin de philosophie médiévale", XIX [Luvayn 1977], s. 45-49).

85. at-Tib. Yana Jan Mishot tomonidan "L'épître d'Avicenne sur le parfum" sarlavhasi ostida fransuzcha tarjimasi bilan birga chop etilgan (a.g.e., XX [Luvayn 1978], s. 53-57).

86. Siratu-sh-Shayx. Ibn Sinoning shogirdi Abu Ubayd al-Juzjoniya yozdirgan tarjimai holi. Qiftiy va Ibn Abu Usaybiya boshqa ko'plab tarjimai hol

mualliflari tomonidan yetkazilgan, mustaqil nusxalar shaklida hozirgi kungacha yetib kelgan asarning birinchi tanqidiy nashri inglizcha tarjimasi bilan birga William E. Gohlman tomonidan amalga oshirilgan ("The Life of Ibn Sina", Nyu- York 1974), Majid Faxriy bu nashrga asoslanib asarni qayta nashr etgan ("an- Najot" ichida, s. 23-34). Farid Juhho bilan Mahmud Fohuriy, faqat Qiftiy va Ibn Abu Usaybiyaning yetkazgan rivoyatlariga asoslanib asarni Hikmat Hamosiyning fransuzcha tarjimasi bilan birga tanqidiy shaklda nashr etgan (Damashq 1402/1981), shuningdek, Sayyid Ibrohim ad-Dibojiy "Ibn Sina be Rivoyat-i Ishkeveriy u Ardakoni" nomi bilan boshqa rivoyatga asoslanib risolani nashr etgan (Tehron 1364 h.sh./1985). Asarni Paul Kraus "Eine arabische Biographie Avicennas" nomi bilan nemis tiliga ("Klinische Wochenschrift", XI [Berlin 1932], s. 1880b-1882b), Sharafettin Yaltkaya ba'zi qo'shimcha va sharhlar bilan birga turk tiliga ("Buyuk Turk Faylasuf va Tib Ustodi Ibni Sina" ["Ibni Sinadan Tarjimalar" bo'limi] ichida, Istanbul 1937, s. 1-39), Arthur J. Arberry ("Avicenna on Theology" ichida, London 1951, s. 9-14) va Dimitri Gutas ("Avicenna" ichida, s. 23-30) ingliz tiliga, Muhammad Achena bilan Anri Masse fransuz tiliga tarjima qilgan ("Le livre de science" ichida, Parij 1955-1958, s. 6-11).

87. al-Adviyatu-l-qalbiyya. Qisqacha kirish bilan o'n olti bo'limdan iborat. Birinchi marta Kilisli Rifat Bilge tomonidan turkcha tarjimasi bilan birga nashr etilgan asar ("Buyuk Turk Faylasuf va Tib Ustodi Ibni Sina" ["Ibni Sinadan tarjimalar" bo'limi] ichida, Istanbul 1937, s. 1-55) keyinchalik Muhammad Zuhayr al-Bobo turli qo'lyozma nusxalarga asoslanib qayta nashr etgan ("Min Muallafoti Ibn Sina at-tibbiyya" ichida, Halab 1404/1984, s. 209-294). Asarni Arnoldo de Villanova lotin tiliga (Venetsiya 1527), A. Hamid "Tract on Cardiac Drugs" nomi bilan ingliz tiliga ("Avicenna's Tract on Cardiac Drugs" ichida, Nyu Dehli 1981, s. 11-75) va Hakim Ahmadulloh Xon fors tiliga tarjima qilgan ("Supplement to Studies in History of Medicine and Science", XII/1-2 [Nyu Dehli 1993], s. 147-207).

88. Urjuza fi-t-tashrih. O'n besh baytdan iborat she'riy asar (Qohira 1969). G. Scrimieri tomonidan italyancha tarjimasi va muhim kirish yozuvi bilan birga

tanqidiy shaklda ham nashr etilgan (“Testimonianze medievali e pensiero moderno”, Levante 1970, s. 99-157).

89. Urjuza fi-l-fusuli-l-arba’a. Taxminan 150 baytdan iborat asar profilaktik tibbiyotga bag‘ishlangan. M. Sharafettin Yaltkaya tomonidan “(Ibni Sino) ning tibdan bir urjuzasi” sarlavhasi ostida turkcha tarjimasi bilan birga nashr etilgan asar (“Turk tib tarixi arxivi”, I/4 [Istanbul 1935], s. 128-142) Muhammad Zuhayr al-Bobo tomonidan qayta nashr etilgan (“Min Muallafoti Ibn Sina at-tibbiyya” ichida, s. 195-206), Medyen ibn Abdurrahmon at-Tabib al-Kusuniy esa sharh yozgan (Rog‘ib Posho kutubxonasi, № 1482).

90. Urjuza latifa fi vasoya Ibuqrot. To‘qson uch baytdan iborat bo‘lib, B. Kuhne tomonidan ispancha tarjimasi va kirish yozuvi bilan birga nashr etilgan (“Homenaje al Prof. Darío Cabanelas Rodríguez O.F.M., con motivo de su LXX aniversario” ichida, Granada 1987, II, 343-366).

91. al-Qulanj. Uch bo‘limdan iborat asar qorin kasalligi haqidadir. M. Hammomiy faqat ikkinchi bo‘limini nashr etgan risola (“Kitobu-l-qulanj li-Abu Bakr ar-Roziy ma’a dirasa muqobala li-risaloti Ibn Sina” ichida, Halab 1983, s. 144-175)ning to‘liq nashri kirish bilan birga D. Tihomeriy tomonidan amalga oshirilgan (“MMMAr.”, XXX [Quvayt 1986], s. 9-17, 441-501).

92. an-Nabz. To‘qqiz bo‘limdan iborat bu fors tilidagi risolani (Tehron 1317/1899, 1330/1911) G. Scrimieri italyan tiliga tarjima qilgan (“Degli Studi su Ibn Sina: I. Teoresi Fisica” ichida, Levante 1973, s. 212-232).

93. al-Hindibo’. Hindibadan foydalanish usuli haqidagi savolga javoban Ibn Sinoning 405 (1014) yili yozgan risolasi Rifat Bilge tomonidan turkcha tarjimasi bilan birga nashr etilgan (Unver, s. 10-23).

94. al-Uruqu-l-mafsuda (al-Fasd). Ko‘plab qo‘lyozma nusxalari hozirgi kungacha yetib kelgan risola (Topkapi Saroyi kutubxonasi, III. Ahmad, № 3447; Sulaymoniya kutubxonasi, Oysofiya, № 4829, 4849; Nuruosmoniya kutubxonasi, № 2748, 4894) Hazmiy Tura tomonidan turk tiliga tarjima qilingan (a.g.e., s. 39-47).

Bundan tashqari, Ibn Sinoning turli kutubxonalarda ko‘plab risolalari mavjud.

Shuningdek, “Risola-i judiyya”, “Risola-i nafs”, “Risola-i andar haqiqiyot va kayfiyot-i silsila-i mavjudot va tasalsul-i asbab va musababot”, “Mi’yoru-l-uqul”, “Quroza-i tabiiyyot”, “Kunuzu-l-muazzamin”, “Zafarnoma” va “Me’rojnoma” kabi faylasufga tegishli ekanligi shubhali ko‘plab fors tilidagi asarlar “Anjuman-i Asor-i Milliy” tomonidan Tehronda nashr etilgan (1330-1331 h.sh.).

Ibn Sino zamonaviy ilm fanga ta’siri

Ibn Sinoning Arastuning mantig’i va tabiat falsafasi, Ptolomey astronomiyasi, Galen tibbiyoti, Evklid geometriyasidan iborat bo‘lgan umumiy koinot tasvirining o‘rta asrlardagi mukammal sintezini ifodalovchi ilmi va fikrlari Sharqda ham, G‘arbda ham katta qiziqish va hayrat uyg‘otgan. Keyinchalik Islom dunyosida o‘zini “Ibn Sinochi” deb ta’riflovchi yoki uning qarshilarining “Ibn Sinochi” sifatida taqdim etgan ma’lum bir fikriy oqimga duch kelmasa-da, “hukamo” yoki “faylasuflar” deb atalgan muhim guruh odatda Kindiy, Forobiy va Ibn Sino yo‘nalishini davom ettirgan. Deyarli har bir davrda Ibn Sinoning fikrlari yo‘nalishida fikr rivojlantirgan, ba’zan uning fikrlarini qabul qilgan, ba’zan esa unga qarshi chiqqan, biroq qarshi chiqqanida ham uning ta’siri ostida qolgan muhim mutafakkirlar guruhi mavjud bo‘lgan. Bundan tashqari, uning Islom dunyosidagi ta’sirlari faqat o‘rta asrlar davomida davom etmagan, balki turli o‘zgarishlarga uchrab hozirgi kungacha yetib kelgan.

Islom dunyosidagi ta’sirlari. Ibn Sinoning o‘rta asrlar ilmi va fikriy tasavvurining qisqacha mazmuni bo‘lgan asarlari va fikrlarining boy qamrovli, uning atrofida keng shogirdlar to‘planishiga sabab bo‘lgan. Shogirdlari orasida uni ortda qoldirgan yoki uning darajasiga yetganlar bo‘lmasa-da, uning fikrlaridan foydalangan mutafakkirlar keyingi asrlarda Islom ilmi va fikrini rivojlantirib, keng tarqatgan. Faylasufning izidan boruvchi shogirdlarining boshida uning do‘sti va yordamchisi bo‘lgan Abu Ubayd al-Juzjoni turadi. Ibn Sinoning 403 (1012) yili ikkinchi marta Dehistondan Juzjonga qaytishida u bilan tanishgan va o‘limigacha undan ajralmagan Juzjoni bir tomondan ustozining asarlarini to‘plash, yozish, so‘z boshi yozib boyitish kabi hissalarini qo‘shgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan ustozining yozishni istagan, biroq yozolmagan mavzularda uning fikrlari asosida asarlar

yozgan, hatto kitoblariga qo‘shimchalar yozgan. Biroq uning ustoziga qilgan eng katta xizmati “Siratu-sh-Shayxi-r-Rais” (Sarguzasht) nomi bilan yozgan Ibn Sinaning tarjimai holi bo‘lgan. Ibn Sinoning yana bir shogirdi Isfahonlik Ibn Zayl edi. Faylasufning “ash-Shifo”dagi izohlari asosida musiqa haqida “al-Kofiy” nomli asar va ustozining “Hay ibn Yaqzon” risolasiga sharh yozgan Ibn Zaylning, do‘sti Bahmanyor ibn Marzubon bilan birga Ibn Sinaga ba’zi mavzularda savollar yo‘naltirgani, u esa “al-Mubohasot” sarlavhasi ostida to‘plangan maktublarida bu savollarga javoblar bergani ma’lum. Faylasufning shogirdlaridan Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad al-Ma’sumiy ustozining “Aflotun uchun Aristo nima bo‘lsa, Ma’sumiy ham men uchun shundir” degan e’tirofiga sazovor bo‘lgan. Abu Rayhon al-Beruniyning Ibn Sinoning fikrlarini tanqid qilishi ortidan faylasuf javob berishdan bosh tortgan va uning o‘rniga Ma’sumiy javob bergani aytiladi (Bayhaqiy, s. 95-96). Ibn Sinoning fikrlarini keyingi avlodlarga yetkazgan eng bilimli shogirdi shubhasizki Abu-l-Hasan Bahmanyor ibn Marzubon bo‘lgan. Bahmanyor, Ibn Sino bilan Shamsuddaulaning vaziri bo‘lganida Hamadonda tanishgan edi. “al-Mubohasot”, faylasufning boshqa shogirdlari bilan birga eng ko‘p Bahmanyor bilan yozishmalaridan tashkil topgan. Ibn Sinoning shogirdlar silsilasi va fikrlari asosan Bahmanyor orqali davom etib, Islom dunyosiga tarqalgan. Ulardan eng muhimi Abu-l-Abbas Fazl ibn Muhammad al-Lukariy edi. Horazon mintaqasida Ibn Sin falsafasini tarqatgan Lukariy, ustoz Bahmanyorga asoslanib Ibn Sinoning “at-Ta’liqot” asarini alifbo tartibida joylashtirgan. Asarlarida va darslarida Ibn Sino an’analarini davom ettirgan bu shaxsning ko‘plab shogirdlar yetishtirgani ma’lum. Ibn Sino an’anasi, ayniqsa Lukariyning yetishtirgan Afdaluddin al-G‘iloniyning shogirdi bo‘lgan faylasufning “an-Najot”

asariga sharh yozgani bilan mashhur bo‘lgan Abu Ali Sadriddin Muhammad ibn as-Saraxsiy orqali davom etadi. Darhaqiqat, uning shogirdlaridan Fariduddin Domod an-Nisoburiy, Nasiruddin Tusiyning ham ustozidir. Nurulloh at-Tustariy (ash-Shustariy) bu silsilani Ibn Sinogacha quyidagicha tartiblaydi: Nasiruddin Tusi, Fariduddin Domad an-Nisoburiy, Sadriddin as-Saraxsiy, Afdaluddin al- G‘iloniy, Abu-l-Abbas al-Lukariy, Bahmanyor, ash-Shayxu-r-Rais Abu Ali Ibn Sino

(“Majolisu-l-mu’minin”, II, 203). Shunday qilib, XIV asrga yetib kelgan silsila bu yerdan Anadoluga o’tadi. Nasiruddin Tusiylarning ikkita shogirdi Najmiddin Ali ibn Umar al-Kotibiy al-Qazvinii va Qutbuddin ash-Shiroziy, Faxriddin ar-Roziy orqali kelgan Ibn Sino ta’sirlarini keyingi yillarga, ayniqsa Shia Eron mintaqasi va Sunniy Usmonli dunyosiga yetkazgan ikkita muhim shaxsdir (Abdulamir al-A’sam, s. 63).

Ibn Sinoning g’oyalari X asr davomida butun islom dunyosiga keng ta’sir ko’rsatgan. Bu ta’sirni pasaytirishni maqsad qilgan G’azzoliy avval falsafani o’rganishga harakat qilgan va bu maqsadda Forobiy va Ibn Sinoning qarashlarini o’rganib, “Maqosidu’l-falosifa” asarini yozgan. Keyin esa ularning fikrlarini radd etish uchun “Tahofutu’l-falosifa”ni yozgan. G’azzoliy bu asarida Aristotel falsafasining Ibn Sino tomonidan tizimlashtirilgan va bo’limlarga ajratilgan asosiy yo’nalishlarini birma-bir ko’rib chiqib, ularning islom dini va tafakkuri nuqtai nazaridan o’rnini aniqlashga harakat qilgan. Biroq G’azzoliy, Ibn Sinoning qarashlarini radd etishni maqsad qilgan bo’lsa-da, katta darajada uning ta’sirida qolgan va tanqid qilgan mavzular tashqaridagi qarashlarining bir qismini qabul qilishdan qutula olmagan. G’azzoliyning “Maqosidu’l-falosifa” asari, Ibn Sinoning “Donishnoma-i Aloiy” asarining ba’zi qisqa izohlar bilan arabchaga tarjima qilingan nusxasiga o’xshaydi. G’azzoliy “Meyoru’l-ilm” asarida esa nomini aytmasdan “an-Najot”dan katta hajmda iqtiboslar keltirgan. Shuningdek, ushbu asarning mantiqqa oid ta’riflar bo’limi, kichik o’zgartirishlar bilan Ibn Sînâning “Rislatu’l-hudud” asaridan olingan. G’azzoliyning “Mezanu’l-amal” asarining axloqiy fazilatlar haqidagi uzun bo’limi ham ba’zi paragraflar o’zgartirilgan holda Ibn Sinoning “al-Axloq” risolasidan olingan. Bu bo’lim qisqacha shaklda “Ihyo ulumi’d-din”da ham uchraydi. Xuddi shunday, G’azzoliyga nisbati bahsli bo’lgan “Maoriju’l-quds”da Ibn Sinoning nafs haqidagi qarashlari katta hajmda iqtibos qilingan. Biroq G’azzoliy bu iqtiboslarni keltirishda na Ibn Sinoning nomini, na olingan asarni bildiradi. G’azzoliyning “Tahofutu’l-falosifa”dagi tanqidlari va Ibn Rushdning “Tahofutu’t-Tahofut”dagi tanqidlari natijasida katta zarba olgan Ibn Sino falsafasi XIII asrda sunniy islom dunyosida Faxriddin ar-Roziy, shia islom dunyosida Nosiriddin Tusi rahbarligida sunniy va shia kalomi tarkibida qayta

shakllanib, zamonaviy davrgacha hukmron fikrlar tizimiga aylanadi. Bu jarayon islom tafakkurining taxminan sakkiz asrlik rivojlanishini belgilab beradi.

Sunniy islom dunyosida Faxriddin ar-Roziy, G'azzoliy qilgani kabi ko'plab mavzularda Ibn Sinoning qarashlarini tanqid qilishni davom ettirsa-da, uning tizimining intellektual asoslarini Ibn Sino falsafasi asosida qurishga harakat qiladi. Shuningdek, "al-Mabohisu'l-mashriqiyya" va "al-Matalibu'l-aliya" boshqa ko'plab asarlarida katta hajmda Ibn Sinodan iqtiboslar keltiradi. Faxriddin ar-Roziy tomonidan ishlab chiqilgan bu tizim keyinchalik uning shogirdlari va izdoshlari tomonidan islom dunyosining boshqa mintaqalariga ham tarqaladi. Masalan, Faxriddin ar-Roziyning shogirdlaridan Asiruddin al-Abhariyning shogirdi Qutbuddin Shiraziy va Qutbuddin ar-Roziy orqali Eron va Anatoliyaga, ularning shogirdlari Shamsuddin Muhammad ibn Abdurrahman al-Isfahoniy va Muhammad ibn Muborakshoh al-Buxoriy orqali Misrga tarqaladi; Muhammad ibn Muborak Shohning shogirdlaridan Sayyid Sharif al-Jurjoni orqali qayta Anatoliya va Movarounnahr mintaqalariga yetib boradi. Shuningdek, Roziy tomonidan ishlab chiqilgan Ibn Sinoviy tizim, Roziyning shogirdlaridan Qodiy Bayzoviy orqali Azududdin al-Ijiiy va Sa'duddin at-Taftazoniy tomonidan Eron va Movarounnahr mintaqasida tarqaladi, ularning izidan borgan Mulla Fonariy, Qora Dovud va Fathulloh ash-Shirvoniy kabi olimlar orqali Usmonli an'alariga o'tkazilgan.

Asiruddin al-Abhariyning "Hidoyatu'l-hikma", Ali ibn Umar al-Kotibiy al-Qazviniyning "Hikmatu'l-ayn", Qodiy Bayzoviyning "Tavoli'u'l-anvor min matoli'i'l-anzor", Azududdin al-Ijiiyning "al-Mavoqif", Sa'duddin at-Taftazoniyning "al-Maqosid" va "Sharhu'l-Maqosid", Nosiriddin Tusiyning "Tajridu'l-aqid" kabi asarlari va ularga yozilgan sharhlar va hashoyalar orqali Roziyning modeli asosida Ibn Sino ta'sirini kuzatish mumkin. Xususan, Abhariyning "Hidoyatu'l-hikma" asari Ibn Sinoning "ash-Shifo", "an-Najot" va "al-Ishorot va't-tanbihat" asarlari bilan Faxriddin Roziyning "al-Mabohisu'l-mashriqiyya" va "al-Matalibu'l-aliya" asarlarining qisqacha mazmunidir. Ushbu modelga mos kelganligi sababli, asar ko'plab olimlar tomonidan sharhlangan va unga hashoyalar yozilgan. Nosiriddin Tusi va Abhariyning shogirdlaridan

Najmuddin Ali ibn Umar al-Kotibiy al-Qazviniy tomonidan yozilgan “Hikmatu’l-ayn” ham shunga o‘xshash asardir. Ushbu kitobga Muhammad ibn Muborakshoh al-Buxoriy tomonidan yozilgan sharh olimlar orasida keng tarqalgan va uzoq yillar davomida madrasalarda darslik sifatida o‘qitilgan, asarga turli hashoyalar yozilgan. Yuqorida tilga olingan asarlar bilan birga ularga yozilgan sharhlar va hashoyalar, xususan, davrning eng diqqatga sazovor mutafakkirlaridan biri bo‘lgan Sayyid Sharif al-Jurjoniyni asarlari ham bu sintezning so‘nggi namunalari, ham Ibn Sino ta’sirining namoyon bo‘lgan so‘nggi ishlaridir. Ushbu fikriy an‘ana XV asr o‘rtalarida Fotih Sulton Mehmetning maxsus rag‘batlari bilan yangi harakatga yo‘naltirilgan bo‘lsa-da, istalgan muvaffaqiyatga erishilmagan.

Ibn Sino falsafasi Nosiriddin Tusiy tomonidan sunniy tafakkuridagi rivojlanishlarga parallel ravishda yangi talqin bilan shia islom tafakkuriga olib borilgan. Tusiyning shogirdlaridan Ali ibn Umar al-Kotibiy al-Qazviniydan dars olgan Ibn al-Mutahhar al-Hilliy, Tusiyning “Tajridu’l-i’tiqod” (Tajridu’l-kalom) asariga sharh yozgan bo‘lib, bu asar keyingi davrlarda ham sunniy, ham shia dunyosida keng tarqalgan va unga taxminan 150 ga yaqin hashoya yozilgan. Boshqa tomondan, Ibn Sino falsafasini shia gnostitsizmi yo‘nalishida talqin qilgan (Corbin, En Islam iranien, III, 233 va boshqalar) Sadriddin al-Hujandiy va nevarasi Ali ibn Muhammad Turkah al-Isfahoniy, shia tafakkurida Ibn Sino bilan Mulla Sadro o‘rtasidagi chiziqning asosiy bog‘lanish nuqtalarini o‘rnatganlar. Shunday qilib, O‘n ikki imom ja’fariyligida muhim o‘rin tutgan hikmat-i ilohiy an‘anasida Ibn Sinoning asosiy tezislari asosiy manba sifatida ishlatilgan. Mir Domod, metafizik mavzularini yoritgan “al-Qabasot” asarida “eski fikr hamkasbimiz” deb

ta’riflagan Ibn Sinoning “ash-Shifo”dagi fikrlarini gnostik va Hermetik talqin bilan tushuntirib, hikmat-i ilohiy tushunchasini shakllantirishga harakat qiladi. Uning shogirdi va ushbu tushunchaning eng katta vakili bo‘lgan Sadriddin Shiraziy esa, asosan “al-Hikmatu’l-muta’oliya fi’l-asfari’l-aqliyyati’l-arba’a” asari bo‘yicha deyarli barcha kitoblarida Ishroqiy falsafaning asoschisi Shihobuddin as-Suhraverdiy al-Maqtul bilan Ibn Sinoning asosiy qarashlarini birlashtirib, ilohiy hikmat tushunchasini tushuntirib, talqin qiladi. Diqqat bilan o‘rganilganda, asarning

katta qismi to‘g‘ridan-to‘g‘ri Ibn Sinoning matnlariga asoslanganligi ko‘rinadi.

Ibn Sinoning, ayniqsa, turli tanqidiy filtrlardan o‘tkazilgan fikrlari sunniy dunyosidagi so‘fiy va irfoniy an‘analar uchun ham chetlab o‘tib bo‘lmaydigan manba hisoblanadi. Shuningdek, Muhyiddin Ibn al-Arabiy va Sadriddin Qunaviy tomonidan himoya qilingan vahdat-i vujudchi teosofiya, uning varlik haqidagi fikridan harakatlanib, yangi tushunchani rivojlantirishga harakat qiladi. Ushbu tushunchaning izlarini Mavlono Jaloliddin Rumiy, Yunus Emro, Hoji Bektosh Valiy va Dovud Qaysariyning qarashlarida topish mumkin.

G‘azzoliy va Ibn Rushddan keyin Ibn Sino jiddiy tanqid qilganlar orasida Avhazuzzamon Abul Barakat al-Bag‘dodiy boshchilik qiladi. Uning, ayniqsa, Ibn Sino metafizikasiga qaratilgan tanqidlari keyinchalik ham Ibn Taymiyya, ham yahudiy faylasuflari tomonidan qo‘llaniladi. Boshqa tomondan, Suhrevardiy al-Maqtul Ibn Sino chuqur kashfiy bilimdan bexabar bo‘lganlikda ayblaydi (“al-Mashori‘ va’l-mutorahot”, 111-bet) va uning shogirdlaridan Shamsuddin Muhammad ibn Mahmud ash-Shahrazuriy ham “ash-Shajaratu’l-ilohiyya” asarida Ibn Sino falsafasi bilan Suhraverdiy tomonidan ishlab chiqilgan Ishroqiy teosofiyaning birlashtirib, yangi talqin ishlab chiqqan. XVII asr Eron tafakkurining eng muhim fikriy oqimi bo‘lgan Mulla Sadr an‘anasi va XVIII asr Usmonli davridagi yangi qidiruvlarda ushbu talqin diqqat bilan kuzatilganligi ko‘rinadi. Hatto hozirgi Eron tafakkurida ham shu talqin izlarini ko‘rish mumkin. Faxriddin Roziy tomonidan ilgari surilgan va uning shogirdlari tomonidan rivojlantirilgan modelni tanqid qilish maqsadida yozgan asarlarida Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd

kabi islom faylasuflarini ham og‘ir tanqid qilgan Ibn Taymiyya, mulhid deb atagan ismoiliylarning qarashini, ayniqsa, Ibn Sinoning qabul qilganligini ta’kidlagan (“Dar’u ta’aruzi’l-aql va’n-naql”, VI, 252).

Ibn Sino falsafasi Andalusga juda kech yetib borgan. Uning dastlabki izlari Ibn Tufaylning “Hay ibn Yaqzon” risolasida uchraydi. Ushbu mutafakkir Ibn Sinoning Masha’iy falsafasidan ko‘ra “ash-Shifo” asarining kirish qismida tilga olingan Sharq faylasuflari falsafasi bilan qiziqqan. Ibn Tufayl, Ibn Sinoning “ash-Shifo”da Aristoga nisbat bergan ko‘plab qarashlarining aslida Aristoning asarlarida yo‘qligini

ham ogohlantiradi (“Hay ibn Yaqzon”, 63-bet). Ibn Sino falsafasini Andalusda yanada kengroq tanitishga hissa qo‘shgan Ibn Rushd, shu bilan birga, unga qarshi eng og‘ir tanqidlarni yo‘naltirgan mutafakkirdir. Ibn Sinoni Aristoning falsafasini buzgan shaxs sifatida ta’riflovchi faylasuf, ayniqsa, aqllar nazariyasi, ishroqiy qarash va “Birdan faqat bitta chiqadi” shaklidagi Yangi Aflotuniy tushuncha kabi ba’zi asosiy mavzularda uning xato yo‘lda ekanligini ta’kidlaydi. Ibn Rushdning nazarida Ibn Sino, Aristoni Yangi Aflotuniy tezislar bilan islom dunyosiga taqdim etgan shaxsdir. Deyarli barcha islom faylasuflarini tanqid qilgan va ular Aristoni noto‘g‘ri tushunganliklarini da’vo qilgan so‘fiy faylasuf Ibn Sab’in ham Ibn Sinoni tanqid qilib, uning safsatani asos qilib, ko‘zni boylashni maqsad qilganini aytadi (“Budd al-‘orif”, 116-bet).

G‘arb dunyosiga ta’sirlari. Ibn Sinoning fikrlari XIII asr boshlaridan e’tiboran G‘arb dunyosida butun O‘rta asr davomida ko‘plab latin mutafakkirlari uchun yo‘l ko‘rsatuvchi bo‘lgan. Keyinchalik, ayniqsa, Uyg‘onish davrida Italiyada va boshqa Yevropa mamlakatlarida XVII asrgacha uning ham tibbiy, ham falsafiy qarashlari eng ko‘p muhokama qilingan fikrlar bo‘lgan. Ibn Sinoning G‘arb dunyosiga ta’sirlarini o‘rgangan O‘rta asr falsafasi mutaxassisi Etienne Gilson, juda yuqori madaniy sintez namunasini taqdim etgan arab (islom) falsafasini, ayniqsa, Ibn Sino va Ibn Rushdni hisobga olmasdan, xristian ilohiyot tarixini yozib bo‘lmasligini ta’kidlaydi va Ibn Sinoning Henri de Gandga bo‘lgan ta’sirlarini alohida o‘rganishga arziydiganligini aytib, “Falsafa va ilohiyot sohasidagi bu favqulodda holat Ibn Sinoning G‘arb tafakkuriga chuqur ta’sirini ko‘rsatadi” deydi (“Avicenne en Occident”, Archives d’histoire doctrinale et littéraire du moyen âge, XLIV, 91, 97, 103, 104, 114).

Gilson ochgan yo‘lni davom ettirib, ellik yildan ortiq davomida olib borgan puxta tadqiqotlari bilan Ibn Sinoning G‘arbga ta’sirining asosiy materiallarini aniqlashga harakat qilgan Melle Marie-Thérèse d’Alverny ham Ibn Sinoning O‘rta asr va Uyg‘onish davri mutafakkirlariga chuqur ta’sirining turli jihatlariga haqida gapirib o‘tadi (“Avicenne en Occident”, I, 8-11; II, 12-16). Unga ko‘ra, hozirgi paytda mavjud bo‘lgan kolleksiyalar ham Ibn Sinoning O‘rta asr Yevropasiga

bo'lgan kuchli ta'sirini ko'rsatadi (a.g.e., VI, 67). Shuningdek, shu yo'ldan yurgan Ibn Sino mutaxassislaridan Anne Melle Goichon, London Universitetida bergan uchta ma'ruzalaridan iborat asarida ushbu ta'sirni o'rgangan (qarang: bibl.). A. C. Crombie ham Ibn Sinoning O'rta asr ilmiy an'alariga bo'lgan ta'sirlarini bir maqolasida ifodalagan.

Ibn Sinoning G'arb dunyosiga kirishi. XII asrning ikkinchi yarmidan boshlab skolastik faylasuflar va diniy arboblardan tomonidan tanila boshlagan Ibn Sinoning yaqindan bilinishi, "ash-Shifo"ning ba'zi bo'limlari birinchi marta Ibn Dovud (Avendauth) tomonidan tarjima qilinishi bilan amalga oshgan. Ibn Dovud, "ash-Shifo"ning "Tabiiyot" bo'limining VI kitobi bo'lgan "Kitobu'n-Nafs"ni "De Anima liber sexius Naturalium" nomi ostida lotin tiliga tarjima qilib, o'sha paytdagi Toledo arxiyepiskopi Jeanga taqdim etgan. Keyingi davrlarda ham asarning turli bo'limlarining tarjimalari amalga oshirilgan. "al-Qonun fi't-tibb" asari Gerard de Cremona tomonidan XII asr oxirlarida Tulaytulada lotin tiliga tarjima qilinishi bilan Ibn Sinoning shifokor sifatidagi shuhrati G'arbda tarqala boshlagan. Ushbu tarjimani Cremonaning sobor maktabidagi shogirdlari tez orada Montpellierni olib borishgan va u yerdan boshqa Yevropa mamlakatlariga tarqatishgan. Asarning boshqa tarjimalaridan biri Padova Universiteti o'qituvchilaridan Andrea Grazioloning tarjimasi bo'lib, uning birinchi qismi 1585- yilda Venetsiyada bosilgan. Ibn Sinoning "al-Urjuza fi't-tibb" asari birinchi marta XII asrda, ehtimol Tulaytulada Gerard de Cremona tomonidan lotin tiliga tarjima qilingan. Montpellierlik Armengaud de Blaise, asarni Ibn Rushdning sharhi bilan

birga 1284-yilda ikkinchi marta lotin tiliga tarjima qilgan. Moise Ibn Tibbon tomonidan ibroniy tiliga ham tarjima qilingan ushbu asarning keyingi davrlarda ham tarjimalari amalga oshirilgan. "al-Ishorot va't-tanbihat" va "an-Najot" lotin tiliga tarjima qilinmagan bo'lsa-da, Raymundus Martini 1278-yil atrofida yozgan "Pugio Fidei" asarida ulardan ba'zi parchalarni tarjima qilgan va shu orqali G'arb dunyosi XIII asr oxirlarida bu ikki asardan ham xabardor bo'lgan. Faylasufning "Ahkomu'l-adviyati'l-qalbiyya" asari ham Arnaldo de Villanova tomonidan 1306- yilda Barselonada "De Viribus Cordis" (De Medicinis Cordialibus) nomi bilan lotin tiliga

tarjima qilingan (Venetiis 1527; Lyon 1559). Andreas Alpago, XVI asrda so'nggi marta Ibn Sinoning yuqorida tilga olingan asarlaridan tashqarida qolgan va kam ma'lum bo'lgan ba'zi asarlarini arab tilidan lotin tiliga tarjima qilgan. Ularning orasida "Risola Adhoviyya fi amri'l-ma'od", "Maqola fi'n-nafs" va "at-Ta'liqot"dan tanlovlar, "Risola fi'l-hudud", "Aqsomu'l-ulumi'l-aqliyya" va "al-Javoba ani'l-masaili'l-ashara" kabi asarlarni sanash mumkin.

Tanila boshlaganidan buyon G'arb dunyosini hayratda qoldirgan Ibn Sinoning uslubi davrning G'arb olimlari uchun namuna bo'ladi. Ushbu uslubni tahlil qilib, latin mualliflari bilan solishtirgan Etienne Gilsonning fikricha, Saint Thomas Aristoning asarlarini sharhlayotganda Ibn Rushdning uslubidan foydalanadi, Albertus Magnus esa butun kulliyotida faylasufning uslubini afzal ko'radi. Shuningdek, aniq aytilmagan bo'lsa-da, ushbu so'nggi mutafakkirning uslubidan asarlarini latinlar uchun "ash-Shifo" shaklida yozganligi ko'rinadi. Guillaume d'Auvergne, Dominicus Gundissalinus, Roger Bacon kabi mutafakkirlar ham xuddi shu uslubni qabul qilishadi. Hatto Roger Bacon Ibn Sinoni taqlid qilib, lotincha "ash-Shifo" yozishga ham urinib ko'rgan (qarang: pastga). Gilson, latin olamidagi barcha Ibn Sino o'quvchilari uning uslubidan hayratda qolgan degan fikrini takrorlaydi ("Avicenne en Occident", Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge, LXIV, 90-94).

Ibn Sinoning asarlari lotin tiliga tarjima qilinganidan keyin birinchi bo'lib uning ta'sirida qolgan Guillaume d'Auvergne va Dominicus Gundissalinus kabi latin mutafakkirlari yozgan asarlarida ushbu uslubdan foydalanishadi. Keyinchalik Ibn Rushdning sharhlari bilan birga Aristoning fikrlari tanila boshlagach va universitet muhitlarida qiziqish uyg'otgach, Ibn Rushdchilarning talqinlariga qarshi va Ibn Sinoning talqinlariga asoslangan Aristochilik qiziqish uyg'ota boshlaydi. Henri de Gandning asarlari ushbu turga misol bo'ladi. Biroq bu ta'sir eng ko'p Jean Duns Scotusda uchraydi. Henri de Gand tomonidan tayyorlangan materiallardan foydalanadigan Scotus, xristian teologiyasi uchun Ibn Sino tomonidan ko'zdan kechirilib talqin qilingan Aristoning fikrlarini asos qilib, metafizik talqinlar qiladi. Klassik davr skolastiklari tomonidan qo'llanilavergan ushbu yondashuv XIV asrda

William d'Occamning sof mantiqqa asoslangan dialektik usulini ommalashtirishigacha davom etadi (a.g.e., LXIV, 97-98).

Dastlab lotinlar Ibn Sinoning asarlarini Aristotel falsafasining talqini deb o'ylashgan. Chunki ular Aristotel asarlaridan oldin lotin tiliga tarjima qilingan edi. Biroq keyinchalik bunday emasligini anglab yetishdi. XIII asrda avgustinchiylar Ibn Sinoning qarashlarini o'zlariga yaqin deb topishdi va uning bilan Avliyo Avgustinning yorug'lik doktrinasini o'rtasida bog'lanish o'rnatishga harakat qilishdi. Asr oxirlariga kelib, xususan Guillaume d'Auvergne va Roger Baconning hissi bilan ushbu oqim avgustinizm ichida katta rivojlanish ko'rsatdi va shu tariqa birinchi marta Etienne Gilson tomonidan ilgari surilgan Ibn Sinochi avgustinizm oqimi paydo bo'ldi. Gilsonning fikricha, XIII asr oxirlariga kelib Jean Duns Scotus kabi avgustinizm ta'siridan xalos bo'lgan Ibn Sinochi mutafakkirlar yetishib chiqqan (*Les sources gréco-arabes de l'Augustinisme avicennisant*, 102 va boshqalar).

Bunga Pere de Vaux XIII asrda, biri – Gilson ta'kidlaganidek – Avgustin bilan birga Ibn Sinoning ta'sirida qolgan Ibn Sinochi avgustinizm, ikkinchisi esa faqat Ibn Sinoning ta'siri ostida bo'lgan lotin Ibn Sinochiligi deb ataladigan ikkita harakat mavjudligini ta'kidlaydi. Biroq ushbu harakatning vakillari o'zlarini to'g'ridan-to'g'ri Ibn Sinochi deb tanitishdan tortinishgani uchun Ibn Sinoning qarashlarini Avgustinning qarashlari bilan birlashtirib ifodalashgan. Pere de Vaux ushbu fikrini qo'llab-quvvatlash uchun Ibn Sinoga nisbat berilgan “*De Causis primis et secundis*” nomli soxta matndan ham iqtiboslar keltirgan (*Notes et textes sur l'Avicennisme latin*, 5-12-betlar). Maurice de Wulf va uning izidan boruvchi Fernand van Steenberghen kabi ba'zi konservativ katoliklar lotin Ibn Rushdchiligi, avgustinchi Ibn Sinochilik va lotin Ibn Sinochiligi deb ataladigan harakatlarning mavjudligini rad etishgan va bu tendentsiyalar vakili bo'lgan mutafakkirlarning umumiy xususiyati Aristochilik ekanligini, shuning uchun ularning barchasini lotin Aristochiligi deb atash to'g'riroq bo'lishini ta'kidlashgan bo'lsalar ham (Steenberghen, 127-128-betlar), tadqiqotlar XIII asrda juda ta'sirli Ibn Rushdchi va Ibn Sinochi harakatning mavjudligini ko'rsatgan.

Lotin Ibn Sinochiligi. Lotin Ibn Sinochiligining asoslarini birinchi navbatda Ibn Sinoning asarlarini lotin tiliga tarjima qilgan tarjimonlar qo'ygan. Ular bir tomondan faylasufning asarlarini lotin tiliga tarjima qilishgan, ikkinchi tomondan esa uning qarashlari yo'nalishida asarlar yozib, uning ta'sirini keng tarqatishgan. Arab tilidan lotin tiliga tarjima harakatining yetakchi shaxslaridan bo'lgan va islom mutafakkirlari yo'nalishida asarlar yozib, islom Masha'iyiligini Yangi Aflotuniy talqin bilan G'arb dunyosiga tanitgan Dominicus Gundissalinus (Domingo Gondisalvo, Gonsalvi, Gonzelez) Kindiy, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd va Gazzoliy kabi islom mutafakkirlarining ishlarini tarjima qilgan, shuningdek, o'zi ham ulardan ilhom olgan asarlar yozgan. Ushbu mutafakkirning asarlarining ko'pchiligida musulmon faylasuflarining kitoblaridan olgan parchalar bilan xristian tafakkurini birlashtirib, yangi sintez yaratishga harakat qilganligi ko'rinadi, eng ko'p namuna olgan faylasuf esa Ibn Sinodir. Shuningdek, "De processione mundi" nomli asarida xristian kozmogoniyasidagi yaratilish hodisasini Ibn Sino va Ibn Cebirolning qarashlari yo'nalishida tushuntirishga harakat qiladi. "De Immortalitate Animae" nomli asari esa Ibn Sinoning "Kitobu'n-Nafs" asariga mos ravishda ruh tushunchasini ifodalaganligi sababli O'rta asrlarda ko'p muhokama qilingan. Ushbu tarjimonga O'rta asrlarda soxta asarlar ham nisbat berilgan bo'lib, bu asarlarning ko'pchiligi Ibn Sinoning ta'siri izlarini saqlaydi. Dominicus Gundissalinusga nisbat berilgan va "Liber Avicennae in Primus et Secundus Substantiis et de Fluxu Entis" (De Fluxu Entis) nomi bilan tanilgan asarda Ibn Sino bilan Avliyo Avgustin, Pseudo Denys, Nysseli Gregoire va Jan Skott Erigenening fikrlari birlashtirilishga harakat qilinadi. 1130-yillarda arab tilidan lotin tiliga tarjimalar qilgan Ibn Dovudning ko'proq Gundissalinusga yordam bergani va ehtimol Gundissalinus tanlagan asarlarni arab tilidan lotin tiliga tarjima qilgani, Gundissalinusning esa ularni tahrir qilgani tahmin qilinadi (Watt, 69-bet). Ibn Dovudning "Kitobu'n-nafs" tarjimasining ellikdan ortiq nusxasi bizgacha yetib kelgan. Biroq xuddi shu asarning arabcha asl nusxasidan hozirgacha faqat o'ttiz nusxa yetib kelgan.

Arab tilidan lotin tiliga tarjima qilganlarning eng muhim shaxsi bo'lgan Gerard

de Cremonening tarjima qilgan sakson yetti asar orasida Ibn Sinoga tegishli bo'lganlar ham bor. Bundan tashqari, musulmon mutafakkirlari va olimlarining yozgan asarlaridan foydalanib, o'zi ham ba'zi kitoblar yozgan. Gerard de Cremonening ishlari bilan antik madaniyat merosi va butun intellektual mahsulotlari bilan islom madaniyati Yevropa qit'asiga olib borilgan va shu tariqa Uyg'onish davridan zamonaviy tafakkurgacha cho'ziladigan ko'priknining asosi qurilgan.

Ibn Sinoning "ash-Shifo" asarining hayvonlar bo'limi "Abbreviatio Avicennae de Animalibus" nomi ostida lotin tiliga tarjima qilib, imperatorga taqdim etgan Michael Scotus, tarjimalari bilan birga ba'zi telif ishlari orqali ham Ibn Rushd va Ibn Sinoning G'arbda tanilishiga muhim hissa qo'shgan (Haskins, 279-bet). Michael Scotus bilan bir vaqtda tarjimalar qilgan deb taxmin qilinadigan Alfred de Sareshal, Ibn Sinoning ba'zi asarlarini arab tilidan lotin tiliga tarjima qilgan, shuningdek, "De Motu Cordis" nomi bilan asar yozib, unda Forobiy va Ibn Sinoning ishlab chiqqan Yangi Aflotuniy sudur nazariyasini talqin qilgan, Albertus Magnus esa uning ushbu talqiniga asoslangan yangi antropologiya yaratishga harakat qilgan (Gilson, La philosophie au moyen âge, 551-bet).

Gonzalve Garcia de Gudiel tomonidan XII asr oxirlarida Burgosda tuzilgan tarjima guruhi Ibn Sinoning "ash-Shifo" asarining "at-Tabiiyyot" bo'limini qayta tarjima qilgan; ushbu guruh rahbari bo'lgan Jan Gonzalve, Salomon ismli yahudiyning yordami bilan "ash-Shifo"ning "as-Samau't-tabiiy" bo'limining o'nta fanini, "as-Samo va'l-olam", "al-Kawn va'l-fasod", "al-Fi'l va'l-infi'ol" va "al-Asoru'l-ulviyya" nomli kitoblarining to'liq tarjimasini lotin tiliga tarjima qilgan. Ushbu tarjimalar bilan birga Ibn Sino kulliyoti yanada to'liqroq shaklda G'arbgaga yetkazilganligi sababli faylasufning ta'siri kengayganligi ko'rinadi. Ibn Sinoning "al-Urjuza fi't-tibb" asarini Ibn Rushdning sharhi bilan birga lotin tiliga tarjima qilgan Armengaud de Blaise ham Montpellier Tibbiyot Maktabidagi darslarida, ham Aragon qiroli II Jayme (Hayme) va keyinroq Papa V Clémentning yonida olib borgan fizika va tibbiyotga oid ishlarida faylasufning qarashlari va tibbiy tajribalarini G'arb dunyosiga tanitgan. Uning ishlari keyingi davrlarda Italiyada ko'riladigan Ibn Sino ta'siriga muhim hissa qo'shgan.

Latin dunyosida ko‘rilgan so‘nggi Ibn Sinochi tarjimon va mutafakkir bo‘lgan Andreas Alpago Kipr, Suriya va Misrda sayohatlar qilib, ko‘plab materiallar to‘plagan, Gerard de Cremona tomonidan tarjima qilingan “al-Qonun fi’t-tibb”ning tahrirlangan nashrini tayyorlashda asarning ibroniy tilidagi tarjimasidan ham foydalangan. Andreas Alpago, Ibn Sinoning shifokor sifatida Uyg‘onish davrida qayta qiziqish markaziga aylanishiga sababchi bo‘lgan shaxslarning boshida turadi. Uning, ayniqsa, shia tafakkuri va Ibn Sinoning gnostik va botiniy talqinlariga qiziqishi aniqlandi. Shuningdek, Shahrizuriyning “ash-Shajaratul-ilohiyya” asari bilan ham qiziqqan.

Parisdagi ilohiyot ta‘limini tamomlagan va 1228-yilda Papa IX Gregoire tomonidan Parij arxiyepiskopi etib tayinlangan Guillaume d’Auvergne, latin dunyosida tarjimonlardan tashqari Ibn Sinodan ta’sirlangan birinchi mutafakkirlardandir. U, papalar tomonidan chet el (arablar va yunonlar) ta’sirlarini yo‘qotish vazifasi bilan yuklangan bo‘lsa-da, ayniqsa, Aristo va Ibn Sinoning qarashlarini cherkov dogmalari doirasida baholash kerakligiga ishongan va bu maqsadda bir tomondan Aristoning matnlarini o‘rganib chiqqan, ikkinchi tomondan islom manbalariga murojaat qilgan. Ko‘plab musulmon olimlari va mutafakkirlari bilan birga Ibn Sinoga ham havolalar qilgan, Aristodan keyin eng ko‘p qiziqqan mutafakkir Ibn Sino bo‘lgan. Ayniqsa, fanlar tasnifi va ta’riflar masalasida Ibn Sinoga murojaat qilgan, shuningdek, ko‘plab misollarni uning asarlaridan olgan. Bu holat nafaqat falsafiy masalalarda, balki diniy masalalarda

ham ko‘rinadi (Vaux, 22-23-betlar). Biroq Guillaume d’Auvergne ruhning o‘lmasligi, olamning qadimiyligi, osmon jismlarining tirik ekanligi kabi masalalarda Ibn Sinoning xato qilganligini ta’kidlagan, uning aqllar nazariyasini rad etgan bo‘lsa-da, sof falsafiy masalalarda uning qarashlarini qabul qilgan.

Islom faylasuflaridan eng ko‘p Ibn Sinoning qarashlarini o‘ziga yaqin topgan va avgustinchi Ibn Sinochi harakatning paydo bo‘lishiga rahbarlik qilgan Albertus Magnus, Ibn Sinoga o‘xshab sudur nazariyasini qabul qilgan, yaratilish bir zumda sodir bo‘lganligini da’vo qilgan va Masha’iy falsafa bilan Avliyo Avgustinning ishroq nazariyasini uzlashtirishga harakat qilgan. Bundan tashqari, Ibn Sinoning

nafs haqidagi qarashlarini ham qabul qilgan mutafakkir, ayniqsa, nafsning quvvatlari va fikr bilan hads tushunchalari o'rtasidagi farq masalasida Ibn Sinoni kuzatgan. "Summa de Creaturis" asarida koinotning yaratilishi va qadimiyligini muhokama qilgan Albertus, ayniqsa, keyinchalik paydo bo'lgan (hodis) mavjudotlarning ko'pligi masalasida Ibn Sinoning qarashlarini himoya qilgan.

Albertus Magnusning shogirdi bo'lgan Saint Thomas o'zining birinchi asarlarini yozayotgan paytda Aristo, Ibn Sino va Ibn Rushd falsafasining asosiy matnlari lotin tiliga tarjima qilingan va ayniqsa, akademik muhitlarda uzoq muhokama qilingan edi. Ushbu rivojlanishlarning xristianlikka qarshi ta'sirlarini yo'qotish maqsadida yo'lga chiqqan Saint Thomas, bir tomondan Ibn Rushdchilikka qarshi kurash olib borgan, ikkinchi tomondan ustozining ham qo'llab-quvvatlagan Ibn Sinochi ishroq doktrinasini Avliyo Avgustinning yorug'lik nazariyasi bilan birlashtirish g'oyasining xavflariga e'tibor qaratgan. Biroq Saint Thomas, Ibn Rushdga qarshi ba'zan og'ir uslubdan foydalangan bo'lsa-da, Ibn Sinoga nisbatan juda hurmatli munosabatda bo'lgan va uning qarashlaridan foydalanish uchun alohida harakat qilgan. Hatto ushbu faylasufni ustoz deb bilgan va uning qarashlari bilan xristianlikni uzlashtirishga harakat qilgan (Anawati, 67-68-betlar). Mavjudot va mohiyat farqi, turli jins va navlar, individualizatsiya, sabab-natija munosabatlari, Xudoning birligi, ilmi, irodasi, yo'qdan yaratilishi, ma'naviy moddalar va farishtalar masalasida tez-tez Ibn Sinoning qarashlariga murojaat qilgan Thomas, muforiq aqlar, sudur nazariyasi,

"Birdan faqat bitta chiqadi" qoidasi, majburiy yaratilish, olamning qadimiyligi, iroda erkinligi, jismlarning qayta tirilishi, payg'ambarlikning qo'lga kiritilishi, Xudoning juz'iy narsalarni bilishi kabi masalalarda esa uni tanqid qilgan. Gilson, Ibn Sinoning Saint Thomasga bo'lgan ta'siri juda chuqur va uzoq davom etganligini ta'kidlab, "Ibn Sino bo'lmaganida, shubhasizki, bizda yana bir Akinolu Saint Thomas bo'lar edi, lekin u hozirgi Saint Thomas bo'lmas edi" degan ("Avicenne en Occident", Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge, LXIV, 104, 114, 120-betlar).

Paris Universitetida ilohiyot professori bo'lgan Henri de Gand metafizika,

ontologiya va ayniqsa ruh masalasida Ibn Sinoning qarashlarini qabul qilgan, Roger Bacon esa Ibn Sinoning “ash-Shifo”sini namuna olib (“a.g.e.”, LXIV, 93-bet) “Opus Majus” nomli asarini yozgan. Albertus Magnus, Saint Thomas va Alexandre de Hales kabi davrdagi barcha mutafakkirlar bilan hisob-kitob olgan Baconning nazarida eng buyuk faylasuf Ibn Sinodir va Aristoni eng yaxshi sharhlovchi ham Ibn Rushd emas, balki ushbu faylasufdir. Latin mutafakkirlari orasida Ibn Sinoning hayotini eng yaxshi bilgan shaxs bo‘lgan Bacon, Ibn Sinoning “ash-Shifo”da bayon qilganidan farqli falsafasi borligini va uning ham Sharq hikmati nomini olganligini, haqiqiy qarashlari shu yerda aytilganlar ekanligini ta’kidlab, ushbu falsafa haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lmaganligidan afsuslanganligini bildiradi (Jourdain, 389 va boshqalar). Ibn Sinoning koinot, osmon jismlari va ruhga oid qarashlarini qabul qilganligini ham ta’kidlagan Bacon, ularni muqaddas matnlar bilan uzlashtirish mumkinligini o‘ylaydi, papaga yozgan maktubida Ibn Sinoning tasvirlagan xalifaligi muqaddas papazlik mansabi bilan bir xil ekanligini da’vo qiladi. Bunga qarashli ravishda Ibn Sinoning olamning qadimiyligi va sudur masalasidagi qarashlariga qarshi chiqadi. Uning tasavvur qilgan ishroq tushunchasi Ibn Sinoningkidan farq qiladi. Gilson, Baconning asarlarini yozayotganda Ibn Sinoning uslubini qabul qilganligini va uni taqlid qilganligini ta’kidlaydi (“Avicenne en Occident”, Archives d’histoire doctrinale et littéraire du moyen âge, LXIV, 93-bet).

Skolastik mutafakkirlar ichida Ibn Sinoning ta’siri eng ko‘p ko‘rilgan faylasuf Jean Duns Scotusdir. Etienne Gilson, “Saint Thomas, Ibn Rushdni davom ettirgani kabi Duns Scotus ham Ibn Sinoni davom ettiradi. Usul jihatidan Saint Thomas Ibn Rushdga, Duns Scotus esa Ibn Sinoga ko‘p narsa bilan qarzdor” deydi (La philosophie au moyen âge, 610-618-betlar). Duns Scotusning fikricha, Isoning elchilari orasida Saint Paul va katolik din arboblari orasida Avgustin nima bo‘lsa, faylasuflar orasida ham Ibn Sino shundir (a.g.e., 115-bet). U, ayniqsa, metafizika, mavjudot falsafasi, tajribiy bilimlarning qiymati, kulliy va juz’iy narsalar o‘rtasidagi munosabat masalalarida Ibn Sino bilan parallel fikr yuritadi. Boshqa tomondan, Avliyo Bonaventure, Alain de Lille, Thomas d’York, Ulrich de Strasbourg kabi

ba'zi XIII asr mutafakkirlari ham turli masalalarda Ibn Sinoning qarashlarini qabul qilishgan.

Italiya Uyg'onish davrining shakllanishida Ibn Rushdchilik qadar Ibn Sinochilikning ham ta'sirli bo'lganligi ko'rinadi. Ayniqsa, ushbu asrda Venetsiya va Paduada Ibn Sinoning asarlari qayta o'rganilmoqda va sharhlanmoqda. Xususan, XIII asrdan boshlab Ibn Sinoning "al-Qonun fi't-tibb" asari Italiyada katta qiziqish uyg'otgan va birinchi marta Bolonya, keyin Paduadagi oliy ta'lim muassasalarida o'qitila boshlangan asarning turli bo'limlari ustiga ko'plab sharhlar yozilgan. Ulardan Bolonya Universiteti professori Taddeo Aldoretting 1260-yillarda yozgani taxmin qilinadigan va boshqa sharhlovchilar tomonidan tez-tez ishlatilgan sharhining I jildi yo'qolgan bo'lsa-da, II jildi Gentile de Foligno sharhi bilan birga 1523-yilda Venetsiyada bosilgan. Ushbu sharhlarda Ibn Sinoning tibbiyoti bilan birga falsafiy qarashlariga ham havolalar qilinadi.

Ibn Sinoning qarashlarining zamonaviylik va yorug'lik bilan bog'liqligi hali o'rganilmagan bo'lsa-da, bu borada bilvosita ma'lumotlarga duch kelish mumkin. Masalan, Ibn Sinoning nomini hech qayerda tilga olmasa-da, Dekartning "cogito"si Ibn Sinoning "uchuvchi odam" istiorasini eslatadi (Goichon, 96-bet). Faylasufning qarashlari bilan Leybnitsning qarashlari o'rtasida ham ba'zi o'xshashliklar ko'rinadi; fanlar tasnifi va koinot tasavvuri jihatidan Ibn Sino Leybnitsning peshqadami kabi ko'rinadi. Ibn Sinoning "jismoniy quvvatning bosqichma-bosqich kuvvadan fiilga chiqishi" shaklidagi harakat ta'rifi Leybnitsning uzluksizlik tushunchasiga juda yaqin. Xuddi shunday, bilim tafakkur bilan ong holatiga keladi degan Leybnits bu nuqtada ham Ibn Sinoga yaqinlashadi. Mavjudotda yaxshilik asosiy, yomonlik esa ariziy ekanligini ta'kidlagan Ibn Sino bilan Leybnitsning optimizmi o'rtasida ham o'xshashliklar ko'rinadi.

Boshqa tomondan, Spinozaning ontologiyasida muhim o'rin tutgan o'z-o'zidan mavjudot va modda ta'rifi Ibn Sinoning mavjudot ta'rifi bilan mos kelgani kabi, vahm kuchi haqidagi tushuntirishlari, vojib, mumkin va zaruriy tushunchalariga keltirgan yondashuvlari ham Ibn Sinoning tushunchalari bilan o'xshashlikni ko'rsatadi (Arnaldez, sy. 89-91 [1978], 168-169-betlar). Bundan

tashqari, Spinozaning din-falsafa munosabati, payg'amballik haqidagi qarashlari bilan Ibn Sinoning qarashlarida ham ba'zi o'xshashliklar uchraydi. Garchi Spinoza asarlarida undan hech qayerda tilga olmasa-da, ushbu fikrlar latin va yahudiy faylasuflari orqali unga yetib kelgan bo'lishi mumkin.

Sharqda va G'arbda shakllangan Ibn Sino afsonalari. Faylasufning turli madaniy muhitlarda qo'zg'atgan shaxsiyati natijasida Sharqda va G'arbda afsonaviy Ibn Sino imaji shakllangan. Faylasuf ba'zan ertak qahramoni shahzoda, ba'zan dostonlarga mavzu bo'lgan donishmand va avliyo shaxs, ba'zan esa toshni oltin qiladigan sehrgar, kimyogar sifatida taqdim etilgan. Ibn Sinoni Bythinie qiroli, Sevilya shahzodasi deb taqdim qilganlar bo'lsa, Moritaniyalik qora tanli arab, fors yoki turk asli deb ko'rsatganlar, hatto ispan va xristian qilganlar ham bo'lgan; undan 600 yil oldin yashagan Avliyo Avgustin bilan maktub almashganini aytganlar va Luqmon Hakim bilan bir xil deb hisoblaganlar ham bo'lgan. Padovalik va Venetsiyalik tibbiyot professori Prodescimo Muzio va Pietro Rochabonelle birgalikda tayyorlagan "al-Qonun fi't-tibb"ning 1476-yilgi Padova nashrining oxirida: "Sevilya shahzodasi Ibn Sinoning asari bu yerda tugaydi" deyilgan, asarning 1490-yilgi Venetsiya nashrida ham xuddi shu iboralar takrorlanganligi ko'rinadi. "al-Qonun fi't-tibb"ning Iyonnais Symphorien Champier tomonidan 1522-yilda Lugdunida qilingan nashrida "Kordobalik shahzoda"ning bu shaharda kasalxona qurgani, uning safida Gazzoliy va Forobiy

kabi ikkita do'sti bilan birga Ibn Rushd kabi dushmani ham ishlaganligi va u Ibn Rushd tomonidan zaharlanganligi qayd etilgan. Parijda saqlanayotgan "al-Qonun fi't-tibb"ning XIV asrga oid nusxasida (Bibliothèque Nationale, Latin, № 6917) 77-varag'ida joylashgan rasmda Ibn Sino boshida shahzodalik toji, qo'lida qirollik tayog'i bilan bir shogirdi qarshisida o'tirgan holda tasvirlangan. Padova yepiskopligi 1489-yilda Ibn Rushdning aqllar birligi haqidagi qarashlarini taqiqlash uchun chiqargan qarorida, taqiqlash sabablari orasida Ibn Rushdning shifokorlarning buyugi va ko'pchilik tomonidan Bythinie qiroli deb da'vo qilingan Sevilyalik Ibn Sinoni zaharlaganligi ham qayd etilgan (d'Alverny, Avicenne en Occident, XV, 83-bet). 1559-yilda Lyonda Ibn Sinoning "al-Adviyatu'l-qalbiyya" asarining lotincha

tarjimasini qayta nashr etgan Jan Bruyer ba'zilar Ibn Sinoning arab, ba'zilar esa Moritaniyalik ekanligini aytishlarini, boshqalari esa uning Kartaginalik ekanligini bildirishlarini qayd qilgan, so'ngra Malta oroliga oid asar yozgan bir kishining hozirgi kunda o'sha orolda yashovchi aholi Ibn Sinoning ishlatgan atamalarini ishlatayotganligini xabar qilganligini yozadi. M. Marie- Thérèse d'Alverny Vatikanda 1430-1460 yillarida yozilgan majmuada Ibn Sino bilan Avliyo Avgustinning maktub almashuvlarini o'z ichiga olgan "Epistola Avicennae ad Sanctum Augustinum" nomli matnni topgan.

Lotin dunyosida keng tarqalgan Kordobalik yoki Sevilyalik shahzoda ta'rifi xuddi shu asrda ibroniy adabiyotida ham keng tarqalganligi ko'rinadi. Ayniqsa, XIV asrda Iso ibn Ishoq al-Kordobiy "al-Qonun fi't-tibb"ni sharhlayotganda ba'zi kishilar Ibn Sinoning ispan asli ekanligini aytishlarini ta'kidlaydi. Ushbu noto'g'ri ma'lumotni tuzatish uchun Andreas Alpago uning ispan emas, balki eron asli ekanligini isbotlash maqsadida Ibn Sinoning hayoti haqida so'z yuritadigan "Siret ash-Shayx ar-Rais"ning Ibn Xallikon va Ibn Abu Usaybiya tomonidan yetkazilgan matnini lotin tiliga tarjima qilish zarurligini qayd etadi (a.g.e., XIII, 190-bet).

Eron va turk adabiyotida ham Ibn Sinoning afsonaviy shaxsiyatini tasvirlovchi uzun ertaklar va dostonlar mavjud. Ulardan XVI asrda Darvish Hasan Mehdiy tomonidan yozilgan "Ibn Sino Qissalari" nomli kitob bizgacha yetib kelmagan. Biroq bu asarni o'qiganligini va undan foydalanganligini bildirgan

Ziyoddin Yahyo "Ganjina-i Hikmat" nomli doston yozgan. Misrda bosilgan (1256) ushbu asarning keyinchalik Misr va Istanbulda o'ndan ortiq nashri qilingan, shuningdek, Qozonda ham (1289) nashr etilgan va Morad Muxtor Afandi tomonidan arab tiliga tarjima qilingan (Atesh, 194-bet). Ibn Sinoning afsonaviy shaxsiyatidan so'z yurituvchi yana bir asar Gritlik Aziz Ali Afandining "Muhayyilot"idir.

Ibn Sino hayoti va ilmiy merosi tadqiqotlar

Ibn Sinoning fikrlari, shogirdlari va asarlari orqali ham Islom, ham G'arb fikrini bevosita ta'sir etgan va shu sababli uning fikrlari va asarlari ko'plab tadqiqotlar mavzusi bo'lgan. Ibn Sino, XI asrdan boshlab asarlarining lotin tiliga va

vaqt o'tishi bilan boshqa G'arb tillariga tarjima qilinishi va ularni o'qigan O'rta asr mutafakkirlarining ishlari orqali G'arbda muhim ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, uning fikrlari ham turli shakllarda tadqiqot va munozaralar mavzusi bo'lib kelgan. Biroq, XIX asrning o'rtalaridan boshlab shakllangan sharqshunoslik bilan birga Ibn Sînâ, fikr manbai sifatida emas, balki Islom dunyosini tushunish uchun vosita, ilm va fikr tarixining bir mavzusi sifatida ko'rilgan va shu doirada o'rganilgan. Falsafaga oid yozuvlarning muhim qismini uning asarlari haqidagi tadqiqotlar tashkil etadi. Bu asarlarning turli kutubxonalardagi qo'lyozma nusxalari, ularga yozilgan sharh, hoshiya va ta'liqlar, asarlarning nashrlari va faksimile nashrlari, turli tillarga tarjimalari va faylasuf haqida olib borilgan tadqiqotlarning baholanishi ham Ibn Sînâ adabiyotida muhim o'rin tutadi. Bundan tashqari, hijriy 1370 (1950) va milodiy 1980 yillarda ikki marta nishonlangan uning tavalludining 1000 yilligi munosabati bilan Ibn Sino haqidagi tadqiqotlarda keskinlik kuzatilgan.

Tarjimai hol. Ibn Sino haqidagi eng qadimiy manba Abu Ubayd al-Juzjoniylar yozgan tarjimai holdir. Ibn Abi Usaybiya'ning Uyun al-anba fi tabaqat al-atibba asarida qayd etilgan bu tarjimai hol (s. 437-459), M. Sharafettin Yaltkaya tomonidan turk tiliga tarjima qilinib Buyuk turk faylasuf va tib Ustozi Ibni Sino: Shaxsiyati va asarlari haqida tadqiqotlar nomli asar ichida nashr etilgan (Istanbul 1937). Boshqa klassik manbalarining ba'zilar quyidagilardir: Ibn al-Qiftiy, Ihbar al-ulama bi-ahbar al-hukama (Qohira 1326, s. 268-278); Ibn Xallikon, Vafayat al-

a'yon (II, 157-162); G'iyosiddin Xondamir, Dastur al-vuzara (tahrir, tarjima va ta'liq: Harbiy Amin Sulaymon, Qohira 1980, s. 225-233); Zahiriddin Ali ibn Zayd al-Bayhaqiy, Tarix hukama al-Islam (tahr. Mamduh Hasan Muhammad, Qohira 1996, s. 65-81); Yahyo ibn Ahmad al-Koshiy, Nukat fi ahval al-Shayx al-Ra'is Ibn Sino (tahr. Ahmad Fuad al-Ahvaniy, Qohira 1952). Bayhaqiy, Ibn al-Qiftiy va Ibn Abi Usaybiya'ning asarlarida joy olgan Ibn Sino'ning tarjimai holi, Siyratu Ibn Sino nomi bilan birlashtirilib, Hikmat Hamsiy tomonidan fransuz tiliga tarjima qilingan holda nashr etilgan (Damashq 1982). William E. Gohlman ham Ibn Sinoning Siyratu'sh-Shayx nomli avtobiografiyasini klassik asarlarda topilgan boshqa rivoyatlar bilan birlashtirib, sharh va izohlar bilan birga The Life of Ibn Sina. A

Critical Edition and Annotated Translation nomi bilan ingliz tiliga tarjima qilgan (New York 1974).

Ibn Sino hayoti haqida olib borilgan yangi tadqiqotlarning ba'zilar quyidagilardir:

G. Gabrieli, "Biografie e Bibliografie di Scienziati Arabi. Avicenna" (Archivio di storia della scienza, IV [1923], s. 258-270);

Aydın M. Sayılı, "Was Ibni Sīnā an Iranian or a Turk?" (ISIS, XXXI [1939], s. 8-24);

M. Şemsettin Günaltay, "İbni Sinanın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi" (*TTK Belleten, IV/13 [1940], s. 1-37);

Anne M. Goichon, "La personnalité d'Avicenne" (*IBLA*, XV [1952], s. 265-282);

Ali Akbar Sulaimi, "Sarguzasht Shaikh'al-Rais Abul Ali Sīnā" (Avicenna Commemoration Volume, Calcutta 1956, s. 29-46);

Syed Hasan Burney, "A Critical Survey of the Anecdotes Relating to Ibn Sina in the Chahar Maqalah" (Indo-Iranica, IX [Calcutta 1956], s. 32-44);

Nurullah Lorudiy, Nobig'a-i Sharq (Hurshid-i bi g'urub), Abu Ali Sino (Tehran, ts.);

S. van Riet, "Données biographiques pour l'histoire de Shifā d'Avicenne" (Académie royale de Belgique, bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, V. série, LXVI/10 [1980], s. 314-329);

Nihat Keklik, "Türk Filozofu İbn Sīnā (980-1037), hayatı ve eserleri" (Felsefe arkivi, sy. 22-23 [1981], s. 1-53);

M. Masumi, "Fresh Light on Ibn Sīnā's 'Sarguzasht'" (Indo-Iranica, XXXIV [1981], s. 20-40);

Ja'far Al-i Yasin, Faylasufun 'alim, Dirasa taḥliliyya li-ḥayoti Ibn Sino va fikrihi'l-falsafi (Bayrut 1984);

Mübahat Türker-Küyel, "İbn Sīnā ve Seyahat" (Erdem, XIV [1987], s. 1-40);

Sayyid Ibrohim ed-Diboji, Ibn Sino be rivoyat-i ishkavari u ardakoni (Tehran 1364 hş./1985; asarda, IX asrda yashagan Qutbiddin al-Lohijiyning Mahbubu'l-

qulub nomli kitobi bilan Dibojining, XII asrda yashagan Ardekânining fors tiliga tarjima va sharhlagan asari asosida Ibn Sinoning tasavvufiy qarashlari va hayoti oʻrtasidagi bogʻliqlik tadqiq etilgan);

Dimitri Gutas, “Avicenna’s Madhab with an Appendix on the Question of His Date of Birth” (Quaderni di Studi Arabi, sy. 5-6, Venezia 1988, s. 323-336).

Ibn Sino hayoti haqida, asosan roman uslubida yozilgan koʻplab kitoblar ham mavjud. Misol uchun:

H. Rizo, *Mard-i Hezor Sole. Farozhoy az Zindagi Ibn Sino* (Tehran 1989);

G. Sinoué, *Avicenne ou la route d’Ispahan* (Paris 1989);

N. Gordon, *The Physician* (New York 1986) kabi asarlarni keltirish mumkin.

Ibn Sinoning hayoti, asarlari va falsafiy qarashlari haqida umumiy maʼlumot beruvchi koʻplab asarlar yozilgan boʻlib, ulardan baʼzilar quyidagilardir:

Carra de Vaux, *Les grandes philosophes: Avicenne A.H.370-428/A.D.980-1037* (Paris 1900, Amsterdam 1974; asar haqida tanqidiy sharh uchun qarang: René Basset, *Revue de l’histoire des religions*, XLVI/1 [Paris 1902], s. 110-116);

Anne M. Goichon, *Introduction à Avicenna, son épître des définitions* (Paris 1933) va *Lexique de la langue philosophique d’Ibn Sīnā* (Paris 1937);

Soheil Muhsin Afnan, *Avicenna, His Life and Works* (London 1958; Westport 1980);

Mehmet Naci Bolay, *İbn-i Sina* (Ankara 1988); Lcen

E. Goodman, *Avicenna* (London 1992);

Jiror Jihomi, *Ibn Sino huzuru’l-fikrî ba’da alfi ‘amm* (Bayrut 1991);

M. Hasan, *Ibn Sino: Abkariyyu’l-falsafa va’ṭ-ṭib va ‘ilmi’n-nafsi va’sh-shi’ri va’l-musiq*a (Bayrut 1977);

Muhammad Komil al-Hur, *Ibn Sino, ҳayotuhu asaruhu va falsafatuhu* (Bayrut 1991);

R. Ramon Guerrero, *Avicenna (ca. 980-1037)* (Madrid 1994);

Sonja Burchard Brentjes, *Ibn Sino (Avicenna): der fürstliche Meister aus Buchara** (Leipzig 1979);

Sari Anwar Nuseibeh, *The Foundations of Avicenna’s Philosophy* (doktorlik

dissertatsiyasi, 1978-1979, Harvard University);

N. Rakhmatullaev, *Filosofskie uzglyady Ibn Sino u knige "Ukazaniya i nastavleniya"* (Dushanbe 1980);

Fozil Ubayd Umar, *Shayhu'r-ra'is Ibn Sino* (Riyod 1989); Vasili

Ternovskii, *Ibn Sino (Avitsenna)* (Moskva 1969);

Sodiq Gavharin, *Hujjatu'l-haq Abu Ali Ibn Sino* (Tehran 1952; 1970-1989 yillarda nashr etilgan boshqa Ibn Sino monografiyalari uchun qarang: Jules L. Janssens, *An Annotated Bibliography*, s. 109-113).

Bu tadqiqotlar, Ibn Sinoning hayoti, asarlari va falsafiy qarashlari haqida keng qamrovli ma'lumot berib, uning ham Sharq, ham G'arb falsafasiga ta'sirini tushunishga yordam beradi.

Ibn Sinoning asarlari va ular haqida olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq birinchi jiddiy bibliografik ish Osman Nuri Ergin tomonidan amalga oshirilib, Ibn Sinoning vafotining 900 yilligi munosabati bilan 1937 yilda tayyorlangan xotira kitobida nashr etilgan (*Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Istanbul 1937). Ergin, ushbu bibliografiya ichida o'n besh sahifalik noyob bir Ibn Sino adabiyoti ro'yxatini ham nashr qilgan.

Brockelmann ham GAL (*Geschichte der Arabischen Litteratur*) asarining Ibn Sinoga oid qismida deyarli butunlay Osman Erginning ushbu ishiga tayangan. Keyinchalik o'z ishini qayta ko'rib chiqqan Ergin, uni mustaqil bir kitob shaklida Ibn Sino bibliografiyasi nomi ostida nashr qilgan (Istanbul 1956).

Faylasufning asarlari haqida olib borilgan yana ikkita muhim tadqiqot George C. Anawati (*Mu'allafatu Ibn Sino: Essai de bibliographie avicennienne*, Qohira 1950) va Yahyo Mahdavi (*Fihrist-i Nushaho-yi Musannafot-i Ibn Sino*, Tehron 1954) tomonidan amalga oshirilgan. Hans Daiber tomonidan *Handbuch der Orientalistik*ning XLIII jildi sifatida tayyorlangan Islom falsafasi bibliografiyasida ham (*Bibliography of Islamic Philosophy*, I-II, Leyden 1999) keng qamrovli bir Ibn Sînâ adabiyoti mavjud (II, 263-298).

Said-i Nafisi tomonidan tayyorlangan *Bibliographie des principaux travaux européens sur Avicenne* (Tehron 1953) asarida jami 295 ta ism zikr qilingan. Jules

L. Janssens, *An Annotated Bibliography on Ibn Sino (1970-1989)* nomli asarida (Leyven 1991), asosiy G'arb tillarida olib borilgan tadqiqotlar bilan birga Ibn Sinoning asarlarining bu yillarda fors va arab tillarida nashr etilgan nashrlarini, shuningdek, turk va rus tillaridagi tadqiqotlarni ham keltirgan.

Anawati, Mu'allafatu Ibn Sino asarida tanlangan bir bibliografiya bergan bo'lsa (s. 330-351), Yahyo Mahdavi ham Fihrist asarida fors va arab tillaridagi tadqiqotlar bilan birga (s. 401-413; ushbu nashrlardagi ba'zi xatolarni tuzatgan va ba'zi kamchiliklarni ko'rsatgan bir maqola uchun qarang: Georges Vajda, "Bibliographie d'Ibn Sīnā", REI, XXII [1954], s. 163-166) G'arb tillarida olib borilgan tadqiqotlardan ham tanlangan bir bibliografiya keltirgan (s. 1-20).

Müjgân Cunbur, Turkiyada 1983-1986 yillari oralig'ida Ibn Sinoga oid nashrlar haqida bir bibliografiya tayyorlagan (İbn Sînâ [980-1030] Anma ve Tanıtma Toplantıları 1984-1985-1986, Ankara 1987, s. 19-29). Ushbu asar ichida Suzan Köksal tomonidan tayyorlangan, Turkiyada va G'arbda Ibn Sino bilan bog'liq bo'lgan ba'zi tadqiqotlarni o'z ichiga olgan yana bir bibliografiya mavjud (s. 154-165).

Marie-Thérèse d'Alverny, Ibn Sinoning asarlarining lotin tiliga tarjimalarining qo'lyozma nusxalari haqida bir tadqiqot olib borib, bo'limlar halida nashr etgan ("Avicenna Latinus", Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen age, XXVIII [1961], s. 281-316; XXIX [1962], s. 217-233; XXX [1963], s. 221-272; XXXI [1964], s. 271-286; XXXII [1965], s. 257-302; XXXIII [1966], s. 305-327; XXXIV [1967], s. 315-343; XXXV [1968], s. 301-335; XXXVI [1969], s. 243-280; "Avicenna Latinus. Supplementum", a.e., XLVII [1972], s. 321-341).

Turli kutubxonalarda saqlanayotgan qo'lyozmalar bilan bog'liq bo'lgan ba'zi muhim tadqiqotlar quyidagilardir:

Fuod Sayyid, Ibn Sino: Mu'allafatuhu va shuruhuha'l-mahfuza bi-Dari'l-kutubi'l-Misriyya, Qohira 1370/1950;

M. M. Anawati, "La tradition manuscrite orientale de l'oeuvre d'Avicenne", Revue Thomiste, LIX [1951], s. 407-440;

Y. el-Khachab, "Avicenne et les manuscrits d'Iran", Revue du Caire, XIV, nr.

141 [Juin 1951], s. 172-183;

Ettore Rossi, “Quelques contributions à la bibliographie italienne sur Avicenne”, Le livre de millénaire d’Avicenne, Tehron 1956 ichida, IV, 159-163;

R. Gonzalez Castrillo, Rhazes y Avicena en la Biblioteca de la Facultad de Medicina de la Universidad Complutense: Descripción de su obra médica impresa y comentarios, Madrid 1984.

Bu tadqiqotlar, Ibn Sinoning asarlari va ularning tarjimalari, shuningdek, uning falsafiy va tibbiy merosi haqida chuqur bilim beradi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Ibn Sinoning hayoti va ilmiy faoliyati?
2. Ibn Sinoning asarlari va ilmiy merosi?
3. Ibn Sinoning falsafiy qarashlari?
4. Ibn Sinoning zamonaviy ilm-fanga ta'siri?
5. Ibn Sino haqidagi tadqiqotlar?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Abu Ali ibn Sino. Al – qonun fit- tib. “Fan”, Toshkent, 1954y
2. A.Irisov. Toshkentda arabshunoslik. Toshkent, 1964y
3. “S.Mirzaev. Ibn Sinoning Sharqshunoslik institutida ma’xud asarlari. “Bibliografiya” Toshkent, 1953y
4. A. Irisov. Abu Ali ibn Sino. Falsafiy qissalar. 1963y
5. Sh. Shoislomov. Ibn Sinoning Tib haqidagi she’riy asari Toshkent 1972y
6. M. Rahimov. Ibn Sinong eng to’g’ri surati. “Buxoro haqiqati”, 1978y
7. Abu Ali ibn Sino “Tib qonunlari” 5- tom

9-MAVZU. ABU RAYHON BERUNIY – XORAZM MA'MUN AKADEMIYASINING RAISI

Reja:

- 1. Beruniy hayoti va yashagan davri**
- 2. Beruniy ilmiy shaxsiyati va qarashlari**
- 3. Beruniy ilmiy merosi**
- 4. Sharq va G'arbda Beruniyshunoslik**

Tayanch tushunchalar: Xorazm, G'aznaviy, G'azna, tarix, taqvim, hind, yahudiy, Ma'mun, Sanskrit, globus, geografiya

Mavzu o'quv maqsadi: O'rta asrlarning qomusiy allomasi Beruniy yashagan davrga qisqacha xarakteristika. Xorazm Ma'mun akademiyasining vujudga kelishi. Abu Rayhon Beruniyning Xorazmshohlar saroyidagi faoliyati. Abu Nasr Mansur ibn Iroq Beruniyning ustози. Beruniyning qadimgi tillarni o'rganishi. Beruniy va Mahmud G'aznaviy. Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari. Beruniyning tarix konsepsiyasi. Beruniyning "Hindiston" asari hindshunoslikda tengi yo'q asar. Beruniyning "Minerologiya" asari ushbu sohada noyob asar. Beruniyning dorivor giyohlarga bag'ishlangan "Saydana" asari. Beruniy fan tarixida yangi fan sohasi – Geodeziya asoschisidir.

"Geodeziya" asari. Geografiyada dengizlar nazariyasi va yerning birinchi sharsimon globusini yaratishi. Beruniyning "Ibn Sino bilan yozishmalari" va unda dunyoqarash masalalari. Beruniy asarlarining musulmon Sharqi madaniyatiga ta'siri. Beruniy asarlariga bag'ishlangan yevropalik olimlar asarlari. O'zbekistonda Beruniyshunoslik. Abu Rayhon Beruniyning bizgacha yetib kelgan 31 asaridan 24 tasi nemis, ingliz, rus va o'zbek tillariga tarjima qilinishi va tadqiq etilishi. O'zbekistonda Fan sohasida Beruniy nomidagi Davlat mukofoti ta'sis etilishi. Beruniy nomining Oydagi kraterda abadiylashtirilishi. 1986-yilda Quyosh tizimida kashf etilgan va Garvard markazida 9936-raqam bilan ro'yxatga olingan kichik planetalardan biriga uning nomi berilishi.

Beruniy hayoti va yashagan davri

3 Zilhijja 362 (4 sentyabr 973) sanasida Xorazmning markazi Kosh shahrida tavallud topgan. Amudaryo daryosining quyi qismida joylashgan bu shahar o'sha davrda Xorazm nomi bilan ham atalganligi sababli, Beruniy al-Xorazmiy nisbasi bilan ham ma'lum. Biroq, undan oldin yashagan mashhur matematik olim Xorazmiy (Muhammad ibn Muso) bilan adashtirilmasligi uchun manbalarda Xorazmiy nisbasidan oldin har doim Beruniy nisbasi ham qayd etilgan.

Beruniy nisbasining kelib chiqishi, ma'nosi va talaffuzi haqida turli fikrlar mavjud. Beruniyning asarlaridan bo'lib, Go'zonfar Tabriziy xati bilan yozilgan Leydendagi "Fihrist" nusxasida va muharrirning "al-Mushshota" sarlavhasi bilan yozgan qo'shimchasida, ayniqsa Beruniy hayotligida (1025) yozilgan va muallif xati bo'lishi yoki bo'lmasligi munozarali bo'lgan "Tahdidu nihoyati al-amokin" asarining ichki muqovasida so'z "al-Beyruniy" shaklida harakalanganligi, ba'zi tadqiqotchilarni bu shaklni afzal ko'rishlariga sabab bo'lgan (masalan, qarang: Sayili, Beruniyga Armug'on, 6-bet). Eronlik mashhur adib Muhammad Muin esa ikkala talaffuzning ham bir ma'noni anglatishi fikrida (qarang: Tabriziy, "Burhon-i Qotiye" [Muhammad Muin izohi], I, 336-bet). Biroq, bu so'z tarix va tarjima kitoblarida, ensiklopedik mazmundagi klassik manbalarning aksariyatida "al-Beruniy" shaklida keltirilgan, kelib chiqishi va ma'nosi haqidagi munozaralar ham odatda shu talaffuzga asosan olib borilgan. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlarning katta qismida ham bu talaffuz afzal ko'rilgan (qarang: bibl.). Bayhaqiy Berunni shahar nomi sifatida qayd etsa-da ("Tetimme", 62-bet), Xorazmda bunday shaharning mavjudligi haqida klassik manbalarda hech qanday ma'lumot yo'q. Fors tilida "tashqi" ma'nosini anglatuvchi "berun" so'zidan kelib chiqqan holda, ba'zi mualliflar "Beruniy" nisbasining "tashqaridan kelgan, tashqaridagi, chet ellik" ma'nosida ishlatilgan degan fikrni bildiradilar (Yoqut, VI, 308-bet; Sam'oni, 392-bet). Biroq, Koshda tug'ilganligi aniq bo'lgan va Xorazmdan "vatanim" deb so'zlagan Beruniyning ("Tahdid", 81-bet) tashqariligini yana Xorazm chegaralari doirasida tushunish kerak. Shuning uchun uning Xorazmning markaziy qismlarida emas, balki atrofdagi hududlardan birida

tug'ilganligini qabul qilish mantiqan to'g'ri bo'ladi. Aynan shu nisba muammosini hal qilish maqsadida Berlindan Buxoraga kelgan C. Edward Saxau bu yerda odamlar "shaharning ichkarisidan" yoki "tashqarisidan" deb ta'riflanganligini aniqlagan. Beruniy tug'ilishidan oldin uning oilasi boshqa joydan kelib Koshga joylashganligi sababli ham unga "tashqarilik" ma'nosida Beruniy deyilgan bo'lishi mumkin.

Beruniyning oilasi haqida ma'lumotlar juda kam. Uning o'zi ham bir she'rida bobosi va ajdodlari haqida hech qanday ma'lumotga ega emasligini, hatto otasini ham tanimaganini ta'kidlaydi. Xuddi shu she'rda otasi haqida "Abu Lahab", onasi haqida esa "hammalat al-hatab" kabi g'alati iboralardan foydalangan Beruniyning bu so'zlar bilan nimani nazarda tutgani aniq emas. Beruniyning bu imo ishoralari bilan nasl-nasab yoki maqtov va tanqidning ahamiyatsizligini ta'kidlashni istagan degan fikrlar ilgari surilgan yoki bu haqda sharhlardan qochilgan. Beruniyning mavjud asarlarining hech birida o'z millati haqida hech qanday izohga uchramaymiz. Xorazm mintaqasida fors, turk va sog'd unsurlarining birga yashashi bu masalada taxmin qilishni qiyinlashtirsa-da, olib borilgan tadqiqotlar uning turk bo'lishi ehtimolini kuchaytirmoqda. Birinchi navbatda, Beruniy arab yoki fors irqi haqida yozganlarining har qanday biriga asoslanib arab yoki eronlik, hatto undan ham oldinga borib, eron millatchisi deb hisoblovchi qarashlar asossizdir. Chunki Beruniyning ikkala irq uchun ham ma'qullovchi va tanqidiy baholari mavjud (qarang: "Tahdid", 11-bet; "al-Asar al-baqiya", 52-bet; "Tamhid al- mustaqar", 13-17-betlar; "al-Qonun al-Mas'udiy", III, 1469-bet; "al-Javohir", 23- bet; "Tahqiq ma li-l-Hind", 367-bet). Bundan tashqari, arab va fors tillarining o'z ona tili emasligini ta'kidlaydi ("Kitab al-Saydana" [muqaddima], 31-bet). Ona tili

sifatida sog'd tilini ko'rsatish ehtimoli ham zaif, chunki tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sog'd tili o'sha davrda madaniyat va ilm tili bo'lgan. Holbuki, Beruniy o'z ona tilining ilm tili emasligidan afsuslanadi (qarang: ayni joy). Asarlaridagi arab tilidagi g'alati qo'llanishlar pechenegcha ta'siriga bog'lanishi mumkin, shuningdek, tez-tez pechenegcha talaffuzdagi turkcha so'zlardan foydalanishi ham uning turk naslidan bo'lishi ehtimolini kuchaytiradi. Bundan tashqari, Beruniy hali bolaligida Kat shahrida saroyga dori olib kelgan qari bir turkman bilan uchrashganini aytishi

(“al-Javohir”, 205-206-betlar), birinchi rasatlarini turklar yashaydigan hududlarda o‘tkazgani, Qitoy xonining elchilariga savollar bergani, o‘ziga yomg‘ir toshini olib kelgan bir turk bilan suhbatlashgani (“Tahdid”, 80-bet; “al-Javohir”, 219-bet) uning turk tilini bilishi va turk bo‘lishining muhim dalillaridir. Xulosa qilib aytganda, Beruniyning o‘z ifodasiga ko‘ra, “asli Xorazmliklar”dan bo‘lmagan (“al-Asar al-baqiya”, 39-bet), balki Kosh shahrining “berun”idan yoki tashqaridan bu shaharga ko‘chib kelgan turk oilasiga mansub bo‘lgan deyish mumkin. Chunki Beruniy tug‘ilishidan oldin bu yerga turklar ko‘chib kelgan va Xorazmliklar bilan turklar o‘rtasida chuqur aloqalar mavjud bo‘lgan.

Beruniyning oilasi, nasl-nasabi va millati haqidagi noaniqlikka qaramay, u bolaligidan tadqiqotchi ruhga ega bo‘lganligi, turli mavzulardan bilim olishga qattiq intilishi ma’lum (“Kitab al-Saydana” [muqaddima], 34-bet). Aslida bu olim oilasi, nasl-nasabi va millati haqida ko‘proq ma’lumot berishni keraksiz deb bilgan, lekin o‘zining shaxsiy hayoti va intellektual sarguzashtlari haqida tez-tez batafsil ma’lumotlar bergan.

Beruniyning “soyalaridan ne‘matlanganini” aytgan Afrig‘iylardan Xorazmshohlarning homiyligiga qanday kirgani noma’lum. Biroq, u bolaligida saroyga dori olib kelgan bir turkmaning boshiga kelgan voqeaga guvoh bo‘lganini aytishi (“al-Javohir”, 205-206-betlar), uning yoshligida Xorazmshohlarning homiyligiga kirganligini va saroy tarbiyasi bilan o‘sganligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, bu suloladan mashhur olim va matematik Ibn Iroq uning ilmiy hayotiga yaxshi boshlanish berishda muhim shaxsdir. Boshqalar uchun ishlatmagan “ustozim” so‘zini shu ustazi uchun ishlatgan Beruniy undan Evklid geometriyasi va Batlamiy astronomiyasini o‘rgangan. Iroq oilasi va bu oilaga mansub Ibn Iroqning Beruniyning ta’limiga alohida e’tibor bergani va uning tarbiyasi uchun turli imkoniyatlarni safarbar etgani ma’lum. Ibn Iroqdan tashqari Abdussamad ibn Abdussamad al-Hakimdan ham dars olgan Beruniyning uzoq davom etgan ta’lim hayoti yo‘q, balki u asosan o‘zini o‘zi yetishtirgan. Bu hol, uning tadqiqot ruhi va ilmiy qiziqishlaridan tashqari, erta yoshda asar yozganligidan ham ko‘rinadi. Masalan, birinchi rasatini 380-yilda (990) o‘tkazganligiga qarab (“Tahdid”, 234-

bet), u o'n yetti yoshida ilmiy faoliyatini samarali nuqtaga yetkazgan deyish mumkin. Ushbu rasatlar paytida quyoshga qarashdan ko'zlari og'rganligi va rasatlarini quyoshning suvdagi aksiga qarab davom ettirganligi uning qat'iyati va intilish darajasini tushunish imkonini beradi (a.g.e., 135-136-betlar). Yana shu yoshda yarim darajali bo'linmalarga bo'lingan doira yordamida Kosh uzunligidan quyosh balandligini o'lchab, shaharning kenglik darajasini hisoblagan. Yigirma ikki yoshida esa bir qator kuzatishlar va o'lchashlar rejasini tuzgan, boshqa ba'zi asboblardan qatori diametri 8 metr bo'lgan astronomik doira tayyorlagan.

Biroq, Beruniyning bu osoyishtalik davri uzoq davom etmadi. Yigirma ikki yoshga yangi kirgan va Xorazm saroyida mavqega ega bo'lgan bu yosh olim uchun siyosiy hokimiyatning qo'ldan-qo'lga o'tishi bilan tashvishli davr boshlanadi. 995 yilda Amudaryo daryosining narigi tomonida joylashgan Ma'muniylarning Koshga hujum qilib, Xorazmshohlarni tarixdan o'chirishi va Xorazm boshqaruvining Gurgonch markazli yangi siyosiy hokimiyatga bog'lanishi natijasida Beruniy Koshni tark etdi. Bundan keyin u qayerga ketgani haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Biroq, u bir muddat Ray shahrida yashagan va qashshoqlik davrini boshidan kechirgani ma'lum ("al-Asar al-baqiya", 338-bet). Bundan tashqari, Beruniy Rayda olib borilgan rasat ishlari haqida ham gapirib o'tadi. O'sha davrda Buvayhiylar hukmronligi ostida bo'lgan Rayda hukmdar Faxruddavla buyrug'i bilan Abu Mahmud al-Xo'jandiy (vafoti 390/1000) tomonidan katta sekstant yasalgan va quyoshning shu uzunlikka kirishini kuzatishda foydalanilgan. Beruniy bu asbobni tavsiflab, Hujandiydan o'zi olgan ma'lumotlarga asoslanib rasatlar haqida "Hikoyat al-alat al-musamma bi-s-sudsi al-Faxriy" nomli risolasida batafsil yozgan. Beruniy Koshni 995 yilda tark etgani va Xo'jandiy 1000 yilda vafot etganligi sababli, ularning Rayda uchrashuvi ehtimol shaharni tark etgan sanasidan unchalik uzoq bo'lmagan. Uning 997 yilda Koshga qaytgani aniq. Masalan, Beruniy 997 yil 24 mayda ilgari belgilangan uchrashuvda bu yerda buyuk islom matematigi va astronomi Abu-l-Vafo al-Buzjaniy bilan uchrashgan va ular birgalikda oy tutilishini kuzatishgan ("Tahdid", 236-bet). Shu bilan birga, u Gilon shahriga ham borgan bo'lishi mumkin. Chunki "Kitob Maqolidi ilmi-l-hay'a" nomli asarini shu

shaharning hukmdori yoki voliysi Marzubon ibn Rustamga bag‘ishlagani ma’lum. Bundan tashqari, Beruniy 1000 yilda tugatgan “al-Asar al-baqiya” asarida Gilon ispahbodining huzurida bo‘lganligi haqida gapirib o‘tadi (Kennedi, DSB, II, 149).

Xuddi shu yili Beruniyning Buxorada bo‘lganligi ma’lum. U 997 yilda Somoniylar taxtiga chiqqan va hukmronligi atigi ikki yil davom etgan II. Mansurning saroyida homiylik ko‘rgan. Hatto uzoq vaqt o‘tgach yozgan bir she’rida uning birinchi homiysi ekanligini ta’kidlaydi (a.g.e., II, 148). Shu bilan birga, 155 yil davomida Jurjon, Gilon, Tabariston va Kuhiston kabi joylarni hukmronligi ostida ushlab turgan Ziyoriylar hukmdori Qobus ibn Vashmgir Jurjondan quvilgan edi va Huroson amirligining yordami bilan taxtiga qaytmoqchi edi. 998 yilda Jurjonga qaytganida, u bilan birga endi uning xizmatiga kirgan Beruniyni ham olib kelgan. Beruniyning yangi homiysi Qobus ibn Vashmgirdan unchalik xushnud bo‘lmagan, biroq unga qarshi minnatdorchilik hissi bilan yashagan. Olim va adib bo‘lgan Qobus Beruniyning ishlarini qo‘llab-quvvatlagan, Beruniy ham “al-Asar al-baqiya” asarini shu hukmdorga bag‘ishlagan. Asarining turli joylarida Qobusni maqtagan va unvon qabul qilmasligi sababli uni qadrlaganini ta’kidlagan. Beruniyning Ibn Sino bilan savol-javobli munozaraga shu davrda kirgani taxmin qilinadi (Hamarna, Hamdard Medicus, XXXI/2, 6-bet).

Beruniy, Jurjonda o‘ziga ko‘rsatilgan katta e’tibor va berilgan imtiyozlarga qaramay, qattiq qalbli deb hisoblagan Qobusni (Yoqut, VI, 312), Gurgonchdagi Ma’muniylar sulolasidan bo‘lgan Abu-l-Hasan Ali ibn Ma’munning taklifi bilan 1009 yilda tark etdi. Bu sanani 1003 deb ko‘rsatgan fikr ham mavjud. Chunki Beruniy 1003 yil 19 fevral va 14 avgustda Jurjonda ikki marta amalga oshirgan oy tutilishi kuzatishlarining uchinchisini keyingi yilning 4 iyunida Gurgonchda takrorlagan. Bunga ko‘ra, 1003 yilda Jurjonni tark etib, Gurgonchga joylashgan bo‘lishi kerak (Kennedi, DSB, II, 149). Biroq, uning uchinchi rasatini Gurgonchda yashashni davom ettirganligining aniq dalili deb hisoblash haddan tashqari iddiroli bo‘ladi. Masalan, 997 yilda Koshga qaytib, Abu-l-Vafo al-Buzjaniy bilan birgalikda rasat faoliyatini amalga oshirgan, biroq u yerda qolmagan.

Beruniyning Qobusdan keyingi yangi homiylari bo'lgan Ma'muniylar aslida Somoniylarga soliq to'lovchi qaram bir taxtning vakillari edi. Ularning qulashidan keyin G'aznaviylar hukmronligi doirasiga kirganlar, biroq yarim mustaqil bo'lib qolishga muvaffaq bo'lishgan. Bu suloladan bo'lgan Abu-l-Hasan Ali yaqin qo'llab-quvvatlashini qozongan va uning vafotidan keyin ukasi Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun ibn Ma'mun homiyligiga kirgan Beruniy, uning o'zini shuhrat va farovonlikka olib chiqqanini qayd etadi. Uning shaxsiy uchun Abu-l-Abbos saroyida bir xona ajratilgan bo'lib, olim shu bilan birga maslahatchi sifatida ham ishlagan. Unga taqdim etilgan siyosiy va ilmiy imkoniyatlar tufayli u Jurjondagidan ham samaraliroq tadqiqotlarini davom ettirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Uning shaxsan yasagan va "Shoh doirasi" deb nomlagan astronomik asbobini Abu-l-Abbosga bag'ishlashi, hukmdorga nisbatan his qilgan minnatdorchilik hissining ifodasidir ("al-Qonun al-Mas'udiy", II, 612). Ushbu ilmiy ishlar davomida u mashhur tabib Abu Sahl Iso al-Masihiy bilan ham samarali munosabatlar o'rnatgan.

Beruniyning Gurganchni qarorgoh sifatida samimiy qabul qilgani ma'lum. U bu shaharni "vatanim" deb ataydi, biroq zimmasiga tushgan ma'muriy va siyosiy vazifalarining ilmiy faoliyatini ma'lum darajada to'sib qo'yganini ta'kidlaydi ("Tahdid", 81-bet). Tug'ilgan joyi va asl vatani bo'lgan Koshning endi Gurgonchga qarashli bo'lishi sababli ham bu so'zni aytgan bo'lishi mumkin. Ko'rinishidan, Beruniy Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun oldiga qo'ygan siyosiy va ma'muriy masalalarni hal qilishda juda muvaffaqiyatli bo'lgan. Ayniqsa,

Xorazmning G'aznaviylar va Qoraxoniylar bilan munosabatida muhim rollarni o'z zimmasiga olgan. 1014 yilda G'aznaviy Mahmudning Xorazmda to'g'ridan-to'g'ri hukmronlik o'rnatishga urinishi bilan keskinlashgan siyosiy muhit, Abu-l-Abbos Ma'mun G'aznaviy hokimiyatini qabul qilganiga qaramay, qo'shin va boshqa amirlarning bunga rozi bo'lmagani bilan to'liq tartibsizlikka aylangan edi. Qo'zg'olon ko'targan qo'shin Mahmudning qaynog'i bo'lgan Ma'munni o'ldirganida, Mahmud bundan foydalanib Xorazmni o'z davlatiga qo'shib oldi. Bu voqealar Beruniy hayotida yangi davrning boshlanishini belgiladi. Chunki Mahmud qaytayotib, Beruniy va uning ustozlari Ibn Iroq, Abdussamed va yana Gurgonchda

ilmiy aloqada bo'lgan Ibn al-Hammorni ham G'aznaga olib ketgan edi. Bu paytda Beruniy qirq to'rt yoshda edi.

Beruniy uchun Xorazm davri tugashi va G'azna davrining boshlanishi tashvishli bo'ldi. Ilgari siyosiy ahvoli tufayli Nandana qal'asida bir muddat qamoqqa olingan Beruniy, bu mahrumiyat kunlarida ham ilmiy ishlardan uzoqlashmadi va u yerda topa olgan asboblardan yordamida turli astronomik kuzatishlar va hisob-kitoblar amalga oshirdi (1018). G'aznaviy Mahmud bilan dastlab yaqin munosabat o'rnatganiga qaramay, unga rasmiy ravishda yordam ko'rsatilgani ham ma'lum. Bu ikkita mashhur shaxsning yaqinlashishida Hind ibodatxonalaridan olingan qimmatbaho toshning roli bo'lgan. Beruniyning aytilgan tashvishli davri ehtimol faqat uning psixologik holatidan kelib chiqmagan. G'aznada tadqiqot ruhiga ega olimlarning mavjudligiga chidamaydigan va ularni bid'at va zandiqlikda ayblovchi zihniyat hukmron edi ("Tahdid", 3-4-betlar). Masalan, Beruniyning ustozlaridan Abdussamad dinsizlik va Qarmatilikda ayblanib o'ldirilgan. Xuddi shu ayblovlardan Beruniyga ham qo'yilgan, biroq samarali bo'lmagan. Chunki Beruniy yigirma yetti yoshida Qarmatiylar haqida "Kitob fi axbori-l-mubayyida va-l-Qaromita" nomli asar yozib, xavf-xatarga e'tibor qaratgan shaxs sifatida o'zini osongina oqlash imkoniyatiga ega edi ("al-Asar al-baqiya", 211, 213-betlar). Dinsizlik ayblovini asoslab beradigan dalil ham yo'q edi. Natijada, Beruniy bu ayblovlardan ilmiy darajasining yordami bilan qutuldi. Beruniy bilan G'aznaviy Mahmud o'rtasida dastlab hukm surgan sovuqlikning sabablaridan biri Mahmudning vaziri va maslahatchisi Maymandiydir. Firdavsiy ham uning sababli mashhur hijoyasini yozib, mamlakatdan qochgan edi. Biroq Beruniy tashvishlarga sabr va metanet bilan dosh berdi va bu munosabat Mahmud bilan o'rtalarida chuqur va samimiy munosabatlarning shakllanishiga zamin yaratdi. Darhaqiqat, yozuvlarida Mahmudning o'zidan hech qanday ne'matni ayamaganini, G'aznadagi ilmiy doiralarning Mahmudga katta hurmat ko'rsatib, uning ortidan yugurganini, uning izzat to'g'oni va davlatning tayanchi ekanligini, "Sharqning poytaxti" deb atagan G'aznaning ikkinchi vatani bo'lishini qayd etgan. Beruniyning Mahmud davrida Islom olamining kengayishidan katta quvonch his qilgani ma'lum ("al-Qonun

al-Mas'udiy", II, 688; shuningdek, qarang: "Tahdid", 35, 213, 214-betlar).

Beruniy, vafotidan keyin "olamning sheri", "zamonaning yagonasi" deb atagan G'aznaviy Mahmud ("Tahqiq ma li-l-Hind", 342-bet) saroyini adib, shoir va olimlarga doimo ochiq tutgan, uning davrida Karromiylar, Qarmatiylar va shi'iylar doimiy ravishda ta'qibga uchraganlar. Keraksiz munozaralarni keltirib chiqaradigan ba'zi kitoblarni ham yoqdirgan. Bu muhitda Beruniy G'aznaga kelganidan keyin birinchi o'n yil ichida juda samarali ilmiy faoliyat imkoniyatini topdi, astronomiya, matematika va fizika bilan bog'liq ishlarini chuqurlashtirdi. Hindistonni mavzu qilgan mashhur "Tahqiq ma li-l-Hind" asari ham shu davrning mahsulidir.

Sulton Mahmud 1002-1026 yillari orasida Hindiston yarim orolida bosqichma-bosqich fath harakatini olib bordi va nihoyat Indus havzasi va Gang daryosi vodiysining muhim qismi bilan janubda Hind okeanigacha cho'zilgan yerlarni qo'lga kiritdi. Beruniy Islom olami oldida ochilgan bu yangi geografiyaga katta qiziqish bildirdi va ichida yashagan keng imperiyaning taqdim etgan imkoniyatlaridan foydalanib, Hindistonni tanishni istadi. VIII asrdan boshlab Hind madaniyatining astronomiya, matematika, tibbiyot va adabiyot asarlarini tarjimalar orqali tanishgan Islom dunyosi uchun bu qit'a har doim o'z jozibasini saqlab qoldi.

Turli sabablar bilan Hindistonga tashrif buyurgan Beruniy u yerga birinchi bor kelgan musulmon olim emas edi. Undan oldin ko'pchilik Sindga, Sindning janubiy qirg'oqlariga, Hindistonga borgan va bu joylar haqida kitoblar yozgan edi. Biroq Beruniyning sayohatlari juda tayyorgarlik bilan o'tkazilgan va shuning uchun samarali bo'lgan. Ilgari o'zi kabi G'aznaga olib kelingan hindlik olimlar bilan tanishgan va ulardan sanskrit tilini ma'lum darajada o'rgangan edi. Bu olimlar bilan suhbatlashganda Hindistonga bo'lgan qiziqishi ortgan va muhim bilimlar olgan edi. Beruniyning Hindistonga necha marta va qaysi sanalarda borganligi aniq ma'lum emas. Biroq u Sumnat va Multan yurishlarida qatnashgani, Shimoliy Hindiston, Kashmir va Panjob viloyatlarini kezib chiqqani aniq. Panjobda hindlik olimlar bilan aloqa o'rnatgan, ular bilan sanskrit tilida so'zlashadigan ilmiy majlislarda bahslashib, ularning e'tiroflarini qozongan. Ko'rinishidan, Beruniy hindlik olimlar ustida hayrat va hayrat uyg'otadigan ta'sirga ega bo'lgan ("Tahqiq ma li-l-Hind",

14-18-betlar).

Evklidning “Elementlar” asari va Batlamiyning “Almagest”ini sanskrit tiliga (Ziyouddin Ahmad, IC, V [1931], 348-bet), Patanjali va Sankhyani esa arab tiliga tarjima qilganligiga qarab, Beruniy asta-sekin sanskrit tiliga yaxshi o‘zlashtirgan. Uning arab tiliga tarjimasini yetarli deb topmagan “Panchatantra” ertaklarini ham arab tiliga tarjima qilishga urinishi ma’lum. Biroq bu ishlarining eng muhim mevasi “Tahqiq ma li-l-Hind” asari ekanligini ta’kidlash kerak. G‘aznada o‘tkazgan uzoq yillar davomida olib borgan tabiat tadqiqotlari, astronomik kuzatishlar, matematik ishlar bilan birga davlat arboblari bilan yaqinligining taqdim etgan turli madaniyatlar bilan aloqa imkoniyatini ham doimo baholashni bilgan. Masalan, Volga bo‘yidagi Turk hokimining 1024 yilda elchi sifatida yuborgan vakillari bilan uchrashib, bilimini oshirishga harakat qilgan. Qutb mamlakatlari bilan aloqada bo‘lganida quyosh kunlar davomida botmasligini aytgan vakil Sulton Mahmudning diniy g‘ayrat va g‘azabini qo‘zg‘atgan, biroq Beruniyning aralashuvi va bu tabiiy hodisa ekanligini ta’kidlashi bilan sulton ishondi (Yoqut, VI, 310-bet). Yana G‘aznaga 1027 yilda kelgan Xitoy va Uyg‘ur Turk elchilik vakillaridan Uzoq Sharq haqida ma’lumotlar olgan (Minorskiy, 234- bet).

G‘aznaviy Mahmudning 1030 yildagi vafotidan keyin taxtga o‘tirgan o‘g‘li Mas‘ud (1030-1041) ham olimlarga hurmat ko‘rsatadigan shaxs edi. Beruniy bu davrda saroydagi maslahatchilik vazifasini bajarish bilan birga ilmiy tadqiqotlarini davom ettirdi. “Tahdidu nihayati al-amakin”, “Maqola fi istixroji al-avtor fi al-daira”, “Tahqiq ma li-l-Hind” kabi G‘azna davrining muhim asarlariga “al-Qonun al-Mas‘udiy” asarini ham qo‘shib, ilmiy hayotining cho‘qqisiga yetdi. Sulton Mas‘udga bag‘ishlanganligi uchun bu nomni olgan va O‘rta asr astronomiyasi uchun juda muhim natijalarni o‘z ichiga olgan bu kitob Batlamiy tizimi bilan muhim farqlarni namoyon etadi. Ayniqsa, uning davrida Yerni markaz deb hisoblovchi tushunchaga qarshi Quyosh atrofida aylanish holati astronomik hodisalarni o‘zgartirmasligi fikrini himoya qildi. Sulton Mas‘ud bu bag‘ishlovga bir fil yuki kumush pul bilan javob qaytardi, biroq Beruniy bu sovg‘ani rad etdi (Yoqut, VI, 310-311-betlar). Beruniyning Sulton Mas‘ud davrida vataniga tashrif buyurgani va

bu munosabat bilan Jandda qirq yil davomida izlagan Moniyning bir kitobini topgani qayd etilgan (“Fihrist”, 33-bet).

Uzoq vaqtdan beri uni ta’sirlantirgan jiddiy kasalligini oltmish ikki yoshida 1035 yilda yengib o’tganini aytgan Beruniyning (“a.g.e.”, 35-bet) shu yili Abu Bakr ar-Roziyning asarlariga oid keng katalog tayyorlagani ma’lum. Qarigan yoshiga qaramay ilmiy faoliyatini to’xtatmagan Beruniy, Sulton Mas’uddan keyin taxtga chiqqan o’g’li Sulton Mavdudga (1041-1048) “al-Jamohir fi ma’rifati al-javohir” va “al-Kitab al-Mu’anvan bi-d-Dastur” nomli ikkita kitobini bag’ishladi. Ko’rish va eshitish qiyinlashgach, shogirdlarining eng yaxshilaridan bo’lgan Abu Hoshid Ahmad ibn Muhammad an-Nahsheyni yordamchi qilib oldi, shuningdek, o’ziga yordam beradigan bir rum tadqiqotchisi bilan hamkorlik qildi. Beruniy so’nggi asari bo’lgan “Kitab as-Saydala fi-t-tibb”ni yozganida sakson yoshdan oshgan edi. Shunday qilib, tibbiyot bilan bog’liq holda boshlangan ilmiy faoliyati tibbiy asar bilan yakunlandi. Vafotidan biroz oldin uni ziyorat qilgan eski do’ssti bilan olib borgan faroiz hisob-kitoblari uning so’nggi nazariy ishi bo’ldi. G’aznada vafot etgan Beruniyning o’lim sanasi haqida yagona va aniq yozuv mavjud emas.

Beruniy umrining oxirigacha g’aznaviylar qo’lida xizmat qiladi. XIII asrning ikkinchi yarmida yashagan mashhur hakim va xattot G’azanfar at-Tabriziyning yozishicha, Abu Rayhon Beruniy 440 xijriy yil rajab oyining 3 kuni/1048 yilning 13 dekabrda G’azna shahrida vafot etgan. Bu olim Beruniyning so’nggi asari «Saydana»ni ko’chirgan. Beruniyning tarjimai holini yozgan tarixchi olim, Abu Abdulloh Shahobiddin Yoqub (Yoqut) ibn Abdullbh ar-Rumiy Hamaviy (1179-1229) Beruniy vafot etganida, ancha keksayib, saksondan oshib qolganligini ta’kidlab, uning vafot sanasini 443/1051-1052 yil etib ko’rsatadi.

U sakson yoshdan oshganini aytganligi sababli, ilgari keng qabul qilingan 440 (1048) sanasi yaroqsiz bo’ladi. Shunga ko’ra, Beruniyning 443 (1051) yilini ko’rgani aniq. Yoqutning bergan sanasi bo’lgan 403 (1012) nusxa xatosi deb hisoblansa va 453 deb o’zgartirilsa, o’lim sanasi milodiy 1061 bo’ladi (Yoqut, VI, 638-bet; qiyoslang: Sayili, “Beruniyga Armug’on”, 6-bet).

Beruniy ilmiy shaxsiyati va qarashlari

Beruniyning ilmiy jihatini belgilovchi eng muhim xususiyatlardan biri uning turli sohalarida muvaffaqiyatli asarlar yaratganligidir. Bolaligidan beri unda mavjud bo'lgan tadqiqot ishtiyoqi, davrining ilmiy va falsafiy yutuqlarini qayta ishlab chiqarish mahorati bilan birlashib, uning davrining eng yirik shaxslaridan biriga aylantirdi. Masalan, Sarton uning yashagan davrni "Beruniy asri" deb atashdan tortinmagan. Yana Sarton uni "barcha davrlarning eng buyuk olimlaridan biri" ("Introduction", I, 707-bet), Bartold esa "Islom olamining eng buyuk olimi" ("Islom Madaniyati", 52-bet) deb ta'riflaydi. Beruniyning ayniqsa tabiiy va matematik fanlardagi muvaffaqiyati va o'ziga xosligi ajoyibdir. Xuddi shu muvaffaqiyatni ko'rsatgan gumanitar fanlar va dinlar tarixi sohasi ham uning ilmiy yondashuvida obyektivlik tamoyilining yaqqol namoyon bo'lgan sohalaridir. Ushbu umumiy ilmiy doira ichida astronomiya, arifmetika, geometriya, fizika, kimyo, tibbiyot, farmatsevtika, tarix, geografiya, filologiya va etnologiyadan tortib geodeziya, botanika, mineralogiya, dinlar va mazhablar tarixigacha bo'lgan qirqga yaqin fan sohalarida ishlar va kashfiyotlar amalga oshirgan Beruniy, shu qadar faol ilmiy hayotiga qaramay, diniy sezgirligini doimo saqlab qolishni bilgan shaxsdir.

Uning tuganmas tadqiqot sa'y-harakatlari, ilmiy obyektivlikni aslo buzmaslik istagi va samimiy diniy tuyg'ularini o'zida muvozanatli tarzda uyg'unlashtirganligi eng avvalo ta'kidlanishi kerak.

Beruniyning yashagan davrda cho'qqiga chiqqan boshqa shaxs Ibn Sino bo'lishi, uning Islom madaniyatining eng unumdor davrlarida yashaganligining yana bir dalilidir. "ash-Shifo" kabi ulkan aqliy fanlar ensiklopediyasi va "al-Ishorot va-t-tanbihat" kabi falsafiy she'rlar muallifi bo'lgan Ibn Sinoning tibbiyotdagi afsonaviy shuhrati yonida metafizika va psixologiyadagi chuqurligi bilan ham davrining boshqa olimlaridan ajralib turadi; biroq bunga qaramay, uning zamondoshi bo'lgan Beruniyning matematika, astronomiya va fizikadagi muvaffaqiyati Ibn Sinoga nisbatan yana bir qadam oldi deb hisoblanishi kerak. Ikkalasi ham ensiklopedist bo'lgan bu ikkita buyuk olimni ajratib turadigan xususiyat shundaki, Ibn Sino psixologiyaga asoslangan metafizikani ilgari surgan, Beruniy esa matematika va

fizika fanlariga katta e'tibor berib, metafizikaning aqlga asoslangan nazariy isbotlash usuliga Ibn Singa qaraganda unchalik qiziqish bildirmagan. Bunga qaramay, kuzatish va tajribani matematik til bilan tushuntirishga bergan ahamiyati va ilmiy metodologiyaga bo'lgan ehtiyoti Beruniyni O'rta asrning boshqa ustozidan ko'ra zamonaviy olim tipiga yaqinlashtirdi. Balki bu moyilliklarining ta'siri bilan Aristotel falsafasini fizik va metafizik jihatlari bilan tanqid qilgan va Abu Bakr ar-Roziyning klinik kuzatish va tajribaga asoslangan empirik yondashuvini o'ziga yaqinroq topgan.

Ibn Sino bilan olgan yozishmalarida uning bu yondashuvi yoki ular orasidagi farq yaqqol namoyon bo'ladi. Beruniy yigirma to'rt yoshida Buxorada o'n yetti yoshli yigit Ibn Sino bilan tanishgani ma'lum. Beruniyning "fozil yigit" deb atagan ("al-Asar al-baqiya", 257-bet) bu yigit bilan keyinchalik savol-javob tarzidagi yozishmalarda bo'lishida, ehtimol, bu tanishuvning ham roli bo'lgan. Hatto bu dialoqlarning yozma shakldagi matnlaridagi ifodadan, savol-javobli munozaralarning yozishma orqali ham, shaxsan uchrashuvda ham bo'lgani tasavvuri paydo bo'ladi. Ushbu matnlardan "Ajviba an ashri masoil" sarlavhasini olgan risolaning Ibn Sino tomonidan yozilgan bo'lsa-da, Beruniyni javoban yozilmaganligi ta'kidlangan. Risolaning Beruniyga qarshi yozilganligi haqidagi fikr, Ibn Sinoning ketma-ket kelgan ikkita risolasining birinchisiga tegishli bo'lgan va Beruniyga javoban yozilganligini ko'rsatadigan so'nggi iboraning ikkinchisiga tegishli deb hisoblanishidan kelib chiqqan (Kuyel, 83-87-betlar). Beruniyning Horezmdan yuborgan savollariga Ibn Sinoning bergan javoblari va bu javoblarga Beruniyning qilgan e'tirozlarini o'z ichiga olgan va Muhammad Tanji tomonidan nashr etilgan risola esa bir xil mavzuga bag'ishlangan boshqa risola bilan birga ("Beruniyga Armug'on", 260-301-betlar) Beruniy va Ibn Sino o'rtasidagi metodologik farqni to'liq aks ettiruvchi hujjatdir.

Bu farq, albatta, Beruniyning faqat "ilmiy olim" tipini ifodalab, falsafa bilan shug'ullanmaganligini anglatmaydi. Falsafiy asarlarining deyarli hech biri bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, u chuqur falsafa o'rganganligi va ayniqsa Abu Bakr ar-Roziy kabi falsafachilarning Aristotelchilikka qarshi falsafasi bilan qiziqqani

ma'lum. Bu qiziqish unga Roziyning "Sirr al-asror" asarini qirq yil davomida izlatgan darajada kuchli edi. Biroq Beruniy keyinchalik bu asarning ko'p qismini ma'nosiz deb topganiga qaramay, unga tanqid yozishdan ham chetda qolmagan (Nasr, "An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines", 109-bet).

Beruniyning ilmiy shaxsini belgilashda kuzatish va tajribaga bergan ahamiyatini alohida ta'kidlash kerak. Biroq uning butun ilmiy metodologiyasi empirizm bilan chegaralanmaydi. Unga ko'ra, tabiatni tushunish uchun faqat bitta yo'l yo'q. Kuzatish va tajriba qadar tafakkur va aqliy xulosa chiqarish, bundan tashqari ilohiy vahiyning ishoralari ham bilim manbai hisoblanadi. Hatto Beruniy kuzatish va tajriba orqali topilgan haqiqatlar Islom nuqtai nazarining umumiy doirasida ma'noga ega ekanligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, astronomiya, geologiya, geografiya, kimyo va biologiya sohalarida kuzatishning ahamiyatini tushunishda zamondoshlaridan ancha oldinda edi. Uning bu kuzatishchanligi eng ko'p Aristotel kosmologiyasiga qaratgan tanqidlarida namoyon bo'ladi. Gipotezani tajriba orqali sinash g'oyasi yonida o'lchashga bergan ahamiyati Beruniyni fizika va matematikaning zamonaviy tushunchasiga juda yaqinlashtirgan. Bu yondashuvi bilan u deyarli O'rta asr olimi emas, balki zamonaviy olimga o'xshash taassurot qoldiradi. Falsafiy ma'noda Pifagorchilik tarafdori bo'lmasa-da, matematikani tabiatning sonli tuzilishini tahlil qilishga yordam beradigan fan sifatida ko'rgan. Uning Yer atrofini o'lchash uchun ishlab chiqqan usullari, narsalarning o'ziga xos og'irliklarini o'lchash uchun qo'llagan original usullari bu qarashlarining yorqin namunalari (Nasr, a.g.e., 125-131-betlar). Beruniyning miqdoriy jihatni asos qilmagan Aristotelcha tushunchalar tizimidan bu jihati bilan uzoqlashgani aytilishi mumkin. Masalan, uning hozirgi piknometrning ibtidoiy shakli bo'lgan va o'zi "konik asbob" deb atagan asbob yordamida o'ziga xos og'irliklarni o'lchash tajribalari ham Aristotelcha tabiiy og'irlik tushunchasidan, ham Aristotelcha ilm tushunchasidan uzoqlashishni ifodalaydi (Sayili, "Beruniyga Armug'on", 23-24-betlar).

Beruniyning eng ko'zga ko'ringan sohasi, shubhasiz, astronomiyadir. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotchilar unchalik e'tibor bermagan astrologiya

tadqiqotlari ham mavjud. Beruniyning kosmologiyasi asosan o'z davrining Yerni markaz qilib olgan tushunchasiga mos keladi. Eng tashqarida qattiq yulduzlar falagi bo'lib, eng ichki oy falagigacha ichma-ich joylashgan sakkiz kuredan iborat osmonlar, doiraviy harakat bilan markazda turgan Yerga ta'sir ko'rsatadi. Matematik tushuntirishga bergan ahamiyatiga qaramay, Beruniy ko'plab yunon astronomlaridan farqli o'laroq, falaklarni faqat shu nuqtai nazardan ko'rib chiqmaydi; chunki u ularning fizik mavjudligiga ishonadi va masalani shu jihatdan ham baholaydi. Bundan tashqari, falaklar tizimiga to'qqizinchi falakni qo'shgan musulmon astronomlarining bu tanlovi uchun ilmiy asos yo'qligi fikrida. Beruniyning muqobil koinot modellari haqida o'ylashi va Quyoshni markaz qilib olgan tizim faraz qilinsa, astronomik tadqiqotlarning matematik jihatdan ta'sirlanmasligini ta'kidlashi qiziqarli; chunki bu yondashuvi o'z davrining keng tarqalgan tushunchasidan tashqariga chiqish urinishlaridan biridir. U bunday tizimni matematik jihatdan har doim mumkin deb bilgan va hatto Yerning aylanishi g'oyasiga asoslangan usturlablar bilan ishlagan, biroq bu aylanishni qabul qilish natijasida paydo bo'ladigan fizik muammolarni hal qilish qiyinligini ta'kidlagan. Beruniy ikkita raqobatdosh koinot modelidan Yerni markaz qilib

olganini, keng tarqalgan tushunchaga bo'ysunish uchun emas, balki boshqa model ustida obyektiv tadqiqotlar olib borib, keyin tanlagan; Yerning aylanishidan kelib chiqqan tezlikni hisoblab chiqqan, shunday ulkan tezlikning Yerning boshqa fizik hodisalari bilan mos kelmasligini o'ylagan (Nasr, "An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines", 133-136-betlar).

Astrologiyaga nisbatan ko'rsatgan munosabati ham Beruniyning ilmiy shaxsi haqida etarli tasavvur beradi. Ayniqsa, "Kitab at-Tafhim" asari uning astrologiyaning texnik jihatlari bo'yicha to'liq mutaxassis ekanligining dalilidir. Biroq Beruniyning Germaniya an'alariga bog'liq bo'lgan kimyoga (al-kimiya) qaramay, astrologiyaga ham bir tur soxta fan sifatida qaraganligi ma'lum. Farobiy va Ibn Sino singari u ham osmonlarning Yer ustida fizik ta'sir o'tkazishi g'oyasini qabul qilgan; biroq osmonlarni taqdir xaritasi kabi o'rganish unga unchalik ishonchli ko'rinmagan. Chunki turli astrologlarning yulduzlardan chiqargan bir- biriga mos

kelmaydigan hukmlari, ilmiy zihniyat jihatidan hech ham qoniqtirarli emas (Beruniy, "Fihrist", 47-bet). Olam va uning qismlarini to'liq organik butunlikda ko'rish imkonini berganligi sababli ba'zi musulmon astronomlarga qiziqarli tuyilgan astrologiya, ehtimol, Beruniyni faqat shu nuqtai nazar bilan qiziqtirgan. Biroq unga ko'ra, sehr, bashorat va fol dunyosiga kirilganda, ilmiy chegaralardan tashqariga chiqilgan bo'ladi. Qolaversa, Beruniy kimyoviy, sehr, jodu, o'lmaslik dori kabi da'volarning orqasida shaxsiy manfaatlar turganligiga ishonadi ("al-Javohir", 247-bet; "Tahqiq", 148-bet; "Tahdid", 8-bet).

Oy ostidagi olam, ya'ni Yer va oy falagi orasidagi o'zgarishlar bilan bog'liq kuzatishlarini asosan Aristotelning to'rt unsur tushunchasi bilan ifodalagan Beruniy, tuproq, suv, havo va olov unsurlarini Yerdan osmon tomon ko'tarilgan kurelar shaklida ko'rib chiqadi, hatto bu kurelar bir-biriga nisbatan masofalarini aniqlaydi.

Beruniyning Yer qobig'idagi o'zgarishlar bilan bog'liq olib borgan geologik tadqiqotlari uning o'tkir kuzatuvchi ekanligining yana bir dalilidir. Dengizlarning quruqlikka, quruqlikning dengizlarga aylanishi nazariyasini toshqotganlar ustida olib borgan kuzatishlariga asoslagan va tabiat tarixi nuqtai nazaridan muhim topilmalarga erishgan. Yer yuzi, yetti osmon kuresining aks etishi sifatida qabul qilingan yetti iqlimga, ya'ni yetti geografik mintaqaga bo'linishi an'anasini Beruniyning o'zgartirmasdan qabul qilganligi ko'rinadi. Biroq uning bu an'anani juda batafsil va boyitganligini ham qo'shish kerak. Bu "iqlimlar"ning ekologik, madaniy, diniy va hatto astrologik xususiyatlari haqida yozganlari dunyo tarixining parchalariga o'xshaydi. Bundan tashqari, "al-Javohir"da ko'rinadiganidek, turli geografik mintaqalarga oid munosabatlarni o'rganishi uni O'rta asr mineralogiyasining cho'qqisiga olib chiqqan. Konlarning yer ostida shakllanishini tushuntirishda an'anaviy oltingugurt-simob nazariyasidan kelib chiqqan Beruniy, konlarning o'ziga xos hayoti borligini va vaqt o'tishi bilan mukammallikka erishishini ta'kidlagan, qadrli konlarning inson bilan aloqasini ko'rsatishda ularning boylik to'plash uchun emas, balki Alloh yo'lida sarflash uchun yaratilganligini va bu olijanob maqsadga xizmat qilishi kerakligini ta'kidlagan. Kimyoga asoslangan oltingugurt-simob nazariyasini qabul qilish bilan birga sun'iy yo'llar bilan oddiy

konlarni oltin ga aylantirib bo'lmashligiga bo'lgan ishonchi, ehtimol, uning bu axloqiy yondashuvi bilan bog'liqdir.

Beruniyning Aristotel tushunchalariga tez-tez murojaat qilishiga qaramay, Aristotelni qattiq hokimiyat sifatida ko'rmasligi va hatto Aristotel falsafasini qattiq tanqid qilishi uning ilmiy shaxsiyatining ikki jihatini ochib beradi. Ulardan birinchisi, Aristotelchilik nomi bilan falsafiy dogmatizmni qabul qilmasligidir. Asosan bizgacha yetib kelgan falsafiy asarlarining kamligi Beruniyni ma'lum bir falsafiy maktabga bog'lashni qiyinlashtirsa-da, buni imkonsiz qiladigan yana bir sabab, uning falsafiy tanqid va tadqiqotlarini bitta maktabga bog'lanmasdan davom ettirishni afzal ko'rganligidir. Aristotel falsafasining zaif tomonlarini tanqid qilishda Islomiy naslar bilan birga nasroniy ilohiyotchisi Yahyo an-Nahviyga ham murojaat qilgan bo'lsa-da, ko'proq mantiqiy nomuvofiqlik va kuzatishga zidlik mezonlarini asos qilgan. Shu bilan birga, tanqidchi munosabati Aristotelning buyuk aql egasi ekanligini tan olishiga to'sqinlik qilmagan; uning qarshilik ko'rsatgan narsasi Aristotelning har bir g'oyasining to'g'ri deb qabul qilinishi, ya'ni Aristotelchilikning dogmatizm shaklini olishidir. Beruniyning Aristotelga qaratgan

tanqidlarining asosiy doirasi Ibn Sino bilan yozishmalari tufayli bizgacha yetib kelgan. Birinchi navbatda, olamning abadiyligi g'oyasi bo'yicha olamning yagona ekanligi, unsurlarning tabiiy makonlarga ega bo'lishi, falaklarning faqat doiraviy harakat qilishi kabi Aristotelcha fikrlarni tanqid qilgan Beruniy bu tanqidlarni olamning boshlanishi masalasida bo'lgani kabi diniy tushunchalarga yoki osmonlarning ellips shaklida harakat qilishini himoya qilgandagi kabi falsafiy tahlillarga murojaat qilib amalga oshirgan. Bundan tashqari, Abu Bakr ar-Roziyning atomistik yondashuvidan ilhom olib, Aristotelning atom g'oyasini rad etishini majburiy falsafiy tanlov bo'lmashligini ta'kidlagan. Uning bu tanqidlaridagi asosiy g'oya, Aristotel falsafasining ilmiy qadrini inkor etmasdan, dinga, aqlga va kuzatishga zid tomonlarini yana obyektivlik nomi bilan tanqid qilish, shu bilan falsafiy dogmatizmning bu turiga qarshilik ko'rsatishdir (Tanji, "Beruniyga Armug'on", 234-260-betlar; shuningdek, qarang: Nasr, "An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines", 166-173-betlar).

Beruniyning ilmiy shaxsiyatining Aristotel tanqidlarida namoyon bo'lgan ikkinchi jihati Islom e'tiqodlariga qattiq bog'langanligidir. U Islomga zid deb hisoblagan har qanday g'oyaga qattiq qarshilik ko'rsatgan; masalan, olamning abadiyligi g'oyasiga qarshiligi asosan shu sababdan kelib chiqqan. Ibn Sinoga ko'ra, olamning boshlanmaganligi haqidagi Aristotelcha qarash, olamning faoli yo'qligi yoki bo'lsa ham faoliyatsizligi (ta'til) sifatida talqin qilinmasligi, aksincha, bu faolning mavjudligi va uning faoliyatining to'xtatilishi mumkin emasligi sifatida tushunilishi kerak. Biroq Beruniy bu tuzatish bilan cheklanmaydi va olamning boshlanishi borligi e'tiqodida qat'iy turdi. Tibbiy yutuqlariga hayrat qilgan va o'zi kabi Aristotelchilikka qarshi bo'lgan Abu Bakr ar-Roziyni, Manixeyizm ta'sirida diniy aqidalarga zid fikrlarni ilgari surganligi sababli tanqid qilishdan chetda qolmaganligi ham shu sababdan ("Fihrist", 33-34-betlar).

Uning ilmiy tadqiqot ruhi bilan birga diniy e'tiqodlarga samimiy bog'lanishi, uning fikrida ilm va dinning muvozanatli uyg'unligini amalga oshirgan. Turli dinlar va falsafalar bilan qiyosiy tarzda shug'ullanishiga, yunon, eron va hind madaniyatlarining asosiy klassiklarini chuqur o'rganishiga va turli aniq fan sohalarida o'z davri standartlaridan ancha yuqori bilim darajasiga erishganiga qaramay, u shu orqali doimo samimiy musulmon bo'lib qoldi. Undan oldin ilgari surilgan va turli madaniyatlar natijasi bo'lgan ilmiy yutuqlar ustiga jasorat bilan egilgan Beruniy, bu yutuqlarni qayta kashf etish borasida misli ko'rilmagan sa'y-harakat sarflagan. Shu bilan birga, asarlaridan tanish bo'lgan ko'plab ilmiy shaxslarning hokimiyati unda taqlid tuyg'usini uyg'otish o'rniga original hissa qo'shish shavqini uyg'otgan. Ilmiy hokimiyatni qadrlash, bu hokimiyat tufayli taqlidga tushmaslik, aksincha tanqid va tekshirishga yo'nalish, bularni amalga oshirishda o'zining dinining tamoyillariga oxirigacha sodiq qolish, hatto ularni ulug'lash va nihoyat bu sodiqlikni ilmiy tadqiqotlaridagi obyektivlik o'lchovini buzmaydigan tarzda davom ettirish uning ilmiy shaxsiyatini ifodalovchi eng tipik xatti-harakatlardir. Masalan, "Kitab as-Saydala fi-t-tib" asarining manbalariga qaralganda, uning Gippokrat, Galen, Dioskorid, Oribaziy, Aetiy va Paulus Aeginaning arab tiliga tarjima qilingan asarlariga qattiq murojaat qilganligiga guvoh

bo'lamiz. Beruniy Islom olamida mashhur bo'lgan va "kunnash" nomi bilan tanilgan farmakologik adabiyotni yaqindan kuzatib, Ibn Masarijavayh, Ibn Masavayh, Ibn Masa, Abu Muoz, Suharbaxt, Abu Zayd ar-Rajoniy, Abu Bakr ar-Roziy va Ibn Miskaavayh kabi tibbiyot va farmatsevtika mualliflaridan tez-tez iqtiboslar qilgan; biroq bu adabiyot uning original kuzatishlari asosida qurilgan va muvaffaqiyatli yangi kombinatsiyalarga erishilgan (Ehsan Elahie, I/2, 120-bet). Xuddi shunday, "Tahqiq ma li-l-Hind" asarida butunlay boshqa diniy muhit va madaniyat olamini o'rganishga harakat qilgan. Biroq obyektiv aniqlashlarini tez-tez to'xtatib, Islomiy muassasalarning qanchalik ustun ekanligini eslatishni ham unutgan emas. Bir tomondan Hind madaniyati atrofidagi ilmiy yutuqlarni baholayotganda, ikkinchi tomondan "al-milal va-n-nihal" tadqiqotini olib borgan Beruniy, bahs-munozara uslubiga murojaat qilishdan ko'ra faqat faktlarni aniqlash bilan cheklanishni istagan. Yunon dini va falsafalari, nasroniy mazhablari, Manixeyizm va Hinduizm o'rtasida qiyoslar qilayotganda ham xuddi shu ilmiy uslubni saqlashga harakat qilgan. Chunki obyektiv ilmiy yondashuv va samimiy haqiqat izlashning qadrini chuqur tushungan. Masalan, butparastlik muhitida

tarbiyalanganiga qaramay, bilimga qadr qo'ygan Sokrat kabi falsafachilarning aqliy sa'y-harakatlari bilan bu muhitdan chiqib ketishga muvaffaq bo'lganligini alohida ta'kidlash zaruratini his qilgan. Hatto unga ko'ra, bir madaniyat muhitida donishmandlar va keng ommaviy qatlamlarning e'tiqodlari o'rtasida ham yunon va hind namunalarida ko'rinadigan katta farqlar mavjud. Bu farqni yaratadigan aqliy tadqiqot, bilim yoki donolikdir (Peters, II/3, 147-149-betlar).

Yana yunonlar va brahmanistlar o'rtasida olib borgan qiyosida, erkin tadqiqot ruhiga asoslangan yunon ilmining yutuqlariga qarshi hind olimlarining taqlidchi va yopiq yondashuvlari tufayli unchalik muvaffaqiyatli bo'lmaganligini to'g'ri qayd etgan Beruniy, ularning ma'nosiz mag'rurliklari yunon ilmiga va Islom vahyi bilan tanishishlariga to'sqinlik qilganligini ta'kidlaydi. Beruniyga ko'ra, bu hol hindular orasida johillikning keng tarqalishiga va ilmning yutuqlari bilan diniy e'tiqodlarning to'qnashishiga zamin yaratgan. Masalan, hind olimi Brahmagupta "Brahmasphutasiddhanta" asarida oy va quyosh tutilishlarini brahmanlarning

mifologiyasiga mos tarzda talqin qilganligi sababli ilmiy tushuncha bilan mos kelmaydigan holga tushgan. Beruniyga ko'ra, Brahmagupta tutilishlarning tabiiy va astronomik sabablarini bilmasligi emas, balki diniy muhitlarning reaksiyasidan qo'rqqan edi. Biroq Varamixira ismli boshqa bir olim mifologik tushuntirishlarni rad etgan va ilmiy qadr-qimmatga mos munosabatni namoyon etgan edi (Peters, II/3, 150-151-betlar).

Beruniyga ko'ra, inson tana jihatidan ko'plab jonzotlardan kichik bo'lsa-da, aqli tufayli ularning barchasidan ustundir va ularga hukmronlik qilish imkoniyatiga egadir. Inson, aqli va imonining nurida ilohiy hikmat, qudrat va rahmat asarlarini ko'rib tushuna oladi. Asosan, koinot yaratilganidan buyon Alloh o'z ulug'vorligini namoyon qilmoqda, inson esa aql va imonga asoslangan bilimlar bilan Uning sifatlarini anglashga harakat qilmoqda. Imon va aql o'rtasida yaratgan muvozanatidan tashqari, diniy ilmlarga ko'rsatgan qiziqishini hayotining oxirigacha davom ettirganligi ham Beruniyning diniy samimiyatining dalili hisoblanadi. Asosan tabiat ilmlari bilan shug'ullanishi ham Allohning koinot oyatlarini tushunish, koinotning tuzilishi va tartibidan Allohga yetish, Uni ulug'lash maqsadiga qaratilgan. Biroq ilmdagi yutuqlar insonning ojizligini yo'qotmasligiga, ilmining chegarasiga yetilganda undan keyingisini ilohiy ilmga topshirish zarurligiga ishongan (Tumer, 109-111-betlar). Beruniy asarlarida tez-tez Qur'on oyatlariga murojaat qilib, ularni turli ilmlar nuqtai nazaridan talqin qilishni maqsad qilgan. Balogati va i'joziga hayrat qilgan Qur'onni ("Tahdid", 10-bet) to'g'ri tushunish va talqin qilish uchun butun ilmiy yutuqlarini safarbar qilgan Beruniy qiziqarli talqinlarga erishgan (IA, II, 638; Taqiyuddin al-Hiloliy, XII-bet). Bundan tashqari, Beruniyning asarlarida dinning ahamiyati, hidoyat ustida bo'lish istagi, ilmsiz ibodatning yetishmasligi, ichki va tashqi tozalik, ibodatning ajralmasligi, Alloh qo'rquvining shaxs va jamiyat psixologiyasidagi ijobiy roli, dunyoviy orzulardan uzoqlashish zarurligi kabi mavzularga oid bayonotlari, diniy e'tiqod va yashash tarzi haqida muhim maslahatlar beradi ("al-Qonun al- Mas'udiy", I, 3, 103-betlar; "Tahqiq", 547-bet; "Tahdid", 5-6, 199-betlar; "Istixroj al-avtor", 4-bet; "al-Jamohir", 19-22, 24, 31, 73-betlar; "al-Asar al-baqiya", 67-68, 298-betlar).

Qiblani aniqlash uchun ishlab chiqqan matematik usullari tufayli qiyomat kuni savob umid qilgan Beruniy, bu masalalarda sustlik qilib, zaruratini bajarmaslik nankorlik ekanligini yozgan ("Tahdid", 14-16, 213, 270-betlar). Bu sohada ishlab chiqqan texnikasi, turli mazhablarga oid farqlarni hisobga oladigan darajada batafsildir.

Beruniyning boshqa dinlarga ham jiddiy e'tibor berishi, bundan ham ko'proq juda obyektiv baholashlarni amalga oshirishi, unga e'tiqod fenomenini ilmiy tarzda o'rganish va turli dinlar o'rtasida qiyoslar qilish imkonini bergan. To'g'ridan-to'g'ri dinlar tarixini yozmagan bo'lsa-da, bu sohada olib boriladigan tadqiqotlar uchun mustahkam metodologik asoslar va namunalar yaratgan. Turli din va madaniyatlarni qiyosiy tarzda o'rganish uchun zarur bo'lgan tillarni o'rgangan Beruniy bu masalada ham davrining eng buyuk shaxsidir. U Horezmcha, sog'dcha, arabcha, forsha, yunoncha, ibroniy, suryoniy va sanskrit tillarini bilardi (Ehsan Elahie, I/2, 118-bet). Ulardan arab, fors va sanskrit tillaridan biridan ikkinchisiga tarjimalar qila oladigan darajada egasi edi. Hatto bir asarida yunoncha ikkita kitobni tarjima qilishidan gapirib o'tadi (qarang: ITED, I/1-4 [1954], ilova, 13-bet).

Hindistonga oid asarida sanskrit tilidan arab tiliga qilgan tarjimalarini eslatib o'tadi ("Tahqiq", 6-bet; Tumer, 76, 103-betlar). Beruniyning aniqlangan boshqa tarjimalari ham mavjud (Beruniy, "Albêrûnî's India", tarjimonning kirish so'zi, XXXVI-bet). Sanskrit tilidan arab tiliga qilgan tarjimalaridan bizgacha yetib kelgan namuna "Tarjimatû Kitabi Botanjali (Patanjali)" nomli asaridir.

Beruniy kabi shaxsning lotin tilida kuchli aks sado bermaganligi hayratlanarlidir. Ehtimol, Andalusda tanilmaganligi va asarlarining qo'lyozma nusxalarining asosan turk kutubxonalarida saqlanishi bunga sabab bo'lgan. Biroq Beruniyning Horezmiy zijining asoslarini mavzu qilgan asarining XII asr matematigi va tarjimoni Ispaniya yahudiysi Abraham ben Ezra tomonidan ibroniy tiliga tarjima qilinganligi ma'lum. Bundan tashqari, XIII asrda yashagan marokashlik Abu Ali Hasan ibn Ali al-Marrokuşiyning "al-Jomi" nomli asarida (Parij 1835) Beruniyning Yerning aylanishi haqidagi munozarasining aynan joy olganligi, uning G'arbda umuman tanilmaganligi fikrini ehtiyotkorlik bilan qabul

qilishga olib kelgan. Shunday qilib, juda qadimgi fransuzcha matnlarda uchraydigan "Ustad Aliboron" nomining "al-Beruniy"ga taalluqli ekanligining ba'zi ilmiy asoslari paydo bo'lgan.

Ba'zi tadqiqotchilar Beruniyning shia mazhabi vakili Qobus ibn Vashmgir saroyida bo'lganligi va arab irqchiligiga qarshi chiqqanligidan kelib chiqib ("al-Asar al-baqiya", 238-239-betlar), uni shia deb hisoblashgan. Biroq Beruniy sunniy G'aznaviylar saroyida ham uzoq vaqt qolgan, fors va shialikni tanqid qilgan fikrlarni bildirgan. Bu dalillar uning mazhabini aniqlash uchun yetarli emas, shuningdek, homiyligiga kirgan shaxslarning istagiga ko'ra gapirganligini ham anglatmaydi (qiyoslang: Kennedi, DSB, II, 156-bet). Ayniqsa shia moyil zamonaviy tadqiqotchilar uni shia (Abdulloh Ni'ma, 417-420-betlar) yoki hech bo'lmaganda zaydiy deb hisoblashgan (Taqi Donishpejuh, 189-bet). Biroq Beruniy hayotining ikkala davrida ham shiylarni tanqid qilib, ularni Hazrati Aliyga ergashmaganlikda ayblagan, ibodat masalasidagi noto'g'ri tushunchalariga qarshi chiqqan, batinilarni ham alohida qo'ymay tanqid qilgan, ular bilan munozaralar olib borgan ("al-Asar al-baqiya", 37, 39, 67-68, 196-198, 201-202, 248, 298, 329,

331-332-betlar; shuningdek, qarang: "al-Jamohir", 22-24, 215-betlar). Shiylarning ahmoqligiga hukm qilgan vaqtlari bo'lgan ("Temhid al-mustaqar", 40-bet), buning o'rniga Muoviyaning dono munosabatini maqtagan ("Tahqiq", 96-bet). Bundan tashqari, uning hayotining hech bir davrida Ahl as-sunna'ga qarshi chiqqanligi ko'rilmagan, Ehl al-baytga bo'lgan samimiy muhabbati boshqa xalifalardan nafrat hissiga hech qachon aylantirilmagan ("al-Qonun al-Mas'udiy", I, 255-258-betlar). Beruniyning bu masalada kelishuvchi munosabatda bo'lganligi, sunniylikni ifodalovchi qora tosh va Ahl al-bayt muhabbatini ifodalovchi oq toshdan tashkil topgan ikkita toshli uzuk taqishidan anglash mumkin ("al-Javohir", 215-bet).

Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosi

Beruniyning topilgan va ikkitasidan tashqari nashr etilgan eng muhim asarlari quyidagilardir:

1. al-Asar al-baqiya ani-l-qurun al-holiya. Beruniyning yigirma sakkiz yoshida yozgan birinchi muhim va katta asaridir. Beruniy asarning boshida yozilish

sababini, bir adibning undan turli jamoalarning foydalangan taqvimlari haqida ma'lumot olishni istashiga bog'laydi. "al-Asar al-baqiya"ning C. E. Saxau nashridan ("Chronologie Orientalischer Völker von Albērūnī", Leyptsig 1878, 1923) keyin 1963 yilda Bag'dodda ushbu nashrdan faksimili nashr etilgan, Saxau nashrida bo'lmagan bo'limlar esa K. Garbers va J. Fyuk tomonidan J. Fyukning "Documenta Islamica Inedita" asarida ilmiy jamoatchilikka taqdim etilgan (Berlin 1952, 45-98-betlar). Asarning ingliz, qisman fransuz va fors tillaridan tashqari rus tiliga qilingan tarjimasi M. A. Sale tomonidan "Pamyatniki Minuvskikh Pokolenii" sarlavhasi bilan O'zbekiston Fanlar Akademiyasining nashri bo'lgan "Selected Works (Izbrannye proizvedeniya)" seriyasining birinchi jildi sifatida nashr etilgan (Toshkent 1957).

2. Tahdidu nihayati al-amakin li-tas'hihi masofati al-masakin. Beruniyning G'azna davridagi birinchi muhim asaridir. 416 yilda (1025) yozgan ushbu asarining boshida yangi bilim sohasi topganini yoki rivojlantirganini ta'kidlaydi. Bu bilim sohasi hozirgi kunda geodeziya deb ataladi. Biroq Beruniy bu asarida kenglik-uzunlik hisob-kitoblari, shaharlar orasidagi masofalarni aniqlash, qibla topish usullari bilan birga tarixiy, geografik, astronomik, geologik va boshqa ma'lumotlar ham beradi. Asarning dunyodagi yagona nusxasi Sulaymoniya kutubxonasida (Fotih, № 3386) saqlanadi. Ushbu qo'lyozma nusxa H. Ritter tomonidan 1930 yilda topilganidan keyin Zaki Valid Togan tomonidan birinchi marta ba'zi muhim bo'limlari nashr etilgan ("Bīrūnī's Picture of the World", Nyu Dehli 1940). Asarning tanqidiy nashri "Majallatu Ma'had al-mahtutati al-Arabiyya" jurnalining maxsus soni sifatida P. Bulgakov tomonidan amalga oshirilgan (Qohira 1962).

3. at-Tafhim li-availi sina'ati at-tanjim. Beruniyning 420 yilda (1029) tugatgan astronomik fanlarga kirish maqomidagi ushbu asari matematika, astronomiya, astrologiya, geografiya bilan bog'liq mavzularni o'z ichiga oladi. Asarning ham arab, ham fors tillaridagi nusxalari mavjud bo'lib, arabcha nusxasini inglizcha tarjimasi bilan birga R. Ramsay Rayt ("The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology", London 1934), fors tilidagi nusxasini esa Jaloliddin Humoyiy nashr etgan (Tehron 1362 h./1983-84).

4. Tahqiq ma li-l-Hind min maqulatin maqbula fi-l-aql av marzula. 421 (1030)

yilida tamomlangan asar, hindshunoslik sohasida dunyoda yozilgan birinchi jiddiy kitobdir. Muallif bu asarida Hind din va e'tiqodlarini, Hindiston bilan bog'liq ijtimoiy hodisalarni, tabiiy fanlarni, qisqasi, Hind madaniyati va madaniyatini mavzu qilgan. C. E. Saxau asarning arabcha nusxasini (London 1887) va "Albêrûnî's India" sarlavhasi bilan inglizcha tarjimasini nashr etgan (I-II, London 1888, 1910). Boshqa bir arabcha nashr 1958 yilda Haydarobodda amalga oshirilgan.

5. al-Qonun al-Mas'udiy. Beruniyning G'azna hukmdori Masudga bag'ishlagan asaridir (421/1030). Astronomiya, astrologiya, xronologiya, geografiya, geodeziya, trigonometriya, meteorologiya kabi mavzularda muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, birinchi navbatda astronomiya ensiklopediyasi xususiyatiga egadir. Asar uch jildda Haydarobod-Dekkenda nashr etilgan (1954-1956).

6. al-Jamohir fi-l-javohir. Beruniyning G'azna hukmdori Mawdudga bag'ishlagan ushbu asari ijtimoiy, siyosiy, madaniy, pedagogik, axloqiy, tarixiy, etnologik, diniy ma'lumotlardan va muallifning hayotiy tajribalaridan fizika, kimyo, tibbiyot, mineralogiya-konchilik kabi mavzulargacha bo'lgan turli sohalardagi aniqliklarini o'z ichiga oladi. Asar "Kitab al-Jamohir fi ma'rifati al-javohir" nomi bilan F. Krenkow tomonidan nashr etilgan (Haydarobod-Dekken 1936).

7. as-Saydana fi-t-tib. Beruniyning bizgacha yetib kelgan so'nggi muhim asari bo'lib, 442 yilda (1050) muallif sakson yoshida bo'lganida tamomlangan. "as-Saydana fi-t-tib" nomi bilan ham atalgan asar tibbiyot, farmatsevtika, botanika va filologiyadan fan tarixiga oid ba'zi mavzu va masalalargacha muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Asarning arabcha to'liq matni va inglizcha tarjimasi "as-Saydala: al-Bîrûnî's Book on Pharmacy and Materia Medica" nomi ostida ikki qismda 1973 yilda Karachida nashr etilgan.

8. Risala fi Fihristi kutubi Muhammad ibn Zakariyyo ar-Roziy. Beruniyning Roziyning asarlarini qayd etayotganda oltmish besh yoshigacha o'zi yozgan asarlarini ham ro'yxatga olgan ushbu asarini Pol Kraus "Epître de Bêrûnî contenant le répertoire des Ouvrages de Muḥammad b. Zakarîyâ al-Râzî" nomi bilan nashr etgan (Parij 1936, 51 bet). C. E. Saxau Beruniyning "al-Asar al-baqiya" nomli

kitobining boshida "Fihrist"dan bir bo'limni ham nashr etgan: "Text von Al-Beruni's-Fihrist Verzeichnis Seiner Werke", XXXVIII-XXXXVIII (XLVIII) (qarang: Boilot, MIDEO, II, 236).

9. Maqala fi istixroji al-avtor fi-d-daira bi-xavossi al-xatti al-munhani fiha. Beruniyning matematikaga oid ushbu asarining Leydenda, Bankiporda va Murad Molla kutubxonasida uch nusxasi mavjud. Leyden nusxasining matni va tarjimasi H. Suter tomonidan nashr etilgan ("Das Buch der Auffindung der Sehnen im Kreise...", Bibliotheca Mathematica, 11 [Leyptsig 1910], 11-78-betlar). Bankipur nusxasi ham "Rasa'il al-Biruniy" sarlavhasi bilan Beruniyning to'rtta asarini o'z ichiga olgan kitobda birinchi o'rinda nashr etilgan (Haydarobod 1948; ushbu nashrdagi qo'shimchalar haqida qarang: Kennedi, DSB, II, 156). Asarning alohida nashri, Bankipur va Murad Molla nusxalaridan olingan holda A. S. Demerdash tomonidan amalga oshirilgan ("Istikhroj al-avtor fi-l-daira", Qohira 1965). Kitobning C. A. Krasnova va L. A. Karpova tomonidan qilingan ruscha tarjimasi ham mavjud ("Iz istorii nauki i texniki v stranax Vostoka", III, Moskva 1963).

10. Ifrod al-maqol fi amri al-azlal (zilol). Beruniyning soyalar haqida yozgan ushbu asari "Rasa'il al-Biruniy" (Haydarobod 1948; Qohira 1965) ichida "Kitab fi ifradi al-maqol fi amri-z-zilal" nomi bilan nashr etilgan. Asarning inglizcha tarjimasi va izohi E. S. Kennedi tomonidan nashrga tayyorlangan va Halab universiteti nashrlari qatorida "The Exhaustive Treatise on Shadows" sarlavhasi bilan 1976 yilda nashr etilgan (I. j. tarjima, XVI + 281-bet; II. j. izohlar, XVII + 233-bet; qarang: Toomer, ISIS, LXIX/249, 619-623-betlar).

11. Tamhid al-mustaqar li-tahqiqi ma'na-l-mamar. "Rasa'il al-Biruniy"ning uchinchi kitobi sifatida nashr etilgan. Asarning inglizcha tarjimasi, E. S. Kennedining izohlari bilan birga Muhammad Saffuri va Adnan Ifrem tomonidan "Al-Biruniy on Transits" nomi bilan amalga oshirilgan (Bayrut 1959).

12. Fi Rashiqati-l-Hind. Hind shaxmat kombinatsiyalari bilan bog'liq asar bo'lib, "Rasa'il al-Biruniy" orasida nashr etilgan.

13. Hikayatu-l-alati-l-musammat bi-s-sudsi-l-Faxriy. Faxriy Sekstant deb nomlanadigan astronomik asbob haqida ma'lumot berish uchun yozgan ushbu

asarini L. Shayho nashr etgan ("al-Mashriq", XI [Bayrut 1908], 68-69-betlar). Ushbu risola, astronom olim Abu Ali al-Marrokuşiy tomonidan va kichik o'zgarishlar bilan Beruniyga tegishli ekanligi ko'rsatilmasdan "Jami'u-l-mabodi va-l-g'oyat fi 'ilmi-l-miqot" nomli asari ichida zikr etilgan bo'lib, matn va fransuzcha tarjimasi L. A. Sediyo tomonidan nashr etilgan ("Les Instruments astronomiques des arabes", "Memoires presentes par divers savants a l'Academie des inscriptions et belles-tettres", seriya 1, I [1844], 202-206-betlar).

14. Maqala fi hikayati tariqi ahli-l-Hind fi istixroji-l-'umr. Hindlarning yoshini aniqlash uchun foydalangan usullarini mavzu qilgan ushbu risola astrologiya bilan bog'liq bo'lib, Zaki Valid Togan tomonidan nashr etilgan ("ITED", I/1-4 [1954], ilova, 1-25-betlar).

15. Tarjimat u Kitabi Botanjal fi-l-xalos mine-l-irtibak. Patanjali yozgan "Yogasutra"ning sanskrit tilidan arab tiliga tarjimasi bo'lib, H. Ritter tomonidan nashr etilgan ("Kitabu Botanjal al-Hindi", "al-Biruniy's Übersetzung des Yoga-sūtra des Patañjali", nashr etgan H. Ritter, "Oriens", IX/2 [1956] ichida, 165-200-betlar).

16. G'urratu-z-ziyyat. Sanskrit tilida yozilgan astronomiyaga oid qo'llanma bo'lgan "Karanatilaka"ning tarjimasidir. Sanskrit matni bizgacha yetib kelmagan. Sayyid Samed Husayn Rizviy, Ahmadobodda Pir Muhammad Shoh Dargohi kutubxonasida saqlanadigan arabcha nusxasini asos qilib, asarni inglizcha tarjimasi va izohlari bilan birga nashr etgan ("IC", XXXVII [1963], 112-130, 223-245- betlar; XXXIX [1965], 1-26, 137-180-betlar).

17. Kitab fi-sti'abi-l-vujuh al-mumkina fi san'ati-l-asturlab. Usturlab bilan bog'liq bo'lgan ushbu asarning E. Viedeman kabi ba'zi sharqshunoslarning qisman tarjimalaridan tashqari to'liq matni va tarjimasi hali nashr etilmagan. Dunyoning turli kutubxonalarida qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lgan asar ustida turli ishlar olib borilgan (qarang: Boilot, "MIDEO", II, 191).

18. Maqala fi-n-nisab allati bayna-l-filizzat va-l-javohir fi-l-hajm. Konlar va qimmatbaho toshlarning hajmlari orasidagi nisbatlarni o'lchash bilan bog'liq bo'lib, hali nashr etilmagan. Asarning qo'lyozma nusxasi Bayrut St. Joseph universiteti

qo'lyozmalari ichida saqlanadi (№ 223).

19. Maqala fi sayri sahmayi-s-sa'adati va-l-g'ayb. Astrologiya bilan bog'liq bo'lgan va qo'lyozma nusxasi Bodleian kutubxonasida saqlanadigan ushbu risolaning matni inglizcha tarjimasi va sharhi bilan birga nashr etilgan (Fuad I. Haddad – D. Pingree – E. S. Kennedy, "Al-Biruniy's Treatise on Astrological Lots", "Zeitschrift fur Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften", I/9 [Frankfurt am Main 1984], 9-54-betlar).

20. Kitabu Tastihi-s-suvar va tabtihi-l-quvar. Astronomiyaga oid bo'lgan ushbu asar H. Suter tomonidan "Über die Projektion der Sternbilder und der Länder" nomi bilan nashr etilgan (Erlangen 1922).

Beruniyning qiblaga oid ilgari surgan turli fikrlari bilan birga (qarang: Tumer, 268-bet) yozgan yana oltita asari mavjud (qarang: Boilot, "MIDEO", II, 186-187; shuningdek, qarang: Kennedy – Yusuf Id, "Historia Mathematica", 3-11-betlar).

Uning Xorazm tarixiga oid yozgan "Kitabu-l-Musamara fi axbari-l-Xorezm" nomli asari bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, "Tarix-i Bayhaqiy"da ("Tarix-i Mas'udiy") Xorazm bo'limi undan iqtibos qilinganligi sababli asar ma'lum darajada bizda mavjud. Bundan tashqari, "Fi Tashili-t-tashihi-l-asturlab va-l-'amal bi-murakkabatihi mina-sh-shamali va-l-janubi" (qo'lyozma nusxasi Berlin va Parijda saqlanadi) nomli astronomik asbobga oid asari va asbobi, "Kitabu Nuzhati-n-nufus va-l-afkar fi xavossi-l-mavolidi-s-salasi-l-ma'adini va-n-nabati va-l-ahjar" (qo'lyozma nusxasi Bodleian kutubxonasida saqlanadi) nomli mineralogiyaga oid asari bizgacha yetib kelgan.

Sharq va G'arbda Beruniyshunoslik

Beruniy va Ibn Sino o'rtasida bahs-munozara mavzusi bo'lgan savol va javoblar bilan bog'liq qo'lyozmalar va ular ustidagi munozaralar muhim falsafiy adabiyotni tashkil etadi ("Masail sa'ala 'anha Ibn Sino" sarlavhasi bilan Boilotning ro'yxatida keltirilgan ushbu mavzu bilan bog'liq risolalar, savol va javob masalalari uchun qarang: Boilot, "MIDEO", II, 227; shuningdek, qarang: Tanji, "Beruniyning Ibn Sinoga Yo'naltirgan Ba'zi Savollari, Ibn Sinoning Javoblari va Bu Javoblarga Beruniyning E'tirozlari", "Beruniyga Armug'on", 231 va keyingi betlar; Kuyel, "Ibn

Sino «On Savolning Qarama-qarshi Javoblari»ni Beruniy Uchunmi Yozgan?", a.g.e., 83 va keyingi betlar). Beruniyning ba'zilari katta hajmli bo'lgan bir qism asarlarining bizgacha yetib kelmaganiga qaramay, manbalarda nomi zikr etilmagan, biroq muhim mavzuni yoritadigan bir maktubi topilgan (qarang: Sayili, "Abu Nasr Mansurning Sinus Qonunining Taniti Ustiga Beruniyning Maktubi", "Beruniyga Armug'on", 169-207-betlar).

Beruniy haqida olib borilgan zamonaviy tadqiqotlarning ko'pligi, uning qanchalik muhim va iz qoldirgan ilmiy shaxs ekanligini ko'rsatadi. Saxauning (vafoti 1930) Beruniyning ikkita katta asarini arabcha nashr etib, ingliz tiliga tarjima qilishi bilan boshlangan ushbu ishlar hozirgi kunga qarab tobora kuchayib bormoqda. Beruniy uchun, hozirgi kunda turli sohalardagi olimlar ustida eng ko'p ish olib boradigan Islom olimi deyish mumkin. Ushbu mavzudagi bibliografik materiallarni Brokelman ("GAL", I, 626-627; "Suppl.", I, 870-875), Fuad Sezgin ("GAS", V, 375-385; VI, 261-276; VII, 288-292; VIII, 188-192), Zeki Valid Togan ("IA", II, 646-647), D. J. Boilot ("MIDEO", II, 161-256; III, 391-396; "EI2" [ing.], I, 1236-1238), Sarton ("Introduction", I, 707-709), M. S. Xon ("Arabica", XXIII, 77-83), Seyyed Husayn Nasr ("An Annotated Bibliography of Islamic Sciences", I, 198-208; II, 178-184), E. S. Kennedy ("DSB", II, 156-158), I. Whitaker ("Annali", 591-619-betlar) va A. Saeed Xon ("A Bibliography of the Works of Abū'l-Rāiḥān al-Bīrūnī", 1-77-betlar) kabi olimlarning yozganlarida ma'lum darajada topish mumkin.

Ushbu barcha ishlar bilan birga Beruniy bilan bog'liq holda dunyoda yig'ilishlar o'tkazilgan, esdalik kitoblari nashr etilgan, maxsus jurnal sonlari bag'ishlangan, uning nomiga pochta markalari chiqarilgan va ming yillik tug'ilgan yili nishonlangan. 1951-yilda Kalkutta shahrida Eron Jamiyati "Al-Biruniy's Commemoration Volume" sarlavhasi bilan, ichida Sharq va G'arb olimlarining Beruniyga oid tadqiqotlari mavjud bo'lgan esdalik kitobini nashr etgan. 1973 yilda Karachi shahrida Beruniyning tug'ilganining ming yilligi munosabati bilan 26 noyabr - 12 dekabr kunlari orasida xalqaro kongress o'tkazilgan. Kongress ma'ruzalari Hakim M. Said tomonidan "Al-Biruniy: Commemorative Volume" nomi

bilan 1979 yilda nashr etilgan. YuNESKO, "Gorush" jurnalining 6-sonini (iyun 1974) "Ming yil oldin O'rta Osiyoda yashagan qomusiy dohiy" sarlavhasi bilan Beruniyga bag'ishlagan, shuningdek, 1974 yilda Turkiya Tarix Jamiyati "Beruniyga Armug'on" nomi bilan kitob nashr etgan. Yana ming yillik nishonlashlar doirasida Beruniy nomiga Turkiya, Eron, Rossiya, Afg'oniston, Pokiston va Suriyada pochta markalari chiqarilgan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Beruniy o'rta asrlarning qomusiy allomasi
2. Beruniy asarlarining musulmon Sharqi madaniyatiga ta'siri.
3. Beruniy asarlariga bag'ishlangan yevropalik olimlar asarlari.
4. O'zbekistonda Beruniyshunoslik

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Beruniy. Tanlangan asarlar. I-tom. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. («Osor ul - boqiya»). T. «Fan», 1968 . Tarjimon A. Rasulov.
2. Beruniy. Tanlangan asarlar. II tom. Hindiston. T. «Fan», 1965 . A. Rasulov, Yu. Hakimjonov, G'. Jalolov tarjimasi. 538b.
3. Beruniy – O' r ta asrning buyuk olimi. To' plam. T. «Fan», 1950 .
4. Aflotun. Qonunlar. T.» Yangi asr avlodi», 2002 .
5. Aristotel Poetika. T. G'. G' ulom nom. Adabiyot va san' at nashriyoti. 1980 .
6. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. T. « Yangi asr avlodi», 2004.
7. V. Asmus. Platon. M. « Mo' s l», 1975 .
8. I . Abdullaev. Beruniy va uning « Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asari. Beruniy . Tanlangan asarlar, I tom. T. « Fan», 1968 .
9. A. Irisov. Abu Rayhon Beruniyning « Hindiston» asari. Beruniy. Tanlangan asarlar. II tom. T. « Fan», 1965 .

**10- MAVZU. ABU AL-MU'YIN AN-NASAFIY, MAXMUD AZ-
ZAMAXSHARIY VA BURHONUDDIN AL-MARG'INONIYLARNING
ILMIY MEROSI**

Reja:

- 1. Abu al-Mu'yin an-Nasafiy – islom ilohiyoti, falsafasi va kalom ilmini rivojlantirgan alloma**
- 2. Maxmud az-Zamaxshariy – Xorazm zaminida jahon fani va madaniyati rivojiga munosib hissa qo'shgan alloma**
- 3. Burhonuddin al-Marg'inoniy – O'rta Osiyodagi buyuk fiqhshunos alloma**

Tayanch tushunchalar: Kalom ilmi, naql, dalil, taraqqiyot, bosqich, ahli as-sunna val-jamoat maktabi, moturidiya maktabi, almadrasat al-moturidiyya, ash'ariya maktabi, al-madrasat alash'ariyyaa tayanganliklariga ko'ra, hamfikir, hammaslak

Mavzu o'quv maqsadi: Abul al Mu'iyin an-Nasafiy (1027-1147-yy.) islom ilohiyoti, falsafasi, kalom ilmini rivojlantirgan alloma. Nasafiy al-Moturdiy ta'limotining davomchisi. Nasafiyning kalom ilmi masalalariga bag'ishlangan 15 dan ziyod asarlari. Allomaning "Baxr al-kalom" kitobi islom dini falsafasini tashkil qilgan kalom ilmi bo'yicha eng qimmatli manbadir.

Mahmud az-Zamaxshariy (1075-1144-yy.). Xorazm zaminida jahon fani va madaniyati rivojiga munosib hissa qo'shgan alloma. Buxorodagi tahsil. Mahmud az-Zamaxshariyning ustozlari. Olimning Marv, Nishopur, Isfahon, Shosh va Bog'dod hamda Makkada ilmiy ishlar bilan shug'ullanishi. Uning Makkada "Jorulloh" (Allohning qo'shnisi) laqabini olishi. Zamaxshariyning arab grammatikasi, lug'atshunoslik, adabiyot, aruz ilmi, jug'rofiya, tafsir, Hadis va fiqhga oid 50 dan ortiq asarlar yozishi.

Burhonuddin al-Marg'inoniy (1123-1197-yy.) O'rta Osiyodagi buyuk fiqhshunos alloma. Unining Samarqanddagi faoliyati. Unining ta'lim olgan 40 dan oshiq ustoz. Uning fiqhshunoslikka oid asarlari. Al-Marg'inoniyning butun islom

olamida mashhur bo'lgan "Hidoya" asari. "Hidoya" dagi fiqhiy masalalar. "Hidoya" asarining nashr etilishi.

Abu al-Mu'yin an-Nasafiy – islom ilohiyoti, falsafasi va kalom ilmini rivojlantirgan alloma

«Kalom» arabcha so'z bo'lib, gap, nutq, bayon kabi ma'nolarni anglatadi. Kalom ilmi aslida aqoid ilmining ismlaridan biridir. Chunki aqoid ilmi o'z tarixining turli bosqichlarida sharoit va tushunchalardan kelib chiqib, bir necha nomlar bilan atalgan. Dastlab islom ilmlarining barchasi umumiy tarzda «Islomiy ilmlar» e'ki «Fiqhiy ilmlar» deb atalgan. So'ngra undan turli ilmlar (hadis, tafsir, fiqh, tasavvuf, aqoid) hosil bo'lib, islom diniga xos ilm sifatida e'tirof etila boshlagan. Aqoid ilmi ham o'zining ushbu nomida barqaror qolguncha turli nomlar bilan atalib turgan. Aqoid ilmi turli davrlarda «al-Fiqhu-l-akbar», «Ilmu-l-kalom», «Usulu-d-din», «Ilmu-t-tavhid» va nihoyat so'nggi nomi «Ilmu-l-aqoid» degan nomlar bilan atalgan.

«Ilmu-l-kalom» aqoidning eng mashhur ismi hisoblanib, «al-Fiqhu-lakbar» ismi bilan bir asrda, ya'ni II/VIII asrda yuzaga kelgan. Chunki bu ism Imom Abu Hanifa, Imom Shofi'iy, Imom Molik va boshqalardan rivoyat qilingan. Hozirgi davrga kelib g'arb va turk sharqshunoslari ushbu ilmga nisbatan «Ilohiyot» va «Teologiya» kabi ismlarni ishlatmoqdalar. Chunki keying asrlarda aqoid ilmi to'rtta tasnifga bo'lingan: 1. *Ilohiyot*. Bunda Iloh va U zotga tegishli masalalar haqida bahs yuritiladi; 2. *Nubuvvat*. Bunda vahiy, payg'ambarlik, rasullar va ularga tegishli masalalar haqida bahs yuritiladi; 3. *Kavniyot*. Bunda borliqdagi mavjud inson, farishta, jin va sababiyat qonunlari haqida bahs yuritiladi; 4. *Sam'iyot*. Bunda eshitish bilangina, ya'ni asosan naqlga tayanilgan holda sobit bo'ladigan aqidalar haqida bahs yuritiladi. Bular asosan g'ayb olamiga tegishli masalalar hisoblanadi.

Aqoidning yuqorida keltirilgan nomlariga kelsak, tarixda ularning barchasiga taalluqli asarlar bitilgan. Masalan, «al-Fiqhu-l-akbar» nomini birinchi bo'lib Abu Hanifa qo'llagan va shu nom bilan o'zining aqoid ilmiga oid mashhur asarini

èzgan. «Usulu-d-din» nomini birinchi bo‘lib qo‘llagan shaxs Abu-l-Hasan al-Ash‘ariy bo‘lgan. Uning «al-Ibana an usuli-d-diyana» nomli asari mavjud bo‘lgan. Aqoid ilmining ushbu nomiga yana Abu-l-Mu‘in an-Nasafiyning bizga ma‘lum bo‘lgan «Tabsiratu-l-adilla fiy usuli-d-din» asarini ham misol keltirish mumkin. Aqoidning «Ilmu-t-tavhid» nomini esa, biz bevosita Abu Mansur al-Moturidiyning «Kitobu-t-tavhid» asarida uchratishimiz mumkin. «Ilmu-l-aqoid» nomiga esa Abu Hafs an-Nasafiyning «Aqoidu-n-Nasafi» nomli asari èrqin misol bo‘la oladi. Aqoidning mazkur nomlari umumiy tarzda «Ilmu-l-kalom» deb atalgan va ushbu soha vakillari «mutakallim» nomi bilan e’tirof etilgan.

Kalom ilmi vujudga kelgan dastlabki davrlarda unga nisbatan salaf ulamolari qarshi chiqqanlar va hatto kalom bilan shug‘ullangan insonni kofir darajasiga ham chiqarganlar. Bunga sabab, islomning ilk davrlarida har qanday shar‘iy masalarni yechishda faqatgina Qur‘on va Sunna ta‘limotiga suyanish zarur bo‘lgan. Aqliy tafakkurga oid bo‘lgan mantiq, falsafa kabi fanlar kufroniy hisoblanib, ular bilan shug‘ullanish qat‘iyan man qilib qo‘yilgan edi.

Kalom ilmi esa, aqidaviy masalalarni naqliy dalillar hisoblanmish Qur‘on va hadislar bilan bir qatorda aqliy tafakkur va ba‘zi o‘rinlarda falsafiy èndashuvlarni o‘zida mujassam etgan ilm hisoblangan. Shu bois dastlabki davrlarda kalom bilan shug‘ullangan olimlar («mutakallim») faqih ulamolar tomonidan keskin tanqidga uchraganlar.

Allomaning to‘liq ismi Abul Muin Maymun ibn Muhammad ibn Mo‘tamad ibn Muhammad ibn Makhul ibn al-Fazl an-Nasafi al-Makhuliydir. Bu nom u kishining tarjimai hollarini zikr qiladigan bir qancha kitoblarda aniqlangan. Lekin ushbu kitoblardagi ma‘lumotlar allomaning faoliyati haqida to‘liq tasavvur hosil qilishimiz uchun imkon bermaydi. Chunki, ushbu kitoblardagi ma‘lumotlarning deyarli barchasi bir-xil bo‘lib, ular bir-biridan ko‘chirilganligini ko‘rsatadi.

Nasafiyning hayoti va ilmiy-ma‘naviy merosi haqida Ibn Abil Vafo al-Qurashiy (v. 775/1373 y.), Ibn Qutlubug‘o (v. 879/1474 y.), Toshko‘brizoda (v. 990/1582 y.), Hoji Xalifa (v. 1067/1657 y.) va Muhammad Abdulhay al-Laknaviy (v. 1304/1886 y.) kabi olimlar o‘z asarlarida qisqacha to‘xtalib o‘tganlar.

Yuqoridagi olimlar o‘z asarlarida uning to‘liq ismini Abul Muin Maymun ibn Muhammad ibn Mu’tamid ibn Muhammad ibn Makhul ibn al-Fazl an-Nasafiy al-Makhuliy deb keltirganlar.

Allomaning yuqoridagi nomlar tartibi bilan atalishidan qat’iy nazar, uning ismi tabaqot shaklidagi adabiyotlarda bir qancha ixtilofli holda berilgan. Masalan, barcha kitoblarda uning ikkinchi bobosi “Mu’tamid”, yoki “al-Mu’tamid” deb nomlangan. Lekin Ibn Qutlubug‘o uning bobosi nomini “Said” deb, Xayruddin az- Zirikliy esa, “Mu’bad” deb atagan. Tarixchi al-Kafaviy allomaning ismini Maymun ibn Muhammad ibn Muhammad Mu’tamid ibn Ahmad, deb ataydi.

Abul Muin an-Nasafiy yana “al-Makhuliy” nisbasi bilan ham atalgan. Bu uning bobosi ismidan olinganligi ayondir. Shunindek, u bir qancha laqablar bilan ham atalgan. Masalan, alloma “al-Imom al-ajal az-zohid” (*Zohid va ulug’ imom*), “al-Faqih al-hanafiy va sayf al-haqq”. (*Hanafiy faqihi va haq (Alloh) qilichi*), “Jome’ al-usul” (*Usullarni jamlovchi*) va “Rais ahli sunna val-jamo‘a” (*Ahli sunna val jamo‘a raisi*) kabi nomlar bilan atalgan. Bu nomlarni asosan biz allomaning kitoblari boshlanishida uchratishimiz mumkin. Uning asarlarini ko‘chirgan xattotlar “Qola . . .” (*Ya’ni, ... aytadi*), deb ketidan yuqoridagi nomlar bilan allomani sifatlaganlar.

Lekin Sam’oniy Abul Muinga nisbatan “al-Ibsaniy” nisbasini ham qo‘shib aytadi. Sam’oniy Ibsan qishlog‘ini Qarshi shahridan bir farsax (taxminan, 5-6 km.) uzoqlikda joylashganligini ta’kidlaydi. Bundan Abul Muin an-Nasafiy ushbu qishloqda tavallud topganligi ma’lum bo‘ladi.

Allomaning tavallud topgan va vafot etgan yillari haqida ham bir qancha ixtiloflar mavjuddir. Zirikliy uning tug‘ilgan yilini hijriy 418 (milodiy 1027) deb ko‘rsatadi. Allomaning “Tabsiratu-l-adilla” asarini nashrga tayyorlagan turkiyalik olim Husayn Otay Abul Muin an-Nasafiy tavallud sanasini hijriy 438 yil, milodiy 1046 yil deb ko‘rsatadi. Husayn Otayning shogirdi, yana bir turkiyalik olim Mustafo Sayid Yazichio‘g‘li allomaning tug‘ilgan va vafot etgan yillarini 417- 508/1026-1115 yillar, deb belgilaydi. Ammo zamonamiz boshqa tadqiqotchilari yakuniy xulosaga kelib, Abul Muin an-Nasafiyning vafot etgan yilini hijriy 508,

milodiy 1114 yil, deb cheklanadilar va uning tavallud topgan yili haqida ko‘pincha ma‘lumot bermaydilar. Lekin Ibn Qutlubug‘o alloma 508 hijriy yili Zul-hijja oyining yigirma beshinchi kuni yetmish yoshida vafot etganligini ta‘kidlaydi. Ibn Qutlubug‘oning ushbu ma‘lumoti bilan biz “Tabsiratu-l-adilla” asarining Misrning Iskandariya kutubxonasida 4406 (301) raqam bilan saqlanayotgan qo‘lyozmasida Nasafiyning hijriy 508 yil 70 yoshda vafot etgan, degan ma‘lumotlariga tayanib, alloma 436/1046 yil tavallud topgan va 508/1114 yil Zul-hijja oyining 25 kuni (21 may) vafot etgan degan xulosaga keldik.

Hozirgi vaqtda Abul Muin an-Nasafiyning qabri Qarshi shahridan uncha uzoq bo‘lmagan Qarshi tumanining Qovchin qishlog‘ida joylashgan maqbara deb taxmin qilinmoqda. Ushbu maqbara hozirgi kunda mahalliy aholi tomonidan tabarruk ziyoratgohlardan biri sifatida qadrlanib kelinmoqda. Lekin ushbu maqbarani aniq Abul Muin Nasafiyniki degan xulosaga kelish uchun maqbarani tadqiq qilish lozim. Chunki maqbaradagi qabr toshiga yozilgan xat yillar davomida o‘zining asl shaklini yo‘qotgan va uni o‘qib tushunish mushkuldir. Shuning uchun ushbu maqbara nasaflik yana bir olim Abul Muayyad an-Nasafiyniki bo‘lishi ham mumkin.

Sam‘oniyning “al-Ansob” asarini tadqiq qilgan zamondoshimiz Sh.Kamoliddinov ham o‘z dissertatsiyasida Abul Muin an-Nasafiy haqida ma‘lumot keltiradi. Tadqiqotchi Sam‘oniyga tayanib allomaning ismini Maymun ibn Ahmad al-Ibsaniy, Abul Muin deb ko‘rsatadi va uni Nasafdan 1 farsax (6-7 km.) uzoqlikdagi Ibsan qishlog‘idan yetishib chiqqan muhaddis sifatida e‘tirof etadi. So‘ngra tadqiqotchi Abul Muinni Yusuf ibn Abi Bakr al-Ibsaniyning jiyani ekanligini ta‘kidlaydi. Lekin biz Abul Muingacha bo‘lgan nasafiylar sulolasi orasida ushbu nomni uchratmaymiz. Ammo Sh.Kamoliddinov Yusuf ibn Abi Bakr al-Ibsaniy haqida ham alohida ma‘lumot keltiradi. Shundan so‘ngra yuqoridagi chigallik biroz o‘z yechimini topgan bo‘ladi. Sh.Kamoliddinov Yusuf ibn Abi Bakrning tavallud sanalarini 478/1085-552/1157 yillar deb ko‘rsatadi. Uning ma‘lumotlariga ko‘ra, Yusuf ibn Abi Bakr ham muhaddis bo‘lgan va Muhammad ibn Muhammad al-Baladiydan ta‘lim olgan. Shuningdek, Sam‘oniy undan Imom

al-Buxoriyning “al-Jome’ as-sahih” asaridan 11 hadisni rivoyat qilgan. Yusuf ibn Abi Bakr Sam’oniya ushbu hadislarni Abu Bakr al-Baladiydan rivoyat qilgan. Shuningdek, Sam’oniya undan Al-Azraqiyning “Kitob axbori Makka” asarini ham o‘rgangan.

Yusuf ibn Abi Bakrning yashagan sanasiga ahamiyat bersak, u Abul Muindan 43 yil keyin vafot etganligini va undan yosh jihatidan ancha kichik bo‘lganini anglashimiz mumkin. Bundan ayon bo‘ladiki, Abul Muin an-Nasafiy Yusuf ibn Abi Bakrning jiyani, degan fikr noto‘g‘ri va aksincha, Yusuf ibn Abi Bakr Abu-l-Muinning jiyani bo‘lgan degan ehtimol paydo bo‘ladi.

Abul Muin an-Nasafiy hayoti va ilmiy faoliyatini o‘rganish natijasida ma’lum bo‘ldiki, u dastlabki ta’limni ona shahri Nasafda egallab, so‘ngra ilm-fanning yirik markazlaridan hisoblangan Samarqandga ko‘chib o‘tganligi va siyosiy vaziyatlar ta’siri ostida Samarqanddan Buxoroga ko‘chib o‘tganligi aniqlandi. Nasafiyning ilmiy faoliyati davomida boshqa o‘lkalarga safar qilganligi manbalarda deyarli uchramaydi. Lekin allomaning “at-Tamhid li qavoidi-t-tavhid” asari noshiri Jiybulloh Hasan Ahmadning ma’lumot berishicha, Nasafiy Damashqda Ali ibn al-Husayn Muhammad al-Balxiy as-Sakalkandiyga hadis ilmidan saboq bergan. Bundan biz Nasafiy Damashqda ham ilmiy safarda bo‘lgan, degan taxminga kelishimiz mumkin. Nasafiy “Tafsiratu-l-adilla” asarini 500/1106 yili Buxoroda yozib tugatganidan, u Buxoroda ancha vaqt muqim qolgan degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ammo uning qabri Qarshiga yaqin joyda joylashgan degan taxmin, Abul Muin hayotining so‘nggi yillarini ona yurti Nasafda o‘tkazganidan dalolat beradi.

Abul Muin an-Nasafiy o‘z davrining mashhur mutakallim olimi bo‘lgan va Samarqanddagi hanafiy kalom maktabining yirik vakili Abu Mansur al-Moturidiydan (v. 333/944 y.) so‘ng shu maktabning peshqadam vakili hisoblangan. Nasafiy sulolasidan uch avlod keyin yetishib chiqqan ushbu allomani moturidiya ta’limotining eng mashhur va yetuk davomchisi, deb hisoblash mumkin. Abul Muin an-Nasafiy ilmiy-ma’naviy merosini yaqindan o‘rgangan tadqiqotchilar uning ijodiga yuksak baho berganlar va Moturidiydan keyin ushbu maktab

taqdirining hal qilinishida beqiyos xizmat ko'rsatgan mutakallim olim sifatida e'tirof etganlar.

Moturidiya kalom maktabining yirik vakili Abul Muin an-Nasafiy nafaqat kalom ilmining allomasi, balki o'z davrining faqihi va usulchi olimi sifatida ham shuhrat qozongan ulug' siymolardan biridir.

Abul Muin an-Nasafiy Nasafda tug'ilib voyaga yetgach, dastlabki bilimlarni o'z oilasida, xususan otasi Muhammad al-Makhuldan olganligi haqida yuqorida to'xtalib o'tgan edik. So'ngra Abul Muin an-Nasafiy Samarqandda ham uzoq yillar ilmiy faoliyat olib borgan va o'z asarlari bilan moturidiya kalom maktabining rivojlanishida o'zining katta hissasini qo'shgan. Abul Yusr al-Pazdaviy, Faxrul-islom Abul Hasan al-Pazdaviy va Abul Muin an-Nasafiydan iborat olimlar guruhi dastlab Samarqandda, so'ngra Buxoroda samarali ilmiy faoliyat olib borganlar.

Nasafiy ilmiy merosini tadqiq etgan olimlar unga nisbatan turlicha yondoshganlar. Biz Nasafiyni moturidiya ta'limotining vakili sifatida e'tirof etamiz. Lekin Abul Muin an-Nasafiyni ba'zi olimlar nafaqat mutakallim, balki muhaddis yoki faqih sifatida ham ta'kidlaganlar. Masalan, Sam'oniylar allomani Ibsan qishlog'idan yetishib chiqqan muhaddis, deb ta'riflagan. Shuningdek, Yusuf Ziyov Kavakchi hamda Bag'dodiy kabi qomusshunos olimlar esa Abul Muin an-Nasafiyni faqih deb ataganlar.

Lekin, ayni vaqtda Nasafiyni faqat mutakallim olim sifatida tan oladigan tadqiqotchilar ham mavjud. Turk kalomshunos olimi M.S.Yazichio'g'li Nasafiyya nisbatan "faqih" nisbasini ishlatilishiga keskin qarshi chiqadi. Yazichio'g'li Kavakchi va Bag'dodiylarni Nasafiyni faqih deb ataganlariga urg'u berib, ularning bu fikrlarini rad etadi. Uning fikricha, yuqoridagi kabi ayrim manbalarda Nasafiyni faqih deb atalishiga ash-Shayboniyni (v. 187/802 y.) "al-Jome' al-kabir" asariga yozilgan "Sharh al-jome' al-kabir" asari sabab bo'lgan. Haqiqatan, ko'pchilik manbalarda bu asar Nasafiyya mansub ekanligi qayd etilgan.

Yazichio'g'li bu asarni Nasafiyya tegishli ekanligini inkor etadi. Uning fikricha, K.Brokkelman ham "Sharh al-jome' al-kabir"ni Nasafiyya tegishli

ekanligiga shubha bilan qaraganligi uchun ham, uning asarlarini zikr qilganida bu kitob nomini tilga olmaydi.

Yazichio‘g‘li, Alouddin an-Nasafiy nomli olimning “al-Jomi‘u-l-kabir”ga sharh yozganini va bu asarni nashr qildirgan bir tadqiqotchining esa, Ibn Abi-l- Vafoning “al-Javohiru-l-mudiya” asaridagi ma’lumotga tayanib, bu asarni Nasafiyga tegishli, degan xulosaga kelganligini ta’kidlaydi.

Yazichio‘g‘li o‘z fikrlarini xulosa qilib, “Sharh al-jome’ al-kabir”ni Abul Muin an-Nasafiy yozganligiga hech qanday asosli dalil yo‘qligini va bu asarni Nasafiy nomli boshqa bir olim yozganligining ehtimoli ko‘proqdir, degan to‘xtamga keladi. Yazichio‘g‘li o‘z fikrlarini xulosa qilib, “Nasafiyning kalomga oid kitoblari qo‘limizda turgan ekan, qandaydir manbalarda uni “faqih” deb ta’riflangan gaplarga ahamiyat bermaslik kerak”, – deydi. U o‘z fikrining isboti uchun Balx hanafiy ulamolari bilan bog‘liq anchagina ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan kitob muallifi Abdullatif Mudarris “al-Jome’ al-kabir” asarini va uning ba’zi sharhlarini zikr qilgan bo‘lsada, Abul Muin an-Nasafiyga oid birorta sharhni aytmaganligini ta’kidlaydi. Shu tariqa Yazichio‘g‘li Nasafiyga nisbatan “faqih” nisbasini ishlatilishiga keskin qarshilik bildiradi.

Bizning fikrimizcha, Yazichio‘g‘li kabi, allomaning ilmiy merosiga nisbatan bir tomonlama yondoshish noto‘g‘ridir. To‘g‘ri, ayni damda qo‘limizda Nasafiyning bironta ham fiqhga oid asari yo‘q. Lekin uning asarlarining barchasi hali kashf qilinmaganini unutmaslik kerak. Shuningdek, Nasafiyning eng yaqin shogirdi Alouddin as-Samarqandiy mashhur faqih bo‘lganligini ham yodda tutishimiz kerak. Chunonchi, Alouddin as-Samarqandiy asosan fiqhga oid “Tuhfatul-fuqaho” asarini yozishda o‘z ustozini Nasafiydan tegishli maslahatlar olganligi tabiiydir. Shuni yana alohida ta’kidlash joizki, hanafiy mazhabida yana bir mashhur faqih olim Burhonuddin al-Marg‘inoniy ham allomaning “Tabsiratul- adilla” asarini rivoyat qilgan. Masalan, Abu Hanifa ham mashhur faqih olim sifatida e’tirof etilsada, uning fiqh ilmiga oid maxsus asarlari haqida hozirgi kungacha ma’lumotlar yo‘qdir. Demak, Yazichio‘g‘lining da’vosiga ko‘ra, Abu Hanifani ham faqih bo‘lmagan degan xulosaga kelish kerak bo‘lib qoladi.

Nasafiyning ko‘plab shogirdlari nafaqat kalom, balki fiqh sohasida ham ijod qilganlar. Demak, allomani faqih nisbasi bilan ham atashimiz mumkin bo‘ladi. Uning ayni damda fiqhga oid asarlarining mavjud emasligi Nasafiyning fiqh bilan shug‘ullanmagan, degan xulosaga olib kelmasligi lozim. Shuning uchun ham Yusuf Ziyov Kavakji Movarounnahr faqihlarining hayoti va ilmiy merosiga bag‘ishlangan asarida Abul Muin an-Nasafiyga ham alohida joy ajratgan. Bu yerda yana bir masala borki, o‘sha davrlarda diniy ulamolarning aksariyati “faqih” nisbasi bilan atalishi an‘ana bo‘lgan.

Sam‘oniyning Nasafiyga nisbatan “muhaddis” nisbasini qo‘llaganiga kelsak, Abul Muinning shogirdlaridan biri Ali ibn al-Husayn as-Sakalkandiyning Damashqda undan hadis rivoyat qilganligini yuqorida aytib o‘tgan edik. Demak, Sam‘oniy Abul Muin an-Nasafiyning muhaddis deb ataganiga ham e‘tiroz bildirib bo‘lmaydi. Yuqoridagi ma‘lumotlardan shu narsa ayon bo‘ladiki, Abul Muin an-Nasafiy o‘z davrida jumhur ulamolar orasida “faqih” nisbasi bilan ehtirom bilan atalib kelingan.

Abul Muin an-Nasafiyning ustozlari ham hanafiy kalom maktabining yirik vakillari bo‘lganlar. Olmon olimi Y.Shaxtning tuzgan tartibiga binoan, Abul Muin an-Nasafiy ustozlarining ketma-ketligi Abu Bakr al-Juzjoniyl orqali Abu Sulaymon al-Juzjoniyl bilan birlashadi va u orqali Imom Abu Hanifa bilan bog‘lanib, tartib yakunlanadi.

Tartibga ko‘ra, asosiy bog‘lanish tugunlari Balx faqihlari Abu Sulaymon al-Juzjoniyl va uning shogirdi Abu Bakr al-Juzjoniyl tutashadi. Y.Shaxt o‘zi tuzgan tartibdagi olimlarning aksariyati Balxdan ekanligi va hanafiy ta‘limoti ko‘proq Balx orqali Movarounnahr, aniqrog‘i Samarqandga kirib kelganini ta‘kidlaydi hamda o‘sha paytda Xuroson va Xorazmda hanafiy bo‘lmagan mazhab va oqimlarning ta‘siri kuchli bo‘lgan degan xulosaga keladi. Lekin Shaxt bu yerda yana bir mashhur hanafiy faqihi Abu Hafs al-Kabirni tushirib qoldirgan. Ushbu faqihning Movarounnahrda hanafiy mazhabining rivojida o‘rni katta bo‘lgan. Abu Hafs al-Kabir asli buxorolik bo‘lib, yuqorida nomi zikr etilgan Abu Sulaymon al-Juzjoniylga qadar Buxoroda hanafiy mazhabini tarqalishida katta xizmat qilgan.

Tarixiy manbalarda Abu Sulaymon al-Juzjoniyl asosan Balxda emas, balki Samarqandda qolib hanafiy mazhabini tarqatgani haqidagi ma'lumotlar uchraydi. Demak, Y.Shaxtning hanafiy ta'limoti ko'proq Balx orqali Movarounnahr, aniqrog'i Samarqandga kirib kelgan, degan fikri noto'g'ridir.

Y.Shaxt Abul Muin an-Nasafiyning ustozlar tartibini ikki shaklda tuzib chiqqan. Y.Shaxtning tuzgan birinchi tartibiga ko'ra, bizga Nasafiy dastlabki ilmlarni otabobosidan olganligi yaqqol namoyon bo'ladi. Lekin ushbu tartibda Abul Muin bilan uning katta bobosi Abu Mute' an-Nasafiy o'rtasida uzilish bo'lib qolgan. Y.Shaxt Nasafiy ustozlarining yana bir tartibini tuzib chiqqanki, bu tartib endi Imom Abu Hanifadan boshlanib allomaga uning bobosi orqali emas, balki boshqa ustozlari orqali yetib keladi. Ushbu tartibdan o'rin olgan olimlar orasida Abu Mansur al-Moturidiyning nomini alohida ko'rsatish joizdir. Chunki ushbu alloma Abul Muin an-Nasafiyning eng buyuk va asosiy ma'naviy ustози va shayxi hisoblangan.

Abul Muin an-Nasafiy qalamiga mansub asarlar haqida bir qancha tarixiy, qomusiy manbalarda ma'lumotlar keltirilgan. Ulardagi ma'lumotlarga tayanib, biz allomaning o'n beshga yaqin asarlarini bilishimiz mumkin. Lekin ayni damda allomaga tegishli ushbu asarlarning uchtasidan boshqalari haqida aniq ma'lumotga ega emasmiz. Quyida Abul Muin an-Nasafiyning, asosan, bizga ma'lum bo'lgan mazkur uchta asari haqida to'xtalib o'tishga hamda ayrim ensiklopedik manbalarda unga nisbat berilgan asarlar haqida ham ma'lumotlar berishga harakat qilindi.

Allomaning eng katta asari, shubhasiz, uning "Tabsiratul-adilla fi usulid-din ala tariqatil-Imom al-Moturudiya"dir.

"Tabsiratul adilla (Dalilar bilan sharhlash)". Bu kitobning muhimligini "Kashf ash-zunun" kitobining muallifi Hoja Xalifa shunday bayon qiladi. "Kalom ilmi sohasida "Tabsiratul adilla" kitobi 508 yili vafot etgan Abul Muin Maymun ibn Muhammad an-Nasafiyning katta hajmli kitobidir. Uning avvali "Hamd aytaman Alloh taologa ne'matlari uchun" deb boshlanadi."

Abul Muin an-Nasafiy kalom ilmiga bag'ishlab yozgan eng mashhur asari "Tasiratul-adilla fi usulid-din ala toriqil-imom Abu Mansur al-Moturidiy (Din

asoslarini imom Abu Mansur al-Moturidiy tariqatiga binoan dalillar bilan sharhlash”)dir. Asar nomidan ham ma’lum bo’ladiki, al-Moturidiy ta’limotini dalillarga tayangan holda sharhlashga bag’ishlangan. Doktor Muhammad al-Anvar Misrdagi al-Azhar universitetida doktorlik darajasiga erishish uchun ushbu kitobni tahqiq qilib risola yozgan. Hajmi jihatdan g’oyatda katta (ikki jilddan iborat bu asar ming sahifadan ortiq) bo’lgan bu qimmatli manba arab tilini o’rganish bo’yicha Fransuz ilmiy instituti tomonidan Suriya poytaxti Damashqda (birinchi jildi 1990-yili, ikkinchi jildi 1993-yili) nashr etilgan. Eng avvalo, ushbu nashrni o’ta sinchkoovlik bilan amalga oshirgan tadqiqotchi Klaudi Saloma ulkan xizmatini alohida ta’kidlash zarur. Tadqiqotchi asarning o’z tasarrufida bo’lgan to’rtta qo’lyozma nusxasini qiyosiy o’rganib, ulardagi ko’p farqlarni alohida ko’rsatgan. Qo’lyozmalarning birinchisi Iskandariya (Misr) shahri kutubxonasida mavjud bo’lib (779B raqamli), 209sahifadan iborat. Nasx xatida bitilgan ushbu qo’lyozma 659 hijriy (1269milodiy) sanada Muhammad ibn Hasan ibn al-Husayn ismli xattot tomonidan Buxoroda ko’chirilgan bo’lib, kitob muqaddimasida yozilishicha, “Tabsiratul-adilla” ning eng qadimiy qo’lyozma nusxasi hisoblanadi.

Ikkinchi qo’lyozma Qohiradagi “Dor al-kutub al-misriya” kutubxonasida saqlanadi. U 490 varaqdan iborat va yirik nasx xatida ko’chirilgan. Afsuski, ushbu qo’lyozma ko’chirilgan yil ham, uning xattoti ham ko’rsatilmagan. Lekin fransuz tadqiqotchisi Klaudi Salomaning ta’kidlashicha, tahminlarga qaraganda, bu qo’lyozma yuqorida zikr qilingan birinchi qo’lyozmadan ko’chirilgan. Chunki ikkala qo’lyozmada aynan bir xildagi xato va nuqsonlar uchraydi.

Nashr uchun foydalanilgan uchinchi nusxa Qohiradagi mashhur al-Azhar universiteti kutubxonasida saqlanayotgan qo’lyozmadir. U 1106 (301) raqami ostida bo’lib, 383 sahifadan iborat. Nasx xatida bitilgan bu qo’lyozma 1129/1717 sanada ko’chirilganligi haqida uning oxirgi sahifasida qayd etilgan.

“Bahr al-kalom (Kalom ilmi ummoni)”. Abul Muin an-Nasafiyning ushbu asarining nashri ham bizning ixtiyorimizda mavjud bo’lganligi uchun u haqida kengroq ma’lumot berish imkoniyatiga egamiz.

“Bahr al-kalom” asari allomaning uchta katta asarlari orasida (“Tabsira”, “Tamhid”, “Bahr al-kalom”) eng birinchi nashr ettirilgan asar hisoblanadi. Ushbu asar ilk marotaba 1886 yili Bag’dodda tosh bosmada nashr ettirilgan. So’ngra asar Misrda 1911 yil qayta nashr etilgan.

Keyinchalik esa ushbu asar ikki marotaba turk tiliga ham tarjima qilinib nashr ettirilgan. Lekin “Bahr al-kalom” asarining eng so’nggi nashri 1997 yil arab tadqiqotchisi Valiyuddin Muhammad Solih al-Farfur tomonidan Damashqda amalga oshirilgan. Tadqiqotchi ushbu nashriga yozgan kirish so’zida Nasafiyning hayoti va ilmiy merosi hamda “Bahr al-kalom” asari haqida, shuningdek, kalom ilmi tarixi haqida ham qisqacha ma’lumotlar berib o’tgan.

Dunyoning bir qancha kutubxonalarida “Bahr al-kalom”ning qo’lyozma nusxalari saqlanmoqda. Ulardan quyidagilarni aytish mumkin:

1. Asarning eng qadimgi qo’lyozma nusxasi Misrda, Iskandariya shahrining “Baladiya” kutubxonasida D-210-N raqami bilan saqlanmoqda. Qo’lyozma 950/1544 yil ko’chirilgan.

2. Yana bir qo’lyozma 766 raqam bilan Dubaydagi Jumaul-Mojid degan olimga tegishli “al-Markaz li-s-saqofa va-t-turos” nomli markazning qo’lyozmalar fondida saqlanmoqda. Ushbu qo’lyozma 1167/1754 yil ko’chirilgan.

3. Uchinchi qo’lyozma Damashqdagi “az-Zohiriya” kutubxonasida 4970 raqam bilan saqlanmoqda. Lekin ushbu qo’lyozmaning ko’chirilgan vaqti noma’lum.

4. Asarning yana bir qo’lyozmasi Misrning “Dor al-kutub al-Misriya” nomli kutubxonasida 113 raqam bilan saqlanmoqda. Ushbu qo’lyozmaning ham ko’chirilgan yili noma’lum.

5. Asarning yana bir qo’lyozma nusxasi “al-Bahr fiy ‘ilm al-kalom” nomi bilan Rossiya FA qoshidagi Sharqshunoslik instituti qo’lyozmalar fondida V 3734 raqami bilan saqlanmoqda. Ushbu qo’lyozma 1228/1813 yil ko’chirilgan. Asar kitobning 29^a-71^b varaqlarini tashkil etadi.

Yurtimizda ham, xususan O‘zFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar fondida ushbu asar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan uchta nodir qo‘lyozma saqlanmoqda.

Birinchi qo‘lyozma “Mu’taqadot” nomi bilan 4008/II raqamida, ikkinchi qo‘lyozma “ar-Risola at-taysir” nomi bilan 10370/I raqamida va uchinchi qo‘lyozma “Tabsiratul-adilla” nomi bilan 4146/V raqamida saqlanmoqda. Mazkur qo‘lyozmalarning dastlabki ikkitasining nomlaridan kelib chiqib, tadqiqotchilarda Nasafiyning shunday asarlari ham mavjud, degan xulosa kelib chiqishi tabiiydir. Lekin ushbu ikki qo‘lyozma bilan yaqindan tanishib chiqilganda, ular Nasafiyning “Bahr al-kalom” asarining o‘zi ekanligi ma’lum bo‘ldi.

“Mu’taqadot” qo‘lyozmasi bir qancha asarlarni o‘z ichiga olgan majmua ichidan o‘rin olgan. Qo‘lyozma kitobi dastlab “al-Aqd al-farid fi nazm at-tajvid” asari bilan boshlangan. Ushbu asarning muallifi Muhammad ibn Muhammad ash- Sharif as-Samarqandiydir. Asar kitobning 1-34^a varaqlarini tashkil etib, ja’mi 33 varaqdan iborat. Majmuadan o‘rin olgan uchinchi asar Abu-l-Muntahaning “Sharhu-l-fiqhi-l-akbar” asari bo‘lib, 1228/1813 yil ko‘chirilgan. Asar kitobning 86^a-109^b varaqlarini tashkil etib, jami 23 varaqdan iborat.

“Mu’taqadot” asari majmu’adan o‘rin olgan ikkinchi asar bo‘lib, 34^b-85^b betlarni tashkil etadi. Asar ja’mi 52 varaqdan iborat. Qatorlar o‘lchami 14,5 x 21,5 sm.ga teng. Qo‘lyozma 1165/1752 yil ko‘chirilgan. Afsuski, xattotning nomi berilmagan. Qo‘lyozma nasx xatida xunuk tarzda ko‘chirilgan bo‘lib, ba’zan matndagi nuqtalar ham tushib qolgan. Shuning uchun ushbu qo‘lyozmani o‘qib tushunish mu’ayyan qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

Ushbu qo‘lyozma Nasafiyning “Bahr al-kalom” asari bilan solishtirilganda, ikki asarning boshlanishi aynan bir xil ekanligi ma’lum bo‘ldi. Lekin “Mu’taqadot”ning so‘nggi varaqlari “Bahru-l-kalom”dan biroz farq qiladi. “Bahr al-kalom”ning so‘nggi betlari

قال أهل النجوم: الشمس والقمر والنجوم في السماء الرابعة

degan so‘zlar bilan davom etadi va ahli sunna va al-jamoa hamda ahli tafsir olimlarining fikrlari Qur’oni karim oyatlari bilan tasdiqlangan.

”Mu’taqadot”da esa, yuqoridagi matndan so‘ng Usmon (RA) va Abu Bakr as-Siddiq (RA) kabi sahobalar haqidagi rivoyatlar keltirilgan. Ushbu rivoyatlar “Bahr al-kalom” nashrida keltirilmagan. Lekin ikki asar to‘liq taqqoslab ko‘rilganda, “Mu’taqadot” qo‘lyozmasi Abul Muin an-Nasafiyning “Bahr al-kalom” asarining aynan o‘zi bo‘lib chiqdi. Demak, ushbu qo‘lyozmaning bunday nomlanib qolganiga sabab, qo‘lyozma ro‘yxatga olinayotgan vaqtda u bilan shug‘ullangan xodimlar uni qanday nomlanganligi haqida aniq ma’lumotga ega bo‘lmaganlar. Shuning uchun xodimlar asarning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib uni “Mu’taqadot” deb nomlaganliklari mumkin.

Xulosa qilib, ushbu qo‘lyozmaning nomi “Mu’taqadot” emas, balki, aynan “Bahru-l-kalom” asarining o‘zi, deb aytish mumkin. Chunki Nasafiyning ilmiy merosi haqida xabar beruvchi tarixiy manbalarda unga “Mu’taqadot” nomli asar tegishli ekani haqidagi ma’lumotni uchratmaymiz.

O‘zFA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan ikkinchi, “ar-Risola at-taysir” qo‘lyozmasi “Mu’taqadot” qo‘lyozmasiga nisbatan juda chiroyli nasxta’liq xatida ko‘chirilgan. Ushbu qo‘lyozma 1228/1813 yil xattot Muhammad al-Buxoriy tomonidan ko‘chirilgan. Ushbu qo‘lyozma kitobi ham o‘z ichiga bir qancha asarlarni mujassam etgan. Majmu’adagi birinchi asar “Ar-Risola at-taysir”dir. Ikkinchi asar Ali ibn Sulton Muhammad al-Qori’ qalamiga mansub “*Sharh risola Jalol ad-Devoniy fima sadara min ibn al-Arabiy*” nomli asar bo‘lib, kitobning 80^b-117^a varaqlarini tashkil etadi. Uchinchi asar forsiy tilida yozilgan “*Risola dar bayon az kalimat Bahouddin Naqshband*” bo‘lib, uning muallifi Muhammad ibn Mahmud al-Hofiziy al-Buxoriydir. Asar 1232/1817 yil ko‘chirilgan. Shuningdek, kitobdan yana Imom A’zam Abu Hanifa Nu’mon ibn Sobit qalamiga mansub ikki asar o‘rin olgan. Bular “*Vasiyatnoma*” hamda “*al-Fiqhu-l-akbar*” nomli asarlardir. Ushbu qo‘lyozmalar majmu’asidan o‘rin olgan asarlarning xati bir xilligidan undagi barcha asarlar bitta xattot tomonidan ko‘chirilgan, degan xulosaga kelish mumkin.

“Ar-Risola at-taysir” qo‘lyozmasi ham “Bahr al-kalom”ning matni bilan solishtirilganda, ushbu qo‘lyozma ham aynan “Bahr al-kalom” asarining o‘zi

ekanligi ma'lum bo'ldi. Faqat bu qo'lyozma nima uchun "ar-Risola at-taysir" deb nomlanganligi noma'lumdir. Chunki qo'lyozmaning dastlabki varaqida

هذه الرسالة مسمى بالتيسر للإمام أبي المعين النسفي رحمة الله عليه

(*Ma'nosi: Bu risola Taysir (engil) deb nomlanib, Imom Abul Muinan- Nasafiyga tegishlidir*), degan ibora mavjuddir. Ushbu matn qo'lyozmani ko'chirgan xattotning qalamiga mansubdir. "ar-Risola at-taysir" o'zbek tilida "Yengil risola" degan ma'noni anglatadi. Balki Nasafiyning avvalgi ikki asariga ("Tabsira" va "Tamhid") nisbatan ushbu asar hajm jihatdan kichik bo'lganligi uchun "Taysir", ya'ni "*engilroq*" degan nom bilan ham atalgan bo'lishi mumkin.

"Ar-Risola at-taysir" ham huddi "Bahr al-kalom" asaridagi jumlar bilan boshlanadi. Lekin ushbu qo'lyozma 64 fasldan tashkil topgan. "Bahr al-kalom" noshiri Valiyuddin Muhammad Solih al-Farfur esa, yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'quvchiga oson bo'lishi uchun nashrni fasllarga ajratishda o'ziga xos yo'l tutgan. Shuning uchun nashr bilan qo'lyozma solishtirilganda, fasllar ketma-ketligi o'rtasida ixtiloflar uchraydi. Lekin qo'lyozmadagi matnlar tartibi aynan "Bahr al-kalom" nashri bilan birxildir. Qo'lyozma bilan "Bahr al-kalom" nashri Qur'ondagi Zul-Qarnayn qissasi bilan yakunlangan. Faqat "Bahr al-kalom" nashrida Zul-Qarnayn haqidagi rivoyat batafsilroq bayon etilgan.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, Abul Muin an-Nasafiy qalamiga mansub ushbu qo'lyozma noma'lum sabablar bilan "ar-Risola at-taysir" deb nomlanib qolgan. Aslida ushbu qo'lyozma allomaning bizga ma'lum "Bahr al-kalom" asarining aynan o'zidir. Chunki xuddi "Mu'taqadot" kabi "ar-Risola at-taysir" nomini ham Nasafiy ilmiy merosi haqidagi ma'lumotlar keltirilgan tarixiy manbalarda uchratmaymiz.

"Tabsiratul-adilla" nomli qo'lyozmaga kelsak, ushbu qo'lyozmaning hajmi "Tabsira"yoning boshqa to'liq holdagi ikki qo'lyozmalariga nisbatan ancha kam ekanligi bois nashr bilan taqqoslashga harakat qildik. Lekin qo'lyozma tekshirilganda, Nasafiyning "Bahru-l-kalom" asari ekani ma'lum bo'ldi. Mazkur qo'lyozma 4146/V raqami ostidagi majmu'a tarkibida keltirilgan. Ushbu majmu'ada kalomga oid bir qancha asarlar birlashtirilgan. Lekin kitobda "Tabsira"

atigi 61 varaqni tashkil etgan, xolos. Qo‘lyozma varaqining hajmi 14x24,5 sm.ga va matnning hajmi esa 8x18 sm.ga tengdir. Har bir sahifadagi matnlar 23 qatordan iborat. Shuningdek, ushbu qo‘lyozma majmu‘asidan kalom ilmiga oid “Tuhfatu-l-mutakallimin” va “Sharhu-l-fiqhi-l-akbar” kabi asarlarning ham nodir qo‘lyozma nusxalari o‘rin olgan. “Tabsira”ing ushbu qo‘lyozma nusxasi nasx xatida yozilgan bo‘lib, 1231/1816 yili Ramazon oyining to‘qqizinchi, juma kunida xattot Muhammad Nizomiddin Mirzo Azizxon tomonidan tugallangan.

Bizni ajablantirayotgan narsa shundaki, O‘zFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar fondida aynan “Bahru-l- kalom” nomli qo‘lyozma yo‘qdir. Aksincha, ushbu asarning uchta nusxasi ham turli nomlar bilan atalgan. 4146 raqamli qo‘lyozma nusxasi ham xuddi “ar-Risola at-taysir” nusxasidagi kabi qo‘lyozma xattoti tomonidan “Tabsiratu-l-adilla” deb atalgan. Xattot asarni quyidagi so‘zlar bilan tugallagan:

“Allohning inoyati ila Sayfu-l-Haqq Abul Muinan-Nasafiy qalamiga mansub “Tabsiratu-l-adilla” asari Allohning faqir quli Mirzo Azizxon tomonidan yozib tugallandi.

Bu yerda nima uchun “Bahru-l-kalom” asari uch xil nom bilan kelgan, degan savol tug‘ilishi tabiiy. Bizning fikrimizcha, yuqoridagi “ar-Risola at-taysir” va “Tabsiratu-l-adilla” xattotlari foydalangan qo‘lyozma ham “Bahru-l-kalom” deb nomlanmagan. Shu sababli xattotlar uni Nasafiyning shoh asari “Tabsira” bilan qiyoslaganlar. Shu tariqa “ar-Risola at-taysir” xattoti o‘z qo‘lyozmasiga matnning “Tabsira”dan ancha kam va yengil bo‘lgani uchun “ya’ni *“Yengillashtirilgan risola”* deb nomlagan bo‘lishi mumkin. Ikkinchi xattot esa, qo‘lyozmani “Tabsira”ning qisqartirilgan shakli, degan tahminga borib uni “Tabsiratu-l-adilla” deb nomlagan. Shuningdek, Nasafiyning “Tabsiratu-l-adilla” asarining Misrda saqlanayotgan 4406 (301) raqamli qo‘lyozma nusxasida allomaning “Tabsiratu-l- adilla” asaridan tashqari yana “at-Tabsira fi ilmi-l-kalom” nomli boshqa asarlari ham mavjuddir, degan ma’lumotni uchratamiz. Ushbu ma’lumotdan biz “Bahru-l- kalom” asari “at-Tabsira fi ilmi-l-kalom” deb ham nomlangan bo‘lishi mumkin degan xulosaga kelishimiz mumkin.

“Bahr” degan soʻz *dengiz*, *ummon* kabi maʼnolarni anglatadi va ilm ahli oʻz asarlarining toʻliq xolatda ekaniga dalolat berib majoziy maʼnoda ushbu soʻz bilan asarlarini nomlaganlar. Demak, bu yerda va “ar-Risola at-taysir” (“*Yengil risola*”) nomlari maʼno jihatidan bir-biriga qarshi boʻlib qolmoqda. Nasafiyning mashhur uch asarlari nomlariga va ularning oʻzagiga ahamiyat bersak (m-n: “Tabsira”, “Tamhid”, “Taysir”), “ar-Risola at-taysir” nomi “Bahru-l-kalom” nomiga nisbatan allomaning yuqoridagi ikki mashhur asarlarining nomiga yaqinroqdir. Chunki Nasafiy har bir asarini nomlaganda ikkinchi bob feʼlining masdaridan foydalanganiga guvoh boʻlamiz. Shu nuqtai nazardan, bizning fikrimizcha, allomaning ushbu asari aslida “ar-Risola at-taysir” deb nomlangan boʻlishi mumkin va keyingi davrlarda ushbu asar tadqiqotchilar tomonidan mazmun- mohiyatiga qarab yuqoridagi bir qancha nomlar bilan atalgan boʻlishi ehtimoldan xoli emas.

Abul Muin an-Nasafiyning yuqoridagi uchta mashhur asarlaridan tashqari ayrim olimlar yana bir nechta asarlarni unga nisbat beradilar. Quyida Nasafiyga nisbat berilgan baʼzi asarlar haqida toʻxtalamiz.

“Sharh al-jome’ al-kabir (*Katta toʻplam sharhi*)”. Turk olimi M.S.Yazichioʻgʻli ushbu asarni Abul Muin an-Nasafiyga umuman aloqasi yoʻq ekanligini taʼkidlaydi. Ensiklopedik olim Hoji Xalifa hamda al-Qurashiy esa ushbu asarni Abul Muinga tegishli ekanligini zikr qilganlar. “Al-Jome’ al-kabir” asari, aslida Imom Aʼzam Abu Hanifa Nuʼmon ibn Sobitning shogirdi Abu Abdulloh Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniyga (v. 187/802 y.) tegishli. H.Otayning fikricha, Nasafiy oʻz davrining mashhur ilmlaridan hisoblangan fiqhni yaxshi oʻzlashtirgan boʻlsada, lekin ushbu soha bilan maxsus shugʻullanmagan. Shuning uchun ham ushbu asarni Abul Muinga tegishli ekanligi shubhali holatdir. Hoji Xalifa “Kashfuz-zunun”da ushbu asarni Abul Muinga tegishli ekanligiga oʻzi ham shubha bildirgan. Chunki uning asarida Alouddin nomli bir shaxsning nomi zikr etilgan. H.Xalifa esa ushbu ismni tushuntirishda xatolikka yoʻl qoʻygan boʻlishi mumkin. H.Otayning fikricha, ushbu asar boshqa bir Nasafiyga tegishli, yaʼni

Ahmad Abu Nasr an-Nasafiyning nazm shaklida bitilgan “al-Jome’ al-kabir” nomli asarining sharhi bo‘lishi mumkin.

“Manohij al-aimma fil-furu’ (*Imomlarning furu’u-l-fiqhdagi uslublari*)”. Ushbu asar ham “Kashfuz-zunun”da, shuningdek hamda “al-Favoidul-bahiya”da zikr etilgan. H.Otayning tahminiga ko‘ra, bu asar usulul-fiqhga oid. Mutakallim olimlarning usulul-fiqh haqida asar yozish odatlari ham bo‘lgan. Lekin bizning fikrimizcha, asarning nomidan ham ma’lumki, u furuul-fiqhga oiddir. Agar ushbu asar furuul-fiqhga taalluqli bo‘lsa, bu asar ham Abul Muinga tegishli ekanligi shubhalidir.

Demak, ushbu asar ham xuddi yuqoridagi asar kabi Abul Muinga tegishli ekanligi shubhali bo‘lib qoladi. Lekin ushbu asarni Nasafiyga tegishli emas, degan qat’iy xulosaga kelishga shoshilmaslik kerak. Chunki ushbu asarning bir qo‘lyozma nusxasi Istanbulning Lolali nomli kutubxonasi 1147 Tavhid raqamida “Manohijul-iqtido bil-aimmati-l-muhtadin” nomi bilan saqlanmoqda. Ushbu qo‘lyozma bilan yaqindan tanishish uning asl muallifini aniqlashga yordam beradi, deyish mumkin.

“Izohul-manhaj li kavnil-aqli hujjatan (*Aqlning hujjat bo‘lishida manhajning izohi*)”. Abul Muin an-Nasafiy bu asarini “Tamhid”ning “Isbot karomati-l-avliyo” nomli faslining oxirida “Tabsira” bilan birga zikr qilgan. Demak, ushbu asarni Nasafiyga tegishli ekanligida hech qanday shubhaga o‘rin qolmaydi. Afsuski, hozirgi ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu asarning qo‘lyozma nusxalari dunyo kutubxonalarida uchramaydi.

Abul Muin an-Nasafiy “Tabsira”da yana “Qasidul-qavoid fi ilmil-aqoid” hamda “al-Ifsod li had’il-ilhod” nomli asarlari haqida ma’lumotlar bergan.

Yuqoridagi asarlardan tashqari ko‘pgina tadqiqotchilar Abul Muin an-Nasafiyga yana “al-Umda fi usulil-fiqh” va “al-Olim val-mutaallim” asarlarini nisbat beradilar.

“Tamhid” noshiri Jiybulloh Hasan Ahmadning ta’kidlashicha, “al-Umda fi usulil-fiqh” asari Abdulloh an-Nasafiy (v. 720/1320 y.) degan boshqa olimga tegishli degan taxmin ham bor. Ushbu asarning Misrning “Dor al-kutub al-misriya”

kutubxonasida ikkita qo'lyozma nusxasi, birinchisi 711 *Aqoid Taymur* raqami va ikkinchisi 37830 *B. Aqoid* raqami bilan saqlanmoqda. Ushbu qo'lyozmalardagi keltirilgan dalillardan, mazkur asar Abul Muin an-Nasafiyga tegishli ekanligi ma'lum bo'ladi. Chunki ushbu asar Nasafiyning "Tamhid" asariga juda yaqin ruhda yozilgan.

"Al-Olim val-mutaallim" asariga kelsak, ushbu asarni "Bahr al-kalom" noshiri Valiyuddin Muhammad Solih al-Farfur Xayruddin az-Zirikliyning ma'lumotiga tayanib Abul Muinga nisbat bergan. Shuningdek, Rossiya FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida ham ushbu asarning qo'lyozmasi yanglish ravishda Abul Muin an-Nasafiy nomi bilan saqlanmoqda. Lekin Farfurning ushbu fikriga biz qo'shila olmaymiz. Chunki ko'pgina tadqiqotchilar ushbu asarni Imom A'zam Abu Hanifaga tegishli, degan xulosaga kelganlar. Jiybulloh Hasan ham "al-Olim val-mutaallim" asarini Abul Muin an-Nasafiyga tegishli ekanligini rad etadi va faqat Nasafiy ushbu asarni Abu Hanifadan rivoyat qilganligini ta'kidlaydi. Olmon tadqiqotchisi U.Rudolf esa, bu asarni hattoki Abu Hanifaga ham emas, balki Abu Muqotil as-Samarqandiyga (v. 208/823 y.) xos degan xulosaga keladi. Lekin ushbu asar haqidagi ma'lumotlarning aksariyati uni Abu Hanifaga xos ekanligidan dalolat beradi. Nasafiyning o'zi ham "Tabsira"ning "*Taqlidchining iymoni*" nomli faslida, "*Abu Hanifa "al-Olim va-l-mutaallim" kitobida shunday zikr qilgan...*", degan iborani ishlatadi. Demak, ushbu asarni Abul Muinga tegishli emas, degan qat'iy xulosaga kelish mumkin.

Shuningdek, K.Brokkelman "Mubahasat ahli sunna val-jamoa maal firaqid-dalla val-mubtadia" nomli asarni Nasafiyga tegishli ekanini bayon qilgan.

Yuqorida Abul Muin an-Nasafiy ilmiy merosi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha asarlar haqida ma'lumot berdik. Lekin o'ylaymizki, allomaning yana bizga noma'lum bo'lgan boshqa asarlari mavjud bo'lishi mumkin. Bunday taxminimizga kelajakda allomaning ilmiy merosi haqida olib boriladigan yangi izlanishlar aniqlik kiritadi, albatta.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Nasafiy ilmiy faoliyatning sermahsul davri Buxoro shahriga to'g'ri keladi. Uning 481/1088-89 yilda Buxoroga o'z safdoshlari

bilan ko‘chib o‘tishi bu shaharda uning ilmiy faoliyati uchun qulay sharoit yaratib berdi. Tarixiy manbalarga ahamiyat bersak, Nasafiy aynan Buxoroda o‘zining eng katta asarlarini yozib tugatgan va shu shaharda keyingi davrlarda moturidiya ta’limotini rivojlantirgan uning ko‘plab shogirdlari paydo bo‘ldi. Nasafiy va uning safdoshlarining Buxoroga ko‘chib o‘tishlari natijasida hanafiy ulamolari bilan shofiiy ulamolari o‘rtasidagi aqidaviy masalalarda dastlabki ixtiloflar paydo bo‘la boshladi. Keyinchalik esa bu ixtiloflar shu darajaga borib yetdiki, saljuqiylar soyasi ostida faoliyat olib borgan shofiiy-ash’ariylarning moturidiya ta’limotiga nisbatan tuhmatlari Abul Muin an-Nasafiyning o‘z ilmiy merosida keskin burilish yasaganiga sabab bo‘ldi.

Allomaning yozib qoldirgan asarlariga to‘xtalsak, biz faqat ular orasida uchta asarnigina aniq dalillar bilan Nasafiyga xos degan xulosaga keldik va ushbu asarlar bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa nomdagi qo‘lyozmalarni tahlil qilishga muvaffaq bo‘lindi.

Nasafiyning ilmiy merosiga bo‘lgan munosabatlarga ahamiyat bersak, yurtimizda yaqincha Abul Muin an-Nasafiyning ilmiy merosi bilan tadqiqotchilarimiz yaqindan tanish bo‘lmaganlar. Shuni aytish kerakki, Movarounnahrda kalom ilmi tarixi haqida bir qancha asarlarda ma’lumotlar keltirilgan. Xususan, ushbu diyorda kalom ilmida o‘ziga xos maktab yaratgan buyuk mutakallim Abu Mansur al-Moturidiy haqida kam bo‘lsa ham, muayyan darajada ma’lumotlarni uchratish mumkin. Lekin Abul Muin an-Nasafiy haqida bironta ham ma’lumot keltirilmaganini qanday izohlash mumkin. Rus tadqiqotchilaridan V.Bartold ham Nasafiy yashagan davrga to‘xtalsada, alloma haqida bironta ham so‘z aytmagan. Yana taniqli rus tadqiqotchilaridan I.P.Petrushevskiy ham o‘zining “Islam v Irane” nomli yirik asarida XI-XII asrlarda Movarounnahrdagi kalom ilmi rivoji haqida ko‘plab ma’lumotlar beradi. Jumladan, I.P.Petrushevskiy ushbu asarida moturidiya va ash’ariya maktablari va ularning vakillari haqida to‘xtalib o‘tsada, lekin Moturidiy izdoshlaridan u faqat Najmuddin Abu Hafs an-Nasafiyni misol qilib keltiradi, xolos. Abul Muin an-Nasafiy haqida esa mutlaqo gap yuritmaydi. Aksincha, ash’ariylardan bo‘lgan

Imom G'azzoliy haqida ma'lumotlar keltirishda davom etadi. Bu mulohazalarimizdan Abul Muin an-Nasafiyning hayoti va ilmiy merosi o'sha davrning ko'pchilik tadqiqotchilari nazaridan tamomila chetda qolganligi ma'lum bo'ladi. Shuningdek, yurtimiz tadqiqotchilari ham ushbu mavzuga to'xtalganlarida Abul Muin an-Nasafiyning ilmiy merosini chetlab o'tganlar. Ushbu holat mustaqilligimizdan keyin ham davom etmoqda. Masalan, tarixchi olim P.Ravshanov o'zining "Qashqadaryo tarixi" nomli kitobida ham XI-XII asrlardagi Nasaf tarixi haqida ko'p ma'lumotlar beradi. Ushbu olim ham, afsuski, mazkur asarida Abul Muin an-Nasafiy haqida hech qanday ma'lumot keltirmagan. U ham I.P.Petrushevskiy kabi allomaning eng yaqin shogirdi Najmuddin an-Nasafiy haqida so'z yuritgan. Shuningdek, kalom ilmiga oid tadqiqot olib borayotgan boshqa tadqiqotchilar ham hamon Nasafiyning ilmiy merosiga befarq qolib kelmoqdalar.

Shu nuqtai nazardan, o'rta asrlarda Movarounnahrda nafaqat kalom ilmi, balki barcha diniy ilmlari rivojlanish tarixi haqida gap ketar ekan, shubhasiz, buyuk olim Abul Muin an-Nasafiyning ilmiy merosiga ham yurtimiz tadqiqotchilari o'z ilmiy izlanishlarida tegishli o'rin ajratishlari zarurligini his qilgan holda ilmiy ishlar olib bormoqdalar.

Maxmud az-Zamaxshariy – Xorazm zaminida jahon fani va madaniyati rivojiga munosib hissa qo'shgan alloma

Mahmud Zamaxshariyning chuqur bilimi, dahosi va fanning turli sohalariga oid o'lmas asarlari hali u hayotlik paytidayoq butun musulmon Sharqida unga katta shuhrat keltirgan. Allomaning chuqur hurmat va mehr bilan "Ustoz al-arab va-l-ajam", "Faxru Xorazm" kabi sharaflilar nomlar bilan ataganlar. Mashhur olimlar, shoirlar, adiblar davrasida u doimo peshvolardan biri bo'lib, qizg'in ilmiy bahslar va munozaralarda uning fikri inobatga olinardi. Mana shunday ulkan obro' e'tibor, ehtimol, daho uning o'z asarlaridan birida "Va inniy fi Xvarazm Ka'bat al-udabo" ("Chindan ham men Xorazmda adiblar uchun bir Ka'baman") deb g'urur va mamnuniyat bilan yozishiga asos bo'lgan bo'lsa kerak.

Uning to'liq ismi Abu-l-Qosim Mahmud Zamaxshariy ibn Umar ibn Muhammad (ba'zi manbalarda Ahmad) bo'lib, u hijriy 467-sana rajab oyining 27- chorshanba kuni (milodiy hisobda 1075-yilning 19-martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamahsharda (Bu qishloq hozirda Turkmanistonning Toshhovuz viloyati Taxta tumaniga qarashli bo'lib, uni mahalliy aholi Izmixshir deb ataydi) tavallud topgan va shu boisdan ham Zamaxshariy taxallusini olgan. U Makkai Mukarramada yashagan paytida iskandariyalik shogirdi Shihobuddin Ahmad ibn al-Husniy al-Molikiyga yo'llagan maktubida o'zi haqida: "Men Mahmud Zamaxshariy ibn Umar ibn Muhammad ibn Ahmad al-Xorazmiyman, keyin az- Zamaxshariyman. Xorazmning katta bir qishlog'i – Zamahsharga mansubman. Zamahshar – tug'ilgan yurtimdir", – deb yozgan. Mahmud Zamaxshariydek buyuk zotning kindik qoni to'kilgan Zamahshar qishlog'i, allomaning yurti bo'lganligi tufayli ham, keyinchalik jumlai jahonga dong'i ketgan qishloqqa aylandi.

Mahmud Zamaxshariy haqidagi ma'lumotlar asosan o'rta asr arab manbalarida, qisman ma'lumotlar esa olimning o'z asrlarida keltirilgan. Mahmud Zamaxshariyning hayoti va faoliyatini yoritishda Ibn Hallikon ("Vafoyyot al- a'yon"), Ibn al-Anbariy ("Nuzhat ul-alibbo fi tabaqat il-udabo"), Yoqut al- Hamaviy ("Mu'jam al-udabo"), Ibn al-Javziy ("Al-muntazam"), Jaloluddin as- Suyutiy ("Bug'yot al-vuot"), Ibn al-Qiftiy ("Inbah ar-ruvot") va boshqa arab mualliflarining asarlari asosiy manbalar rolini o'taydi. Mana shu mualliflar keltirgan daliliy ma'lumotlarni umumlashtirgan holda Zamaxshariyning oilasi, yoshlik yillari haqida muayyan tasavvurga ega bo'lish mumkin. Mahmud Zamaxshariyning otasi unchalik badavlat emas edi, lekin o'z davrining savodli, ancha taqvodor diyonatli kishisi bo'lgan, aksar vaqtini Qur'oni Karim tilovati va toat-ibodat bilan o'tkazib, Zamahshardagi bir masjidda imomlik qilar edi. U xulq- atvori yaxshi shirinsuxan va g'oyatda va muruvvatli kishi bo'lib, bu fazilati bilan el orasida katta obro'-e'tibor topgan.

Mahmud Zamaxshariyning onasi ham g'oyatda taqvodor va dindor ayollardan hisoblangan. Asarlaridan birida o'z volidasi haqida Zamaxshariy keltirgan ushbu ma'lumotlar uning onasi benihoya oqila bo'lganligidan dalolat beradi:

“Yoshligimda bir voqea bo‘lgan edi. Kunlardan bir kun bir chumchuqni tutib olib, oyoqlarini ip bilan mahkam bog‘ladim, biroq chumchuq qo‘limdan chiqib ketib, devor orasiga (inga) kirib bekendi. Men uni indan tortib chiqarib oldim. Oyog‘iga bog‘langan ip siqqani natijasida qushning oyog‘i uzilib (kesilib) tushdi. Bundan onam qattiq xafa bo‘lib: “Sen qushni oyog‘ini kesganing kabi xudo ham sening oyog‘ingni kessin”, deb meni qarg‘adi”.

Mahmud Zamaxshariy oilasi mu‘taziliy aqidasiqa mansub bo‘lib, uning tartibotlariga barcha oila azolari qattiq rioya qilardilar. Mahmud Zamaxshariy o‘zining e‘tiqodini yashirmasdan, aksincha faxrlanib yurgan. Aytishlaricha, u biror kishining huzuriga borsa, eshik qorovuliga: “Abul Qosim mu‘taziliy kelib, eshik oldida kirishga izn so‘rayapti, deb aytgin”, – deb buyurar ekan.

Xullas, yosh Mahmud Zamaxshariyning dunyoqarashi mana shunday dindor, taqvodor, ilmi bo‘lgan ota-onaning ta‘sirida shakllandi. Mutafakkir shunday qilib, dastlabki bilimini o‘z davrining o‘qimishli kishilardan sanalgan ota-onasidan oldi.

Mana shu ma‘lumotlarga tayanib aytish mumkinki, olimning yoshlik yillari diniy, taqvodorlik muhitida shakllanib, kamol topgan. Mahmud Zamaxshariy nazmiy asarlaridan birida o‘z ota-onasi-yu, oila a‘zolaridan birortasi na shurob-u, na boshqa xil ichimlikni mutloqo iste‘mol qilmaganligini alohida ta‘kidlashi bu fikrimizni yanada oydinlashtiradi. Aftidan, Zamaxshariyning otasi serfarzand bo‘lgan ko‘rinadi, sababi, u o‘z qasidalaridan birida farzandlari ko‘p va oilasi katta bo‘lgani uchun ham otasi ro‘zg‘or tebratish va tirikchilik yo‘lida tinmay mehnat qilib, sa‘y-harakat ko‘rsatgani haqida yozadi.

Bir oyog‘i cho‘loq bo‘lib qolgach, otasi uni og‘ir mehnatga yaramaydi, deb tikuvchilik hunarini egallasin, degan niyatda bir kiyim tikuvchi ustaga shogirdlikka bermoqchi bo‘ladi. Ammo yoshligidan ilmga havasmand Mahmud Zamaxshariy otasidan o‘zini madrasaga o‘qishni yuborishini iltimos qiladi.

O‘g‘lidagi ilmga bo‘lgan zo‘r ishtiyoq va havasni sezgan ota uning iltimosini bajo keltiradi. Mahmud Zamaxshariy otasining yordami bilan Xorazmga – madarasaga o‘qishga boradi. Ana shu paytdan boshlab yosh Mahmud Zamaxshariy ilm-fanning turli sohalari bilan qiziqib, o‘z tengqurlari orasida zo‘r qobiliyat va

katta iste'dodini namoyon qila boshlaydi. Madrasada o'qiladigan ilmlarni, ayniqsa, arab tili va adabiyoti, diniy ilmlar majmuasini to'liq egallaydi. Shu bilan bir qatorda o'sha davrda ilm ahllari orasida muhim hisoblangan xattotlik san'ati sirlarini ham mukammal o'zlashtirib, buning natijasida tirikchiligini ham bir qadar tuzatadi.

Mahmud Zamaxshariy asarlari va risolalari bilan ma'lum ma'noda tanishmiz. Mutafakkirning hayot yo'li haqida umumiy tasavvurga egamiz. Lekin, uning shaxsiyati, oilaviy sharoiti haqidagi bilimlarimiz juda kam.

Mahmud Zamaxshariy shaxs sifatida qanday bo'lganligi, uylangan yoki uylanmaganligi kabi savollar juda ahamiyatlidir.

Ma'lumki, Mahmud Zamaxshariyning otasi allomaning o'smirlik davridayoq qamoqxonada vafot etadi. Taqdirning bir zarbasi ketidan ikkinchisi, uning orqasidan uchinchisi kelaveradi. Otasi vafotidan so'ng ularning oilasiga bosh bo'lgan tog'asi ham vafot etadi. Ajal bu bilan ham cheklanmaydi, u Mahmud Zamaxshariyning bobosini, ketidan akasini olib ketadi. Bu taqdir zarbalaridan gandaraklab qolgan oila a'zolari o'zlariga kelmay turib, buvisi ham hayotdan ko'z yumadi. Qarovchisini yo'qotgan oilaga Mahmud Zamaxshariyning amakisi homiy bo'ladi. Buni qarangki, u ham bevaqt hazon bo'ladi.

G'am-qayg'uga botgan Mahmud Zamaxshariy ularning hajrida o'rtanadi, bor alamidan marsiyalar yozadi.

Uning oilasi to'g'risida ma'lum qilgan ayrim fikrlari bilan tanishsak:

Mutafakkir uylanganligi va farzandlari bo'lmaganligini o'z devonlarida ko'rsatgan.

Albatta, har bir alloma dunyoqarashining shakllanishida turli omillar ta'sir qilishi mumkin. Mahmud Zamaxshariyning ijtimoiy-axloqiy qarashlarini yaxshi anglashimiz uchun birinchi o'rinda, u yashagan davr muhitini, davlat tuzumini, bundan tashqari, jamiyat ruhini yaxshi o'rganmoq lozim. Chunki insonni tarbiyalaydigan, uning dunyoqarashini shakllantiradigan, hattoki, uning intilishlari yo'nalishini belgilab beradigan omil ijtimoiy muhitdir.

Birinchi omil – ijtimoiy muhit. Mahmud Zamaxshariyning yoshlik yillari saljuqiylar hukmdori sulton Malikshoh va uning mashhur vaziri Nizomulmulk davriga to‘g‘ri keldi. Bu hukmdorlar ilm-fan va madaniyat ravnaqi yo‘lida ulkan ishlarni amalga oshirgandilar. Ayniqsa, ilm-fan va ma‘rifat homiysi sifatida butun Sharqda dong taratgan bosh vazir Nizomulmulk olimlarga, shoiru adiblarga katta e‘tibor berardi.

Mutafakkir yana safarga otlanib, Saljuqiylar davlatining poytaxti Isfahonga keladi. Saljuqiylar sultoni Muhammad ibn Abu-l-Fath Malikshoh adolatligi, go‘zal xulq-atvori va jasurligi bilan mashhur edi. Mahmud Zamaxshariy sultonning xayrli ishlariga bag‘ishlab madhiyalar yozadi. Shundan keyin ham Zamaxshariy faoliyatida podshohu hukmdorlarga madhiyalar ma‘lum darajada o‘z aksini topgan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunonchi, bir qator saljuqiy hokimlarga bag‘ishlab madhiyalar bitgani haqida ilmiy tadqiqotlarda alohida qayd qiladi. Saljuqiylarning podshohi Muiziddin Sanjar (u 1117 – 1118 yillarda hokimlik qilgan) u madh qilgan hokimlardan biri hisoblanadi. Shu voqealardan keyin baribir Xorazmshoh Muhammad ibn Anushtegin (1096 – 1127) bilan bog‘langan. Unga bag‘ishlab madhiyalar yozadi. uzining mashhur “Muqaddimat ul-adab” (“Adabiyotga kirish”) ini Muxammad Anushteginning o‘g‘li Otsizning iltimosiga ko‘ra yozadi va “Muqaddimat al-adab” da sultonning o‘g‘li Xorazmshoh Otsizning (1127 – 1156) ilm ahllari va adiblariga nisbatan g‘amxo‘rligini alohida ta‘kidlaydi. Mahmud Zamaxshariyning bu asariga zo‘r qiziqish bilan qaragan Otsiz o‘z shaxsiy kutubxonasi uchun undan bir necha nusxa ko‘chirtirgan edi.

Mahmud Zamaxshariy dunyoqarashing shakllanishida yuqoridagi shoh va vazirlarning ta‘siri katta.

Ikkinchi omil – bu mutafakkirning diniy-e‘tiqodidir. Chunki Mahmud Zamaxshariy o‘z qarashlarini o‘z e‘tiqodidan kelib chiqqan holda bayon etadi. Uning e‘tiqodiy jihatdan avvalo musulmon, qolaversa, mu‘taziliy bo‘lganligini yuqorida ko‘rsatgan edik. Uning bu oqimdaligi birinchidan ota-onasining ham shu oqimdaligi bo‘lsa, ikkinchidan ustozlari Abu Muzar Mahmud ibn Jarir Zabbiy Isfahoniy ham mu‘taziliy ekanligi ham unga o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan. Urganchda Mahmud Zamaxshariy Abu Muzardan dars oladi. Abu Muzar kuchli tilshunos bo‘lib, u til

ilmida “Faridu-l-asr” va “vahidu-d-dahr” (yagonai davron) edi. Bu olim bir qancha vaqt Xorazmda istiqomat qiladi, o‘zining chuqur va har tomonlama bilimi, xushfe’lligi, olijanoblighi bilan shuhrat qozonadi va ko‘plab adib, tilshunos olimlarni yetishtiradi. Abu Muzar mu’taziliy bo‘lib, mu’tazilani Xorazmga ham yoygan alloma edi.

Mahmud Zamaxshariyning o‘tkir zehni va tirishqoqligini ko‘rgan Abu Muzar uni o‘ziga shogird qilib oladi va undan o‘zining ilmiy va moddiy yordamini sira ayamadan har taraflama tarbiyalaydi. Mahmud Zamaxshariy ham o‘z ustoziga qattiq ixlos qo‘yib, uning bilim va axloqiy fazilatlarini mukammal o‘zlashtirishga harakat qiladi va undan mu’taziylikni ham qabul qilgan. Abu Muzar az- Zamaxshariyning asosiy va eng sevimli ustoz bo‘lgan. Abu Muzar vafot etganda unga sohibi mayyitlik qilgan, marsiya yozgan.

Arab tarixchisi Ibn Xallikonning (1211 – 1288) yozishicha, talabalik yoshiga (12 yoshlarga) yetgach, o‘z ilmini oshirish va har tomonlama mukammal bilimga ega bo‘lish maqsadida u Buxoro shahriga yo‘l oladi. Chunki Buxoro o‘sha paytda, mashhur filolog olim Abu Mansur as-Saolibiyning (961 – 1038) iborasi bilan aytganda, “Somoniyler davridan boshlab shon-shuhrat makoni, saltanat ka’basi va zamonasining ilg’or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan va o‘z davrining fozil kishilari yig’ilgan joy edi”. Bu yerda Shayxulislom Nasr Horisiy, Abusa’d Shakkoniyy va Abulxattob ibn Abulbatir singari ustoz olimlardan dars, ta’lim- tarbiya oladi.

U Buxoroda o‘qishni tugatgach, bir necha yil xorazmshohlar xizmatida bo‘lib, kotiblik qiladi. Hukmdorlar bilan yaqin bo‘lishga intiladi. Biroq, qobiliyati, ilmi va fazilatlariga yarasha munosib e’tibor ko‘rmagach, o‘zga yurtlarga safar qiladi, o‘z matlabu maqsadining ushalishiga umid bog‘laydi. Bu o‘rinda yana shuni ta’kidlash kerakki, Zamaxshariyning yoshlik yillari saljuqiylar hukmdori sulton Malikshoh va uning mashhur vaziri Nizomulmulk davriga to‘g‘ri keldi. Bu hukmdorlar ilm-fan va madaniyat ravnaqi yo‘lida ulkan ishlarni amalga oshirgandilar. Ayniqsa, ilm-fan va ma’rifat homiysi sifatida butun Sharqda dong taratgan bosh vazir Nizomulmulk olimlarga, shoiru adiblarga katta e’tibor berardi.

Shu vaqtda xorazmshohlar davlati Buyuk Saljuq saltanatiga tobe viloyatlardan edi. Shu boisdan ham o‘z eli Xorazmda yetarli obro‘-e‘tibor topmagan Zamaxshariy saljuqiylar vaziri Nizomulmulk xizmatiga kiradi. Unga madhiya tarzida bir qasida yozadi. Ushbu qasidada o‘z yurtida ilmiga va qobiliyatiga yarasha martabaga ega bo‘lib, yetarli izzat-ikrom ko‘rmaganligi, o‘zining yuqori lavozimlarga munosib ekanligi va bu orzusiga erishish uchun ilm-fanning qadrini biladigan Nizomulmulkdan umidvor bo‘lib kelganligi haqida yozadi. Biroq bu safar ham uning omadi yurishmay, orzu qilgan martabasiga erisha olmadi.

Bir muddat Bag‘dodda turgandan keyin u yana safarini davom ettirib, Makkaga boradi, Makka ahli, ayniqsa, uning amiri Abu-l-Hasan Ali ibn Hamza ash-Sharif al-Hasaniy ibn Vahhos Zamaxshariyni yaxshi kutib oladi. Amir fozil, ilmli kishi bo‘lib, u bir qancha nazmiy, nasriy asarlarning muallifi ham edi. U Mahmud Zamaxshariyning Makkaga kelishini qizg‘in tabriklaydi. Uni g‘oyat ulug‘lab qadr-qimmatini munosib baholaydi.

Mahmud Zamaxshariy ham u bilan tanishganidan behad quvonib, ikkala olim bir-birining ilmu zakovatidan bahramand bo‘lib bilim darajalarini oshiradilar. Ikkovlari do‘st tutinib, hatto bir-birlariga bag‘ishlab qasidalar ham bitadilar. Mahmud Zamaxshariy Hijozda bo‘lgan paytida Yamanni ham ziyorat qilganligi ayrim manbalarda qayd etilgan. Qasidalaridan birida olimning o‘zi ham bu haqda hikoya qiladi. Arabiston yarim orolining barcha mintaqalarini ziyorat qiladi. At-Toifdan to‘rt kunlik yo‘lda joylashgan bir vodiyni tuprog‘iyu ahli o‘ziga yoqib qolganligi haqida to‘lqinlanib yozadi.

Makkada ikki yilcha yashaganidan keyin yurtini qo‘msab vataniga qaytadi. Lekin bir necha yil o‘tgach, Makkadan ketganidan qattiq pushaymon bo‘lib, hatto alam-hasratidan yig‘lashgacha yetadi. O‘zining bu holatini olim bir qancha qasidalarida ifoda etadi. Uning qarindoshlari “o‘z umringning ancha qismini Makkada o‘tkazding, yana Makkaga ketaman deyishingning boisi nima?” – deb so‘raganlarida, u: “Qalb xotirjamligi, dil pokligi va ibodat lazzatini faqat Makkadagina his qilish mumkin”, deb javob qiladi. Shundan keyin ikkinchi marta Makka tomon yo‘l olib, Damashqda to‘xtaydi. Damashq hokimi Bo‘ri Tag‘takinga bag‘ishlab she‘rlar yozadi. Chunki u diniy masalalarda ixtiloflar chiqargan botiniya oqimi tarafdorlariga qarshi kurashgan

bo‘lib, ulardan olti mingini o‘ldirgan edi. Shuningdek, u Damashq musulmonlarini salibchilardan himoya qilib, ularga qarshi Damashqda yashovchi arab va turkmanlarga rahnamolik qilib, salibchilarni 523 hijriy (1123) yilda mag‘lub qilgan edi.

Shu 1123 yilning o‘zida u Damashqdan chiqib, Makkaga yetib boradi va uch yil mobaynida bu muqaddas shaharda yashaydi. Makkaning amiri Ibn Vaqqos bu safar ham Zamaxshariyni qizg‘in qarshi olib, unga g‘oyatda izzat-ikrom ko‘rsatadi. U e‘tiqod qilgan oqimini (mu‘taziliyani) ma‘qul topib, olimni har tomonlama qo‘llab-quvvatlaydi. Shu paytda Ibn Vaqqosning samimiy yordamidan ilhomlangan Zamaxshariy o‘zining Qur‘oni Karim tafsiriga bag‘ishlangan mashhur asari “Al-Kashshof” ni (bu asar haqida quyiroqda ma‘lumot berganmiz) yozib tugatadi. O‘z hayotida chuqur iz qoldirgan Makkada u hammasi bo‘lib besh yildan ortiq yashaydi. Shu boisdan u Jorulloh “Allohning qo‘shnisi” degan sharafla laqabga muyassar bo‘lib, butun musulmon olamida taniqli olimlardan biriga aylanadi. So‘ngra o‘z yurti Xorazmga qaytib kelib, bir necha yil yashagandan keyin 583 hijriy yilning arafa kechasi (1144 milodiy) Jurjoniya (hozirgi ko‘hna Urganch) da vafot etadi va shu joyda dafn etiladi. Mahmud Zamaxshariy vafotini eshitgan Makka aholisi g‘oyatda g‘amgin bo‘lib, qattiq xafa bo‘ladilar. Hatto Makka shoirlaridan biri allomaning vafotiga bag‘ishlab qo‘yidagi marsiyani bitgan ekan:

Jorulloh Mahmud Zamaxshariy vafotidan topgach xabar Makka ahlining ko‘z yoshlari to‘xtamay oqar.

Allomaning vafotidan keyin deyarli ikki yuz yil o‘tgach, ya‘ni 1333 yilda Xorazmni ziyorat qilgan mashhur arab sayyohi Ibn Battuta (1304 – 1377) o‘zining «Ar-Rihla» («Sayohatnoma») nomli asarida Xorazm (Ko‘hna Urganch) ning tashqarisida Zamaxshariyning ustida qubباسi bo‘lgan maqbarasini ko‘rganligi haqida yozadi.

Buyuk alloma Zamaxshariyning boy ilmiy va adabiy merosi Sharqda ham G‘arbda ham azal-azaldan qadrlanib, o‘rganilib hamda ber necha xorijiy tillarga ham tarjima qilinib kelmoqda. Buyuk mutafakkir bizga boy va ulkan ilmiy meros qoldirgan. Uning asarlari mazmun jihatdan ilm-fanning ko‘pgina sohalarini qamrab oladi. Olimning asarlarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

A. Diniy ilmlar.

- ✓ Tafsirshunoslik;
- ✓ Lug'atshunoslik;
- ✓ Grammatika;
- ✓ Aruz;

B. Dunyoviy ilmlar.

- ✓ Falsafa;
- ✓ Tarix;
- ✓ Adabiyot;
- ✓ Mantiq;
- ✓ Geografiya.

Mahmud Zamaxshariyning asarlari, ayniqsa mustaqillik yillarida muhim ahamiyatga ega bo'lib, biz yoshlarni iymonli, e'tiqodli, ma'naviy yetuk, ilimli, komil inson qilib tarbiyalashga xizmat qiladi.

Mahmud Zamaxshariy ilmiy merosining tahlili shuni ko'rsatadiki, u asosan ijtimoiy-gumanitar yo'nalishda asarlar yaratgan.

Mahmud Zamaxshariy ilmiy merosida juda ko'p o'lmas asarlari muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular jahon tafakkuri va ma'naviyati xazinasiga durdona asarlar sifatida kiritilgan. Uning asarlarining aksariyat qismi filologiya sohasiga taalluqli bo'lsa-da, ba'zi asarlaridan uning falsafiy va axloqiy qarashlari haqida ma'lumot olamiz.

Quyida allomaning bizgacha yetib kelgan asarlaridan ba'zilar haqida ozgina bo'lsa ham to'xtalib o'tsak.

Tilshunoslik va grammatikaning turli masalalariga oid asarlar Zamaxshariy ijodida salmoqli o'rin egallaydi. Jumladan, arab tili grammatikasiga oid "Al-Mufassal" nomli asarini u Makkada yashagan paytida, ikki yil (1119 – 1121) davomida yozgan. "Al-Mufassal" arab tili nahvu sarfini o'rganishda muhim dasturiy manba sifatida azaldan Sharqda ham, G'arbda xam shuhrat topgan asarlardan hisoblanadi. Ko'pchilik olimlar o'z ilmiy qimmatini jihatidan Zamaxshariyning bu asari taniqli arab tilshunosi Sibavayhning (vafoti 796 yil) arab grammatikasiga oid

mashhur kitobidan keyin ikkinchi o'rinda turadi, deb ta'kidlaganlar. Bu asar o'sha davrning o'zidayoq arab xalqlari orasida katta e'tibor qozonadi va arab tilini mukammal o'rganishda asosiy qo'llanmalardan biri sifatida keng tarqaladi. Hatto Shom (Suriya) hokimi Muzaffariddin Muso kimda-kim Zamaxshariyning ushbu asarini yod olsa, unga besh ming kumush tanga va bosh-oyoq sarpo sovg'a in'om qilishini va'da bergan. Birgina shu misolning o'ziyoq Mahmud Zamaxshariy asarining o'sha davrda ham qanchalik yuksak baholanganligini ko'rsatadi. Bu qimmatli asarning oltita qadimiy qo'lyozma nusxalari Toshkentda, O'zFA Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Ularning eng qadimiysi №11459 raqami ostidagi nusxa bo'lib u 1357 – 1358 yillarda hattot Qutbiddin Sheroziy tomonidan kichik nasx xatida ko'chirilgan.

“Muqaddamat ul-adab” Allomaning Xorazmshoh Alouddin Abul-Muzaffar Otsiz (1127 – 1156) ga bag'ishlab yozilgan «Muqaddimat ul-adab» asari alohida ahamiyatga ega bo'lib, arab leksikasi va grammatikasiga oid asar forscha, ba'zi nusxalar xorazmcha, turkcha va mo'g'ulcha tarjimalari bilan berilgan. Asar 5 qismdan iborat:

1. ism turkumiga kiruvchi so'zlarning birligi va ko'pligi;
2. fe'llar;
3. ko'makchi so'zlar;
4. otlarning turlanishi (jins va son)
5. fe'llarning tuslanishi.

Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari ustida ko'p yillardan buyon ilmiy tadqiqotlar olib borayotgan filologiya fanlari doktori, professor Zohidjon Islomovning yozishicha, bizgacha asarning arabcha-forscha, arabcha-turkiy, arabcha-xorazmiycha ikki tilli, arabcha-forscha-turkiy uch tilli, arabcha-forscha-turkiy-mo'g'uliy so'zlik kiritilgan to'rt tilli qo'lyozmalari yetib kelgan. Darhaqiqat, allomaning bu asari tilshunoslikka oid yuksak bilim, yetarli ilmiy malakani o'zida mujassam etgan bo'lib, yaratilgan davridan boshlab hozirga qadar noyob qomusiy manbalardan biri hisoblanadi.

Bu muhim asarning yig'ma ilmiy-tanqidiy matni 2002 yilda Z.Islomov tomonidan "Toshkent islom universiteti" nashriyotida chop etilgan.

"Asos ul-balog'a" ("Balog'at asoslari") allomaning bu asari arab tilining izohli lug'ati, bunda so'zlarning haqiqiy ma'nolari berilgan bo'lib, bu asarning asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

- ✓ Qur'oni karim;
- ✓ Payg'ambar hadislar;
- ✓ Umar, Ali kabi xalifalar, sahobalar va boshqa fasohatli notiqning kalimayu so'zlari;
- ✓ Johiliya, islomdan avvalgi va islom shoirlarining she'rlari;
- ✓ Masallar;
- ✓ Arablar nasriy asarlarida qo'llanilgan iboralar.

Olimning «Asos ul-balog'a» («Balog'at asoslari») asarida arab tilining fasohati va mukammalligi haqida so'z boradi. Fikrni chiroyli ibora va so'zlar bilan ifodalash, so'z boyligidan o'rinli va ustalik bilan foydalanish uchun kishi fasohat va balog'at ilmlaridan yaxshi xabardor bo'lishi kerak edi. Buning uchun so'zni to'g'ri, o'z o'rnida ishlatish, qoidaga muvofiq so'zlash va yozish ham kerak bo'lgan. Bu asarda adabiyotning asosiy qismlari, frazeologik so'z birikmalari va ularni amalda tatbiq etish yo'llari chuqur tahlil etilgan.

"Al-Foiq fi g'aribi-l-hadis" ("Hadisdagi notanish so'zlarni o'zlashtiruvchi"). Kam va ko'chma ma'noda qo'llanadigan arab so'zlarining izohli lug'ati. Haydarobodda va Qohirada bosilgan. Qo'lyozma nusxalari ko'p, Toshkentda Beruniy nomidagi Sharqshunoslik qo'lyozmalari institutida ham bor.

«Al-Jibol va-l-amkina va-l-miyoh» («Tog', manzil va suvlar»). Toponimik asar. Lotincha tarjimasini bilan Leydenda nashr qilingan.

«A'jabu-l-'ajab fi sharhi lomiyati-l-'arab» («Lomiyatu-l-'arab» sharhi haqida qiziqdan qiziq fikrlar). Johiliya davridagi arab shoirlaridan Asad ibn Jobir Shanfariyning «Lomiyatu-l-'arab» nomli she'riga sharh. Istanbul va Qohirada chop qilingan.

«Al-unmuzaj» («Oʻrnak») «Al-mufasssal» ning muxtasari. Istanbul va Qohirada bosilgan.

«Al-muhojot bi-l-masoili-n-nahviya» («Grammatika masalalari haqida fikrlashish») yoki «Al-ahojiyi-n-nahviya» («Grammatik jumboqlar»). Misr milliy kutubxonasida qoʻlyozma nusxasi saqlanadi.

«Al-qustos fi-l-aruz» («Aruz oʻlchovi»). Leyden va Berlinda qoʻlyozmalari bor. Shu qoʻlyozmalardan birining fotonusxasi Toshkent Davlat universitetining (OʻZMU) asosiy kutubxonasida saqlanadi.

«Navobigʻu-l-kalim» («Hikmatli soʻzlar»). Ushbu asar axloqshunoslikning nozik maktabi sifatida eʼtirof etiladi. Asarda tarbiya, maʼnaviyat, barkamollikka oid pandlar, ilmli boʻlish, ilm-maʼrifatning qudrati, olim kishilarni hurmatlash kabi nasihatlar oʻrin olgan. Asardagi hikmatlarda insonlardagi toʻgʻrilik, halollik, rostgoʻylik, poklik, ezgulik, mehr-oqibat kabi fazilatlar ulugʻlanadi, savodsizlik, ilmsizlik kabi illatlar esa qoralangan. Bu asarning oʻzbekcha nashri ham boʻlib, u 1992 yil oʻzbek sharqshunos olimi U. Uvatov tomonidan tarjima qilingan. Hozirda asarning toshbosma nusxalari OʻzRFAShI da 3938, 8319, 7104 ashyoviy raqam ostida saqlanmoqda.

«Maqomotu-z-». Ellik maqomadan iborat didaktik asar. Bu maqomalar turli xil mavzularni oʻz ichiga olgan boʻlib, majlislarda, oʻtirishlarda pand-nasihat, oʻgit tariqasida soʻzlanadigan hikmatli soʻzlar, badiiy sanʼatlar, sheʼriy parchalar, masallar, hikoyatlardan iborat. Bu asarni uning oʻzi sharhlab, alohida asar yozgan va uni «Sharhu maqomoti-z-» deb atagan. Bu ikki asar birgalikda Qohirada nashr etilgan.

«Al-mustaqso fi amsoli-l-arab» («Arab masal-matal, maqollarini nihoyasiga yetkazuvchi»). Bu asarda 3500 ga yaqin maqol toʻplangan. Haydarobodda nashr qilingan.

«Atvoqu-z-zahab fi-l-mavoʻiz va-l-xutab» («Oʻgit va nasihatlarining oltin shodalari»). Yuz maqolalik pand, nasihat, yaxshi xislatlar va hikmatli soʻzlardan iborat asar. Unda salbiy va ijobiy xislatlar haqidagi masallar, rivoyatlar, ibratomuz hikmatlar, odob-axloqqa oid foydali pand-nasihatlar toʻplangan. «Atvoq uz-zahab» ning bittagina qoʻlyozma nusxasi (inv№4877) OʻzRFAShIda mavjud.

«Rabi’u-l-abror va nususu-l-ahyor» («Yaxshilar bahori va fozillar axbori»). Asar 98 bobdan iborat bo‘lib, unga hayotning turli jabhalariga bag‘ishlangan maqol-masallar, foydali maslahatlar, ibratli hikmat va o‘gitlar jamlangan. Har bir bobda alohida mavzu yoritilgan. Masalan: mehr-muruvvat (12 bob), baxt-iqbol (14 bob), hayo (21 bob), sabr (38 bob), rostgo‘ylik (41 bob), farosat (47 bob), insof (52 bob), sadoqat (88 bob), jasorat (89 bob) singari insondagi fazilatlar ulug‘langan bo‘lsa, jaholat (17 bob), til bilan jarohat yetkazish (19 bob), yolg‘on gapirish (22 bob), haqorat (49 bob), adovat (51 bob), dangasalik (53 bob) kabi illatlar qoralangan. Hozirda asarning yagona qo‘lyozma nusxasi O‘zRFAShI (inv№2384) saqlanmoqda. Asarning Leyden, Berlin, Sankt-Peterburg, Qohira, Peshovar, Bag‘dod qo‘lyozma nusxalari mavjud.

«An-nasoihu-s-sig‘or va-l-bavolig‘u-l-kibor» («Kichiklar ixlosi va ulug‘lar yetukligi»). Qo‘lyozmasi Qohirada saqlanadi.

«Al-Qasidatul-l-Ba‘uziyya va uxro fi masoili-l-G‘azzoliy» (G‘azzoliy masalalarida «Ba‘uziyya» qasidasi va boshqalar). Qo‘lyozmasi Berlinda saqlanadi.

«Nuzhatu-l-musta‘nis» («Shodlik talabgorining quvonchi»). Qo‘lyozmasi Turkiyada saqlanadi.

«Devonu-z-Zamaxshariy» («She‘rlar to‘plami»), Qo‘lyozmasi Misr milliy kutubxonasida saqlanadi.

«Al-Kashshofu an haqiqi g‘avomizu-t-tanzil va uyunu-l-aqovil fi vujuhi-t-ta‘vil» («Qur‘ondagi berk haqiqatlar ochqichi va izohlash yo‘llari haqida rivoyatlar ko‘rsatkichi»). Qisqacha «Al-Kashshof» deb ataladigan bu asar Qur‘on tafsiriga bag‘ishlangan. Bu asarida qur‘onning filologik qimmatini juda katta ekanligini isbotlaydi. «Al-Kashshof» Turkiya, Hindiston va Misrda ko‘p bora nashr etilgan.

Xulosa qilib aytganda, Arabu ajam ustozlari o‘zidan keyin boy ilmiy va adabiy meros qoldirdiki, uning asarlari bugungi kunda o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q, xususan, istiqbolga yuz tutgan O‘zbekiston uchun bu olimning yuksak saviyadagi ilmiy ta‘limni taraqqiy yo‘liga solish uchun o‘ta muhimdir.

Mahmud Zamaxshariyning «Navobig‘-ul-kalim», «Atvoq-uz-zahab» va boshqa asarlarida falsafiy qarashlarini ko‘rsak, «Al-Kashshof»da esa mutafakkirning

metod va prinsiplari qanday bo'lganidan ma'lumot olishimiz mumkin.

Hasan al-Basriy (624 – 728) tark etgan shogirdlari bo'lgan mu'taziliylar (arabcha mu'tazila – ajralib chiqqanlar) bu firqani rivojlantirdilar. Mu'tazila ta'limotining asoschisi Vosil ibn Ato (699 – 748) edi. Bu o'z ta'limotini aqlga tayanib bayon qiluvchi va shu davrga kelib Arab xalifaligiga Iskandariya orqali kirib kelgan yunon mantig'i va falsafasining tushuncha va usullaridan foydalangan birinchi falsafiy ilohiyot maktabi edi.

Mu'tazila oqimi tarixida muayyan mutafakkirlarning nomi bilan bog'liq bo'lgan ko'plab guruhlar mavjud edi. IX va X asrlardagi asosiy maktablar Basra va Bag'dod maktablari edi.

Abbosiylar xalifalardan Ma'mun, Mu'tasim va Vosiylar hukronligi davrlarida (827 – 851) mu'tazililik ta'limoti xalifalikda rasmiy e'tiqod sifatida tanilgan. Bu oqim vakillari Damashq va Bag'dod xalifaligi hayotida XI – XIII asrlarda muhim o'rin tutganlar. Hasan al-Basriy (vafoti 728 yil) davrasidan shogirdlari Vosil ibn Ato (699 – 748) va Amr ibn Ubayd (vafoti 761 yil) larning ajralib, alohida bo'lib chiqishlaridan bu nom qolgan. Ularning boshqa nomlari: al-adliyyun, al-adliyya, ahl al-adl; ahl ad-adl vat-tavhid kabi nomlari mu'taziliylarning manbalariga binoan 5 asosning birinchisi ikkinchisi tufaylidir. Bu 5 ta asos Abul Huzayl al-Allaf (vafoti 841 yoki 849 yil) tomonidan quyidagi so'nggi holiga keltiriladi:

1. Adolat (adl) – ilohiy adolat insonning o'z hatti-harakatlarida ozod bo'lishini va Xudoning faqat “yaxshi” (al-aslah) ni yarata olishini nazarda tutadi. Undan hech qanday yomonlikning chiqishi mumkin emas. Bu narsa iroda erkinligiga asos bo'ladi va taqdirning azaldan belgilanganligini rad etishga olib keladi.

2. Yakkaxudolik (tavhid) – ko'pxudolik, antropomorfizm (odamlarga xos xususiyatlarning narsalar, jonivorlar va tabiat hodisalariga ham xos deb hisoblaydigan ibtidoiy tafakkur), hamda ilohiy mohiyatdan farq qiluvchi ilohiy sifatlarning haqiqiyliги va cheksizligini muayyan mohiyatlar yoki ramzlar ekanligini rad qiluvchi Xudo haqidagi ta'limot.

Mu'taziliylar ilohiy mohiyatlar bilan bir xil hisoblanadigan mohiyatlar sifatini (bilim, hokimiyat, hayot) farq qilar edilar. Shuning uchun ularni cheksiz hisoblab, harakatlar sifatini (iroda, eshitish, nutq) yaratilgan deb qarab, ularni zamon bilan birga o'sib boruvchi va o'zgaruvchi va shuning uchun ham ilohiy mohiyatdan farq qiluvchi, deb bilar edilar. Ana shu yerdan antropomorfizmni rad etish va Qur'onning yaratilganligini tan olish kelib chiqar edi.

Antropomorfizmni rad etib, ular Xudoning sifatlarini ham rad etdilar. Uni yagona, mavhum, bo'linmas, aniqlab bo'lmaydigan va bilib ham bo'lmaydigan, deb talqin qildilar. Abadiylik faqat Xudogagina xos bo'lganligidan, Qur'on abadiy bo'la olmaydi, negaki, bu narsa ikki tomonlama mangulikka olib keladi. Demak, Qur'on Xudo tomonidan yaratilgan va uning tomonidan ijod qilingan narsalardan biridir.

3. Al-va'd val-vaid (savob ishlar uchun mukofot, va'da va gunohlar uchun jazo bilan qo'rqitish) – xorijiyalar bilan ajratilgan xususiyatlari, ya'ni Xudo mo'minlarga jannat, kofirlarga do'zax va'da qilgan bo'lsa, o'z va'dasida turishi lozim, ya'ni Payg'ambar (s.a.v.) shafolatlarayu, Allohning Rahmon, Rahim sifatleri ham yordam bermasligi kerak. Chunki inson xatti-harakati uchun to'liq javob berishi lozim.

4. O'rtacha holat (al-manzila bayna-l-manzilatayn) – og'ir gunoh qilgan musulmon, e'tiqod qiluvchilar safidan chiqadi (uni ilgarigidek dinga ishonuvchi hisoblovchi liberal murjiylarga qarama-qarshi), ammo dinsiz bo'lib qolmaydi (qat'iyatli xavorijlar ta'lim bergandek) va ular o'rtasida o'rtacha holatda qoladi. Vosil ibn Ato bunday musulmonlarni gunohkorlar (fosiq) deb atadi, Hasan al-Basriy esa – ikkiyuzlamachilar (munofiq) deb hisobladi. Bu narsa ular o'rtasidagi ixtilofga sabab bo'ldi. Mu'taziliylar fikricha, gunohkor odam musulmon jamoasi a'zosi sifatida o'z huquqlarini saqlar, ammo xalifa yoki imom bo'lib saylana olmas edi.

5. Al-amr bil-ma'ruf van-nahy anil-munkar ("Yaxshilikka da'vat va yomonlikdan qaytarish") – ushbu mu'taziliylar, xorijiyalar va shialar uchun umumiy qoida bo'lib, har bir musulmonni barcha vositalar bilan xayrli ishlar g'alabasi va

yomon ishlar zavoli uchun kurashga chaqirishdir. Mu'taziliylar bu ishni odatda siyosiy masalalar bilan bog'liq ravishda olib qaradilar. Mu'taziliylarning insonning iroda erkinligi haqidagi ta'limotlari ularning dushmanlariga mu'taziliylarni qodiriylarga mansublikda ayblashlariga asos bo'ldi. Mu'taziliylar bunday mansublikni rad etar edilar.

Mu'taziliylarning qazo va qadar masalasidagi fikrlari qadariylarnikiga yaqinligi uchun ularni qadariylar deb ham atashadi, lekin ularning o'zlari buni inkor etadilar. Allohning zoti va sifati haqida jahmiylarning fikrlari bilan yaqin bo'lganligi uchun ularni bir-biridan ajratmaydilar.

Ular Umaviylar davlatiga raqobatchi bo'lib faoliyat ko'rsatdilar. Zaydiylarga bo'lgan xayrixohliklari tufayli Abbosiylar salbiy munosabatda bo'ldilar. Ayniqsa, Horun ar-Rashid davrida ta'qib ostiga olinadilar. Lekin Ma'mun va undan keyingi 2 xalifa al-Mu'tasim va al-Vasiq davrlarida (813 – 847) mu'taziliylarning mavqei xalifalikda mohiyatan o'zgardi. Ularning ba'zilar yirik davlat mansablariga chiqdilar. Mu'taziliylar faoliyati boshqa aqliy tamoyildagi mutafakkirlarniki kabi davlat tomonidan rag'batlantirildi. Qur'on "yaratilganligi" haqidagi mu'taziliylar va jahmiylar uchun umumiy bo'lgan qoida ilohiyotchilarning mavjud hokimiyatga xayrihohligini mezon sifatida qoralanar edi. Lekin xalifa al-Mutavakkil hukmronligida (847 – 861) yana ta'qib ostiga olindilar. Buvayhiylar davrida (945 – 1055) mu'taziliy Abdul-Jabbor (vafoti 1025 yil) maktabi yana rivojlandi. XII – XIII asrlarda esa mu'taziliylar fikri Xorazmda ham keng yoyildi.

Mahmud Zamaxshariy bu ta'limotning izchil tarafdori edi. Mu'taziliylarning aqliy talqinlari va bir qator ilohiy-falsafiy ta'limotlari, keyinchalik yuzaga kelgan kalom oqimlari bo'lgan –ash'ariylik va motirudiylikka tayanch bo'ldi. Mu'taziliylar faoliyati yunon falsafiy an'analari yo'nalishidagi falsafiy tafakkurning shakllanishiga yordam berdi.

Sharq aristotelizmining asoschisi Al-Kindiy (800 – 879) ning falsafiy qarashlari mu'taziliylar ta'limotiga juda yaqin edi. Shuning uchun xalifa Mutavakkil davrida u ham ta'qib ostiga olingan. Kindiyning fikricha: olamning yaratuvchisi Alloh bo'lib, u azaliy va tanho, lekin tabiatdagi barcha narsalar

materiyadan tashkil topgan, materiya esa olov, suv, havo va tuproqdan iborat. Kindiy materiya, shakl, fazo, vaqt va harakatdan iborat 5 substansiya konsepsiyasini ilgari surgan. U birinchi bo‘lib aqlning 4 xil (aqliy, imkoniy, erishilgan va namoyon bo‘ladigan tarzda) ko‘rinishi haqida fikrlar majmuasini ishlab chiqqan.

Mu‘taziliylar tarixda doim bir-biri bilan musobaqada bo‘luvchi bir qancha guruhlariga bo‘linganlar. Ularning eng yirigi va asosiysi IX – X asrda: Basra va Bag‘dod maktablari edi. Basralik davrada: Mu‘ammar ibn Abbad (vafoti 830 yil), Abul Huzayl al-Allaf an-Nazzam (vafoti 835-36 yoki 845 yil), al-Johiz (vafoti 868-69 yil), Abu ali al-Jubboiy (vafoti 915 yil) va uning o‘g‘li Abu Hoshim (vafoti 933 yil) eng yirik vakillari edilar.

Bag‘doddagi davraga Bishr ibn Al-Mu‘tamir (vafoti 825 yil) asos solgan bo‘lib, bu davrada Sumama ibn al-Ashras (vafoti 828 yil), al-Murdar (vafoti 840), Ahmad ibn Abu Dovud (vafoti 854 yil), al-Xayyot (IX asr) va al-Ka‘biy (vafoti 929 yoki 931 yil), Jahm ibn Safvon at-Termiziy, Rosi bi as-Samarqandiy kabilar faoliyat ko‘rsatganlar.

Bu ikki davra o‘rtasidagi muhohasa mazmunini mu‘taziliy Abu Rashid an-Naysaburiy (vafoti 1024 yil) ning “al-Masail fil xilof baynal basriyyin val-bag‘dadiyin” (Bayrut, 1979 y.) kitobi ochib beradi.

Hokimiyat masalasida xalifa bo‘lish lozimligini uqtirardilar. Ilk mu‘taziliylar xalifa albatta qurayshlik bo‘lishi shart emas deb, keyingi davrlarda esa qurayshlik loyiq odam bo‘lsa, boshqa kishi xalifa bo‘lishi mumkin emas, deb hisoblardilar. Ularning fikrlaricha, Allohning buyrug‘i yoki imomning o‘zi tayinlab ketish bilan imom bo‘linmaydi, balki uning kelib chiqishidan qat’iy nazar musulmon jamoasidan saylanishi lozim; xorijiyalar ta’limotiga o‘xshab imomning adolat etish sifati eng muhim deb hisoblaydilar va o‘zlarining 5 aqidalariga ko‘ra adolatsiz imomni hatto kuch bilan bu lavozimdan chetlatish zarurligini ta’kidlaydilar.

Yuqorida ko‘rildiki, mu‘tazililikda beshta asosiy prinsip bor edi. Mahmud Zamaxshariy ham o‘z asari, ya’ni mu‘tazililik ruhida yozilgan “Al-Kashshof” ida esa mu‘tazililikning o‘nta asosiy prinsipini keltirib o‘tadi. Bular quyidagilardir:

- 1- Tavhid
- 2- Adolat
- 3- Aql
- 4- Rizq
- 5- Al-va'du val-va'id
- 6- Al-manzila baynal manzilatayn
- 7- Shukr
- 8- Shafoat
- 9- Amri ma'ruf nahi munkar
- 10- Qur'onning maxluq ekanligi masalasi.

Bu prinsiplar insondan odil bo'lishni, yomonlikdan uzoqlashishni, yaxshilik qilishni va boshqalarni yovuzlikdan qaytarib, ezgulikka undashishni talab qiladi.

Burhonuddin al-Marg'inoniy –O`rta Osiyodagi buyuk fiqhshunos alloma

O`rta Osiyolik faqihlarning har biri o`z salohiyati, ilmiy ulsubi va yashagan davri sharoitiga qarab, islom huquqi, ayniqsa, hanafiy mazhabi rivoji yo`lida o`zlaridan barhayot asarlar qoldirgan. Ular orasida Imom Burhoniddin Marg'inoniyning qimmatli, huquqiy asari bo`lmish "Al-Hidoya", ixchamligi, mukamalligi, mazhabini boshqa sunniylik mazhabi bilan qiyosiy ulubda o`rganib, har tomonlama yoritganibilar beqiyos nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

XII asr boshlarida Farg'ona viloyatining Marg'ilon shahriga tegishli Rishton qishlog'ida 1123-yil, hijriy 511-yili rajab oyining 8-kuni, o`z davrining buyuk faqixlaridan bo`lmish Abu Bakr ibn Abdujalil ibn al-Halil oilasida sog'lom va istedadli go`dak tug`ilib, hayot maydoniga qadam qo`ydi. Unga Ali ibn Abu Bakr deb nom qo`ydilar.

Ali ibn Abu Bakr yoshligidanoq oila azolarini mehr muhabbatini qozonib, o`ziga xos xislatlari bilan boshqa bolalardan ajralib turardi. Tug`ma iste`dod, tabiiy layoqat, sezgir ruh, tushunish va anglash uchun harakat, uning har bir yurish turishidan ko`zga tashlanardi.

Otasi Abu Bakr farzandining birinchi murabbiysi vazifasini o'z zimmasiga olib, uni kamolga yetkazish uchun barcha kerakli shart-sharoitlarni yaratib berdi.

Ali ibn Abu Bakr yoshligidan ilm dunyosiga berilib, bor kuch-g'ayratini ilm olishga sarf etdi. O'z davrining mashhur olimlari, atoqli faqih va imomlaridan saboq oldi. Nafaqat shariat ilmlari, balki o'sha davrning ijtimoiy–falsafiy fanlarini o'zlashtirib, ilmiy ijod yo'lida o'qib-o'rganishdan charchamadi.

Farg'ona sudi raisi Vahobjon Siddiqov yozishiga ko'ra:” Burhoniddin al-Marg'inoniy dastlab, Umar an-Nasafiyga shogirdlikka tushib undan ko'plab fiqhiy masalalarni o'rgandi va bular bilan cheklanib qolmay, ilmning boshqa sohalarini ham chuqur o'zlashtirdi”.

U barcha fanlarni o'rganish, barcha sohalarida asar yozish vositasi bo'lgan – arab tili va adabiyotini oliy darajada o'rgandi. Uning ajoyib layoqati va qobiliyati har bir asari, ayniqsa, “Al-Hidoya”da yaqqol namoyon bo'ladi.

Burhoniddin al-Marg'inoniy yoshligidanoq tinimsiz ilm o'rgandi va xanafiy mazhabi bo'yicha o'z davrining buyuk faqihi darajasiga ko'tarildi.

U oliy iste'dod, o'tkir tafakkur egasi va ilmu fan shaydosi edi. Ilmga qiziqish uni uzoq safarlarga chorlab, o'sha davrning asosiy fanlarini o'zlashtirishi uchun imkon yaratib berdi. Avvalambor, fikh ilmini o'z otasidan, undan keyin imom Bahriddin Ali ibn Muhammad ibn Ismoil al-Asbijobiydan (vafoti 535 h.y.) o'rgandi.

Uning mashhur ustozlari:

1. Abdulaziz Abdurazzoq ibn Nasr ibn Ja'far ibn Sulaymon Marg'inoniy, _
2. "Qozixon fatovosi" asarining muallifi Faxriddin Abulmafoxir Hasan ibn Mansur O'zgandiy (vafoti 1196 y.)
3. "Al-Aqoid an-Nasafiya" kitobi va fiqh ilmi bo'yicha yuzga yaqin asarlar muallifi Abu Hafs Najmiddin Muhammad ibn Ahmad an-Nasafiy (vafoti 1143 yil). Umar Nasafiy mufassir, muhaddis, usulchi hofiz, faqih hamda kalom ilmining bilimdoni bo'lgan. U Muhammad ibn Hasan Shayboniy qalamiga mansub “Al-Jome' as-sag'ir” ni nazmga solib sharh qilgan va uni “al-Manzuma” deb nomlagan.

Ushbu olimning “Kitob al-voqiot” va “kitob al-mavoqit” nomli asarlari ham ma’lum.

4. Sodrush-Sharia Hisomuddin Umar ibn Abdulaziz ibn Umar ibn Moza (1140 y.). Abu Muhammad Xisomuddin (r.a)ning fiqxiyfatvolar asosida tuzilgan “Kitob al-mavoqiyt” asari bizgacha yetib kelgan. Kitobda har bir mavzu turli asarlardan yig’ilgan fatvo va qarashlar asosida yoritilgan.

5. Qavomuddin Ahmad ibn Abdurrashid Umar ibn Muhammad ibn Abdulloh ibn Ziyo ul-islom Abu Shujjo al- Bahomiy,

6. Ahmad ibn Abdulaziz Ziyovuddin Muhammad ibn Husayn al-Bandiyjaniy

7. As-Saraxsiyning shogirdi bo’lmish Abu Amr Usmon ibn Ali al-Baykandiy edi.

Marg’inoniy Abu Iso at-Termiziyning "Al-Jome'" asaridagi hadislarni al-Qurashiyda zikr etilgan isnodlari bilan Abu Muhammad Said ibn Asadv Hasan ibn Ali al-Marg’inoniydan o’qib o’rgangan. Uning fiqh ilmida mashhur bo’lishi, buyuk nazariyotchi va shariat asoschilaridan biri Al-Quduriyning asarlarini mutolaa qilishi asosida amalga oshdi.

Burhoniddin Marg’inoniy chuqur va mukammalilmgaega bo’lganiga qaramay, ustozlaridan ta’lim olishni bir umr davom ettirgan. “Kitob ul-mashoix” (Shayxlar haqidagi kitob) asarida u o’zi ta’lim olgan qirqdan ortiq shayh va allomani sanab o’tgan.

Ular qatorida:

1. Abu al-Asir al-Baydaviy,
2. Abu Yoqub as-Savriy,
3. Abu Ishoq an-Navqabiy,
4. Ja’far al-Hindivoniylarning nomlari bor.

Burhoniddin Marg’inoniy o’z davrining ko’zga ko’ringan allomalaridan

1. “Bahrul-muhit” (Ilmlar dengizi) asarining muallifi Umar Ma’aza,
2. “Al-Fatovo va Favoid az-zohira” (Fatovolar va zohir narsalarning foydalari) asarining muallifi Zohir ud-din ibn Umar al-Qodiriy al-Buxoriy ibn al-Itobiy va boshqalarning ham nazariga tushgan. Turli manbalarda qayd etilishicha

Burhoniddin Marg'inoniy o'z ustozlaridan fiqh ilmida ancha yuqori darajalarga ko'tarilgan.

Ilm o'rganish yo'lida yosh olimning tinimsiz sa'y-harakati va barkamol shaxsiyati qirralarining ochilishi, barchaning diqqat markazida bo'lib, zamon o'tishi bilan Shayxulislom, Imomi Humom va Burhoniddin laqablari uning to'liq ismi sharifi Ali ibn Abu Bakr ibn Abdujalil ibn al-Halil Farg'oniy al-Mag'inoniyga qo'shib aytiladigan bo'ldi. Imomu Humom deganda, "irodali", "yuksak himmatli din rahbari" nazarda tutiladi, Burhoniddin esa, "diniy ishlar va shariat ilmlari bo'yicha har bir so'zi hujjat, ya'ni qat'iy dalil darajasida turgan olim"ni ifodalaydi. Manbalarda aytilicha: "Al-Marg'inoniy o'z oilasi tarbiyasida o'sib, eng mashhur va iqtidorli olimlardan dars olib, yuksak iste'dodi va izchil faoliyati tufayli Hanafiy mazhabi bo'yicha buyuk faqih va mujtahid darajasiga ko'tarilib, shayxul-islom laqabiga sazovor bo'ldi".

Abdulhay Laknaviy: "Uning nasabi Abu Bakr Siddiq roziyallohu anhuga borib taqaladi", deb ta'kidlagan. U allomani madh qilib, quyidagi iboralari bilan tanitadi: «Imom al-Marg'inoniy faqih, Qur'on hofizi, muhaddis, mufasssir, barcha ilmu fanni o'rganib o'zlashtirgan iqtidorli ustoz, o'tkir nazar bilan tekshiruvchi va diqqat bilan ish yurituvchi zohid, muttaqiy, mahorat va fazilatlar egasi, usuliy ilmu adabda misli ko'rilmagan adib va shoir, ilmul-xilof va mazhab sohalari bo'yicha yuksak salohiyatga ega bir zot edi».

Al-Marg'inoniy tinimsiz sa'y-harakat va uzoq muddat sayru safar jarayonida, o'sha asrning ilm dargohlariga borib eshik qoqdi. 33 yoshida

544-hijriy (1150 milodiy) yili haj safariga jo'nab, avval Ka'batulloh, so'ngra, Hazrat Muhammad (c.a.v.) qabrlarini ziyorat qilish sharafiga muyassar bo'ldi.

Ilohiy vahiy markazi Makka va islom davlatining birinchi poytaxti, payg'ambar sahobalari shahri bo'lmish Madinada mashhur faqihlar, muhaddislar va mufasssirlar bilan uchrashib tajriba oshirdi.

Olim barakali safar jarayonida Turkistondan tortib Xuroson, Eron, Iroq va Arabiston o'lkalarida tanikli olimlar bilan suhbat o'tkazdi. Islom ensiklopediyasida yozilishicha, u o'z hayoti davrida o'qigan va ko'rgan narsalarini o'sha davrda rasm

bo'lganidek alohida daftarlarga yozib qaytgan ekan. Lekin afsuski, ushbu qo'lyozmalar bizgacha yetib kelmagan.

Tarixiy manbalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, Burhoniddin Marg'inoniyning oilaviy ahvoli, ya'ni kimga uylangani, nechta farzandi bo'lgani haqida aniq ma'lumotlar nihoyatda kam. Shunga qaramasdan ul zotning avlodlari haqida ayrim ma'lumotlarni topish mumkin. Buning sababi shundaki, allomaning avlodlari o'z davrida fiqh ilmining ham nazariy, ham amaliy sohasida yirik olimlari bo'lgani haqida qo'lyozma manbalarda ayrim ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Manbalarda Burhoniddin Marg'inoniyning uch o'g'li borligi va ularning ismlari zikr qilinadi:

1. Imoduddin Muhammad ibn Ali ibn Abu Bakr ibn Abdujalil al-Farg'oniy al-Marg'inoniy. "Islom ensiklopediyasi" va "Kashfuz-zunun"da ko'rsatilishicha "Al-Favoid" nomli kitob uning qalamiga mansubdir. Yana u zot "Odobul-Qozi" asarini muallifidir.

2. Nizomiddin Umar ibn Ali ibn Abu Bakr ibn Abdujalil al-Farg'oniy Al-Marg'inoniy. Bu zot "Javohirul-Fiqh min musannafoti ibni sohibul-Hidoya" ("Hidoya" muallifining o'g'li yozgan asarlardan "Fiqh jivohirlari") va boshqa bir qator asarlarmuallifidir

3. Jaloliddin Muhammad ibn Ali ibn Abu Bakr ibn Abdujalil al-Farg'oniy Al-Marg'inoniy. Bu zotning yozgan asarlari haqida ma'lumotlar yo'q.

Burhoniddin Marg'inoniyning uch o'g'illari ham fiqh ilmini o'z otalaridan o'rganganlar va bu borada fatvo chiqaradigan darajaga yetganlar.

"Al-Ajoib al-Makdur fi axbor at-Temur" asari muallifi Burhoniddin Marg'inoniyning bir necha nabiralari ham bo'lgani haqida xabar beradi.

Allomaning nabiralaridan Abidul-Avval ibn Burhoniddin Ali ibn Imoduddin ibn Jaloliddin bo'lib, faqih, muhaddis, mufassir va g'oyatda taqvodor kishi bo'lgan. Sayyid Jaloliddin al-Kirmoniydan fiqh ilmidan ta'lim olgan. Burhoniddin Marg'inoniyning yana bir nevarasi Abidur-Rahim Abul-Fath Zayniddin

ibnImoduddin ibn Ali ibn Abu Bakr bo‘lib, uSamarqandda yashab, ilmiy ishlar bilan shug‘ullangan. Fiqh ilmini otasi Imoduddindan va Majiduddin al- Ustrushniyning shogirdi Isomiddin al-Ulyo Bodiyydan o‘rgangan.Manbalarda yozilishicha, u 1253 yil Samarkand shahrida sud mahkamalariga doir "Al-Fusulul- imodiya" nomli fiqhiy asar ham yozgan. Ayrim manbalarda bu zot Burhoniddin Marg‘inoniyning ukalari bo‘lgan,degan taxminlar ham uchraydi.

Burhoniddin Marg‘inoniyning uch o‘g‘illari ham otalaridan so‘ng navbatmanavbat shayxulislom bo‘lganlar.K. Kattaev “Samarqandlik buyuk allomalar” kitobida: “Amir Temur davrida Abdumalik, Mirzo Ulug‘bek davrida Isomiddin, Abu Said Mirzo davrida Burhoniddin va Nizomiddin Mas‘ud, Bobur Mirzo davrida Abdukarimshayhulislom mansabida bo‘lganlar” deb yozadi.

Manbalarda zikr etilishicha, al-Marg‘inoniy ko‘proq muddat Samarqandda istiqomat qilgan va umrining oxirigacha o‘sha yerda ijod bilan shug‘ullanib, seshanba kechasi, zul-hijja oyining 14-kuni 593 hijriy yili (1196—97 m.y.)hayotdan ko‘z yumgan. Yana bir manbada quyidagi fikrlarni ko‘rishimiz mumkin:“Uning 76 yoshida Samarqandda vafot etgani, tarixiy manbalardan ma’lum. Bu buyuk allomaning vafoti haqida yozgan tarixchilar, bu sanani 1197 yil 29 oktyabrda deb ko‘rsatadilar. Dafn etilgan joyi esa, mashhur Chokardiza qabristonidadir”.

Bu to‘g‘risida “Samariya” asarida shunday ma’lumot keltirilgan: “...Burhoniddin Marg‘inoniyning qabri Chokardiza qabristonida, katta ko‘chaning kunbotaridagi hovuzga o‘xshagan chuqurning yonidadirkim, shu katta yo‘l o‘sha hovuzga o‘xshash joy orqali sharqi-shimolga qarab o‘tadi. Mavlono Burhoniddinning qabri o‘sha katta yo‘lning janub tarafida, pishiq g‘ishtdan qilingan baland sufadadir...”.

Bir qancha tadqiqotchilar tomonidan al-Marg‘inoniy vafoti Samarqandda yuz berganligi ko‘rsatilgan bo‘lsa, turk olimi Shamsiddin Somiy "Qomusul-a‘lom"da bu haqda quyidagidek ma’lumot bergan: "Chingiz xuruj qilgan chog‘larda, u Buxoroda mudarrislik qilar ekan. Buxoro aholisi faqihni ushbu jahongir bilan sulh shartnomasini tuzish uchun o‘z tomonlaridan vakil qilib yubordi. Lekin shartnoma

ayrim kishilar tomonidan buzilgani sababli, Chingiz shaharga o't qo'yib, aholini qatl etishi jarayonida "Xidoya" muallifi hayotdan ko'z yumgan ekan".

Burhoniddin Marg'inoniy va u zotning avlodlari o'z sulolasining ananalari va asarlari bilan Movarounnahr fiqh maktabining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Ularning fiqhiy asarlari hanafiy mazhabi ta'limotini O'rta Osiyo xalqlari urf-odatlarini bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatib bergan.

Burhoniddin Marg'inoniy Islom olamidagi sunniylarning to'rtta asosiy mazhabi asoschilarining asarlarini o'rganish bilan birga o'zi ham fiqhga oid yirik asarlar yaratgan.

Kotib Chalabiy, Muhammad Abdulhay Laknaviy, "Hidoya"ning ayrim sharhlovchilari, shuningdek "Islom qomusi" mualliflari tomonidan berilgan ma'lumotlarga ko'ra, o'ndan ziyod mukammal fiqhiy asarlar Burhoniddin Marg'inoniy qalamiga mansubdir. Olib tekshirishlar ushbu asarlarning qo'lyozmalari borligini tasdiklaydi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

• 1. "Nashrul-mazhab". 2. "Kitobu tanosikil-xos" ("Manosikul-haj"). 3. "Kitob fil-faroiz" (meros bo'yicha). 4. "At-Tajniysu val-maziyd" (Ikkita fatvolar majmuasi). 5. "Muxtorotun-navozil" ("Majmu'un-navozil"). 6. "Maziydun fi furu'il-hanafiya". 7. Imom ash-Shayboniyni muhim asari bo'lmish "al-Jomi' al-kabir"ning sharhi. 8. "Bidoyatul-mubtadiy". 9. "Kifoyatul-muntahiy" ("Bidoya" uchun yozilgan katta – 8 jildlik sharh). 10. Imom Marg'inoniyning shoh asari bo'lmish "Al-Hidoya" ("Bidoyatul-mubtadiy" uchun o'zi yozgan o'rtacha sharh).

Lekin sanab o'tilgan asarlar haqida to'liq bir tasavvur yo'qdir. Chunki o'rta asr faqihlarining ko'pgina asarlari kabi, Burhoniddin Marg'inoniyning ham asarlarining hammasi bizgacha yetib kelmagan. O'zbekiston Respublikasi FA Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar hazinasida allomaning bir qator asarlari, qo'lyozma nusxalari bor: "Bidoyatul-mubtadiy"-tartib raqami 3895, "Hidoya fi al-fiqh"-11497 (4 nusxa), "al-Kifoya fi sharh Hidoya" -618, "Hidoya fi al-furu" - 11046(33 nusxa).

Burhoniddin Marg'inoniyning birlamchi maqsadlari o'z ilmlarini oshirish, ustozlaridan toqatlari yetgunicha tahsil olish bo'lgan. Ammo ul Zotning iqtidori shogirdlik bilan ustozlik qilishni ham zimmasiga yuklagan. Alloma fiqh fanidagi sunniy-hanafiy ta'limotini rivojlantirish bilan birga ko'plab shogirdlarni ham yetishtirib chiqarganlar. Burhoniddin Marg'inoniyning shogirdlarini uch guruhga bo'lish mumkin.

Burhoniddin Marg'inoniyning birinchi guruh shogirdlari jumlasiga, avvalambor, uning o'g'illari shayxul islom Jaloluddin Muhammad, Nizomuddin Umar (asarlari "Javohir ul fiqh" va "al-Favoid"), shayxul islom Imoduddin ibn Abu Bakr ("Odobul qozi" nomli asarni yozgan) kiradi. Allomaning ikkinchi guruh shogirdlariga "Imom Gazzoliyga raddiya" kitobining muallifi Shams ul aymma al- Kardariy, "Ta'limul mutaallim" muallifi Burhonul islom az-Zarnujiy, Jaloliddin Mahmud ibn al-Husayn al-Ustushniy va boshqalar kirganlar. Uchinchi guruh shogirdlari qatoriga Burxoniddin Marg'inoniydan bevosita ta'lim olmagan bo'lsalarda, ammo allomaning ilmiy fikxiy merosidan bahramand bo'lgan barcha izdoshlari kiradi. Ular ul Zotni o'zlarining ustozlari deb bilganlar va u kishining fiqh ilmi sohasidagi ilmiy-ma'rifiy an'analarini davom ettirganlar.

Burhoniddin Marginoniyning shogirdlari o'z ustozlarini juda hurmat qilganlar. Ayni paytda fiqh ilmi sohasida yuqoridarajalarga erishganlar va o'zlarining ajoyib asarlari bilan fiqh ilmini rivojiga munosib hissa qo'shganlar.

Burhonuddin al-Marg'inoniy yoshligidanoq tinimsiz ilm o'rgandi va o'z davrining hanafiy mazhabi bo'yicha buyuk faqihi (huquqshunosi) darajasiga ko'tarildi. Uning fiqh ilmi bo'yicha bunday yuksak darajaga ko'tarilishi uchun qo'yidagi omillar sabab bo'ldi:

Birinchidan, u oliy iste'dod, o'tkir tafakkur egasi va ilmu fan shaydosi edi. Fanga qiziqish uni uzoq safarlarga chorlab, o'sha davrning asosiy fanlarini o'zlashtirishi uchuk imkon yaratib berdi

Ikkinchidan, u yashagan davr Sharq uyg'onish davrining birinchi bosqichi bo'lmish IX-XII asrlarga, ya'ni O'rta osiyoda jamiyat taraqqiyoti uchun fiqh ilmiga (huquqshunoslik ilmiga) katta zarurat tug'ilgan bir davrga to'g'ri keldi. Fiqh

ilmi bo'yicha u yozgan asarlar, ayniqsa, «Hidoya» kitobi o'sha davr huquqiy muammolarini yechib berishga qaratilgan edi.

Uchinchidan, Marg'inoniyning imomi A'zam Abu Hanifa Nu'mon ibn Sobit asos solgan hanafiy mazhabi, ya'ni huquqiy maktabiga mansubligi ham uning o'sib kamolot cho'qqisiga ko'tarilishi uchun katta omil bo'ldi. Negaki, Abu Hanifa shariatning uchta asosiy manbai (Qur'on, sunna, ijmo)dan keyin, to'rtinchi asosiy manba bo'lmish ratsional (aqliy) manba', ya'ni qiyosga boshqa mazhablarga nisbatan ko'proq e'tibor qaratgani bilan ajralib turadi. Shuningdek, xalq ichida yoyilib, ularning hayotiga singib ketgan urf-odatlar hanafiy mazhabida huquqiy muammolarni hal qilishda qo'shimcha manba sifatida kengroq ko'lamda qo'llaniladi.

Mazkur omillar, ayniqsa, hanafiy mazhabining ra'y (shaxsiy fikr) va qiyosga tayangani Burhonuddin marg'inoniyga o'z malakasini oshirib, islom huquqi falsafasining tub mohiyatini anglab olish va bu cheksiz sohada erkinlik bilan fikr yuritish uchun munosib sharoit yaratib berdi.

Tarixiy manbalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, Burhoniddin Marg'inoniyning oilaviy ahvoli, ya'ni, kimga uylangani, nechta farzandi bo'lgani haqida aniq ma'lumotlar nihoyatda kam. Shunga qaramasdan ul Zotning avlodlari haqida ayrim ma'lumotlarni topish mumkin. Buning sababi shundaki, allomaning o'g'li va avlodlari o'z davrining fiqh ilmining ham nazariy, ham amaliy sohasida yirik olimlar bo'lgani haqida qo'lyozma manbalarda ayrim ma'lumotlarni uchratish mumkin. Yuqorida olimning o'g'illari haqida ma'lumot berilgani bois, endi nabiralari haqida so'z yuritamiz. Allomaning nabiralaridan biri Abdul-Avval ibn Burhoniddin Ali ibn Imoduddin ibn Jaloluddin bo'lib, faqih, muhaddis, mufassir va g'oyat taqvodor kishi bo'lgan. Sayyid Jaloluddin al-Kirmoniydan fiqh ilmidan ta'lim olgan.

Burhoniddin Marg'inoniyning yana bir nabirasi Abdurahim Abu Fath Zaynuddin ibn Abu Bakr Imoduddin ibn Ali ibn Abu Bakrdir. Fiqh ilmini otasi Imoduddindan va Majiduddin al-Ustrushniyning shogirdi Hisomuddin al-Ulyo Bodiyyan o'rgangan. "Al-Fusul ul-Imodiya" nomli qozilarning majburiyatlariga

bag'ishlangan fiqhiy asar ham yozgan. Burhoniddin Marg'inoniyning uch o'g'illari xam otalaridan so'ng navbatma-navbat shayxulislom bo'lganlar. Hazrat Burhoniddin Marg'inoniy va uning avlodlari o'z sulolasining an'analari va asarlari bilan Movarounnahr fiqh maktabining rivojlanishiga katta ulush qo'shganlar.

- Buyuk alloma umrining oxirlarida Samarqandda yashab, ijod etib, 593 hijriy (1196—97 milodiy) yili o'sha yerda dunyodan o'tgan. Shomiyning “Durrul-muxtor”da yozishicha, ulug' faqih Samarqanddagi 400 ga yaqin Muhammad otli faqihlar dafn etilgan Muhammadiylar qabristoni “Turbat ul-Muhammadiyyiyn” yonida dafn etilgan ekan.

- *“Hidoya” asarining yaratilishi.*

- O'rta osiyolik faqihlarning har biri o'z ilmiy uslubi va yashagan davri sharoitiga qarab islom huquqi, ayniqsa, hanafiy mazhab rivoji yo'lida unutilmas xizmatlar qilib, o'zlaridan barhayot asarlar qoldirganlar. Ular orasida imom Marg'inoniy yozgan qimmatli huquqiy kodeks “Al-Hidoya” o'z ixchamligi, mukammalligi, hanafiy mazhabini boshqa sunniylik mazhablari bilan qiyosiy uslubda o'rganib, har tomonlama yoritganligi uchun o'ziga xos katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

- “Al-Hidoya” kitobi 8 asrdan buyon hanafiy mazhab bo'yicha eng muhim va mo'tabar qo'llanma sifatida barcha musulmon mamlakatlari madrasalari va islomiy oliy o'quv yurtlarida o'qitilib kelinmoqda. Uning matni va qisqartmalari ustidan mashhur faqihlar tomonidan 60 dan ortiq sharhlar va hoshiyalar yozilib, ushbu mazhabning tarqalishi yo'lida ta'sirchan omil sifatida xizmat qilib kelgani hammaga ma'lum.

- Olim butun islom olamida mashhur bo'lgan “Hidoya” asarini hijriy 573 (milodiy 1178) yilda Samarqandda yozib tugatdi. Bu asarni yozilishi bilan bog'liq rivoyatlar xalq orasida hozirgacha saqlanib qolgan. Mahmud ibn Sulaymon al-Kafaviyning keltirishicha, Burhoniddin Marg'inoniy o'zining “Bidoyat-al-muntahiy” asarining so'z boshida “Hidoya”ning yaratilishi to'g'risida shunday yozgan edi:

• *“Iroqqa safar qilganimda, “Al-Muxtasar al-Quduriy” (“Quduriy qisqartmasi”) ni ko‘rdim. U fiqh bobida ajoyib asar edi. Bu paytda kattayu-kichik, barcha “Jome’ us-Sag’ir” (“Kichik to‘plam”) dan foydalangan edi. Shunda fiqhga oid barcha asarlarni jamlab, ulardan eng zarur masalalarni oldim va bu asarga “Bidoyat al-muntahiy” deb nom berdim. Keyinchalik ushbu asarga sharh yozib, uni “Kifoyat ul-muntahiy” deb nomladim”.*

• Keyinroq bu asarning ham hajmi kattalik qilib, yanada mo‘jaz bo‘lgan, butun islom olamida hanafiya mazhabining fiqh masalalarida asosiy qo‘llanmasiga aylangan Hidoya asari yaratildi. Mazkur asarni hanafiya mazhabidan tutgan o‘rni to‘g‘risida alloma Haddod quyidagi ta‘rifni beradi: “Hidoya” ham Qur‘on singari o‘zidan ilgari yozilgan kitoblarni(fiqhshunoslik bo‘yicha) e‘tibordan qoldirdi”. Shomlik allomalardan biri “Hidoya”ni o‘qib chiqib, “Ajabo! O‘zi ajamlik bo‘lsa, bu gaplarni qaerdan topdiykin?! Biz arab bo‘la turib, bu gaplarni bilmaymiz”,– deb hayratlangan edi. “Hidoya” kitobi xususida Burhoniddinning o‘g‘illaridan biri Imomiddin quyidagi arabcha bayt bitgan bo‘lib, bu baytning mazmuni shunday:

• “Hidoya kitobi hidoyat yo‘liga yetaklaydi va ojizlar yo‘lini yoritadi, Shunday ekan uni lozim deb bil, uni yodlab ol, ey aql egasi, kimki uni o‘zlashtirsa, eng oliy maqsadga erishgan bo‘ladi”.

• 573 h.y. zulqa‘da oyining chorshanba kuni boshlangan ushbu asarni yozish muallif uchun oson kechmadi. Shayx Akmaliddinning yozishicha, rivoyatlarga ko‘ra, bu ish uning 13 yillik hayotini qamrab oldi. Muallif yangi asarni yaratish uchun o‘zining butun kuch va iste‘dodini ishga soldi. Abdulhay Laknaviy manbalarga tayanib yozishicha, u 13 yil (asarni yozish muddati) davomida ro‘za tutadi. Unga ovqat olib kelgan xodimni jo‘natib, taomni shogirdlaridan biri yoki boshqa biron kishiga yedirib, bo‘sh idishni qoldirardi. Xodim taomni ustozning o‘zi yegandir, deb o‘ylab idishni olib ketardi. Shu tarzda, u boshqalarga bildirmasdan ro‘za tutaveradi. Chunki ro‘za insonga ruhiy kuch bag‘ishlaydi va fikrni jamlashga yordam beradi.

Muallif "Kifoyatul-muntahiy" nomli sharhni yozish bilan o‘z oldiga qo‘ygan maqsadga erisha olmadi. Negaki, ko‘p jildlik katta hajmli sharhni o‘qib, uning

ichidan kerakli masalani topib olish va shunday katta kitobni ko'tarib olib yurish, ilm toliblar uchun qiyinchiliklar tug'dirardi. Natijada, muallif o'z niyati va do'stlari maslahatiga binoan, "Bidoyatul-Mubtadiy"ni qayta o'rtacha hajmda sharhlashga kirishadi. Bu asarni yozish muallif uchun oson kechmadi. Rivoyatlarga ko'ra bu ish uning 13 yillik hayotini qamrab olgan. Muallif asarni yozish uchun o'zining butun kuchi va iste'dodini namoyon qildi.

Abdulhay Laknaviy manbalarga tayanib yozishicha: "U asarni yozish davomida ro'za tutardi. Unga olib kelingan taomni shogirdlari yoki boshqa biron kishiga berardi. Shu tarzda, u boshqalarga bildirmay ro'za tutaverardi". Chunki ro'za insonga ruhiy kuch bag'ishlaydi va fikrini jamlashga yordam beradi.

Birinchidan: Bu asarda Imom Muhammad ash-Shayboniy va al-Quduriy asarlaridan olingan, "Bidoyatul-mubtadiy"ga kiritilgan asosiy huquqiy minglab far'iy (juz'iy) masalalar mavjud edi. Ular orasida xalqning amaliy hayotiga bog'liq, o'z yechimini topmagan ko'plab muammolar ham bor edi. Shu nuqtai nazardan o'sha davrning o'zgaruvchan sharoitini sinchiklab o'rganish, birinchi darajali muammolarni ikkinchi darajali muammolardan ajratib olib, ularni yechish yo'llarini belgilab berish, muallifdan katta diqqat e'tibor, har tamonlama tekshirish va chuqur kuzatishlarni talab qilardi.

Ikkinchidan: Burhoniddin Marg'inoniy fiqh ilmi bosib o'tgan olti davr (Payg'ambar, sahobalar, tobeinlar, mujtahidlar, muxarrijiylar va muqallid (taqlid etuvchi)lar davrlari) ning beshinchi bosqichi bo'lmish Muxarrijlar (ulardan ilgar o'tgan mujtahidlar va buyuk huquqshunos olimlar asarlariga murojaat qilish orqali, mazhab doirasida yangi topilgan murakkab huquqiy muommolarni yechish yo'llarini topuvchilar) davrida yashagani uchun, to'g'ridan-to'g'ri erkin ijtihod qilish vakolotiga ega emas edi. Chunki, IV hijriy asr boshlarida (milodiy X asrda) islom huquqi bo'yicha barcha faoliyat, buyuk olimlar tomonidan belgilab berilgan asosiy qonun qoidalarni izohlash, tafsir etish sohasida bo'lishi kerak, degan nazariya mavjud edi. Lekin, Muhammad Abdulhay Laknaviy o'zining mashhur "Al-Favo'id al-bahiya" asarida hanafiy mazhabi olimlarini olti guruhga

bo‘lib, Burhoniddin Marg‘inoniy va Al-Quduriyni “As‘habut-tarjih” (ya‘ni, ba‘zi rivoyatlarni ba‘zilaridan ustun ko‘rish) salohiyatiga ega olimlar qatorida zikr etgan.

Mazkur sharoitda Burhoniddin Marg‘inoniy oldida turli mualliflar tomonidan yozilgan ko‘p fatvolar (huquqiy majmualar) bor edi. Ularda minglab masalalar, ayrim muayyan muammolar bo‘yicha o‘nlab mulohazalar, hatto bir-biriga qarama-qarshi nazariyalarham mavjud edi. Muallif nazarda tutgan huquqiy masalani yoritish uchun, birinchidan, shariatning asosiy manbalari, undan keyin Abu Hanifa (r.a), Imom Molik, Imom Shofeiyning asarlari, ash-Shayboniyning “Zohirur-rivoya”deb atalgan kitoblari, Abu Yusufning “Kitobul-xiroj”, “Adabul-qozi”, “Abu Hanifa (r.a) va Ibn Abulaylo orasidagi ixtiloflar” , “Avzoiy va Anas ibn Molikning ayrim huquqiy masalalar bo‘yicha bildirgan fikrlariga yozilgan raddiya”kitoblari, imom Zufar, Shayxul-islom Ibn Taymiya, Ibnul-Javziya asarlari, shuningdek,ulardan keyin islom huquqining turli sohalariga oid son-sanoqsiz kitob va to‘plamlarni o‘qib chiqib, ularda bildirilgan fikr-mulohazalarni bir-biri bilan solishtirib, eng to‘g‘ri, eng ma‘qul va hayotga mos keladigan xulosalarni chiqarishi kerak edi.

Bu haqda uning o‘zi “Hidoya” muqaddimasida: “... so‘ngra Tangri tavfiqi yordamida, tanlangan rivoyatlar bilan kuchli aqliy dalillarni uyg‘unlashtirib, har bir bobda ortiqcha so‘zlarni tark etib, ko‘p yozishdan o‘zimni tiygan holda, “Al-Hidoya”-deb atalgan boshqa bir sharhni yozishga kirishdim ” - deb ta‘kidlab o‘tgan.

Albatta, eng hayotiy va zaruriy rivoyatlarni tanlab olib, ularning to‘g‘riligini naqliy dalillar bilan isbotlab, aqliy dalillar bilan mustahkamlash, mumtoz asarlarning matn va mazmuniga chuqur kirib borib, ularning huquqiy asarlarini belgilab olish katta mehnat va izchil izlanishni talab qiladi.

«Al-Hidoya» muallifi nihoyatda muhim va munozarali masalalarni yoritish jarayonida sahobalar, mazhablar asoschilari, buyuk faqihlar ismlari, jo‘g‘rofiy va tarixiy joylar, turli toifa va qabila nomlarini zikr etadi. Abdulhay Laknaviy o‘z muqaddimasida «Al-Hidoya»ning birinchi qismida zikr etilgan sahobalar va tobeinlarning ismlari 50dan ziyod, toifa va urug‘lar nomlari 12ta, jo‘g‘rofiy va

tarixiy joylar nomi 55ta ekanligini ko'rsatib, ularning har biri haqida qisqacha ma'lumot berib o'tgan. U Marg'inoniy asarida kelgan 90dan ortiq buyuk faqihlar, imomlar, mujtahidlar, jumladan, mashhur sahobalar va muhaddislar ismlarini hamda, ularga tegishli bo'lgan ma'lumotlarni zikr etadi. Shunga asosan "Hidoya" muallifining ishi qanchalik og'ir va keng qamrovli ekanini tushunish qiyin emas.

Burhoniddin Marg'inoniy "Hidoya" asarini yozishda o'ziga xos uslub yaratdi. Uning har bir iborasi qisqa va muxtasar, fiqhiy hukmlarni ifodalovchi jumlarlar esa, umumiy qoida shaklida berilgan.

Ta'kidlaganimizdek, muallif asarni yozishda o'ziga hos bo'lgan qisqa so'zlar, istilohlar va ixcham iboralardan keng foydalanadi. Ushbu iboralar "Hidoya" ustidan yozilgan sharhlar va hoshiya mualliflari tomonidan ta'kidlab o'tilgan. Mazkur manbalarga asoslanib, Hoji Halifa (kotib Chalabiy), Shayx Abdulhaq Dehlaviy va Abdulhay Laknaviy o'z asarlarida ularni izohlab o'tganlar. Ulardan ayrimlari quyidagilardan iborat.

1. "Fi diyorino" (Bizning diyorimizda) deganda, u Movarounnahr shaharlarini nazarda tutgan.

2. "Qola mashoyihuno" (Bizning Shayhlarimiz, ya'ni ustozlarimiz debdurlar) deganda, u Movarounnahr (Buxoro, Samarqand) olimlarini nazarda tutgan.

3. "Fiqh" so'zi bilan esa, aqliy dalilni ifodalaydi. Masalan, "Val-fiqhu fihi", ya'ni- "Ushbu masala aqliy dalil bo'yicha quyidagidek..."

Abu Sa'udning yozishicha: «"Hidoya" muallifi o'z fikrini bildirmoqchi bo'lganda, "Qola Abduzaif afo anhu" (Bu ojiz banda Xudo uni kechirsin- bunday deydi) iborasini ishlatgan. Lekin uni vafotidan keyin ayrim shogirdlari ushbu jumlaning "Qola roziyallohu anhu" (Xudo undan rozi bo'lsin- bunday deydilar) iborasi bilan almashtirganlar».

Muallif o'zini hudbinlikdan saqlash maqsadida "Men" so'zini o'z fikrini bildirishda ishlatmagan.

Uning odatlaridan biri shundayki, o'ziga ma'qul mazhab dalilini asar ohirida keltiradi. Qozizoda Rumiylar laqabi bilan mashhur Zayniddin shayh Muhammad Afandi "Natoijul afkor" kitobida yozishicha: "Muallif turli mavzular uchun dalil

keltirish jarayonida eng kuchli dalilni eng oxirida keltiradi. Bunda uning maqsadi, oxiridagi soʻzni ilgari zikr etilgan matblar uchun dalil sifatida qoʻllashdir”.

Muallif ilgari zikr etilgan “Bima talavna” (tilovat qilganimizga binoan) va ilgari keltirgan aqliy mantiqiy dalilga “Bima zakarna” (zikr etganimizga binoan) , degan iboralari bilan ishora qiladi. Shuningdek u “Nas” ya’ni, oyat yoki hadis matnida kelgan illat yoki sababni tekshiradigan masalani isbotlash uchun, mantiqiy dalil qilib ishlatadi. U koʻpincha aqliy dalilni naqliy dalil (oyat, hadis) dan keyin keltiradi. Tugʻilishi mumkin boʻlgan savol yo eʼtirozga esa: “Fain qiyla kazo qulna kazo” (agar bunday deyilsa – bunday deb javob beramiz) iborasi bilan javob qaytaradi. U koʻpincha, Abu Hanifa (r.a)ning buyuk shogirdlari Abu Yuusf va imom Muhammadning nazarini, soʻngra dalilini keltiradi. Undan keyin Abu Hanifa (r.a)ning nazarini zikr etib uning dalilini shunday izohlab oʻtadiki, bu har ikkalasi uchun javob boʻladi. Muallifning yozish uslubi, u ishlatgan oʻziga hos ibora va atamalarni oʻzlashtirib olishlik, asarni oʻqib, undan foydalanishga katta yordam beradi. “Hidoya” kitobining yana bir xususiyati shundan iboratki, unda “Ilmul- xilof” orqali belgilab berilgan qoidalar keng koʻlamda nazarda tutiladi. Chunki Burhoniddin Margʻinoniy ushbu fan sohasida ham yetuk olim va mutaxassis hisoblanadi.

“Ilmul-xilof” faniga birinchi boʻlib asos solgan alloma Abduzayd Ubaydullo ad-Dobusiya edi. Burhoniddin Margʻinoniy “Hidoya” da huquqiy muammolarni yechish jarayonida faqat uchta asosiy mazhablarga (Hanafiy, Molikiy, Shofey mazhablariga)gina emas, balki Zohiriy va Avzoʻiy mazhablariga doir fikru mulohazalarni ham oʻrni kelganda tekshirib oʻtib, har biri haqida oʻz nuqtai nazarini bildiradi. Ushbu nuqtai nazardan “Hidoya”, “Ilmul-xilof”ni keng koʻlamda oʻrganish uchun ham muhim va eʼtiborli manba hisoblanadi. Ayni vaqtda uni soʻngi davrda ya’ni, fan sifatida yuzaga kelgan “qiyosiy huquqshunoslik” ning oʻziga xos shakli deb eʼtirof etish mumkin.

Hanbaliy mazhabiga tegishli masalalarni “Hidoya” va boshqa faqihlar yozgan asarlarga kiritilmaganligining sababi shundaki, ahli sunna faqihlariXII asrgacha Hanbaliylarni faqihlar sifatida emas, balki, muhaddislar sifatida tan olib kelganlar.

Alloma, fihiy nuqtai nazardan, huquqiy masalalarni izohlash jarayonida, ularning mashru' (qonuniy) yoki nomashru' (g'ayri qonuniy) ekanligini naqliy dalillardan keyin aqliy dalillar bilan asoslab beradi. Ushbu nuqtai nazardan "Hidoya" ni islom huquqi falsafasi va keyingi davrlarda keng rivojlangan "huquq falsafasi" fanining manbalaridan biri deb qabul qilsak, to'g'ri xulosa chiqargan bo'lamiz.

Burhoniddin al-Marg'inoniyning shoh asari bo'lmish "Al-Xidoya" eng mu'tabar huquqiy qo'llanma sifatida sakkiz asrdan buyon butun islom dunyosi, ayniqsa, Markaziy Osiyo mamlakatlari, Xindiston yarim oroli, Turkiya, ko'pgina arab mamlakatlari va barcha islom o'lkalari uchun eng daqiq va ishonarli manbalardan biri vazifasini o'tab kelmokda.

"Al-Hidoya" asari ustida tadqiqot ishlari olib borib unga muqaddima va hoshiyalar yozgan Abdulhasanot Muhammad Abdulhay Laknaviybu asar haqida quyidagicha fikr bildiradi: "Men "Al-Hidoya" kitobini, uning sharhlarini va "Muxtorotun-Navozil"ni o'qib chiqdim. Burhoniddin Marg'inoniy yozgan asarlar, ayniqsa "al-Hidoya" maqbul (qabul qilingan) va ishonarlidir, negaki, bugunga qadar ham barcha fozil kishilar va huquqshunoslar uchun foydalanish manbai bo'lib kelmoqda".

Ushbu bebaho kitob islom huquqining turli sohalarini o'z ichiga olib, masalalarni yoritishda aholinining turmush tarzi va urf odatlarini inobatga olgan holda ishlab chiqilganligi, shu bilan birga keng qamrovligi ya'ni, boshqa mazhab olimlarining qarashlari inobatga olinganligi bilan alohida o'rin tutadi. Bu haqida huquqshunos olimi Mavjuda Rajabova quyidagi fikrlarni bildirib o'tgan: "...turli mazhab asoschilari islom fiqh-huquqshunosligi shakllanishiga bevosita aloqador asarlar yaratgan bo'lsalarda, keyinchalik jamiyat taraqqiyotining xolisona qonunlari musulmon qoziligi, ya'ni sudlari uchun amaldagi qonun-qoidalarining yagona tartibini belgilab beruvchi manbalarga ehtiyoj sezar edi. Shariatning huquq tizimini mukammal, bir butun tarzda jamlagan kitob - Burhoniddin Marg'inoniyning "Hidoya fil furu' al-fiqh" asaridir. Unda musulmon huquqi namoyondalarining e'tiborga loyiq to'plamlarida muayyan izchillik bilan bayon

qilingan nazariy fikrlar o'z aksini topgan. Bu kitobning yana bir afzalligi shundaki, unda barcha baxsli masalalar bo'yicha taniqli mazhab asoschilari, hamda qonun sharhlovchi ulamo - olimlarning turli-tuman fikr va izohlari keltiriladi, so'ngra ular mantiqan isbotlanadi. Olingan muayyan bir fikr va karashlarning ikkinchisidan afzalligi asoslab beriladi. Chunki muallifning o'zi hamhuquqning barcha sohalari, jumladan, jinoyat va jazo masalalari yuzasidan amaliyotda qo'llashmumkin bo'lgan qarorlarni qariyb har bir huquqqa tegishli hisoblangan. Burhoniddin Marg'inoniy o'z asarini ko'pincha Abu Hanifata'limotiga tayanib, uni qullab-quvvatlagan holda yozgan. Bu asar Hanafiylar mazhabi fikru mulohazalarini o'zida mujassam etgan kitob".

"Hidoya" asari o'zining amaliy va nazariy ahamiyati jihatidan har doim buyuk faqihlari va islom shariati yirik vakillarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Xar bir olim unga nisbatan o'z fikrini bildirib o'tgan. Shular jumlasidan, "Hidoya" muallifining o'g'li Shayxulislom Imom Imoduddin otasi haqida she'r yozgan.

Mazmuni:

"Hidoya" asari uni o'zlashtirgan kishini hidoyat yo'liga boshlab, ko'zi o'jizlarning ko'zini yoritadi. Ey, aql egasi, uni o'qib o'zlashtirgin, uni o'zlashtirgan kishi eng oliy qoyalarga erishgan buladi".

Alloma al-Haddod esa uning ustidan yozgan hoshiyasida shunday deb yozadi: "Qur'on kitobi qanday qilib o'zidan oldingidirlarni bekor qilgan bo'lsa, "Al- Hidoya" kitobi ham o'zidan ilgari shariat bo'yicha yozilgan barcha asarlarni e'tiborsiz qoldirdi".

"Hidoya" faqat islom huquqshunoslari uchun emas, balki G'arb huquqshunos olimlari uchun ham juda e'tiborli huquqiy manba sifatida xizmat qilib kelmokda. 1958- yili Majid Xadduriy va Hebert J. Libesni tomonidan nashr etilgan «Islomda hukuq» nomli kitobda "Xidoya" dan foydalangan. Kitob mualliflari fikricha: «Burhoniddin Marg'inoniy yozgan «al-Hidoya» kitobi, hanafiy mazhabi huquqshunosligining kengayib, rivojlanishini boshqa barcha kitoblarga nisbatan ko'proq va yaxshiroq bayon qilgan. Ushbu kitobni o'qigan kishi shuni bilib olishi

mumkinki, muallif juda ko‘p o‘rinlarda o‘z mustaqil fikru aqidasini ilgari surish va takomillashtirishga uringan. Kitobni yozishdan ham uning asosiy maqsadi shu bo‘lgan”.

Hindistonlik tadqiqotchi olim Aziz Ahmad "Hindistonda islom tafakkuri tarixi" nomli asarida ta’kidlashicha, hanafiy fiqhi Hindiston bo‘yicha, G‘iyosuddin Tug‘luq davrida hadislarga asoslangan hukmlarga nisbatan ustun turgani, o‘lkani idora qilish qonunlari, Qur’onga va Xindistonning sobiq sultonlari rusumlariga tayangan holda, butunlay Xanafiy mazhabi ta’siri ostida bo‘lib, uning o‘g‘li va o‘rinbosari Muhammad ibn Tug‘luq "Xidoya" kitobi haqida komil ma’lumotga ega ekanligini ta’kidlab o‘tadi.

Shuningdek, muallif bergan ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu davrda yaratilgan ikki katta huquqiy asar, ya’ni “Fiqhi Feruzshohiy” Totorxon tashviqoti bilan, Olim ibn Alo tomonidan yozilgan katta hajmli “Fatavoi Tatarxoniy” asari Feruz Tug‘luq hokimiyati davrida (1351-1388 y.) ta’lif etilib, uni yozishda “al-Hidoya” uslubidan foydalanilgan edi.

Muallif so‘ziga qo‘shimcha qilib aytish mumkinki, Hindistonda undan keyin yozilgan huquqiy asarlar, jumladan, “Fatavoi Ibrohimshohiy” va yirik huquqiy manba hisoblanmish – Boburiylar davlatining huquqiy kodeksi “Fatavoi Olamgiriyya” da ham «al-Hidoya»ning bevosita ta’sirini to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘rish mumkin.

Hindiston va undan tashqari “al-Fatavo al-Hindiya” nomi bilan shuhrat qozongan “Fatavoi Olamgiriyya” Boburiylar sulolasining iqtidorli imperatori Avranzeb Olamgir buyrug‘iga binoan, bir guruh salohiyatli faqihlar tomonidan yozilib tugatilgan to‘rt jildlik, 3500 betlik hajmga ega ushbu kodeks, Nizomiddin Burxonpo‘riy (Shayh Nizom) raxbarligida 24 kishidan iborat olimlar guruhi tomonidan tayyorlanib, sud ishlarini bajarish va davlat ishlarini yuritish uchun asosiy qonun vazifasini bajargan. “Fatavoi Olamgiriyya” urdu tiliga tarjima qilinib, 1889-yili Laknahuda nashr etilgan. Shuningdek, bu muhim fatvo 2000-yil Bayrutda Dorul-Kutubulilmiyya tomonidan “Al-Fatavo al-Hindiya” nomi bilan olti

jildda nashr etilgan. Ushbu kodeks qo‘lyozmalarining bir necha nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomli Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida mavjud.

Ko‘rinib turibdiki, “al-Hidoya” kitobi islom huquqshunosligi bo‘yicha barcha sohalarda o‘z ta’sirini o‘tkazib kelgan.

Burhoniddin Marg‘inoniyning shogirdlaridan biri Burhonul – islom az- Zarnujiy “Ta’lim al-Mutallim” nomli kitoblari da bir qit’a sher va ustozlari nasihatlarini keltiradilar:

“Buyuk imom, ustoz, “al-Hidoya” muallifi menga quyidagi she’rlarini o‘qigan edilar:

Obro‘ va e’tiborsiz olimdan katta fasod kelib chiqdi.

Undan ham kattaroq fasod manbai, obidlik va zohidlik davosini qilgan kishidir.

O‘z dinlari bo‘yicha ularga ergashgan dunyo ahliga, ular buyuk fitnalarga sabab bo‘lg‘usidirlar.

Shuningdek ustoz menga bunday degandilar:

“Hech qachon, ilm o‘rganishda, uzilish yuz bermasligi kerak, negaki, bu katta yo‘qotishga olib boradi. Men ilm o‘rganish jarayonida, hech qachon uzilishga o‘rin qo‘ymaganligim sababli, barcha o‘z safdoshlarimdan o‘zib ketdim”.

Aytilganlardan yaqqol ko‘rinib turibdiki, «al-Hidoya» kitobi bugungi kunga qadar islom huquqshunosligi bo‘yicha barcha sohalarda o‘z ta’sirini o‘tkazib kelgan va fuqaholarning ko‘pchiligi, ularning mazhablaridan qati’y nazar, unga katta e’tibor bilan qaraganlar.

Yuqorida zikr etilgan fikrlar va boshqa ko‘p tadqiqodchilar tomonidan bildirilgan ijobiy baholar, «al-Hidoya» kitobining qanchalik ilmiy ahamiyatga ega ekanligiga qoniqarli dalil hisoblanadi.

Shofi’iy mazhabining ba’zi bir namoyandalari, «al-Hidoya» muallifini ba’zi bir e’tiborga ega bo‘lmagan hadislardan foydalangan, deb tanqid qilganlar. Lekin tadqiqodchilar, jumladan, Muhammad Abdulhay Laknaviy: "Bunday yondashuvlarga, Marg‘inoniyning yuksak maqomi va buyuk olimligidan xabarsizlik sabab bo‘lgan", deb ta’kidlagan.

Shayh Muhyiddin Abdulqodir Ibn Muhammad al-Qurashiy al-Misriy (vafoti 775hijriy yil) “al-Hidoya” kitobida keltirilgan hadislarini taxrij qilib ya’ni, hadislar matni to’g’ri yoki roviylarning ishonarli ekanini isbotlab berib, uni “al-Inoya bi-ma’rifati ahodiysil-Hidoya” deb atagan. Shuningdek, shayx Alouddin “al-Kifaya fi ma’rifatihodiysil-Hidoya” nomli kitobida, Shayx Jamoliddin Abdulloh ibn Yusuf Zayla’iy “Nasbur-ra’ya li ahodiysil-Hidoya” nomli kitoblarida mazkur hadislarini sahifligini ko’rsatib berganlar. Oxirgi asarni Ibn Hajar Asqaloni qisqartirib “Ad-diroya fi muntahabi ahodiysil-Hidoya” deb atagan.

Burhoniddin Marg’inoniy yozgan to’rt jildlik “al-Hidoya” kitobi sunniylik yo’nalishida hanafiy mazhabi bo’yicha muhim va mukammal huquqiy kodeks sifatida 55tadan ortiq kitob, yuzlab bob va fasldan tarkib topgan bo’lib, meros huquqidan tashqari islom huquqining barcha sohalarini qamrab oladi.

Burhoniddin Marg’inoniy meros huquqini o’z kitobiga kiritmaganining sababi shundaki, Imom A’zam Abu Hanifa (r.a) meros muammolarini maxsus fan sifatida fiqh ilmidan ajratib, uni “al-Faroiz” deb atagan.

“Al-Hidoya” asari 4 jildidan tashkil topgan bo’lib, har bir jild turli xil masalalarga bag’ishlangan :

birinchi jildi: tahorat va amaliy ibodatlarga (namoz, ro’za, zakot va haj);

ikkinchi jildi: oila huquqi, qul saqlash muammolari, hudud jazolari (Alloh tomonidan belgilangan jazolar), halqaro huquq mezonlari, shariatilik, islom huquqiga xos bo’lgan vaqf huquqi kabi masalalarga;

uchinchi jildi: muomalat turlari (fuqarolik huquqi), sud jarayoni;

to’rtinchi jildi: ekinilik va yer muammolari, jinoyat turlari, guvohlik va boshqa ko’plab mavzularga bag’ishlangan.

“Al-Hidoya” asari hamshakl va tuzilish nuqtai nazaridan, ham ichki mazmuni jihatidan hanafiy maktabi ta’limotining yorqin namunasi bo’lgani uchun, keyingi davrlarda ko’p fiqhiy asarlar unga o’xshatib, uning uslubidan foydalanish asosida yozilgan.

“Hidoya” sharqiy Hindiston shirkati tasarrufidagi Bengaliya viloyati mahkamalari uchun 1776-milodiy yilda G’ulom Yahyoxon tomonidan fors tiliga

tarjima qilinib, 1807-milodiy yilda Kalkuttada chop etilgan. Taajjubli joyi shundaki, “Hidoya” birinchi marta arab yoki fors tilida emas, balki Charl’s Xamelton tarjimasi asosida ingliz tilida milodiy 1791-yilda Londonda nashr etilgan. Ushbu to‘rt jildlik tarjima juda noyob bo‘lgani uchun 1870- yili S. G. Gariy nazorati ostida bir jildda qayta chop etilgan. Oxirgi marta inglizcha tarjimasi 1982-yil Lohurda bosmadan chiqqan. «Al-Hidoya»ni N. I. Grodikov inglizchadan rus tiliga o‘giran va asar 1893-yilda Toshkentda nashr etilgan.

Olmoniyalik doktor Ekart Shiyvak ma’lumotlariga ko‘ra, “Hidoya” ning mashhur nashrlari quyidagilardan iborat: Arabcha asl matni 1818-yili (1234 h.y.) Kalkuttada, so‘ngra Bombey, Laknu, Kavanpur va Dehlida chop etilgan. Qohirada XIX asrda vashu asrning oxiri 1888-yilda Qozon shahrida bosilgan. Uning birinchi tanqidiy matni 1908-yilda(1326 h.y.) Qohira shahridanashr etilgan va eng yangi tanqidiy matni ham 1980-yilda Qohirada bosmadan chiqarilgan.

Hozirda «al-Hidoya» asari Misr Arab Respublikasidagi eng qadimiy dorulfunun "Al-Azhar", Afg‘oniston Islom dorulfununi, Qobul dorul-ulumi, Xindiston Aligarx universiteti, "Devband" dorul-ulumi va boshqa islom mamlakatlari oliy o‘kuv yurtlarining o‘kuv dasturlariga kiritilgan. Bu ulug‘ kitob qonun tuzish tizimini rivojlantirish uchun asosiy manbalardan bo‘lib qo‘llanib kelinmoqda.

Afg‘oniston va Hind yarim orolida “al-Hidoya” asarini va al-Quduriy kitoblarini yetuk ustozlardan o‘qib o‘rganmagan tolib haqiqiy fiqhiy olim hisoblanmaydi.

Hidoya asarining sharhlari

Doktor Zabihullo Safo: “Al-Hidoya” kitobi Hanafiy faqihlari orasida katta e’tibor kasb etib, u haqida ko‘plab sharhlar yozilgan” deb ta’kidlaydi.

«Al-Hidoya» va uning qisqartmalari ustidan yozilgan sharxlar soni 50 dan oshadi. Boshqa manbada quydagicha ta’kidlanadi: “Al-Xidoya” kitobi 8 asrdan buyon hanafiy mazhabi bo‘yicha eng muhim va mo‘tabar qo‘llanma sifatida barcha musulmon mamlakatlari madrasalari va islomiy oliy o‘kuv yurtlarida o‘qitilib kelinmokda. Uning matni va qisqartmalari ustidan mashhur faqihlar tomonidan 60

dan ortiq sharhlar va hoshiyalar yozilib, ushbu mazhabning tarqalishi yo'lida ta'sirchan omil sifatida xizmat qilib kelgani hammaga ma'lum".

1. "Albanayatu sharx al-Hidoya". Uning muallifi Mahmud ibn Ahmad ibn Musa ibn Ahmad ibn Husayn. Bu zot Badriddin al-Ayniy al-Hanafiy deb tanilgan. U zot 762-hijriy sanada ramazon oyining 26-sida tavallud topgan. 855-hijriy sanada 93 yoshlarida vafot qilib, janozalari "al-Azhar" jomesida o'qilgan va o'z madrasalariga dafn qilinganlar.

2. "Nihoyatul kifoya li diroyatil hidoya" Uning muallifi Tojush Sharia Umar ibn Sodrush Shariatul Avval. Uni 694-sanada talif qilganlar. Bu kitobning nusxasi Sulaymoniyya, al Qohiratul ulo, Peshavor va Osfiyakutubxonalarida saqlanadi. Bu sharhning 2ta hoshiyasi bor:

A. Taqiyiddin al-Hasnafiyning hoshiyasi. U Sualmoniyya kutubxonasida saqlanadi.

B. "Nihoyatul Nixoya". Uning muallifi Ibn ash-Shahna al-Halabiy. U zot 815-hijriy 1412- milodiy sanada vafot etgan.

3. "An-Nihoya". Uning muallifi Husayn ibn Ali as-Sog'loqiy. U zot hijriy 710, milodiy 1310- sanada vafot etganlar. Kitobni 700-hijriy sanada tugatganlar. Uning "Xulosa an-Nihoya fi Fovoidi an-Nihoya" degan hoshiyasi ham bor. Uning muallifi Mahmud ibn Ahmad al- Qovnaviy.

4. "Al-Kifoya". Mahmud ibn Ubaydulloh Toj ash-Sharia al-Mahbubiy. U zot 745-hijriy 1344-milodiy sanada vafot qilganlar. Qo'lyozma nusxalari bir necha kutubxonalarda saqlanadi. Shuningdek u 1249-hijriy sanada Kalkutta shahrida, 1288-sanada Bumayda shahrida nashrdan chiqadi. Bu kitobning ham sharhida Tas'hil al-Hidoya va Tahsil al-Kifoya hoshiyasi bor. Uning muallifi Shihobiddin abul Abbas Ahmad ibn Mulayk.

5. "Meroj ad-Diroya". Uning muallifi Muhammad ibn Mahammad as-Sinjoriy al-Kokiy. U zot 749-hijriy 1348-milodiy sanada vafot qilganlar. Qo'lyozma nusxalari bir necha kutubxonalarda saqlanadi. Bu kitobning Taqiyiddin ash- Shahniyga tegishli hoshiyasi ham bor. U Sulaymoniyya kutubxonasida saqlanadi.

6. “G’oyat al-Bayon”. Uning muallifi Amir Kotib ibn Amir Umar ibn Amir G’oziy al-Itqoniy. U 758-hijriy 1357- milodiy sanada vafot etgan.

U kitobni 721-sanada Qohirada boshlagan va Bag’dodda davom ettirib 747-sanada tugatganlar. Qo‘lyozma nusxalari bir necha kutubxonalarda saqlanadi.

7. “Al-Inoya”. Uning muallifi Akmaliddin Muhammad ibn Mahmud al-Baburtiy. U zot 786-hijriy 1384-milodiy sanada vafot etganlar. “Al-Inoya”ning muallifiasarida o‘z nomini Muhammad ibn Ahmad al-Halafiy deb aytadi. Qo‘lyozma nusxalari bir necha kutubxonalarda saqlanadi. Shuningdek bu kitobning ham 2ta hoshiyasi bor:

A. Abdurrahmon Sadulloh Iyso Sadiy Halabiyning hoshiyasi. U zot 945-xijriy 1538- sanada vafot etgan. Kitoblari chala qolganida shogirdlari Abdurrahmon tugatganlar.

B. Abu as-Saud Fozil Saryuddin Afandiy Muhammad ibn Ibrohim ad-Duriy al-Misriy. Bu zot 1066-hijriy 1655-milodiy sanada vafot etganlar.

8. “Fath al-Qodir”. Uning muallifi Muhammad ibn Abdulvohid. “Ibn al-Humom” kunyasi bilan tanilgan. U zot 861- hijriy 1457-milodiy sanada vafot etganlar. Qo‘lyozma nusxalari bir necha kutubxonalarda saqlanadi va bu kitob bosmadan qayta-qayta chiqqan. Qo‘limdagi foydalangan nusxam Pokistonning Rashdiya maktabasida chiqqan nusxasidir. Shuningdek bu kitobning ham “Natoij al-Afkorfi kashfi ar-Rumuz va Asror” nomli nusxasi bor.

9. Ahmad ibn Sulaymonning Hidoyaning bazi o‘rinlariga yozgan sharhi. Bu zot “Muallif ibn Kamol al-Bosha” deb tanilgan. U zot 940-hijriy 1533-milodiy sanada vafot etganlar.

10. Arab Zodaning sharhi. U zot 950-hijriy 1543-milodiy sanada vafot etganlar. Uning bir nus’hasi Misrning Jomeasida saqlanadi.

11. “ Idda al-Fatavo fi tafridi masoil al-Hidoya”. Uning muallfi Ahmad Shot Kubrozoda. U 967-hijriy, 1560-milodiy sanada vafot etganlar.

12. Sinon Afandiyning hoshiyalari. U zot 980-hijriy, 1572-milodiy sanada vafot etganlar. Bu hoshiya Karohiyot va Vasiyyat kitoblariga yozilgan. U Iskandariya kutubxonasida saqlanadi.

13. Abu Saud al-Imodiyning taliqlari. U zot 982-hijriy 1574- milodiysanada vafot etganlar.

14. Muhammad ibn Mustafo Shayxzodaning sharxlari. Bu zot 1000-hijriy 1591-milodiy sanada vafot etganlar.

15. Zakariyo ibn Biyromning taliqlari. Bu zot 1001- hijriy, 1592- milodiy sanada vafot etganlar. Uning nusxasi Berlin va Peterburg shaharlarida saqlanadi.

16. Abdulhalim Azizodaning sharhi. Bu zot 1004-hijriy 1604-milodiy sanada vafot etganlar. Uning nusxasi Berlinda saqlanadi.

17. Ismoil ibn al-Yajiziy sharhi. Bu zot 1121-hijriy, 1709-milodiy sanada vafot etganlar. Uning nusxasi Berlinda saqlanadi.

18. Abdulg'ani an-Nabilisiyning sharhi. Bu zot 1143-hijriy, 1731-milodiy sanada vafot etganlar. Uning nusxasi Berlinda saqlanadi.

19. "Al-Kifoya". Jaloliddin ibn Shamsiddin al-Gurlaniy al-Xorazmiy. Qo'lyozma nusxalari bir necha kutubxonalarda saqlanadi. Ushbu kitob 1832-1836- yillarda Kalkuttada, 1880-yilda Bumaydada va 1886-yilda Sankt-Peterburgda nashr etilgan.

20. Muhammad ibn Ali al-Barkuniyning sharhi. U zot 981-hijriy 1573- milodiy sanada vafot etganlar.

21. Mulla Sururiyning sharhi. Uning nusxasi Domadzoda kutubxonasida saqlanadi.

22. Alizoda ibn Ali ar-Rimiyning sharhi. U zot 931-hijriy, 1424-milodiy sanada vafot etganlar. Uning nusxasi Domadzoda kutubxonasida saqlanadi.

23. Alizoda Mustafo ibn Sulaymonning sharhi. U zot 1055-hijriy, 1645-milodiy yillar atrofida vafot etganlar. Uning nusxasi Domadzoda kutubxonasida saqlanadi.

24. Valiyulloh ad-Dehlaviyning sharhi. Uning nusxasi Domadzoda va Sulaymoniyya kutubxonalarida saqlanadi.

25. Muhammad al-Kudusiyning sharhi. Uning nusxasi Yahyo afandikutubxonasida saqlanadi.

26. Sayfiddin kanoniyzodaning sharhi. U zot 979-hijriy, 1572-milodiy sanada vafot etganlar. U Sulaymoniya kutubxonasida saqlanadi.

27. "Misbah al-Hidoya va mafotih al-Viloya" . Ali ibn Atiya al-Hamaviy. U zot 932-hijriy sanada vafot etganlar.

28. Jabborzodaning sharhlari. Uning nusxasi Domadzodakutubxonasida saqlanadi.

29. Qorha Husoriyning sharhi. Uning nusxasi Domadzodakutubxonasida saqlanadi.

30. "Itxof arbob ad-Diroya bil fath ad-Diroya". Uning muallifi Ahmad ibn Muhammadal-Hamaviy. U zot 1098-hijriy, 1687-milodiy sanada vafot etgan. Qo'lyozma nusxalari bir necha kutubxonalarda saqlanadi.

31. "Tanbih bal-Labib fi sharhi ma tazammanahu kitabul Hidayati min alg'orib". Uning muallifi Abdulloh ibn Husayn ibn Abu Bakr an-Nurayriy. U zot 939-hijriy 1532- milodiy sanada kitobni taliq qilganlar. Qo'lyozma nusxasi Buxoro kutubxonasida saqlanadi.

32. "Al-G'oyatu bi sharhil Hidoya". Uning muallifi Ahmad ibn Abdulg'ani as-Surujiy. Uning nusxasi Sulaymoniya kutubxonasida saqlanadi.

33. Isomiddin Ibrohim ibn Muhammad ibni Arabshohning hoshiyasi. U 949-hijriy 1537-milodiy sanada vafot etgan. Uning nusxasi Asifiyyakutubxonasida saqlanadi.

34. Mulla Davlat sharhi. Uning nusxasi Asifiyya kutubxonasida saqlanadi.

35. Abdug'ofurning sharhi. Uning nusxasi Asifiyya kutubxonasida saqlanadi.

36. Hamimuddin Abdurahmon ibn Is'hoq al-Bunyaniyning sharhi. Uning nusxasi Rompul avvalkutubxonasida saqlanadi.

37. Ibn Nujaymning sharhi. U 970-hijriy, 1563- milodiy sanada vafot etgan. Uning nusxasi Rompul avvalkutubxonasida saqlanadi.

38. "Risola fil hasfi al-Hidoya". Uning muallifi Hanonizoda. U 979-hijriy 1572-milodiy sanada vafot etgan.

39. "Risola fi tafsiri vada masail al-Hidoya min kitab ar-Rahim". Uning muallifi Vali ibn Yusuf al-Ammoriy. Uni 988-hijriy 1580-milodiy yilda talif

qilganlar. Abu Bakr ibn Ali al-Hamaliy Hidoyani nazm qilganlar. Unga “an-Nazmul mansur” yoki”Durrul muhtadiy va Zahrul muqtadiy “deb nom berganlar. 760-hijriy 1669-milodiy sanada bu nazmning talifidan ozod bo‘lganlar. Bu manzumaga “Abu Bakr ibni Ali al-Ubbodiy Siroj az-Zolamu” va “Badru at- Tamom” nomlari bilan sharh yozganlar.

Hidoya asarining hadislarini alohida kitob qilib taxrij qilganlar ham bor. Ular:

1. Abdulloh ibn Ibrohim az-Zaylaiy. U zot 762-hijriy 1362-milodiy sanada vafot etganlar. Yozgan kitoblari “Nasb ur-Roya li ahadisa al-Hidoya”. Qo‘lyozma nusxalari bir necha kutubxonalarda saqlanadi va nashrdan chiqqan. Ibn Hajar Asqaloniy u kitobdan qisqartirib “ ad-Diroya fi taxriji li ahadisa al-Hidoya” nomi bilan kitob taliq qilganlar. Bu kitob ham 7 jild bo‘lib bosmadan chiqqan. “Nasb ur- Roya li ahadisa al-Hidoya” muallifining bazi o‘rinlarda ismi Abdulloh ibn yusuf ibn Muhammadaz-Zaylaiy deb keladi. Abdulloh ibn Ibrohim az-Zaylaiy“Nasb ur- Roya li ahadisa al-Hidoya” asaridan boshqa, Zamaxshariyning “al-Kashshof” asarining hadislarini ham talif qilganlar.

2. Muhammad ibn Abudvafoning “Taxriju ahadisu Hidoya” asari. U zot 775-hijriy, 1373-milodiy sanada vafot etgan. Qo‘lyozma nusxalari bir necha kutubxonalarda saqlanadi.

Shuningdek Hidoyani bir qancha muqaddimalari bor. Ana shu muqaddimalaridan biri Abul Hasanot Muhammad Abdulhay al-Ansoriy al- Laknaviy ibn Allomatu Dahrihiva Faxeomatu asrihi Abdulhalimning risolalaridir. Bu risola “Muzayyadatu ad-Diroya li muqoddimati ad-Diroya” deb nomlanadi.

Hidoya asarining Buxorolik faqihlar ijodidagi tadrijiy rivoji

Buxoro shahri o‘z olimlari, adiblari qolaversa madaniyati bilan dunyoning eng buyuk, mashhur shaharlari qatoridan o‘rin egallab kelgan.

Shu shaharda tug‘ilib, shuhrat qozongan buyuk muhaddis imom Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, yirik tabib va faylasuf Abu Ali ibn Sino, ulug‘ sufiy va tariqat peshvosi Bahouddin Naqshband kabi boshqa o‘nlab ilmu san‘at arboblari, bu muddaoning inkor etib bo‘lmas guvohlaridir.

Hadislarning oltita eng sahih topilmalaridan “Sihohi sitta”ning birinchisi va Qur’oni Karimdan keyin eng mo‘tabar kitob hisoblangan imom Buxoriyning “Al-jome’ as-Sahih” asari, asrlar osha islom dunyosining buyuklarini qoyil qoldirgan. Shuningdek ibn Sino o‘z asarlari bilan, hamda Bahouddin Naqshband tasavvuf tariqatiga kiritgan hayotiy ta’limotlari bilan jahon miqyosida katta hurmat va e’tiborga sazovor bo‘lib kelmoqda.

Buxorolik o‘nlab atoqli faqihlar orasida Sadrush-sharialar oilasi o‘ziga hos mavqe’ga ega bo‘lib, islom huquqshunosligida mumtoz o‘rin tutgan hanafiy mazhabining yirik nomoyondolari sifatida xizmat qilgan va “al-Hidoya” asariga katta e’tibor qaratgan edi. Zamonasining mashhur faqihi Sadrush-sharia Ahmad ibn Jaloliddin Ubaydullo al-Mahbubiy al-Buxoriy XII asrda yashab ijod etgan, hamda muhim fiqhiy asarlar yozgan. Jumladan, “al-Hidoya” asariga oid yozilgan sharxlardan birining muallifi sifatida tanilgan. Uning o‘g‘li Tojush-sharia ham o‘z otasi singari ajoyib huquqshunos olim bo‘lib, hanafiylar fiqhi sohasini ilmiy asarlari bilan boyitdi. Tojush-sharia o‘z nevarasini Sardush-sharia as-Soniy yoki kichik Sardush-shariani islom huquqi bo‘yicha yaxshi tarbiyalab, fiqhiy masalalarni unga mukammal o‘rgatish maqsadida «Al-Hidoya» asarining eng asosiy masalalarini qisqartirib, bir kitobda ijodiy shaklda jamlab, uni “Viqoyatur- Rivoya fi masoilil-Hidoya” (Hidoya masalalarida rivoyatlarni saqlash) deb atadi. Asar “al-Hidoya” asarining eng yaxshi va qulay qisqartmasi sifatida katta e’tibor qozonib, asrlar davomida o‘qilib, sharhlangan va uni izohlash uchun hoshiyalar yozilgan.

Tojush-sharianing nevarasi kichik yoki ikkinchi Sodrush-sharia laqabi bilan mashhur bo‘lgan Ubaydullo ibn Mas’ud bu oilaning faxri va hanafiylar fiqhining porloq yulduzi hisoblanadi. U bobosi Tojush-sharia tarbiyasida kamol topib, sharq hikmati (falsafasi), kalom ilmi va tabiatga oid fanlarni mukammal o‘zlashtirib, fiqh ilmida buyuk alloma sifatida tanildi. Hanafiy mazhabining atoqli va sermahsul olimlaridan biri sifatida ijod qildi.

U ajdodlaridan qolgan ilmiy asarlarni jamlab, nafis yodgorliklarni to‘plash bilan shug‘ullandi va bobosi yozgan “Viqoyatur-rivoya”ni arab tilida sharhlab, uni “Sharhul Viqoya” deb atadi. Bu kitob eng mukammal kitob hisoblanadi.

Shundan so‘ng “Viqoyatur-Rivoya” kitobini o‘zlashtirish murakkabligini sezib, undagi eng zaruriy masalalarni tanlab, uni “An-Niqoya” (Qisqacha bayon) yoki “Muxtasarul-Viqoya” deb atadi. Asarning muqaddimasida muallif shunday yozadi: “Bobom Mahmud ibn Sardush-sharia mening fiqh ilmini yaxshi o‘rganishim uchun “Viqoyatur-Rivoya fi masoilil-Hidoya” kitobini tuzdi. Bu kitobdek so‘zlarimo‘jaz, mazmuni aniq va to‘laikkinchi bir kitobni zamon ko‘zi ko‘rgan emas. Men ba’zi bir toliblar himmatikitobni o‘rganib, o‘zlashtirishga qodir emasligini sezib, zaruriy masalalarni tanlab, ushbu “Muxtasar”ni (qisqartirilgan kitobni) chiqardim. Har kim “Hidoya”da keltirilgan masalalarni o‘rganib o‘z xotirasida saqlamoqchi bo‘lsa, “Viqoya” kitobini (Bobom ta’lif etgan kitobni) o‘rganib olishga urungay. Shoshilib turgan, vaqti oz bo‘lgan kishi, men ta’lif etgan bu “Muxtasarul-viqoya”nio‘rganishga tavajjuh qilgay”.

Shuningdek Sadrush-sharia ikkinchi fiqh asoslari – usulul fiqh bo‘yicha “Attanqiyh” (So‘zni pokizalash) nomli asar yozdi. So‘ngra uni chiroyli shaklda sharhlab, “Attavjih” deb atadi.

Uning “Al-Muqaddima ul-Arba’a” (To‘rtta muqaddima), “Ta’dilul-ulum vash-Shurut...” nomli asarlari ham katta e’tibor va shuhrat kasb etib kelgan. Zarkaliy (Zirakli) bergan ma’lumotga ko‘ra “Maoniy” (adabiyotga oid fanlar) sohasida “An-Nishoh” (Bo‘yinga taqiladigan bezak) nomli kitob ham uning qalamiga mansubdir.

Sadrush-sharia hamda uning ajdodlari ilmu fan arboblari sifatida ko‘p hurmat va izzatga sazovvor bo‘lgan. Olim Abdulhay Laknaviy yozishicha Sayid Ahmad at-Tahoviyning shogirdi al-Mavlo Abdumo‘min ad-Dimyotiy “Faoliy ul – anvor a’lo durril - muxtor” (Durrul muxtor kitobiga yorqin hoshiyalar) nomli asarida, uning nasabini Payg‘ambarimiz mashhur sahobalaridan biri bo‘lmish Uboda ibniSomitga bog‘laydi. U shunday yozadi: “Ustozimiz Sayyid Murtazo silsilasida ko‘rdimki Sadrush-sharianing nasabini quyidagidek zikr etgan:Ubaydullo ibn

Mas'ud ibn Tojush-sharia Mahmud ibn Buyuk Sadrush-sharia Ahmad ibn Jamoliddin Abdulkarim Ubaydullo ibn Ibrohim ibn Ahmad ibni Abdulmalik ibn Umar ibn Abdulaziz ibn Muhammad ibn as-Somit al-Ansoriy al- Mahbubiy. Shuningdek, Ustozimiz uning nasabini Buxoro tarixida ko'rganman dedilar".

Sadrush-sharialar va ularning oila a'zolari fiqh ilmini o'z zamonalarining eng buyuk olimlaridan olganlar. Ularning fiqh ilmini o'rganish silsilasi, Buxorolik atoqli faqih Abu Abdulloh ibn Abuxafs Kabiyya yetib boradi. Abdulhay Laknaviy "Muxtarasul Viqoya" muallifi Sadrush-sharia ikkinchini: "Barcha tomonidan qabul qilingan imom, shariat qonunlarining soqchisi, asliy va fariy muammolar ustози va qisqartiruvchisi, aqliy va naqliy (shariy) fanlar olimi, faqih (huquqshunos), fiqh usullarining bilimdoni, mantiqiy-muhaddis, mufassir, tilshunos, adib, mutakallim, buyuk qadru manzilat va yuksak maqom egasi, ilmu adab bilan to'lib toshgan, majdu azamatni ota-bobolaridan meros qilib olgan zot edi", deb tanitadi.

Sadrush-sharia ikkinchi 1346-milodiy yilda hayotdan ko'z yumdi. Uning qabri ota-bobolarining abadiy makoni Buxoroning Sherobod degan joyida.

Sadrush-sharia O'rta Osiyoda fiqh ilmining yalovdori hisoblanadi. Uning "Muxtasarul viqoya" asari ko'p asrlar davomida islom xuquqini o'rganish uchun muhim manbabo'lib xizmat qiladi, hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Bu kitob hanafiy mazhabida al-Marg'inoniy yaratgan huquqshunoslik yo'nalishining muhim manbai bo'lmish "al-Hidoya" asaridagi ta'limotni keng ko'lamda talqin etishda va bu yo'nalishning rivoji yo'lida ulkan hissa qo'shib keldi.

Kitobning shuhrat va e'tiboriga asosiy sabab shu bo'lsa kerakki, "Hidoya" va uning qisqartmasi "Al-Viqoya" asarlaridagi juda ko'p masalalar ichida eng asosiy, eng hayotiyalarini tanlab olib, mo'jaz shaklda o'z kitobiga kiritgan va ularni juda sodda, tushunarli ifodalashga muvaffaq bo'lgan.

Hisoblab ko'rganda, hajm nuqtai nazaridan "Muxtasarul viqoya" «Al-Hidoya» asarining o'n biridan bir qismiga to'g'ri keladi. Lekin hajmiga qaramasdan uni diqqat bilan o'qigan kishi, islom huquqining asosiy masalalarini teran o'zlashtirib oladi. Shu sababli mashhur huquqshunos olimlar tomonidan arab, turk,

fors tillarida unga bag'ishlab ko'plab sharh va hoshiyalar yozilgan va u uzoq muddat davomida islomiy dorulfununlar dasturiga kiritilgan.

“Kashfuz-zunun” muallifi Hoji Xalifa “Muxtasarul viqoya”ning arab tilida sharxlovchilaridan quyidagilarni zikr etadi:

1. Ahmad ibn Muhammad ash-Shamaniy;
2. Ibn al-Ayniy al-Hanafi;
3. Abdulvohid ibn Muhammad;
4. Olouddin Ali ibn Muhammad;
5. Ibn Qutlubg'o al-Hanafi;
6. Mahmud ibn Ilyos ar-Rumi;
7. Said Shamsiddin Muhammad al-Qo'histoni;
8. Ali al-Qori;
9. Abul-Makoriy ibn Abdullo ibn Muhammad;
10. Nuriddin Abdurrahmon ibn Ahmad al-Jomiy.

Ushbu kitob turk huquqshunos olimlari tomonidan ham qiziqish bilankutib olingan. Masalan, XVII asrda Shamsiddin Ahmad ibn Hamza turk tilida bu kitobga bag'ishlab ajoyib hoshiya yozgan va Ahmad ibn Muhammad al-Kirmoniy matnini turk tiliga nazm qilgan. Shuningdek, Qozi Yusuf ibn Davlat o'g'li mazkur hoshiyani turkchada nazm etgan.

Samarqandlik olim Jaloliddin Mahmud ibn Abu Bakr Samarqandiy Go'rmiriy bu asarni fors tiliga tarjima va sharh qilib, unda Mavlono Fahriddin Ilyos yozgan sharhdan foydalangan. “Muxtasarul Viqoya” o'zbek tilida Toshkentlik fiqhshunos olim Maqsudxo'ja ibn Mansurxo'ja tomonidan “Majmu'aul-maqsud” nomi bilan sharhu-tarjima qilinib XX asrning o'n yettinchi yillarigacha “Majmu'aul-maqsud” yoki “Muxtasarul Viqoya” turkiy nomi bilan ikki marta, ikki jildda 1100 betda nashr etilgan. Muallif uni muxlislarining iltimos va talablarini nazarda tutib, ona tili “Turkiy til-o'zbek tili”ga sharh-tarjima qildi. U kitobning muqaddimasi va uning nashri munosabati bilan yozgan o'zbekcha, arabcha she'rlarida bu haqida har tomonlama ma'lumot beradi.

Maqsudxo‘ja o‘z sharhida 50 dan ortiq fihiy manbalardan foydalanib, muhim va kerakli bo‘lgan huquqiy masalalarni har tomonlama ochib bergan.

“Muxtasarul Viqoya”ning arabcha matni Muhammad Amin Muhammad Yusuf Abdulboqiy Imomjon va Abdulbosit Qambat tomonidan nashrga tayyorlanib, 1991-yili “Mavarounnahr” nashriyotida Toshkentda nashr etildi.

Sadrush-sharia ikkinchi Ubaydullo ibn Mas‘ud “Muxtasar”dan tashqari AbuHanifa(r.a) mazhabining asoslariga tayanib, ham “Usulul fiqh” (fiqh ilmining asoslari), ham “Fur‘ul fiqh” (Fiqh ilmining tarmoqlari) sohasida turli asarlarga sharhlar yozgani uchun, u haqida ma‘lumot bergan tadqiqotchilar “Faqihul Hanafiy” (Hanafiy fiqhining olimi yo Hanafiy mazhabidagi huquqshunos olim) iborasini uning ismi bilan qo‘shib yozganlar.

Shunday qilib ushbu asar buyuk alloma Burhoniddin al-Marg‘inoniyning shoh asari “Hidoya”ning mazmunini o‘z ichiga olgani uchun asrlar davomida “Kichik Hidoya” sifatida qo‘llanib kelingan. “Muxtasarul Viqoya” turli tillarda yozilgansharh va tarjimalari bilan Abu Hanifa (r.a) mazhabi asosida yuzaga kelgan va Mavarounnahr huquqshunoslikta’limoti rivojiga katta hissa qo‘shdi. Shu bilan birga Hanafiylar mazhabining yirik namoyondasi bo‘lmish Buxorolik Sadrush- sharia ikkinchi Ubaydullo ibn Mas‘ud nomini abadiylashtirishga xizmat qildi.

Ma‘lum bo‘ldiki, buyuk allomaBurhoniddin Marg‘inoniyning buyuk asari “al-Hidoya”, musulmon olamining ilmiy meroslari ichida abadiydir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Abul al Mu‘iyn an-Nasafiy islom ilohiyoti, falsafasi, kalomilmini rivojlantirgan alloma.
2. Mahmud az-Zamahshariy Xorazm zaminida jahon fani va madaniyati rivojiga munosib hissa qo‘shgan alloma.
3. Burxonuddin al-Marg‘inoniy (1123-1197 y.y.) O‘rta Osiyodagi buyuk fiqhshunos alloma

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Oqilov. S. Abul Muin an-Nasafiy ilmiy merosi va moturidiya ta'limoti. Monografiya. –Toshkent.: Muharrir, 2008.
2. Nasafiy Abul Muin. At-tamhid li qavoidi-t-tavhid (Tavhid qoidalariga muqaddima) / tarj. Elmurod hoji Holmurod hoji o'g'li. – Toshkent.: Movarounnahr, 2006.
3. Oqilov S. Abu Muin an-Nasafiy va “Tabsira al-adilla” asarining ahamiyati// TIU Ilmiy –tahliliy axboroti. – 1/2002.
4. Rustamov A. Mahmud Zamahshariy. – T.: Fan, 1971.
5. Uvatov.U Mahmud Zamahshariy-T.: Abdulla Qodiriy. 1995. 22-23 betlar.
6. Uvatov U. Mahmud Zamahshariy. – T.: Meros, 1995.
7. Uvatov U. Xorazmlik buyuk alloma. – T.: Yangi asr avlodi, 2006
8. A.Sh.Jo'zjoniy. “Marg'inoniy va uning izdoshlari”. Toshkent: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2000 yil.
9. A.Sh.Juzjoniy. “Islom huquqshunosligi hanafiy mazhabi va O'rta Osiyo faqihlari”. “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2002 yil.
10. A.Sh.Juzjoniy, N.J. Yusupova “Burhoniddin Marg'inoniy: hayoti va ilmiymerosi”. “Akademiya” Toshkent 2007 yil.

11- MAVZU. MIRZO ULUG'BEK VA ALI QUSHCHINING HAYOTI VA ILMIY MEROSI

Reja:

1. Mirzo Ulug'bek hayoti va ilmiy merosi
2. Ali Qushchi ilmiy merosi
3. G'iyosiddin Koshiy ilmiy merosi
4. Qozizoda Rumiyl ilmiy merosi

Tayanch tushunchalar: Rasadxona, Samarqand, Amir Temur, sekstant, kutubxona, madrasa, yulduz, astronomiya

Mavzu o'quv maqsadi: Muhammad Tarag'ay (Ulug'bek) (1394-1449-yy). Temuriylar hukmdori, ulug' mutafakkir alloma. Mirzo Ulug'bek va Amir Temur. Mirzo Ulug'bekning Samarqand ilmiy muhitini shakllanishidagi roli. Temur kutubxonasining boyitilishi. Mirzo Ulug'bekning yaqin safdoshlari: Qozizoda Rumiyl, G'iyosiddin Jamshid, Ali Qushchi. Samarqandda Ulug'bek rasadxonasining bunyod etilishi va uning aniq fanlar rivojlanishida tutgan o'rni. Samarqand va Buxoro shaharlarida Ulug'bek madrasalarining tiklanishi.

Ulug'bekning "Ziji jadidi Ko'ragoniy" asari. Samarqand astronomiya maktabi. Mirzo Ulug'bek ilmiy merosining dunyoga yoyilishi. Mirzo Ulug'bek merosini bugungi kunda o'rganilishi. "Temuriylar renessansi". Alouddin Ali Ibn Muhammad al-Qushchi Mirzo Ulug'bekning sodiq shogirdi va "farzandi arjumandi". Ali Qushchining Samarqanddagi rasadxona qurilishida ishtirok etishi. Ulug'bekning fojiali o'limidan keyin Usmonli Sulton Muhammad II ning saroyga kelishi. Ali Qushchining 1472-yildan Ayo Sofiya madrasasining bosh mudiri bo'lib tayinlanishi.

Mirzo Ulug'bek hayoti va ilmiy merosi

Ulug'bek 796 yil 19 Jumodul-avval (22 mart 1394)da Eronning Sultoniya shahrida tavallud topgan. Otasi Temuriyning kichik o'g'li Shohrux, onasi esa Gavharshod begim edi. Ulug'bek unvoni temuriylar davlatidagi "amiri kabir"ning turkiy tilidagi moslamasi hisoblanadi. U 1394-1405 yillar oralig'ida saroyda an'anaviy diniy fanlar, keyin esa mantiq, matematika va astronomiya sohalarida tahsil olgan. 1404 yilda Temur tomonidan Muhammad Sultonning qizi Og'a begim

bilan turmush qurgan. Otasi Shohrux 1409 yilda Ulug'bekka Samarqand markazli Movarounnahr viloyatini boshqarishni topshirgan. O'n olti yoshida davlatni boshqarish mas'uliyatini o'z zimmasiga olgan Ulug'bek shimoli-g'arbda Jayhundan So'g'anag'acha va shimoli-sharqda Aspara shahrigacha bo'lgan keng hududni o'ttiz sakkiz yil davomida amir sifatida boshqargan. Biroq, vaqtining ko'p qismini ilmiy faoliyatga bag'ishlagani uchun davlat ishlarini otasiga bo'ysunib va uning yordami bilan olib borgan, boshqa amirlar singari u ham xutbalarda va tangalarda Shohrux nomidan foydalangan. Ulug'bekdavrida Samarqand naqliy va aqliy fanlar, san'at va adabiyotning eng yorqin kunlarini boshidan kechirgan markazga aylandi. Uning o'zining qiziqish darajasi noma'lum bo'lsa-da, uning davrida tasavvuf madaniyati va ayniqsa naqshbandiylik ushbu mintaqada tez sur'atlar bilan tarqaldi.

Shohrux 850 yil (1447)da vafot etganidan so'ng taxt uchun kurashlar boshlandi. Ulug'bekotasining o'limi haqidagi xabarni eshitgach, Samarqandni kichik o'g'li Abdulazizga topshirib, Xurosonga yo'l oldi, biroq faqat Balxni egallashga muvaffaq bo'ldi. 1448 yilda katta o'g'li Abdullatifning yordami bilan Hirot shahriga kirdi va shaharga tegmasa-da, tashqi mahallalar dushman bilan hamkorlik qilgani uchun askarlar tomonidan talon-taroj qilinishiga ruxsat berdi. Shu paytda Abu-l-Hayrxonning Samarqandga hujum qilib, saroyini vayron qilganini bilib, ortida Abdullatifni qoldirib, Hirotidan chiqib ketdi. Biroq Ulug'bekhokimiyatga kelganida xazinadan berilishi kerak bo'lgan ulushni Abdullatيفا bermagani, shuningdek, Hirotga Abdullatifning yordami bilan kirgan bo'lsa-da, buni fathnomada kichik o'g'li Abdulazizning yordami sifatida qayd etgani uchun ota bilan o'g'li o'rtasida salbiy munosabatlar va kelishmovchiliklar yuzaga keldi. Uluğ Bekning Hirotidan chiqib ketganidan foydalangan Abdullatif otasiga qarshi qo'shin tuzib, Jayhun bo'yida unga bir necha bor hujum qildi, biroq mag'lubiyatga uchradi. Bu voqeadan so'ng Samarqandga qaytayotganda o'g'lining uni kuzatib borayotganini bilib, Ulug'bekyana Abdullatيفا qarshi chiqdi, ammo bu safar mag'lubiyatga uchrab, orqaga chekinishga majbur bo'ldi. Shu paytda uning yonida tarbiyalangan Abu Said Mirzoxon Samarqandga hujum qildi. Abdullatif esa Termiz va Keshni egallab,

Samarqandga yurish qildi va 853 yil shabon oyida (sentyabr-oktyabr 1449) Uluĭ Bekni Samarqandning tashqi qismi Damashqda mag'lub etdi. Uluĭbekshaharga qaytmoqchi bo'ldi, biroq o'z qo'mondoni qal'a darvozalarini yopib, uni ichkariga kiritmadi. Nihoyat, Abdullatifga taslim bo'lishga majbur bo'ldi. Eronlik va Abdullatif tarafdori bo'lgan Abbos ismli shaxs raisligida tuzilgan sud uni va Abdulazizni shar'iy qonunlarga xilof harakatlar uchun o'limga hukm qildi. Uluĭbek hukmdorlik huquqidan voz kechib, o'g'lining hukmronligi ostida yashashga rozi bo'ldi va Abdullatifdan hijrat qilish uchun ruxsat so'radi. Ruxsat berilgach, Samarqanddan chiqib ketdi, biroq qo'mondonlar bu holatning noqulay ekanligi haqida Abdullatifni ishontirib, Samarqanddan bir-ikki kunlik masofada uni o'ldirishdi. Ikki kun o'tgach, yana bir suiqasd natijasida Abdulaziz ham o'ldirildi. Davlatshoh Uluĭ Bekning o'lim sanasini 853 yil 8 ramazon (25 oktyabr 1449) deb ko'rsatgan bo'lsa-da, qabr toshida 10 ramazon yozilgan. Samarqanddagi Go'ri Amir dafn etilgan Uluĭbekning hukmronligi ikki yil sakkiz oy davom etdi. Uning hayoti fojia bilan yakunlanishining asosiy sabablari hukmdor bo'lgach, o'g'li Abdullatif Hirotni talab qilganiga qaramay, uni Balx voliysi etib tayinlashi natijasida ular o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi, boshqa hukmdorlardan farqli o'laroq, xalqdan yig'ilgan soliqlarni qo'mondonlar va atrofida qilarga taqsimlamasdan, xalq manfaati va ilmiy tadqiqotlar, madrasa, kutubxona va rasadxona qurilishiga sarflashidir. Qo'mondonlar shu sababli Abdullatifni otasiga qarshi qo'zg'atgan va Uluĭbekni tashlab, qarama-qarshi tomonni qo'llab-quvvatlagan.

Uluĭbek matematik, astronom, adib va shoir bo'lganligi bilan birga Qur'oni Karimni yetti qiroat bo'yicha o'qiy oladigan darajada qiroat ilmiga ham ega edi. O'z davrining har bir sohasida muvaffaqiyatli diniy, ilmiy, san'at va adabiyot olimlarini taklif qilib, ularga katta in'omlar bergan, o'zi ham ulardan ko'p foyda ko'rgan. Qozizoda Rumi, Jamshid Koshiy va Ali Qushchi ularning eng mashhurlaridandir. Uluĭbekning saroy shoirlari orasida Ismat Buxoriy va Chig'atoy she'riyatining birinchi muhim shoirlaridan biri bo'lgan Sakkokiyning alohida o'rni bor edi. Sakkokiy Uluĭbek uchun yozgan qasidasida: "Falak qancha aylansa ham / Sening

kabi olim hukmdor ham, mening kabi turk shoiri ham kelmaydi”, deb ham uni, ham o‘zini maqtagan. Matematika va astronomiya sohasidagi ulkan yutuqlaridan tashqari, Ulug‘bekning me‘morchilik sohasida qoldirgan nodir asarlarining bir qismi bizgacha yetib kelgan. 1417-1420 yillar oralig‘ida biri Buxoroda, ikkinchisi Samarqandda ikkita madrasa qurdirgan va keng vaqf mulklari bilan ularni qo‘llab-quvvatlagan. Bundan tashqari, Samarqandning Registon maydonida bugungi kungacha saqlanib qolmagan bir xonaqoh, bir hammom va keng bog‘lar ichida ikkita saroy qurdirgan. G‘iyosiddin Koshiyning Samarqand madrasasidagi ilmiy faoliyatiga bag‘ishlangan maktubidan ma‘lum bo‘lishicha, har bir sohada o‘z davrining eng mashhur olimlarining dars bergan ushbu madrasada riyoziy fanlarga alohida e‘tibor berilgan. Ulug‘bekning ham ushbu darslarda qatnashgani va vaqti-vaqti bilan dars bergani ma‘lum. Ulug‘bekdavrida faoliyat yuritgan ushbu madrasa uning o‘limidan keyin asta-sekin o‘z ahamiyatini yo‘qotdi. Me‘morchilik sohasida Ulug‘bekbobosi Temur ham e‘tibor bergan va sahobalar qabri joylashgan Shohi Zinda qabristonidagi binolarni ta‘mirlatgan, Go‘ri Amirga darvozali peshtoq (darvaza) qurdirgan va yangi galereyalar qo‘shdirgan.

Ajoyib aql-idrokka ega bo‘lgan Ulug‘bek muvaffaqiyatli matematik va astronom edi. Hali yoshligidanoq Marog‘a rasadxonasini ko‘rgan va unga ongida joy ajratgan. Shu sababli Marog‘adan keyin eng katta rasadxonani Samarqandda qurdirgan. Ushbu inshoot Qozizoda Rumi va Jamshid Koshiyning nazorati ostida qurilayotgan edi. Biroq bu ikkala olim rasadxona qurib bitkazilmasdan vafot etgan, ularning o‘rniga Ali Qushchi tayinlangan. Ulug‘bekning o‘limigacha o‘ttiz yil faoliyat yuritgan rasadxona va bu yerda tuzilgan astronomik jadvallar teleskop ixtiro qilinmaguncha ilm olamida ta‘sirli bo‘lgan. Ulug‘bek foydalangan Ziji Ilxoniylar asarida ko‘rgan ba‘zi o‘lchov xatolarini va kamchiliklarni bartaraf etish uchun ham islom dunyosida, ham Yevropada o‘z sohasida manba asar sifatida tan olingan Ziji Ulug‘bekni yaratgan. Bundan tashqari, uning geometriya sohasida va ayniqsa uchburchaklar mavzusida tadqiqotlar olib borib, tangens va sinus jadvalarini tuzgani ma‘lum. Ulug‘bekga nisbati shubhali bo‘lgan Tarixi Ulusi Arbaa fors tilida yozilgan, biroq to‘liq shaklda bizgacha yetib kelmagan. Hukmdor atrofidagi tarixchilardan biri tomonidan yozilgan

bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadigan ushbu asar Mo'g'ul imperiyasining parchalanishidan keyin tashkil topgan Xitoy va Mo'g'uliston, Oltin O'rda davlati (Juchilar), Eron va Chig'atoy turklarining O'rta Osiyodagi davlatlarini o'z ichiga olgan.

Mirzo Ulug'bek ikki yirik asar yozib qoldirdi. Bulardan biri «Zichi Jadidi Ko'ragoniy» bo'lib, klassik astronomiyani nazariy va amaliy masalalarini qamrab olgan; Samarqand astronomlarining ko'p yillik ilmiy kuzatishlarini bayon etuvchi muhim asar hisoblanadi.

Ikkinchisi tarixiy asar mamlakatning ijtimoiy – siyosiy tarixi qisqa tarzda bayon etilgan. Asar «Ulus – i arba'yi Chingiziy» (Chingiziylarning to'rt ulusi tarixi) yoki «Tarixiy– i arba ulus» (To'rt ulus tarixi) nomi bilan mashhur. 1425 yilda yozib tomomlangan. «Tarix– i arba ulus» muqaddima va to'rt qismdan iborat. Muqaddima O'rta asrlar tarixchilar o'rtasida hukm surgan an'anaga ko'ra islomiyatdan avval utgan payg'ambarlar, turklarning afsonaviy ota – bobolari hisoblangan Yofas ibn Nuh va uning farzandi Turk, shuningdek, Turk – mo'g'ul kabilalari va Chingizxon ta'rifi bayon qilingan.

Birinchi qism, Ulug' yurt, ya'ni Mo'g'uliston va Shimoliy Xitoy tarixi: Ugedeyxon (1227 – 1241) davridan to Ariqbugunning avlodi Urdayxon zamonigacha yuz bergan voqealarni o'z ichiga oladi. Ikkinchi qismda Jo'ji ulusi, ya'ni Oltin O'rda tarixi (Jo'jixon davridan to Shoxruhning zamondosh bulishi Muhammadxon zamonigacha; XIII – XIV asrlardagi tarixi talqin etilgan). Shuni ham aytish kerakki, muallif mazkur ulusda hukmronlik qilgan har bir hukmdor (xon) ustida qisqacha va alohida – alohida to'xtalib, ularning davrida sodir bulgan voqealardan eng muximlarini bayon etgan.

«Tarix – i arbob ulus» ning ayrim qismlari, xususan uning to'rtinchi qismi ko'p jihatdan Sharafuddin Ali Yazdiyning «Muqaddimai Zafarnoma»siga o'xshab ketadi, lekin «Tarix arbo ulus» bir muncha to'la asar.

Bundan tashqari, unda to'rt ulus o'rtasidagi siyosiy munosabatlar «O'zbek» etnomining kelib chiqish vaqti xususida ham qimmatli ma'lumotlar uchratamiz.

Qisqasi, «Tarix – i arba ulus» O'rta Osiyo va Qozog'istonning XIII – XIV

asrlardagi tarixini o'rganishda ayniqsa, Chig'atoy ulusi tarixini o'rganishda muhim manbadan biri vazifasini o'tashi mumkin.

XV asr Turkiston tarixida ravnaq topgan davrlardan biri bo'lib, bu davrda ilmiy faoliyat Temur sa'y-harakatlari natijasida yuqori darajaga ko'tarilgan. Ayniqsa, poytaxt Samarqand Temurning nabirasi Ulug'bek tashabbuslari bilan muhim ilmiy va madaniy markazga aylangan. Hukmdorlik faoliyati bilan bir

qatorda, Ulug'bek o'z davridan ilgari ketgan buyuk olim sifatida mashhur bo'lib, asosan astronomiya va matematika bilan shug'ullangan. U tomonidan bunyod etilgan Samarqand madrasasi va Samarqand rasadxonasi ilm tarixi nuqtayi nazaridan katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu rasadxona o'z zamonasi uchun ilg'or ilmiy muassasa bo'lib, u yerda G'iyosiddin Jamshid al-Koshiy, Qozizoda Rumiy va Ali Qushchi kabi yetuk olimlar faoliyat yuritgan hamda ko'plab tadqiqotlarni amalga oshirganlar.

Islom olamidagi eng muhim rasadxonalardan biri bo'lgan ushbu ilm maskanida olib borilgan kuzatuv va tadqiqotlar natijalari yuqorida nomi zikr etilgan uch olim tomonidan "Zij-i Ulug'bek" (shuningdek, "Zij-i Gurgoniy", "Zij-i Xoqoniy" yoki "Zij-i Jadid-i Sultoni" deb ham yuritiladi) nomli asarda jamlangan. Fors tilida yozilgan ushbu zij keyinchalik arab va turk tillariga tarjima qilingan. T. R. Qori-Niyozovning fikriga ko'ra, asarning asli tojik tilida yozilgan bo'lishi mumkin. (DSB, XIII, 536). Yozilish sanasi aniq belgilanmagan bo'lsa-da, 1437– 1440-yillar oralig'ida tuzilgan deb taxmin qilinadi. XVI asr astronomlaridan Abdulmun'im al-Amiliy esa zij 842-hijriy yilda (1438-yil) yakunlanganini qayd etadi.

"Zij-i Ulug'bek" to'rt qismdan iborat bo'lib, unda trigonometrik, astronomik, geografik va astrologik jadvallar keltirilgan. Birinchi qism taqvim va xronologiyaga bag'ishlangan bo'lib, unda hijriy, Yazdijirdiy, Selefkiy, malikiy va Xitoy-Uyg'ur taqvimlari haqida ma'lumot berilgan. Ikkinchi qismda amaliy va sferik astronomiyaga oid ma'lumotlar berilgan bo'lib, sinus, kosinus, tangens va kotangens kabi trigonometrik funksiyalar jadvallari, osmon sferasi koordinatalari, turli geografik koordinatalar hamda qibla yo'nalishini aniqlash bo'yicha ma'lumotlar mavjud. Uchinchi qism sayyoralar va yulduzlarga bag'ishlangan bo'lib, unda Quyosh, Oy va sayyoralarning harakati, Quyosh va Oyning Yerga bo'lgan masofasi, shuningdek,

Quyosh, Oy va sayyoralarning ko‘rinma harakatlari bayon etilgan. Ushbu qismda 1018 ta yulduzning katalogi keltirilgan. To‘rtinchi qism astrologiyaga oid ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi.

Zijda joy olgan trigonometrik jadvallarda $\sin 1^\circ$ ning hisoblanishi uchun ikkita usul qo‘llanilgan bo‘lib, ulardan biri Ulug‘bekka, ikkinchisi esa G‘iyosiddin Jamshid al-Koshiyning usuliga asoslangan. Har ikkala usul uchinchi darajali tenglamani yechishga asoslangan bo‘lib, quyidagi ko‘rinishga ega:

$$x^3 + ax + b = 0, x^3 + ax + b = 0,$$

bu yerda $x = \sin 1^\circ$ bo‘lib, $x = \sin 1^\circ$. Ushbu metod yordamida $\sin 1^\circ$ ning qiymati quyidagicha aniqlangan:

$$\sin 1^\circ = 0.017452406437283571. \sin 1^\circ = 0.017452406437283571.$$

Trigonometrik jadvallarda har bir daraja uchun 45° gacha sinus va tangens, 45° dan 90° gacha esa har besh daraja uchun sinus va tangens qiymatlari berilgan bo‘lib, ushbu qiymatlar zamonaviy hisob-kitoblarga juda yaqin. Masalan, quyidagi taqqoslash natijalari keltirilgan:

Burchak	Zijda keltirilgan	Hozirgi zamonaviy qiymat
20°	0.342020142	0.342020143
23°	0.390731129	0.390731128
26°	0.438371147	0.438371147

Koinot mexanikasi bo‘yicha hisob-kitoblarda sferik astronomiyaga oid jadval qiymatlari keltirilgan bo‘lib, unda quyidagi parametrlar mavjud:

- $\delta_1(\theta)$ (birinchi darajali mayl, ya’ni ekvator qutbidan o‘tuvchi katta doira bo‘ylab ekvator va ekliptika orasidagi yoy uzunligi)
- $\delta_2(\theta)$ (ikkinchi darajali mayl, ya’ni ekliptika qutbidan o‘tuvchi katta doira bo‘ylab ekvator va ekliptika orasidagi yoy uzunligi)

Ulug‘bek davrida ma’lum bo‘lgan beshta sayyora yillik harakat tezliklari hozirgi hisob-kitoblarga juda yaqin natijalarni ko‘rsatgan:

Sayyora	Zijda keltirilgan qiymati	Hozirgi zamonaviy qiymati
---------	---------------------------	---------------------------

Saturn	12° 13' 39"	12° 13' 36"
Yupiter	30° 20' 34"	30° 20' 31"
Mars	191° 17' 15"	191° 17' 10"
Venera	224° 17' 32"	224° 17' 30"
Merkuriy	53° 43' 13"	53° 43' 3"

“Zij-i Ulug’bek”da 240 ta shahar enlem va boylam koordinatalari jadval shaklida berilgan bo‘lib, janubiy yulduz turkumlariga mansub 48 ta yulduz to‘plami hamda ushbu yulduzlarning ekliptik koordinatalari (β, λ beta, λ lambda) ham keltirilgan. Yillik pretsessiya qiymati 51,4" deb hisoblangan bo‘lib, hozirgi zamonaviy qiymat 50,27" ni tashkil etadi.

XVII asrga qadar "Zij-i Ulug’bek" astronomik kataloglarning eng mukammali bo‘lib, ushbu davrgacha pozitsion astronomiyaning asosiy qo‘llanmasi sifatida qo‘llanilgan. Flamstid o‘zining yulduz katalogini tayyorlashda (Historia Coelestis Britannica, London 1725) Batlamyus va Tycho Brahe bilan bir qatorda Ulug’bek zijidan ham foydalangan.

Ali-Qushchning hayoti va ilmiy merosi

Ali Qushchi o‘z davrining Batlimusi deb tanilgan Ali Qushchining to‘liq nomi Alouddin Ali ibn Muhammad al-Qushchi bo‘lib, u Samarqandda tug‘ilib o‘sgan va XV asrda ilmiy faoliyat ko‘rsatgan matematik va astronomlardandir. Uning tug‘ilish sanasi ma’lum bo‘lmasada, XIV asr oxiri yo XV asr boshida tug‘ilgan deb taxmin qilinadi. U Ulug’bek saroyidagi Muhammad ismli ovchi qushlarga qarovchi bir kishining o‘g‘li bo‘lib, shu sababli unga Qushchi laqabi berilgan. U otasidan yetim qolganidan so‘ng Ulug’bekning tarbiyasida bo‘lgani bois, Ulug’bek uni o‘z «Zij»ining so‘zboshisida «farzandi arjumand» deydi. Ali Qushchi boshlang‘ich va shar‘iy bilimlarni Samarqand olimlaridan, matematik va astronomik bilimlarni esa Qozizoda Rumiy bilan Ulug’bekdan oladi. Bir ma’lumotga ko‘ra, u yoshligida beruxsat Samarqanddan g‘oyib bo‘ladida, Kermonda biroz muddat mahalliy olimlardan bilim o‘rganadi va yana Samarqandga, Ulug’bek huzuriga qaytib kelib, uzr so‘raydi, Kermonda yozgan oygagag shakllariga taalluqli eng birinchi asarini unga taqdim etadi. Ulug’bek 1424 yili o‘zining mashhur rasadxonasiga asos soladi, ish boshlanishi bilanoq Jamshid Koshiy, bir necha yildan so‘ng Qozizoda Rumiy ham

vafot etadi. Shunda Ulug'bek rasadxonadagi qurilish ishlariga va astronomik kuzatishlarga yosh olim Ali Qushchini mutasaddi qilib qo'yadi. Ali Qushchi umrining ko'p qismini Samarqandtsa o'tkazadi. Faqat 1449 yili Ulug'bek o'ldirilib, mirzolar o'rtasida ro'y bergan nizodan afsuslanib, asta-sekin bu yerda ilmiy ishlarni to'xtatishga majbur bo'ladi, lekin ulardan haj safariga ruxsat olishga muyassar bo'larkan, bu yerdan Ozarbayjonga ketib, biror muddat Tabrizda turadi. U yerda uni mahalliy hokim Uzun Hasan o'z saroyiga taklif qilib, unga nisbatan katta hurmat va ehtirom izhor etadi. Ali Qushchi hajni bajo keltirgan yo keltirmagani haqida ma'lumotga ega emasmiz. Lekin u o'z safarining pirovardida Usmonli sulton Abul Fotih Sulton Muhammad II ning saroyiga keladi. Sulton uni juda iliq qabul qilib, o'ziga yaqin tutib, doimiy yashash uchun Istambulda qolishni taklif etadi. Ali Qushchi bu taklifni qabul etadi va sultonning ruxsati bilan yana Tabrizga qaytib borib, u yerda turgan ikki yuzga yaqin qarindosh- urug'lari va yaqinlarini Istanbulga olib keladi. Sulton uni juda zo'r dabdaba bilan kutib oladi. Ali Qushchi 1472 yil bahoridan boshlab kundalik 200 aqcha moyana bilan Ayya Sofiya madrasasiga bosh mudarris etib tayinlanadi. Uning qarindoshlari va yaqinlari ham o'zlariga munosib vazifalarga tayinlanadilar. Ali Qushchining tug'ilgan yili aniq bo'lmasa ham, o'lgan sanasi juda aniq. Bu sana uning qizi tarafidan nabirasi bo'lmish

Miram Chalabiyning ushbu forsiy misralarida keltirilgan: Rahnamoyi ilm
mavlono Ali Qushchi,

Chun bisuyi ravzayi rizvon biraft: Bud Zi hijrat hashtsadu haftodu no'h,

Ruzi shanba haftumi sha'bon biraft.

Ma'nosi: Ilm-fan rahnamosi mavlono Ali Qushchi, Jannat gulzori sari yuzlangan vaqt: Hijratdin sakkiz yuz yetmish to'qqizinchi yil, Shanba kuni sha'bonning yettinchi kuni. Bu yerda keltirilgan hijriy 879-sana, melodiy 1474 yil 17 dekabriga to'g'ri keladi. U Istambuldagi Abu Ayyub Ansoriy maqbarasida dafn etilgan. Ali Qushchining ilmiy asarlari Ulug'bek «Zij»idek shuhrat qozonmagan bo'lsa ham, uning ijodi fan tarixida nihoyatda muhim o'rin tutadi. U o'rta asrlardagi Movarounnahrda rivoj topgan aniq fanlar sohasidagi buyuk olimlarning eng so'nggi namoyandasi bo'lishi bilan birga Usmonli turklardagi birinchi eng yirik va ko'zga

ko'ringan olim bo'lgan. Hozirgi zamon turk tarixchilarining e'tirof etishicha, Istambulga Ali Qushchi kelguniga qadar «ilmi hay'atda u daraja bir sohib vuqufi mavjud bo'lmagan edi». Istambulga Ali Qushchi kelishi bilan bu mamlakatda qisqa muddat ichida astronomiya fani sohasidagi ishlar yo'lga qo'yiddi va pirovard natijada Miram Chalabiy va boshqa atoqli zotlar yuzaga keldi. Lekin u Istambulda kam vaqt bo'lgani bois bu yerda yirik ishlarni amalga oshirishning imkoni bo'lmadi. Lekin shu qisqa muddat ham va umuman uning Istambulga kelishining o'zi ham nafaqat Usmonli turk fani tarixida, balki dunyo fanida muhim bir voqea bo'ldi. Chunki Usmonli turklar 1453 yili Istambulni fath etganidan so'ng biroz o'tmay bu shahar Sharq va G'arb madaniyatlarining uchrashuv joyi bo'lib qoldi. Ma'lumki, o'sha davrda Yevropada Sharq fani va madaniyatiga qiziqish juda katta bo'lib, Yevropa Sharqning ilmiy yutuqlarini chanqoqlik bilan o'ziga singdirayotgan edi. Istambulga Italiya, Germaniya, Avstriya va Gollandiyadan rassomlar, muhandislar, harbiy mutaxassislardan tashqari astronomiya va matematika mutaxassislari ham to'plangan edi. Xususan, Germaniyadan hisobdon «kossistlar» kelgan edi. Birinchi bo'lib Samarqand olimlarining yutuqlaridan ana o'shalar bahramand bo'ldilar. Shu tariqa Ulug'bek va uning «Zij»i haqidagi xabarlar melodiy XV asr oxiridayoq Yevropaga yetdi. Bunda esa Ali Qushchining xizmati kattadir. Ali Qushchining qalamiga mansub asarlar quyidagilardir:

1. «Risola fi-l-hisob» («Hisob haqida risola»). Asar fors tilida 1425 yili Samarqandda yozilgan. U uch qismdan iborat: o'nlik hisoblash tizimi, oltmishlik hisoblash tizimi va handasa. Ali Qushchining bu risolasi o'rta asrlarda keng tarqalgan bo'lib, nafaqat Movarounnahr olimlarining, balki butun Yaqin va O'rta Sharq olimlarining diqqatini o'ziga jalb qilgan. Chunonchi, yozilganidan 150 yilcha keyin Bahouddin Omuliy (1547–1621) o'zining «Xulosat ul- hisob» nomli asarini yozganida undan foydalangan. Risolaning qo'lyozmalari O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida, Tojikiston poytaxti Dushanbe shahridagi Firdavsiy nomli kutubxonada, Sankt-Peterburgda, Rusiya akademiyasi kutubxonasida, Mashhadda imom Rizo kutubxonasida, Istambuldagi (Turkiya) Ayya Sofiya kutubxonasida va Oksford (Angliya) universiteti kutubxonasida saqlanadi.

2. «Risolai kusur» («Kasrlar risolasi»). Bu asar ham Samarqandda fors tilida 1426 yili yozilgan. Bu risolaning qimmatini shundaki, unda Ali Qushchi oʻnlik kasrlar tushunchasini va oʻnlik kasrlar yordamida irratsional kvadrat ildiz chiqarish usulini bayon etadi. Risolaning yagona nusxasi Sankt-Peterburgdagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

3. «Risola al-fathiya» («Gʻalaba risolasi»). Asar turk sultoni Muhammad II ning Iroq sultoni Azim ustidan gʻalaba (fath) qilgani munosabati bilan 1473 yili Istambulda yozilgan va astronomiyaga bagʻishlangan. Asarning qoʻlyozmalari Mashhadda imom Rizo kutubxonasida, Istambulda Ayya Sofiya kutubxonasida, Tehron universiteti kutubxonasida, Kembrij universiteti kutubxonasida, Britaniya muzeyida, Berlindagi Germaniya davlat kutubxonasida, Dehlidagi Hindiston universiteti kutubxonasida va Bombey kutubxonasida saqlanadi.

4. «Risola al-Muhammadiya fi-l-hisob» («Hisob haqida»). Asar arabiy imloda yozilgan hisobga doir eng nodir asarlardan boʻlib, turk sultoni Muhammad II ga bagʻishlangan. Unda oʻnlik va oltmishlik hisoblash tizimlaridan arifmetika, algebra, geometriya va trigonometriya masalalari koʻriladi. Asarni muallifning oʻzi 1472 yili forsiyga agʻdargan. Risolaning muhim taraflaridan biri shundaki, unda birinchi marta «musbat» va «manfiy» iboralari hozirgi biz qoʻllayotgan maʼnoda ishlatiladi. Risolaning ikki qoʻlyozmasi Istambulda Ayya Sofiya kutubxonasida va Leyden universiteti kutubxonasida saqlanadi. 5. «Risola fi halla ash-shakl al-hilol» («Hilolsimon shakllarni oʻlchash haqida risola»). Arabiy imloda yozilgan risola, qoʻlyozmasi saqlanmagan.

6. «Sharhi Miftoh al-ulumi Taftazoniy» («Taftazoniyning «Miftoh al-ulumi»ining sharhi»). Fors tilida yozilgan risola. Unga mashhur Qozizoda Rumi sharh yozgan. Birgina qoʻlyozmasi Mashhaddagi imom Rizo kutubxonasida saqlanadi.

7. «Risola dar ilmi hayʼat» («Astronomiya ilmi haqida risola»). Asar «Risola dar falakiyot», «Risolayi forsiya dar hayʼat» va «Hayʼati forsiy» nomlari bilan ham maʼlum boʻlib, fors tilida bitilgan. Risolada Samarqand maktabi olimlarining astronomiya sohasida erishgan yutuqlaridan guvohlik beruvchi qator maʼlumotlar

mavjud. Ali Qushchining shogirdlaridan biri Abulqodir ibn Hasan Ro‘yoni (vafoti 1520) risola haqida bunday deydi: «Men astronomiyaga doir ko‘p asarlarni o‘rgandim, Shamsiddin al-Koshiy, Husaynshoh Samoniy, Nosiri Sheroziy va Alishoh Xorazmiylarning «zij»larini sinchiklab mutolaa qildim. Lekin Ali Qushchining risolasini o‘qiganimdan so‘ng astronomiya sohasidagi barcha anglamagan narsalarim menga ayon bo‘ldi». Bu risolaning qo‘lyozmalari O‘zbekiston Respublikasi FA Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar fondida, Sankt-Pererburgdagi ommaviy kutubxonada, Parij milliy kutubxonasida, Mashhaddagi imom Rizo kutubxonasida, Oksford universiteti kutubxonasida, Britaniya muzeyida, Kembrij universiteti kutubxonasida, Berlinda Germaniya davlat kutubxonasida va Istambulda Ayya Sofiya kutubxonasida saqlanadi.

8. «Sharhi «Ziji Ulug‘bek» («Ulug‘bek «Zij»iga sharh»). Sharh ham «Zij»ning o‘zi kabi fors tilida yozilgan. Uni avval Jamshid Koshiy va Qozizoda Rumiylar boshlagan edi. So‘ng sharhni Ali Qushchi Istambulda yakunladi. Bu sharhning qo‘lyozmalari Tehron universiteti kutubxonasida, Leyden universiteti kutubxonasida, Parij Milliy kutubxonasida hamda Sankt-Peterburg, Dushanbe, Mashhad, Istanbul va Angliyadagi kutubxonalarda saqlanadi.

9. «Sharhi risolai «Tuhfai shohiya» («Shohiy tuhfa» risolasining sharhi»). Mashhur matematik va astronom Qutbiddin Sheroziyning (vafoti 1311) risolasiga sharh, forsiy tilda yozilgan. Qo‘lyozmalari Ayya Sofiya, Oksford universiteti va boshka kutubxonalarda saqlanadi.

10. «Sharhi risolai «Sullam as-samo» («Sullam as-samo» risolasiga sharh»). Bunda Ali Qushchi o‘zining Samarqanddagi ustodlaridan biri bo‘lmish Jamshid Koshiyning «Sullam as-samo» nomli astronomik risolasiga sharh bergan. Qo‘lyozmalari G‘arbiy Yevropa va Turkiya kutubxonalarida saqlanadi.

11. «Xitoyнома». Bu risolani Ali Qushchi 1438 yili Ulug‘bek tomonidan Xitoyga elchilikka yuborilganidan qaytganidan so‘ng fors tilida yozgan. U o‘zining shaxsiy kuzatishlariga ko‘ra Xitoyning iqdimi, tabiati, xitoyliklarning urf-odatlarini bayon etgan. Undan tashqari bu asarda matematika, geografiya bilan birga olam xaritasi ham keltirilgan.

12. «Risoi tai mantiq» – 1430 yili Samarqandda, fors tilida yozilgan risola. Yagona qo‘lyozmasi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

13. «Sharhi tajvidi Xoja» («Xoja «Tajvidi»ning sharhi»). Asar mashhur astronom, matematik va faylasuf Xoja Nasiriddin Tusiyning (1201–1274) falsafaga doir «Tajvid» nomli asariga sharhdan iborat. Uni bo‘lajak olim 1417 yili Kermondaligida yozgan bo‘lib, uning qalamiga mansub ilk asar edi. Asarning qo‘lyozmalari Britaniya muzeyida, Mashhaddagi imom Rizo kutubxonasida, Istambulda Ayya Sofiya kutubxonasida, Tehron universiteti kutubxonasida, O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida va Sankt- Peterburgdagi ommaviy kutubxonada saqlanadi.

14. «Risoi al-Mufradiya». Arab tilidagi risola, mantiqqa bag‘ishlangan. Yagona qo‘lyozma nusxasi Leyden kutubxonasida saqlanadi.

15. «Mahbub ul-hamoyil fi kashfil masoyil» («Masalalarni hal qilishning mahbub bo‘lganlari haqida»). Risoi arab tilida yozilgan bo‘lib, 20 bobdan iborat. Har bir bob alohida fanga bag‘ishlangan. Birgina qo‘lyozmasi Tehron universiteti kutubxonasida saqlanadi.

16. «Risoi muta’olliqa bi kalimat at-tavhid» («Tavhid kalimasiga aloqador risoi»). Arab tilida yozilgan ilohiyotga doir risoi. Ko‘lyozmalari Berlin, Rim va boshqa shaharlardagi kutubxonalarda saqlanadi.

17. «Risoi tata’llaq bi kunya» («Umumiyatga aloqador risoi») arab tilida yozilgan falsafiy asardir.

18. «Risoi al-istiorot». Arab tilida yozilgan mantiqqa doir risoi. Ikki qo‘lyozmasidan biri Leyden universiteti kutubxonasida, ikkinchisi Sankt-Peterburg ommaviy kutubxonasida saqlanadi.

19. «Sharh ar-risoi al-Azudiya» («Al-Azudiya» risoi lasiga sharh»). «Al-Azudiya» risoi lasi aslida Izziddin ibn Abdurahim ibn Ahmad Ijii (vafoti 1335) tomonidan arab tilida yozilgan bo‘lib, uni Ali Qushchi sharhlagan. U tilshunoslikka mansubdir. Qo‘lyozmalari Leyden universiteti kutubxonasida, Sankt-Peterburg ommaviy kutubxonasida, Parij Millii kutubxonasida, O‘zRFA Sharqshunoslik

institutida, Istambulda Ayya Sofiya kutubxonasida va Oksford universiteti kutubxonasida saqlanadi.

20. «Al-unut va zavahir fi nazmil javohir» arab tilida yozilgan mantiqiy risola. Ayya Sofiya va Leyden kutubxonasida ikki qo'lyozmasi saqlanadi.

21. «Risola al-mujas fit-tibb» («Tibbiyotga mansub mo'jaz risola»). Arab tilida. Birgina qo'lyozmasi Ayya So'fiya kutubxonasida saqlanadi.

22. «Sharh risola al-fiqh» («Fiqh haqidagi risolaning sharhi»). Bu asar islomdagi to'rt mazhabdan biri bo'lmish «Imomi A'zam» mazhabiga asos solgan mashhur imom Abu Xanifa Nu'mon ibn Sobit tomonidan yozilgan «Al-fiqh» risolasiga sharhdir. Asar arab tilida yozilgan va islom huquqshunosligiga taalluqlidir. Qo'lyozmaning birgina nusxasi Qozon universiteti kutubxonasida saqlanadi.

23. «Risola fi hall al-misol al-handasa» («Geometriyaga doir bir masalaning yechilishi haqida risola»). Arab tilida yozilgan bu asarda muallif aylanaga o'tkazilgan urinma hosil qilgan burchak haqida bir teoremani isbotlaydi. Ali Qushchining butun hayoti va ijodi fan yo'lida sarflandi. U o'z asarlari bilan va ustozlari Ulug'bek bilan hamkorligi tufayli o'z nomini tarix sahifalariga abadiy kiritdi.

Jamshid Koshiy ilmiy merosi

Jamshid Koshiy Koshonda tug'ilgan; fors millatiga mansub oiladan chiqqan. Dastlab tibbiyot bilan shug'ullangan bo'lsa-da, astronomiya va matematikaga bo'lgan qiziqishi asosiy kasbini ikkinchi o'ringa surib qo'ygan. Bir muddat Koshonda yashagach, Eron Iroqini kezib chiqdi va nihoyat Ulug'bekning taklifi bilan Samarqandga joylashdi. Bu yerda u ilmiy tadqiqotlari uchun zarur moliyaviy resurslar va ilmiy muhitga ega bo'ldi. Biroq, u ilgari astronomiya bo'yicha jiddiy ishlar olib borganligi, bu sohada mutaxassis bo'lganligi va Sullam as-sama, Muxtasar dar ilm-i hay'at, Risala dar sharh-i olat-i rasad va Nuzhat al-hadoyiq kabi ba'zi asarlarini shu davrda yozganligi ma'lum.

Koshiynning Samarqanddagi ilmiy faoliyati Ulug'bek bilan shaxsiy yaqinligi tufayli madrasa bilan emas, balki ko'proq saroy bilan bog'liq edi. Uning otasiga yuborgan maktubi ushbu ilmiy muhit, Ulug'bek va ehtimol uni Samarqandga taklif qilgan Qozizoda Rumiylar haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu maktubida

Koshiy Samarqand matematika olimlari orasida eng yetuk shaxs Qozizoda ekanligini ta'kidlaydi, ammo ba'zi iboralaridan u o'zini Qozizodadan ustun ko'rgani seziladi. Shuningdek, bu maktubdan Ulug'bekning unga juda yaqinlik ko'rsatgani, ilmiy yutuqlarini qadrlagani va uning tavsiyalariga ahamiyat bergani ma'lum. Xususan, Ulug'bekning rasadxonasining loyihalash va qurilish bosqichlarida Koshiynning bergan tavsiyalari muhim rol o'ynagan. Ushbu rasadxona boshlig'i etib tayinlangan va Ulug'bekning zijini tayyorlashda katta hissa qo'shgan Koshiy 832 yil 19 Ramazon (1429 yil 22 iyun)da Samarqandda vafot etdi.

Koshiynning matematika va astronomiya sohalariga qo'shgan hissasi juda muhimdir. Xususan, Miftah al-hisob nomli kitobi Sharq matematiklarining yozgan asarlarining eng yuqori cho'qqisi hisoblanadi. Ushbu asarida Koshiy butun sonlarning ildizlarini olishning umumiy usulini taqdim etadi va bu hozirgi zamon matematikasida Rufini-Horner usuli deb ataladi. Shuningdek, u ushbu asarida taqdim etgan va ar-Risalat al-muhitiyyada keng qo'llagan o'nli kasrlar haqidagi usuli matematikaga haqiqiy hissa sifatida baholanadi. Garchi o'nli kasrlar ilgari

Evklid va ba'zi Xitoy olimlari tomonidan qo'llangan bo'lsa-da, bu mavzuni birinchi marta batafsil va tizimli tarzda o'rgangan olim Koshiy hisoblanadi. Uning matematikadagi yana bir muhim yutug'i o'nli kasrlardan foydalangan holda π (pi) sonining qiymatini o'zidan oldingi olimlardan aniqroq aniqlaganligi va 2π ni ham oltmishlik (6; 16, 59, 28, 1, 34, 51, 46, 15, 50), ham o'nlik (6,2831853071795865) sanoq tizimlarida berganligidir. Koshiy shuningdek, hozirgi zamon matematikasida Nyuton nomi bilan tanilgan binomialni (ikki hadli amal) birinchi bo'lib hal qilgan matematikdir. Risalat al-vatar va al-jayb nomli asarida 1 graduslik yoyning sinusini ($\sin 1^\circ$) o'ziga xos usulda hisoblagani ham uning original kashfiyotlaridan biridir. Bundan tashqari, Miftah al-hisobda to'rtinchi darajali tenglamalarni kashf qilganini va bu mavzuda mustaqil asar yozishni niyat qilganini aytgan, ammo bu niyatini amalga oshirishga umri yetmagan.

Astronomiya sohasida Koshiy birinchi navbatda Nosiruddin Tusiyning Zij-i Ilxoni asarini yangilab, Zij-i Xoqoni nomi bilan qayta tuzgan. Shuningdek, osmon jismlarining hajmi va masofalari haqida nozik hisob-kitoblar olib borgan va bu

sohada ikkita asbob ixtiro qilgan. Ulardan tabaq al-manatiq nomlisi sayyora ekvatoryumi bo'lib, sayyoralarning ekliptik kenglik va uzunliklarini, Yerga masofalarini, holatlarini va orqaga qaytishlarini hisoblash uchun yaratilgan. Lavh al-ittisolat nomli ikkinchi asbob esa chiziqli interpolyatsiya (oraliq qiymatni topish) jarayonida qo'llaniladi. Nuzhat al-hadoyiqning Samarqand nusxasida taqdim etilgan ushbu asboblarning haqida ismi noma'lum muallif tomonidan maxsus kitob yozilgan va Sulton Boyazidga bag'ishlangan.

Asarlari:

1. Sullam as-sama fi halli ishkali vaqa'a fi-l-muqaddimin fi-l-ab'ad va-l-ajram: Sayyoralarning masofa va hajmlarini hisoblashga oid asar bo'lib, vazir Kamoluddin Mahmudga bag'ishlangan. Bir qancha qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, eng muhimi London India Officeda saqlanadi (№ 755) va Tehronda toshbosma qilingan (1286).

2. Muxtasar dar ilm-i hay'at (Risala dar hay'at): Temuriylar sulolasidan bo'lgan Sulton Iskandarga bag'ishlangan; British Museumda nusxasi mavjud (№ 27261).

3. Zij-i Xoqoni dar takmil-i Zij-i Ilxoni: Nosiruddin Tusiyning Zij-i Ilxoni asarini to'ldiruvchi olti maqoladan iborat asar. Bir qancha nusxalari mavjud bo'lib, eng muhimi India Officeda saqlanadi (№ 2232).

4. Risala dar sharh-i olat-i rasad: 818 yili (1415) yozilgan va Sulton Iskandarga bag'ishlangan. Biroq bu shaxs Temuriylar sulolasidan bo'lgan Shiroz amiri Iskandarmi yoki Qoraqo'yunli turkman beyi Iskandarmi ekanligi bahsli. V. V. Bartold tomonidan Ulug'bek va uning davri asarida nashr etilgan (Petrograd 1918).

5. Nuzhat al-hadoyiq fi kayfiyyati san'ati al-olat al-musammah bi-tabaq al-manatiq: Uning ixtiro qilgan ikkita astronomik asbobini taqdim etgan asar. Birinchi shakli 1416 yili Koshonda, ikkinchi shakli 1426 yili Samarqandda yozilgan.

6. ar-Risalat al-muhitiyya: Doira diametriga nisbati, ya'ni π sonining qiymatini aniqlash uchun yozilgan asar.

7. Miftah al-hisab (Miftah al-hussab fi ilm al-hisab): Butun sonlarning ildizini olish va o'nli kasrlar haqidagi usullari tufayli muhim asar hisoblanadi.

8. Risalat al-vatar va al-jayb: Sinus va kosinus tushunchalari haqida, xususan,

sin 1° qiymatini topish masalasida Koshiynning original kashfiyotlarini o'z ichiga oladi.

Koshiynning boshqa asarlari quyidagilardir: Vujuh amal al-darb fi-t-taht va-t-turab, Nataij al-haqoiq, Miftah al-asbab fi ilm az-Zij, Risala dar saxt-i usturlab, Risala fi ma'rifati samt al-qibla min da'irati Hindiyya.

Qozizoda Rumiyl ilmiy merosi

Qozizoda ulamo sinfiga mansub bo'lgan otasining vafotidan so'ng, bobosi Qozi Mahmud Chalabi tomonidan tarbiyalanganligi sababli "Qozizoda" laqabi bilan mashhur bo'ldi; bu laqab bilan tanilishidan oldin u Muso Posho yoki Muso Chalabi nomi bilan tanilgan. Diniy va aqliy fanlarni bobosidan va I. Murad davrining mashhur olimi Mulla Fanoriydan o'qigan. Keyin bobosining shogirdlaridan Bahruddin Samarqandiy bilan birga Konyaga borib, Munajjim Fayzullohdan astronomiya darslarini olgan. Anadoludagi ustozlaridan biri Safarshoh ar-Rumiyl ham bo'lgan. 1400-yillarning boshida oila a'zolarining qarshiliklariga qaramay, ustoz Mulla Fanoriyning tashviqi bilan, Marog'a matematika-astronomiya maktabining ilmiy merosi doirasida jonliligini saqlab qolgan Movarounnahr va Huroson viloyatiga borib, 814 (1411) yildan boshlab Samarqandda davrining yetakchi olimlaridan kalomchi-matematik Sayyid Sharif al-Jurjoniylarning darslariga qatnashgan. Biroq keyinchalik har bir masalaga matematik nuqtai nazaridan qarashi tufayli ustoz bilan kelishmovchilikka uchrab, darsni tashlagani va uning mashhur asari "Sharhu'l-Mavoqif"dagi turli fikrlarini tanqid qilgani ma'lum. Shu munosabat bilan Jurjoniylarning "Qozizodaning tabiatiga riyoziyot g'olib kelgan" degani rivoyat qilinadi. Bu ifodasi bilan u, mavjudning bilimiga erishish uchun qo'llaniladigan tabiiy va kelomiy uslubga qarshi Qozizodaning handasiy chizg'idagi riyoziy munosabatni qabul qilganini ta'kidlashni ma'qul ko'rgani tushuniladi. Darhaqiqat, Qozizodaning tabiiy va kelomiy doirada hech qanday asar yozmaganligi ham buni ko'rsatadi.

Samarqandda Ulug'bek bilan tanishgan Qozizoda qisqa vaqt ichida hukmdarning muhabbati va hurmatiga sazovor bo'lib, uning shaxsiy ustoziga aylangan; keyin esa Ulug'bek madrasasining bosh o'qituvchisi va Jamshid al-

Koshiydan keyin o'sha davrda qurilgan Samarqand rasadxonasining boshlig'i etib tayinlangan. Darslariga Ulug'bek va boshqa ustozlar ham qatnashgan Qozizoda ilmiy mustaqillikka katta ahamiyat bergan. Ulug'bekning unga xabar bermasdan bir mudarrisni lavozimidan bo'shatgani sababli dars berishni to'xtatgan va sababini so'rashganda Ulug'bekka: "Men tavsiya asosida, qoida tariqasida bo'shatish masalasi ko'zda tutilmagan lavozimni qabul qildim. Shu vaqtgacha ham mudarrislik shunday ekanligini o'ylardim. Biroq bu ishda ham bo'shatish qo'llanilayotganini ko'rib, lavozimni tark etdim", deb javob bergan. Shundan so'ng Ulug'bek mudarrisni lavozimiga qaytargan va boshqa mudarrisni bo'shatmasligiga qasamyod qilgan; Qozizoda esa yana dars berishni boshlagan. Samarqanddagi faoliyati haqida ko'proq ma'lumot topilmagan Qozizodaning vafot sanasi ham aniq ma'lum emas, lekin turli ensiklopediyalarda Abdulhaq Adnan Adivardan olingan 1412-yilga to'g'ri keladi. Biroq uning shogirdi Fathulloh ash-Shirvoniya bergan ijozatnomasi 15 Rabiuloxir 844 (13-sentyabr 1440) sanasini tashkil etishi, shu vaqtda u tirik ekanligini ko'rsatadi.

O'z davri va muhitidagi kelomiy va tasavvufiy yondashuvlarni yaqindan bilgan Qozizoda, riyoziyotga moyilligi tufayli bu yo'nalishning eng yaxshi namoyondasi deb hisoblagan Movarounnahr viloyatiga borgan. Ulug'bekning unga mehr qo'yishida mazhab yaqinligi muhim rol o'ynagan. Bu yerda tarbiyalagan shogirdlarining O'rta Osiyo Islom-Turk madaniyati va Eron madaniyati mintaqasidagi ta'sirlari hali to'liq o'rganilmagan. Biroq shogirdlariga Usmonli davlatiga borishlari uchun maslahat bergan, Ali Qushchi va Fathulloh ash-Shirvoni uning yo'llanmasi bilan Anadoluga kelganlarida, Samarqand matematika-astronomiya maktabining boy ilmiy merosini ham birga olib kelishgan. Shunday qilib, Qozizoda boshqa geografiyada ilmiy faoliyat yuritgan bo'lsa-da, shogirdlari orqali asli vataniga xizmat qilgan, shuning uchun Toshkoprizoda Ahmad Afandi uni Usmonli ulemasining ikkinchi tabaqasiga joylashtirgan. Bundan tashqari, Qozizodaning geometriyaga oid "Sharhu Ashkali't-ta'sis"i va astronomiyaga oid "Sharhu'l-Mulahhas fi ilmi'l-hay'a" asarlari Usmonli madrasalarida o'rta darajadagi darslik sifatida o'qitilgan. Shunday qilib, Qozizoda Usmonli ilmiy hayotini ham shogirdlari, ham asarlari orqali boyitib, yo'naltirgan holda, Usmonli ilmiy muhitida

yetishib chiqqan haqiqiy ma'nodagi birinchi mustaqil matematik va astronom hisoblanadi.

Qozizodaning eng muhim astronomik faoliyati Samarqand rasadxonasidagi ishlarda qatnashishi va “Ziji Ulug’bek” tahririyatida ishtirok etishidir. Jamoa ishi bo’lgan “Zij”dagi hissasi barcha tafsilotlari bilan aniqlanmagan bo’lsa-da, Jamshid al-Koshiydan keyin rasadxona boshlig’i etib tayinlangan va kuzatishlarga va ularga asoslangan matematik astronomik hisob-kitoblarga shaxsan rahbarlik qilganligi Qozizodaning bu asarning tayyorlanishida muhim rol o’ynaganini ko’rsatadi.

Chag’miniyning asariga yozgan sharhining muqaddimasida uning astronomiyaga oid yondashuviga qarshi chiqqan Qozizodaning fikricha, fizik mavjudotlardan faqat Yerning shar shaklida bo’lishi holatini o’rganish mumkin.

Bu masaladagi qarashlar muallifdan muallifga farq qiladi. Bundan tashqari, astronomiyaning yakuniy maqsadi osmon jismlarini o’rganishdir; shuning uchun Yer bilan shug’ullanish to’g’ri emas. Uning “Sharhu’l-Mulahhas fi ilmi’l-hay’a” asarining muqaddimasidagi: “Bizning davrimizda haqiqatga oid fanlarni o’qitiladigan joylar va ta’limga oid joylardan, ayniqsa riyoziy fanlar ildizi qazib olingan” degan jumlasini (Sulaymoniya kutubxonasi, Fotih, № 3403, 1b varaq), ko’proq Nosiruddin Tusiyning asarlarida ifodalangan fizik va matematik qarashlarning sintezini tashkil etgan Ibn Haythamchi astronomik yo’nalishdan norozi ekanligini ko’rsatadi. Qozizodaning bu munosabati, shogirdi Ali Qushchining “ar-Risolatu’l-fathiyya fi ilmi’l-hay’a” va “Sharhu’t-Tajrid” kitoblarida Ibn Haythamchi yo’nalishni yo’qotishga harakat qilishi bilan yanada aniq ko’rinadi va bu ikki olimning asarlarining bir-birini to’ldirgani ko’zga tashlanadi. Darhaqiqat, bu asarlar Usmonli madrasalarida birgalikda o’qitilgan.

Qozizodaning asarlari Matematika

1. Tuhfatu’r-ra’is fi Sharhi ashkoli’t-ts’is:

Shamsuddin Muhammad ibn Ashraf as-Samarqandiyning Ashkolu’t-ta’sis asariga yozilgan sharh bo’lib, 815 (1412) yilda Ulug’bekga bag’ishlab yozilgan. Bu asar ko’proq Sharhu ashkoli’t-ta’sis nomi bilan mashhur. Qozizoda bu sharhida nazariy geometriya sohasida muhim ish olib borib, Samarqandiyning yondashuvidan

farqli nuqtai nazarni ilgari surgan. Ushbu sharhda Nasiruddin Tusiylarning Tahriru'l-usul fi 'ilmi'l-handasa va Asiruddin al-Abhariyning Islohu'l-oklidis asarlaridan foydalangan. Sharhu ashkoli't-ta'sis asari Usmonli madrasalarida uzoq yillar davomida o'rta darajadagi geometriya darsligi sifatida o'qitilgan. Dunyo kutubxonalarida 200 dan ortiq qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, unga Qozizodaning shogirdlari, jumladan Toj Saidiy, Fasihuddin Muhammad, Mulla Chalabiy, Shayxulislom Bolulu Mustafo Afandi, Abdulber ibn Abdulqodir al-Fayyumiy, Muhammad ibn Yor Muhammad al-Buxoriy va Muhammad ibn Husayn al-Attor al-Halabiy kabi ko'plab matematiklar tomonidan hoshiyalar va ta'liqlar yozilgan. Bundan tashqari, asar Sulton III. Selimning buyrug'i bilan 1794 yilda Mug'lali Muftizoda Abdurrahim ibn Yusuf Mantashaviy tomonidan sharhlar bilan birga turkchaga tarjima qilingan. Samarqandiyning matni bilan birga yangi nashri chop etilgan Sharhu ashkoli't-ta'sis (Muhammad Suwaysiy, Tunis 1984) mavzularni muayyan tartibda taqdim etmaganligi sababli pedagogik jihatdan kamchilikka ega. Biroq, ba'zi teoremlarda muallif va sharh muallifi turli maktablarni tanlab, farqli fikrlarni ilgari surgan. Bu holat, ayniqsa, matematika tarixida "beshinchi postulat" deb nomlanuvchi parallelar aksiomasi masalasida ko'zga tashlanadi. Muallif Ibn al-Haysam, Umar Hayyom, Jawhariy, Nasiruddin Tusiylar va Abhariy kabi matematiklarning bu masala bo'yicha fikrlarini tanqid qilib, ularning noto'g'ri ekanligini da'vo qilgan. Sharh muallifi Qozizoda esa Tusiylarning Tahriru'l-usul va Abhariyning Islohu'l-oklidis asarlarini o'rganib, ularning fikrlarida xato ko'rmaganligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, u Abhariyning beshinchi postulatga keltirgan isbotini ham keltiradi. Bu xususiyatlari bilan Sharhu'l-ashkol islom madaniyatida rivojlangan turli geometrik yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, asar Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy va uning vorislari tomonidan rivojlantirilgan islom algebrasi ta'sirida biroz unutilgan Evklidning geometrik algebradan namunalarni ham o'z ichiga oladi. Bu holat Usmonlilarda geometrik miqdorlar (adad-i muttasil) bilan algebra va arifmetika bilan shug'ullanish an'anasining davom etishiga hissa qo'shgan.

2. Risola fi'stihroji jaybi daraja vohida bi-a'molin mu'assasa 'alo qavo'ida

hisobiyya va handasiyya ‘ala tariqati G’iyosiddin al-Koshiy:

Jamshid al-Koshiydan 1 darajali yoyning sinusini hisoblash uchun ishlab chiqilgan algebra usuli haqidagi risolaning sharhi bo‘lib, Qozizodaning matematika sohasida yozgan eng original asari hisoblanadi. Qozizoda Koshiyning usulini kengaytirib, soddalashtirgan. Bu risola Tehronda (1299/1882) toshbosma qilingan va rus tiliga tarjima qilingan.

3. Hoshiya ‘ala tahriri usuli’l-handasa:

Katib Chalabiyning ma‘lumotiga ko‘ra, Nasiruddin Tusiyning Tahriru’l-usul fi ‘ilmi’l-handasa asariga yozilgan hoshiya bo‘lib, faqat yettinchi maqolagacha yetib kelgan.

Salih Zakiyning Qozizodaga nisbat bergan Risola fi’l-hisob (Muhtasar fi’l-hisob) asari aslida Qozizodadan oldin yashagan Salahuddin Muso ismli boshqa matematikga tegishli. Shuning uchun bu asarni Qozizodaga nisbat berish noto‘g’ri.

Astronomiya

1. Sharhu’l-Mulahhas fi ‘ilmi’l-hay’a:

Chag’miniyning al-Mulhhas fi’l-hay’a asariga yozilgan sharh bo‘lib, 814 (1412) yilda yozilgan va Ulug’bekga bag’ishlangan. Qozizodaning nazariy astronomiya sohasidagi eng muhim asari hisoblanadi. Usmonli madrasalarida o‘rta darajadagi darslik sifatida o‘qitilgan. Asarning 300 dan ortiq nusxalari saqlanib qolgan va turli nashrlari chop etilgan (Hind 1271; Laknau 1290; Dehli 1292, 1313, 1316; Istanbul 1296). Asarga Sinan Posho, Muhyiddin Niksoriy, Molla Ahaveyn, Abdulaliy al-Birjandiy, Abdurrahman ibn Hasan al-Jabartiy va Fahrizoda al-Mavsiliy kabi olimlar tomonidan hoshiyalar yozilgan. Ayniqsa, Birjandiyning hoshiyasi keng tarqalgan va Usmonli madrasalarida darslik sifatida o‘qitilgan. Qozizodaning sharhi Fotih Sulton Mehmedning buyrug’i bilan Hamza ibn Hoji ibn Sulaymon tomonidan fors tiliga tarjima qilingan.

2. Hoshiya ‘ala tahriri’l-Majistiy:

Nasiruddin Tusiyning Tahriru’l-Majistiy asariga Nizomuddin an-Nisoburiy tomonidan yozilgan Ta‘biru’t-tahrir sharhining ba‘zi qiyin joylarini tushuntiruvchi hoshiya.

3. Risola fi'stihroji hatti nisfi'n-nahor va samti'l-qibla:

Bir muqaddima, ikki bob va bir xotimadan iborat bo'lgan bu kichik asar Qozizodaning fors tilida yozgan yagona astronomiya asari hisoblanadi.

Qozizoda, Mavlono-zoda Ahmad ibn Mahmud al-Haraviyning Abhariyning Hidoyatu'l-hikma asariga yozgan sharhiga ham hoshiya yozgan.

Qozizoda matematika va astronomiya sohalarida muhim asarlar yozgan va bu asarlar Usmonli madrasalarida uzoq yillar davomida darslik sifatida o'qitilgan. Uning geometriya va astronomiya sohasidagi ishlari islom madaniyatining bu sohalardagi yutuqlarini aks ettirgan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Mirzo Ulug'bekni ilm fan taraqqiyotiga qo'shgan hissasi?
2. Samarqand rasadxonasi faoliyati?
3. Movarounnahrda astronomiya ilmi rivoji va ilmiy asarlar?
4. Mustaqillik yillarida Mirzo Ulug'bek merosiga e'tibor?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. M. Aminov, F. Hasanov. Buyuk ajdodlarimiz. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent-2010.
2. Mirzo Ulug'bek (1394-1449). Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi va O'zbekiston islom svillizatsiyasi markazi.
3. Zayniddin Mahmud Vosifiy. Badoye' ul-vaqoye' (Nodir voqyealar)
4. B.Axmedov. Ulug'bek. Toshkent O'zbekiston LKSM markaziy komiteti "Yosh gvardiya" nashriyoti – 1989.
5. Volter. Tanlangan asarlar. Jeneva - 1769, t. IX, 199 sahifa.
6. Mirzo Ulug'bek(fors tilidan B. Axmedov, N.Norqulov, M.Hasaniy tarjimasi). To'rt ulus tarixi. Toshkent Cho'lpon nashriyoti 1994.

12- MAVZU. ALISHER NAVOIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING HAYOTI VA FAOLIYATI

Reja:

1. Navoiy hayoti, siyosiy, ijtimoiy muhit

2. Navoiy hayotiga doir manbalar

3. Navoiy ilmiy merosi

4., Bobur hayoti va ilmiy merosi

Tayanch tushunchalar: Navoiy, Bobur, aruz, xamsa, Boburnoma, g'azal, Jomiy, tasavvuf, Temuriylar, manoqib, tazkira, Hirot

Mavzu o'quv maqsadi: Alisher Navoiy (1441-1501-yy.) ulug' mutafakkir shoir, alloma. Temuriylar davrida "Hirot akademiyasi". Navoiy Samarqandda. Sulton Husayn Bayqaro va Alisher Navoiy. 1472-yildan Alisher Navoiyning vazir etib tayinlanishi. Alisher Navoiy va Hirot siyosiy hayoti. Alisher Navoiy tomonidan "Ixlosiya" madrasasi, "Halosiya" honaqohi va "Shifoia" shifoxonasining qurilishi. Ulug' amir Navoiyning safdoshlari. Alisher Navoiy

o'zbek adabiyotining asoschisi. "Xamsa". Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy. Alisher Navoiyning falsafiy didaktik asarlari. O'zbek Navoiyshunoslari ilmiy ishlar tavsifi. Navoiy me'rosi va hozirgi zamon.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530-yy.) adib, shoir, olim va yirik davlat arbobi. Bobur Hindistonda bo'lgan saltanat asoschisi. Boburning "Mubayyin" va "Boburnoma" asarlari va ularning ilmiy ahamiyati. Boburshunoslik sohasida olib borilgan tadqiqotlar va ularning ahamiyati. Bobur va hozirgi zamon

Navoiy hayoti, siyosiy, ijtimoiy muhit

She'riyat mulkining sultoni, ulug' mutafakkir, sohibma'rifat ijodkor, yirik davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiy hayot yo'lini chuqur tadqiq etish har bir davr uchun muhim hisoblanadi. Navoiy hayotida sodir bo'lgan hodisotlarni izchil o'rganish shoir merosini to'g'ri talqin qilishga imkoniyat beradi. Navoiy 1441-yil 9-fevralda Amir Temurning o'g'li Shohrux Mirzo hukmronligi davrida Hirotida tug'ilgan. Ammo Sadriddin Ayniy Mirxondning "Ravzat-us safo" asari xotimasida keltirilgan

ma'lumotga tayanib, Navoiy tug'ilgan joyni Sova shahri deb yozadi.

Shoir tarjimayi holi va ijodiyoti xususida ma'lumot beruvchi "Habib us-siyar", "Xulosat ul-axbor", "Makorim ul-axloq" asarlarini yozgan tarixchi G'iyosiddin Humomiddin o'g'li Xondamirning qayd etishicha, shoirning tug'ilgan sanasi hijriy 844-yil, ramazon oyining 17-kunida bo'lib, tovuq yiliga to'g'ri keladi. Uning otasi G'iyosiddin Muhammad (uni G'iyosiddin Kichkina deb ham atashgan) temuriylar saroyining amaldorlaridan, onasi (ismi ma'lum emas) Kobul amirzodalaridan Shayx Abusaid Changning qizi edi.

Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla'i sa'dayn" va Mirxondning "Ravzat us-safo" asarlarida Alisherning bobosi Amir Temurning o'g'li Umarshayx bilan emikdosh

(ko'kaldosh) bo'lgani aytib o'tilgan. Navoiy "Badoyi' ulbidoya"ning debochasi, shuningdek "Munshaot" hamda "Vaqfiya" asarlarida otasi temuriylar saltanatining sadoqatli va yaqin kishisi bo'lganini alohida ta'kidlaydi. Jumladan, "Vaqfiya"da otabobolarining temuriylar saroyida yuqori mavqe egallaganlari xususida shunday yozadi: "...bu xoksorning ota-bobosi ul hazrat (Sulton Husayn Boyqaro)ning bobo va ajdodi xizmatlarida... ulug' marotibqa sazovor va biyik manosibqa komgor bo'lg'on erdilar". Shoir "Majolis un-nafois" hamda "Nasoyim ul-muhabbat" tazkiralarida otasini she'rsevar va darveshparvar, ijod va irfon ahliga muhabbatli inson sifatida xotirlaydi. Alisherning tog'alari Mirsaid Kobuliy va Muhammad Ali G'aribiylar ham she'r ilmining bilimdonlari, zullisonayn shoir bo'lishgan. Bundan tashqari, Navoiy oilasidagi muhit sababli, bolaligidan o'sha davrning mashhur kishilari, olim-u fozillari davrasida bo'ladi. Uch-to'rt yoshlarida mashhur shoir Qosim Anvorning

Rindem-u oshiqem-u jahonso 'z-u jomachok, Bo davlati g'ami tu zi fikri jahon chi bok.

(Mazmuni: Rindmiz, oshiqmiz, jahon o'rtovchi va yoqavayronlarmiz, Sening g'aming turganda dunyo fikridan ne foyda) baytini yoddan aytib, mehmonlarni hayratga soladi.

Bu haqda "Majolis un-nafois"ning birinchi majlisida (Shayx Qosim Anvorga

bag'ishlangan maqolada) ma'lumot berilgan. Ilm va san'atni qadrlovchi G'iyosiddin Kichkina o'g'lining yetarlicha bilim olishiga jiddiy e'tibor qaratdi. "Makorim ul-axloq"dagi ma'lumotga ko'ra, "...yoshi to'rtga yetganda, uni tarbiya qilish va qarash uchun qazo mahkamasida xizmat qiluvchi, osmon maktablariga ham muallimlik qiladigan, sofdil, usta va tajribali bir adibga topshirdilar. U ulug' martabali sohibqiron ila birgalikda maktabga borib, dars o'tay boshladilar". Demak, Alisher ilk ta'limni bo'lajak podshoh Husayn Boyqaro bilan birgalikda ola boshladi. Xondamirning yozishicha, Alisher "...oz vaqt ichida tengdosh va sheriklaridan ilgarilab ketadi. Nozik ta'bining soflik va sog'lomlik ovozi olamga yoyiladi va muborak fikrining dadilligi haqida so'zlar xalq orasida og'izdan og'izga ko'chib yuradi". 1447-yili Xuroson va Movarounnahr hukmdori Shohruh Mirzo vafot etdi. Shu orada taxt uchun qonli kurashlar boshlanib ketdi. Hirotida ro'y bergan notinchliklar sabab G'iyosiddin kichkina oilasi bilan Sherozga yo'l oladi. Yo'lda, Taft shahrida yosh Alisher zamonasining mashhur tarixchisi, Amir Temurning siyosiy va harbiy faoliyati haqida hikoya qiluvchi "Zafarnoma" asari muallifi Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashadi. Bu uchrashuv Taft shahridagi karvonsaroyda sodir bo'ladi. Tarixchi olimning savollariga zukkolik bilan javob berib, 5-6 yoshida Qur'oni karimning "Taborak" surasigacha mutolaa qilganini aytgan bolakay keksa olim diqqatini o'ziga tortadi va ulug' muarrix yosh Alisherning haqqiga duo qiladi. Bu haqda Navoiyning o'zi keyinchalik "Majolis un-nafois" va "Nasoyim ul-muhabbat" asarlarida ma'lumot keltirgan. Bolaligida keksa olim e'tirofiga sazovor bo'lgan Navoiy keyinchalik zamonasining tarixchilariga ustoz hamda homiy bo'ldi. Xususan, balxlik Said Xovandshohning o'g'li Mirxond Navoiyning taklifiga ko'ra "Ravzat us-safo" (Poklik bog'i) tarixiy asarini yozdi. Xondamir, Vosifiy kabi muarrixlar Navoiy tarbiyasida shakllanishdi. Ulug' mutafakkirning o'zi ham bir qancha asarida tarixning chin bilimdoni ekanini ko'rsata oldi.

1452-yilda Xuroson hukmronligini temuriy shahzoda Abulqosim Bobur o'z qo'liga oldi. Abulqosim Bobur ilmfan homiysi bo'lib, adabiyot va san'atni sevar, unchamuncha she'r ham mashq qilardi. Navoiy bu haqda keyinchalik o'z

tazkirasida shunday ma'lumot beradi: "Bobir Mirzo – darveshvasht va foniy sifat va karimul axloq kishi erdi. Himmati olida oltunning dag'i kumushning tosh va tufrog'cha hisobi yo'q erdi. Tasavvuf risolalaridin "Lama'ot" bila "Gulshani roz" g'a ko'p mash'uf erdi. Tab'I dag'i nazmg'a muloyim erdi...".

1452-yil Alisherning oilasi Hirotga qaytib keldi. Bu vaqtga kelib, shoir g'azallari sekin-astalik bilan xalq orasida yoyila boshlagan edi. Yosh Alisherning jonbaxsh misralari Abulqosim Boburgacha yetib bordi va shoir podshohning e'tirofiga sazovor bo'ldi. Navoiy shu yillarda shoh saroyida xizmat ko'rsata boshladi. U o'spirinlik yillaridayoq zamonasining mashhur ijodkorlari e'tiboriga tushdi.

Shoirning "Orazin yopqach..." deb boshlanuvchi birgina g'azaliga Mavlono Lutfiy bergan yuksak e'tirofni Xondamir aynan keltiradi: "Qasam Tangrigakim, agar mumkin bo'lsa edi, men o'zimning fors va turk tillarida aytgan o'n ikki ming baytimni shu g'azalga almashar edim. Va shunday bo'lgan taqdirda men o'zimni katta maqsadga erishgan hisoblar edim". O'z zamonasining "malik ul-kalom"i Mavlono Lutfiyning yosh Alisherga bergan bahosi g'oyat o'rinli edi.

Zero navoiyshunos Ibrohim Haqqul ta'biri bilan aytganda: "Navoiy – beqiyos shaxs. Bu dunyoda o'zbek xalqining abadul-abad qaddi xam bo'lmasin, abadul-abad ma'rifatda tili tortilmasin deb Alloh taolo Navoiyni yuborgan".

1456 – 1457-yillarda Navoiy hayotida ketma-ket musibatlar sodir bo'ldi. Shoir otasidan judo bo'ldi, hech qancha vaqt o'tmay adabiyot va san'at homiysi Abulqosim Bobur ham vafot etdi. 1457-yili Xuroson hukmronligi Sulton Abusaid Mirzo qo'liga o'tgandan so'ng Hirotida jabr-u sitam va zulmkorlik nihoyatda kuchaydi. Navoiy ham o'z ta'limini Mashhadda davom ettirishga qaror qildi. Shoirning Mashhaddagi hayoti alohida hodisa, sababi bu yerda u Sayyid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad singari zamonasining atoqli ijodkorlari bilan tanishdi, hamsuhbat bo'ldi. Sayyid Hasan Ardasher Navoiyga otalardek mehribonlik qildi, uning badiiy ijodga bo'lgan muhabbati va cheksiz qobiliyatini ko'rib, uning chin muxlisiga aylandi.

Shoir o'z xotiralarida shunday yozadi: *"Chun ul avqotda faqirning nazmlari Xurosonda shuhrat tutub erdi, alar dag'I iltifot qilib, ba'zi abyotni ko'p o'qurlar erdi va majolisda xushvaqt bo'lurlar erdi. Ul jumladin bu matla'durkim,*

fard:

Furqatingdin za'faron uzra to 'karmen lolalar, Lolalar ermaski bag'rimdin erur pargolalar..."

Alisher Navoiyning Mashhaddagi hayoti madrasa xonaqolarida “g’arib va xasta” kun kechirish bilan boshlanadi. Bunday og’ir sharoitda yashash Navoiy salomatligiga ta’sir qilmay qolmadi. Bu haqida shoirning o’zi “Majolis unnafois”da: “...Sulton Abu Sa’id Mirzo zamonida Mashhadda g’arib va xasta bir buq’ada yiqilib erdim. Qurbon vaqfasi bo’ldi, olamning aqso bilodidin xalq imom ravzasi tavofig’a yuz qo’ydilar. Rasmdurkim, musofirlar muttayyin buq’a gashtiga ham borurlar, ul buq’adakim, faqir yiqilib erdim, jamoati mavolivash el sayr qilib, devorda bitilgan abyotni o’qib, bir bayt ustida bahsga tushtilar. Bir ulug’roq kishikim, ul jamoat ango tobe’ erdilar, ul jamoatni ilzom qildi. Faqir za’f holida ul jamoat jonibidin so’z aytтим. Anga dedilarkim: bu bemor yigit ham bir so’z aytadur. Ul ulug’roq kishi xud Shayx Kamol ermishkim, ziyoratga kelgan ermish!

Boshim ustiga kelib, mabhasni orag’a soldi. Faqir javob bergach, o’z so’zidan qaytib, tahsinlar qilib, holimni tafahhus qildi. Ersal ham faqirni eshitgan ekandur va ko’rar havasi bor ekandur”, deb ma’lumot beradi. Alisher Navoiy va davrining mashhur shoiri Kamol Turbatii o’rtasidagi uchrashuv shu tariqa yuz beradi. Navoiy bir bayt muhokamasida ishtirok etib, Shayx Kamol Turbatii diqqatini o’ziga tortadi. Navoiy to’g’risida avval ham eshitgan va uni ko’rishni orzu qilgan keksha adib shu voqeadan keyin uning holidan xabar olib, shoir yashagan hujraga tez-tez kelib turadi.

Mashhadda Navoiy yuksak fazilatlar sohibi, keyinchalik sadoqatli do’sti va maslakdosh insoniga aylangan Pahlavon Muhammad bilan tanishadi. Mavlono Abdusalom Sherozii tabibning muolajalari va Pahlavon Muhammadning g’amxo’rlii tufayli Navoiy tez orada sog’ayib ketadi. Og’ir damlarida yonida turib, o’zining yordamini ayamagan Pahlavonning ajoyib fazilatlari haqida Navoiy keyinchalik alohida asar yozib, uning xotirasini abadiylashtiradi.

Alisher Navoiy 60-yillarning boshlarida Hirotga qaytadi. Bu paytda Alisherning tog’alari Mirsaid Kobulii va Muhammad Ali G’aribiylar Husayn Boyqaroning sipohiylari sifatida Sulton Abusaid Mirzoga qarshi jangda halok bo’lgan edilar.

Navoiy Hirotda ko‘p vaqt qololmaydi va Samarqandga yo‘l oladi. Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond va Xondamir shoirning Samarqandga borish sabablarini ilm o‘rganishga intilish bilan bog‘lasalar, Zahiriddin Muhammad Bobur “ixroj” (surgun) deb ataydi. Navoiyning Samarqandga ketishini ko‘pchilik adabiyotshunos olimlar Abusaid Mirzo nomi bilan bog‘lab, uni shoirning ashaddiy dushmani, cheksiz qiyinchilik hamda surgunga mahkum qilgan hukmdor sifatida ko‘rishadi. Ammo o‘rtadagi ziddiyatli munosabat yoki noxush hodisalar haqida Navoiyning o‘zi biror asarida ma’lumot bermaydi. Shuning barobarida Alisher Navoiyning Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan “Masnaviy” maktubining Samarqand zaminida yaralganini navoiyshunos Abduqodir Hayitmetov ishonchli dalillar orqali asoslab berar ekan, she’riy maktubdagi o‘nlab misralar “tarixni haqqoniy yoritish, temuriy podsholardan zolim, qonxo‘r Abusaid podsholigi davrini o‘rganish va uning ichki mohiyatini ochishda katta ahamiyatga ega” ekanini alohida ta’kidlaydi. Alisher

Navoiy 1465–69-yillarda Samarqandda yashaydi. Shoirning Samarqanddagi dastlabki yillari moddiy qiyinchilikda o‘tgan. Keyinroq unga shahar hokimi Ahmad Hojibek homiylik ko‘rsatadi. Alisher Navoiy Samarqandda mashhur olim Xoja Fazlulloh Abullays huzurida fiqh ilmidan saboq oladi. Navoiy ustози Fazlulloh Abullays huzurida maktabdoshlari bilan birga Forobiy, Ibn Sino, Ibn Hovqal, Narshaxiy kabilarning asarlarini mukammal o‘rganib, astronomiya va riyoziyotga doir Ulug‘bekning “Ziji Ko‘ragoniy”, Aloiddin qushchining “Alrusutul Fathiya”, adabiyot, poetikaga oid Nizomiy Aruziy Samarqandiyning “Chahor maqola”, Yusuf Sakkokiy Xorazmiyning “Miftih ul-ulum” asarlarini mutolaa qiladi. Bundan tashqari, Navoiy Samarqandga safari davomida Mavlono Uloyi Shoshiy, Xoja Xurd, Mavlono Muhammad Olim, Mavlono Soyiliy, Darvesh Ahmad Samarqandiy, Mirzobek, Yusufshoh Safoiy kabi olim va shoirlar bilan tanishadi. Umuman olganda, shoirning Samarqandda o‘tkazgan yillari she’r zavqi hamda ilm-u ma’rifat mushohadasi bilan kechgan, desak sira xato bo‘lmaydi. “Muhokamat ul-lug‘atayn”da Navoiy bu haqda shunday yozadi: “Yigitligim zamoni va shabob ayyomi avonida ko‘proq she’rda sehrsoz va nazmda fusunpardozi shuaroning shirin ash’ori va rangin abyotidin ellik mingdin ortuq yod tutubmen va alar zavq va xushholligidin o‘zumni ovutubmen”.

Alisher Navoiy shu yillari shoir sifatida katta shuhrat qozondi. 1465–1466-yillarda muxlislari uning she’rlarini to‘plab, devon tuzadilar va uni oqqa ko‘chirishni mashhur xattot Sultonali Mashhadiyga topshiradilar. Bu devon bugun fanda “Ilk devon” nomi bilan mashhurdir.

1468-yil Xuroson hukmdori Abusaid Mirzo jangda halok bo‘ladi va 1469-yilning boshida Husayn Boyqaro taxtni egallaydi. Navoiy sultonning maktubiga ko‘ra Samarqanddan Hirotga qaytadi. Husayn Boyqaroning taxtga chiqishi munosabati bilan shu yilning aprelida Ramazon hayiti kunlarida shoir unga bag‘ishlab “Hiloliya” qasidasini yozadi. Husayn Boyqaro Navoiyni davlat ishlariga jalb qiladi. Shoir dastlab 1469–1472-yillarda muhrdor sifatida, 1472–1476-yillarda esa amir (vazir) lavozimida xizmat qiladi. Tarixchi Mirxond Navoiyning siyosiy faoliyati haqida “Ravzat us-safo” asarida shunday yozadi: “... amir bir necha vaqt

muhrdorlik lavozimida qoyim turib, xizmatkorlik poyasini yuqori osmondan ham o‘tkazdi. Bir necha vaqtdan keyin, bu mansabni tark etish bobida iltimos qilib, bu lavozimga amir Ahmad Suhayliyni tayin qilishni iltimos qildi. Xoqoni Mansur uning bu iltimosini qabul qildi, lekin hijriy 876-yili sha’bon oyida (1472-yil, yanvar) bandanavoz podshoh ul vojib ul-atob amirni amorat mansabi bilan sarafroz qilmoqchi bo‘ldi... Xoqoni Mansurning pokiza ko‘ngli shu ediki, amir Alisher vojib ul-iz’on farmonga ko‘ra boshqa amirlardan yuqori muhr bossa, lekin ul janobning qo‘liga ma’lum soatda “muhr bossin uchun nishon berganlarida, nafsi siniq bo‘lganidan va bag‘oyat ulug’ tavozi’liligidan, nishonning shunday joyiga muhr bosdikim, undan tubanroqqa muhr bosishga joy qolmadi...” “Makorim ul- axloq”da keltirilishicha, Navoiyning shaxsiy mablag’i va tashabbusi bilan Hirot va mamlakatning boshqa shaharlarida bir nechta madrasa, 52 rabot, 20 hovuz, 16 ko‘prik, to‘g‘on hamda juda ko‘p masjidlar bunyod etilgan. Ayniqsa, shaharning eng xushhavo joyi – Marg’aniy mavzeida “Ixlosiya” nomidagi katta madrasa (bu madrasada o‘z zamonasining zabardast olimlari – Amir Burhoniddin Atoulloh Nishopuriy, Qozi Ixtiyoriddin Turbatiy, Amir Murtoz, Mavlono Fasihiddin Muhammad Nizomiylar dars berishgan) bino qilingan. “Xalosiya” nomi bilan mashhur bo‘lgan xonaqoh o‘z davrining eng yirik ilmiy markazlaridan biriga aylangan. Navoiy qurgan madrasalarda mudarris va

talabalarga vaqf yerlarining daromadlari hisobidan maosh va idror (talabalik nafaqasi) belgilangan bo‘lib, miqdori va moliyalashtirish manbalari “Vaqfiya” asarida batafsil bayon etilgan. Zamondosh tarixchilarning guvohlik berishlaricha, Navoiy katta mol-mulk egasi bo‘lgan. Ammo umri davomida biror marta shaxsiy daromadi zakot nisobiga yetmagan – hosildor yer va bog‘lar, savdo va hunarmandchilik do‘konlari va boshqa mulklaridan olinadigan daromaddan o‘zi uchun yashashga kifoya qilgulik qismini olib, qolgan qismining barchasini mamlakat obodonchiligi va boshqa xayriya amallariga sarflagan. Navoiyning sadoqati va to‘g‘riligiga to‘liq ishongan Husayn Boyqaro unga katta imtiyoz va huquqlar bergan. Saroyda faqat Navoiyninggina bir iltimos bilan to‘qqiz martagacha podshoh huzuriga kirishiga ruxsat berilgan. Navoiy bu imtiyozdan faqat raiyat tinchligi va adolat barqarorligi yo‘lida foydalangan. Alisher Navoiy vazir sifatida, xazina mollarining bo‘larbo‘lmas ishlarga sarf bo‘lishiga, xalqning amir-amaldorlar tomonidan ezilishiga yo‘l qo‘ymaslikka intilardi. Majididdin, Nizomulmulk kabi

yulg‘ich amaldorlar ham Alisher Navoiydan hayiqishar, u bilan hisoblashib ish qilishga majbur bo‘lardilar. Bu esa badbin amaldorlarga aslo xush kelmas, ayniqsa, ulug‘ mutafakkirning el-yurt orasidagi hurmate‘tibori ularni sarosimaga solardi. Buning natijasida saroyda fisq- fasod, turli ig‘volar kuchaya bordi. 1476-yilda Navoiy vazirlik lavozimidan iste‘fo beradi va bor imkoniyatini ijodiy faoliyatga bag‘ishlashga qaror qiladi. Biroq Navoiy vazirlik lavozimidan ketgandan so‘ng ham Sulton Husayn Boyqaro saroyida eng nufuzli siyosiy arbob edi. Bobur Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlariga to‘xtar ekan, Navoiyni podshohning “begi emas edi, balki musohibi edi”,— deb xarakterlaydi. Navoiy siyosiy faoliyatidan qat’i nazar, bir umr Sulton Husaynning maslakdosh do‘sti, sodiq xizmatkori bo‘lib qoldi.

Mutafakkir shoir Alisher Navoiy hayotida ulug‘ so‘fiy, yetuk shoir Nuriddin Abdurahmon Jomiyning alohida o‘rni bor. Garchand Jomiyning yoshi Navoiydan ancha katta, rasman pirlik maqomida bo‘lsa ham, aslida ular chin do‘st va hamkor edilar. Navoiy “Xamsa”ning barcha dostonlarida Abdurahmon Jomiyga maxsus bob bag‘ishlaydi. “Nasoyim ul-muhabbat” va “Majolis un-nafois” asarlarida ustoziga

alohida hurmat ko'rsatib, xususan, shunday deydi: "Mavlono Abdurahmon Jomiy to jahon bo'lg'ay alarning yorug' xotiralarining natoyiji jahon ahlidin kam bo'lmasun va to mehr evrulgay, alarning ochuq ko'ngullarining favoidi davron xalayıqidan kam bo'lmasun". Bundan tashqari, shoir o'zining turkiy va forsiy g'azallarida, "Arba'in" asarida Jomiy haqida fikr bildirib, yuksak ehtiromini ifoda etadi. Eng asosiysi, "Xamsat ul-mutahayyirin" asarini Abdurahmon Jomiyga bag'ishlab, ustozining go'zal fazilatlarini bayon qiladi. Faqatgina Navoiy ijodida emas, Jomiy asarlarida ham maslakdosh do'stiga nisbatan cheksiz mehr-muhabbati ifodasi aks etgan, jumladan, "Fotihat ush- shabob" devoni, „Nafahot ul-uns“ asari muqaddimasida, "Yusuf va Zulayho", "Layli va Majnun", "Iskandar xiradnomasi" dostonlarida, "Bahoriston" asarida Navoiy haqidagi ta'rif-tavsiflarni ko'rish mumkin bo'ladi. Alisher Navoiy siyosiy faoliyatida ham ustozidan qimmatli maslahatlar olib turgan. Xususan, saroydagi fitna-fasodlar nihoyatda avj olib, Navoiy bosh vazirlik lavozimidan ketmoqchi bo'lganida Jomiy bunga keskin qarshi chiqadi. Xalqparvar, adolatli, eng muhimi, iymon-e'tiqodini har narsadan ustun qo'ygan amaldorning iste'fosi el-yurt uchun aslo xayrli bo'lmasligini Jomiy juda yaxshi bilardi. Navoiy 1476-yilda bosh vazirlik lavozimidan ketgan bo'lsa-da, mamlakat va davlat ishlarida sultonga maslahatgo'ylik qildi va asosiy vaqtini badiiy ijodga bag'ishladi. Navoiy bir necha marotaba haj safariga o'tlanadi. Ammo ba'zi sabablarga ko'ra har safar bu muborak safarga chiqish unga nasib bo'lmadi. Bunga, asosan, davlat ishlari, ayniqsa, Husayn Boyqaro va o'g'illari o'rtasidagi nizolarni sabab qilib ko'rsatish mumkin. 1488-yilda Alisher Navoiyning ustoz hamdami Sayyid Hasan Ardasher vafot etadi. Bu vaqtda Hirotdan yiroqda bo'lgan shoir qattiq qayg'uga tushadi va 1490- yilda Sayyid Hasan Ardasher xotirasini abadiylashtirish maqsadida "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" nasriy asarini bitadi. 1492-yilda esa Navoiyning ustoz, hammaslak do'sti Abdurahmon Jomiy ham bu dunyoni tark etadi va bu ayriliq shoir qaddini bukib qo'yadi. Navoiy ustoz xotirasiga bag'ishlab "Xamsat ul- mutahayyirin" asarini yozdi.

Alisher Navoiy iymon-e'tiqodi mukammal, zakiy ijodkor, adolatli siyosatchi hamda chin inson edi. U butun umrini millat taqdiri uchun qayg'urib o'tkazdi, xalqni

ma'rifatli qilish uchun bor kuchini sarfladi.

1500-yil dekabrining oxirlarida Husayn Boyqaro Astrobod yurishidan qaytadi. An'anaga ko'ra, saroyning barcha e'tiborli kishilari shohni kutib olish uchun yo'lga chiqadilar. Ular orasida Alisher Navoiy ham bor edi. Sog'lig'I juda yomonlashganiga qaramay, shoir safardan qaytgan sulton huzuriga yetib keladi va hamrohlari yordamida uning ko'ksiga bosh qo'yib, hushidan ketadi. Shoirni og'ir ahvolda uyga olib keladilar. Uch kun hushsiz yotgan Alisher Navoiy 1501-yilning 3-yanvarida og'ir xastalik tufayli vafot etadi.

Navoiy hayotiga doir manbalar

Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida ilk ma'lumot beruvchi manba bu shubhasiz ulug' shoirning o'z asarlaridir. Navoiy garchi o'z tarjimai holini maxsus yozib qoldirmagan bo'lsa-da, lekin shoirning deyarli barcha asarlarida uning shaxsiyati, ijodiy va ijtimoiy faoliyati haqida muayyan fikrlar keltiriladi. Xususan, "Vaqfiya", "Munshaot" asarlarida ulug' shoirning ijtimoiy faoliyati aks etsa, "Majolis un-nafois", "Xamsa", "Munajat", "Xazoyin ul-maoniy" kabi asarlarida shaxsiy hayoti, "Muhokamat ul-lug'atayn", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" kabi asarlarida shoir qalamiga mansub ba'zi asarlarning yozilish tarixi bilan bog'liq ma'lumotlarni uchratamiz. Ushbu ma'lumotlarni shartli ravishda quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Shoirning yoshlik davri.
2. Murabbiylari.
3. Tutingan farzandlari.
4. Suhbatdoshlari.
5. Navoiy va Jomiy hamkorligi.
6. Navoiy va saroy.

Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn" ("Ikki baxtli sayyoralarning kelib chiqishi va daryolarning qo'shilishi") asari shoir haqida ma'lumot beruvchi ilk manbadir. Bu asar 1467 - 1470 yillar oralig'ida yaratilgan va bevosita hazrat Navoiyning nazorati ostida yakunlangan. Bu ayardagi ma'lumotlar keyinchalik boshqa tarixiy asarlarda aynan takrorlanadi. O'sha davrning yana bir

tarixchisi Muhammad ibn Xovandshoh Mirxondning “Ravzat us- safo” (“Soflik bog’i”) asarida ham Alisher Navoiy hayoti va faoliyatiga doir qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Asar 7 jildidan iborat bo’lib, Navoiyning bevosita topshirig’i va homiyligida yaratilgan. “Ravzat us-safo” 0 ‘rta Sharq va Osiyo tarixiga bag’ishlangan bo’lib, Navoiy haqidagi ma’lumotlar asarning asosan 7- qismida - Sulton Husayn Boyqaro saltanati davri tavsifida uchraydi.

Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” (“Shoirlar tazkirasi”) asari Alisher Navoiy nomi zikr etilgan ilk tazkiradir. Tazkirada besh asr davomida yashab faoliyat yuritgan 150 ga yaqin ijodkor haqida ma’lumot keltiriladi. Asar

1486-yilda yaratilgan bo’lib, muqaddima, 7 qism va xotimadan iborat. Hazrat Navoiy hayoti va faoliyatiga doir ma’lumot asarning xotima - muallifga zamondosh shoirlar haqidagi qismida keltirilgan. Mu’iniddin Muhammad al- Zamjiy al-Isfizoriyning “Ravzat ul-jinnot” (“Jannat bog’i”, 1492) asarida hazrat Navoiyning Bodgis viloyatining Chihil duxtaron qasabasida rabot qurdirgani, Farididdin Attor mozori ustida ravoqli imorat solgani haqidagi ma’lumot keltiriladi. Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, “Haft avrang” (“Yetti taxt”), “Nafahot ul-uns” (“Do’stlik tarovati”) asarlarida ham Alisher Navoiy hayoti va ijodiy faoliyati bilan bog’liq ko’plab ma’lumotlar keltiriladi. Xususan, Sa’diy Sheroziyning “Guliston”i ta’sirida yaratilgan “Bahoriston” asari 8 ravza (bob) dan iborat bo’lib, 7-ravzada 39 shoirdan biri sifatida Alisher Navoiyga to’xtalib o’tiladi va uning komil axloqi ijodidan ham yuksakroq ekanligi ta’kidlanadi.

Husayn Boyqaroning “Risola”sida ham hazrat Navoiyning turkiy tildagi ijodi, xususan, she’riyati hamda “Xamsa” asariga yuksak baho berilib, buyuk shoir “so‘z mulkining kishvaristoni, sohibqironi” deb ulug’lanadi.

G’iyosiddin ibn Humomiddin Xondamirning “Xulosat ul-axbor” (“Xabarlar xulosasi” , 1498 - 1499) va “Habib us-siyar” (“Do’stlar siyrati” , 1515 - 1523) asarlarida Husayn Boyqaroning Xuroson taxtiga o’tirishi va Alisher Navoiyning Hirotga qaytishidan boshlab, ulug’ shoirning vafot etishigacha bo’lgan davr oralig’idagi voqealar bay on qilinadi. Tarixchining “Makorim ul-axloq” asari esa Navoiyning yuksak axloqiga bag’ishlangan maxsus risola bo’lib, shoir tarjimai holiga

doir muhim faktik ma'lumotlarning keltirilganligi bilan ahamiyatlidir.

Zayniddin Vosifiy qalamiga mansub “Badoye’ ul-vaqoye” (“Go‘zal voqealar”) xotiralar to‘plamining to‘rt bobi (X IV -X V II) Alisher Navoiy shaxsiyatiga bag‘ishlangan. Unda hazratning fe‘li-sajiyasi, zamondoshlari bilan ijodiy muloqotlari, Navoiy hayoti bilan bog‘liq turli qiziqarli voqealar haqida so‘z boradi. Shuningdek, Abdulloh Hotifiyning “Layli va Majnun” , Husayn Voiz Koshifiyning “Javohir ut-tafsir” (“Tafsir javohirotlari”, 1493-1494), Atoulloh Asiliyning “Ravzat ul-ahbob” (“Do‘stlik bog‘i”), Atoulloh Mahmud Husayniyning “Badoyi’ us-sanoyi” (“Badiiy san’atlar”), Shamsiddin Muhammad Badaxshiyning “Risolai muammo” , Husayn bin Muhammad Husayniyning “Risolai muammo” (1499), Ahliy Sheroziyning “Kulliyoti Ahliy Sheroziy”dagi muvashshah-qasidai masnu’si va boshqa ko‘plab asarlarda ham Alisher Navoiyning hayoti, ijodi va ijtimoiy faoliyati haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan.

Alisher Navoiy haqidagi ma'lumotlar XV asrdan keyingi tazkira, tarixiy va badiiy asarlarda ham keltirib o‘tiladi. Xususan, Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” tazkirasi Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasi asosida yaratilgan bo‘lib, tazkiraning birinchi bob, to‘rtinchi faslida “Amir Haydar Alisheming muqaddas yodi” sarlavhasi ostida buyuk shoirning “Xamsa”si va turkiy g‘azallarining umumiy hajmi, forsiy tildagi she‘rlaridan parcha keltiriladi.

Faxriy Hirotiyning “Latoyifnoma” asari Alisher Navoiyning forsigo‘y xalqlar orasida mashhur bo‘lishida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, mazkur asar aslida “Majolis un-nafois”ning fors tiliga qilingan tarjimasidir. Asarning muallif tomonidan qo‘shimcha tarzda kiritilgan 9-majlisi bevosita hazrat Navoiyning hayoti va ijodiga bag‘ishlangan. “Latoyifnoma”da buyuk shoirning ota-bobolari, Sulton Husayn Boyqaro bilan bolalikdan davom etib kelgan do‘stlik rishtalari, Navoiyning Samarqanddagi hayoti, davlat arbobi sifatidagi faoliyati, mol-davlati hajmi, vafoti tafsilotlari bilan bog‘liq muhim ma'lumotlar keltirilgan. Faxriy buyuk shoir asarlaridan 14 tasi nomini ham sanab o‘tadi.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari Alisher Navoiy shaxsiyati va ijodiga berilgan bahoning o‘zgachaligi bilan alohida ajralib turadi. Asarda

Navoiyning Sulton Husayn Boyqaro bilan hammaktab ekanligi, Sulton Abu Said Mirzo tomonidan surgun qilinganligi, Samarqandda Ahmad Hojibek homiyligi ostida yashaganligi, tab'i nozikligi, olti masnaviy ("Xamsa" va "Lison ut-tayr"), to'rt devon ("Xazoyin ul-maoniy") tartib berganligi, "Munshaot"ni tuzganligi haqida ma'lumotlar keltirilishi asnosida shoirning "Mezon ul-avzon" va "Devoni Foni" asarlari xususida ba'zi tanqidiy fikrlar ham bildiriladi.

Mirzo Haydar Do'g'lotning "Tarixi Rashidiy" asari ikki jildidan iborat bo'lib, asosan 1541-1545-yillar oralig'ida yozib tugallangan. Asarda hazrat Navoiyning Sulton Husayn bilan bolalikdan do'st ekanligi, keyinchalik uning saroyida xizmat

qilganligi, fazl-u hunar ahliga homiylik qilganligi, ko'plab imorat-u binolar, masjidlar qurganligi, tab'i nozikligi bilan bog'liq fikrlar boshqa tarixiy manbalardagi ma'lumotlarga mos kelgani holda shoirning otasi uyg'ur baxshi (kotib)laridan ekanligi va oddiy odam bo'lganligi haqidagi qarashlar tarixiy asosga ega emas, deb aytish mumkin.

Lutf Alibek Ozarning "Otashkadai Ozariy", Som Mirzo Safaviyning "Tuhfai Somiy", Rizoqulixon Hidoyatning "Majmu'at ul-fusaho" ("Go'zal so'z egalarining to'plami") kabi asarlarida ham hazrat Navoiy hayoti va ijodiy faoliyati bilan bog'liq fikrlar muayyan darajada bayon qilib berilgan.

Alisher Navoiy asarlarini chuqurroq o'rganish uchun maxsus lug'atlar ham tuzilgan. Navoiy hayotining so'nggi yillarida uning asarlari asosida "Badoyi' ul-lug'at" (tuzuvchi Tole' al-Iymoni al-Hiraviy), bir oz keyinroq "Lug'ati Navoiy" yaratiladi. 1560-yilda Aloyi binni Muhibiy "Al lug'at un-Navoiyat val-istishhodat ul-chig'atoiyat" ("Navoiy lug'ati va chig'atoy tili dalillari") lug'atini tuzadi. Shuningdek, bu davrda Navoiy asarlaridagi ko'pgina so'zlarni usmonli turk tilida tushuntirish maqsadida "Abushqa" lug'ati ham yaratiladi. XVIII asrda Mirzo Maxdiyxon tuzgan "Maboni ul-lug'at" ("Lug'at poydevori"), XIX asrda Fath Ali Qozoriyning "Lug'oti atrokiya" ("Turklar lug'ati"), Muhammad Rizobek Xoksor tomonidan hijriy 1213, milodiy 1798-1799-yilda tuzilgan "Muntaxab ul-lug'ot" ("Tanlangan lug'atlar") hamda Shayx Sulaymon Buxoriyning "Lug'ati chig'atoyi va turki-yi usmoniy" kabi asarlarida ham Alisher Navoiy ijodidan olingan parchalarga

keng o‘rin ajratiladi. O‘tgan asrning 20-30 yillaridan boshlab yurtimizda Alisher Navoiy ijodini chinakam ilmiy mezonlar asosida o‘rganishga kirishildi. Bu sohadagi dastlabki qadam sifatida Abdurauf Fitratning “Navoiyning forsiy shoirlig‘i ham uning forsiy devoni to‘g‘risida” (“Maorif va o‘qitg‘uchi” jurn., 1925) va “Farhod-u Shirin” dostoni to‘g‘risida” (“Alanga” jurn., 1930) maqolalariniko‘rsatish mumkin.

1919-yildan boshlab Alisher Navoiy tavalludining hijriy-qamariy sana hisobidagi 500 yilligini nishonlash uchun Turkiston Muxtor jumhuriyati hukumati va Turkiston o‘lka musulmon byurosi tomonidan tayyorgarlik ishlari boshlab yuboriladi. 1925-yilning 11-iyulida O‘lka musulmon byurosi huzuridagi o‘zbekshunoslik qo‘mitasi “Alisher Navoiyning 500 yillik yubileyiga tayyorgarlik ishlarini boshlash haqida” qaror qabul qiladi va shu munosabat bilan ko‘plab ishlar amalga oshiriladi.

1926-yilning 4-mart kuni Navoiy yubileyi Birinchi Turkologlya qurultoyi doirasida Boku shahrida o‘tkaziladi. Yubileyda V.V.Bartold, A.N.Samoylovich, F.Ko‘pruluzoda, B.Cho‘ponzoda kabi olimlar Navoiyning hayoti va adabiy faoliyati haqida nutq so‘zlaydilar, matbuotda ko‘plab maqolalar e‘lon qilinadi. Butun sobiq Sho‘rolar Ittifoqi miqyosida Navoiy tavalludining 500 yilligini keng nishonlash haqida ilmiy sessiyaning qarorlari qabul qilinishi munosabati bilan “Xamsa”ning qisqartirilgan varianti (Sadriddin Ayniy, 1939), “Chor devon”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mahbub ul-qulub” asarlari nashr qilindi, turli tadqiqot va monografiyalar yaratildi, shoir asarlari rus, ukrain, tojik, ozarbayjon va boshqa ko‘plab tillarga tarjima qilindi. Olim Sharafiddinov (“Alisher Navoiy”, 1939), M.Shayxzoda (“Genial shoir”, 1940), V.Abdullayev (“Navoiyning Samarqanddagi hayoti va faoliyati haqida” , 1940) kabi olimlarning tadqiqotlari yaratildi; A.Borovkov, Y.E.Bertels, H.Olimjon, X.Zarif, O.Usmonov, M.Shayxzoda hamda boshqa ijodkor va olimlarning ilmiy maqolalarini o‘z ichiga olgan “Родоначальник узбекской литературы” (“O‘zbek adabiyotining asoschisi”, 1940) to‘plami e‘lon qilindi.

Shuningdek, ushbu sessiya Navoiy asarlari yuzasidan 4 jildli izohli lug‘at tuzish haqidagi qarorni ham qabul qiladi. Sobiq Ittifoq hududida 1941-yilda II jahon urushi boshlanganligi sababli Alisher Navoiy yubileyi 1948-yil may oyida

nishonlandi va shu munosabat bilan Y.E.Bertels (“Навои. Опыт творческой биографии”), O.Sharafiddinov (“Alisher Navoiy. Hayoti va ijodiyoti”), S.Ayniy (“Alisher Navoiy”)larning ilmiy risolalari e’lon qilindi.

Bu davr oralig’ida Navoiy ijodiga doir bir qancha dissertatsion ishlar ham himoya qilindi. V.Abdullayevning “Alisher Navoiyning hayoti va Samarqanddagi adabiy faoliyati” (1941), I.Sultonovning “Navoiyning “Mezon ul-avzon” va uning kritik teksti” (1947), O.Usmonovning “Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug’atayn” asari haqida (1947), S.Mirzayevning “Navoiy aruzi” (1948), A.Sa’diyning “Navoiy ijodi o‘zbek mumtoz adabiyoti rivojidadagi yuksak bosqich sifatida” (1949) tadqiqotlari shular jumlasidandir.

50-yillardan boshlab Navoiy ijodini o‘rganish matnshunoslik yo‘nalishida davom etdi. 1950-60-yillarda Porso Shamsiyev “Xamsa”ning ilmiy-tanqidiy matnini, H.Sulaymonov esa “Xazoyin ul-maoniy”ning akademik nashrini amalga oshirdilar. Bu yo‘nalishdagi ishlar samarasi o‘laroq Alisher Navoiy “Asarlar”ining 15 jildligi e’lon qilindi. Asta-sekin Navoiy ijodini o‘rganish va ommalashtirish keng tus oldi. Adabiyotshunoslik fanining navoiyshunoslik degan sohasi vujudga keldi. O‘tgan asrning 90-yillarigacha Navoiy hayoti va ijodiy faoliyatiga bag‘ishlangan tadqiqotlar ro‘yxatining o‘zi alohida bir kitobni tashkil qiladi (Alisher Navoiy: 1441-1501 yil. Adabiyotlar ko‘rsatkichi, 1991).1987-2003-yillar davomida O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti hamda H.S.Sulaymonov nomidagi Qo‘lyozmalar instituti tomonidan Alisher Navoiyning 20 jildlik “Mukammal asarlar to‘plami” e’lon qilindi⁶. Oybek, Olim Sharafiddinov, Sadriddin Ayniy, Yevgeniy Bertels, Vohid Zohidov, Izzat Sulton, Aziz Qayumov, Porso Shamsiyev, Maqsud Shayxzoda, Vohid Abdullayev, Hamid Sulaymonov, Natan Mallayev, Abduqodir Hayitmetov, Abdurashid Abdug‘afurov, Sodir Erkinov, Alibek Rustamov, Suyima G‘aniyeva, Boturxon Valixo‘jayev, Najmiddin Kornilov, Yoqubjon Is‘hoqov, Rahim Vohidov, Muhammadjon Hakimov, Ergashali Shodiyev, Lutfulla Zohidov va boshqalar navoiyshunoslik taraqqiyotiga alohida hissa qo‘shdilar. Alisher Navoiy ijodi bo‘yicha o‘nlab nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari yozildi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi, jamiyat hayotidagi tub o'zgarish va erkinlik tufayli Navoiy asarlari o'zining asl talqinini topa boshladi, shoir merosini o'rganishning yangi ufqlari ochildi. S.Hasanovning "Navoiyning yetti tuhfası" (1991), M.Muhiddinovning "Ikki olam yog'dusi" (1991), H.Qudratullayevning "Alisher Navoiyning adabiy-estetik qarashlari" (1991), A.Hayitmetovning "Navolyxonlik suhbatlari" (1993), "Temuriylar davri o'zbek adabiyoti" (1996), R.Vohidovning "Alisher Navoiyning *Ijod maktabi*" (1994), "Alisher Navoiy va ilohiyot" (1994), A.Abdug'afurovning "Buyuk beshlik saboqlari" (1995), S.Olimovning "Ishq, oshiq va ma'shuq" (1992), "Naqshband va Navoiy" (1996), N.Jumaxo'janing "Satrlar silsilasidagi uehr" (1996), S.G'aniyevaning "Navoiy nasri nafosati" (2000), "Navo topti Navoiy" (2012), N.Komilovning "Xizr chashmasi" (2005), "Ma'nolar olamiga safar" (Alisher Navoiy g'azallariga sharhlar, 2012), A.Hojiahmedovning "Navoiy aruzi nafosati" (2006), I.Haqqulovning uch kitobdan iborat "Navoiyga qaytish" (2007, 2011, 2016), A.Qayumovning o'n ikki jildlik "Asarlar"i to'rt jildi (2010), "Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash'orlar" (2011), A.Rustamovning "Hazrati Navoiyning e'tiqodi" (2010), Sh.Sirojiddinovning "Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili" (2011), M.Imomnazarovning "Navoiyshunoslikka kirish" (2015), Y.Tursunovning "Munshaot" asarining matniy tadqiqi" (2016) kabi tadqiqotlari, Q. Sodiqovning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining tahlili, matn transkripsiyasi va hozirgi o'zbek tiliga tabdili; M.Rashidovanning "Alisher Navoiy "Nazm ul-javohir" asarining matniy tadqiqoti" (1991), M.Hamidovanning "Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonining ilmiy-tanqidiy matni va matniy tadqiqi" (1994), M.Muhiddinovning "Alisher Navoiy va uning salafllari ijodida inson konsepsiyasi" ("Xamsa"larning birinchi dostoni asosida, 1995), Q.Ergashevning "O'zbek nasrida insho" (Navoiyning "Munshaot"i misolida, 1996), Sh.Sirojiddinovning "Alisher Navoiy hayoti va faoliyatiga oid XV - XIX asrlarda yaratilgan fors-tojik manbalari" (qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlil, 1998), A.Erkinovning "Alisher Navoiy "Xamsa"si talqinining XV -XX asr manbalari" (1998), A.Abdullajonovning "Navoiy badiiyatini nemischa tarjimalarda qayta yaratish va tabdil etish" (1998), F.Hayitmetovning "Alisher Navoiy g'azallari

qofiyasi da mantiq utg'usining berilishi" (1998), H.Eshonqulovning "Alisher Navoiy she'riyatida samoviy timsollar" (1999), D.Salohiyning "Alisher Navoiy poetik uslubining tadrijiy takomili" (2001), I.Azijnovning "Alisher Navoiyning nasriy asarlarida kesim markazili bosh bo'lakli gaplarning shakliy va mazmuniy xususiyatlari" (2001), N.Bekovaning "Alisher Navoiyning hamd g'azallari va "Ruh ul-quds" qasidasining badiiyati" (2003), K.Mullaxo'javevaning "Alisher Navoiy g'azaliyotida tasavufiy timsol va badiiy san'atlar uyg'unligi: "Badoyi' ul-bidoya" devoni misolida, 2005), S.O'tanovaning "Alisher Navoiy g'azaliyotida rang simvolikasi" (2007), F. Karimovaning "O'zbek adabiyotida debocha" (Alisher Navoiy debochalari misolida, 2008), D.Yusupovaning "Alisher Navoiy "Xamsa"sida mazmun va ritmning badiiy uyg'unligi" (2008), Z.Mamadaliyevaning "Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidagi ramziy obrazlar tizimi" (2011), M.Tojiboyevaning "Alisher Navoiyning "Ilk devon" idagi arabcha so'zlarning leksik-semantik talqini" (2011) kabi dissertatsion ishlari shular jumlasidandir.

Alisher Navoiy "Xamsa"si tarkibiga kiruvchi besh doston 2006-yilda nasriy bayoni bilan G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi tomonidan lotin yozuvida nashr etildi. 2011-yilda shoir asarlarining 10 jildlik To'la asarlar to'plami kirill yozuvida, 2013-yilda lotin yozuvida e'lon qilindi, "Xazoyin ul-maomy" kulliyoti tarkibiga kiruvchi 4 devon (TAMADDUN, 2011, nashrga tayyorlovchi - O.Davlatov) lug'at, izoh va sharhlari bilan nashrdan chiqdi.

Alisher Navoiy tavalludining 575 yilligi munosabati bilan "Sharq" nashriyot- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati bir guruh navoiyshunoslar tomonidan tayyorlangan ikki jildli "Alisher Navoiy; qomusiy lug'at"ini nashr etdi. Bu nashr faqat Navoiyshunoslikda emas, balki milliy qadriyatlarimiz va boy adabiy merosimizni o'rganish, ma'naviyatimizning tarkibiy qismi hisoblangan o'zbek mumtoz adabiyoti va tilining durdonalarini tadqiq etishda ham kitobxonlar uchun munosib tuhfa bo'ldi.

2016-yilda n boshlab Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti har yili shoir tavalludi arafasida "Alisher Navoiy va XXI asr" an'anaviy ilmiy-nazariy konferensiyasini o'tkazishni yo'lga qo'ydi.

Navoiy asarlari XVI asrlardayoq Yevropada ma'lum edi. 1557-yilda italyan tilida Venetsiyada nashr etilgan va Xristofor Tabriziyga nisbat beriluvchi "Sarandib shohining uch yosh o'g'loni ziyorati" asarining ikkinchi qismida Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostonidan olingan Bahrom va Dilorom sarguzashti bayon qilinadi. Shuningdek, XVII asr gruzin shoiri Sitsishvili Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostonini ijodiy tarjima qilib, "Yetti go'zal" dostonini yaratadi.

1697-yilda fransuz olimi Artoleme d'Erbelo "Sharq kutubxonasi" nomli ensiklopediyada Navoiy tarjimai holi va asarlari nomini keltirsa, sharqshunos Silvestre de Sasi (1758-1838) o'z tadqiqotlarida Alisher Navoiyning shoir va davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga to'xtalib o'tadi.

XIX asrga kelib, Yevropada Alisher Navoiy asarlari hamda uning asarlari asosida tuzilgan lug'atlarni nashr etish ishlari boshlanadi. Fransuz sharqshunosi Katrmer 1841-yilda Parijda Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" va "Tarixi muluki Ajam" asarlarini nashr ettiradi. Rus olimi I.N.Beryozin o'zining "Turk xrestomatiyasi" nomli kitobiga shoir asarlaridan parchalar kiritadi.

Rus sharqshunosi V.V.Velyaminov-Zernov 1868-yilda Aloyi binni Muhibiyning "Al lug'at un-Navoiyat val-istishhodat ul-chig'atoiyat" ("Navoiy lug'ati va chig'atoy tili dalillari") lug'atini Sankt-Peterburgda nashr ettiradi. Fransuz sharqshunosi Pave de Kurteyl esa Navoiy asarlaridan foydalanib, lug'at tuzadi.

G'arbda Alisher Navoiyning hayoti va ijodiy faoliyatini ilmiy aspektda o'rganish XIX asrdan boshlanib deb aytish mumkin. 1818-yilda nemis olimi X.Purgstall "Navoiyga oid bitiklar" asarini yaratib, unda Alisher Navoiyning nasl-nasabi, shoirliği, davlat arbobi sifatidagi faoliyati va bunyodkorlik ishlariga to'xtalib o'tadi. Rus sharqshunosi P.Savelyev 1835-yilda shoir ijodiga bag'ishlab maxsus "Alisher Navoiy" nomli maqola yozadi.

1856-yilda M.Nikitskiyning shoir ijodiga bag'ishlangan "Эмиръ Низам-Эд-Динъ- Али Ширъ. Государственном и литературном его значении" ("Amir Nizomiddin Alisher: davlat arbobi va shoir sifatida") nomli ilk magistrlik dissertatsiyasi vujudga keladi. M.Nikitskiy Navoiyning hayoti va faoliyatini ancha to'liq o'rgangani; uning shoir, olim va davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga yuqori baho

bergani holda Sharq mumtoz adabiyotidagi ijodiy an'analarni anglab yetmagani uchun Alisher Navoiyni "fors-tojik adabiyotining tarjimoni" deb e'lon qiladi. Aynan shu tarzda g'arbiy qarashlar fransuz sharqshunoslari M.Belen ("Alisher Navoiy", 1868), E.Bloshe "Milliy kutubxonada saqlanayotgan turkiy qo'lyozmalar katalogi", L.Buva ("Temuriylar davri sivilizatsiyasidan lavhalar", 1926; "Mo'g'ul imperiyasi", 1927), ingliz sharqshunosi E.Braun ("Tatar xonliklari davridagi fors adabiyoti tarixi", 1920), rus sharqshunosi V.Bartoldlarning tadqiqot va ilmiy maqolalarida davom ettirildi. Xususan, V.Bartold o'zining "Мир-Али-Шир и политическая жизнь" ("Mir A li Sher va siyosiy hayot") maqolasida Navoiyning davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga ijobiy baho beradi, lekin uning adabiy merosi mohiyatini anglab yetmaydi. Olim mazkur maqolada: *"Alisher Navoiy o'zining devonlarida va boshqa ko'plab badiiy asarlarida faqatgina forsiy shoirlarning taqlidchisi sifatida namoyon bo'ladi"*, - deb yozar ekan, masalaga adabiyotshunos emas, balki tarixchining nigohi bilan yondashadi va har bir detalda aniqlik, mantiq, reallik va konkret voqelikni ko'rmoqchi bo'ladi. Aslida esa Musulmon Sharqida ijodkorning salohiyati G'arb adabiyotidagidan farqli ravishda yangi syujet yaratishiga qarab emas, balki an'anaviy voqelik, mavzu, qahramonlar doirasida yangi fikr aytish olish iqtidoriga qarab belgilangan. Aynan mana shu an'anaviylikni anglay olmaslik yuqoridagi olimlarning Alisher Navoiy ijodiga noxolis baho berishlariga olib kelgan.

Nihoyat sharqshunos olim Y.E.Bertels Alisher Navoiy va Farididdin Attor dostonlarini qiyosiy o'rganish orqali ("Навои и Аттар") hazrat Navoiyning original shoir ekanligini isbotlaydi. Shu tariqa Alisher Navoiy ijodini xorijda keng ilmiy aspektda xolis o'rganish ishlari boshlab yuboriladi.

Nemis olimi A.Kurellaning "Buyuk shoirning qayta kashf qilinishi" nomli tadqiqoti g'arb navoiyshunosligida yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu tadqiqotdan so'ng G'arbda Navoiy shaxsiyati endi ikki yo'nalishda: ham buyuk ijodkor, ham davlat arbobi sifatida tadqiq qilina boshlandi. Bu borada inglizxabon olimlardan M.Sabtelni, V.Feldmen, D.Genchturk, D.Devin, K.Adaxl, G.Dik, N.Vomsli, fransuz olimlari M.Toutant, A.Papasning ilmiy izlanishlari va tarjima borasidagi faoliyatlari diqqatga sazovordir. Butun dunyoda yuz berayotgan turli ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlar,

ma'naviy tafakkurdagi yangilanishlar buyuk Sharq mutafakkirlari, xususan Alisher Navoiy ijodiga yangicha yondashuvning shakllanishiga zamin hozirladi. Yangi asrning ilk yillaridan boshlab jahonning ko'plab mamlakatlarida hazrat Alisher Navoiy hayoti va ijodiy faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy-nazariy anjuman va simpoziumlar o'tkazila

boshlandi. Shoir tavalludi munosabati bilan Turkiya, Ozarbayjon, Afg'oniston, Ukraina, Germaniya, Afg'oniston, Eronda xalqaro konferensiyalarning o'tkazilishi va unda o'zbekistonlik olimlarning ham ishtiroki diqqatga molik jihatlardandir.

Xususan, 2015-yil 9-fevralida Eron Islom Respublikasining Firdavsiy nomidagi Mashhad Universitetida "Amir Alisher Navoiyning tafakkuri, merosi va bashariyatga xizmati" nomi ostida xalqaro ilmiy-amaliy kongress bo'lib o'tdi. Kongressda dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan navoiyshunos olimlar o'z ilmiy ma'ruzalari bilan qatnashdilar. Berlin shahrida Alisher Navoiy ijodiga bag'ishlab avval simpozium, 2016-yilning fevralida esa "Alisher Navoiy va uning jahon adabiyoti hamda madaniyatiga qo'shgan hissasi" mavzuida xalqaro konferensiyaning o'tkazilishi va unda yuzdan ziyod rasmiy, ijtimoiy-madaniy, ilmiy-akademik doira vakillari, jahonning ko'plab mamlakatlaridan sharqshunos olimlarning ishtirok etishi jahon navoiyshunosligining tobora rivojlanib borayotganligidan dalolatdir. Bularning barchasi bugungi globallashuv jarayonida Alisher Navoiy ijodi va shaxsiga butun dunyoda qiziqish va ehtiyojning ortib borayotganini ko'rsatadi.

Navoiy ilmiy merosi

Nizomiddin Mir Alisher Navoiyning "Xamsa"dan keyin yaratgan ilk yirik asari tarixiy mavzuga bag'ishlangan "Tarixi muluki Ajam" ("Eron podshohlari tarixi" yoki "Ajam shohlari tarixi")dir. Adabiyotshunoslikda "Tarixi muluki Ajam" mustaqil asar bo'lmay, "Tarixi anbiyo va hukamo" asarining davomi, degan qarashlar ham mavjud. Alisher Navoiy "Muhokamat-ul lug'atayn" asarida "Tarixi muluki Ajam"ni "Zubdat-tavorix" ("Tarixlar qaymog'i") deb ataydi: "...Xamsa" shug'lidin chun farog'at topibmen, taxayyulum geti navardin salotin ta'rix i dashtig'a chopibmen, chun noma

savodi zulmatidin “Zubdat-ut tavorix” adosin tuzupmen, salotin o‘lgan otin bu hayvon suyi bila tirguzubmen”.

Akademik A.Qayumovning yozishicha, “Tarixi muluki Ajam” va “Tarixi anbiyo va hukamo” ikki mustaqil asar emas, balki bir asarning ikki qismidir. Navoiy ulkan bir tarixiy asar yozmoqchi bo‘lgan, lekin faqat ayrim qismlarinigina yozishga ulgurgan. Olim o‘z fikrini Sharqdagi tarixnavislik an‘anasi bilan bog‘lab asoslaydi.

Shuningdek, A.Qayumov Navoiyning o‘zi “Tarixi muluki Ajam”ni “Tarixi anbiyo va hukamo”ning davomi deb hisoblaganini ko‘rsatuvchi quyidagi so‘zlarni keltiradi: “Chun anbiyo alayhissalom so‘zi va ubbod va hukamo tarixi alal ijmol mazkur bo‘ldi, emdi Ajam muluki zikriga shuru’ qilali”. Navoiy “Tarixi muluki Ajam” asari bilan Eron shohlari tarixiga bag‘ishlangan Tabariyning “Tarixi Tabariy” va Firdavsiyning “Shohnoma” asarlaridagi ma’lumotlarni boyitdi. Professor S.G‘aniyeva Navoiy nasriy asarlarini quyidagicha tasniflab o‘rganadi va mazkur asarni tarix, tasavvuf va din tarixiga oid asarlar: “Vaqfiya”, “Nasoyim ul- muhabbat”, “Tarixi anbiyo va hukamo” qatoriga kiritadi. Navoiy “Tarixi muluki Ajam”ni yozishda Qozi Bayzoviyni “Nizom ut-tavorix”, Jaloliyning “Jome ut- tavorix”, Tabariyning “Tarixi Tabariy”, Muhammad G‘azzoliyning “Nasihah ul- mulk”, Hamidulloh al-Mustafviyning “Tarixi Guzida” asarlaridan foydalangan.

Alisher Navoiy Eron shohlari tarixini yaxshi bilgan, buning isboti sifatida “Saddi Iskandariy” dostonida jami 68 nafar shohning hukmdorlik davri haqida ma’lumot keltirgan. Demak, “Tarixi muluki Ajam” “Xamsa” dostonlari bilan ham o‘zaro bog‘liq bo‘lib, Navoiy ijodida alohida ahamiyat kasb etadi. Y.E.Bertels o‘zining “Navoiy” kitobida “Tarixi muluki Ajam”ning yozilishiga bir sabab qilib ana shu jihatni ko‘rsatgan edi. Asar peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar, sosoniylar tarixi haqida ma’lumot beradi. Alisher Navoiy peshdodiylar sulolasiga mansub 11, kayoniylar sulolasidan 9, ashkoniylar sulolasidan 15, sosoniylardan 28 – jami to‘rt suloladan 63 hukmdorning nomi, ularning tarjimai holi, hayoti va yuritgan siyosatiga doir ma’lumotlar taqdim etgan. Asar dastlab *peshdodiylar* tarixini yoritish bilan boshlangan. An‘anaviy tarzda tarix Odam Ato (a.s.) davriga bog‘liq ravishda talqin qilinadi. Navoiy birinchi afsonaviy podshoh Kayumarsdan boshlab,

sosoniylarning so‘nggi vakili, Eronning arablar tomonidan bosib olinishida o‘ldirilgan Yazdi Jurdi Shahriyorgacha tavsif beradi. Peshdodiylar hukmdori Kayumars tarixga oid ba’zi kitoblarda Odam Ato (a.s.)ning nabirasi, ayrim manbalarda esa Nuh (a.s) avlodidan deb ko‘rsatilishi haqida ma’lumot keltiriladi. Peshdodiy hukmdorlar ketma-ketligi quyidagicha:

1. Kayumars – peshdodiylar sulolasining birinchi vakili;
2. Siyomak – uning o‘g‘li;
3. Hushang – Kayumarsning nabirasi, odil va olim podsho. Navoiyga ko‘ra, u ilk bora mamlakatni ilm va qonun bilan boshqarishga uringan, tarixda birinchi bo‘lib kitob bitgan, toshdan temir chiqargan, yog‘ochdan uylarga eshik yasagan, konlar topgan, otga egar yasagan, ariqlar chiqarib, yurtni obod qilgan, hayvon terisidan kiyim sifatida foydalangan, qirq yil podshohlik qilgan, ibodatni unutmagan odil hukmdor bo‘lgan.

Yo ‘q erdi jahondori anjumsipoh, Jaqon ichra andoqki Hushang shoh. Malaksheva shohe edi beadil,

Falak devga qildi ani qatil.

4. Tahmuras – Hushangning valiahdi.
5. Jamshid – Tahmurasning qarindoshi, undan keying podshoh. Navoiy Jamshidni ham adolatli, “jamolu husng’a beshubha va benazir va kamolu fazlda beadil erdi”, – deb ta’riflaydi. U ham o‘z davrida to‘qish ishlariga katta e’tibor bergan, rang ishlashni, harbiy qurollar yasashni ixtiro qilgan, shaharlar o‘rtasida kentlar qurdirgan va “xeli ishga qonun va qoida buiyod” qilgan. Uning davrida bir qancha ulug‘ binolar qurilgan. Bu binolar yakunlangach, katta bazm bo‘lgan va o‘sha kun “Navro‘z” deb atala boshlangan. Hushang 40 yil, Tahmuras 30 yil podshohlik qilgan bo‘lsa, Navoiy “Jamshid saltanatiniing zamoni yetti yuz yilga yetishti” - deydi.

6. Shaddod va Shadid Jamshiddan so‘ng taxtga o‘tirishgan.

Falak buylakim javr qnldi padid,

Ne Shaddod qolg‘usidur, ne Shadid.

7. Zahhok binni Marodis – Zahhokning hukmronligi ming yilni tashkil etgan.

8. Faridun – yaxshi axloqli, olim va odil podshoh bo‘lgan. Uning hukmronligi 500 yil

davom etgan.

Faridunkim olamda yoydi bisot, Base olam ahlig'a yetti nishot. Ani ham falak chekti tufroq sari,

Ne zolim, ne odil ketarlar bari.

9. Manuchehr – bu shoh haqida Navoiy quyidagicha yozadi: “Va ul odil podshoh erdi. Firot orig'in ul qozdi va Iroqqa suv eltti va bog'lar, bo'stonlar tarh soldi va ashjor va gul va raihon bog'larda ekti. Va ko'prak dehqonlik ziynatu zebin ul arog'a keturdi”.

10. Navdar – Manucherning o'gli, ammo hukumat ishlariga no'noq bo'lib, mamlakatni yaxshi boshqara olmadi.

Chu Navdarg'a tushti jahon kishvari, Xaloyiq farog'atdin o'ldi bari.

Angokim jahondin vafo yetmadi, Jahon ichra tinmadi, to ketmadi.

11. Afrosiyob – uning davrida bosqinchilik urushlari yanada avj oladi. “Eron mulkini andoq buzdi, oz yerda ma'murluq qoldi, yig'ochlarni kesti va imoratlarni yiqti va korizlar bila bulog'larni ko'mdi”.

12. Zob binni Taxmosb – odil podshoh bo'lib, Eronda obodonchilik ishlarini olib borgan.

Chu ofoq mulkiga iyuh o'ldi Zob, Tuzatti nekim buzdi Afrosiyob.

Erur zulmdin yaxshiroq adl ishi, Chu qolmas na zolim, na odil kishi.

13. Girshosb – uning davrida Eronga yana Afrosiyobning hujumi kuzatiladi.

Tarixiy manbalarga ko'ra hukmronligi 5-6 yilni tashkil etgan.

Chu Girshosb bo'ldi jahon Xusravi,

Bor ersa yana shohlar payravi.

Bulardan keyin Alisher Navoiy kayoniylar tarixini bayon etadi. Asarda podshohlarning tarixdagi roli ularning qonli urushlari, shonli g'alabalari bilan emas, balki kitob bitgani, toshdan temir chiqargani, yog'ochdan uylarga eshik yasatgani, konlar topishi, ariqlar chiqarib, yurti obod qilgani, shahar va kentlar qurgani, to'qimachilikni ixtiro qilgani, katta binolar qurgani, bog'u bo'stonlar yaratgani, dehqonchilikni, hunarmandchilikni rivojlantirishga ahamiyat bergani

kabi bunyodkorlik ishlari va insoniy fazilatlarini bilan belgilanadi. Peshdodiylardan: Ho'shang, Jamshid, Faridun, Manuchehr, Tahmosb, sosoniylardan: Bahrom Go'r, Feruz, No'shiravon, Turon Duxtlar, Navoiy fikricha, odil podshoh bo'lishgan.

Kayoniylar sulolasi Kayqubod tarixini hikoya qilish bilan boshlanadi. U 120 yil taxtda o'tirgan. Undan keyin Kaykovus mamlakatni boshqaradi. So'nra: Kaykovus → Luhrosb binni Arund → Gushtosb → Bahman → Humoy → Dorob → Doro binni Dorob → Iskandar mamlakatni idora qilishgan.

Asarda uch ayol podshoh ismi ham tilga olingan.

Ulardan biri – Humoy. U kayoniylardan Bahmanning ayoli bo'lib, shoh vafot etganda homilador edi. Bahman jon berish paytida tojini ayolining qorniga qo'yadi va u olamdan o'tgach, Humoy mamlakatni boshqaradi. Humoy o'g'il farzand ko'radi. Ammo uni sandiqqa solib, daryoga oqizadi va sandiqqa o'g'lining podshohzoda ekanini anglatuvchi yoqutlarni ham soladi. Taqdir taqozosi bilan o'g'li Dorob ulg'ayib, onasini topadi. Humoy unga davlat boshqaruvini topshiradi. Asarda yozilishicha, Humoy mamlakatni 32 yil boshqargan.

Dorob aqlli va pahlavon podsho edi. Navoiy yozadiki, uning davrida Rumda Faylaqus hukmdor edi. Rumga qo'shin jo'natib, Faylaqusni bandi qiladi. O'zaro sulhga erishilgandan so'ng, Dorob Faylaqusning qiziga uylanadi.

Ammo qizdan noxush hid sezib, uni Faylaqusning oldiga qaytarib yuboradi. Qiz o'sha paytda Iskandarga homilador bo'lgan. Faylaqus bolani Dorobning o'gli deyishga nomus qilib, o'z o'gli sifatida valiahd qiladi. Doro binni Dorob esa zolim shoh bo'lgan. Navoiy Iskandar va Doro binni Dorob o'rtasidagi mojaroni bunday bayon qiladi: "... bu dostonni faqir "Saddi Iskandariy" dakim, "Xamsa"ning beshinchi kitobidur, mashruh ado qilibdurmen". Navoiyning fikricha, mamlakat taxtiga zolim Doroga qaraganda odilroq Iskandarning ega bo'lishi xalq, yurt manfaatiga ham mos. Alisher Navoiy *Iskandar* haqida Xusrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviylarning qarashlarini ham keltirib o'tadi.

Ashkoniylar sulolasi: Ashq binni Doro → Shopur binni Ashk → Bahrom binni Shopur → Yalosh binni Bahrom → Hurmuz binni Yalosh → Anush binni Yalosh → Gudarz binni Uyg'ur → Eron binni Yalosh → Narsi binni Gudarz → Hurmuz binni

Yalosh → Firuz binni Hurmuz → Xusrav binni Firuz → Yalosh binni Firuz → Yalosh binni Yalosh → Arduvon binni Yalosh.

Sosoniylar sulolasi: Shopur binni Ardashyer → Hurmuz binni Shopur → Bahrom binni Hurmuz → Bahrom binni Bahrom → Bahrom binni Bahrom binni Bahrom → Narsi binni Bahrom → Hurmuz binni Narsi → Shopuri Zul Aqtof → Ardasher binni Hurmuz → Shopur binni Shopur → Bahrom binni Shopur → Yazdijird binni Bahrom → Bahrom binni Zdiijird → Yazdijird binni Bahrom → Hurmuz binni Yazdijird → Firuz binni Yazdijird → Yalosh binni Firuz → Qubod binni Firuz → No'shiravon ulOdil binni Kubod → Hurmuz binni Anushirvon → Bahromi Chubina Xusrav Parviz binni Hurmuz → Sheruya binni Xusrav → Ardashyer binni Shyeruya → Shahrirod → Turonduxt → Ozarmduxt.

Navoiy Feruz binni Yazdijurd haqida shunday yozadi: “Feruz binni Yazdijurd musulmon va oqil va kordon va odil podshoh erdi. Adolat bilan mamolikni obod qildi va saxovat bila raoyoni xushnud va shod etti. Aning saltanati zamonida yetti yil qahat voqe bo‘ldi va Raoyodin xirojni soqit qildi.

Bu yetti yil hech kishi kishidin hech nima tilamadi...”. Navoiyning yozishicha, u yaxshi podsho bo‘lgani uchun, tarixda “Feruz” nomi bilan bog‘langan juda ko‘p narsalar qolgan.

Asar xotimasida masnaviy shaklida 50 baytdan iborat she‘r keltirilgan. Xotimada Navoiy Shoh G‘oziy – Sulton Husayn Boyqaroga murojaat qiladi. Navoiyga qadar turkey tilda tarixga oid biror asar yozilgani bizga noma‘lum. Mazkur asar ana shu jihati bilan ham ahamiyatlidir.

Buyuk mutafakkirning “*Tarixi anbiyo va hukamo*” (anbiyo – payg‘ambarlar, hukamo – hakim zotlar) asari 1485 – 1498-yillar oralig‘ida yozilgan. Navoiy “*Tarixi anbiyo va hukamo*”da anbiyolar haqida gapirar ekan, u yoki bu munosabat bilan payg‘ambarlar to‘g‘risida qissalarning ko‘pligiga ishora qiladi. Asarda payg‘ambarlar haqidagi qissalar butun tafsilotlari saqlangan holda hikoya qilinmaydi, balki ularning muxtasar mazmuni bayon etiladi. Odam Ato (a.s.)dan boshlab, Jarih Rohibgacha bo‘lgan 60 dan ortiq nabiy va nabiylar avlodi haqida

ma‘lumot keltiriladi. Asar Odam salavotulloh alayh zikridan boshlangan. Odam Ato

(a.s.) qissasida Odamning yaratilishi, Iblisning Oliy Dargohdan quvilishi, so‘ng Odam va Momo Havvoning Yer yuziga tushirilishi, Qobil va Hobil bilan bog‘liq hikoyalar beriladi.

“Tarixi anbiyo va hukamo”da payg‘ambarlarning ko‘pchiligi ayni paytda qissa qahramoni, adabiy personaj va obraz hamdir. Navoiy ularning siyratlari va fazilatlarini ko‘proq turli lavhalar va detallar yordamida ko‘rsatadi.

Dovud (a.s.) zikrida uning qo‘y boqib yurgani, podani soydan o‘tkazish zarur bo‘lib qolganda qo‘ylarni qo‘lida ko‘tarib o‘tkazgani hikoya qilinadi. Bu lavha Dovud (a.s.) payg‘ambardagi rahmdillik xususiyatini namoyish etadi.

Muallif buni payg‘ambarlarga xos shafqat belgisi sifatida talqin qiladi: “Qo‘ylarni suvdin o‘tkaradur erdi, suv ulug‘roq jihatidin qo‘ylarni ikkirar-ikkirar ko‘torib o‘tkarur erdi. Ashmuil a.s. ko‘rgach bildikim, nubuvvat shafqatining osoridur”.

Dovudki, shoh erdi va payg‘ambari pok, Johi qoshida past edi avji aflok.

Jonig‘a ajal urarda tig‘i be bok,

Naf‘ etmadi shahlig‘u nubuvvat xoshok.

Asarda berilgan payg‘ambar qissalaridan so‘ng she‘riy parchalar keltiriladi. “Tarixi anbiyo va hukamo” asarining ikkinchi qismi hukamolar tarixiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda kishilik tarixida katta shuhrat qozongan buyuk donishmandlar Luqmoni hakim, Fishog‘urs (Pifagor), Jomosb, Buqrot (Gippokrat), Buqrotis, Suqrot (Sokrat), Aflotun (Platon), Aristotilis (Arastu), Balinos, Jolinus (Galen), Batlimus (Ptolemey) kabi yunon faylasuflari va Sodiq, Buzurgmehr kabi o‘n uch nafar olimning tarixi qisqacha bayon etiladi, ularning hikmatli so‘zlari keltiriladi. Ma‘lumki, Navoiy o‘zining boshqa asarlarida, jumladan, “Saddi Iskandariy” dostonida ham Suqrot, Filotun, Buqrot, Faysog‘urs kabi olimlarni asar qahramoni sifatida talqin etgan. Ular Iskandarning yaqin maslahatchilari, mamlakat va xalq farovonligi yo‘lini o‘rgatuvchi olim, hakimlari edilar. Ularning nasihatlariga quloq solgan Iskandar qanchadan qancha g‘alabalarni qo‘lga kiritadi. “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida esa dostonidan farqli o‘laroq, shoir asar ruhidan kelib chiqib, bu donishmandlarning tarixan biografik tavsifini beradi, har bir hakimning kimning davrida yashagani, kimning shogirdi ekanini aytib, hikmatli so‘zlaridan namunalar

keltiradi. “Tarixi anbiyo va hukamo”da ezgulikka da’vat, insonlarga yaxshilik qilish, komillik shartlari, xalqparvarlik va insonparvarlik g’oyalari ilgari surilgan. Alisher Navoiyning “*Vaqfiya*” asari 1481–1482-yillar oralig’ida yaratilgan bo’lib, XV asrning ikkinchi yarmidagi Xurosonda mavjud bo’lgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy munosabatlar tarixini o’rganishda muhim hujjatdir. Adabiyotshunoslikda “*Vaqfiya*” tarixiy asar, hujjat, hasbi hol xarakteridagi asar deb baholangan. Lekin mahdudot, ya’ni vaqf qilingan mol-mulklar sanab o’tilgan qism “*Vaqfiya*” matnining taxminan o’ndan bir qismini tashkil etadi, xolos, uning o’ndan to’qqiz qismi muallifning dil izhori, o’z hayoti va faoliyati haqidagi o’ylari bayonidan iborat.

Bobur hayoti va ilmiy merosi

Bobur tarixda umri kurashlar, urushu g’alayonlar, notinchliklar bilan kechgan shaxs sifatida ham taniqli. U temuriylar saltanatini saqlab qolish uchun harakat qildi. Umri chet ellarda kechdi. Hayoti Afg’oniston, Hindiston kabi davlatlar bilan bog’liq bo’ldi. Bobur yirik madaniyat arbobi sifatida ma’lum. U yoshligidan ilm bilan shug’ullangani, fors, arab tillarini o’rganishi, adabiyot, tarix, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, musiqa va boshqa sohalar bilan shug’ullangani bois ham ma’rifatni anglaydigan, madaniyatli kishi bo’lib yetishdi. U fanning turli sohalariga doir ko’plab asarlar yozdi. Boburning lirik devonlari, «Boburnoma», «Mufassal», «Xatti Boburiy», «Harb ishi», «Musiqiy ilmi» islom dini asoslarining bayoni bo’lgan «Mubayyin», «Volidiya» tarjimasi va boshqa asarlari uning shuhratini yanada oshirdi.

Bobur keng dunyoqarashi, mukammal aql-zakovati, bilimi bilan Hindistonda Boburiylar sulolasiga asos soldi. Bu sulola Hindistonda 332 yil hukmdorlik qildi. Bobur avlodidan olti shaxs Bobur, Humoyun, Akbar, Jahongir, Shoh Jahon, Avrangzeblar bu yerda uzoq davr podshohlik qildilar.

Sharqning bu ulug’ siymosi 1483 yil 14 fevralda Andijonda Amir Temurning o’g’li Mironshoh nabirasi Abusaid Mirzonning o’g’li Umarshayx oilasida tavallud topgan. Onasi Qutlug’ Nigorxonim toshkentlik mug’ul xoni Yunusxonning qizi edi.

1494 yilda Umarshayx Mirzoga qarshi uning akasi Samarqand hokimi Sulton Ahmad Mirzo va Toshkent hokimi Mahmudxon qo'shin tortadi. Falokat ro'y berib, 1494 yil 7 iyunda Umarshayx vafot etadi. 11 yoshli /ba'zan 12 yosh ko'rsatiladi/ Bobur Farg'ona viloyatining hokimi bo'ladi. Goh g'alaba, goh mag'lubiyatga uchrab turgan Bobur Farg'ona va Samarqand mulkini qo'l ostiga birlashtirib tura olmadi. Katta kuchga ega bo'lgan Shayboniyxon Saripul va Axsida Boburga zarba berib, u yerlarni ishg'ol qiladi. Bobur quvg'in va sargardon bo'lib, chet ellarda faoliyat ko'rsatadi. Shayboniyxon tazyiqi ostida 1504 yili Bobur ozgina askar va a'yonlari bilan Qobulga borib o'rnashadi. Bobur o'z yurtidan, toju taxtdan voz kechib ketolmaydi. Bir necha marta Samarqandni qayta yegallashga harakat qiladi. 1512 yilda shoh Ismoil Yordam olib, Samarqandga yurish qiladi. Samarqandni uchinchi marta egallab oladi. Ubaydulla Sulton va Muhammad Temur Sulton 1513 yilning boshlarida katta qo'shin bilan Boburga qarshi yurish boshlaydilar. Bobur yengiladi. Ismoil madad uchun Najmi soniy boshliq qo'shin yuboradi. U ham yengiladi. Boburning o'z saltanatini egallash orzulari barbod bo'ladi. U Afg'onistonda o'z hokimiyatini mustahkamlab oladi. Bobur Hindistonga yurish rejalarini tuzadi. Birinchi navbatda Panjob viloyatini ishg'ol qilishni mo'ljallaydi. U Hindistonga yurish faoliyatini 1519 yildan amalga oshira boshlaydi, 1526 yilgacha besh marta harbiy yurish qiladi. 1526 yil noyabrdan harakati Sind, Panjob viloyatlari orqali Dehliga qaratilgan edi. 1526 yil aprelida Dehli sultoni Ibrohim Lo'di bilan jang qilib, uni yengadi. 27 aprelda Dehlida Bobur nomiga xutba o'qiladi. So'ng Chitora hokimi Rano Sango bilan jang bo'ladi. 1527 yil 16 martda Bobur g'alaba qozonadi. Bobur Hindistonda katta ishlarni amalga oshiradi. Uning avlodlari Bobur ishlarini davom ettiradilar.

Olimlarimizning qayd etishicha, Bobur 47 yil umr ko'rgan bo'lsa, shundan 36 yilini uch mamlakatda: Movarounnahrda, Afg'onistonda, Hindistonda podshoh bo'lib o'tkazdi. 20 yil umri Movarounnahrda, 22 yili Qobulda, 5 yili Hindistonda kechdi. Bobur 1530 yil 26 dekabrda dushanba kuni nahorda Agrada bandalikni bajo keltiradi. Uning jasadini Agra shahrida Jamna daryosi bo'yidagi Bog'i oromga dafn etadilar. Boburning qizi Gulbadanbeganing yozishicha, qabr oldida besh vaqt

namoz o'qib, marhumning ruhiga tilovat qilib turish uchun maxsus mutavali va 60 ta xushovoz qorilar tayinlangan.

Bobur Farg'ona viloyatining hokimi bo'ladi. Goh g'alaba, goh mag'lubiyatga uchrab turgan Bobur Farg'ona va Samarqand mulkini qo'l ostiga birlashtirib tura olmadi. Katta kuchga ega bo'lgan Shayboniyxon Saripul va Axsida Boburga zarba berib, u yerlarni ishg'ol qiladi. Bobur quvg'in va sargardon bo'lib, chet ellarda faoliyat ko'rsatadi. Shayboniyxon tazyiqi ostida 1504 yili Bobur ozgina askar va a'yonlari bilan Qobulga borib o'rnashadi. Bobur o'z yurtidan, toju taxtdan voz kechib ketolmaydi. Bir necha marta Samarqandni qayta yegallashga harakat qiladi. 1512 yilda shoh Ismoilidan Yordam olib, Samarqandga yurish qiladi. Samarqandni uchinchi marta egallab oladi. Ubaydulla Sulton va Muhammad Temur Sulton 1513 yilning boshlarida katta qo'shin bilan Boburga qarshi yurish boshlaydilar. Bobur yengiladi. Ismoil madad uchun Najmi soniy boshliq qo'shin yuboradi. U ham yengiladi. Boburning o'z saltanatini egallash orzulari barbod bo'ladi. U Afg'onistonda o'z hokimiyatini mustahkamlab oladi. Bobur Hindistonga yurish rejalarini tuzadi. Birinchi navbatda Panjob viloyatini ishg'ol qilishni mo'ljallaydi. U Hindistonga yurish faoliyatini 1519 yildan amalga oshira boshlaydi, 1526 yilgacha besh marta harbiy yurish qiladi. 1526 yil noyabrdan harakati Sind, Panjob viloyatlari orqali Dehliga qaratilgan edi. 1526 yil aprelida Dehli sultoni Ibrohim Lo'di bilan jang qilib, uni yengadi. 27 aprelda Dehlida Bobur nomiga xutba o'qiladi. So'ng CHitora hokimi Rano Sango bilan jang bo'ladi. 1527 yil 16 martda Bobur g'alaba qozonadi. Bobur Hindistonda katta ishlarni amalga oshiradi. Uning avlodlari Bobur ishlarini davom ettiradilar.

Olimlarimizning qayd etishicha, Bobur 47 yil umr ko'rgan bo'lsa, shundan 36 yilini uch mamlakatda: Movarounnahrda, Afg'onistonda, Hindistonda podshoh bo'lib o'tkazdi. 20 yil umri Movarounnahrda, 22 yili Qobulda, 5 yili Hindistonda kechdi. Bobur 1530 yil 26 dekabrda dushanba kuni nahorda Agrada bandalikni bajo keltiradi. Uning jasadini Agra shahrida Jamna daryosi bo'yidagi Bog'i oromga dafn etadilar. Boburning qizi Gulbadanbegimning yozishicha, qabr oldida besh vaqt namoz o'qib, marhumning ruhiga tilovat qilib turish uchun maxsus

mutavali va 60 ta xushovoz qorilar tayinlangan. Boburning rafiqasi ikki yildan ortiq vaqt har kuni ikki mahal qo'y va mollar so'ydirib, tayinlangan qorilarga tilovat qildirib turgan. Oradan bir necha yil o'tkach, Bobur vasiyatiga ko'ra uning xotinlaridan biri, hazratning qabrini Qobulga ko'chiradi.

Bobur shaxsiyati bilan bog'liq ba'zi jihatlar Gulbadanbegimning «Humoyunnoma»sida keltiriladi. U shunday yozadi: «Firdavs makonning katta o'g'illari Humoyun podshoh... Qobul arkida /1508 yil 7 mart/ tug'ildilar. O'sha yili Firdavs makon amrlari va boshqalari: «Endi meni Bobur podshoh deb atanglar», deb buyurdilar. Humoyun podshoh tug'ilmaslaridan burun Mirzo Bobur deb atash rasm edi. Chunki bugun podshohzodalarni Mirzo deb, o'zlarini esa Humoyun podshoh tug'ilgan yillaridan «Bobur podshoh», deb atashga buyurdilar.»

Gulbadanbegim Humoyun kasal bo'lganda Bobur iztiroblarini ham ta'sirli yozadi: «Menki, Boburman, umri jonimni o'g'lim Humoyunga bag'ishlayman» deb aytgani, Shundan so'ng Bobur kasal bo'lib yotib qolgani, Humoyun o'sha kuni o'rnidan turganini aytadi.

Bugungi kunda Boburga ulug' ehtirom ko'rsatilmoqda. Bu mustaqilligimiz, hukumatimizning o'tmish ajdodlarimiz merosiga bo'lgan buyuk e'tibor bilan bog'liq. Ayni kunda Andijonda muhtasham Bobur bog'i hammani lol qoldirmoqda. Bobur nomidagi xalqaro jamg'arma, xalqaro ekspedisiyalar mavjudligi, 1993 yilda Bobur merosi bo'yicha xalqaro anjuman Samarqandda o'tkazilishi va boshqalar ana shu e'tibor natijasidir. Umuman, Bobur o'z shaxsiyati, merosi bilan xalqimizga xizmat qilaveradi.

Bobur ijodi ko'p qirralidir. Ammo uning she'riyat sohasidagi shuhrati yana ham yuksakroqdir. Boburning bizgacha rang-barang janrlardan iborat lirik devoni yetib kelgan. Bobur devonlarining qo'lyozma nusxalari unchalik ko'p emas. Devonlarining qo'lyozma nusxalari Parijda, Hindistonda, Turkiyada, Eronda va boshqa joylarda saqlanadi. Bu devonlar bir necha marta nashr etilgan. 1910 yilda Hindistonda, 1915 yilda Istambulda, 1917 yilda Petrograd da nashr etilgan. Bobur

devonlari ingliz, fransuz va boshqa tillarda ham tarjima qilingan. 1943-1957 yillar orasida rus tilida nashr etilgan. Bobur devonida g'azallar, ruboiylar, tuyuqlar, fard,

masnaviy kabi janrlar uchraydi. G'azal, ruboiy, tuyuqlarning turli xillarini ko'ramiz, Bobur she'riyatining asosiy janrlari g'azal, ruboiy va tuyuqdir. Shoir devoni asosan o'zbek tilidagi she'rlarni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga bir necha fors-tojik tilidagi she'rlar ham mavjud. Bu esa Boburning fors-tojik tilini mukammal bilishini ko'rsatadi.

Bobur murakkab bir davrda yashadi. Uning hayoti ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar, alam-iztiroblar bilan uzviy bog'liq bo'ladi. «Boburnoma»da tasvirlangan ko'pgina voqealar shundan dalolat beradi. Bobur ruhan qiynalganda ham, hayoti quvonchu shodliklar bilan to'lganda ham, qiynoqlar girdobiga tushganda ham, mag'lubiyat alamini tortganda ham hamma-hamma vaqt she'riyat bilan sirlashadi. O'z holatini, yurak nolalarini she'rga ko'chiradi. «Boburnoma»da qayd etilgan, yozilish tarixi ko'rsatilgan ba'zi g'azallar, ruboiylarga e'tibor bersak, bu narsa yana ham oydinlashadi. «Boburnoma»da shoir o'zi birinchi tugal g'azalini 18-19 yoshlarida, 1501-1502 yillarda yaratganini qayd etadi.

Ammo Bobur 1500 yilda shoir sifatida tanilgan. Hozircha uning 120 g'azal, 210 ga yaqin ruboiysi, 10 dan ortiq tuyuq, qit'a, fard, 150 dan ortiq muammosi yetib kelgan. Shuni ta'kidlash kerakki, Bobur she'riyatining asosiy mavzusi ishq-muhabbatdir. Uning rangin kechinmalari, visol orzulari, hijron iztiroblari, yor go'zalliklari, oshiqning rang-barang holatlari bayon etiladi. Bobur yurt haqida, Vatan sog'inchi, yor va diyorni madh etish, odob-axloq, ma'rifatni kuylash, davr ozorlaridan shikoyat kabilar haqida ham yozadi.

O'zbek adabiyotida o'ziga xos boburshunoslik yuzaga keladi. Uning shaxsi va ijodi adabiyotshunos, tarixchi, tilshunos, jo'g'rofiya va boshqa soha kishilarining e'tiborini tortib keldi. J.Neru Bobur haqida o'zining «Hindistonning kashf etilishi» kitobida shunday yozadi: «Bobur dilbar shaxs, Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan. U san'atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko'rardi».

Sho'rolar davrida Bobur ijodiga bir yoqlama yondashildi. Uni qoralashga, faoliyatini o'rganmaslikka harakat qilindi. Boburning bizgacha yetib kelgan lirik she'rlari 1917 yili Petrograd da sharqshunos olim A.Samoylovich tomonidan chop

etiladi. Keyinroq ular 1931 yilda Istanbul shahrida «Milliy tatabu'lar majmuasi»da ham nashr etiladi. 1940 yili Bobur hayoti va ijodi 9-sinfda o'rganilishi Davlat dasturida belgilandi. «Adabiyot darsligi»da Navoiy, Turdi, Muqimiy qatori Bobur hayoti va ijodi ham kiritildi. 1947 yili dastur asosida VII sinflarda Bobur merosi o'rganilishi qayd etildi. Bobur asarlari «Bolalar adabiyoti»ga kiritiladi. Uning asarlari lug'ati tuziladi. Keyingi yillarda Boburning turli asarlari chop etildi. Boburshunos olimlar tomonidan ko'plab tadqiqotlar yaratildi. Boburning adabiy merosi ko'p qirralidir. Uning she'rlari, «Boburnoma»si alohida o'rganiladi.

Qisqacha boshqa asarlari haqida. Boburning «Muxtasar» asari aruz nazariyasi haqida. U bu asarni yozishga kirishishdan oldin Navoiy, Rashididdin Vatvot, Nosir Tusiy, Ar Roziy va boshqalarning aruz haqidagi ishlarini o'rganadi. U yozgan alifbo «Xatti Boburiy» nomi bilan mashhur. Bobur 16-17 yoshlaridan badiiy ijodiyot bilan shug'ullanadi. 1503-1504 yillarda «Xatti Boburiy», 1522 yilda «Mubayyin», 1528 yilda Xo'ja Ubaydulla Ahrorning «Volidiya» risolasini fors-tojik tilidan o'zbek tiliga tarjima qiladi. She'riy yo'l bilan. Bulardan tashqari musiqaga oid «Musiqiy ilmi», «Harb ishi» asarlarini yozganligi ham aytiladi. Boburning dinga munosabati, oilaga, farzandlariga, odob-axloq, urf-odatlariga munosabati ham alohida o'rganiladigan mavzu.

Zahiriddin Muhammad Bobur O'rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she'riyatida o'ziga xos o'rin egallagan adib, shoir, olim bo'lish bilan birga yirik davlat arbobi va sarkarda hamdir. Bobur dunyoqarashi va mukammal aql-zakovati bilan Hindistonda boburiylar sulolasiga asos solib, bu mamlakat tarixida davlat arbobi sifatida nomi qolgan bo'lsa, serjilo o'zbek tilida yozilgan «Boburnoma» asari bilan jahonning mashhur tarixnavis olimlari qatoridan ham joy oldi. Bobur mirzoning turli davrlarda chizilgan portret va minniatyuralari: Mirzo boburga bag'ishlangan pochta markalari mirzo bobur haykali Uning nafis g'azal va ruboiylari turkiy she'riyatining eng nodir durdonalari bo'lib, «Mubayyin» («Bayon etilgan»), «Xatti Boburiy», «Harb ishi», Aruz haqidagi risolalari islom qonunshunosligi, she'riyat va til nazariyasi sohalariga munosib hissa bo'lib qo'shildi. Zahiriddin Muhammad Bobur 1483 yilning 14 fevralida Andijonda, Farg'ona

ulusining hokimi Umar Shayx Mirzo oilasida dunyoga keldi. Bu davrda Markaziy Osiyo va Xurosonda turli hokimlar, aka-ukalar, tog'a-jiyanlar, amakivachchalar o'rtasida hokimiyat — ulug' bobolari Amir Temur tuzgan yirik davlatga egalik qilish uchun kurash nihoyat keskinlashgan edi. Adabiyot, nafis san'at, tabiat go'zalligiga yoshligidan mehr qo'ygan Zahiriddin, barcha Temuriy shahzodalar kabi bu ilmlarning asosini otasi saroyida, yetuk ustozlar rahbarligida egalladi. Biroq uning sertashvish yoshligi uzoqqa cho'zilmadi. 1494 yili otadan yetim qoldi. 12 yoshida otasi o'rniga Farg'ona ulusining hokimi etib ko'tarilgan Bobur qalamni qilichga almashtirib, Andijon taxti uchun ukasi Jahongir Mirzo, amakisi Sulton Ahmad Mirzo, tog'asi Sulton Mahmudxon va boshqa raqiblarga qarshi kurashishga majbur bo'ldi. Bobur ukasi Jahongir Mirzo bilan murosaga kelish uchun unga yon berishga — Farg'ona ulusini ikkiga taqsimlab, yarmini ukasiga topshirishga qaror qildi va o'zi Samarqand uchun olib borilayotgan kurashga kirishib ketdi. Bir necha yil davom etgan bu kurash qirg'in-barotdan boshqa biror natija bermadi: unda katta harbiy kuch bilan qatnashgan Shayboniyxonning qo'li baland keldi va Bobur Samarqandni tashlab ketishga majbur bo'ldi. 1504 yili Shayboniyxon Andijonni ham qo'lga kiritgandan so'ng, Bobur janubga qarab yo'l oldi va Kobul ulusida o'z hokimiyatini o'rnatdi. 1505- 1515 yillarda u Markaziy Osiyoga qaytishga bir necha bor urinib ko'rdi. Ammo bu urinishlardan hech qanday natija chiqmadi. So'ng o'z mavqeini yanada mustahkamlash maqsadida, 1519-1525 yillar davomida Hindistonni qo'lga kiritish uchun bir necha bor janglar olib bordi. 1526 yil aprel oyida Panipatda Hindiston sultoni Ibrohim Lo'di bilan va 1527 yili mart oyida Chitora hokimi Rano Sango bilan bo'lgan janglarda Boburning qo'li baland keldi. Tarixiy ma'lumotlarning bayon qilishicha, Boburning Hindistonga yurishida Dehli hukmdori Ibrohim Sulton siyosatidan norozi bo'lgan Panjob hokimlari ham Boburni qo'llaganlar va Sikri jangidagi bu g'alaba Boburga Hindistonda o'z hukmronligini uzil-kesil o'rnatish va Boburiylar sulolasini barpo etish imkoniyatini berdi. Ovro'po tarixchiligida «Buyuk mo'g'ullar» nomi bilan «g'allati mashhur» bo'lgan, aslida «Boburiylar sulolasi» Hindistonda 300 yildan ortiq hukmronlik qildi. Bobur bu g'alabadan keyin uzoq yashamadi — 1530 yil dekabr oyida Agra shahrida vafot etdi

va keyinroq uning vasiyatiga ko'ra farzandlari uning xokini Kobulga olib kelib dafn etdilar. Biroq qisqa bir vaqt ichida Bobur Hindistonda siyosiy muhitni barqarorlashtirish, Hindiston yerlarini birlashtirish, shaharlarni poklashtirish, savdo-sotiq masalalarini to'g'ri yo'lga qo'yish, bog'-rog'lar yaratish ishlariga homiylik qildi. Hindistonni obodonlashtirish, unda hozirgacha mashhur bo'lgan me'moriy yodgorliklar, bog'lar, kutubxonalar, karvonsaroylar qurdirish, ayniqsa, uning o'g'illari va avlodlari davrida keng miqyosga yoyildi. Hindiston san'ati va me'morchiligiga Markaziy Osiyo uslubining kirib kelishi sezila boshladi. Bobur va uning hukmdor avlodlari huzurida o'sha davrning ilg'or va zehni o'tkir olimlari, shoirlari, musiqashunoslari va davlat arboblari mujassam etgan mukammal bir ma'naviy-ruhiy muhit vujudga keldi. Boburiylar davlatidagi madaniy muhitning Hindiston uchun ahamiyati haqida Javaharlal Neru shunday yozgan edi: «Bobur Hindistonga kelgandan keyin katta siljishlar yuz berdi va yangi rag'batlantirishlar hayotga, san'atga, arxitekturaga toza havo baxsh etdi, madaniyatning boshqa sohalari esa bir-birlariga tutashib ketdi». Bobur Hindistonda katta hajmdagi davlat ishlari bilan bir qatorda o'zining adabiy-badiiy faoliyatini ham davom ettirdi va yuqorida zikr etilgan asarlarini yaratdi. Boburning butun jahon ommasiga mashhur bo'lgan shoh asari «Boburnoma»dir. Ma'lumki, unda Bobur yashagan davr oralig'ida Movarounnahr, Xuroson, Eron va Hindiston xalqlari tarixi yoritilgan. Asar asosan uch qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismi — XV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda ro'y bergan voqealarni; ikkinchi qismi — XV asrning oxiri va XVI asrning birinchi yarmida Kobul ulusi, ya'ni Afg'onistonda ro'y bergan voqealarni; uchinchi qismi — XVI asrning birinchi choragidagi Shimoliy Hindiston xalqlari tarixiga bag'ishlangan. «Boburnoma»da o'sha davrning siyosiy voqealari mukammal bayon qilinar ekan, o'z yurti Farg'ona viloyatining siyosiy- iqtisodiy ahvoli, uning poytaxti Andijon shahri, Markaziy Osiyoning yirik shaharlari: Samarqand, Buxoro, Qarshi, Shahrisabz, O'sh, Urganch, O'ratepa, Termiz va boshqa shaharlar haqida nihoyatda nodir ma'lumotlar keltirilgan. Unda Kobul ulusining yirik shaharlari Kobul, G'azna va ular ixtiyoridagi ko'pdan-ko'p tumanlar, viloyatlar, Shimoliy Hindiston haqida ma'lumotlarni uchratish mumkin.

«Boburnoma»ni varaqlarkanmiz, ko‘z oldimizdan Markaziy Osiyo, Afg‘oniston va Hindiston xalqlariga xos bo‘lgan fazilat va nuqsonlar, ularning tafakkur olamini kengligi va murakkabligi bilan birga, o‘sha davrdagi hayot muammolari, Bobur davlatidagi siyosiy va ijtimoiy hayotning to‘liq manzarasi namoyon bo‘ladi.

«Boburnoma»da keltirilgan bu tarzdagi ma'lumotlar Bobur davrida yozilgan boshqa tarixiy manbalar: Mirxond, Hondamir, Muhammad Solih, Binoiy, Muhammad Haydar, Farishta, Abul-Fazl Allomiy va boshqa tarixchilarning asarlarida bu darajada aniq va mukammal yoritilgan emas. Muallif «Boburnoma»da Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Behzod, Mirzo Ulug‘bek va boshqa allomalar haqida o‘zining eng yuqori fikr va mulohazalarini bildiradi.

«Boburnoma» — Movarounnahr, Xuroson, Hindiston, Eron xalqlarining XV asr oxiri — XVI asrning birinchi yarmidagi tarixini o‘zida aks ettirgan bo‘lsa ham, shu bilan birga juda ko‘p dolzarb iqtisodiy, ijtimoiy masalalar, yuqorida nomlari keltirilgan viloyatlarning o‘zaro siyosiy-iqtisodiy va savdo munosabatlari, jug‘rofiy mavqei, iqlimi, o‘simlik va hayvonot dunyosi, tog‘lari, daryolari, xalqlari, qabila va elatlari va ularning yashash sharoitlari, urf-odatlar, muhim tarixiy inshootlari — hindular va musulmonlarning ibodatxonalari, to‘y va dafn marosimlari haqida nihoyatda nodir ma'lumotlarni o‘zida qamrab olgan shoh asardir. Shu bois

«Boburnoma» tarixiy va adabiy meros sifatida dunyo olimlarini hayratda qoldirib kelmoqda. Uzoq yillar davomida G‘arb va Sharqning mashhur sharqshunos olimlari «Boburnoma» mazmunini jahon jamoatchiligiga yetkazish borasida katta faoliyat ko‘rsatdilar. Masalan, gollandiyalik olim Nitsen, angliyalik olimlar J. Leyden, V. Erskin, R. Koldekot, A. Beverej, T. Albot, germaniyalik Yu. Klaynrat va A. Keyzer, frantsiyalik Pave de Kurteyl, hindistonlik Mirzo Nasriddin Haydar, turkiyalik R. R. Art va N. I. Bayur va bizning davrimizdagi frantsiyalik olim Bakke Gromon, afg‘onistonlik olim Abulhay Habibiy, pokistonlik olimlar Rashid Axtar,

Nadvi va Shoh Olam Mavniyot shular jumlasidandir. «Boburnoma»ni o‘rganish sohasida jahonning mashhur sharqshunoslari qatoridan yaponiyalik olimlar ham joy olmoqdalar. Ma'lumki, Boburning tarixiy, ilmiy va adabiy merosini o‘rganish va ommalashtirishda O‘zbekiston, Tojikiston, Rossiya olimlarining faoliyatlari ham

diqqatga sazovordir. XIX-XX asrlar davomida Georg Ker, N. Ilminskiy, O. Senkovskiy, M. Sale, Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev, V. Zohidov, Ya. G'ulomov, R. Nabiyev, S. Azimjonova, A. Qayumov kabi olimlarning sa'y-harakatlari bilan «Boburnoma» bir necha bor rus va uzbek tillarida chop etildi, ularga so'zboshi yozildi va keng kitobxonlar ommasining ma'naviy mulkiga aylantirildi, uning she'rlari ham bir necha bor nashr etildi. Bobur o'zbek adabiyotida o'zining nozik lirik asarlari bilan ham mashhurdir. Uning hayoti va adabiy faoliyati Movarounnahrda siyosiy hayot nihoyat murakkablashgan feodal guruhlarining boshboshdoqlik harakatlari avjiga chiqqan va Temuriylar davlatining inqirozi davom etayotgan bir davrga to'g'ri kelgan edi. Bunday murakkabliklar in'ikosini

«Boburnoma»da ko'rgan bo'lsak, shoir ruhiyatida qanday aks etgani esa, uning she'rlarida namoyon bo'ladi. Movarounnahrni birlashtirishga urinishlari natija bermagach, Bobur ruhiy qiynalgan, amaldorlarning xiyonatlari ta'sirida umidsizlikka tushgan kezlardagi kayfiyati she'rlarida aks etgan. Keyinchalik o'z yurtini tark etib, Afg'oniston va Hindistonga yuz tutganda Bobur she'riyatida Vatan tuyg'usi, Vatan sog'inchi, unga qaytish umidi mavj ura boshladi. Tole' yo'qki jonimg'a balolig' bo'ldi, Har ishnikim, ayladim xatolig' bo'ldi, O'z yerin qo'yib Hind sori yuzlandim, Yorab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi. Shu bilan birga Bobur lirikasida she'riyatning asosiy mazmuni bo'lgan insoniy fazilatlar, yor vasli, uning go'zalligi, unga cheksiz muhabbat, hijron azobi, ayrilig' alamlari va visol quvonchlari nihoyat go'zal va mohirona ifoda etilgan. Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim, Ko'rub rahm aylagil, ey lola ruh, bu chehrai zardim. Sen ey gul, qo'ymading sarkashligingni sarvdek hargiz, Ayog'ingga tushub bargi xazondek muncha yolvordim. Bobur o'z lirik she'rlarida har doim odamlarni yaxshilikka, adolat, insonparvarlikka, yuksak insoniy tuyg'ularni qadrlashga chaqirdi: Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidur, Har kimki jafo qilsa, jafo

topqusidur. Yaxshi kishi ko'rmag'ay yomonlig' hargiz, Har kimki yamon bo'lsa, jazo topqusidur. Bobur lirik she'rlari va tarixiy «Boburnoma»sidan tashqari, islom qonunshunosligi va boshqa sohalarda ham asarlar yaratgan. 1522 yilda o'g'li Humoyunga atab yozgan «Mubayyin» nomli asarida o'sha zamon soliq tizimini, soliq

yig'ishning qonun-qoidalarini, shariat bo'yicha kimdan qancha soliq olinishi va boshqa masalalarni nazmda izohlab bergan. «Xatti Boburiy» deb atalgan risolasida arab alifbosini turkiy tillar, xususan, o'zbek tili nuqtai nazaridan birmuncha soddalashtirib berishga harakat qilgan. U tajriba sifatida «Xatti Boburiy» alifbosida Qur'oni Karimni ko'chirgan. Boburning aruz vazni va qofiya masalalariga bag'ishlangan «Mufassal» nomli asari ham bo'lganligi ma'lum, biroq bu asar bizgacha yetib kelmagan. Bobur o'zining ma'lum va mashhur asarlari bilan tarixnavis adib, lirik shoir va ijtimoiy masalalar yechimiga o'z hissasini qo'shgan olim sifatida xalqimiz ma'naviy madaniyati tarixida munosib o'rin egallaydi. Akademik S.Azimjonova, t.f.n. D.Valiyeva, «Ma'naviyat yulduzlari» kitobida

Boburning eng mashhur asari "Boburnoma"dir. U dastlab "Vaqoye" ("Voqealar") deb atalgan. So'ngroq "Voqeoti Boburiy", "Voqeanoma", "Tuzuki Boburiy", "Boburiya" nomlarini oldi. Oxirida "Boburnoma" bo'lib shuhrat topdi. "Boburnoma" Zahiriddin Boburning butun umri davomidagi esdaliklaridir. U 12 yoshidan hayotining so'ngigacha bo'lgan voqealarni qayd qilib borgan va umrining oxirlarida 1525-1530- yillarda ushbu asarni yaratgan, deb taxmin qilinadi. "Boburnoma" XVI asrdayoq turli Sharq tillariga tarjima qilina boshlagan. Jumladan, 1586- yilda fors tiliga o'girilgan. Yodnoma Ovrupoga XVII asrning boshida kirib bordi.

"Boburnoma" tarixiy va badiiy asar sifatida. O'zbek nasri Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy"sidan Xojaning "Miftoh ul-adl" va "Gulzor" asarlarigacha bo'lgan katta yo'lni bosib o'tdi. Navoiy uni tarixiy, ilmiy, memuar nasri bilan yangi bosqichga ko'tardi. "Boburnoma" adabiyotimizning mana shu tajribalarini umumlashtirib, uni jahoniy miqyoslarga olib chiqqan asardir. "Boburnoma", avvalo, tarixiy asardir. Unda 1494-yildan, ya'ni Bobur taxtga chiqqanidan 1530- yilgacha umrining so'ngigacha yuz bergan voqealar o'z ifodasini topgan.

Bu tafsilotlar Bobur tg'ilib voyaga yetgan Movarounnahr, so'ngroq o'zi saltanat qurgan Xuroson (Kobul, G'azna, Qandahor) va Hindistonda yuz bergan voqealardir. Demak, "Boburnoma" XV asrning so'nggi, XV asrning birinchi choragida mazkur

uch mintaqada kechgan voqealarni o'rganishda muhim manbadir. Muallif asarida voqealar bilangina cheklanmaydi, balki ularning ishtirokchilariga, qahramonlariga keng o'rin beradi. Natijada biz Bobur zamonida

yashagan, tariximiz hamda ma'naviyatimizda muhim mavqega ega bo'lgan davlat va madaniyat arboblari bilan tanishamiz. Asarda har bir yil voqealari alohida beriladi. Dastlab o'sha yilda yuz bergan muhim voqea bayon qilinadi. Masalan, dastlabki 1494- yil voqealarini hikoya qilganda, Bobur, avvalo, o'zining "Tangri inoyati bilan Farg'ona viloyatida 12 yoshda podshoh bo'lgani" haqida xabar beradi va Farg'ona viloyati bilan tanishtiradi. So'ng voqea tafsilotiga, tog'asi va amakisi Andijonga qo'shin tortib kelgani va otasining tasodif bilan fojiona halok bo'lgani voqealariga to'xtab, uning bosh ishtirokchilari, birinchi navbatda, otasi Umarshayx haqida ma'lumot beradi.

Chunonchi, uning tug'ilgan yili, nasl-nasabi, shakl-u shamoyili, xulq- atvori, yurishlari, viloyati, avlodi, xotinlari, umarosi haqida to'xtaydi. So'ng voqeaning ikkinchi ishtirokchisi shu 1494 - yildagi urushdan qaytishda yo'lda O'ratepada kasallanib vafot etgan amakisi Sulton Ahmad haqida xuddi o'sha tarzda ma'lumot keltiradi. Shunday qilib, kitobda Husayn Boyqaro, Shayboniyxon, Badiuzzamon, Muzaffar Mirzo, Umarshayx, Sulton Ahmad, Sulton Mahmud kabi o'nlab taxt egalari, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Kamoliddin Binoiy, Behzod, Mirak naqqosh, Husayn Udiy singari adabiyot va san'at arboblari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Bobur butun umri jang-u jadallarda kechishiga qaramay, tabiatan nihoyatda ziyrak, sinchkov, g'oyat fahmli va idrokli, hamma narsaga qiziquvchan bir zot edi. U qayerga bormasin, o'sha yerning jug'rofiy o'rnidan tortib, o'simlik va hayvonot dunyosigacha, qish-u yozining ob-havosidan, elining tili-yu urf-udumigacha hamma hammasi bilan qiziqadi va yozib qoldiradi.

Bobur nima va kim haqda yozmasin, g'oyat samimiydir. O'zining quvonchini ham, g'amini ham hech kimdan yashirmay, ro'y-rost aytadi. Do'sti haqida ham, dushmani haqida ham ko'nglidagini so'zlaydi.

Bobur shaxsi tasviri. "Boburnoma" muallifning o'ziga xos tarjimai holi, aqlini tanigandan boshlab umrining oxirigacha kechgan hayoti solnomasidir. Muhimi,

asarda eng og'ir damlarda ham o'zining tanti, jo'mard, mehribon insoniy fazilatlarini saqlab qola olgan muallif timsoli turadi. Bobur vataniga muhabbatini hayotining so'ngigacha asraydi. 1528- yili Bobur Andijonga, Xo'jakalonga yozadi: "Bizni ehtimomimiz ol sorilar bormoqqa behad va beg'oyatdir. Hinduston ishlari ham bir nav' somon topib keladi... Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutqay... Bu fursatta bir qovun keltirib erdilar, kesib yegach, g'arib ta'sir qildi, tamom yig'lab yedim". Bobur asarida ota va o'g'il, shoh va shahzoda munosabatlariga ham befarq qaramagan. Taxtni egallash uchun Ulug'bekday donishmand otani qatl qildirgan Abdullatifni qattiq qoralaydi. Boburning o'zi esa farzandlariga ham mehribonlik va ham talabchanlikning ajoyib namunalarini ko'rsatadi. Chunonchi, 1528- yili Numoyun o'g'il ko'rganida, Bobur farzandini tabriklaydi. Murabbiy va ustoz sifatida unga otalik nasihatlarini beradi. Humoyunga xatlaridagi imlo xatolaridan tortib, yurish-turishigacha yo'l ko'rsatib, mehribonlik qiladi: "...xatlaringda yolg'uzluq, yolg'uzluqim debsen, podshohliqta aybdur... Podshohliq bila yolg'uzluq rost kelmas... Xatingni xud tashvish bila o'qisa bo'ladur vale asru mug'laqtur ... Imlong yomon emas. Agarchi xili rost emas. Itifotni "to" bilan bitibsen, Qulunjni "yo" bilan bitibsen. Xatingni xud har tavr qilib o'qisa bo'ladur, vale bu mug'laq alfozingdin maqsud tamom mahfum bo'lmaydur... Takalluf qilay deysen, ol jihattin mug'laq bo'ladur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti; ham sanga tashvish ozroq bo'lur, ham o'qug'uchig'a". 1529- yili Numoyun kasal bo'lganida, uni Badaxshondan Dehliga, Bobur yoniga yuboradilar. "Boburnoma"da yoziladi: "...tabiblar har nisha doru- darmon berdilar, yaxshi bo'lmadi. Mir Abulqosimkim, ulug' kishi erdi, arzg'a yetkurdikim, ushmundoq dardlarg'a darmon budurkim, yaxshi nimarsalardin

tasadduq qilmoq kerak. Toinki tengri taolo sihat bergay. Mening ko'nglumga keldikim, Muhammad Humoyunning mendin o'zga tasadduq bo'layin, xudoy

qabul qilsun. Xoja Xalifa, o'zga muqarrablardin arzg'a tegurdilarkim, Muhammad Numoyun sihat topar, siz bu so'zi neshun tilingizga kelturasiz. G'araz budurkim, dunyo molidin yaxshisi tasadduq qilmoq kerak. Bas, o'shal olmoskim, Ibrohimni urushida tushub erdi, Muhammad Humoyunga inoyat qilib erdingiz,

tasadduq qilmoq kerak. Tilga keldikim, dunyo moli aning evazig'a nechuk bo'lg'ay, men aning fidosi qilurmenkim, hol anga mushkul bo'lubtur. Va andin o'tubturkim, men aning betoqatlig'ig'a toqat kelturg'aymen. O'shal holatga kirib, ush qatla boshidin o'rgulub, dedimkim, men ko'tardim, har ne darding bor.

O'shal zamon men og'ir bo'ldum, ul yengil bo'ldi. Ul sihat bo'lub qopti. Men noxush bo'lub yiqildim. A'yon davlat va arkoni mamlakatni chorlab, bay'at qo'llarini Humoyunni qo'lig'a berib, joynishinlig'ig'a va valiahdlig'ig'a nasb qildim. Va taxtni anga topshurdum".Bobur tirikligida taxtni vorisiga topshirgan kamdan-kam hukmdorlar sirasidan edi.

Bobur - madaniyat arbobi.

"Boburnoma"da Boburning ilk she'r mashqlaridan tortib, yirik asarlarigacha yozilish tarixi, ular bilan bog'liq voqealar haqida ma'lumot berilgan. Bobur o'z asarining „909 (1503-1504)- yil voqealari" degan sahifasida: "Ushbu mahallarda "Boburiy xat"ni ixtiro qildim" deb yozadi. Muallif 1520-1521- yillarda musiqa bilan shug'ullangani haqida ma'lumot beradi. Bobur vatandan uzoqda ham ona tili ravnaqini o'yladi. U turkiy tildagi ijodni rag'batlantiradi. Tilni sof saqlash ushun kurashadi. Bu ishlarni o'zga tillarni kamsitmagan holda turli beozor shakllarda amalga oshiradi. Masalan, "Boburnoma"da 1519- yil voqealari bayonida shunday bir lavha bor: "Chahorshanba kuni... mutoyaba jihatidan deyildikim, har kim sortcha aytsa, bir ayog' (qadah) ichsun, bu jihattin ko'p kishi ayog' ichti. Sunna vaqtida shaman o'rtasidag'i tolur ustida o'lturuldi. Deyildikim, har kishi turkcha aytsa, bir ayog' ichsun. Bunda ham g'alaba (ko'p) kishi ayog' ichti". Ko'rinadiki, sortcha gapirganlarga jazo sifatida, turkcha so'zlaganlarga siylov sifatida bir ayog'dan ichkilik berilgan. Ona tilida so'zlashganlar shu tariqa ham rag'batlantirilgan.

Bobur Navoiy haqida. Bobur Navoiy bilan uchrashmagan bo'lsada, lekin yoshligidan uning shaxsiga va ijodiga katta muhabbat bilan qaragan. Chunki Bobur tug'ilgan 1483- yilda Navoiy o'z "Xamsa"sini yozishga kirishgan, taqdir 1494- yili taxt berib, 1498- yili Samarqandday muqaddas poytaxtni qo'lga kiritganida ulug' shoirning "Xazoyin ul-maoniy"si dovruq'i butun turkiy dunyoga yoyilgan edi. 1500-1501- yil voqealarini bayon qilar ekan, Bobur Navoiy bilan xat olishganini, buyuk

shoirlarga ilk she'rlaridan Yuborganini yozgan edi: "Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg'onda, Alisherbek tirik erdi. Bir navbat manga kitobati (xati) ham kelib edi. Men ham bir kitobat yiborib edim, orqasida turki bayt aytib, bitib yiborib edim. Javob kelguncha tafriqa (bo'linish) va g'avg'o bo'ldi". Ayni paytda, Navoiy ham temuriyzodalarni sinchliklab kuzatib borgan ko'rinadi. Aks holda, u Samarqandga, 15 yoshli Boburga maktub yo'llamagan bo'lardi. Bobur "Boburnoma"da Navoiy haqida ma'lumot berar ekan, quyidagi masalalarga to'xtaladi:

Bobur sarkarda. Bobur yoshligidan jang-u jadallar ichida o'sdi. Bu hol uni har bir qadamini o'ylab bosishga, uning natijasini qattiq tahlildan o'tkazishga o'rgatdi. Bobur harbiy yurishlarda katta tajriba orttirdi, bu haqda "Narb ishi" degan maxsus asar yozdi. "Boburnoma"da Boburning sarkardalik faoliyati yoritilgan lavhalar juda ko'p. Jumladan, Hindistonning olinishi, 1526-yilgi Panipat jangi shunday tasvirlanadi:

"tarix to'qqiz yuz o'ndakim (1504), Qobul viloyati musaxxar bo'ldi (zabt etildi), ul tarixdan bu tarixqacha hamisha Hinduston havasi qilinur edi... ..yetti- sakkiz yilda (1519-1526) besh navbat Hindustonga cherik (qo'shin) torttuk bu tarixqacha ush kishi Hinduston viloyatiga musallat (ega) bo'lub, saltanat qilibturlar. Bir Sulton Mahmud G'oziy (G'aznaviy). Ikkinchi Sulton Shahobiddin G'uriy... ushinshi mendurmen, vale mening ishim ul podshohlarning ishiga o'xshamas, ne uchunkim Sulton Mahmud Hindustonnikim musaxxar qildi. Xuroson taxti aning taxti zabtida edi va Xorazm va Dorul Murz salotini (sultonlari) anga mute' va munqod edi. Samarqand podshohi aning zeri dasti edi. Cheriki ikki lak (200 ming) bo'lmasa, xud bir lakta ne so'z edi. Yana g'animplari rojalar edi. Tamom Hindiston bir podshohda emas edi. Nar roja bir viloyatga o'z boshicha podshohlik qilur edi... Avval navbatkim Behraga kelduk, bir ming besh yuz, nihoyati ikki ming kishi bo'lg'ay edi. Beshinchi navbatkim, kelib Sulton Ibrohimni bosib Hinduston mamolikini fath qildim, hesh qachon Hinduston yurushida muncha cherik bila kelilmaydur edi. Navkar va savdar va chokar jami' cherik bila bo'lg'onlar o'n ikki ming kishi qalamg'a keldi. Manga taalluq viloyat Badaxshon va Qunduz va Kobul va Qandahor edi, vale bu viloyatlardin mu'taddun bir naf' yo'q edi... Yana jami' Movarounnabr

viloyatlari o'zbek xavonin (xonlari) va salotinning tasarrufida edi, yuz mingga yaqin cheriklari bor edi, qadimiy dushman edi. Sulton Ibrohimning (Hindiston hukmdori) viloyat hisobi bila besh lak cheriki bo'lmoq kerak edi. Hozir cherikini bir lak chenarlar (taxmin qilarlar) edi. O'zining va umarosining ming chog'liq fili bor derlar edi.. Vu hol va bu quvvat bila tavakkul qilib, o'zbekdek yuz ming qari yog'i (dushman)ni orqada qo'yub Sulton Ibrohimdek qalin cheriklik vase' (keng) mulkluk podshoh bila ro'baro' bo'lduk..."

"...vatandin ikki-uch oyachaliq yo'l kelilib edi. ...Jami' beklarni va yigitlarni chorlab dedimkim: Beklar va yigitlar!.. har kimki, hayot majlisig'a kiribtur, oqibat ajal paymonasidin ichgusidur va har kishikim, tiriklik manzilig'a kelubtur, oxir dunyo g'amxonasidin kechg'usidur. Yomon ot bila tirilgandin yaxshi ot bila o'lgan yaxshiroq. ... Tengri taolo bu nav' saodatni bizga nasib qilibtur va mundog' davlatni bizga qariyb aylabtur. O'lgan shahid, o'lturgan g'ozi. Varcha tengrining kalomi bilan ont ichmak kerakkim, har kim bu qitol (jang)din yuz yondirur (o'zini olib qochish) xayol qilmagay, to badandin joni ayrilmag'uncha, bu muhoraba va muqotaladin ayrilmag'ay Ulug'-kichik borcha mus'hafni ilikka olib, ushbu mazmun bila ahd va shart qildilar".

Boburning voqea-hodisalarga, do'st-u dushmanlarga o'z munosabatini ochiq ifodalashi, o'zining xatti-harakatlariga tanqidiy nazar bilan qarashi, asarning ilmiy ahamiyatini oshirgan va muallif shaxsiga alohida joziba bag'ishlagan. "Boburnoma" turk nasri taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Buning yorqin namunasi Abulg'ozi Bahodirxonning "Shajarai turk", "Shajarai tarokima" asarlaridir. "Boburnoma"ning tasvir va bayon usuli tarjimalar orqali boshqa adabiyotlarga ham o'tdi.

Hindiston tarixini yoritishda esa, mutaxassislar fikricha, hali ham buyuk bobomiz Beruniyning "Hindiston"idan keyingi muhim asar "Boburnoma" turibdi. Shoir, olim va shoh Boburning ijodi, faoliyati mana shu xususiyatlariga ko'ra ardoqlanib keladi.

«BOBURNOMA» - jahon adabiyoti va manbashunosligidagi muhim va noyob yodgorlik; o'zbek adabiyotida dastlabki nasriy memuar va tarixiy-ilmiy asar. Muallifi

Zahiriddin Muhammad Bobur. Eski o'zbek (chig'atoy) tilida yozilgan (tahmiman 1518/19-1530). «Boburiya», «Voqeoti Bobur», «Voqeanoma», «Tuzuki Boburiy», V«Tabaqoti Boburiy», «Tavorixi Boburiy» kabi nomlar bilan ham ma'lum. Boburning o'zi esa «Vaqoye» va «Tarix» degan nomlarni ishlatgan. «Boburnoma»da 1494 - 1529 yillarda Markaziy Osiyo, Afg'oniston va Hindistonda sodir bo'lgan tarixiy-siyosiy voqealar yilma-yil o'ta aniqlik bilan bayon qilingan bo'lib, ular muallif hayoti va siyosiy faoliyati bilan bevosita bog'liqdir.

«Boburnoma» o'zida bayon qilingan voqealar jarayoniga ko'ra 3 qismga: Boburning Movarounnahr (1494 - 1504), Afg'oniston (1504- 1524) va Hindiston (1524- 1530)dagi hukmdorlik davriga bo'linadi. Birinchi qismda Boburning otasi temuriylarning Farg'ona ulusi hokimi Umarshayx Mirzo (1461 - 1494) xususida hamda Boburning Farg'ona taxtiga o'tirishi (1494 yil iyun), ammo Temuriylar davlatida avj olgan taxt uchun kurash oqibatida o'z ulusidan mahrum bo'lishi (15-asr 90-yillari), Samarqand uchun Shayboniylarga qarshi olib borgan jangu jadallarining (1497- 1501) behuda ketishi, va nihoyat, toju taxtdan butunlay ajrab, Hisor tog'lari orqali tahmiman 250 navkar bilan Afg'onistonga yuz tutishi (1504) haqidagi voqealar batafsil zikr qilingan. Ikkinchi qismda Boburning Kobulni zabt etgani, so'ng u yerda mustaqil davlat tuzgani (1508), Eron shohi Ismoil Safaviyning harbiy yordami bilan Samarqandni yana ishg'ol qilgani (1511), lekin shayboniylar (Ubaydulla Sulton, Muhammad Temur Sulton va Jonibek Sulton)dan yengilib (1512), Kobulga qaytgani, keyin esa Hindistonni zabt etishga hozirlik ko'ra boshlagani xususidagi voqealar bayon etilgan. Uchinchi qism esa Boburning Dehli sultoni Ibrohim Lo'diyni mag'lub etib (Panipat janglari), Shimoliy Hindistonni bosib olgani (1526) va Boburiylar davlatini barpo qilgani haqidagi ma'lumotlardan iborat.

«Boburnoma»da keltirilgan barcha ma'lumotlar, xususan Farg'ona, Toshkent, Samarqand, Hisor, Chag'oniyon va Shimoliy Afg'onistonning XV asrning 80 - 90-yillari va XVI asrning 1-choragidagi siyosiy ahvoliga doir xabarlar o'zining batafsilligi bilan shu xususdagi boshqa adabiyotlardan tubdan farq qiladi. Shuningdek, asar muallifning muayyan tarixiy voqea haqida hamda o'zaro dushmanlik qilgan temuriylar - Umarshayx, Sulton Ahmad, Sulton Mahmud,

Boysung`ur Mirzo, Sulton Husayn va boshqalarning xulq-atvori, tabiati xususida bildirgan fikr-mulohazalari bilan ham ahamiyatlidir. Asarda ijtimoiy-tabiiy fanlar, tarix, falsafa, fiqh, din ta`limoti, tilshunoslik, jug`rofiya, tabiatshunoslik, ma`danshunoslik, dehqonchilik, bog`dorchilik va boshqalarga oid aniq va hanuzgacha o`z tarixiy va ilmiy ahamiyatini yoqotmagan ma`lumotlar, ilmiy asoslangan xulosalar keltirilgan. Asarda bevosita Boburning o`zi lashkarboshi sifatida qatnashgan bir necha katta-kichik jang manzaralari mahorat bilan berilgan. O`sha davrdagi qo`shin tuzilishi, urush olib borish, jang usullari, qamal holatlari, qurol-yarog` turlari, qo`rg`onbuzar qurilmalar bilan bir qatorda asarda ko`plab harbiy-ma`muriy istilohlar (tuman, ulus, ko`kaltosh, eshikog`a, axtachi, tarxon, shig`ovul, sharbatchi (sharbatdor), mubashshir, tug`chi, miroxur, rikobdor, dorug`a, murchil, manjaniq, o`ron va boshqalar) ham uchraydi. Shuningdek,

«Boburnomada temuriylar qo`shinining tuzilishi, harbiy san`ati va boshqalar haqida ham noyob ma`lumotlar bor. Bundan tashqari, Movarounnahr, Afg`oniston, Xuroson va Hindiston o`tmishi va zamonaviy holati, xalqlari, qabilalari, ularning tili, madaniyati, kasb-hunari, urf-odatlar, rasm-rusumlari, an`anaviy tadbir- marosimlari, shuningdek o`sha davr jamiyatiga xos ijtimoiy tabaqalarga tegishli ma`lumotlar bayon etiladi. Ayniqsa Farg`ona, Andijon, Samarqand, Kobul, Hirot, Agra kabi yirik shahar-viloyatlarning jug`rofiy-ma`muriy tuzilishi, madaniy hayoti,

tumanlari, aholisi, daryo va suv havzalari, cho`l-adirlari, tog`-sahrolari, bog`u rog`lari, tabiati, iqlimi, hayvonot va o`simliklar dunyosi, tabiiy boyliklari haqida mufassal ma`lumotlar beriladi. Xususan XV XVI asrlarda Turkiston viloyatida yashagan qora qo`ylik (qo`yunluk) qabilasining hamda Movarounnahrdagi turkmo`g`ul qabilalarining urf-odatlar, harbiy mahoratlari haqidagi ma`lumotlar, ayniqsa ilmiy jihatdan g`oyatda qimmatli bo`lib, ular o`zbek, qozoq, qirg`iz va boshqa turkiyzabon xalqlar etnik tarixini o`rganuvchilar uchun muhim ahamiyatga egadir. «Boburnoma» da Farg`ona, Samarqand shaharlari va shu nomdagi viloyatlar, Ohangaron vodiysi, O`ratepa va uning atrofi, Mascho, Hisor, Chag`oniyon, Badaxshon, Qobul viloyati va boshqa joylar geografik jihatdan g`oyatda qiziqarli tavsif qilingan bo`lib, muallif o`zi yurgan yo`llar, o`zi bo`lgan shahar va qishloqlarni

g`oyat darajada aniq tasvirlagan.

«Boburnoma»da Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Behzod kabi ko`plab san`atkorlar tavsif etilib, ularning ijodiy faoliyatlariga xolis baho beriladi. Jumladan, Alisher Navoiy haqida shunday deyiladi: V«Alisherbek naziri yo`q kishi edi. Turkiy til bila to she`r aytibturlar,- hech kim oncha ko`p va xo`b aytqon emas».

«Boburnoma» XV-asr o`zbek badiiy nasrining yorqin namunasi sifatida sof badiiy lavhalar, jonli tasvirlar, an`anaviy lirik chekinishlarga boy. Nasriy matn ichida keltirilgan xalq maqol-matallari, iboralari, ibratli o`g`itlar, she`riy parchalar uning badiiyligini yanada oshiradi, o`ziga xos joziba bag`ishlaydi.

«Boburnoma» XVI-asrdan boshlab hozirgacha dunyoning ko`p tillari - ingliz, golland, fransuz, fors, nemis, italyan, rus, hind, urdu va boshqa tillariga bir necha martalab tarjima qilindi, sharh-izohlar bilan nashr etildi. Angliya, Amerika, Fransiya, Rossiya, Hindiston, Pokiston, Afg`oniston, Turkiya, Yaponiya kabi o`nlab mamlakat olimlarining ilmiy tadqiqotlarida V«BoburnomaV»ning insoniyat yaratgan o`lmas obidalar qatorida alohida o`rinda turishi ta`kidlanadi.

«Boburnoma»ning jahonga mashhur bo`lishida, asosan ingliz sharqshunoslarining xizmati katta bo`ldi. Yevropadagina emas, balki jahonda birinchi to`liq nashrini (ingliz tilida) 1826 yilda J. Leyden va V. Erskin amalga oshirdi. F. Talbot esa mazkur nashr asosida 2 marta (1878, 1909) uning qisqartirilgan nashrlarini chop ettirdi. 1921 yilda ingliz sharqshunosi A. Beverij «Boburnoma»ni mustaqil suratda asl nusxadan qayta tarjima qildi. Birgina Angliyaning o`zida V«BoburnomaV» tarjimalari 9 marta nashr etildi.

Keyingi yillarda «Boburnoma»ning professor V. Takston tomonidan AQSHda (Kembrij shahri Garvard universiteti, 1993) hamda ikki jild hajmda, mukammal so`zlik, ko`rsatkich va sharh-izohlar bilan Yaponiyada (Kioto, 1995 - 1996) ilmiy-tanqidiy matni nashr etildi.

Ma`lumki, «Boburnoma» qo`lyozmalari matnida ba`zi yillar (1504- 1505, 1509- 1518, 1520- 1524) tafsiloti uchramaydi, 1508 va 1520 yil voqealari bayoni tugal emas. Mana shu uzilish bo`lgan o`rinlarni ingliz sharqshunoslari boshqa tarixiy manbalar asosida ma`lum darajada tiklaganlar. «Boburnoma»forschaga (1586),

undan parchalar Vitsen tomonidan golland tiliga (1705), A. Keyzer tomonidan qisqartirilgan holda nemis tiliga (1828), Pave de Kurteyl tomonidan to'la holda fransuz tiliga (1871) tarjima qilingan. «Boburnoma»ni tarjima qilish va tadqiq etishda, shuningdek Afg'oniston (Abdulxay Habibiy), Pokiston (Rashid Axtar Nadviy, Shoh Olam Mavliyot), Hindiston (Mirzo Nasriddin Haydar, Muhibbul Hasan Rizviy), Turkiya (R. R. Arat va N. I. Bayur) kabi mamlakatlar olimlarining xizmati ham katta. Rus sharqshunoslari (N. I. Pantusov, S. I. Polyakov, V. Vyatkin) ham «Boburnoma» dan parchalarni tarjima qilganlar. N. I. Ilminskiy «Boburnoma»ni Qozonda nashr ettirdi (1857).

«Boburnoma»ni hamda Boburning she'riy merosini o'rganishda O'zbekistonlik olimlar ham salmoqli hissa qo'shdilar. Professor Fitrat tomonidan tuzilgan «O'zbek adabiyoti namunalari» xrestomatiyasida «Boburnoma»dan parchalar, Boburning 31 g'azali, 2 masnaviy va 28 ruboiysi berilgan. M. Sale «Boburnoma»ni rus tiliga to'la tarjima qilib, 3 marta (1958, 1982, 1993) nashr ettirdi. P. Shamsiyev va S. Mirzayevlar tomonidan «Boburnoma»ning ikki jildli (1948) va bir jildli (1960) nashri chop etildi. 1956 - 1966 yillarda Boburning uch jildli tanlangan asarlari chop etilib, unga Boburnnng she'riy devoni (1-jild) va «Boburnoma» (2- 3-jildlar) kirgan Bobur va uning ilmiy merosini o'rganishga S. Azimjonova katta ulush qo'shgan. «Boburnoma»ning M. Sale tomonidan qilingan tarjimalari uning batafsil so'z boshisi va tahriri ostida nashr etilgan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Navoiy davri siyosiy vaziyat?
2. Navoiy davrida yirik shoirlar faoliyati?
3. Navoiy ilmiy merosi va bugun?
4. Boburshunoslik O'zbekiston va jahon davlatlari?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – T.: TAMADDUN, 2018.
2. Yusupova D. O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). O'quv qo'llanma. – T.: TAMADDUN, 2016.

3. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at. 1-2-jildlar /Mas'ul muharrir Sh.Sirojiddinov. – T.: Sharq, 2016.
4. Boltaboyev H. Adabiyot ensiklopediyasi. 1–2-jild. T.: MUMTOZ SO‘Z, 2015.
5. Komilov N. Tasavvuf. – T.: Movarounnahr - O‘zbekiston NMIY, 2009.
6. Haqqul I. Navoiyga qaytish. 1-kitob. – T.: Fan, 2007.
7. Haqqul I. Navoiyga qaytish. 2-kitob. – T.: TAFAKKUR, 2011

13- MAVZU. O'RTA OSIYODA TASAVVUF ILMI RIVOJI VA TARIQATLAR

Reja:

1. Tasavvuf va tariqat tushunchasi
2. Ahmad Yasavviy va Yassaviya tariqati
3. Najmiddin Kubro va Kubroviya tariqati
4. Bahouddin Naqshband va Naqshbandiya tariqati

Tayanch tushunchalar: Tasavvuf, tariqat, Yassaviy, Naqshbandiya, Kubroviya, silsila, shayx, murid, zikr, murshid

Mavzu o'quv maqsadi: Tasavvuf ta'limoti – inson faoliyati va kamoloti ekanligi. Turkistonda XII asrda Yassaviya, XII asr oxirida Xorazmda Kubraviya, XIV asrda Buxoroda Naqshbandiya tariqatlari yuzaga kelishining tarixiy shart – sharoitlari va zarurati. Tasavvuf (so'fiylik) – musulmonlarni halollikka, poklikka, tenglikka, inson qadr-qimmatini yerga urmaslikka chorlovchi, har kimni o'zining halol mehnati bilan yashashga, boshqalarning kuchidan foydalanmaslikka da'vat etuvchi ta'limot ekanligi. Tariqat – tasavvuf qoidalariga amal qilib yashash, ya'ni komil inson darajasiga erishishni ko'rsatuvchi yo'ldir.

Yassaviya, Kubroviya, Naqshbandiya tariqatlari. Yassaviya tariqati Movarounnahrda keng yoyilishi sabablari. Yassaviyning “Hikmat” asari. Yassaviyada shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat bosqichlari. Yassaviya tariqatining kamolot, uzlat va tarkidunyochilik g'oyalari. “Kubroviya” tariqatining Yassaviyadan farqi, tarkidunyochilik. Kamolot yo'lidagi mehnatda bu dunyo ne'matidan bahramand bo'lish g'oyasi ilgari surilishi. Kubroviya tariqatida xalqqa va Vatanga muhabbat, og'ir damlarda omma bilan birga bo'lish va Vatanni mudofaa qilishga da'vat. Naqshbandiya tariqatining Movarounnahr, Xuroson va Xorazmda keng tarqalishi sabablari. Naqshbandiyning “Hayotnoma” va “Dalil al-oshiqin” asarlari. Naqshbandiya tariqatida odamlarni halol, pok bo'lishga, o'z mehnati bilan kun kechirishga, muhtojlarga ehson berishga, sofdil, kamtar bo'lishga da'vat. “Dil ba yoru, dast ba kor” (“Ko'ngil Allohda bo'lsinu, qo'l mehnat bilan band bo'lsin”) hikmati. Naqshbandiya tariqatida tarkidunyochilikni

rad etish, mehnatsevarlik, odillik va bilimdonlikni targ'ib etilishi.

Tasavvuf va tariqat tushunchasi

“**Tasavvuf**” so‘zining ma’nosi: “**Tasavvuf**” lafzining qaysi so‘zdan olinganligi haqida juda ko‘p fikrlar bildirilgan. Shulardan ba’zilarini aytib o‘tamiz.

Tasavvuf so‘zi الصوف (jun) so‘zidan olingan. Chunki so‘fiy o‘zini Robbisiga topshirib, barcha narsada taslim bo‘lishida xuddi tashlab qo‘yilgan junga o‘xshaydi.

Tasavvuf so‘zi الصف (sifat, xislat) so‘zidan olingan. Chunki tasavvufdagi umumiy tushuncha go‘zal xulqlar bilan sifatlanib, yomon xulqlarni tark qilish degani.

Tasavvuf so‘zi الصفة (sufa) so‘zidan olingan. Chunki Islom tarixidagi zohidlikni tanlab, ibodatga kirishgan birinchi jamoa bu as’hobi sufa hisoblanadi.

Tasavvuf so‘zi الصف (saf, qator) so‘zidan olingan. Allohga qalblari bilan yuzlanish va ibodatlarda peshqadamlik qilishda barcha so‘fiylar bir safda turganliklari uchun.

Tasavvuf so‘zining kelib chiqishi arab tilidan Suf so‘zidan olingan. Jundan to‘qilgan dag‘al mato ma’nosini bildiradi. kalimasiga borib taqaladi. Chunki mo‘minlardan bir toifa insonlar tarki dunyo qilish uchun shunaqa kiyimni kiyib yurishgan.

Tasavvuf kalimasining kelib chiqishi haqidagi ixtiloflarni sanab chiqadigan bo‘lsak, oldimizga qo‘yilgan maqsaddan uzoqlashamiz, shuning uchun ularning orasidan eng mashhurlarini zikr qilish bilan kifoyalandik.

Garchi tasavvuf ilmi yuqorida zikr qilingan fikrlarning mazmunini o‘z ichiga qamrab olsada, lekin uning lug‘at jihatdan kelib chiqishiga to‘g‘ri kelmaydi. Ularning ichida “jun”, “jundan tayyorlangan dag‘al kiyim kiyish” kabi so‘zlardan olingan degan fikr kuchliroq.

Tasavvufning ta’rifi: Tasavvuf ilmining ta’rifi haqida 200 dan ziyod bir biriga yaqin ma’noli fikrlar aytilgan. Shulardan, mo‘tabar va boshqa ta’riflarni o‘zida jamlovchi ba’zi bir ta’riflarni aytib chiqamiz.

Shayxul islom Zakariyo Al-Ansoriy tasavvufning ta’rifi haqida quyidagi so‘zlarni aytadilar:

التصوف: علم تعرف به أحوال تزكية النفوس، وتصفية الأخلاق وتعمير الظاهر والباطن لنيل السعادة الأبدية

Tasavvuf: Abadiy saodatga erishish uchun nafsni poklash, xulqlarni musaffolashtirish, tashqi va ichki dunyoni tuzatishni o'rgatadigan ilmdir.

Shayx Ahmad Zarruq rahmatullohi alayh ham tasavvuf ta'rifi haqida juda chiroyli so'zni aytganlar.

التصوف: علم قصد لإصلاح القلوب، وإفرادها لله تعالى عما سواه. والفقہ لإصلاح العمل، وحفظ

النظام، وظهور الحكمة بالأحكام. والأصول "علم التوحيد" لتحقيق المقدمات بالبراهين، وتحلية الإيمان بالإيقان، كالطب لحفظ الأبدان، وكانحو لإصلاح اللسان إلى غير ذلك

“**Fiqh**” fani amalni isloh qilish, nizomni saqlash, ahkomlarning joriy qilinishidan qasd qilingan hikmatni zohir qilish uchun, “**Aqida**” ilmi dalillarni qoim qilish yo‘li bilan e’tiqod qilish kerak bo‘lgan narsalarga iymon keltirish va iymon masalalarini ishonch bilan tahlil qilish uchun, “**Tib**” fani badanni salomatligi uchun, “**Nahv**” fani tilni xato nutq qilishdan salomat qolishi uchun bo‘lsa, “**Tasavvuf**” esa qalblarni isloh qilish, tuzatishni qasd qilgan ilmdir.

Tasavvufning ta'rifida ba'zilar aytadiki:

التصوف كله أخلاق، فمن زاد عليك بالأخلاق زاد عليك بالتصوف

Tasavvufning barchasi go‘zal axloqdan iborat. Kimning go‘zal xulqi senning xulqingdan ziyoda bo‘lsa, bilginki u tasavvuf jihatidan sendan ustundir.

Imom Shoziliy rahmatulloh alayh tasavvufni quyidagicha ta'riflaydilar:

التصوف: تدريب النفس على العبودية، وردها لأحكام الربوبية

Tasavvuf: Bu nafsni ubudiyat (bandalik) sifatini shakllantirishga mashq qildirish va rabboniy hukmlarga uni topshirish.

Xulosa qilib aytganda, insonni ham ichki ham tashqi dunyosini go‘zal bo‘lishiga, shariatdan qasd qilingan komil inson darajasiga ko‘tarilishiga xizmat qiladigan asosiy ilmlardan biri bu tasavvuf desak xato bo‘lmasa kerak.

Tasavvufga oid ilmiy kitoblar va dasturlarda tariqat atamalari, maqomot va manzillarni tushuntirishga ko‘p e’tibor beriladi. “Tariqat” arabcha so‘z bo‘lib, “yo‘l” degan ma’noni anglatadi. Ya’ni, ilohiy ma’rifatni egallashga bel bog‘lagan kishining ruhiy-axloqiy kamolot yo‘lini ifodalaydi. Tariqatni tasavvufning amaliy

qismi deb ta'riflaydilar, chunki pir-muridlik qoidalari, odobiga rioya etish, solik

bajarishi kerak bo'lgan barcha yo'l-yo'riqlar, irodat va ishorat usullari shu tariqat doirasiga kiradi. Tariqat va uning maqomotlari xaqidagi ma'lumotlarga qaraganda, bu tushuncha birinchi marta Zunnun Misriy tomonidan bayon etilgan ekan.

Ahmad Yasavviy va Yassaviya tariqati

Ahmad Yassaviy tarixiy shaxsiyati haqida hujjatlar kam bo'lib, mavjudlari ham afsonalar bilan aralashib ketgan. Shuning uchun aniq xulosa chiqarish juda qiyin, hatto ba'zi jihatlarda imkonsizdir. Shunga qaramay, uning "hikmat"laridan, u bilan bog'liq tarixiy manbalardan, manoqib kitoblaridan olinadigan ma'lumotlar va xulosalar, afsonaviy bo'lsa ham, hayoti, shaxsiyati, asarlari va ta'siri haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

U G'arbiy Turkistonning Chimkent shahri sharqida joylashgan va Tarim daryosiga quyiluvchi Shoxyor daryosining kichik irmog'i – Qorasuv bo'yidagi Sayram qishlog'ida tug'ilgan. Ispijob (Isfijob) yoki Akshahar nomi bilan ham tanilgan Sayram qadimdan muhim aholi maskani bo'lib kelgan. Ba'zi manbalarda esa uning bugungi kunda Qozog'iston hududida joylashgan Yassi (hozirgi Turkiston) shahrida tug'ilgani qayd etilgan. Ahmad Yassaviyning tug'ilgan yili aniq ma'lum emas. Biroq, Yusuf Hamadoni (vaf. 535/1140)ga murid bo'lgani va uning xalifalaridan biri ekani inobatga olinsa, XI asrning ikkinchi yarmida dunyoga kelganini taxmin qilish mumkin. Sayramning taniqli shaxslaridan bo'lgan otasi – karomat va afsonalari bilan mashhur, hazrat Ali avlodidan deb qabul qilingan Shayx Ibrohim edi. Onasi esa Shayx Ibrohimning xalifalaridan biri Muso Shayxning qizi Oysha Xotun edi. Ahmad Yassaviy Shayx Ibrohimning Gavhar Shahnaz ismli qizidan keyin ikkinchi farzandi bo'lib tug'ilgan. U yoshligida avval onasidan, keyin esa otasidan ayrilgan. Oradan ko'p o'tmay, Gavhar Shahnaz ukasini yoniga olib, Yassi shahriga ko'chib o'tadi va shu yerga joylashadi.

Ahmad Yassaviy ta'lim olishni Yassida boshlagan. U yosh bo'lishiga qaramay, ayrim g'ayrioddiy hodisalarga duch kelgani va kutilmagan mo'jizalar ko'rsatgani bilan atrofdagilarning e'tiborini tortgan. Afsonalarga ko'ra, u yetti yoshida Xizr alayhissalomning hidoyatiga sazovor bo'lgan va Yassida Arslon Bobo ismli shayxga murid bo'lib, undan ta'lim ola boshlagan. Yana bir rivoyatda

aytilishicha, sahobalardan bo'lgan Arslon Bobo Yassiga kelib, Ahmad Yassaviyni topadi va Rasululloh (s.a.v.) tomonidan unga topshirilgan omonatni unga yetkazadi. Shuningdek, uni tarbiyalash va irshod etish bilan mashg'ul bo'lib, bu ishni Rasulullohning ilhomi asosida amalga oshirgani rivoyat qilinadi. Arslon Bobo tarbiyasi ostida Ahmad Yassaviy tez orada yuksak martabalarga erishadi va shuhrati atrofga tarqaladi. Ammo ko'p o'tmay Arslon Bobo vafot etadi.

Ahmad Yassaviy ustozining vafotidan keyin, bir muddat o'tgach, o'sha davrning muhim islom markazlaridan biri bo'lgan Buxoroga yo'l oladi. Bu shaharda zamonasining taniqli olim va tasavvuf shayxlaridan biri bo'lgan Shayx Yusuf Hamadoniya murid bo'lib, uning ta'lim va irshodi ostiga kiradi. Yusuf Hamadoniya vafot etganidan keyin avval Xoja Abdulloh Barakiy, undan keyin esa Shayx Hasan Andakiy irshod maqomiga o'tadi. 1160 yilda Hasan Andakiy ham vafot etgach, Ahmad Yassaviy irshod peshvosi bo'ladi. Biroq, Yusuf Hamadoniya ilgari bergan ishoratiga binoan, u irshod maqomini Shayx Abdulholiq G'ijduvoniya topshirib, Yassiga qaytadi va hayotining oxirigacha (562/1166) shu yerda irshod bilan shug'ullanadi. Ahmad Yassaviy oltmish uch yoshga yetgach, an'anaga amal qilib, o'z xonasining hovlisida muridlari yordamida bir chilaxona qurdiradi va vafotiga qadar shu yerda ibodat va riyozat bilan shug'ullanadi. Uning chilaxonada qancha vaqt qolganligi aniq emas, ammo hayotining oxirigacha bu joydan chiqmagani va aynan shu hujrada vafot etgani ma'lum. Tug'ilgan yili noma'lum bo'lgani uchun uning necha yil yashaganini aniq aytish qiyin. Sayramda Imom Muhammad ibn Ali avlodidan kelganlarga "xo'ja" deb atalganidek, ularga bog'liq kishilarga ham shu nom berilgan. Ahmad Yassaviy ham shu silsilaga mansub bo'lgani uchun "Xoja Ahmad", "Xoja Ahmad Yassaviy" va "Qul Xoja Ahmad" nomlari bilan ham tanilgan.

Ahmad Yassaviy vafotidan keyin ham mo'jizalar ko'rsatganiga ishoniladi. Rivoyatlarga ko'ra, u o'zidan ancha keyin yashagan Amir Temurning tushiga kirib, unga g'alaba xabarini beradi. Amir Temur g'alabaga erishgach, Turkiston va Qirg'iz dashtlarida katta shuhrat va ta'sirga ega bo'lgan Ahmad Yassaviy qabrini ziyorat qilish uchun Yassiga keladi. Keyinchalik u bu qabr ustiga zamonasining me'moriy durdonalaridan biri bo'lgan maqbara qurishni buyuradi. Bir necha yil ichida maqbara

qurib bitkazilib, masjid va xonaqoh bilan birga yirik majmua shaklini oladi. Ahmad Yassaviy maqbarasi atrofiga dafn etilish dasht ko'chmanchilari uchun muhim e'tibor kasb etadi. Shu sababli ko'pchilik hali tirikligida maqbara yaqinidan yer sotib olib, o'z qabrlarini tayyorlab qo'ygan. Hatto qishda vafot etgan kishi jun matoga o'rab, daraxtga osib qo'yilgan va bahorgacha saqlangan, bahor kelgach esa Ahmad Yassaviy maqbarasi atrofiga dafn qilingan. Ushbu urf-odat Ahmad Yassaviyning O'rta Osiyo turklari orasidagi katta ta'sirini yaqqol namoyon etadi.

Rivoyatlarga ko'ra, Ahmad Yassaviyning Ibrohim ismli o'g'li bo'lgan, ammo u otasi tirikligida vafot etgan. Shuningdek, Gevhar Shahnaz va Gevhar Hushnaz ismli ikki qizi bo'lgan, nasli Gevhar Shahnaz orqali davom etgan. Turkiston, Movarounnahr va boshqa O'rta Osiyo hududlarida bo'lgani kabi, Anadoluda ham o'zini Ahmad Yassaviyning avlodidan deb bilgan ko'plab mashhur shaxslar paydo bo'lgan. Ular orasida Samarqandlik Shayx Zakariyo, Uskublik Shoir Ata va Evliyo Chalabiyni tilga olish mumkin.

Ahmad Yassaviy Yassida irshod faoliyatini boshlagan vaqtlarda Turkiston va Yettisuv hududlarida islomlashuv jarayoni kuchaygan, shuningdek, butun musulmon mamlakatlariga tarqalgan tasavvuf harakatlari rivojlangan edi. Madrasa yonida tashkil etilgan xonaqohlar tasavvuf harakatlarining markazi bo'lib xizmat qilgan. Shu yillarda Movarounnahrni o'z hokimiyati ostida birlashtirgan sulton Sanjar vafot etgan (1157), Xorazmshohlar esa kuchli islom davlati sifatida shakllana boshlagan edi. Ushbu qulay sharoitlar tufayli Ahmad Yassaviy Toshkent va Sirdaryo hududlarida hamda Seyhon daryosining narigi tomonidagi dashtlarda yashovchi ko'chmanchi turklar orasida katta nufuzga ega bo'lgan. Atrofida islomga samimiy bog'langan mahalliy aholi hamda yarim ko'chmanchi dehqonlar jam bo'la boshlagan.

Islomiy ilmlarni chuqur bilgan, arab va fors tillariga ega bo'lgan Ahmad Yassaviy atrofida to'planganlarga islom asoslarini, shariat hukmlarini va tariqatining odob hamda qoidalarini o'rgatish maqsadida oddiy tilda she'rlar aytgan. U xalq adabiyotidan foydalanib, she'rlarini asosan hijo vaznida yozgan. Bu she'rlar "hikmat" deb atalgan va uning muridlari tomonidan uzoq-uzoq turkiy xalqlar yashaydigan hududlargacha yetkazilgan. Ahmad Yassaviyning hikmatlari mazmun jihatidan uning

hayoti haqida ayrim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Biroq, bu ma'lumotlarning tarixiy haqiqatga qay darajada mos kelishini aniqlash qiyin. Shunga qaramay, uning she'rlarida keltirilgan ma'lumotlar hayoti, tahsili, ruhiy sayohati va erishgan martabalari haqida muhim tushunchalar beradi.

Rivoyatlarga ko'ra, Ahmad Yassaviyning o'zi yashagan hududda o'n ikki ming, uzoq mamlakatlarda esa to'qson to'qqiz ming muridi va hayotligida an'ana bo'yicha tayin etgan ko'plab xalifalari bo'lgan. Uning birinchi xalifasi Arslon Boboning o'g'li Mansur Ota edi. Mansur Ota 1197-yilda vafot etgach, uning o'rnini o'g'li Abdulmalik Ota egalladi. Abdulmalik Ota vafotidan keyin o'g'li Toj Xoja, undan keyin esa uning o'g'li Zangi Ota irshod maqomiga o'tgan. Ikkinchi xalifasi Xorazmlik Said Ota bo'lsa, uchinchi xalifasi Yassaviy uslubidagi hikmatlari va rivoyatlari bilan turklar orasida katta shuhrat va nufuz qozongan Sulaymon Hakim Ota edi. Hakim Ota Xorazmda yashab, irshod bilan shug'ullanib, 1186-yilda vafot etgan va Oqqo'rg'onga dafn etilgan. Hakim Otaning eng mashhur muridi Zangi Ota edi. Zangi Otaning asosiy muridlari esa Uzun Hasan Ota, Sayyid Ota, Sadr Ota va Badr Ota bo'lgan. Yassaviya tariqatining silsilasi, asosan, Sayyid Ota va Sadr Ota orqali davom etgan.

Murshidi Shayx Yusuf al-Hamadoniy kabi Ahmad Yassaviy ham hanafiy mazhabiga mansub olim edi. U kuchli madrasada tahsil olib, diniy ilmlar bilan bir qatorda tasavvufni ham chuqur o'rgangan. Ammo o'sha davrdagi ko'plab din ulamolari va so'fiylaridan farqli o'laroq, u faqat bitta sohada qolib ketmadi. O'zi e'tiqod qilgan va o'rgangan bilimlarini atrofidagi mahalliy aholi va ko'chmanchi dehqonlarga tushunarli tilda va ularga mos shaklda yetkazishga harakat qildi. Mavlaviyning murshid va axloqiy o'qituvchi sifatidagi asosiy maqsadi shariat hukmlarini, tasavvuf asoslarini, tariqatining odob va qoidalarini o'rgatish, islomni turklarga sevdish, ahli-sunnat e'tiqodini yoyish va mustahkamlash edi. Ustozining ta'limotiga amal qilib, Ahmad Yassaviy shariat va tariqatni osonlik bilan uyg'unlashtirgani sababli, Yassaviya tariqatining sunniy turklar orasida tez tarqalib, mustahkam o'rnatishiga hamda keyinchalik vujudga kelgan ko'plab tariqatlarga ta'sir o'tkazishiga sabab bo'ldi.

Ahmad Yassaviy asosan adabiy shaxsi emas, balki fikriy shaxsi bilan, tarixiy hayotidan ko‘ra ko‘proq afsonaviy hayoti bilan O‘rta Osiyo turkiy dunyosining eng buyuk siymolaridan biri sanaladi. U kabi keng hududlarda va asrlar davomida ta’sirini saqlab qolgan boshqa bir siymoni topish qiyin.

Devoni Hikmat – Ahmad Yassaviyning "hikmat"larini o‘z ichiga olgan to‘plam nomidir. Devoni Hikmat nusxalari mazmun va til jihatdan muhim farqlarga ega bo‘lib, ular turli shaxslar tomonidan turli joylarda yozib qoldirilganini ko‘rsatadi. Ba’zi hikmatlar yo‘qolgan yoki vaqt o‘tishi bilan o‘zgartirilgan, ularga ayni ruh va ifodadagi yangi hikmatlar ham qo‘shilgan, shu sababli asl nusxadan uzoqlashgan. Kim tomonidan yozilganidan qat’i nazar, barcha hikmatlar asosida Ahmad Yassaviyning e’tiqod va fikrlari, tariqatining tamoyillari yotadi. Hikmatlar turkiy xalqlar orasida yagona dunyoqarash shakllanishi nuqtayi nazaridan katta ahamiyat kasb etadi.

Ahmad Yassaviyga nisbat berilgan "Faqrnoma", "Devoni Hikmat"ning Toshkent (masalan, *Hikmat-i Hazrat-i Sulton al-Orifin Xoja Ahmad ibn Ibrohim ibn Mahmud Iftixor-i Yassaviy, 1312-yil, 2-15-betlar*) va ba’zi Qozon nashrlarida (masalan, *Sulton al-Orifin Xoja Ahmad ibn Ibrohim ibn Mahmud Iftixor-i Yassaviy, 1311-yil, 3-17-betlar*) keltirilgan.

Faqrnoma mustaqil risoladan ko‘ra, "Devoni Hikmat"ning nasriy muqaddimasi shaklida bo‘lib, "Devoni Hikmat"ning qo‘lyozma nusxalarining hech birida uchramaydi. Bu esa mazkur matnning Ahmad Yassaviy tomonidan yozilmaganligini, balki keyinchalik "Devoni Hikmat"ni tartibga keltirgan shaxslar tomonidan yozilib, asarga kiritilganligini ko‘rsatadi.

Ahmad Yassaviydan so‘ng uning tasavvufiy yo‘li va qarashlari muridlari orqali Markaziy Osiyoning turli hududlariga tarqaldi. Bu yo‘lga ergashgan kishilar mansub bo‘lgan tariqat Yassaviya deb atalganidek, Ahmad Yassaviyning “Sulton” laqabiga nisbat berilib Sultoniyya, jahl bilan zikr qilishlari sababli Jahriyya, a’zolarining aksariyati turk bo‘lgani uchun esa Silsila-i Mashoyix-i Turk deb ham nomlangan.

Xoja Ahmad Yassaviy kimdan xalifalik olgani borasida manbalarda turli ma’lumotlar bor. Uning birinchi ustoz va shayxi, shuningdek, yaqin qarindoshi

bo'lmish Arslon Bobo ekanligi aniq. Arslon Bobo vafot etgach, ayrim manbalarda Yusuf Hamadoniy, Abu Najib as-Suxravardiy yoki Abu Hafs Umar as-Suxravardiydan xalifalik olgani haqida rivoyatlar bor. Eng ko'p qabul qilingan rivoyat esa Yusuf Hamadoniydan xalifalik olgani haqidagi ma'lumotdir. Yusuf Hamadoniyning xalifalaridan Abdulxoliq G'ijduvoni Xojagon tariqati asoschisi sifatida tanilgan bo'lsa, Ahmad Yassaviy esa Yassaviya tariqatini tashkil etgan. Shunday qilib, Xojagon va Yassaviya ikkita alohida tariqat sifatida shakllangan.

Bundan tashqari, Ahmad Yassaviyning otasi Ibrohim Ata ham shayx bo'lib, uning Yesidagi xalifasi Musa Xojaning Oysha Xushtoj ismli qizi Ahmad Yassaviy bilan turmush qurgani rivoyat qilinadi. Ushbu rivoyatga asoslanib, Ahmad Yassaviy ushbu qarindosh doirasidan ham tasavvufiy ta'lim olgani taxmin qilinadi. Ahmad Yassaviyning ajdodlaridan Ishoq Boboning Ishoq Turk bilan bir shaxs ekanligi va bu oilaning Mubayyiza mazhabiga mansubligi haqidagi da'volar hali tasdiqlanmagan.

Ahmad Yassaviyning mashhur xalifalari

Ahmad Yassaviyning eng mashhur xalifalari quyidagilar:

- Mansur Ota – Arslon Boboning o'g'li. Uning o'g'li Abdulmalik Ata, nabirasi Toj Xoja, chevarasi Zangi Ota ham Yassaviya shayxlari bo'lgan.

- Said Ota – Haqida yetarlicha ma'lumot yo'q.

- Sufi Muhammad Donishmand – U O'tror atrofida irshod faoliyatini olib borgan va "Mir'ot ul-qulub" nomli turkiy asarida Ahmad Yassaviy va boshqa sufiylarning tasavvufiy qarashlarini jamlagan. Uning eng mashhur muridi Suzuk Ota (Suksuk Ota) bo'lgan.

- Hakim Ota – Ahmad Yassaviyning shogirdi bo'lib, Xorazmda tasavvufiy ta'limotini yoygan.

Suzuk Otaning halifasi Shayx Mustafo, uning xalifasi esa Ibrohim Ota bo'lib, Ibrohim Ataning o'g'li Ismoil Ota edi. Ismoil Ata otasi vafot etganda o'n yoshda bo'lgan va o'zining diniy va tasavvufiy ilmlarini Xorazm, Buxoro va Samarqandda davom ettirgan. U Xo'jand shahrida Shayx Maslahat Xo'jandiydan xalifalik olib, o'z yurti Qozig'urtda irshod ishlarini olib borgan. Uning o'g'li va xalifasi Xoja Ishoq XIV asr o'rtalarida "Hadiqat ul-Orifin" nomli turkiy asar yozib, otasi Ismoil Ata va

boshqa sufiylarning qarashlarini yoritgan.

Yassaviya tariqatining davomchilari ichida Suksuk Ota Tarozda hukmronlik qilgan "Malik uz-Zuhhod" laqabli bir shaxsga xalifalik bergan. Bu tariqat Abu Nur Sulaymon Oshiq ibn Dovud, Jamoliddin Muhammad Qoshg'ariy va Ibrohim ibn Umar al-Alaviy az-Zabidiy orqali davom etib, avval Yamanda, keyin esa Shimoliy Afrikada boshqa tariqatlar bilan qo'shilib ketgan. XIX asrga kelib, Sanusiyya tariqati tarkibida yo'qolib ketganligi aniqlangan.

Hakim Ota va Yassaviya tariqatining davomchilari

Ahmad Yassaviyning to'rtinchi va eng mashhur xalifasi Hakim Ata (vafoti 582/1186) bo'lib, uning asl ismi Sulaymon Boqirg'oniy edi. U tasavvufiy ta'limini tugatgach, Yesidan chiqib Xorazmga borib, u yerda xalqni irshod qilish bilan mashg'ul bo'lgan. Ahmad Yassaviy kabi hikmat tarzida turkiy she'rlar bitgan bo'lib, uning ayrim she'rlari "Boqirg'on kitobi" deb nomlangan to'plam tarkibida bizgacha yetib kelgan. Unga tegishli deb taxmin qilingan yana bir qancha manzum asarlar, jumladan "Axir Zamon kitobi", "Hazrati Maryam kitobi" va "Me'rojnoma" mavjud. Hakim Ataning hayoti va rivoyatlari esa "Hakim Ota kitobi" deb nomlangan manbada jamlangan.

Hakim Otaning eng mashhur xalifasi Zangi Ota (vafoti 656/1258) bo'lib, u Toshkentda yashagan va oddiy cho'ponlik bilan kun kechirgan. Rivoyatlarga ko'ra, Hakim Ota vafot etganidan so'ng uning bevasi Anbar Ona bilan turmush qurgan. Zangi Ataning Uzun Hasan Ota, Sayyid Ota, Sadr Ota va Badr Ota kabi mashhur muridlari bo'lgan.

Sayyid Ota va Oltin O'rda davridagi Yassaviya ta'siri

Sayyid Ota Xorazm hududida yashagan va Xo'jagon tariqati shayxlaridan Ali Romitoniylar bilan uchrashgan. Ba'zi manbalarga ko'ra, Ismoil Ota Sayyid Otadan xalifalik olgan.

Rivoyatlarga ko'ra, Zangi Ota vafot etishidan oldin Sayyid Ota va Sadr Otaga Dashti Qipchoqdagi Saraychikka borishni tavsiya qilgan. Ular bu yurtida Oltin O'rda xoni To'xtamishxonni Islomga da'vat qilgan va Sadr Otaning mo'jizalari sabab 70 000 kishi Islomni qabul qilgan.

Sayyid Otadan keyin Elamin Baba (yoki Eymen Baba), Shayx Ali Shayx va Mavdud Shayx kabi shayxlar Yassaviya tariqatini davom ettirgan.

Yassaviya tariqatining ikki asosiy bo'lagi

Mavdud Shayxdan keyin Yassaviya tariqati ikki asosiy qismga bo'lingan:

1. Birinchi yo'nalish Kamol Shayx Iqoniy bilan boshlangan va quyidagicha davom etgan:

- Shayx Aliobodiy (Sayyid Ahmad)
- Shamsiddin O'zgandiy ("Shams-i Osi" taxallusi bilan hikmat tarzida she'rlar yozgan)

- Abdal Shayx (Shayx Uvays)
- Shayx Abdulvosi
- Shayx Abdulmuhaymon (XVI asrda Toshkentda yashagan)

2. Ikkinchi yo'nalish Hadim Shayx orqali davom etgan bo'lib, u ham o'z ichida ikkiga bo'lingan:

- Shayx Jamoliddin Qoshg'ariy Buxoriy → Sulayman G'aznaviy → Sayyid Mansur Balxiy → Ahmad ibn Mahmud Haziniy (XVI asrda yashagan va Istanbulga ikki marta safar qilgan).

- Ahmad ibn Mahmud Haziniyning muhim asarlari:
- "Jawahir ul-Abror min Amvaj il-Bihar"
- "Mamba' ul-Abhar fi Riyaz il-Abrar"
- "Hujjat ul-Abror"
- "Tasalliy ul-Qulub"
- "Jami' ul-Murshidin"

- Ikkinchi bo'lim Shayx Hudaydod Buhoriy Gazirigiy orqali davom etgan bo'lib:

- Mavlana Vali Koh-i Zari
- Qosim Shayx Azizoni Karminigiy
- Pir Shayx
- Muhammad Alim Siddiqiy (Alim Shayx) – 1624-yilda yozgan "Lamahat min Nafaqat il-Quds" asarida Ahmad Yassaviyning avlod shayxlari haqida ma'lumot

bergan.

- Buxorolik Mavlono Muhammadi Imlo – XVII asrda yashagan va Yassaviya bilan birga Naqshbandiya tariqatidan ham ijozat olgan.

Olim Shayxning xalifalaridan M. Sherif Husayni (vafoti 1109/1697) fors tilida yozgan "Hujjatuz-zokirin li-reddil-munkirin" asarida jahr (baland ovozda) zikrning shariy jihatdan joizligini isbotlash uchun dalillar keltirgan va avvalgi Yassaviy shayxlari haqida ma'lumot bergan. Yassaviya tariqatidan tashqari, Naqshbandiyadan ham ijozat olgan Muhammad Sherifning, hikmat uslubida turkiycha she'rlar yozgan Qul Sharif bilan bir shaxs ekani taxmin qilinadi.

Uning silsilasi Fathulloh Aziziy va Lutfulloh Aziziy orqali davom etib, Shayx Hudaydod ibn Tosh Muhammad Buxoriy (vafoti 1216/1801)ga yetib boradi. Tasavvufga oid ko'plab asarlar yozgan Shayx Hudaydod "Bustanul-muhibbin" nomli turkiy asarida Yassaviya tariqatining odob-ahloq qoidalari haqida muhim ma'lumotlar keltirib, jahr zikrini himoya qilgan.

Uning xalifasi Umar Eshon bo'lib, u Naqshbandiyaning Mujaddidiya tarmog'iga ham mansub bo'lgan. XIX asr boshlariga qadar Yassaviya tariqatining izi kuzatilgan bo'lsa-da, bu davrda u zaiflashgan yoki Naqshbandiya ichida eriy boshlagan. Bu davrdan keyin yozma manbalarda u haqida ma'lumotlar deyarli uchramaydi va XIX asr oxirlarida Rossiyaning Markaziy Osiyoda hukmronlik o'rnatishi natijasida tariqat butunlay yo'qolib ketgan.

Yuqorida nomi tilga olingan Yassaviya shayxlaridan tashqari, manbalarda hayoti yoki silsilasi haqida yetarlicha ma'lumot topilmagan Yassaviya tariqatiga mansub shaxslar ham mavjud. Ular orasida:

- Bobo Mochin va Yashliq Yunus Ota – Ahmad Yassaviyning xalifalaridan.
- Otliq Yunus Ota – Ismoil Otaning muridi.
- Qusam Shayx, Halil Ota va Pahlavon Ota – Bahouddin Naqshband bilan uchrashgan Yassaviya shayxlari.
- Ko'k Ota – Amir Kulolning o'g'li bilan uchrashgan.
- Tong'uz Shayx – Turkistonlik Yassaviya shayxi.
- Turkchi Ota – Faqat turkiy tilida so'zlashgani uchun shunday nom bilan

tanilgan Toshkentlik Yassaviya shayxi.

Ba'zi shaxslar tirik shayxdan emas, balki tushida Ahmad Yassaviy yoki boshqa Yassaviya shayxlaridan ruhiy yo'l bilan hilofat olganini iddao qilgan.

XV asrda Shahrizabz yaqinida yashagan va "Hazrat Bashir" nomi bilan tanilgan Sayyid Ahmad Bashiriy, XVI asrda Sharqiy Turkistonda yashagan va Yorkandda vafot etgan Muhammad Sharif Buzurgvor ham shular jumlasidandir.

Sayyid Ahmad Beshiriyning hayoti va menaqiblari Nasir ibn Qosim Turkistoniyl Farg'oniy tomonidan yozilgan "Hadoiq ul-Jinon" (Hasht Hadiqa) asarida jamlangan. Muhammad Sherif Buzurgvor haqida esa quyidagi asarlar mavjud:

- Muhammad Siddiq Zaliliy tomonidan yozilgan "Tazkira-i Xoja Muhammad Sharif Buzurgvor".

- Muallifi noma'lum bo'lgan, xuddi shu nomli yana bir turkiy manba.

Ba'zi manbalarda Tatar va Bolg'ar hududlarida yashagan Biraş ibn Abraş Sufi, Ufa yaqinida qabri joylashgan Husayn Beg, Ozarbayjonning Niyozobod shahrida maqbarasi bo'lgan Avshar Bobo va Turkmanistonda yashagan Ko'zli Ota kabi shaxslar Yassaviya shayxi yoki darveshi bo'lgani taxmin qilingan.

XV asr oxirlarida yozilgan "Viloyatnoma" asarida Hoji Bektosh Valiy to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita Ahmad Yassaviyning xalifasi sifatida ko'rsatilgan. Biroq undan oldin, XIV asrda yozilgan Aflokiyning "Manaqibul-orifin" asari va XV asrda yozilgan Ashiqposhozodaning "Tarix" asarida Hoji Bektosh Vali, Vafaiya tariqati shayxi Baba Ilyos Xurosoniyning xalifasi ekani aniq aytilgan.

Shuningdek, XVII asrda yozilgan Avliyo Chalabiyning "Sayohatnoma" asarida Yassaviya darveshi sifatida tasvirlangan Kiyikli Bobo va Amirchi Sulton (Emir-i Chin Usmon) ilgariroq yozilgan Elvon Chalabiyning "Manaqibul- qudsiyya" va Ashiqposhozodaning "Tarix" asarlarida Vafaiya shayxi Baba Ilyosning taniqli xalifalari sifatida tilga olingan.

Ishonchliligi shubhali bo'lgan "Viloyatnoma" va "Sayohatnoma" kabi kech davr manbalarida Anadoludagi ba'zi Vafaiya tariqati vakillarining Yassaviya tariqatiga mansub qilib ko'rsatilishi bejiz emas. Bu holat XIII asrda Vafaiya shayxi Baba Ilyos Xurosoniyning Anadolu Sultonligiga qarshi qo'zg'olonidan keyingi ijtimoiy

psixologiya bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Boboiylar qo'zg'oloni deb nomlangan bu harakat davlat tomonidan shafqatsiz bostirilgach, Vafaiya tariqatiga mansub bo'lgan va ayniqsa, qo'zg'olonga aloqador sufiylar isyon ayblovidan qochish uchun tariqat nomini yashirgan yoki o'zlarini Ahmad Yassaviyning yo'lidan deb ko'rsatgan bo'lishi mumkin. Keyingi asrlarda bu rivoyatlar "Viloyatnoma" va "Sayohatnoma" kabi asarlarga ham ko'chib o'tgan. Shu sababli, ishonchli manbalar va asl silsilalarda qayd etilmaguncha, Anadolu va Bolqonlarda Yassaviya tariqatining mavjudligini isbotlash qiyin.

XIX asr oxirlarida O'rta Osiyoning Farg'ona vodiysi va Qirg'iz mintaqalarida yashagan Lachilar va Sochli Eshonlarning ham Yassaviya bilan aloqasi isbotlanmagan. Ular O'rta Osiyodagi so'nggi Qalandariya vakillari bo'lishi mumkin.

Yassaviya va boshqa tariqatlar o'rtasidagi munosabatlar

Yassaviya tariqati O'rta Osiyoda faoliyat yuritgan boshqa tariqatlar bilan ba'zan do'stona, ba'zan esa raqobat va qarama-qarshilik munosabatlariga kirishgan. O'rta Osiyoda keng tarqalgan Naqshbandiya tariqatiga mansub ayrim vakillar Yassaviya tariqatini tanqid qilgan. Ularning asosiy e'tirozlari quyidagilarga oid bo'lgan:

- Jahr (baland ovozda) zikr qilish;
- Shayxlikning otadan o'g'ilga o'tishi;
- Takka va marosimlarga haddan tashqari e'tibor berilishi.

Bunga javoban Yassaviya tariqatiga mansub shayxlar jahr zikrining shariatga muvofiqligini isbotlash uchun ko'plab asarlar yozgan.

Biroq Naqshbandiyaning Kosoniya (Qosim Shayx) tarmog'ida jahr zikri, sama' va halvat kabi amallarga nisbatan yumshoq munosabat bildirilgani sababli, bu tarmoq vakillari Yassaviya shayxlari bilan yaxshi aloqada bo'lgan. XVI asrdan boshlab ayrim Yassaviya vakillari Naqshbandiyaga ham mansub bo'la boshlagan.

Masalan, Yassaviya shayxi Haziniy Naqshbandiyaning Kosoniya tarmog'idan Xoja Sa'd Juyboriyning xalifasi Mulla Amindan Naqshbandiya ijozatnomasini olgan.

XVII asr boshlarida yashagan Yassaviya shayxi Tokum Shayx Hivekiy o'zining 400 muridi bilan birgalikda Naqshbandiya shayxiga intisob etgan.

Hindistonga hijrat qilgan Yassaviya shayxi Jamoliddin Xoja Divona Sayyid

Atoiy (vafoti 1016/1607) Naqshbandiya, Kubraviyya tariqatlariga ham mansub bo'lgan.

Uning Ridvon laqabli o'g'li Muhammad Qosim otasining manoqiblarini fors tilidagi "Manoqibul-ahyor" ("Maqomat-i Sayyid Atoiy") nomli asarida jamlagan.

Yassaviya va davlat boshqaruvchilari bilan munosabatlari

Yassaviya tariqati, Movarounnahrda har doim Naqshbandiya tariqatidan kuchsizroq bo'lib kelgan. Shayboniylar sulolasi davrida esa bu holat qisqa muddatga o'zgarishi mumkin edi. Shayboniyxon avvaliga Yassaviya shayxi Jamoliddin Qoshg'ariy Buxoriyga intisob qilgan, ammo keyinchalik uni Buxorodan Hirotga surgun qilishi yana Naqshbandiyalik tarafdorlari foydasiga hal bo'lgan. XVIII asrda Mang'it xonlarining Naqshbandiya tariqatining Mujaddidiya yo'nalishiga aloqador bo'lishi va Jahr (baland ovozda) zikrni taqiqlashi Yassaviylarni yanada zaiflashtirdi.

Yassaviya tariqatining odob va marosimlari

Yassaviya shayxlaridan Xoja Ishoq XIV asrning o'rtalarida yozgan "Hadiqatul-orifin" asarida (91b-varoq) Yassaviya tariqatiga kirish marosimi quyidagicha tasvirlanadi:

1. Shayx muridning qo'lini tutadi va tavba qilishni, Allohga yuzlanishni tavsiya qiladi.

2. Murid uch marta quyidagi tavba zikrini takrorlaydi:

"Astaghfirullohal-lazi la ilaha illa huval-hayyul-qayyum va as'aluhut-tavba".

3. Shayx makas olib *"Ya ayyuhallazina amanu tubu ilallahi tavbatan nasuhan"* (Tahrim, 66/8) oyatini o'qiydi.

4. Soch kesish marosimi amalga oshiriladi:

- Avval o'ng tomondan,
- Keyin chap tomondan,
- So'ngra o'rtadan ikki yoki uch tuk olinadi.

5. Muridga nafl namozlarini o'qish, doimiy zikr qilish va shayxining iznisiz hech qanday ish qilmaslik tavsiya etiladi.

Zikr va uning xususiyatlari

Yassaviya tariqatida jamoaviy va baland ovozda o'qiladigan zikr "Zikr-i Erra"

deb ataladi.

- "Arra" soʻzi forsha boʻlib, "arralash" maʼnosini anglatadi.

- Zikrning davomiy bosqichlarida tovushlar asta-sekin yoʻqolib, faqat boʻgʻizdan arraga oʻxshash xirillagan ovoz chiqadi.

- Bu jarayon "nafsni arralash", yaʼni oʻz nafsoniy xohishlarini yoʻq qilish maʼnosida talqin etiladi.

XVI asrda Samarqandda yashagan Ahmad Kosoniy shunday degan:

"Xoja Ahmad Yassaviy dastlab maxfiy (pichirlab) zikr qilardi. Ammo Turkiston xalqining yuragiga yetib borishi qiyin boʻlgani uchun u baland ovozda va taʼsirchan boʻlgan *Zikr-i arra* uslubini joriy qildi."

XVII asrda yashagan Yassaviya shayxi Buxorolik Muhammad Sharif Husayniy zikr haqida shunday yozadi:

"Yassaviya darveshlari baʼzan *"Alloh"*, baʼzan *"Hay"*, baʼzan *"Hay, Alloh"* deb zikr qiladilar. Zikr shavqi oshganda, ularning boʻgʻizlaridan arraga oʻxshash ovoz chiqadi. Bu holat, goʻyo nafsiy xohishlarni arralash va ularni yoʻq qilish jarayoni kabi tasavvur etiladi. Shuningdek, darveshlar baʼzan *"Hû"* zikri bilan mashgʻul boʻladilar."

Yassaviya zikrlari turlari

Chigʻatoy turkchasida yozilgan, muallifi nomaʼlum *"Risala-i zikr-i hazrati Sultonul-orifin"* asarida Yassaviya zikrining olti turi keltirilgan:

1. *Ism-i Zot* zikri:

- *"Alloh"*
- Variantlari: *"Alloh Hû, Alloh Hû, Yâ Hû, Alloh Hû"*.

2. *Ism-i Sifat* zikri:

- *"Hay âh, Hay âh"*.
- Bu zikr asosan peshin namozidan keyin tik holatda (qiyomi) bajariladi.
- "Hay" va "âh" aytilganda besh barmoq yumuladi.

3. *Dusara* zikri:

- *"Hay, âh, Alloh, Hay, Hû"*.
- *"Hay, Hayyen, Hû Alloh"*.

4. Zikr-i Hû:

- *"Hû Hû Hû Alloh, Hû Hû Hû Alloh"*.

5. Zikr-i Chaykun:

◦ Ritm va musiqaga moslashish uchun qo'l chalinadi yoki "chaykun" deb atalgan chinqiroq chaqiriladi.

- *"Hû (chaykun), Hû (chaykun)"*.

6. Chahor darb:

- *"Hay, âh âh âh, Hay, Hû; Hay, âh âh âh, Hay, Hû"*.

Bundan tashqari, "Zikr-i Kabutar" (G'ovg'a/gugurtan/g'ovg'oli zikr) ham mavjud bo'lib, u "Hû Hû" tarzida o'tkaziladi.

Yassaviya zikrini g'arb sayyohlari ko'rgan ko'rinish

1873-yilda Yevropalik sayohatchi Yevgeniy Shuyler (Eugene Schuyler) O'rta Osiyoga safari chog'ida Toshkentdagi Ishan Sohib Xo'ja masjidida Yassaviya zikrini kuzatgan.

U quyidagilarni yozgan:

- Payshanba kechasi masjidga borgan.
- 30 ga yaqin erkak (yosh va keksalar) qiblaga qarab tiz cho'kkan.
- Ular yuqori ovoz bilan va tez-tez harakat qilib quyidagi kalimalarni aytgan:

"Hasbi Rabbi Jallallah, Ma fi Qalbi G'ayrullah, Nur Muhammad Sallallah, La ilaha illallah".

• Boshlari avval chap yelka va yurakka, keyin esa o'ng yelka va yana yurakka burilib harakat qilgan.

- Bu harakatlar yuzlab marta takrorlangan.
- Zikr shiddatlashgach, ular oyoqqa turib, bir necha doira hosil qilib aylanib

"Hay, Alloh Hay" zikrini davom ettirgan.

• So'ngra "Hû Alloh" zikriga o'tib, holdan toyganlaridan keyin doira markaziga o'tirganlar.

• Shayx (Ishan) duo o'qigan, keyin Hozrat Hofiz Sheroziyning devonidan she'rlar o'qilgan.

- Tongga qadar zikr davom etgan.

Bu tasvir Yassaviya tariqatining jismoniy harakat va baland ovoqli zikrga asoslangan an'anaviy marosimlarini tasdiqlaydi.

Yassaviylikda tasavvufiy ta'limning muhim unsurlaridan biri ham halvat hisoblanadi. Haziniyning "**Javohirul-abror**" asarida berilgan ma'lumotga ko'ra, boshqa tariqatlardagi amaliyotlardan farqli o'laroq, Yassaviya tariqatida halvat guruh bo'lib amalga oshiriladi. Halvatga kiradigan muridlar peshvolarning izni bilan bir kun oldin ro'za tutishni boshlaydilar va halvatdan bir kun oldin bomdod namozidan keyin zikr va takbirlarni ko'paytiradilar. O'sha kuni asr namozidan so'ng halvatxonaning eshik va derazalari yopiladi, muridlar quyosh botguncha tavba va zikr bilan mashg'ul bo'ladilar. Shom namozi o'qilgach, iftor uchun issiq suv keltiriladi, muridlar shu suv bilan ro'zalarini ochadilar va undan keyin suv berilmaydi. Keyin qora tariqdan tayyorlangan halvat sho'rva olib kelinadi. Barcha halvat ahli bu sho'rvadan ichgandan so'ng, issiqlikni bosish uchun kichik tarvuz yoki ayran berilishi mumkin. Taomdan so'ng Qur'oni Karimdan bir sura yoki bir necha oyat tilovat qilinadi. Saf bo'lib tik turib uch marta takbir aytiladi, so'ng

o'tirilib yarim tunga qadar zikr bilan mashg'ul bo'linadi. Bu vaqtda "hikmat" deb ataladigan ilohiy qo'shiqlar o'qiladi. Shundan keyin boshlar qiriladi va halvatxonaning to'rt tomoniga qarab takbir aytiladi. Keyin sham o'chguncha zikr davom ettiriladi, so'ng bir necha soat dam olinadi va ko'rilgan tushlar shayx tomonidan ta'bir qilinadi. Halvat kunu tun qirq kun davom etadi. Qirq kunning oxirida oshpazlar boshqalardan oldin halvatxonadan chiqib, qurbonlik qiladilar. Qurbonlarning qoni va suyaklari ko'milib, yashiriladi. So'yilgan hayvonlarning go'shti kabob qilinib, sovuq suv yoki ayran bilan halvat ahli uchun tarqatiladi. O'sha kecha so'fiylar o'z uylarida dam oladilar va ertasiga bomdod namozida duo va zikrlar bilan halvatning yakunlanganligi e'lon qilinadi.

"**Bustonul-muhibbin**" asarida halvat haqida quyidagi ma'lumotlar beriladi: halvatga kirgan so'fiylarning to'rtta muhim vazifasi va viridi mavjud. Birinchisi, choshgoh namozidan keyin kafforat niyatida ikki rakat namoz o'qish va har rakatda Fotiha surasidan keyin Kavsar surasini o'qish. Ikkinchisi, to'rt rakat tasbeh namozini o'qish va so'ng istagan tilagini Allohdan so'rab duo qilish. Uchinchisi, har kuni

Qur'ondan 100 oyat tilovat qilish. To'rtinchisi esa zikr bilan shug'ullanishdir. Ushbu zikrni ado etuvchi shaxs agar ko'ngli yorishgan bo'lsa, xufiy (yashirin), agar ko'ngli yorishmagan bo'lsa, jahr (baland ovozda) zikr bilan shug'ullanishda davom etadi (Shayx Hudaydod ibn Tosh Muhammad Buhoriy, s. 222-224). Yassaviylikda tasavvufiy ta'limni yakunlab, xalifalik maqomiga erishgan muridga hirka (xirq'a) bilan birga asa ham berish an'anasi mavjud bo'lgan. Ahmad Yassaviyning muridi Sufi Muhammad Donishmandning **"Mir'otul-qulub"** asarida Yassaviyning quyidagi rivoyati keltiriladi: oxir zamonda soxta shayxlar paydo bo'ladi va ular ahli sunna yo'lini yomon ko'radi. Xoja Ishoqning **"Hadiqatul-orifin"** asarida Imom Moturidiyga ishora qilinishi va Yassaviy manbalarida jahr zikrini himoya qilish uchun doimiy ravishda hanafiy fiqh kitoblariga murojaat qilinishi, Yassaviya tariqati tarafdorlarining boshqa O'rta Osiyo turklari kabi moturidiy va hanafiy e'tiqodiga mansub ekanligini ko'rsatadi.

Najmiddin Kubro va Kubroviya tariqati

540-yilda (1145) Xorazmning Xiva shahrida tug'ilgan deb qabul qilinadi, ammo bu sana aniq emas. Mo'g'ullarning Xorazmni bosib olishi (618/1221) paytida u taxminan sakson yoshda bo'lgani haqidagi rivoyatlarni hisobga olgan holda, bu sana bir necha yil oldinga surilishi mumkin. Uning Kubroviya tariqatiga nomini bergan "Kubro" laqabi Qur'onda qiyomat kunini ifodalovchi "at-tammatul-kubro" (an-Nazi'at 79/34) iborasining qisqartma shaklidir. Najmiddin ismi bilan birga bu laqab unga aql-idrokining ustunligi va ilmiy munozaralarda doimo g'alaba qozonishi sababli yoshligida ustazi tomonidan berilgani qayd etilgan. Ba'zi muridlarining unga "oyatullohil-kubro" laqabini berganlari ham rivoyat qilinadi. U muridlarini viloyat makomiga yetkazgani uchun "shayx-i valiy-tirosh" unvoni bilan mashhur bo'lgan.

Najmiddin-i Kubro diniy ta'limga ahamiyat beradigan savdo bilan shug'ullanadigan oilada tarbiyalangan. Bolaligida mato do'konlarini o'g'rildan himoya qilish uchun do'konda yolg'iz qolganini, bu vaqtda aqlini boshi oladigan ba'zi hayollar ko'rganini aytadi (Favoi-hul-jamal, s. 51). Uning bu ifodalaridan tasavvufga kirgan davrida tez-tez duch kelgan mushohadalarning ildizlari hayotining dastlabki davrlarigacha borishi aniqlanadi. Yoshligini Xorazmda o'tkazgan

Najmiddin-i Kubro keyin ilm o'rganish uchun vatanidan ketgan. Nishopurda Abu-l-Maoliy Abdulmun'im ibn Abu-l-Barokat al-Faroviy, Hamadonda Abu-l-Alo al-Hamadoniyy va Muhammad ibn Abu Sulaymon al-Hamadoniyy, Isfahonda Abu-l-Makarim Labbon va Abu Ja'far as-Saydaloniyy, Makkada Abu Muhammad at-Tabboh, Iskandariyada Abu Tohir as-Silafiy kabi allomalardan hadis o'qigan. "Favoihul-jamal" asarida aytilishicha, Iskandariyada bo'lganida tushida Payg'ambar alayhissalom unga "Abul-jannob" (dunyox va oxiratdan qochuvchi) kunyasini berib, hadis bilan shug'ullangani uchun uni maqtagan va kechalari Qur'on o'qishga bag'ishlashni maslahat bergan.

Najmiddin-i Kubro, o'ttiz besh yoshgacha ilm o'rganishni davom ettirganidan so'ng, bir shayxga intisob qilish uchun izlanishga kirishdi. Bu davrda Dizful shahrida kasal bo'lib qoldi va shaharning mashhur so'fiyi Ismoil Kasriyning dargohida mehmon qilindi. Shayx kechasi uning yoniga kelib, uni samo marosimiga taklif qilganda, darvishlarning marosim paytida chiqargan tovushlaridan bezovta bo'lishiga qaramay, samaga qatnashdi va bu paytda sog'ayganini sezdi. Ertasi kuni Ismoil al-Kasriyga intisob qildi. Zahiriylar sohasidagi keng bilimi unga kibr olib kelishi mumkinligini anglagan Ismoil Kasriy, uni tarbiya va irshod qilish uchun Abu-n-Najib as-Suhravardiyning xalifasi Ammor Yosir al-Bitlisiylarga yubordi. Biroq, u sokinligini saqlay olmadi va o'zini shayxidan ustun ko'rish xayoli bilan tariqat odobiga zid ba'zi xatti-harakatlar qildi. Bitlisiylar uni Qohirada bo'lgan Kazerunli Ruzbihon al-Vazzan al-Misriylarning yoniga borishni buyurdi. Rivoyat qilinishicha, Najmiddin Shayx Ruzbehonni xonaqohida oz miqdordagi suv bilan tahorat olayotganini ko'rib, shayx uning ustiga bir necha tomchi suv sepganida, Najmiddin bu bir necha tomchi suvni qulog'ida qattiq zarba sifatida his qilib, ongini yo'qotgan. Misrga borishdagi maqsad amalga oshgach, keyingi suluk bosqichi uchun yana Ammor Yosirning yoniga qaytgan. Keyingi avlodlar tomonidan aytilib kelinadigan bu rivoyat, Kubraviy silsilasining muhim halqalaridan Alouddavla-i Simnoniy tomonidan rivoyat qilingan va Simnoniyning muridi Iqbol Sistoniy tomonidan yozib olingan.

Kubraviy silsilasining yana bir muhim shayxi Kamoliddin-i Xorazmiyning

Najmiddin-i Kubro tasavvufga kirganidan keyingi dastlabki davri haqida bergan ma'lumoti yuqoridagi rivoyatdan ancha farq qiladi. Xorazmiyning so'zlariga ko'ra, Najmiddin Iskandariyada hadis ishlarini tugatgach, Qohirada Ruzbihon al-Vazzanning halqasiga qo'shilgan, uning tarbiyasi ostida turli davrlarda arba'in chiqargan, ma'lum bir darajaga yetgach, shayx uni qizi bilan uylantirgan. Ikkinchi farzandi tug'ilgandan so'ng, Farro al-Bag'aviyning "Masobih as-sunna" asarini muallifning shogirdlaridan Umdatuddin Abu Mansur at-Tusiy bilan o'qish uchun Tabrizga borgan, bu yerda duch kelgan majzub bir dervish Boba Faraj unga ilm bilan shug'ullanishdan voz kechirib, unga eski bir dervish libosini kiygizgani ma'naviy hayotida rivojlanishiga sabab bo'lgan. Xorazmiy uning Ammor Yosir va Ismoil al-Kasriy tomonidan irshod qilinganini, Ismoil al-Kasriy unga sulukini tugatgach, Xorazmga qaytishni buyurganini aytadi.

Iqbol Sistoniy va Kamoliddin-i Xorazmiy rivoyatlaridan qaysi biri to'g'ri ekanligini aytish qiyin bo'lsa-da, Fritz Mayer uzoq tadqiqotlardan so'ng Iqbol Sistoniy rivoyatining ko'proq ma'qul ekanligi xulosasiga kelgan (Favoi'h al-jamal, nashr qiluvchining kirishi, s. 14-40). Ikkala rivoyatda ham Ruzbihon al-Misriy, Ammor Yosir al-Bitlisiylar va Ismoil al-Kasriyning ismi tilga olinganligi sababli, Najmiddin bu uch shayx bilan aloqasi borligi aniq. Biroq Najmiddin asarlarida faqat Ammor Yosirning ismini zikr qilib, uning qo'riqlashida chiqarishni boshlagan birinchi arba'ini o'n kundan keyin qanday qoldirganini, shayxning qolgan kunlarni tugatish uchun uni qanday qoralaganini aytadi.

Najmiddin-i Kubro 580-yilda (1184) Xorazmga qaytgach, hayotini oltmishga yaqin bo'lgani qayd etilgan muridlarni tarbiyalashga bag'ishladi. Majduddin al-Bag'dodiy, Najmiddin-i Doya, Radiyuddin Ali Lola, Sa'duddin-i Hammuviy, Jamoluddin-i Jiliy, Boba Kamol-i Jandiy va Sayfuddin-i Baharziy uning yetakchi muridlaridan sanaladi. Abdurrahmon-i Jomiyning so'zlariga ko'ra, Mavlono Jaloliddin-i Rumiyning otasi Bahouddin Valad ham Najmiddin-i Kubro muridlaridan bo'lgan (Nafahot al-uns, s. 459). Biroq na Bahouddin Valadning, na Mavlono asarlarida Najmiddin-i Kubrodan imo bilan ham tilga olinmagan, na doktrin jihatdan uning qarashlari mavjud. Shunga o'xshash da'vo Fariduddin Attorning Najmiddin-i

Kubro muxlislaridan bo'lganligi haqida. Bunga qaramay, uning tasavvufga qarshi Faxriddin ar-Roziy bilan Xorazmda uchrashgani haqidagi rivoyat haqiqatdir. Ismini aytmagan bir vazir tomonidan ziyorat qilinganini aytgan Najmiddin-i Kubroning bir ifodasidan (Favoi'h al-jamal, s. 74) Xorazm saroyi bilan yaxshi munosabatda bo'lgani ma'lum bo'ladi. Uning asosiy xalifalaridan Majduddin al-Bag'dodiyning akasi Bahouddin Xorazmshoh saroyida bo'lganligi ham bu munosabatni uning ta'minlaganligini ko'rsatadi.

Najmiddin-i Kubro, Mo'g'ullar 618 (1221) yilida Xorazmning markazi Gurganch (Kohna Urganch, Turkmaniston) shahrida amalga oshirgan qirg'in paytida vafot etdi. Rashiduddin Fazlullohning so'zlariga ko'ra (a.g.e., nashr qiluvchining kirishi, s. 53), Chingizxon Najmiddinga shaharni tark etish uchun ruxsat bergan, biroq u shahar yonib-yoqilayotgan paytda hayotini kechirishni qabul qilolmasligini aytgan. Yofi'iy esa Najmiddin-i Kubroning qirg'indan oldin muridlari, jumladan Sa'duddin-i Hammuviy va Radiyuddin Ali Lolaga shaharni tark etishni buyurganini, keyin jangga kirib, shahid bo'lganini qayd etadi (Mir'ot al-janon, IV, 41-42). Boshqa bir rivoyatga ko'ra, u mo'g'ul hujumini to'xtatish maqsadida duosini talab qilish uchun muridlarini Buxoroga Abdulholiq-i G'ujduvoniya yuborgan. Uning G'ujduvoniya hurmat ko'rsatganligini ko'rsatadigan bu rivoyat, shubhasiz, G'ujduvoniyaning Naqshbandiy muvaqqiqlarining bu boradagi istaklarini aks ettiradi.

Rashiduddinning so'zlariga ko'ra, qirg'inda halok bo'lganlarning ko'pligi sababli Najmiddin-i Kubroning jasadi topilmagan. Yofi'iy esa jasadi topilganini va vayron bo'lgan xonaqohiga dafn etilganini aytadi (Favoi'h al-jamal, nashr qiluvchining kirishi, s. 53; Yofi'iy, IV, 42). Gurganch (Kohna Urganch) tashqarisida Najmiddin-i Kubroga nisbat berilgan qabr va uning nomiga tashkil etilgan ziyoratgoh bugungi kungacha saqlanib qolgan. Ibn Battuta 732 (1332) yilida Xorazmga tashrifi chog'ida maqbaradan gapirib, ziyoratgohda yo'lovchilarga ovqat tarqatilganini aytadi. Rus arxeologi A. Y. Yakubovskiy 1929 yilida o'tkazgan tadqiqotlari natijasida maqbaraning 1321-1333 yillarda mavjud bo'lgan degan xulosaga kelganini ta'kidlaydi. Og'zaki an'anaga ko'ra, maqbara Temur tomonidan qurdirilgan. Bu rivoyat Temurning maqbarani ta'mirlatgani va kengaytirgani bilan bog'liq bo'lishi

kerak. Maqbara XIX asrda Hiva xoni Muhammad Aminxon tomonidan ta'mirlangan. Qojar byurokrati va adibi Rizo Quli Xon Hidoyat diplomatik vazifa bilan Xorazmga borganida maqbarani ziyorat qilgan va o'sha davrdagi holati haqida ma'lumot bergan. Sovet davrida ziyoratchilari kamaygan bo'lsa-da, maqbara XIX asrdan beri qiziqish markazida bo'lib kelmoqda.

Asarlari:

1. al-Usul al-ashara: Najmiddin-i Kubroning eng mashhur va ta'sirli asari bo'lib, "Aqrab at-turuq" nomi bilan ham tanilgan. Kitob sayru sulukning uch bosqichi bilan boshlanadi. Birinchi bosqich muomalot ahli (zohiriy amallarni bajarguvchilar), ikkinchi bosqich mujohada va riyozat ahli, uchinchi bosqich esa

Allohga ma'naviy yo'l bilan sayr qiluvchilar yo'lidir. Allohga eng yaqin yo'l (aqrab at-turuq) bu uchinchi yo'lidir. Uch bosqichning tushuntirilishi o'n tamoyil (tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, uzlat, doimiy zikr, tavajjuh, sabr, muroqaba, rizo) bilan davom etadi. Amir-i Kabir Ali Hamadoni tomonidan "Risola-i Dah Qoida" nomi bilan fors tiliga tarjima qilingan asarni M. Mole (Farhang-i Eron-zamin, VI, Tehron 1937, s. 38-66) va "Aqrab at-turuq ilalloh" nomi bilan Ali Rizo Sharif Muhsiniy (Tehron 1362 h.sh./1983, Kamoliddin-i Xorazmiyning sharhi bilan birga) nashr etgan. Kitobni Abdulg'afur-i Loriy (nashr: Najib Mayil-i Haraviy, Tehron 1363 h.sh./1984) va Kamoliddin-i Xorazmiy fors tilida, Ismoil Hoqqi Bursaviy esa turk tilida (nashr: Mustafo Qora, "Tasavvufiy Hayot" ichida, Istanbul 1980, s. 33-70) sharhlagan.

2. Risola ila'l-ho'imi'l-ho'if min lavmati'l-lo'im: Najmiddin-i Kubro bu asarni, "al-Usul al-ashara" kabi, o'n bo'limga ajratgan. Asarning boshida zohiriy va botiniy tozalik qilinmasdan, rabboniy huzurga chiqib bo'lmasligini, buning esa o'n ta masalaga (tohora, halvat, doimiy sukut, doimiy ro'za tutish, doimiy zikr, taslim bo'lish, xotirga biror narsa keltirmaslik, qalbni shayxga bog'lash, majburiyat holatida uxlash, ovqatlanish va ichimlikda o'rtacha yo'lni tutish) rioya qilish orqali amalga oshirilishini ta'kidlab, keyin bu masalalarni tushuntiradi. Muallif asarni "as-Soir ila as-sotir al-vojid al-mojid" nomi bilan fors tiliga tarjima qilgan (nashr: Mas'ud Qosimiy, Tehron 1361 h.sh./1982). Risola turk tiliga ham tarjima

qilingan (tarjima: Mustafo Qora, "Tasavvufiy Hayot" ichida, s. 73-90).

3. Adabu's-sufiyya: Tasavvuf odobiga oid mavzular yetti bo'limda (xirka kiyish, o'tirish, turish, xonaqohga kirish, mehmonni kutib olish, samoga qatnashish, safar) ko'rib chiqilgan. Asarning mazmuni Abu-n-Najib as- Suhravardiyning "Adabu'l-muridin" asarini va boshqa so'fiy odob kitoblarini eslatadi (nashr: Mas'ud Qosimiy, Tehron 1361 h.sh./1983).

4. Favoiḥu'l-jamol va favotihu'l-jalol: Najmiddin-i Kubroning G'arb tadqiqotchilari orasida eng mashhur asari hisoblanadi. Muallif bu asarda shaxsiy his va mushohadalariga e'tibor berib, gaybat holatidagi kuzatishlarini yozib, fikrlarini bayon qilgan. Mujohada, mushohada makomi va bu makomda tana, nafs va shayton o'rtasidagi farqlar, zikr olovi bilan shayton olovi o'rtasidagi farq va xotir-i Haq bilan xotir-i nafs farqi, kuldan mukalliflikning tushishi yoki tushmasligi, istig'for va nafs kabi mavzularni tushuntirgach, mushohada mavzusiga qaytadi. Najmiddin-i Kubro mushohadani "adno" va "a'lo" deb ikki qismga ajratadi. Gayb olamida yerdagi namunalari bo'lgan mavjudotlar bilan bog'liq mushohadalarni "adno", samoviy mavjudotlar bilan bog'liq mushohadalarni esa "a'lo" deb ataydi. Uning fikricha, gaybat holatida mushohada qilingan osmon dunyo ko'zi bilan ko'rilgan osmon emas. Gayb olamida yanada nozik, yanada yashil, yanada sof va porloq ko'p osmonlar mavjud. Keyin Najmiddin-i Kubro mushohadalar haqida o'ziga xos talqinlarda bulinadi. Masalan, yog'ingarchilikni mushohada qilish ilohiy rahmatning tushishiga ishoradir. Nurlar ikki qismdan iborat: biri qalbdan ko'tariladi, ikkinchisi arshdan tushadi. Tana qalb va arsh o'rtasidagi pardadir. Qalb va arsh o'rtasidagi bu parda ko'tarilganda, qalbdan arshga bir eshik ochiladi, ikkala nur bir-biriga intiladi va ko'tarilgan nur bilan tushgan nurlar birlashadi, Qur'on ifodasiga ko'ra, "nur ustiga nur" bo'ladi (an-Nur 24/35). Nurlar yashil, qizil, sariq, ko'k kabi ranglarda ko'rinadi. Bu ranglar bir vaqtning o'zida ma'nolardir. Masalan, yashil nur qalbning tirilishiga, sariq esa kasallikka ishoradir. Asarda shuningdek, istig'rok, fano, ishq, vaqt, sama, raqs, humud-jumud, valiylik alomatlari kabi mavzular ham o'z ifodasini topgan. Tasavvuf tarixining eng original asarlaridan biri bo'lgan "Favoi'h al-jamal" F. Mayer tomonidan keng tadqiqot bilan birga nashr etilgan (qarang: bibl.). Asar turk tiliga

(tarjima: Mustafo Qora, "Tasavvufiy Hayot" ichida, s. 93-161) va fransuz tiliga (tarjima: Pol Ballanfat, "Les eclasions de la beauté et les parfums de la majesté", Nimes 2002) tarjima qilingan.

Manbalarda Najmiddin-i Kubroga nisbat berilgan "Ayn al-hayot" nomli tafsir uning muridi Najmiddin-i Doyaning "Bahr al-haqoiq va al-ma'oni" asaridir. Bu adashish Kubro va Doyaning bir xil ismga ega bo'lishidan kelib chiqqan. Biroq uning hayotining so'nggi davrlarida tafsir bilan shug'ullanganligi qayd etilgan. Najmiddin-i Kubroga, shuningdek, ruboiylar ham nisbat beriladi, ammo ularning bir qismi unga tegishli bo'lishi mumkin.

O'rta Osiyo kelib chiqishi bo'yicha uchta katta tariqatdan biri bo'lgan Kubroviya Najmiddin-i Kubroning 580 (1184) yilda Xorazmga qaytishi bilan boshlanishi mumkin. Bu sana bilan vafot sanasi (618/1221) o'rtasidagi o'ttiz sakkiz yil davomida, valoyat darajasiga erishgan oltmishga yaqin xalifa yetishtirgan va shu sababli "shayx-i valiy-tirosh" unvoni bilan mashhur bo'lgan Najmiddin-i Kubro va uning xalifalarining faol irshod faoliyati natijasida tariqat, XIII va XIV asrlarda O'rta Osiyodan Hindiston va Iroqqacha keng tarqalgan. Najmiddin-i Kubroning tariqat silsilasi, shayxi Ammor Yosir al-Bitlisiylar va Abu- n-Najib as-Suhravardiy orqali Ma'ruf-i Karxiyga, undan esa Imom Ali ar-Rizo orqali Hazrati Aliga ulanadi. Ammar Yosir, Suhravardiya tariqatining piri Abu-n- Najib as-Suhravardiyning xalifasi bo'lganligi sababli, Kubroviya Suhravardiya tariqatining bir shoxi sifatida qabul qilinishi mumkin. Biroq, Najmiddin-i Kubroning Misrdan Horazmga qaytishi bilan yuzaga kelgan geografik farq va tasavvufiy urg'ularidagi o'ziga xos tanlovlari tufayli Kubraviya yangi va mustaqil bir tariqat sifatida shakllangan. Ba'zi manbalar esa Najmiddin-i Kubroning silsilasini Ismoil al-Kasriyga bog'laydi. Bu silsila Abdulvohid ibn Zayd va Kumayl ibn Ziyod orqali Hazrati Aliga ulanadi.

Bir tariqat silsilasining shakllanishi, tariqatga nomini bergan piring qarashlari silsilani davom ettiruvchi barcha tariqat a'zolari tomonidan qat'iy va majburiy deb qabul qilinishi kerakligini anglatmaydi. Bu holat, ayniqsa, turli shoxlarga bo'lingan Kubraviya uchun ayniqsa muhimdir. Silsilasi Najmiddin-i Kubroga bog'langan bo'lsa-da, o'ziga xos tariqat tushunchasiga ega bo'lgan va o'z izdoshlari tomonidan

pir sifatida qabul qilingan shayx nomiga tariqat nisbat berilishi, asosiy tariqat bo'lgan Kubraviyaning shoxlarini ko'paytirgan. Najmiddin- i Kubroning mushohadalarini tahlil qilishga qaratilgan qiziqishi, tariqatning asosiy xususiyati sifatida, birinchi navbatda Najmiddin-i Doya va Alouddavla-i Simnoniy kabi keyingi Kubraviylar tomonidan davom ettirilgan. Boshqa tomondan, Najmiddinning asarlarida Muhyiddin Ibn al-Arabiyning qarashlariga hech qanday havola qilmasa ham, Ibn al-Arabiya qiziqish uning xalifalari va izdoshlarining ajralib turadigan xususiyati bo'lgan. Shunga o'xshab, o'n ikki imomga ko'rsatilgan

katta hurmat va e'tibor, bir necha avloddan keyin ba'zi Kubraviylarni shia bo'lishga olib kelgan. Keyingi davrlarda o'zini shia bilan yarashtirishga urinishlarga qaramay, Najmiddin-i Kubro aniq bir sunniydir.

Kubroviyaning tarix va doktrina jihatdan rivojlanishini tushunish uchun, birinchi navbatda, Najmiddin-i Kubro tomonidan tarbiyalangan, ammo tariqatni davom ettirish nuqtai nazaridan hech kimga alohida ishora qilmagan Majduddin-i Bag'dodiy va Najmiddin-i Doya kabi xalifalari va ularning asarlari va qarashlariga e'tibor qaratish kerak. Ulardan, Xorazm yaqinidagi Bag'dod qishlog'ida tug'ilganligi uchun Bag'dodiy nisbasi bilan mashhur bo'lgan Majduddin, boy, ma'lumotli va saroy bilan aloqador oilaning farzandi edi. Najmiddin-i Kubroga intisob qilishdan oldin Sulton Alouddin Muhammad Xorazmshohning shaxsiy xizmatida bo'lgan Majduddinning sultonning beva onasi bilan maxfiy turmush qurgani va shu sababli sulton uni suvga tashlab, cho'ktirgani rivoyat qilinadi. Bu borada bir-biri bilan zid bo'lgan boshqa rivoyatlar ham mavjud. Bu rivoyatlarning umumiy nuqtasi, uning saroy atrofidagi bir ayol bilan maxfiy aloqada bo'lganligidir. Saroyning reaksiyasi boshqa ba'zi Kubroviylarning kin va hasadi bilan birlashib, Majduddinning o'limiga sabab bo'lgan. Uning Najmiddin-i Kubro haqida, "Shayximiz dengiz bo'yida bir qush edi, tarbiya qanotlarini muridlarining ustiga yozgan edi, muridlar tuxum qobig'ini sindirib dengizga sho'ng'ishdi, u qirg'oqda qoldi", dedi, bu so'zlar ustiga shayx norozilik bildirib, "Dengizda o'lsin", dedi va keyinchalik bunday bir hodisa yuz berdi, Najmiddin-i Kubro Majduddinning o'ldirilishi sababli Xorazmshohga g'azablandi, afv etishini aytganiga qaramay, uni kechirmadi va bu hodisa tufayli Xorazm butunlay

yonib ketishini unga xabar berdi, degan rivoyatlar mavjud (Abdurrahmon-i Jomiy, s. 427- 431). Tuhfat al-barara fi al-masail al-ashara boshqa turli fors risolalarining muallifi bo'lgan Majduddin-i Bag'dodiy, shayxidan oldin vafot etganligi sababli tariqat silsilasida qatnashmagan. Biroq, ba'zi Kubraviy manbalarida Najmiddin-i Kubro bilan Radiyuddin Ali Lola o'rtasida zikr qilinib, silsilaga kiritilgan. Najmiddin-i Kubroning, Mirsod al-ibod nomli asari va Bahr al-haqoiq nomli tafsiri bilan mashhur bo'lgan xalifasi Najmiddin-i Doyaning ham tariqatni davom ettirish

nuqtai nazaridan faol roli yo'q. "Aynuzzamon" laqabini olgan Jamoluddin-i Jiliy haqida yetarli ma'lumot yo'q. Jomiy uning Qazvinga joylashganini qayd etadi.

Sa'duddin-i Hammuviy, Kubraviya tariqatining eng samarali xalifalaridan biri bo'lib, Shomda yashagan davrida "cheksiz okean" deb ta'riflagan Muhyiddin Ibn al-Arabiy bilan suhbatlashgan. Ibn al-Arabiy unga "tuganmas xazina" deb murojaat qilib, iltifot ko'rsatgan. Sadriddin Qunaviy bilan ham tanishgan Sa'duddin-i Hammuviy, Kubraviylikni Ibn al-Arabiyning vahdat al-vujud tushunchasi bilan uyg'unlashtirgan birinchi Kubraviy shayxi hisoblanadi. Dastlabki davr Kubraviylari orasida undan tashqari bu tushunchaga moyillik deyarli yo'q edi. Sa'duddin-i Hammuviyning muhim jihatlaridan biri nubuvvat- valoyat munosabatiga oid qarashlaridir. Hammuviyning fikricha, har bir payg'ambar o'ziga xos valoyat jihatiga ega. Payg'ambar Allohga yo'naltirgan munosabati bilan valiy, insonga yo'naltirgan munosabati bilan nabiylar hisoblanadi va nabiylarning valoyati nubuvvatidan ustundir. Nabiylar so'zining birinchi harfi bo'lgan "nun" so'z sifatida yozilganda, boshidagi va oxiridagi "nun" harflarini valiy so'zining birinchi harfi bo'lgan "vav" birlashtiradi va bu valoyatning nubuvvatdan ustun ekanligini ko'rsatadi. Sa'duddinning ta'kidlashicha, valoyat nubuvvatning nihoyasida boshlanadi. Shuning uchun avliyolar botiniy haqiqatlarini izhor qilishlari faqat nubuvvatning oxirgi payg'ambar Hazrati Muhammad bilan muhrlanganidan keyin boshlanishi mumkin. Bu qarash boshqa bir Kubraviy shayxi Alouddavla-i Simnoniy tomonidan ham ifodalangan. Uning fikricha, Ahl al-baytdan faqat o'n ikki imom valiy sifatida ta'riflanishi mumkin. O'n ikkinchi imom kutilayotgan Mahdiydir va hotam al-avliyo hisoblanadi. Uning mahdiyligini

e'lon qilish uchun qaytishi yaqinlashmoqda (al-Misboh fi at-tasavvuf, s. 100-102). Bu kabi fikrlar ba'zan Hammuviyni shia deb qabul qilishga olib kelgan va uning haqida keyingi davrlarda ba'zi Kubraviylar ham qabul qiladigan shialikning dastlabki izlari ko'rinadigan "erta shia" ta'rifi qo'llanilgan. Aslida Hammuviyni valoyat va o'n ikki imom tasavvurida shialikni eslatadigan jihat yo'q. Uning o'n ikki imom tushunchasi so'fiy perspektividagi muqaddas tarix tushunchasini asoslashga urinishdan iborat. Ayniqsa, o'n ikkinchi imomni hotam al-avliyo deb atashi Ibn al-Arabiy terminologiyasidan olingan tushunchadir.

Abdurrahmon-i Jomiy, Hammuviyning asarlarining sirli ifodalar, qiyin so'zlar, raqamlar, shakllar va davrlarni o'z ichiga olganini, basirat ko'zi va kashf nuri bilan ochilmagan aql va fikr ularni idrok eta olmasligini aytadi (Nafahot al-uns, s. 431). Uning al-Misboh fi at-tasavvuf asari turli ismlar, atamalar, diniy va dunyoviy mavjudotlar, ularning hammasidan tashqari arab harflari, harflarni bir-biridan ajratuvchi nuqtalarning sharhini o'z ichiga oladi. Bu nuqtai nazardan asar Hurufiylikning manbalaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Sa'duddin-i Hammuviy Bahrobod'dagi xonaqohiga o'g'li Sadriddin Ibrohim**ni xalifa etib tayinlagan. Otasi kabi keng geografiyada, ayniqsa hadis o'rganish uchun sayohatlar qilgan Sadriddin, Ilxoniylar hokimiyati bilan aloqa o'rnatgan, mashhur tarixchi Ato Malik al-Juvayniyning qizi bilan turmush qurgan va G'ozonxonning musulmonlikni qabul qilishida muhim rol o'ynagan. G'ozonxonning islomni qabul qilish marosimidan so'ng Bag'dod orqali haj safariga chiqqan Sadriddin qaytishda Shomda bir muddat qolib, hadis o'rganishni davom ettirgan, keyin esa vatani Bahrobod'ga qaytib, irshod faoliyatini davom ettirgan. Hazrati Ali, Fotima, Hasan va Husayn haqidagi hadislarini o'z ichiga olgan Faroid as-simtayn nomli asari borligi qayd etilgan.

Hammuviyning o'g'lidan ham mashhur bo'lgan xalifasi Aziz Nasafiy yoshligida islomiy fanlar bilan birga dorishunoslikni ham o'rgangan, falsafaga bo'lgan qiziqishi esa tasavvufiy asarlariga o'ziga xos rang bag'ishlagan. U Sa'duddin-i Hammuviyga Bahrobod'da taxminan 641 (1243-44) yilida intisob qilgan, biroq uning yonida uzoq qolmay Buxoroga qaytgan, shayxi esa uni o'n yildan keyin Buxoroda ziyorat qilgan.

Abako Xon Buxoroning vayron qilinishi va aholining qirg'in qilinishini buyurganida (671/1273) Nasafiy Buxorodan qochib, avval Hammuviyning Bahrobod'dagi xonaqohiga, keyin Isfahon va Shirozga borgan, Shirozda Ibn Hafifning maqbarasida riyozatda bo'lganidan so'ng Ebarquh va Kirmonga safar qilgan. U 700 (1300) yilidan biroz oldin yoki shu yilda vafot etgan. Nasafiyning asarlari shayxi Hammuviyning asarlariga qaraganda osonroq

tushuniladigan xususiyatga ega. Uning Kashf al-haqoiq nomli kitobining boshida 10 Jumodul-avval 680 (27-avgust 1281) kuni bir tush ko'rganini, bu tushda Hazrati Muhammadning unga: "Hammuviy 400 kitobda bayon qilgan narsalarni sen o'n risolada qisqartirding; u mavzularni tushuntirmasdan sir tutganida, sen ularni ochib, kengaytirding. Hammuviy bir ahmoqning senga hujum qilishidan qo'rqadi", deganini qayd etadi. Shuningdek, 699 (1299) yiligacha Kashf al-haqoiqni oshkor qilmasdan saqlansa, unga hech qanday yomonlik tegmasligi va barcha madrasalarda bu kitobning o'qitilishiga ishora qilinishi aytilgan. Kashf al-haqoiqda botiniy haqiqatlarni, sohibuz-zamon va hotam al-avliyo bo'lgan o'n ikkinchi imomning zahurini bayon qilgan Nasafiy, Maqsad-i Aqso nomli asarida sohibuz-zamon zahir bo'lganda madrasalarda zohiriy ilm o'rganish tugab, haqiqatlar ochilishini qayd etadi. Bu kashfi bilan Ebarquhda ko'rgan tushi o'rtasida bog'lanishni ko'rsatib, Nasafiyning sohibuz-zamonning 700 (1300) yilida paydo bo'lishini va Kashf al-haqoiqning bu borada rol o'ynashini kutganligini aytish mumkin. Nasafiy ham shayxi kabi hotam al-avliyoni sohibuz-zamon bilan bir xil deb biladi. Bu fikr valoyat va nubuvvat ta'limoti bilan bog'liqdir. Nasafiyning valoyat tushunchasi o'n ikki imom shialigiga yaqin bo'lib, Ibn al-Arabiy terminologiyasining rangi bilan bo'yalgan. Ushbu qarashlari tufayli Nurulloh Shustariy uning shia ekanligini da'vo qilgan. Biroq Nasafiyning fikrlari noto'g'ri tushunilganligini aytish mumkin. Ikki sunniy va bitta shia olimining mazhab farqlari haqidagi fikrlarini baholagan Nasafiyning fikricha, bu borada shia va sunniy ulamolari bir xil darajada.

Nasafiy shaxslarning ma'lum bir mazhabga ergashishlarining shaxsiy tadqiqot natijasi emas, balki taqlid natijasi ekanligini ta'kidlab, barcha mazhablar ittifoq bilan qabul qilgan va barcha odamlar tomonidan ma'qullangan xatti-harakatlardan

ushlanishni tavsiya qiladi (Kashf al-haqoiq, s. 27-29). Bu uning shialikni qo'llab-quvvatlamasligining dalilidir. Biroq, ijmo masalasida ba'zi cheklovlar qo'yib, ijmoni avliyoga, xususan Ahl al-bayt imomlariga bag'ishlaydi. Ismoililar va ayniqsa Badaxshon Ismoililari, Nasafiyning Ismoiliiy ekanligi haqida Kashf al-haqoiqda ba'zi dalillar mavjudligini da'vo qilishgan (Ivanow, s. 99). Aslida

Nasafiyning hech qanday asarida yashagan davrida mavjud bo'lgan Ismoililik haqida xabardorligini ko'rsatadigan hech qanday ishora yo'q; faqat Maqsad-i Aqsoning bir joyida (s. 246-247) sohibuz-zamonning qutqarilishning o'zi ekanligini, islomning, imonning, namozning, ro'zaning va hajning botiniy haqiqatlari zahir bo'lganda ularning zohiriy shakllari yo'qolishini ta'kidlaydi. Bu ifodalar bilan Ismoiliiy qarashlar o'rtasida ba'zi o'xshash jihatlar borligini aytish mumkin. Nasafiyning asosiy qiziqishi, asosiy mavzu va tushunchalar haqida o'ziga xos munozaralar yaratish va buni oson tushuniladigan tilda amalga oshirishdir. Uning Kitob al-Insan al-komil asari dinni an'anaviy uch bosqichini (shariat, tariqat, haqiqat) batafsil bayon qiluvchi kirish qismini o'z ichiga oladi. Kirish qismidan keyingi yigirma ikki risolaning asosiy mavzulari insonning tabiati va yaratilishi, tavhid darajalari, oxirat ahvollari, seyru suluk, olam-i sug'ro (inson), olam-i kubro (koinot), yaratilish darajalari, qalam kabi samoviy mavjudotlarning mohiyati, vahiy-ilhom va tushlar o'rtasidagi farqlardir. Xuddi shu mavzular to'qqiz bo'limga bo'lingan Kashf al-haqoiq va Zubdat al-haqoiqda ham mavjud. Olam-i sug'ro va olam-i kubro masalasiga oid Zubdat al-haqoiqda ikkita keng bo'lim mavjud bo'lib, bu bo'limlarning manbai hali nashr etilmagan Mabda' va ma'od risolasidir. Nasafiyning Maqsad-i Aqso asari bir Yevropa tiliga tarjima qilingan birinchi tasavvufiy nasr matni bo'lishi jihatidan muhimdir. Asarning turkcha izohlarga asoslangan lotincha tarjimasi 1665 yilda Kyoln shahrida nashr etilgan.

Najmiddin-i Kubroning yana bir xalifasi Bobo Kamol-i Jandiy turk yoki turk muhitida faoliyat yuritgan shaxsdir. U Xorazmda tug'ilib o'sgan. Ismidagi "Bobo" laqabi Najmiddin-i Kubroning boshqa halifalari orasida unchalik qo'llanmagan laqabdir. Jandiy turkmanlar orasida "Shayx Bobo" nomi bilan mashhur bo'lgani rivoyat qilinadi (DeWeese, LXXI/1 [1994], s. 67). Najmiddin-i Doya, Radiyuddin Ali

Lola va Sa'duddin-i Hammuya kabi boshqa halifalar mo'g'ul hujumlari oldida g'arbga qochib ketganlarida, Bobo Kamol-i Jandiy Xorazm qulashidan oldin bo'ron markazi bo'lgan Jand shahriga ko'chib o'tgan. Ba'zi noaniq taxminlarga ko'ra, u mo'g'ullar orasiga Najmiddin-i Kubro tomonidan josus sifatida yuborilgan.

Bobo Kamolning muridlaridan Qosg'arlik Kamoliddin Muzaffariydan keyin Turkistonning Yassi shahri muftiysi Majdiddin Ahmad Mavlono xalifa bo'lgan va undan ikkita Kubraviylik yo'nalishi kelib chiqqan. Birinchi yo'nalish Bahauddin Kubraviy, Donishmand Muhammad Mavlono (Ahmad Mavlononing ukasi), Abu'l-Futuh ibn Bahauddin, Abu'l-Vafoyi Xorazmiy orqali Kamoliddin Xorazmiyga yetib keladi. Bu silsiladagi so'nggi ikki ism yanada mashhur bo'lgan. "Pir-i farishta" laqabi bilan tanilgan Abu'l-Vafoyi Xorazmiy Ibn al-Arabiy va Mavlono Jaloliddin Rumiyan ta'sirlanib, ayrim baytlar bitgan.

Sayfiddin Boharziy – Kubraviya tariqatining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan Boharziya tariqatining piri hisoblanadi. U hijriy 586-yilda (milodiy 1190) Kuhistonda tug'ilgan, Hirotida tasavvuf yo'liga kirib, ilm tahsil qilgan. Boharziy Najmiddin Kubroga murid bo'lgach, qisqa muddat ichida sayru sulukni yakunlab, ustozining buyrug'i bilan tariqatni yoyish uchun Buxoroga yuborilgan. Hayotining qariyb qirq yilini Buxoroda o'tkazgan Boharziy shaharning eng sevimli so'fiylaridan biri bo'lib tanilgan.

Mo'g'ullar hukmdori Mo'nguxonning onasi Boharziyga Buxoroda madrasani barpo etish uchun moliyaviy yordam ko'rsatgan, madrasa nazoratini unga topshirib, maxsus vaqf tashkil ettirgan. Boharziy, shuningdek, Buxoro tashqarisidagi Fathobodda bir xonaqoh ochgan. U mo'g'ullar bilan aloqaga kirishish orqali ularni Islomga moyil qilish mumkin, deb o'ylab, Chig'atoy xonining vaziri Qutbiddinga she'riy maktub yuborgan (Bartold, s. 541). Kelajakda Oltin O'rda sultoni bo'ladigan Berke Buxoroga tashrif buyurganida Boharziy unga hamrohlik qilgan va uning Islomni qabul qilishida muhim rol o'ynagan.

Boharziyning ta'siri Buxorodan tashqariga chiqib, Kirmongacha yetib borgan. Qutlug'xon hukmronligi davrida Qutlug' Turkon xotunning iltimosiga binoan Boharziy o'rtancha o'g'li Burhoniddin Ahmadni Kirmonga yuborgan. Terkan xotun

uning uchun bu yerda xonaqoh qurdirgan. Keyinchalik bu xonaqoh Kubraviya tariqatining Janubiy va Janubi-Sharqiy Eronda tarqalishida muhim markazlardan biriga aylangan. Burhoniddinning 696-yilda (1297) vafotidan keyin Kirman xonaqohida uning o'g'li Abu'l-Makarim Yahyo yetakchilik qilgan.

Boharziy kenja o'g'li Mazhariddin Muhammadni Mavloni Jaloliddin Rumiya hurmat baho keltirish uchun yuborgan. Biroq bu faqat adabiy aloqani ko'rsatib, Kubraviya bilan Mavlaviylikni bog'laydigan hech qanday aniq dalil yo'qligini anglatadi.

Fathobod xonaqohi Boharziyning 659-yilda (1261) vafotidan so'ng qariyb bir asr davomida kengayib borgan. Uning o'rniga o'tgan katta o'g'li Jaloliddin Muhammad ikki yil o'tib mo'g'ullar istilosi paytida halok bo'lgach, uning jiyani Abu'l-Mafohir Yahyo ibn Ahmad Boharziy shayxlik vazifasini bajarish uchun Kirmondan Fathobodga kelgan. Uning Kirmondan ketishi bilan Kubraviya bu hududda asta-sekin zaiflashgan. Ailaviy nasl vakillari Kirmonda yashashni davom ettirib, "Shahon-i Buxoro" nomi bilan tanilgan, lekin tariqat faoliyati bilan shug'ullanmagan.

Yahyo ibn Ahmad Boharziy davrida Fathobod xonaqohiga katta ehsonlar keltirilgan, qullarni ozod qilish uchun maxsus mablag' ajratilgan va ular musulmon bo'lishi hamda xonaqohga xizmat qilishi ta'minlangan (Chexovich, s. 184). Bu davrda xonaqohni ziyorat qilgan Ibn Battuta dervishlar mehmonlarni fors va turk tilida she'r o'qib, ko'p ziyofatlar uyushtirib kutib olganini yozgan.

Yahyo ibn Ahmad Boharziyning tasavvuf odoblari va qoidalariga bag'ishlangan **"Avrodul-ahbob va fususul-adab"** kitobi Sayfiddin Boharziy haqida batafsil ma'lumot berib, unga va boshqa Kubraviy shayxlariga nisbat berilgan g'azallarni ham o'z ichiga olgani jihatidan juda qimmatlidir. Boharziy avlodi XIX asrning oxirigacha Buxoroda yashagan.

Kubraviyaning Sayfiddin Boharziy tomonidan Dehliga yuborilgan xalifasi Najibuddin Firdavsiy tomonidan asos solingan Firdavsiya yo'nalishi XIII asrning oxirlarida Dehli, Bixar va Bengalga tarqalgan.

Najmiddin Kubro tariqatning keng tarqalishiga katta hissa qo'shgan eng muhim

xalifalaridan biri Rizoiddin Ali Lalo bo'lgan. U eng katta Kubraviy silsilasini davom ettirgan shaxs sifatida tanilgan. Taxminan hijriy 555-yilda (milodiy 1160) Gaznada tug'ilgan Radiyyuddin Ali Lalo mashhur mutasavvuf Hakim Sanoniyning jiyani edi. Manbalarga ko'ra, u Najmiddin Kubroga murid

bo'lishini oldindan bir tush orqali bilgani aytiladi. Tushida Najmiddinning o'ziga va ko'p kishilarga yordam berayotganini ko'rib, uyg'ongan zahoti uni qidirishga tushadi. Ko'p yillar davomida safar qiladi, shu vaqt ichida taxminan 120 nafar shayxdan irshod libosi (hirqayi irshod) kiyadi. Turkistonning mashhur shayxi Ahmad Yassaviyning xonaqohida mehmon bo'lib turganida Najmiddinning Xorazmda ekanini eshitib, zudlik bilan u yerga boradi va unga murid bo'ladi.

Radiyyuddin Ali Lalo Najmiddin Kubroning xalifasi hisoblangan bo'lsa-da, u Mavlono Majdiddin Bog'dodiy tomonidan tarbiyalangan va Nishopurga yuborilgan. Ammo Hammuya oilasi unga qarshi chiqib, unga Nishopurda qiyinchiliklar tug'dirgan. U hijriy 642-yilda (milodiy 1244) Isfarayinning Gurpan (Curfan) qishlog'ida vafot etgan (Abdurahmon Jomiy, s. 437–439).

Radiyyuddin Ali Laloning tariqati o'zining sukut saqlashi bilan mashhur bo'lgan Jamoliddin Ahmad Gurpaniy orqali davom etgan. Uning muridi Nuriddin Abdurahmon Isfarayiniy shayxining duduqligi tufayli gapirmaganini ta'kidlaydi. Rivoyatlarga ko'ra, Gurpaniy Sa'diddin Hammuya huzuriga borganida u unga icazatnoma berishni taklif qiladi, lekin Gurpaniy sukutni buzmay, "Men Allohga icazatnoma bilan qullik qilmayman", deb javob bergan (Jomiy, s. 436). U zikrning maxfiy (zikr-i xafi) shaklini va boshni o'ngdan chapga tashlash orqali bajariladigan zikr usulini qo'llagan. U hijriy 669-yilda (milodiy 1270) vafot etgan.

Gurpaniyning muridi Nuriddin Abdurahmon Isfarayiniy hijriy 639-yilda (milodiy 1242) Xurosonning Isfarayin shahrida, Abu Bakr Kattaniy nomiga qurilgan xonaqohda tug'ilgan. U ko'plab shayxlar bilan uchrashib, oxir-oqibat yoshligida Gurpaniyga murid bo'lib kirgan. Ustozi vafotidan yetti yil o'tib, u boshqa muridlar bilan Haj safariga otlangan. Bag'dodga yetib kelganida Haj safarini kechiktirib, u yerda uchta xonaqoh qurib, irshod faoliyatini davom ettirgan. Uning asosiy maqsadi xalifalikning sobiq markazida Islom hukmronligini mustahkamlash va bu borada

mo‘g‘ul sulolasiga ko‘maklashish edi. Shu sababli u Argunning yahudiy vaziri Jamoliddin hamda boshqa vazirlar bilan aloqa o‘rnatdi. Shuningdek, vazir Sa‘diddin Savojiyni o‘z muridiga aylantirdi. Eng muhimi, G‘ozonxon va Oljaytuga maxsus risolalar yozdi.

G‘ozonxonga yo‘llagan maktublaridan birida Islom tasavvufining ma‘naviy rahnamolari bilan dunyoviy hukmdor o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta‘kidlab, “Oriflar malakut olamining, hukmdorlar esa mulk olamining markazidir”, deb yozadi. Isfarayiniyning Bag‘doddagi faoliyati boshqa mashhur Kubroviya shayxlari – Sayfiddin Boharziy va Sadriddin Hammuyaning mo‘g‘ullarni Islomga jalb qilish yo‘lidagi harakatlariga o‘xshab ketadi.

Isfarayiniy to‘rt halifani sunniylik ideal sifatida qabul qilgan, Imom Alining viloyat ilmining cho‘qqisida ekanini tan olgan, lekin bu tan olish Shia mazhabini Ahl as-Sunna ustiga qo‘yishni anglatmasligini ta‘kidlagan. Shu sababli mo‘g‘ullar hukmdori Oljaytuning tanlagan isnoashariy (o‘n ikki imomchilik) shialigi bilan Isfarayiniyning qarashlari o‘rtasida hech qanday bog‘liqlik yo‘qligi aytiladi.

717 yilida (1317) vafot etgan Isfaroyinydan keyin Kubroviya silsilasi Nuriya va Rukniya deb atalgan ikkita shoxga ajralgan. Nuriddin-i Isfaroyiny nisbat etilgan Nuriya shoxi Aminuddin Abdussalom Hunji, Faxriddin Kazaruniy va Shahobuddin Dimashqiy tomonidan davom ettirilgan va X. (XVI.) asrning oxirigacha davom etgan (Zabidiy, ‘Iqd, s. 97). Rukniddin Alouddavla-i Simnoniyga nisbat etilgan Rukniya shoxi esa Kubroviya an‘anasini davom ettirishi jihatidan ancha muhimdir. Ko‘plab asarlar muallifi bo‘lgan Simmoniy, Abdurrozzaq Koshoniy kabi zamondosh bo‘lgan so‘fiy shaxslar bilan keng aloqalar tarmog‘iga ega bo‘lgan. Muhyiddin Ibn al-Arabiyning g‘oyalarini, xususan vahdat al-vujudni tanqid qilgan, Qur‘onning yetti botiniy ma‘nosiga mos keladigan yetti martabali lataif sxemasini ishlab chiqqan, Najmiddin-i Doyaning yarim qolgan tafsirini tugatgan. Simmoniyning mashhur muridlariga quyidagilar kiradi: Hoju-yi Kirmoniy, Salmon- i Sovjiy, Ashraf Jahongir-i Simmoniy, Ahi Taqiyuddin Ali Dostiy va Mahmud-i Mazdakoniy. Ulardan Hindistonga borib Avad (Oudh) yaqinida joylashgan Ashraf Jahongir-i Simmoniyga tariqatning Ashrafiya shoxi nisbat etilgan. Simmoniy, Ahi Ali Dostiy va

Mazdakoniya Kubroviya silsilasining eng muhim halqalaridan biri bo'lgan Amir Kabir Sayyid Ali Hamadoniyni tarbiyasi vazifasini topshirgan.

734 yilida (1334) safarga chiqqan Ali Hamadoni yigirma yildan keyin Hamedonga qaytgan, bu yerda o'tkazgan o'n sakkiz yildan keyin sharqqa yo'l olib 773 yilida (1371) Badaxshonga yetib kelgan, faoliyatini tez-tez soya qilgan asabiyligi bilan birga Badaxshon amiri bilan yaxshi munosabatlar o'rnatgan, uning muhim halifalaridan Nuriddin Ja'far Badaxshiy va Xoja Is'hoq Xuttaloniya unga bu yerda intisob etgan. Hamadoniyni faoliyati eng samarali bo'lgan joylardan biri esa Kashmir hisoblanadi. Kashmirda birinchi bo'lib 762 yilida (1361) jiyani Tojuddin borib Srinagarga joylashgan, Sulton Shahobuddin uning bu yerda xonaqoh qurishini ta'minlagan, keyinchalik boshqa jiyani Sayyid Husayn ham 773 yilida (1371) Kashmirda bo'lib, amakiga xat yozib Temurning zararli ta'siri Kashmirda ta'sir qilmaganligi va bu yerda turli ihtido hodisalari yuz berganligi haqida xabar bergan (Abdul Qaiyum Rafiqi, s. 36) va uni Kashmirda taklif qilgan. Ehtimol 774 yilida (1372) Kashmirda bo'lgan Ali Hamadoni Srinagarda xonaqoh qurganidan keyin Kashmir vodiysi tomon safarga chiqqan va o'sha paytda hindular ko'p bo'lgan ko'plab hududlarda Islomni targ'ib qilgan, bu yerda xonaqohlar ochgan, vakillar tayinlagan. Kubroviyaning Hamadoniya shoxi pir bo'lgan Ali Hamadoniya 100 dan ortiq risola nisbat etilgan. Hacmli asarlaridan biri bo'lgan Zaxirat al-muluk sultonlarga axloqiy va tasavvufiy maslahatlarni o'z ichiga oladi. Fusus al-hikamga yozgan sharhi Xoja Muhammad Porsaga nisbat etilgan. Hamadoniya o'zidan oldingi Kubroviya mashoyixlaridan farqli ravishda vahdat al-vujud tushunchasiga ijobiy munosabatda bo'lgan.

Hamadoniyni ko'plab izdoshlari uning Kashmirdagi irshod faoliyatini davom ettirgan. Ulardan Pir Muhammad Hoji Qoriy-i Balkhiy shayxi kabi Kashmir Sultoni Qutbiddin bilan yaqin aloqalar o'rnatgan, Srinagarda va boshqa joylarda xonaqohlar qurdirgan. Hamadoniyni Kashmirda faoliyat yuritgan boshqa halifasi Shayx Ahmad otasi Sulaymon bilan birga Brahmanizm dinidan ihtido qilgan. Ota va o'g'il Hamedoniya Badaxshonda intisob etgan, Shayx Ahmaddan keyin hilofat uning o'g'li Shayx Fotihullohga, keyin esa Shayx Ismoilga o'tgan. Bu silsilaning eng

mashhur so'fiyi bo'lgan Shayx Ismoil Srinagarning tashqi hududlaridan Kuh-i Maron (Hariparpat)da xonaqoh qurgan va uning yoniga madrasa qurdirgan. Mahalliy hokimlar bilan yaxshi aloqalar o'rnatgan Shayx Ismoil Sulton Hasan Shoh tomonidan shayxulislomlik lavozimiga tayinlangan. Uning vafotidan keyin

(916/1510) xonaqohda uning o'rniga Boba Ali Najjor kelgan, uning shiylikka o'tishidan keyin hilofatni o'g'li Fotihulloh o'z zimmasiga olgan. Hayotining qolgan qismini Panjobdagi Siyalkutda o'tkazgan Shayx Fotihullohning o'limi bilan Kubroviylikning Kashmirdagi bu shoxi tugagan.

Sayyid Ali Hamadoniyni vafotidan keyin uning halifalari Xoja Is'hoq Xuttaloni va Nureddin Ja'far Badaxshiy tomonidan tarbiyalangan o'g'li Mir Sayyid Muhammad Hamadoni 796 yilida (1393-94) Kashmirda bo'lib, Sulton Iskandar uning muridi bo'lgan va uning sharafiga Ali Hamadoniyni Kashmirda yashagan mahallasida Xonaqoh-i Mualllo nomi bilan mashhur bo'lgan xonaqoh ochgan. Mir Sayyid Muhammad sultoni hindu ibodatxonalarini buzish to'g'risida ishontirgan, hindu aholisidan jizya olish uchun sultonga bosim o'tkazgan. Boshqa bir Kubroviy shayxi Sayyid Muhammad al-Balxiyni bu amaliyotga qarshi chiqib jizyaning bekor qilinishini ta'minlaganidan keyin Mir Muhammad Kashmirdan ketgan. Mir Muhammadning halifalarining aksariyati Eron va Movarounnahr kelgan muhojirlar bo'lganligi qayd etilgan.

Sayyid Ali Hamadoniyni asosiy halifasi Xoja Is'hoq Xuttaloni hisoblanadi. Hamadoniya shoxidan Xuttaloniyni halifasi Muhammad Nurbaxsh orqali shiy Nurbaxshiya va boshqa halifasi Abdulloh Berzishobodiy orqali shiy Zahabiya shoxlari paydo bo'lgan. Kubroviylikning asl ildizlari bilan bog'liq bo'lmagan bu shoxlarning shiylashuvi jarayoni manbalarda turli shakllarda tasvirlangan. Manbalarga ko'ra Nurbaxshiya Xuttaloniyni o'zining manbai sifatida emas, balki tasdiqlovchisi sifatida ko'radi. Ba'zi manbalarning rivoyatiga ko'ra Xuttaloni qariyb qo'li oyog'i harakatlanmaydigan holga kelganida uning halifasi Muhammad Nurbaxsh o'zining mahdi ekanligini e'lon qilib, shayxi Xuttaloniyni ham bu haqda ishontirgan (Shushtariy, II, 143-147; Husayn Karbaloiy, II, 249- 250). Xuttaloni va Nurbaxsh 827 yilida (1424) mahalliy Temur hokimiyati tomonidan hibsga olingan,

Nurbaxsh mahdiylik da'vosiga qaramay ozod qilingan, bunday da'vosi bo'lmagan Xuttaloniylar esa oilasining Temur hokimiyatini ifodalovchi mahalliy hokimlarga to'siq bo'lishi sababli qatl etilgan. Uning jasadi

Fon tog'idagi bir g'orning kirish joyida oyoqlari qo'shib qiblaga qarab o'tirgan holda turgani va chirimaganligi rivoyat qilinadi. Bu tavsifga mos keladigan va Xuttaloniylarga nisbat etilgan jasad Shimoliy Tojikistonning Mahshavod qishlog'i yaqinidagi bir g'orning ichida topilgan; g'or hozir ham ziyorat qilinadi (Hamza Kamol, s. 63-66).

Xuttaloniylarning xalifalaridan Abdulloh Barzishobodiy, tariqatning shayxiga nisbat etilgan Ishoqiya (Iqtishoshiya) shoxini shayxining vafotidan keyin hech qanday doktrin o'zgarishsiz davom ettirgan. Berzishobodiydan taxminan to'rt avlod keyin paydo bo'lgan Zahabiya shoxi to'liq shi'iy tariqati bo'lib, asosan Eronning g'arbiy hududlarida keng tarqalgan. Zahabiya ba'zi manbalarda Berzishobodiyga va uning halifalariga nisbat etiladi. Biroq ularning shi'iy ekanligiga oid hech qanday dalil yo'q. Berzishobodiyning halifalarining aksariyati sunniy bo'lib, Ozarbayjon, Xuroson, O'rta Osiyo va boshqa joylarda faoliyat yuritgan. 789 yilida (1387) Mashhad yaqinidagi Barzishobod qishlog'ida tug'ilgan Abdulloh Berzishobodiy Bahouddin Naqshbandning halifasi Muhammad Porsa yonida sayru sulukni boshlagan, keyin Xuttaloniyni qo'llab-quvvatlab, 825 yilida (1422) hilofat olgan, shayxining qatl etilishidan ko'p o'tmay Berzishobodga qaytgan va 872 yilida (1468) u yerda vafot etgan. Uning izdoshlarining aksariyati xurosonlik, xususan mashhadliklardir. Berzishobodiyning silsilasi Raziuddin Muhammad Bidovoziy, Shayx Shoh Ali Bidovoziy va Hoji Muhammad Habushoniy orqali davom etgan, silsila Habushoniydan keyin ikkiga bo'lingan. Habushoniynining muridlaridan G'ulom Ali Nishoburiyning nomi faqat Zahabiya silsilasida uchraydi, bu shox uning faoliyati bilan shi'iy va mustaqil tariqat sifatida shakllanganligini ko'rsatadi. Habushoniynining boshqa xalifalari sunniydir; ular Kubroviylikning Xorazm va Movarounnahrda qayta jonlanishiga erishgan.

Habushoniynining halifalaridan Imoduddin Fazlulloh Mashhadiy Shayboniy xonlari tomonidan uyushtirilgan Mashhad hujumlari paytida ehtimol 914 yilida

(1508) qatl etilgan. Boshqa xalifasi Kamoluddin Husayn Xorazmiy tariqatni yoyish uchun tug'ilgan joyi Xorazmda vazifalantirilgan, Samarqandda Shayboniylarning moliyaviy ko'magida xonaqohlar qurgan, 923 yilida (1517) Movarounnahrni tark etgan. 958 yilida (1551) haj safaridan qaytayotganda Halabda vafot etgan Xorazmiy Samarqand, Marv va Toshkent kabi ko'plab hududlarga halifalar tayinlagan. Biroq Naqshbandiyaning ustunligi tufayli Kubroviylik bu hududlarda asta-sekin o'z ta'sirini yo'qotgan, faqat xalifalaridan Mavlono Shayx Payandening Buxoro yaqinidagi Saktar qishlog'ida tashkil etgan shoxi 1100 yiliga (1688-89) qadar faoliyatini davom ettirgan.

Xorazmiyning xalifalaridan Ya'qub Sarfiy Kashmiriylik, Samarqandda Xorazmiyni qo'llab-quvvatlashdan oldin keng geografiyada sayohatlar qilgan, sayru sulukni tugatgandan keyin o'z mamlakati Kashmirda qaytgan, keyin shayxini ziyorat qilish uchun Xorazmga borganida uning hajda ekanligini bilib, Makkaga yo'l olgan, bu yerda Ibn Hajar al-Asqaloniyni tafsir va hadis darslarini olgan, Hijozdan yana Kashmirda bo'lganidan keyin Hindistonning ko'plab hududlarini kezib chiqqan, Humoyun va Akbar Shoh davrida Boburiylar sulolasiga turli ziyoratlar uyushtirgan, Fayziy Hindiy va Badauniy kabi taniqli shaxslardan hurmat ko'rgan. Sarfiy Siyalkutda bo'lganida ilm o'rganish uchun bu yerga kelgan va o'sha paytda hali juda yosh bo'lgan Ahmad Sirhindiylilik (Imom Rabboniy)ga hadis o'qitgan, Sirhindiylilik bu vaqtda unga intisob etgan, shu tariqa Kubroviya silsilasi Naqshbandiy-Mujaddidiy silsilasi bilan birlashgan. Biroq bu birlashma juda nisbiydir. Sarfiy 1002 yilida (1594) Kashmirda bo'lgan va keyingi yili u yerda vafot etgan.

Kubroviylik Habushoniynining halifalaridan Abdullatif Jomiy tomonidan Istanbulga olib kelingan. Shayx Ahmad Namakiy Jomiyning nevaralaridan bo'lgan Abdullatif Jomiy Safaviylarning Xurosonga kelganidan keyin Buxoro va Samarqandni tark etgan, 950 yilida (1543) Istanbulda Sulton Sulaymon Qonuniy tomonidan qabul qilingan va sultonning huzurida Kubroviy zikrini o'tkazgan. Barzishobodiyning nevaralaridan Naqibulashraf Muhammad Afandi unga intisob etgan, Yassaviya va Naqshbandiya tariqatlariga mansub Movarounnahr muhojiri Shayx Haziniyni ham Kubroviy sulukiga bo'ysundirgan. Istanbuldan Halabga ketgan

Abdullatif Jomiy bu yerda bir muddat Husraviya Takiyasida yashagan, Hijoz mintaqasida bir necha yil qolganidan keyin Xorazmda 963 yilida (1556) vafot etgan (Atoiy, s. 72; Najmiddin G'azziy, II, 181-183). Hindistondan qaytayotib uning qabrini ziyorat qilgan Sayid Ali Reyis uni pir sifatida eslatib o'tadi (Mir'ot al-mamalik, s. 71). Sayid Ali Reyis ehtimol Istanbulda bo'lganida unga intisob etib sayru sulukni o'tkazgan. Abdullatif Jomiyning Istanbuldagi faoliyatiga qaramay Kubroviylik Usmonli yerlarida ta'sirli bo'lmagan. Usmonli dunyosida Kubroviylik haqida yagona ma'lumot Bursa homiysi bo'lgan Amir Sultonning ajdodlari Kubroviy ekanligidir. Kam taniqli boshqa bir Kubroviy darvesh Istanbul fathida qatnashgan Mustafo Dadadir. Abdullatif Jomiy bilan davom etgan bu shox Tursun Marviy va Sadriddin Buxoriy orqali Ahmad Sirhindiylkning shayxi Xoja Baqiy Billohga yetib boradi.

Berzishobodiyning Xurosonga mansub bo'lmagan halifalaridan Shirvonlik Sayyid (Amir) Badriddin Lola sayru sulukni tugatgandan keyin Tabriz atrofidagi Darvishobodga joylashgan, uning o'limidan keyin (912/1506) o'rnini o'g'li Safiyuddin Shoh Muftabo, keyin nevarasi Husayn Karbaloiy (Ibn Karbaloiy) egallagan. Safaviylarning Ozarbayjonga hukmronlik qilib sunniylarni mazhabni o'zgartirishga majburlashlariga qaramay Badriddin Lola silsilasiga mansub Kubroviy shayxlari sunniy sifatida qolishgan. Safaviylar xalqning ularga ko'rsatgan hurmatidan yoki ehtimol Badriddin Lolaning boshqa o'g'li Amir Shahobuddin Shoh Ismoil xizmatida ishlaganligi sababli ularga tegishmagan. Husayn Karbaloiy 989 yilida (1581) siyosiy sabablar bilan Shomga ko'chib o'tgan va o'limigacha bu yerda dars bergan. Uning eng muhim asari o'z oilasi hamda Tabriz so'fiylari va ularning silsilalarini o'z ichiga olgan "Ravzot al-jinon"dir. Kubroviylikning bu shoxi Husayn Karbaloiyning o'limi bilan (997/1589) tugagan. Zamonaviy tadqiqotlarda silsilasi Amir Badriddin Lolaga yetib boradigan bu shox Zahabiya sifatida nomlanishi (Arjomand, s. 114) noto'g'ri. Bunday ta'rifdan Ibn Karbaloiyning hech bir asarida tilga olinmagan. Ibn Karbaloiy o'z silsilasini ko'proq "Abdullohiya Aleviya Alouddavliya Kubroviya" sifatida ta'riflaydi. Bu ta'rif Kubroviylikning asosiy shaxslarini tarixiy jarayon kontekstida ta'kidlaydi (Abdullohiya / Abdulloh

Berzishobodiy, Aleviya / Ali Hamedoniy, Alouddavliya / Alouddavla Simnoniy, Kubroviya / Najmiddin Kubro). "Ravzot al-jinon"ning

keyingi nusxalarida bu nom o'rnini "Alaviya Razaviya Mahdaviya Zahabiya Kubroviya" iborasiga bo'shatgan. Bu o'zgarish Badriddin Lola avlodiga va silsilasiga mansub shayxlarning sunniy kimliklarini yashirish, Berzishobodiyning barcha halifalarining Zahabiy, ya'ni shiy ekanligini ko'rsatishga urinishdan kelib chiqqan.

Kubroviylikning sunniy shoxlarining silsilasi ba'zi kichik istisnalar bilan X. (XVI.) asrda tarixga aralashgan, Zahabiya va Nurbaxshiya shoxlari esa o'z faoliyatini davom ettirgan. Shu bilan birga boshqa tariqatlar tarkibida o'z faoliyatini davom ettirgan Kubroviy shoxlari mavjudligi haqida yozuvlar mavjud. XI-XIII. (XVII-XIX.) asrlar oralig'ini qamrab olgan silsilanoma turidagi asarlarda bu yozuvlarga duch kelish mumkin. Masalan, Kushoshiyning "As-Simt al-majid" asarida turli Kubroviy silsilalari va usullari mavjud. Shunga o'xshash silsilalar Husayn ibn Ali Ujaymiyning "Xabaya az-zavoya" (vr. 36a, 116b), Shoh Valiyullohning "Intiboh fi salasili avliyoi'lloh" (s. 141), Murtazo Zabidiyning "Iqd" (s. 36, 53, 83-84, 87, 96, 99), Muhammad ibn Ali Sanusiyning "Salsabil al-ma'in fi-t-taro'iq al-arba'in" (s. 17-19) va Hariyrizodaning "Tibyon" (III, vr. 140a-144b) kabi asarlarida uchraydi. Biroq bu silsilalar nisbiy bo'lib, boshqa tariqat va shoxlar bilan o'zaro bog'liq holda ko'rsatilgan, shuning uchun ular Kubroviya silsilasining uzluksizligini ko'rsatmaydi.

Kushoshiyning asaridan Kubroviylikning Janubi-Sharqiy Osiyoga yetib borganligi ma'lum. Biroq Javaning to'qqiz avliyosidan biri bo'lgan Sunan Bonang Jatiyning Kubroviy sulukini Makkada Najmiddin Kubro tomonidan yakunlagani haqidagi rivoyat afsonadan iborat. Kubroviylik Xitoyga Sayfuddin Baharziyning muridi Burhoniddin Buxoriy tomonidan olib kelingan. Mo'g'ul hokimiyati tomonidan Xitoy Sung sulolasiga surgun qilingan Buxoriy bu yerda hech qanday iz qoldirmasdan vafot etgan. Zamonaviy davrdan oldin xitoy tiliga tarjima qilingan to'rta fors tilidagi asardan ikkitasi Kubroviy mualliflariga tegishli. Najmiddin Doyaning "Mirsod al-ibod" asari 1670 yoki 1672 yilda Vu Zixian tomonidan "Guzihen Yaodao" nomi bilan, Aziz Nasafiyning "Maqsad-i Aqso" asari 1679 yilda She Yun-shan tomonidan "Yen-chen ching" yoki "Kuei-chen pi-yao" nomi

bilan xitoy tiliga tarjima qilingan. Bu tarjimalarda Xitoyda tashkil etilgan Kubroviy mavjudligiga oid hech qanday dalil yo‘q.

Kubroviya tariqati Xitoyga ehtimol XVII asrda Ch‘ing sulolasining dastlabki davrida Muhyiddin ismli bir shaxs tomonidan yetkazilgan. Muhyiddinning ba‘zi manbalarda Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning avlodidan ekanligi qayd etilgan bo‘lsa-da, O‘rta Osiyodan kelganligi haqidagi rivoyatlar ko‘proq ustunlik qiladi. Islomni targ‘ib qilish va Kubroviylikni yoyish maqsadida Xitoyga ikki marta safar uyushtirgan Muhyiddin Kansu viloyatining Dongxiang mintaqasida mo‘g‘ul aholisi ko‘p bo‘lgan Dawantouga joylashgan, xalq bilan yaqinlashgan, unga ekiladigan yer berilgan va Zhang familiyasini olgan. Uning vakillik qilgan Kubroviya shoxi Zhang Bao Huang nomi bilan tanilgan, biroq Islomni targ‘ib qilishdagi muvaffaqiyati mahalliy lahjani yaxshi bilmasligi sababli cheklangan bo‘lgan. Uning o‘rnini egallagan o‘g‘li Aiheimaiti Kebikuo Baihedai undan ham samaraliroq bo‘lgan, dushmanlari tomonidan Ch‘ing sulolasiga shikoyat qilingan va hayotining oxirigacha qamoqda qolgan. Aiheimaitining izdoshlari tomonidan qurilgan maqbarasi 1928 yilda Guomintang kuchlari tomonidan buzilgunga qadar Xitoy Kubroviylarining ziyoratgohi bo‘lgan. Uning besh o‘g‘li Xitoy armiyasiga qo‘shilgan, uchinchi o‘g‘li Lamaist Buddizmni tanlagan, to‘rtinchisi yetarli diniy bilimga ega bo‘lmasa-da, Zhang Bao Huang Xonaqohida otasining o‘rnini egallagan. Xitoy Kubroviylarining g‘orda qirq, yetmish yoki yuz yigirma kun halvatga kirishlari, halvat paytida jahrli zikr qilishlari va kuniga bir hovuch yong‘oq va bir stakan suv bilan riyozat qilishlari qayd etilgan (Tong, s. 451). Dawantou Xitoy Kubroviylarining markazi bo‘lib, bu mavqeyini hozirgacha saqlab kelmoqda. 1983 yilda Xitoyda 10 000 Kubroviy borligi taxmin qilinadi (Gladney, s. 52, 392; Yuan, s. 91). Hotanga qarashli Qaraqash yaqinidagi Egiz-Eriqda Dawantou Kubroviylari bilan aloqasi bo‘lmagan boshqa bir Kubroviy guruhi borligi va bu guruh Afg‘onistondan kelgan Kubroviy shoxi ekanligi rivoyat qilinadi (Jappar Rahimi, XXXVIII [1993], s. 385-386). Bokuda yashovchi Azar Mirza Beg ismli shaxs to‘g‘ridan-to‘g‘ri Najmiddin Kubro ruhoniyligidan tariqatni

olganligini va o‘zining hozirgi zamondagi yagona Kubroviy shayxi ekanligini da’vo

qilmoqda.

Bahouddin Naqshband va Naqshbandiya tariqati.

718 yilida (1318) Buxoro yaqinidagi keyinchalik Kasri Orifon nomini oladigan Kasri Hinduvon qishlog'ida tug'ilgan. U, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning avlodidan ekanligini, ajdodlari orasida Imom Ja'far Sodiqning ham borligini da'vo qilgan rivoyatlar ehtiyotkorlik bilan qabul qilinishi kerak (qarang: Gulom Server Lohuriy, I, 545). Uning murshidi Amir Kulol Husayniy sayyid ekanligini ko'rsatadigan qadimiy manbalar unga bunday nasab nisbat bermaydi. Bu borada Bahouddinning oilaviy nasabi va tariqat silsilasining bir-biriga aralashgan bo'lishi mumkin.

Bahouddin uch kunlik chaqaloq bo'lganida tug'ilgan qishlog'ida bo'lgan bobosi murshidi Bobo Muhammad Sammosiy tomonidan ma'naviy farzand sifatida qabul qilingan. Sammosiy o'zining muridi Amir Kulolni Bahouddinning tasavvuf tarbiyasi uchun vazifalantirgan. Uning Sammosiy va Amir Kulol bilan aloqalari haqida batafsil ma'lumot yo'q. Ehtimol, u turmush qurish yoshiga yetganida bobosi unga tanlagan kelin nomzodi bilan turmush qurish to'g'risida fikrini so'rash uchun huzuriga yuborilgan vaqtdan boshlab Sammosiy bilan uchrashmagan (Jomiy, s. 381).

Bahouddin Naqshband Amir Kulol yonida uzoq yillar qoldi. Hali kamolotga yetmagan bo'lsa-da, holidan mamnun ko'rinishi sababli murshidi uni takiyaga tahorat suvi olib borish bilan vazifalantirdi (Mavlono Shahobuddin, vr. 40a-b, 49a). U tariqat odob-erkonini o'rgangan bu davrda ko'rgan bir tushiga ko'ra, uning tug'ilishidan taxminan bir asr oldin (617/1220) vafot etgan Abdulholiq G'ujduvoniyni ruhoniyligiga intisob etdi va Uvaysiy laqabini oldi. Uning, shuningdek, Hakim Termiziy (vafoti 320/932) ruhoniyligidan uzoq yillar foydalanishi ham Uvaysiyligi bilan bog'liqdir. Bir kuni Buxoroda qabristonlarni aylanib yurganida yaqinda vafot etgan Sammosiydan G'ujduvoniygacha bo'lgan so'fiylarni ma'no olamida mushohada qildi. Bu paytda G'ujduvoniyni unga dinning amr va man etishlariga rioya qilishini, ruxsatlarga qiziqish bildirmasligini, azimatlarga sodiq qolishini, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) va sahobalarining yo'lidan borishni maslahat berdi. Bu voqea Bahouddinning ruhiy hayotida katta o'zgarishlarga sabab

bo'lib, jahrli zikrdan xafiy zikrga yo'nalishiga olib keldi. Bahouddin bu voqeadan keyin Amir Kulolning muridlar doirasidan ajralib, o'zini faqat xafiy zikrga bag'ishlashni boshladi, bu esa darveshlar orasida bahs-munozaralar va noroziliklarga sabab bo'ldi. Biroq u shayxi Amir Kulolga ko'rsatgan hurmatida hech qanday o'zgarish bo'lmadi va uning tobora ortib boradigan iltifotiga sazovor bo'ldi. Amir Kulol ham muridlariga Bahouddinga nisbatan bu munosabatlarining noto'g'ri ekanligini aytib, uni himoya qildi. Amir Kulol tug'ilgan Suhoriy qishlog'ida qurilayotgan masjidga g'isht olib borayotgan Bahouddinni chaqirib, sulukini tugatganini, endi turk va tojik barcha shayxlardan foydalanishi mumkinligini aytdi. Shundan keyin Xoja Bahouddin shayxining boshqa muridi Mavlono Orif Dikgoroniyning suhbatlarida qatnashdi. Keyinchalik Yusuf Hamedoniyning avlodidan Yassaviya tariqati a'zosi bo'lgan ikkita turk shayx bilan aloqa o'rnatdi. Ulardan Qusam Shayx bilan aloqasi qisqa muddat davom etdi; Halil Ota yonida esa o'n ikki yil qoldi. Tegishli manbalarda uchraydigan barcha chalkashliklarga qaramay, Halil Otaning 748 (1347) yiliga qadar Chig'atoy xonligida hukmronlik qilgan Qozon (G'ozon) Xon bilan bir shaxs bo'lishi mumkinligi ta'kidlangan (Togan, Umumiy Turk tarixiga kirish, s. 63). "Manoqib-i Amir Kulol"ga ko'ra, Bahouddin bu zolim hukmdor qo'zg'olon bilan ag'darilgunga qadar uning yonida bo'lgan. Bu aloqa tariqat ahlining hokimlarni ogohlantirishi sifatida talqin qilingan bo'lsa-da (Togan, "G'ozon-Xon Halil va Xoja Bahouddin Naqshband", Nejat Lugal Armag'oni, s. 775-784), mazkur davrni uning ma'naviy hayoti nuqtai nazaridan to'xtab qolish davri sifatida baholash to'g'riroq bo'ladi.

Uzoq davom etgan ko'p qirrali murlik davrini tugatgandan keyin tug'ilgan joyi Kasri Hinduvonga qaytib, muridlarini tarbiyalashni boshlagan Bahouddin keyinchalik ikkitasi haj uchun bo'lgan uch marta Buxoroni tark etdi. Ikkinchi haj safarida uch kun qolgan Hirotga Zayniya tariqatining asoschisi Zayniddin Hofiyga tashrif buyurdi. Bir muncha vaqt o'tgach, hukmdor Muizziddin Husayning taklifiga binoan yana bir marta Hirotga borib, bu tashrif davomida tasavvufiy qarashlari va tariqatining asoslarini hukmdorga tushuntirdi (Jomiy, s. 386).

Bahouddin 3 Rabiulavval 791 yilida (2 mart 1389) tug'ilgan qishlog'ida vafot

etdi va dafn marosimida quyidagi bayt o'qilishini istagan: "Ey shoh, qishlog'ingda katta muflis bo'ldik / Jamolingdan "shay'an lillah" qilamiz." Kasri Orifon keyingi yillarda Bahouddin (Buxoroliklarning talaffuziga ko'ra Baveddin) nomini olgan, Naqshbandiya tariqati tashkil topib tarqalgach, qabr atrofida keng kulliya shakllangan. XIX asrning oxirlarida bu kulliyaning oylik ijarasi minglab rublni tashkil qilgan (K. Bendrikov, s. 29). Buxoro va Bahouddin Naqshband o'rtasida o'rnatilgan ma'naviy aloqa shu qadar kuchli bo'ldiki, Buxoroliklar uni "Xoja-i bala-gardan" (baloni daf qiluvchi xoja) deb atashgan (Jomiy, s. 385) va shaharning ma'naviy himoyachisi deb bilishgan. Bahouddinning ma'naviy mavjudligi Buxoroning butun O'rta Osiyo musulmonlari uchun ilm va qutsiyat markaziga aylanishida muhim omil bo'lgan.

Bahouddin tashkil etgan tariqat a'zolari tomonidan, ayniqsa Turkiyada Shohi Naqshband unvoni bilan tanilgan. Naqshband unvonining anglatgan ma'nosi va bu unvon unga qachon va qanday berilganligi haqida dastlabki Naqshbandiy manbalarida ma'lumot yo'q. Keyinchalik bu unvon doimiy ravishda amalga oshiriladigan xafiy zikrning qalbda qoldirgan "naqsh"iga (iz) ishora ekanligi aytilgan va bu talqin umumiy qabul qilingan (Abdulmajid Xoniy, s. 9).

Bahouddin Naqshbandning tasavvufiy qarashlarini o'z ichiga olgan hech qanday asari bugungi kungacha yetib kelmaganligi sababli, bu borada faqat unga bag'ishlangan asarlarda keltirilgan manqibalardan kelib chiqib, ba'zi xulosalarga kelish mumkin.

Samo' va xalvatni ma'naviy taraqqiyot yo'llari sifatida qabul qilmasligi, uning tasavvuf tarbiyasida xafiy zikrga bergan ahamiyati bilan chambarchas bog'liqdir (Jomiy, s. 386). Tariqat silsilasiga bog'lanish o'z-o'zidan hech narsani anglatmasligini aytgan Bahouddin Naqshband karomatlarning ham ortiqcha qadri yo'qligiga ishongan. U muridlari uchun ma'lum kiyim uslubidan qochgan, takiyada o'tirishni yoqtirmagan, qisqasi an'anaviy so'fiylikning ko'p jihatlarini qabul qilmagan, bu esa IV (X) asrda Nishopurda tug'ilgan Malamatiya harakatini eslatadi. Shunday qilib, Muhammad Porsaga ko'ra, Malamatiylarni tushunish Naqshbandiylarni tushunish uchun muhim qadamdir (Tavhidga kirish, s. 597). Bu esa

Bahouddinning nafaqat silsilasida nomi tilga olingan shayxlarning, balki Malomatiylarning ham vorisi sifatida qabul qilinishini mumkin qiladi.

O‘z davrining so‘fiylari qatorida mudarrislar ham unga hurmat ko‘rsatgan, u ham davrining olimlariga izzat-ikrom bilan qaragan. Masalan, Mavlono Hamididdinga tasavvufiy qarashlarini bayon qilib, xatosi bo‘lsa tuzatilishini so‘ragan. Chunki Bahouddinga ko‘ra, “Agar bilmasangiz, zikr ahlidan so‘rang” (Al-Anbiyo 21/7) oyati olimlardan maslahat so‘rashni buyuradi (Jomiy, s. 426).

Bahouddinga nisbat etilgan ko‘plab she‘rlar va risolalar unga tegishli bo‘lishi mumkin emasdek tuyuladi. Biroq qadimgi Naqshbandiy matnlarida uchramaydigan va o‘qilishi Naqshbandiy odobining bir qismi bo‘lmasa-da, uning nomini olgan “Al-Avrod al-Bahoiya” asari o‘zi tomonidan yozilgan bo‘lishi mumkin. Bahouddinning so‘zlari boshqalar tomonidan yozilgan asarlar orqali bizgacha yetib kelgan. Ularning asoslilariga Faxriddin Ali Sofiyning “Rashahot”, Abdurrahmon Jomiyning “Nafahot”, Soloh ibn Muborak Buxoriyning “Anis at-tolibin” va eng muhimi Xoja Muhammad Porsaning “Risola-i Qudsiyya” asarlari kiradi. Porsa (vafoti 822/1419) Buxoroning taniqli olimlaridan biri bo‘lib, Bahouddining yetakchi halifalaridan hisoblanadi. Bahouddin Naqshbandning bir haj safarida uni bosh halifa etib tayinlaganligi taxmin qilinadi. Ba’zi rivoyatlarga ko‘ra, Bahouddin bu tayinni o‘lim to‘shagida bo‘lganida ham takrorlagan, biroq kuyovi Xoja Alouddin Attor bosh halifa sifatida paydo bo‘lgan. Naqshbandiy silsilasining davom ettirilishini ta’minlagani jihatdan eng muhim halifasi Mavlono Ya’qub Charkhiy (vafoti 851/1448) hisoblanadi. Charkhiyning tarbiyalagan Ubaydulloh Ahror (vafoti 895/1490) Naqshbandiy tariqatining O‘rta Osiyoda eng muhim tariqat bo‘lishini va butun Islom dunyosiga tarqalishini ta’minlagan.

Bahouddinning o‘ziga mansub silsilaning har qanday qismi sifatida ko‘rilmay, markaziy halqa deb hisoblanishining sababini aniqlash qiyin. Naqshbandiy silsilasining Bahouddindan oldingi davrlari haqida ma’lumot

beradigan manbalarga ko‘ra, tariqat Yusuf Hamedoniy davridan Bahouddin davrigacha Hamedoniy va uning vorislarining olgan “xoja” laqabiga ishora qilib “tariq-i xojagon” deb atalgan, Bahouddindan boshlab esa “tariq-i Naqshbandiy” nomi

bilan tanilgan (qarang: Bag'dodiy, s. 22). Boshqa tomondan, Bahouddinning o'limidan bir asrdan ortiq vaqt o'tgach, Abdurrahmon Jomiy tariqat usullarini bayon qilgan risolasiga "Sarrishth-i tariq-i xojagon" (Kobul 1343 h.sh.) nomini bergan. Naqshbandiya tariqatining boshlanishi, tariqat tamoyillarini "kalimot-i qudsiyya" deb nomlanadigan fors tilidagi sakkiz atama bilan (qarang: Xojagon) umumlashtirgan va undan xojagon silsilasining birinchi halqasi sifatida tilga olingan Abdulholiq G'ujduvoniygacha olib borilishi mumkin. Shunday qilib, Bahouddinning G'ujduvoniyni ruhoniyligiga intisobi uning silsiladagi ahamiyatini ko'rsatadi. Bahouddinning silsilaning oldingi a'zolari tomonidan vaqti-vaqti bilan qo'llanilgan xafiy zikrga qat'iy yopishishi uning nomi bilan atalgan tariqatning shaxsini belgilovchi rol o'ynagan. Keyinchalik kelgan Imom Rabboniy (vafoti 1034/1624) va Xolid Bag'dodiy (vafoti 1242/1827) kabi Naqshbandiy mujaddidlari yangi va mustaqil tariqat asoschilari emas, balki Naqshbandiya tariqatining turli shoxlarining asoschilari sifatida qaraladi. Bahouddinning ma'naviy taraqqiyotida Yassaviya orqali turk ta'sirini ham e'tiborsiz qoldirish mumkin emas. Naqshbandiylik Bahouddinning o'limidan uch avlod o'tgach O'rta Osiyo turk qabilalari orasida tarqala boshlagan va asta-sekin universal jozibadorlikka ega bo'lgan.

Bahouddinga nisbat etilgan ba'zi she'rlar va "Silk al-anvor", "Hadiyya as-solikin" va "Tuhfa at-tolibin" (Hadiyya al-orifin, II, 173; Kashf az-zunun, II, 2042), "Hayotnoma", "Dalil al-oshiqin" (Husayn Vossaf, II, 8-18) kabi risolalar ehtimol unga tegishli emas.

Islom dunyosida Qodiriya tariqatidan keyin eng keng tarqalgan tariqat bo'lgan Naqshbandiya, ona vatan O'rta Osiyoda Kubroviya va Yassaviya bosh bo'lgan holda deyarli boshqa barcha tariqatlarning o'rnini egallagan, Arab yarim oroli, Mag'rib va quyi Sahro Afrikasidan tashqari Islom dunyosining deyarli barcha mintaqalariga tarqalgan. Naqshbandiylik pir Bahouddin Naqshbandning tariqat tashkil qilishni o'ylamaganligi va buni amalga oshirmaganligi oshkordir. Shunday qilib, XV asrning oxirlarida Abdurrahmon Jomiy Bahouddin Naqshbandning mansub bo'lgan Xojagon deb ataladigan tariqat silsilasini Xoja Yusuf Hamedoniy bilan boshlagan. Ba'zi manbalarda esa bu silsila Yusuf Hamedoniyni

halifasi Abdulholiq G'ujduvoniya bog'langan (qarang: Xojagon). Bahouddin Naqshbanddan ikki asr oldin yashagan G'ujduvoniya tariqat an'anasida Naqshbandning Uvaysiy yo'li orqali shayxi deb hisoblanadi. Bahouddin Naqshbandning halifalarining aksariyati Buxoro yoki uning atrofidan bo'lib, Movarounnahrning fors tilida so'zlashuvchi xalqlariga mansubdir. Shayxlari singari Bahouddin Naqshband ham ko'plab manbalarda "turk shayxlari" deb atalgan Yassaviy mashoyixi bilan aloqada bo'lgan. Bu ikki tariqat a'zolari o'rtasida etnik kelib chiqish va tilga asoslangan farqlar mavjud bo'lsa-da, aloqalar va yaqinliklar yanada muhimdir. Naqshbandiya fors tilida so'zlashuvchi xalqlar qatorida turklar orasida ham keng tarqalgan bo'lsa, Yassaviylar turk tilidan tashqari asarlarida O'rta Osiyoning keng tarqalgan tili fors tilidan ham foydalanganlar. Dastlabki davrda ma'lum geografik mintaqalar bilan cheklangan tariqat bu yaqinlashuv tufayli o'z ta'sirini tobora oshirgan.

Bahouddin Naqshbandning Xojagon silsilasida nega hukmron mavqega joylashtirilgani va silsilaning muhim bir halqasi bo'lishdan ko'ra nega Naqshbandiylik pir deb qabul qilingani aniq emas. Uni avvalgi xojalardan farqlovchi yagona jihat xafiy zikrga qat'iy yopishganligidir. Shunday qilib, unga yo'naltirilgan savolga javoban u jahrligini, xalvatni va samoni rad etgan, "Tariq nimalarni o'z ichiga oladi?" deyilganda "zohirda xalq, botinda Haq bilan bo'lish" (xalvat dar anjuman) deb javob bergan (Jomiy, s. 391). Bu ibora dastlabki davr Naqshbandiyligida markaziy ahamiyatga ega bo'lgan sakkiz tamoyildan (kalimot-i qudsiyya) biridir. Shariatga sodiqligini ta'kidlovchi boshqalari esa Xuroson Malamatiyasining asosiy tamoyillarining bir turdagi davomi xususiyatiga egadir. Shunday qilib, tariqat Malamatiya tamoyillarini meros qilib olgani aytilishi mumkin. Tariqat Aleviy silsilaga (silsilat az-zahab) ega bo'lsa-da, sunniylikka kuchli bog'langan, Bakriy silsilaning oldinga surilishi ham bu bog'liqlikka ishora qiladi. Naqshbandiylikda Muhyiddin Ibn Arabiyaning ba'zi tizimli fikrlariga nisbatan tanqidiy munosabat mavjud. Biroq bu munosabat tariqatning Mujaddidiya shoxi asoschisi Imom Rabboniy Ahmad Sirhindilikdan oldin ildizlarga ega emas. Ubaydulloh Ahror, Muhammad Porsa va Abdurrahmon Jomiy kabi dastlabki davr

Naqshbandiy shayxlari Ibn Arabiyning vahdat al-vujud qarashlarini qabul qilganlar. Keyingi davr Naqshbandiylikning siyosat bilan aloqalari bo'rttirib ko'rsatilib, butun Naqshbandiy an'anasining xususiyati sifatida taqdim etilmoqchi bo'lgan. Aslida VIII (XIV) asrdan boshlab Yassaviya, Kubroviya va Naqshbandiya shayxlari, shu jumladan O'rta Osiyo shayxlarining aksariyati bir xil asoslarni qo'llagan. Shariatga sodiqlik, shayx nazorati ostida bo'lish, ba'zi hollarda siyosiy faoliyat bilan shug'ullanishdan iborat bo'lgan bu asoslar Bahouddin Naqshbanddan keyin Ubaydulloh Ahror, Ahmad Sirhindilik va Xolid Bag'dodiyda saqlanib, markaziy doktrina xususiyatiga ega bo'lgan. Tariqat so'nggi davrlarda Bahouddin Naqshband nomiga nisbatan Bahoiya deb ham atalgan (Hariyritzoda, I, vr. 171b). Hariyritzoda Naqshbandiya a'zolariga "buzurgon" nomi berilganligini qayd etadi.

Bahouddin Naqshbandning uch halifasi Muhammad Porsa, Alouddin Attor va Ya'qub Charkhiy tariqatning tarqalishida muhim rol o'ynagan. Qadrli olim va muallif bo'lgan Muhammad Porsa tariqatning ulamolar toifasi tomonidan qabul qilinishida ta'sirli bo'lgan birinchi Naqshbandiy shayxidir. Porsaning besh murididan hech biri halifa qoldirmagan. Bahouddin Naqshbandning tariqatning tarqalishida muhim hissi bo'lgan halifasi Alouddin Attordir. Bahouddin Naqshband uning haqida "Muridlarimni tarbiyalash orqali yukimni engillashtirdi" degani qayd etilgan. Alouddin Attor shayxining buyrug'i bilan Xorazmga safar qilgan va Naqshbandiya uning orqali bu shaharga yetib kelgan. Sayyid Sharif Jurjoniy, o'g'li Hasan Attor va Nizomiddin Hamush Attorning o'n muridi ichida eng e'tiborga loyiq bo'lganlardir.

Naqshbandiya Hirotga Nizomiddin Hamushning halifasi Sa'diddin Kashgariy tomonidan olib kelingan va tariqat shu tariqa birinchi marta ona vatan O'rta Osiyo chegaralaridan tashqariga chiqqan. Naqshbandiya haqida bir nechta risolasi bo'lgan Sa'diddin Kashgariyning eng taniqli muridi Abdurrahmon Jomiydir. Ba'zi

she'rlarida Naqshbandiylikning asosiy tamoyillarini Muhyiddin Ibn Arabiy atamalari bilan mohirona aralashtirgan va tariqatga oid "Risola-i Sarrishth-i tariq-i xojagon" nomli asar yozgan Jomiy irshod faoliyati bilan unchalik qiziqmagan, shayxining vafotidan keyin (860/1456) Hirot Naqshbandiylariga Muhammad Shamsiddin Rujiy atrofida to'planishni maslahat bergan. Manbalarda Jomiyning muridi sifatida faqat

o'g'li Ziyoddin Yusuf va Abdulg'afur Loriyning nomi tilga olinadi. Naqshbandiyaning bir shoxi ekanligi aytilgan Jomiy amalda tashkil topmagan.

Jomiy izdoshlaridan Tabrizlik Sun'ulloh Kuzakonuniy sayru sulukini tugatishi uchun shayxi Kashgariyning boshqa bir muridi Mavlono Alouddin Maktabdorga yuborgan. Oqqo'yunli Yo'qub hukmronligining dastlabki davrida Tabrizga qaytgan Kuzakonuniy Shoh Ismoil Tabrizni 907 yilida (1501) egallaganidan keyin Bitlisga qochib ketgan, yillar o'tgach tug'ilgan shahriga qaytgan va 929 yiliga (1523) qadar bu yerda yashagan. Dastlabki davr Safaviylar sulolasining sunniy tariqatlarga nisbatan dushmanona munosabatiga qaramay Kuzakonuniyning ikki halifasi Tabriz atrofida irshod faoliyatini davom ettirgan, ulardan Darvesh Jaloliddin Husrovshohiy Mavlono Ilyos Bodomyoriyni tarbiyalagan. Mavlono Ilyosning o'g'li va halifasi Muhammad Bodomyoriy Tabriz mintaqasini tark etib, aholisining katta qismi kurd va sunniy bo'lgan Urmiyaga ko'chib o'tgan. Urmiya XI (XVII) asrning birinchi yarmida Safaviylar sulolasi hukmronligi ostiga kimgach Muhammad Bodomyoriyning nevarasi Shayx Mahmud Urmaviy Usmonli hukmronligi ostidagi Diyarbakirga joylashgan, bu yerda xalqning katta e'tiborini qozongan va Shayx Aziz laqabi bilan mashhur bo'lgan. Usmonli davlat arboblari bilan yaqin aloqalar o'rnatgan, Sulton Murad IV ning Revon yurishida qatnashgan va sultondan e'tibor va yaqinlik ko'rgan Mahmud Urmaviy atrofida Sharqiy Anadolu va Janubiy Kavkaz kelib chiqqan 40 000 murid to'planishi Sulton Murad IV ni tashvishga solgan va 1048 yilida (1639) uni qatl ettirgan. Mahmud Urmaviyning tariqat silsilasi Diyarbakirda yana ikki avlod davom ettirilgach jiyani Ochibosh Mahmud Afandi tomonidan Bursaga ko'chirilgan. Ochibosh Mahmud Afandi Bursada Naqshbandiy Atik takyasini tashkil etgan, bu takiya Mujaddidiya shoxiga o'tguncha ikki avlod davomida Urmaviy oilasi qo'lida qolgan. Mahmud Urmaviyning tariqat silsilasi Erzurum va Vanda yana bir muncha vaqt davom ettirilgan.

Bahouddin Naqshbandning uchinchi muhim halifasi Mavlono Ya'qub Charkhiydir. Hirot va Qohirada ilm tahsil qilgandan keyin 782 yilida (1380) Buxoroga kelgan Charkhiy Bahouddin Naqshbandga Buxoroda qolgan so'nggi yillarida intisob etgan. Naqshband uni murlikka qabul qilish borida bir muddat

qararsiz qolgan, qabul qilgandan keyin ma'naviy tarbiyasi uchun Alouddin Attorni vazifalantirgan. Charkhiy Bahouddin Naqshbandning vafotidan keyin Chagoniyonda joylashgan Attor yoniga borib, o'limigacha uning bilan birga bo'lgan, keyin hozirgi Tojikiston chegaralari ichida joylashgan Hisori Shodmon mintaqasiga joylashgan va 851 yilida (1447) shu yerda vafot etgan. Vayron bo'lgan maqbarasi Sovet rejimi qulagandan keyin tiklandi. Charkhiyning tasavvufga oid turli asarlari mavjud. Naqshbandiy silsilasida Bahouddin Naqshbanddan keyin eng muhim shaxs bo'lgan Ubaydulloh Ahror uning murididir. Ubaydulloh Ahrorning hayoti haqidagi ma'lumotlar Bahouddin Naqshband haqidagi ma'lumotlardan ko'proq va batafsildir. Ahrorning faoliyati bilan Naqshbandiya O'rta Osiyoning eng keng tarqalgan tariqatiga aylangan, O'rta Osiyoning sharq, g'arb va janubida tashkil topgan shoxlari bilan o'z ta'sirini oshirgan, doktriner tuzilishi ham kuchaygan. 806 yilida (1404) Toshkent yaqinidagi Bog'istonda tug'ilgan Ubaydulloh Ahror birinchi ta'limini Samarqandda olgandan keyin Hirotga borgan, bu yerda Xoja Hasan Attorga intisob qilishni istagan, biroq shayx unga avval jang san'atlarini o'rganishni maslahat bergan. Ahror bu maslahatga qaramay Chagoniyonga borib Ya'qub Charkhiyning halqasiga qo'shilgan va 835 yiliga (1431) qadar shayxi bilan birga bo'lgan. Toshkentga qaytgach, irshod faoliyatini boshlagan va shuhrati Toshkentdan tashqari uzoq mintaqalargacha tarqalgan. Temuriylar amiri Abu Said Mirzoning Samarqand hukmronligi uchun olib borgan kurashi davrida Abu Hayr qo'mondonligidagi o'zbek qo'shinlariga qo'shilgan. 858 yilida (1454) Samarqand mudofaasidagi roli, Buxoro va Samarqandda solinadigan tamg'a solig'i va butun mamlakatda olinadigan g'ayri shar'iy soliqlarni bekor qilish uchun amir Abu Said oldida tashabbus ko'rsatgani kabi faoliyatlari uning nufuzli shaxs ekanligini ko'rsatadi. Bu siyosiy faoliyatlarni diniy amallarning bir qismi sifatida qabul qilgan Ubaydulloh Ahror tariqatning tarqalishida muhim rollarni o'z zimmasiga oladigan ko'plab xalifalar yetishtirgan. Ulardan Mavlono Muhammad Qodiy Ahrorga intisob qilgandan keyin yashirinchalik Samarqandni tark etib Hirotga joylashgan Abdurrahmon Jomiyning yoniga borgan, shayx uning bu xatosini bir muddat oshxonada ishlashi

evaziga kechirgan. Siyosiy sharoitlar taxminan o'n yil Ahror xizmatida bo'lgan Mavlono Muhammad Qodiy shayxining vafotidan keyin Hirot, Toshkent, Buxoro va Farg'ona vodiysidagi Ahsiyga borishga majbur qilgan, nihoyat yana Toshkentga qaytgan va 921 yilida (1515) shu yerda vafot etgan.

Ahrorning manoqibalari haqida ikkita kitob yozgan Mavlono Muhammad Qozi ikkita xalifa yetishtirgan. Ulardan biri o'g'li Qutbuddin Ahmad, ikkinchi va eng muhimi Mahdum-i A'zam nomi bilan mashhur bo'lgan Ho'jagiy Ahmad al-Kosoniy hisoblanadi. Farg'ona vodiysidagi Ahsikentda tug'ilgan Mahdum-i A'zamning nasl-nasabi sakkizinchi imom Ali ar-Rizoga borib taqaladi. U o'z murshidi Muhammad Qodiyga Toshkentda bo'lganida bay'at qilib, unga o'n ikki yil xizmat qilgan va keyin unga irshad faoliyatida hamrohlik qilish uchun Kosonga qaytgan. So'ngra Samarqand yaqinidagi Dahbid qishlog'iga joylashgan va 949-yil (1542)da shu yerda vafot etgan. Undan kelib chiqqan tariqat silsilasi Dahbediya yoki Kosoniya nomi bilan mashhurdir.

Mahdum-i A'zamning yetmish ikki xalifasi bo'lgani rivoyat qilinsa-da, bu raqam mubolag'a qilingan. Markaziy Osiyoning ko'plab hududlarida, ayniqsa Sharqiy Turkistonda ta'sir kuchiga ega bo'lgan Mahdum-i A'zamning xalifalari faoliyati natijasida Yassaviya va Kubraviya tariqatlarining ta'sir doirasi asta-sekin zaiflashgan. Mahdum-i A'zamning tariqat silsilasiga mansub bo'lgan Abdulloh Nidoyi uni "Naqshbandiya silsilasining yetakchisi" deb ataydi va xufiya (hafiy) zikr yo'lini eng yuqori darajaga ko'targanini ta'kidlaydi. Biroq, Mahdûm jahar (ochiq) zikrga ham ruxsat bergan, Bahovuddin Naqshband boshchiligidagi dastlabki Naqshbandiya shayxlari qaytargan yoki ochiqchasiga taqiqlagan ba'zi amallarni qabul qilishda hech qanday muammo ko'rmagan. Musiqaga asoslangan rasmiy marosim (samo'), yalangbosh yurish va jamoat bilan tahajjud namozini ado etish shular jumlasidandir.

Bundan tashqari, Mahdûm siyosiy faoliyatlar bilan ham shug'ullangan, xalifalari bu faoliyatlarni Naqshbandiya tamoyillari bilan uyg'unlashtirishda Xoja Ubaydullo Ahror yo'lini davom ettirgan.

Kosoniy yetishtirgan eng mashhur xalifalardan biri Mavlono Lutfulloh Chustiy

edi. Shayxining vafotidan so'ng Samarqandga borgan Chusti Kubraviya shayxlarini keskin tanqid qilgani uchun norozilikka uchrab, shahardan chiqarib yuborilgan. U yana Chustga qaytib, umrining qolgan qismini shu yerda o'tkazdi. Mavlono Lutfullohning xalifalaridan biri Kosoniyning o'g'li Xoja Ishoq Dahbidiy edi. Xoja Ishoq o'zining suluk yo'lini tugatgach, katta ehtimol bilan Movarounnahrning o'sha paytdagi hukmdori, o'zbek sultoni II Abdullohxonning unga nisbatan dushmanligi tufayli mintaqani tark etib, Sharqiy Turkistonga yo'l oldi. U yerda ayniqsa qirg'izlar orasida islomni targ'ib qildi va shu bilan birga Chig'atoy xonligi davlat ishlariga aralashdi. Shu jarayonda Yarkand xonligi poytaxti Yarkand shahrida xonlik a'zolaridan biri bo'lmish Muhammad Xonni o'z muridlariga qo'shdi.

Bu hududda o'n ikki yil qolganidan keyin Samarqandga qaytdi va 1008/1600 yilda vafot etib, Dahbedga dafn qilindi. Sharqiy Turkistonda tariqat va xonlikning bir-biriga bog'lanish jarayoni uch avlod o'tib, uning avlodlaridan biri bo'lgan Donyol (vafoti 1149/1736) hokimiyatni qo'lga olishi bilan yakunlandi. Xoja Ishoq nomi bilan bog'liq bo'lgan bu tariqat tarmog'iga "Ishoqiya" yoki "Qoratog'liq Xo'jalari" deb nom berildi. Qoratog' nomi ehtimol Xoja Ishoq va uning avlodlari katta ta'sir o'tkazgan qirg'izlarning vatani bo'lmish Pomir tog'lariga ishora qiladi.

Kosoniyaning yana bir tarmog'i Ahmad Kosoniyning "Xoja Kalon" nomi bilan mashhur bo'lgan katta o'g'li Muhammad Amin (vafoti 1006/1598) tomonidan davom ettirilgan. Xoja Kalon otasi tomonidan xalifa etib tayin qilingan bo'lsa-da, otasining xalifalaridan biri bo'lmish Muhammad Islom Juyboriyga intisob qilib, yigirma ikki yil davomida uning suhbatida bo'lib, ijozat olgan va Dehbidda irshod faoliyatini boshlagan. Xoja Kalon o'z o'rniga o'g'li Xoja Hashimni xalifa tayin qilgan. Xoja Hashim esa o'z ukasi Xoja Muhammad Yusuf va Muhammad Xatib Sivinjiyni yetishtirgan.

Movarounnahrda ta'sir kuchiga ega bo'lolmagan Xoja Yusuf Sharqiy Turkistonda o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intilib, Xitoyning ayniqsa Gansu mintaqasida Islom va tariqatni yoyishga harakat qilgan, shu bilan birga siyosiy faoliyatlarga aralashgan va zaharlab o'ldirilgan (1063/1653). Shundan so'ng uning o'g'li Hidayatulloh Xoja Ofoq (Ofoq Xo'ja) Gansu mintaqasidan qochishga majbur

bo'lgan, biroq 1082/1671 yilda qaytib kelib, Ma Wu Tai-yeh nomi bilan mashhur bo'lgan Ma l-ch'ing, Pai-shihlo-li-ai-mini va Ma Tai Pa Pa ismli uch muhim xalifani tarbiyalagan. Otasining siyosiy ambitsiyalarini davom ettirgan Ofoq Xo'ja buddizmga yangi kirgan Jung'oriya sultoni Galdan bilan do'stona aloqalar o'rnatib, o'z qarindoshlari bo'lgan Qoratog'liq Xo'jalarga qarshi chiqdi. Sulton Galdan 1679-yilda Uyg'uristonni bosib olib, hukumat markazini Yarkanddan Qashg'arga ko'chirganida Ofoq Xo'ja uning xizmatiga kirgan.

Ofoq Xo'janing avlodlari siyosiy hokimiyat bilan o'rnatgan qarindoshlik aloqalari XVIII asrning o'rtalariga qadar davom etdi. Oilaning a'zolaridan biri bo'lgan Qilich Burhoniddin va Xoja Jahon G'arbiy Tarimda siyosiy-diniy boshqaruvni o'rnatishga uringanliklari uchun hibsga olingan (1168/1755), taxminan to'rt yil o'tib esa bu mintaqa to'liq Xitoyning qo'liga o'tgan.

Tariqatning Xoja Ofoqqa nisbat berilgan tarmog'i "Ofoqiya" yoki "Oqto'g'liq Xo'jalari" deb atalgan bo'lib, bu ikki tarmoq uzoq vaqt davomida Xitoy hukmronligiga qarshi qarshilik harakatiga yetakchilik qilgan.

Kosoniyning xalifalaridan Muhammad Islom Juyboriyga nisbat berilgan Juybariya tariqati ayniqsa Buxoro va uning atrofida katta ta'sirga ega bo'lgan. Juybariyada avlodiy shayxlik tizimi shakllangan bo'lib, shayxlar sezilarli darajadagi boylik orttirib, o'z mavqeini mustahkamlashga erishgan va o'zbek sultonlari Abdulazizxon hamda Abdullohxon bilan mustahkam aloqalar o'rnatgan. XVI asr o'rtalarida Marvga, keyinchalik esa Istanbulga yetib borgan Juyboriya boshqa Naqshbandiya tarmoqlari soyasida qolgan bo'lsa-da, Istanbulda XIX asrning boshlarigacha o'z faoliyatini davom ettirgan.

Ubaydulloh Ahror vafotidan so'ng tariqatning Kosoniy bilan davom etgan Markaziy Osiyoda keng tarqalgan tarmoqlarida yuqorida zikr qilingan ba'zi o'zgarishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, Ahror shogirdlaridan kelib chiqqan boshqa tarmoqlarda Naqshbandiya an'analari yanada sof holda davom ettirilgan. Ahrorning shogirdlaridan Muhammad Amin Bulg'oriy, Baba Ni'matulloh ibn Mahmud an-Nahjuvoniyy va Abdulvahhob Hamadoniyy Eronning Safeviylar hukmronligi o'rnatilishidan avval Tabrizda bo'lganlar. Ammo ular tariqatni keng yoyish bilan faol

shug'ullanmaganlar.

Bunga qarshi ravishda, Ahrorning farzandlariga murabbiy bo'lgan Sayyid Ali Kurdiy XVI asrning boshlarida Qazvinga borib, bu hududda tariqatni yoyish uchun harakat qilgan va Safeviylarning shialik targ'ibotiga qarshi chiqqani uchun Tabrizda qatl etilgan (925/1519). Sayyid Ali Kurdiyning besh xalifasidan to'rttasi Tabrizda irshod faoliyatini davom ettirgan. Ularning vafotidan so'ng Naqshbandiya tariqati Safaviylar boshqaruvidagi markaziy shaharlardan butunlay yo'qolgan.

Ahroriylik Ubaydulloh Ahrorning yana bir xalifasi bo'lgan Kutahyalik Simavlik Mavloni Abdulloh Ilahiy orqali Anadoliga kirib kelgan va shundan so'ng Naqshbandiya Markaziy Osiyodan keyingi ikkinchi katta markazga aylangan. Diniy ilmlarni Istanbulda o'rgangan Abdulloh Ilahiy, tug'ilgan joyi bo'lmish Eronga joylashish uchun Istanbuldan ketayotgan ustozi Alouddin Tusiy bilan Kirmanda uchrashgan, ilmiy faoliyatdan charchagach, Ubaydulloh Ahrorning huzuriga borish uchun Samarqandga yo'l olgan. Ahrorning tarbiyasida uzoq vaqt qolganidan so'ng Anadoliga qaytish chog'ida yo'lda Hirotga borib, Abdurahmon Jomiyning hurmatini bajo keltirgan. Simavga yetib borgach, Ahrorning yana bir muridi bo'lgan Amir Buxoriy bilan do'stlashgan, Istanbulda qolish takliflarini rad etib, o'rniga Amir Buxoriyni yuborgan. 882/1477 yilda Istanbulni ziyorat qilgan Abdulloh Ilahiy, Fotih sulton Muhammad vafotidan so'ng Istanbulga qaytib, ilgari ilm tahsil olgan Zayrak madrasasiga joylashgan va 895/1490 yilda Istanbulda

birinchi Naqshbandiya xonasini barpo etgan. Keyinchalik u Makedoniyadagi Yenice-i Vardarga borish uchun Istanbulni tark etib, o'rniga Amir Buxoriyni qoldirgan va bir yildan so'ng vafot etgan.

Amir Buxoriyning faoliyati avvaliga Fotih tumanidagi uyida boshlangan, keyinchalik II Boyazidning ko'magida u yerda bir xonaqoh qurilgan va nihoyat, Ayvansaroyda yana bir xonaqoh ochilgan. Ko'plab xalifalar yetishtirgan Amir Buxoriyning eng mashhur xalifalari Edirnekapida o'z shayxi nomidan xonaqoh qurgan Mahmud Chalabi, Koskada xonaqoh ochgan Hakim Chalabi va "Anadoluning Abdurahmon Jomiysi" laqabi bilan mashhur bo'lgan Lami'i Chalabidir.

Naqshbandiyaning Ahroriylik tarmog'i XVIII asr boshlariga qadar, ya'ni

Mujaddidiyaning kuchayishiga qadar Istanbul va Anadoluda keng tarqalgan. Usmonli sultonlari Anadoludagi ushbu ilk Naqshbandiylar faoliyatiga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lgan. Naqshbandiya tariqati sunniy yo'nalishda bo'lgani uchun Usmonlilar tomonidan Safeviy shialik targ'ibotiga qarshi kurashda qo'llab-quvvatlangan, degan fikr ilgari surilgan. Ammo bu da'vo dalillar bilan mustahkamlashni talab qiladi, chunki Naqshbandiyaning Usmonli hududlaridagi tarixi bilan bog'liq hech qanday ma'lumot shuni ko'rsatadiki, Naqshbandiy shayxlari hukumat ko'magini olish yoki olishga intilish haqida aniq dalillarga ega emas. Naqshbandiyaning bu hududda keng tarqalishi asosan shayxlarning fors-islom adabiy madaniyatining targ'ibotchilari, tarqatuvchilari va himoyachilari sifatida faoliyat yuritishlari bilan izohlanadi. Usmonli madaniyatining muhim qismini tashkil etgan ushbu madaniyat turk va arab tilidagi asarlar hamda tarjimalar orqali muvozanatlangan.

Naqshbandiy tariqatining tarixidagi eng muhim bosqichlardan biri XVII asrda paydo bo'lgan, "Ahmadiyya" nomi bilan ham tanilgan Mujaddidiylik yo'nalishidir. Mujaddidiylik Hindistonni Naqshbandiya tariqatining eng faol markazlaridan biriga aylantirdi va Hindiston, Markaziy Osiyo hamda Anadoludan keyin tariqatning uchinchi yirik markaziga aylandi. Hindiston va uning atrofida tez tarqalgan bu yo'nalish bir necha avlod o'tgach, tariqatning boshqa barcha tarmoqlarining o'rnini egalladi.

Mujaddidiylikning asoschisi Imom Rabboniy Ahmad Sirhindi o'zining **Maktubot** asari orqali Naqshbandiy tariqatining mohiyatiga oid dastlabki yirik doktriner asarni yaratdi. U shuningdek, siyosiy va polemik jihatdan shialikka qarshi chiqdi. Mujaddidiylikning konservativ sunniy pozitsiyasi ulamolar qatlamining ham e'tiborini tortdi.

Ubaydulloh Ahrorning ayrim avlodlari Hindistonga joylashib, Boburiy sultonlar xizmatida harbiy va rasmiy lavozimlarda faoliyat yuritgan bo'lsa-da, Naqshbandiylik Hindistonda avval muhim mavqega ega emas edi. Ayrim tadqiqotchilarga ko'ra, Markaziy Osiyodagi temuriy madaniyat va institutlarning Hind yarimoroliga ko'chishi Naqshbandiylikning Hindistonda shakllanishiga zamin yaratgan. Bu fikr

to'g'ri bo'lishi bilan birga, Boburning harbiy ambitsiyalaridan voz kechib, Ubaydulloh Ahrorning **Risola-i Validiyya** asarini chig'atoy tiliga tarjima qilgani ham diqqatga sazovordir.

Sirhindiyning murshidi **Boqiy Billoh** 971/1563-yilda yoki undan keyingi yili Qobulda tug'ilgan. U Markaziy Osiyo va Kashmir bo'ylab sayohat qilgan va 30 yoshlarida tariqatning ikki xil silsilasi orqali Ubaydulloh Ahrorga bog'langan Mo'lono Hoja Imkanakiyga murid bo'lgan. Shayxining buyurganidek, u Hindistonda tariqatni yoyish uchun safar qilgan. Dehli sari yo'l olganidan oldin Lahorda bir yilcha qolgan va 1012/1603-yilda shu yerda vafot etgan.

Boqiy Billoh turli mavzularda qisqa risolalar yozgan, shuningdek, uning ayrim she'rlari **vahdatul vujud** g'oyalarini ifodalagan, bu esa keyinchalik Imom Rabbani tomonidan rad etilgan. Boqiy Billohning o'g'illari ham vahdatul vujud ta'sirida bo'lib, **samo** marosimlarini o'tkazganlar. Imom Rabboniy o'zini Boqiy Billohning eng toza vorisi deb bilgan bo'lsa-da, u shayxining yo'nalishidan farqli ravishda o'z yo'lini tutgan.

Boqiy Billohning yana ikki mashhur xalifasi bo'lgan: **Shayx Ilohdod** va **Shayx Tojiddin ibn Zakariyyo**. Ulardan Shayx Tojiddin Hijozda irshod faoliyati bilan shug'ullangan.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Tasavvufni yuzaga kelish tarixi?
2. Tariqatchilikning Markaziy Osiyoda o'ziga xos jihatlari?
3. Bugingi kunda tasavvuf va tariqat?
4. Zamonaviy tariqatchilikning ko'rinishlari?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Ahmad Sirhindi. Al-Maktubot ar-Rabboniyya. – Bayrut: Dor al-Kutub al-ilmiyya, 2004.
2. Trimingham J. S. The Sufi Orders in Islam. Oxford 1971.
3. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: O'zbekiston, 2009.
4. Usmon Turar. Tasavvuf tarixi. – Toshkent: Istiqlol, 1999.

5. Кныш А. Musulmanskij mistitsizm. – Moskva: Dilya, 2004.
6. Shimmel A. Mir islamskogo mistitsizma. – Moskva: Enigma, 2000.
7. Tasavvuf atamalari izohli lug'at. Mualliflar jamoasi. – Toshkent: Movarounnahr, 2014.

XULOSA

“Sharq allomalarining ilmiy merosi” o‘quv qo‘llanmasida O‘rta Osiyo va musulmon Sharqida IX–XVI asrlarda ilm-fan taraqqiyoti, ilmiy markazlarning faoliyati, diniy va dunyoviy fanlarning rivojlanishi, shuningdek, buyuk mutafakkir va allomalarning hayoti hamda ilmiy merosi tizimli tarzda yoritildi.

Mazkur davr jahon sivilizatsiyasi tarixida alohida o‘rin egallaydi. Chunki Sharq uyg‘onish davrida ilm-fanning barcha sohalarida – matematika, astronomiya, geodeziya, tibbiyot, falsafa, tarix, fiqh, hadis va kalom ilmlarida yirik natijalarga erishildi. Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug‘bek kabi qomusiy olimlarning merosi nafaqat Sharq, balki butun insoniyat taraqqiyotining bebaho boyligiga aylandi.

Shuningdek, diniy ilmlar sohasida Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Mansur Moturidiy, Burhoniddin al-Marg‘inoniy, Mahmud az-Zamaxshariy singari ulug‘ muhaddislar va mutakallimlar faoliyati musulmon dunyosining ma‘naviy poydevorini mustahkamladi. Ularning asarlari nafaqat o‘z davri, balki bugungi kunda ham ilmiy va diniy hayotda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

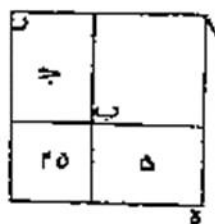
Sharq allomalari o‘z ilmiy izlanishlari orqali ilm-fanni rivojlantirish, adolatli jamiyat qurish, insonparvarlik va yuksak ma‘naviyatni targ‘ib qilish g‘oyalarini ilgari surganlar. Ularning merosi orqali ilmiy tafakkur, diniy va dunyoviy bilimlar uyg‘unligi, shuningdek, ilm-fan va ma‘rifatning jamiyat taraqqiyotidagi muhim o‘rni yaqqol namoyon bo‘ladi.

O‘quv qo‘llanma doirasida tahlil qilingan ilmiy markazlar, ilmlar tasnifi haqidagi qarashlar, shuningdek, allomalarimizning ilmiy merosi talabalarda milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani mustahkamlash, Vatanga sadoqat, ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasidan faxrlanish tuyg‘ularini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu bois, Sharq allomalarining ilmiy merosini o‘rganish va uni ta‘lim jarayoniga chuqur joriy etish, uni zamonaviy ilmiy-nazariy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish, yosh avlodni ma‘naviy barkamol, ilm-fan va tafakkurga chanqoq insonlar etib tarbiyalashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Ilovalar

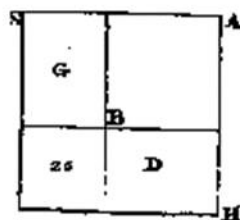
علي تسعة ونلتين ليثم السطح الاعظم الذي هو سطح رة فبلغ ذلك كله اربعة وستين فاخذنا جذرها وهو ثمانية وهو احد اضلاع السطح الاعظم فاذا نقصنا منه مثل ما زدنا عليه وهو خمسة بقي ثلثة وهو ضلع سطح $\overline{اب}$ الذي هو المال وهو جذرة والمائل تسعة وهذه صورته

واما مال واحد وعشرون درهما يعدل عشرة اجذاره فانا نجعل المال سطحاً مربعاً مجهول الاضلاع وهو سطح $\overline{اد}$ ثم نضم اليه سطحاً متوازي الاضلاع عرضه مثل احد اضلاع سطح $\overline{اد}$ وهو ضلع $\overline{دب}$ والسطح $\overline{دب}$ فصار طول السطحين جميعاً ضلع $\overline{جـه}$ وقد علمنا ان طوله عشرة من العدد لان كل سطح مربع متساوي الاضلاع والزوايا فان احد اضلاعه مضروباً في واحد جذر ذلك السطح وفي اثنين جذراه فلما قال مال واحد وعشرون يعدل عشرة اجذاره علمنا ان طول ضلع $\overline{جـه}$ عشرة اعداد لان ضلع $\overline{جـد}$ جذر المال فتقسمنا ضلع $\overline{جـه}$ بنصفين علي نقطة

Al Xorazmiyning “Al jabr val muqobala” asarini asl arab tilidagi qo‘lyozma nusxasi Oksford kutubxonasi

the first quadrate, which is the square, and the two quadrangles on its sides, which are the ten roots, make together thirty-nine. In order to complete the great quadrate, there wants only a square of five multiplied by five, or twenty-five. This we add to thirty-nine, in order to complete the great square S H. The sum is sixty-four. We extract its root, eight, which is one of the sides of the great quadrangle. By subtracting from this the same quantity which we have before added, namely five, we obtain three as the remainder. This is the side of the quadrangle A B, which represents the square; it is the root of this square, and the square itself is nine. This is the figure:—

*Demonstration of the Case: "a Square and twenty-one Dirhems are equal to ten Roots."*¹⁷⁴

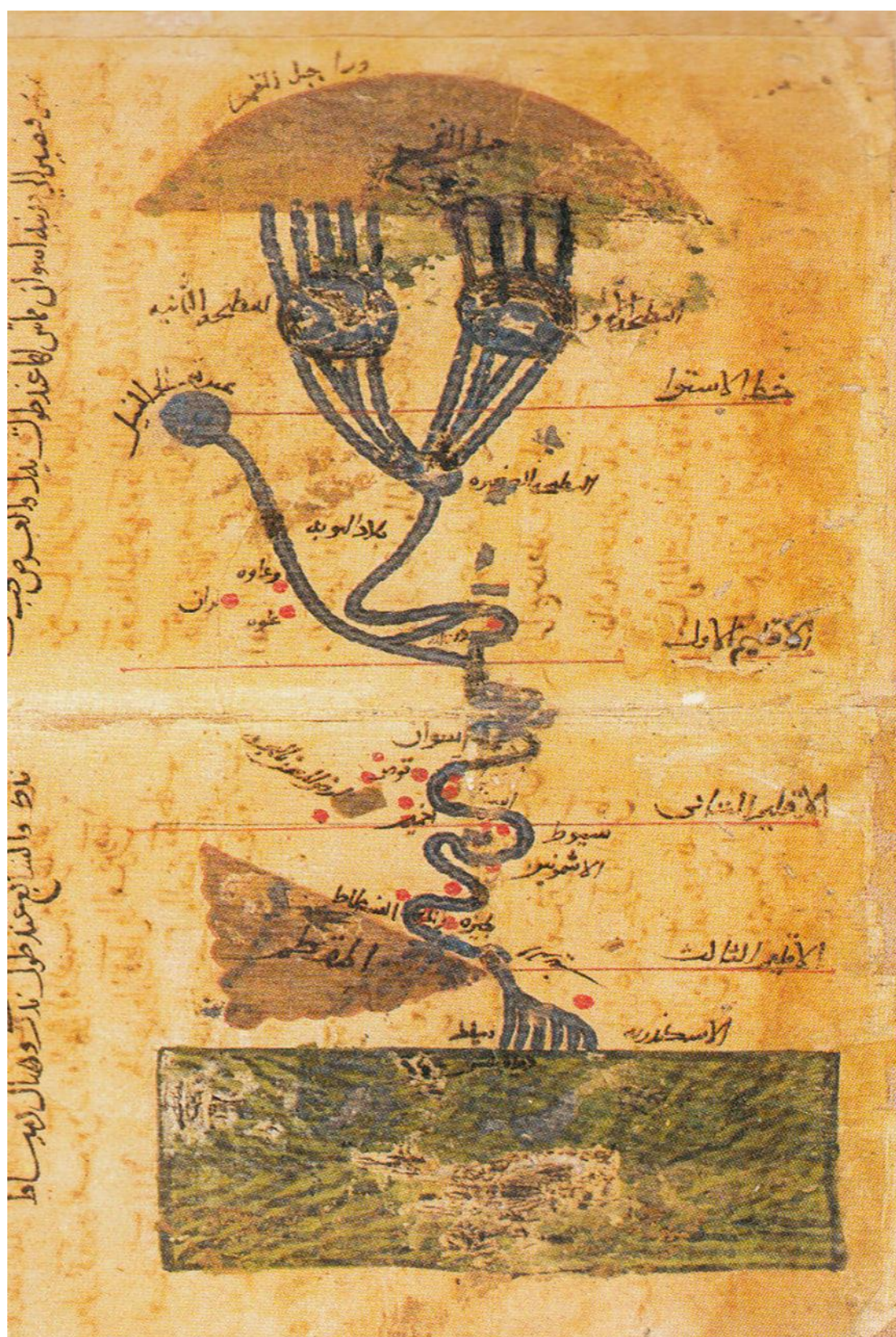
We represent the square by a quadrate A D, the length of whose side we do not know. To this we join a parallelogram, the breadth of which is equal to one of the sides of the quadrate A D, such as the side H N. This parallelogram is H B. The length of the two

Al Xorazmiyning "Al jabr val muqobala" asari Frederik Rozen tarjimasi

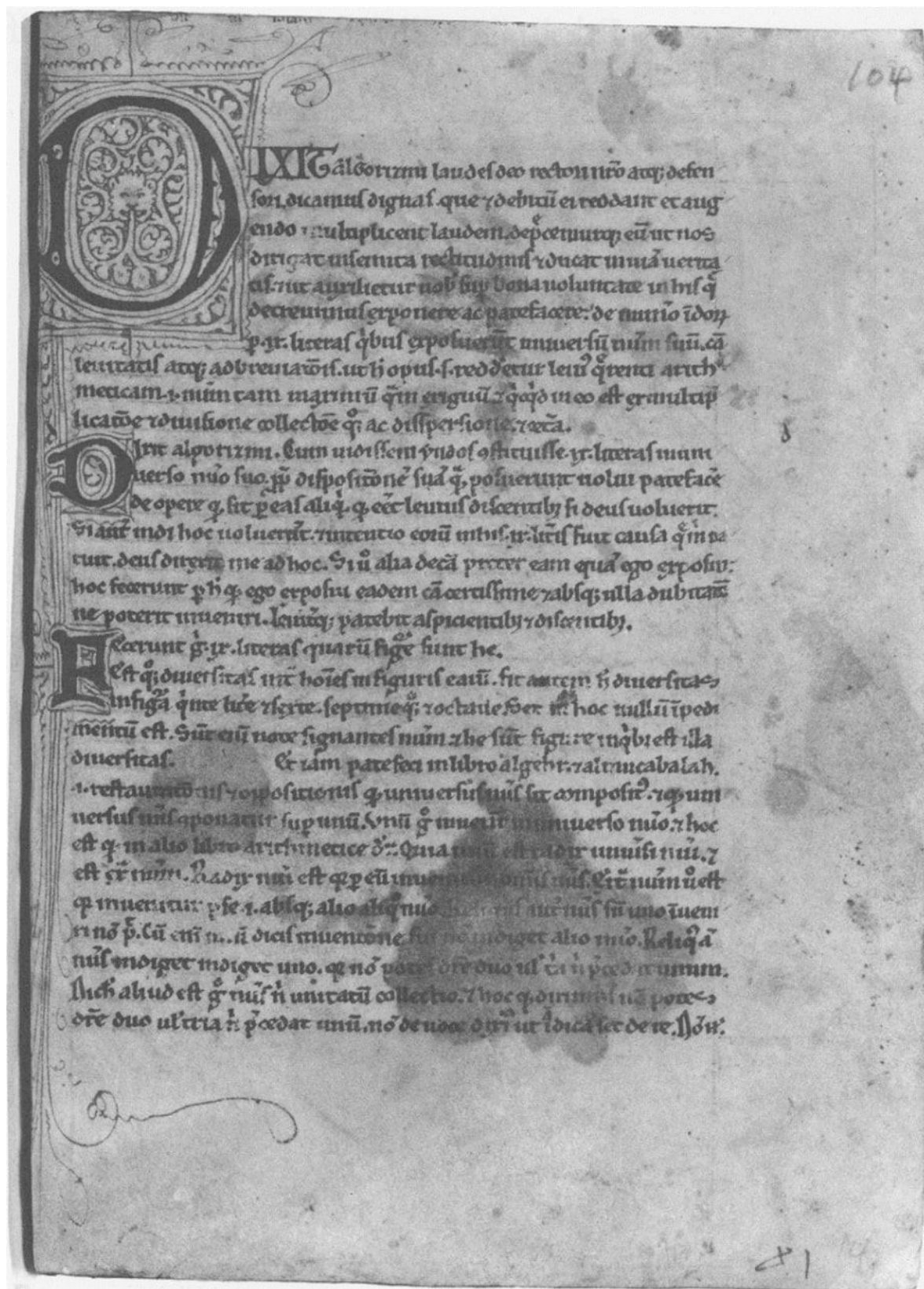

Al-Xorazmiy tomongan kvadrat tenglama yechishning asl tasviri

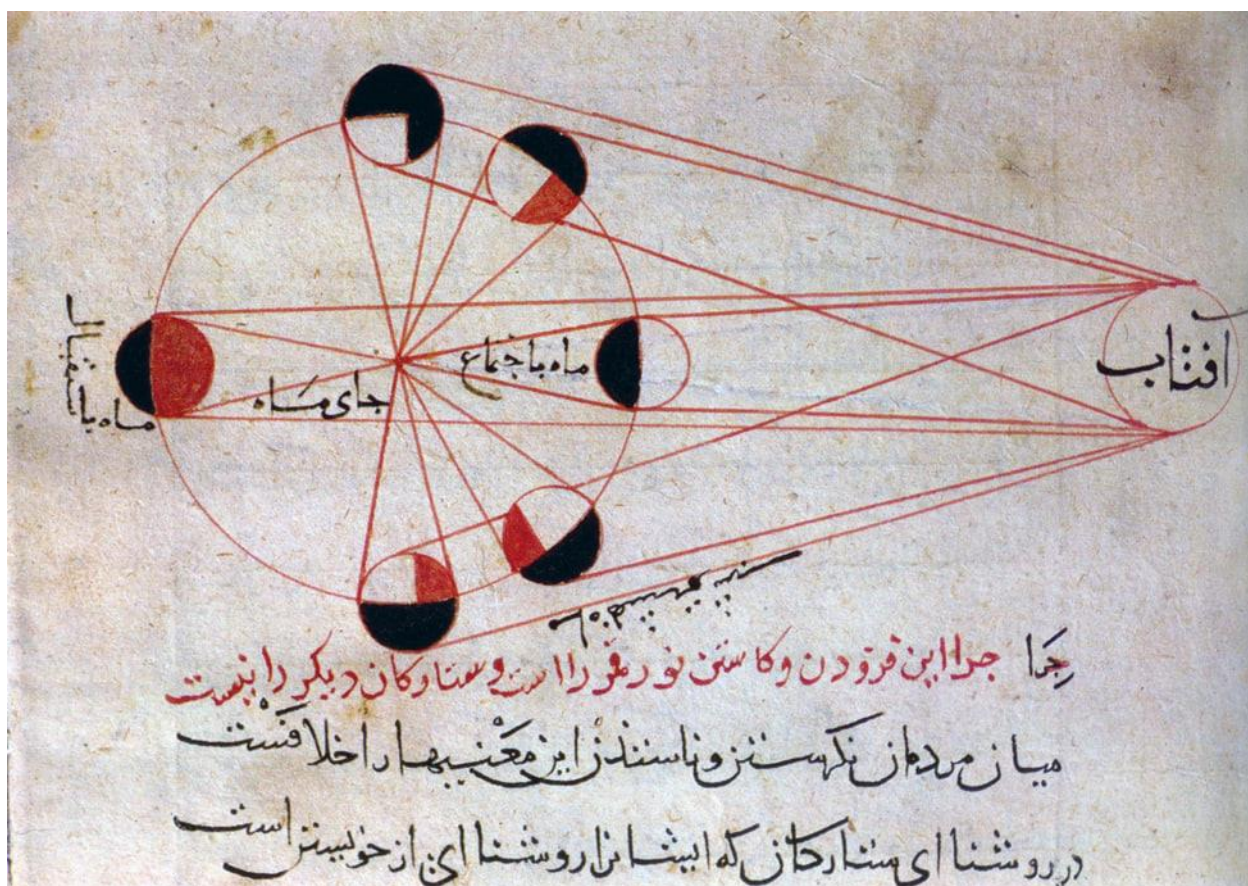
Al-Xorazmiy tomonidan Nil daryosi xaritasi

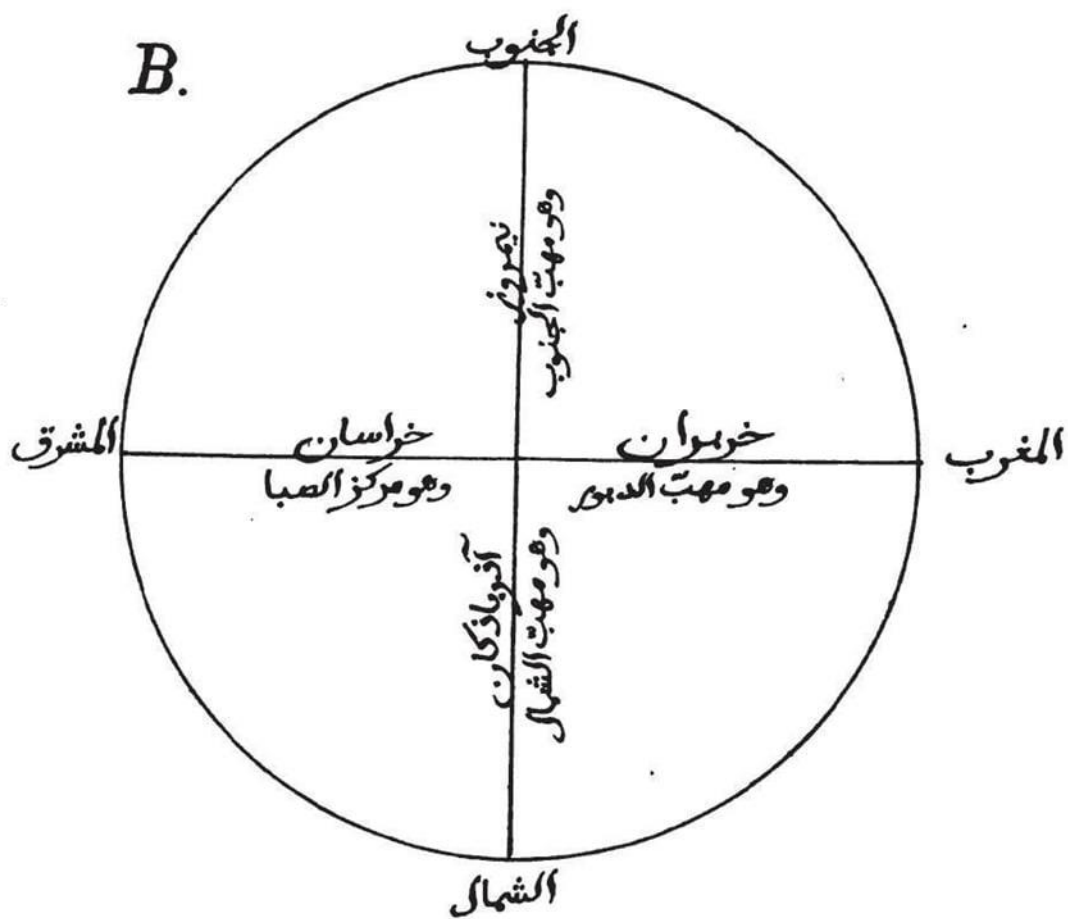
Hind raqamlari bilan qo'shish va ayirish kitobining tarjimasidan bir sahifa

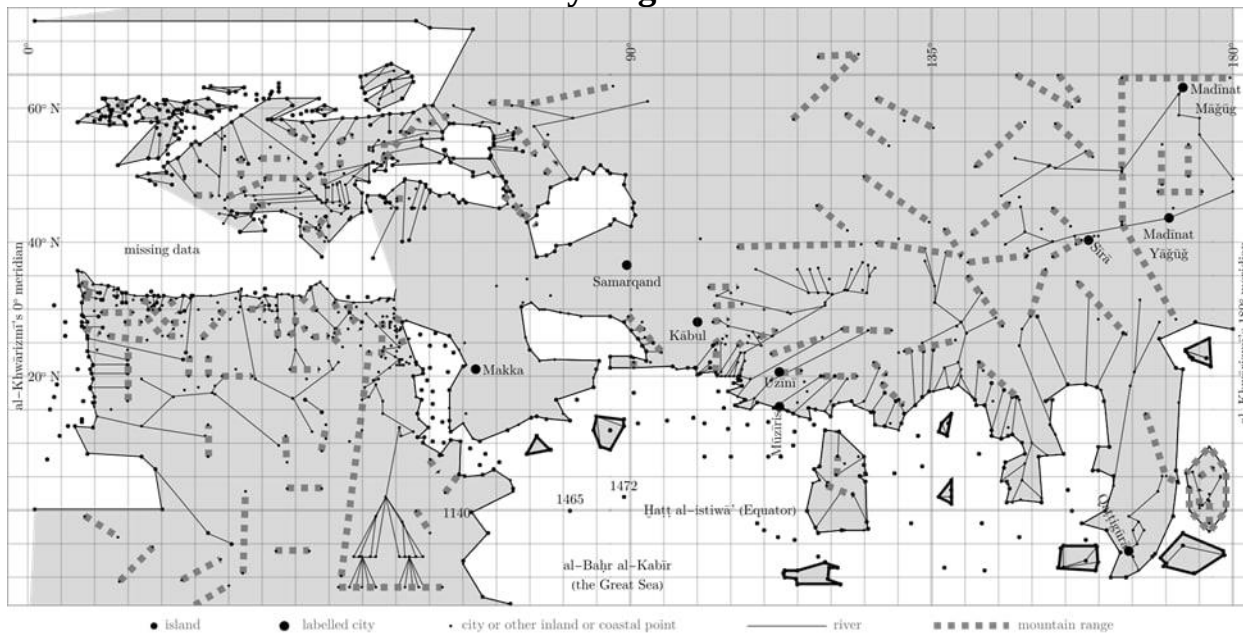
Al-Xorazmiyning “Suratul ard” asaridagi hayoliy Javohir oroli

Abu Rayhon Beruniyning “At-Tafhim” kitobidan olingan rasm, oying bir qator fazalarini tasvirlaydi.

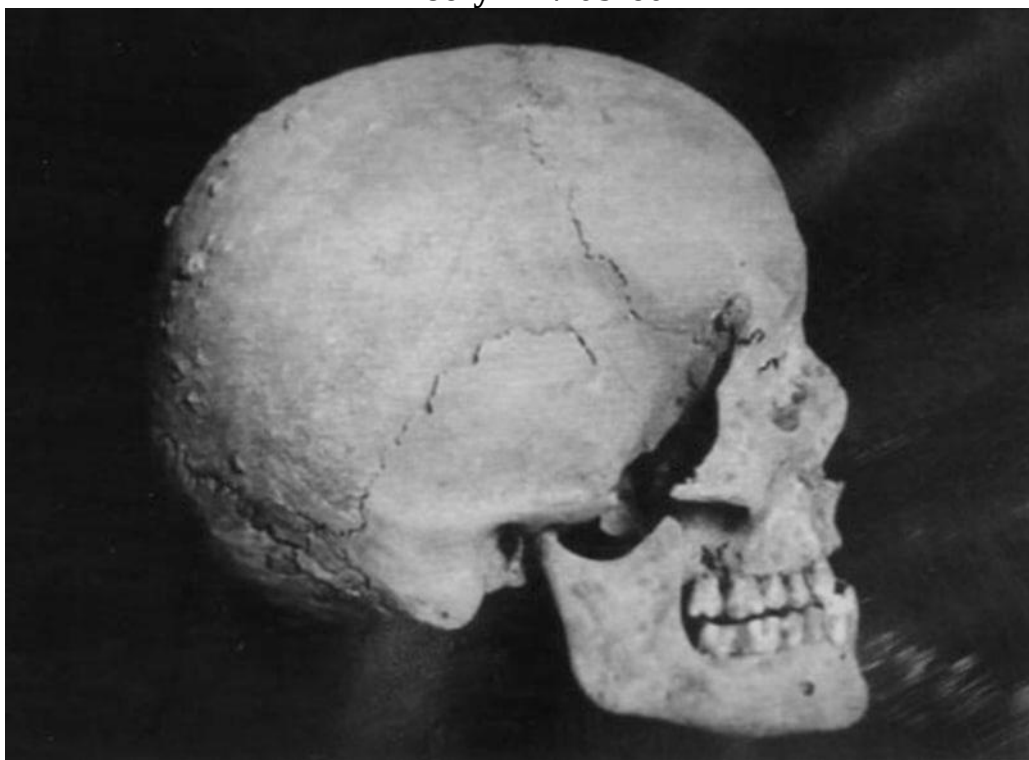
Al-Beruniyning Yer xaritasi

Al Xorazmiy dunyo xaritasi

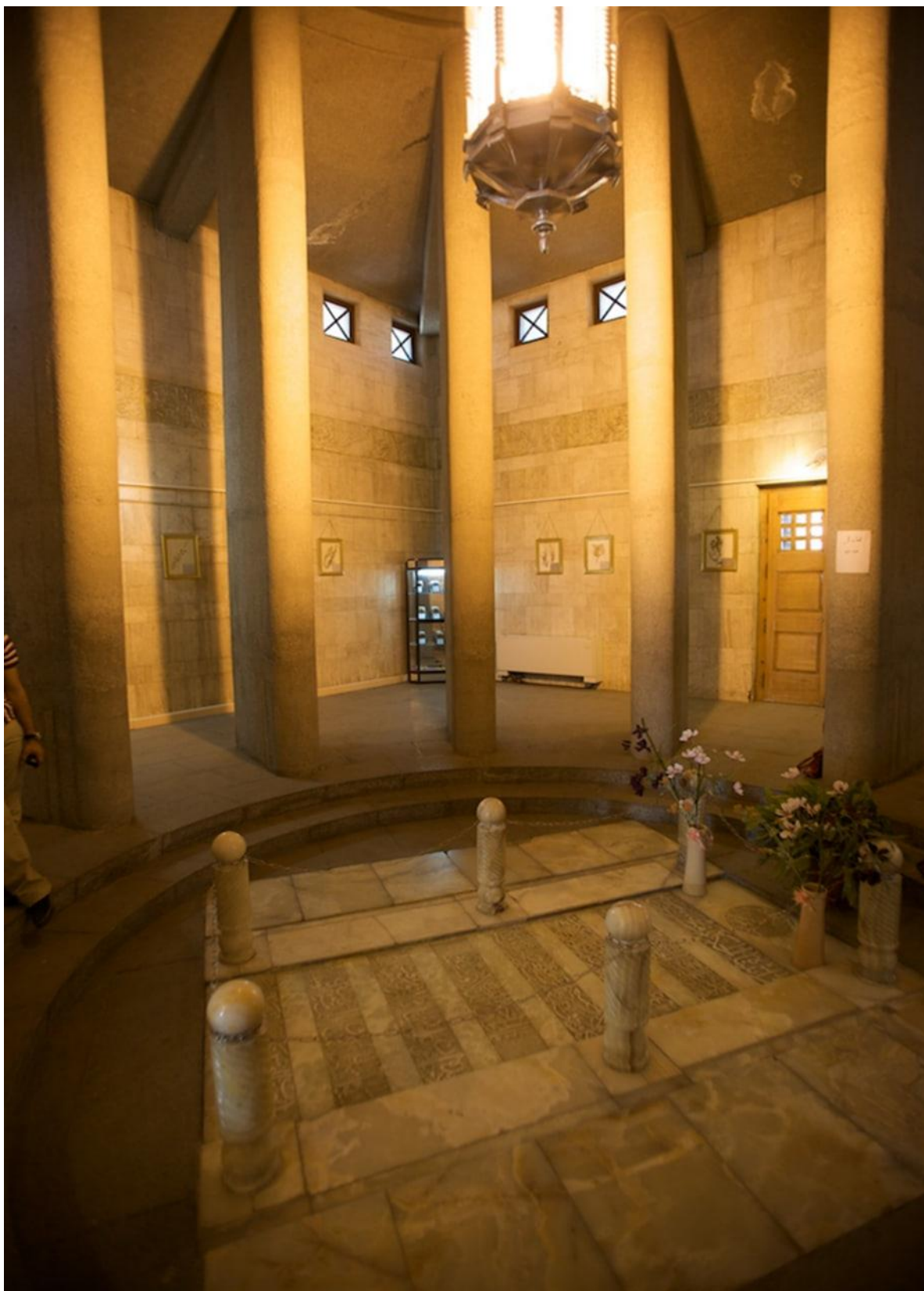
**Abu Ali ibn Sinoning tasvirlangan rasmi, an-Nosiriddin ar-Raml tomonidan
milodiy XIV asrda**

Abu Ali ibn Sino bosh suyagi tasviri 1950 yil maqbara qurilishida topilgan.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 وبعد حمد الله والثناء عليه والصلوة على رسوله محمد وآله فان
 هذه الكتب التي صنعناها في الطب التي الاول منها هو في الاحكام
 الكلية من الطب والثاني منها هو هذا الكتاب المجمع في الادوية
 المفردة وقسمنا هذا الكتاب مقالتين **الاول** منهما في
 القوانين الطبيعية التي يجب ان يعرف من امر الطب في قواعده
 الجزئية **اما** الاول فقسمناه الى ستة فصول **أ** في تعريف امزجة
 الادوية المفردة **ب** في تعريف امزجة الادوية المفردة بالتجربة
ج في تعريف امزجة الادوية المفردة بالقياس **د** في تعريف
 افعال قواعده الادوية المفردة **هـ** في احكام عرض الادوية
 في خارج **و** في القاط الادوية وادخالها واحدا الثانية
 فان جعلت الادوية المفردة فيها الواح **أ** الاسماء الادوية
 المفردة وتعريف ما هياتها **ب** لاحتيا الجيد منها **ج** لذكر
د في فوائدها وطبايعها **هـ** خواص افعالها واحوالها الكلية
 مثل التحليل ومثل الانضاج والتعريه والتخدير وما اشبه ذلك
 من الانفعال التي ذكرناها في المقالة الاولى وخواص احوال كانت
 لها وجعلت لكل واحد منها كتابه بصغ
 حتى **ب** هـ البقا طه **هـ** في افعالها
 التي يتعلق بالزمن وعلمت على كل شيء

Abu Ali ibn Sinoning "Tib qonunlari" asarining eng qadimgi nusxasi, 2-bet,
 milodiy 1030 yilga tegishli

Eronning Hamadon shahridagi Ibn Sino qabri aks ettirilgan maqbaraning ichki ko'rinishi

Abu Rayhon Beruniy Tahdid nihoyatul amokin asarini ilk sahifasi Sulaymoniyah kutubxonasi

Ahmad Marvazi asari qo'lyozma nusxasi

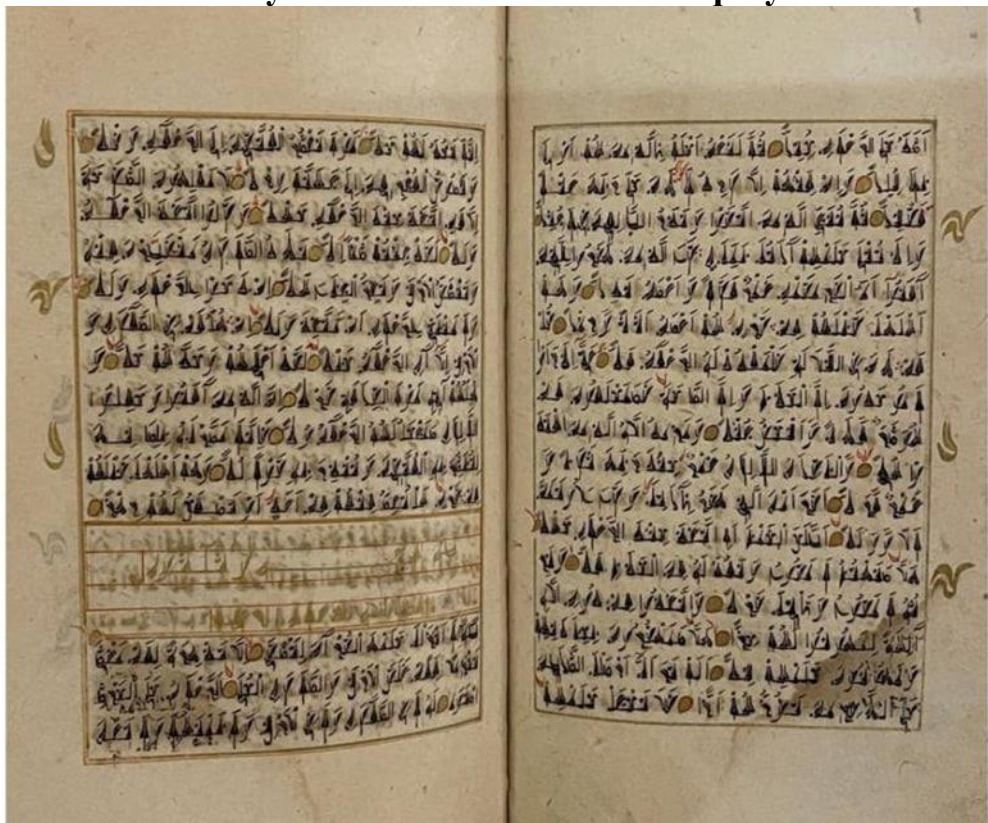
فتح جیش المعروف بالدمشقي

بسم الله الرحمن الرحيم

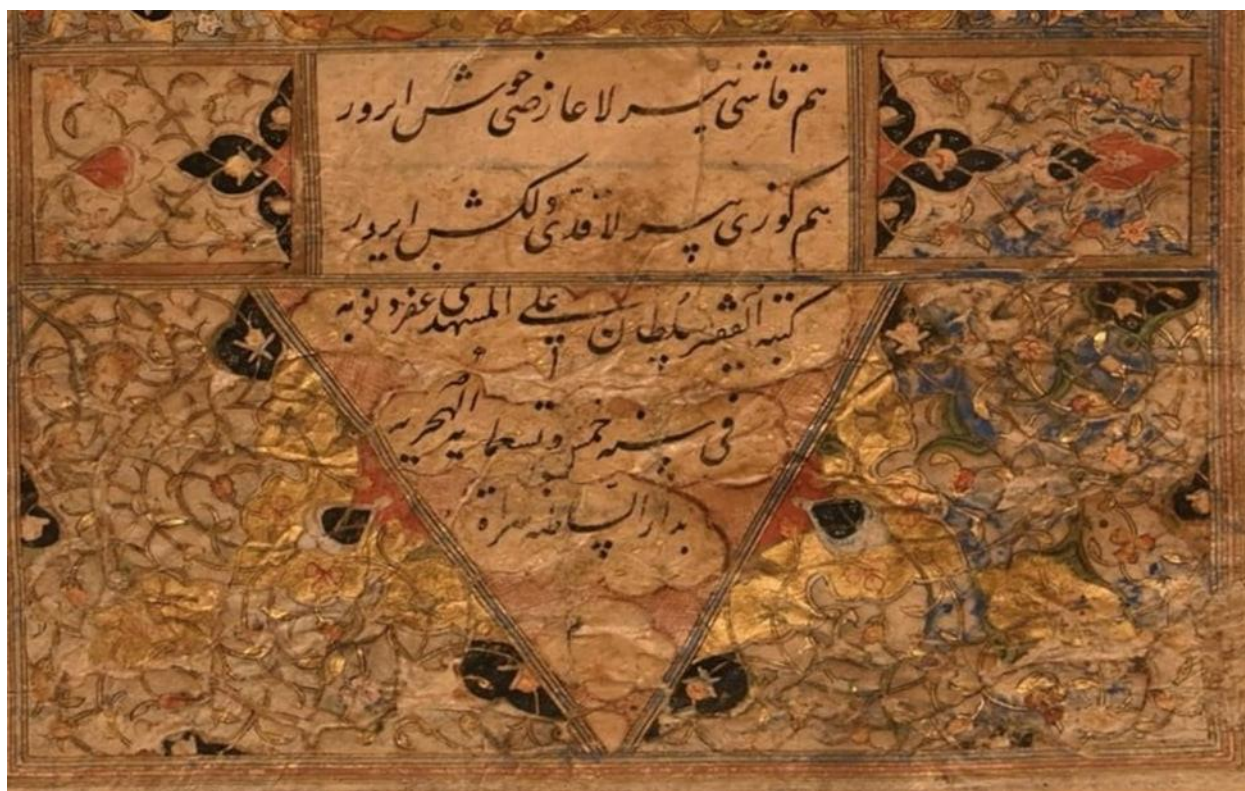
قال احمد بن عبد الله المعروف بجيش الحاشب الحمد لله السخيل الحمد لله نفسه
والمتخصص به اولياءه لا شريك له في صفته ولا شبيه له من خلقه وصلى الله على محمد عبده
وسلمه ثم ان المرحيق الاجل على نفسه موونه التلخف بما لا يسع به
في امر عاجل ولا آجل وان يكون اقدامه على ما هم به بعد تحريرا النظر فيه وشدة الجحش عنه
بصحة العقل وصواب الراي فانه من خلف امرا كان في سعة من خلفه والزم نفسه
ما كان يحرك عنه من غير سبب معروف في افاده مسعاه اودفع مضرة كان فينا
باسم الجمل فما خلف وكان ذلك داعيا لزهاده اهل الفضل فيه عندما تدرون
من موانع بايه ويعرض لهم من خطايه وزللهم ومن كان يعرفه الى ذلك ما يلزم اهل
العلم من هداية الناس ودلالة لهم واصطال المرفوق اليهم في ايضاح ما كان يشتبهها وشرح
ما كان مسعقا من انواع العلم وصوفته وكان ما هو مستلطف من ذلك موجودا للفتح
ما يكون لضربه في عجله وعاقبته فحق على ذوي الراي العقل قول ما اتى به ووضعه
على احسن وجهه واعماره من الامه فيما كان من نصيرا وخطا اذ كان لا يسئل احد
الى البراهه منها ثم وقد دعاني الى ان اكتب هذا العاجل ما رحت فيه من
المنفعة للطلاب ما طلبت منه والمغفرة لهم في حقهم المودة فيه عليهم وتبجعتي على
اظهار ذلك وانما ما هميت به منه المقام باهل الراي واولى الفضل عند تدبرهم
اياة من ترتبهم ما كان من ليل لقطه او خطا لهم بصواب رايم ومحمود اخلاصهم
ولم يكن خلفي بالفتح على جهه النسخ والافكار ما فعل من كان قلنا ولا على سبيل الجحش
والاستعظام لما الفت منه بكل كان منزلقا فما سمعت منه بمنزلة العلم المترجم
يلغ الا لفظا اصابه المعاني وبيان المنطق فلا تظننا احد غير ذلك ثم
والسبب لذي دعاني الى ما صنعت منه اني وجدت الماضين قلمي قد اودعهم الله
من نعمه وجعل فيه من الهداية الى معرفته ما افادهم من الابواب التي يعرفون
بها فضل الخطاب حتى يربى لهم ذلك الى النظر في حسن بقدر ما في طبعات النفوس
المرفوعة والمهاد الموضوع من اسلاف اجزائه واليتامها فخطوا اواردها اجاردها وتعقبوا
مصادره اعتبارا وحلوا اعلى ما بطن منه مظاهر واعلى ما غاب ما حضر واقضوا ان
له باريا هو ابتداء وليس لعضده لبعض ثم استدلو بما جعل فيهم من

Imom Moturidiy Ta'viloti ahli sunna asari qo'lyozma nusxasi

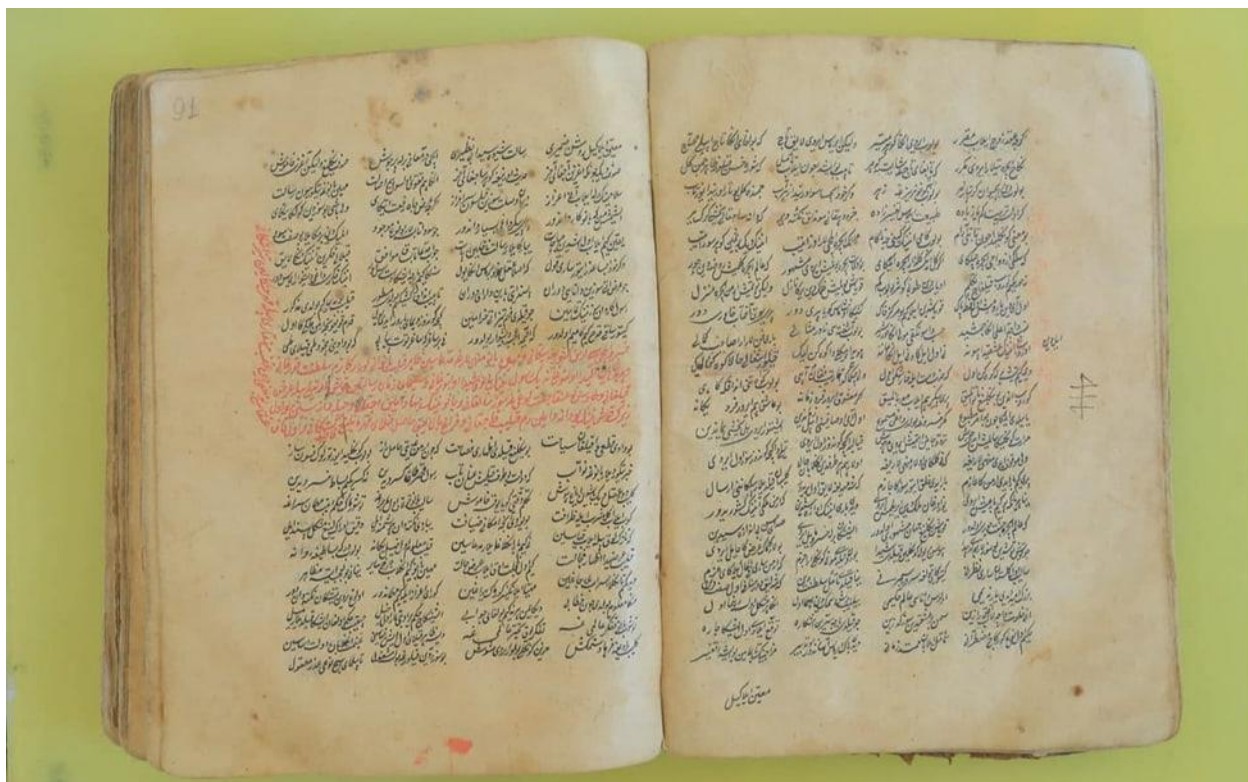

“Xatti Boburiy” da ko‘chirilgan Qur’on nusxasi Eronda Mashhad muzeyida saqlanadi

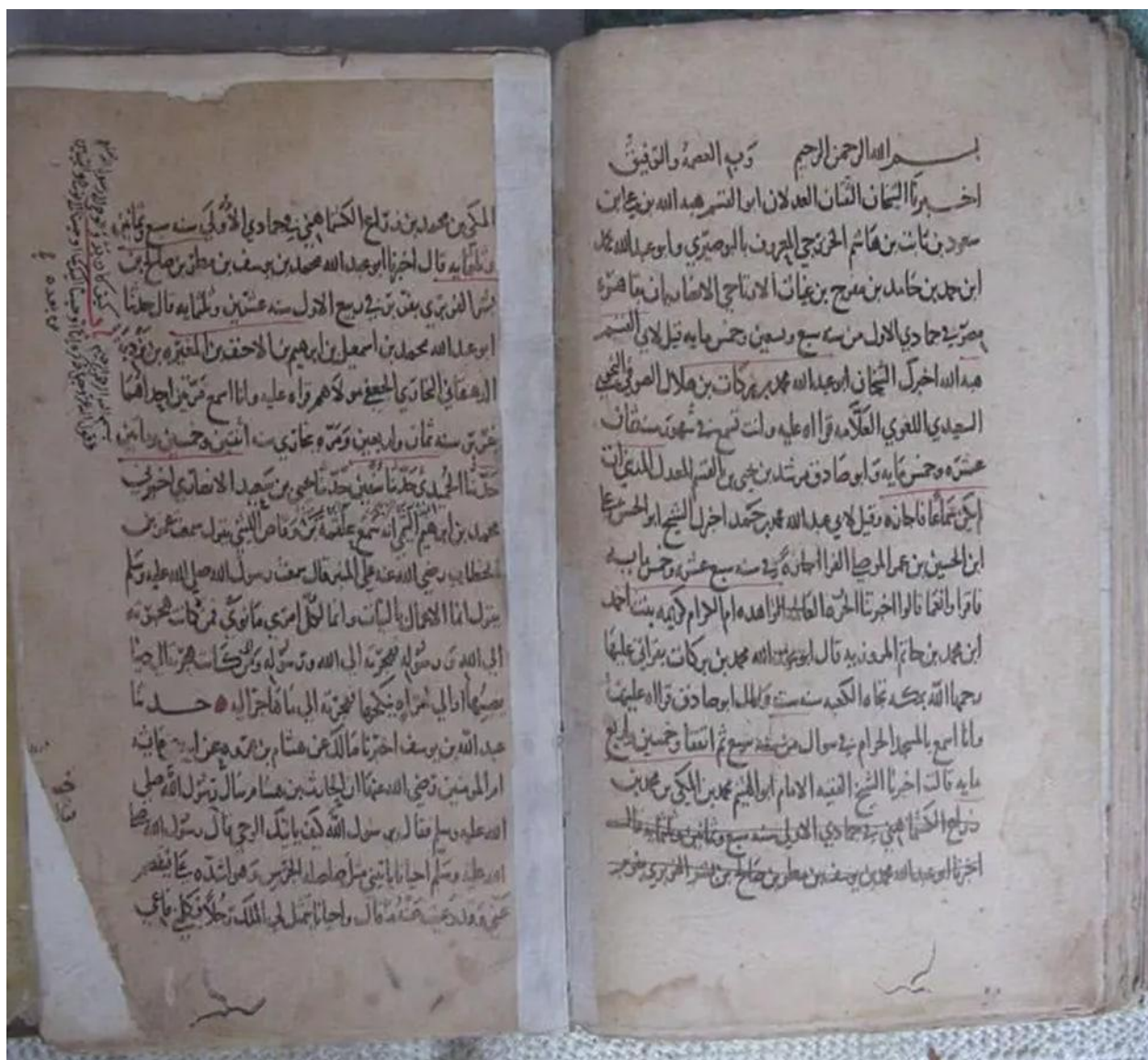

Navoiy devonining qo'lyozmasi

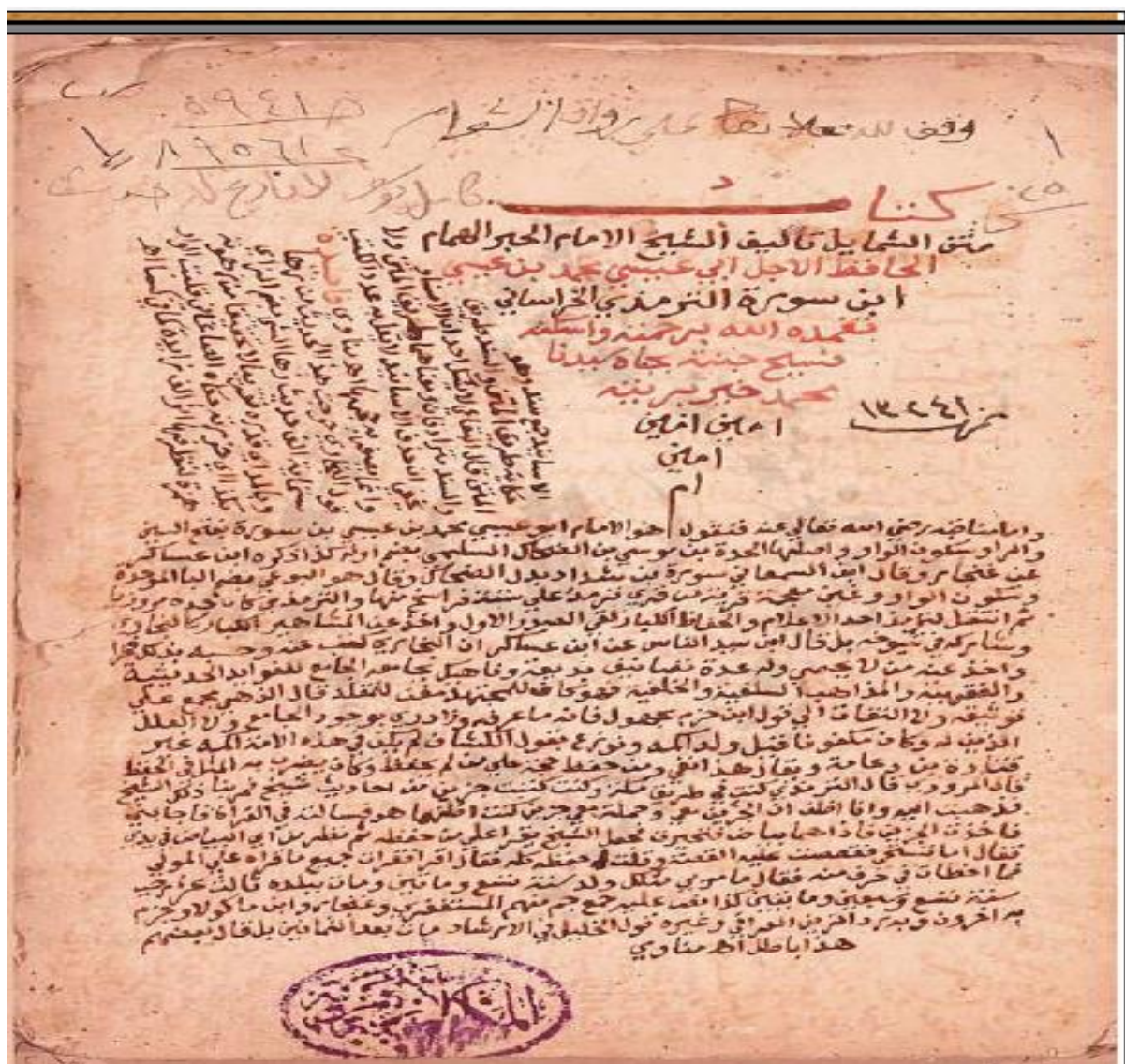

Navoiy Xamsa Qo'qonda ko'chirilgan nusxasi

Sahihi Buxoriy qo'lyozma nusxasi Turkiya Pamukkal'a

Imom Termiziyy Shamoili Muhammadiya asari qo'lyozmasi

O'QUV ADABIYOTINING NASHR RUXSATNOMASI

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligining 20 25 yil " 21 " Avgust
dagi "316"-sonli buyrug'iga asosan

M.A.BEBITOV, M.X.NO'RAYEV, A.T.QODIRALIYEV, I.I.ABDULLOYEV,

(muallifning familiyasi, ismi-sharifi)

U.R.MUMINOV, B.N.MAMATRABBOV

Tarix

(ta'lim yo'nalishi /mutaxassisligi)

ning

talabalari (o'quvchilari) uchun tavsiya etilgan

shartq ahammalarining ilmiy me'rosi

(o'quv adabiyotining nomi va turi, shartlik, q'gan q'gan ilmiy)

ga

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda nashr
etishga ruxsat berildi.

Vazir

K.Sharipov

№ 713495

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-mavzu. Kirish. “Sharq allomalari ilmiy merosi” fanining predmeti, maqsad va vazifalari.....	6
2-mavzu. O‘rta Osiyoda ilm-fan taraqqiyoti va ilmiy markazlar. Dunyoviy ilmlar rivoji va Ilmlar tasnifi (IX – XII).....	14
3-mavzu. Muso al-Xorazmiy, Abu Abdulloh al-Xorazmiyning hayoti va faoliyati.....	48
4-mavzu. Ahmad al-Farg‘oniy va Ahmad al-Marvaziyning hayoti va faoliyati.....	79
5-mavzu. O‘rta Osiyoda diniy ilmlar taraqqiyoti. Imom al-Buxoriy va Abu Iso Muhammad at-Termiziyning hayoti va ilmiy merosi.....	105
6-mavzu. Abu Nasr Forobiy o‘rta asrning buyuk qomusiy olimi.....	149
7-mavzu. Abu Mansur al-Moturudiy – kalom imomi va fiqh allomasi. Qaffol ash-Shoshiy O‘rta Osiyolik buyuk alloma.....	172
8-mavzu. Abu Ali ibn Sino – O‘rta Osiyolik buyuk ensiklopedist alloma.....	214
9-mavzu. Abu Rayhon Beruniy – Xorazm Ma‘mun akademiyasining raisi..	270
10-mavzu. Abu al-Mu‘yin an-Nasafiy, Maxmud az-Zamaxshariy va Burhonuddin al-Marg‘inoniyning ilmiy merosi.....	300
11-mavzu. Mirzo Ulug‘bek va Ali Qushchining hayoti va ilmiy merosi.....	369
12-mavzu. Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va faoliyati.....	393
13-mavzu. O‘rta Osiyoda tasavvuf ilmi rivoji va tariqatlar.....	441
Xulosa.....	499
Ilovalar.....	500

SHARQ ALLOMALARINING ILMIY MEROSI

O'QUV QO'LLANMA

**JO'RAYEV.M, MUMINOV.U, BEBITOV.M, ABDULLAYEV.J,
MAMARAJABOV.B, QODIRALIYEV.A**

“Bekshox pirnt servis” nashriyoti

Denov – 2025

Bosh muharrir: B.Nazirov

Muharrir: A.Qarshiyev

Sahifalovchi: I.Norbo'tayev

Nashriyot litsenziyasi № 013751

Bosishga 29.08.2025 yilda ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 84x1081/32 . Ofset qog'ozi.

Times New Roman garniturasida offset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 19,2. Adadi____ Shartnoma____.